

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK XLI.

**Köszöntő könyv
Nyirkos István 70. születésnapjára**

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XLI

SZERKESZTETTE

**HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS**

DEBRECEN, 2003

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

© *Hoffmann István, Kis Tamás, 2003*

Internet: <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xli>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Felelős kiadó: Dr. Bartha Elek dékán
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Készült a Vider Plusz Bt. nyomdájában

TABULA GRATULATORIA

Ainiala, Terhi	Herman József	Kovács Mária
Bachát László	Hlavacska Edit	Kugler Nóra
Balázs Géza	Hoffmann István	Laczkó Tibor
Bartha Elek	Hollósy Béla	P. Lakatos Ilona
Békési Imre	Hunyadi László	Lanstyák István
Benkő Loránd	Imre Rubenné	Loós Andrea
Bényei Ágnes	Jakab László	D. Mátai Mária
Bereczki Gábor	Cs. Jónás Erzsébet	Maticsák Sándor
Béres Erzsébet	Juhász Dezső	Mészáros Edit
Bíró Ferenc	Kabán Annamária	Mező András
Boda I. Károly	Kálnási Árpád	Mizser Lajos
Boda István	T. Károlyi Margit	A. Molnár Ferenc
Büky László	Katona Krisztina	Molnár Zoltán Miklós
Deme László	Kazajeva, Nyina	M. Nagy Ilona
Demján Adalbert	Kecskemétiné Legoza	Nagy L. János
Dobi Edit	Eszter	Nemes Magdolna
Domokos Péter	Kecskés Judit	Pethő Gergely
Domonkosi Ágnes	Kemény Gábor	Pethő József
Dudás Györgyi	Keresztes László	Petőfi S. János
Farkas Ferenc	Kertész András	Pitkänen, Ritva Liisa
Farkas Tamás	Keszler Borbála	Póczos Rita
Fazekas Ildikó	Kiss Antal	Porkoláb Judit
Fazekas Tiborc	Kiss Jenő	Pusztai Ferenc
Fehér Krisztina	É. Kiss Katalin	Rác Anita
Fekete Csaba	Kiss Sándor	V. Raisz Rózsa
Fekete Péter	Kis Tamás	Rédei Károly
Forgács Tamás	Klima László	Reszegi Katalin
B. Gergely Piroska	Kocsány Piroska	Révay Valéria
Gerstner Károly	Kolláth Anna	Róna-Tas András
Guttmann Miklós	Kontra Miklós	Saarikivi, Janne
Győrffy Erzsébet	Kornyané Szoboszlay	Sándor Klára
Haader Lea	Ágnes	Sebestyén Árpád
Havas Ferenc	Korponay Béla	Skutta Franciska
Hegedűs Attila	Kovács Magdolna	Szabó Edina

Szabó Géza
Szabó József
Szathmári István
Szépe György
Sziő Enikő
Szikszainé Nagy Irma
Szilágyi N. Sándor

Szilassy Eszter
Takács Judit
Tolcsvai Nagy Gábor
R. Toma Kornélia
Tóth Enikő
Tóth Valéria
Udvari István

Ujváry Zoltán
Várnai Judit Szilvia
Vitányi Borbála
Vörös Éva
Zaicz Gábor
Zelliger Erzsébet
Zimányi Árpád

Nyirkos István hetvenéves

A születésnap i köszöntő írások a dolog természetéből adódóan többnyire szubjektív hangvételűek. Az alábbi üdvözlő sorokra ez talán még az átlagosnál is jobban érvényes azonban, hiszen e laudáció szerzője több mint három évtized óta megszakítás nélkül nagyon közeli kapcsolatban áll az ünnepelttel. Ez a személyes viszonyulás azonban a megrajzolandó pályakép hitelét nem feltétlenül rontja, sőt talán még erősítheti is, ám az alább megemlítenő tények valós voltát mindez egyáltalán nem befolyásolja.

Nyirkos István pályájának első két évtizedéről csak írásos dokumentumok, főleg saját publikációi alapján tudok képet alkotni, amelyet persze színesítenek az élőszóbeli forrásokból — a vele és másokkal folytatott beszélgetésekből — szerzett ismeretek, benyomások.

Nyirkos István 1951-ben szinte véletlen folytán lett éppen a debreceni és nem pedig a budapesti egyetem hallgatója. Az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett magyar nyelv és irodalom szakos tanári oklevelet 1955-ben. Fia-tal diplomásként rögtön tanársegédi kinevezést kapott az egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékére, ahol 1962-ben adjunktussá léptették elő. Ha az egyetemi éveket is hozzászámítjuk a pályához — márpedig ezt joggal tehetjük —, akkor azt látjuk, hogy Nyirkos István (nagyon rövid kitérővel) több mint fél évszázad óta tekintheti munkahelyének a Debreceni Egyetemet.

Tudományos pályája a dialektológia terén indult. Egyetemi doktori címet 1961-ben szerzett „Az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszere” című értekezésével. Az akkori körülmények sajnos, nem tették számára lehetővé, hogy a témát monográfiává érlelve könyvként is megjelentethesse, de három terjedelmes, a magyar nyelvjáráskutatás számára fontos tanulmányban közzétette kutatási eredményeinek legfontosabb részleteit (MNyj. 5 [1959]: 153–63, MNyj. 9 [1963]: 71–85, MNyj. 10 [1964]: 85–104, majd a későbbiekben még ehhez: MNyj. 17 [1970]: 137–9).¹

¹ A továbbiakban az egyes írásokra terjedelmi okokból nem mindig a szakirodalomban szokásos, hanem egyszerűsített hivatkozási formában utalok. Tanulmányok esetén a forrást tüntetem fel és a megjelenés évét, így az ezt az írást követő bibliográfiai összeállításból minden tétel könnyen visszakereshető.

Eddig a pályakezdés objektív tényei. Mindebből azonban nem derül ki egy nagyon fontos tényező: vajon mi vitte Nyirkos Istvánt éppen erre a kutatási területre, netán mi motiválta témaválasztását? A Csűry Bálint nevéhez köthető debreceni népryelvkutató hagyománynak ebben kétségkívül éppúgy része lehetett (ehhez lásd Nyirkos méltatását Csűryről: MNyj. 7 [1961]: 147–9), mint ahogy annak, hogy akkortájt a tanszék fiatal munkatársaival, Sebestyén Árpáddal és Jakab Lászlóval együtt ő maga is aktívan részt vett a Bárczi Géza által még Debrecenben elindított „Új magyar tájszótár” anyaggyűjtésében. Úgy sejtem azonban, hogy a témaválasztást illetően joggal elvárható további racionális érvek (a téma és általában is a kutatási terület fontossága, a vizsgált jelenség feldolgozatlan volta, elméleti, településtörténeti stb. jelentősége) mellett számos érzelmi ok is szerepet játszott a tudomány terén megtett első lépések irányának kijelölésében.

A szülőváros, Sátoraljaújhely, amely a középiskolás kor végéig az otthona volt és a környező vidék, a zempléni hegyek a mindennapi életteret jelentették Nyirkos István számára. A Hegyközben tett kirándulások, kerékpár- és sítúrák máig nem halványuló élményeket adtak neki. A szülőföldre való kötődés ma is nagyon erős Nyirkos Istvánban, Újhely — ahogyan ő emlegeti — nemigen kérhet tőle olyat, amit ő ne teljesítene: előadást tart, zsűriben szerepel, tanulmányt, tudománynépszerűsítő cikket ír, ha úgy érzi, hogy ezzel segíthet.

A nyelvjáráskutatás roppant emberközeli tudományág, hiszen első fázisában — bármilyen módszerrel történjék is az adatgyűjtés — az adatközlőkkel kerül kapcsolatba a kutató. A továbbiak sorsa pedig azon áll vagy bukik, hogy a tudós hitelesen tudja-e megszólaltatni forrásait. Nyirkos István nagyszerű kapcsolatteremtő készségét ismerve joggal gondolhatjuk, hogy kezdeti témaválasztásában ez a „tudása” és ezzel együtt az emberek iránt megnyilvánuló, soha nem csökkenő érdeklődése is szerepet játszott. E meghatározó személyiségjegyet — amely az individualizálódó világban egyre kevesebbek sajátja, s ezért egyre inkább feltűnő mások számára — ismerjük a mindennapokból, de láthattuk számos esetben megjelenni úgymond szakmai környezetben is, például a hallgatók számára szervezett nyelvjárásgyűjtő alkalmakkor. Nyirkos tanár úr nagyszerűen tud alkalmazkodni beszédpartneréhez, bárki legyen is az: idős parasztasszony, kétkézi munkás, orvosprofesszor vagy akár államelnök.

A pályakezdés éveinek dialektológiai tematikája a későbbiekben háttérbe szorult ugyan a munkásságában, ám Nyirkos István ilyen irányú érdeklődését konferencia-előadások, könyvismertetések, nyelvjárási szövegjegyzések, sőt tanulmányok továbbra is jelezték. Ezekben azonban nem annyira a tényszerű vizsgálatok, hanem sokkal inkább a jelenségek elméleti megragadásának az igénye jelenik meg (lásd például: IV. DialSzimp. [2002] 219–25). Ezeknél is fontosabb azonban az a mély hatás, amelyet saját nyelvjárás-kutatói tapasztalata gyakorolt szinte az egész tudományos munkájára. Nyirkos István felfogásában a

nyelv fogalma mindig a nyelv egészének, teljességének értelmét hordozza, s ebből következően számára a vizsgálata is az egésznek a kutatását jelenti: változatainak sokféleségében, összetettségében. Nyilvánvalóan ezzel a felfogásával függ össze az is, hogy a nyelvváltozatok rendszerezésének kérdéseiről elméleti szempontból fontos és ennek megfelelően gyakran idézett tanulmányokat publikált. (Közülük a legjelentősebbek: Virittájá 85 [1981]: 240–5, MNyj. 24 [1982]: 19–30, B. Gergely-Eml. [2002] 143–7.)

Nyirkos István sokszínű tudományos munkásságában a központi helyet mégsem az eddig említett témák és tudománysszakok foglalják el, hanem a hangtörténet kutatása. A magyar történeti nyelvtudománynak ez az ága nagy múltra tekinthet vissza, amelynek terén kiemelkedő tudósok sora gyarapította kutatási eredményeivel ismereteinket. A külső (akár pedig szakmabeli) szemlélőnek úgy tűnhet, nem sok babér terem annak, aki erre a területre merészkedik, munka ellenben bőven akad a számára, hiszen nemcsak az előzményirodalmat kell töviről hegyire ismernie, hanem nagyfokú filológiai felkészültségre, valamint széleskörű forrás- és adatismeretre is szüksége van az e téren működő kutatónak. No meg olyan munkaszeretetre és kitartásra, amely képessé teszi arra, hogy egy-egy jelenség vizsgálatához adatok ezreit vagy akár tízezreit gyűjtse össze, értékelje, rendszerezze. Ezután már nem is marad más feladat, mint hogy tapasztalatait egységes elméleti keretbe állítva általánosítsa, hogy azokat mások is kiindulásul használhassák fel saját kutatásaikban. Nyirkos István a hangtörténet kutatójaként erre vállalkozott.

A hangtörténészek régebben a hangtörvényeket, újabban pedig az úgynevezett hangfejlődési tendenciákat vizsgálták főleg, azaz a „szabályszerű”, nagyszámú nyelvi formában megmutatkozó jelenségeket. A rendszerszerűséget a hangváltozásokban maga Nyirkos is meghatározónak tartja (ehhez lásd például NytudÉrt. 104 [1980]: 619–22), ám figyelmét sokkal inkább az olyan hangtani módosulások keltették föl, amelyek sporadikus, szórványos jellegük, ritkább előfordulásuk miatt a hangtörténetírás periferiájára szorultak. E témakörben közelebbről az úgynevezett inetimologikus vagy másképpen szervetlen hangokkal kezdett el foglalkozni, azokkal az elemekkel tehát, amelyek egy-egy szó etimológiailag elsődleges hangsorában nincsenek jelen, s oda csak később kerültek be. Az első kutatási eredmények már az 1970-es évek elején tanulmányokká értek (MNy. 68 [1972]: 66–7, MSFOu. 150 [1973]: 260–8, FUF. 41 [1975]: 69–85), amelyeket a későbbiekben újabbak követtek (FUF. 45 [1983]: 46–68, MNyj. 30 [1992]: 69–81, MNyj. 31 [1993]: 69–90).

A témában való rendkívüli elmélyülést mutatja, hogy a hangtörténetírásunk által éppen hogy csak megemlített jelenséget Nyirkos István két önálló monográfiában mutatta be. „Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban” 1987-ben, „Az inetimologikus magánhangzók a magyarban” pedig 1993-ban jelent meg (mindkettő Debrecenben). A két összetartozó hangtörténeti jelenségmonog-

ráfia az ide vonható adatok tízezreire épül. A sokféle forrásanyaggal igen alapos nyelvtörténeti, dialektológiai, valamint finnugrisztikai felkészültség nélkül aligha boldogulhatott volna a szerző. A kutatásba vont hatalmas adatmennyiség már önmagában is megmutatta, hogy a ritkábbnak, kisebb hatásúnak gondolt jelenségekről is kiderülhet a források szisztematikus feldolgozása és a téma tüzetes elemzése során, hogy jelentős szerepet játszhattak, illetve játszanak a nyelv történetében. De Nyirkos István monográfiáinak — a konkrét ismeretekén túl — ennél is gazdagabb és elgondolkodtatóbb az általános tanulsága is: a nem szabályosnak mondott változásokban is felfedezhetők a szabályosság jegyei. Kutatásai bizonyították, hogy az olyan kimunkáltnak vélt tudományterületeken is, mint amilyen a hangtörténeti kutatásoké, érhetünk el nem várt, meglepő, s ami ennél is fontosabb: elméleti szempontból is továbbvivő eredményeket. Nyirkos István kutatásai azt is megmutatták, hogy az elméleti újítás a nyelvészetben nemcsak új gondolati konstrukciók bevezetéséhez köthető, hanem lehetséges a hagyományos, régóta létező elméleti keretek egyes részleteinek továbbgondolása révén is. E két munkával kapcsolatban azt is meg kell jegyezni, hogy mindkettő tudományos minősítési eljárás alapja is volt: eredményeivel Nyirkos István 1984-ben a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot, 1995-ben pedig a tudományok doktora címet nyerte el.

A hangtörténeti tematika — különösen pedig az itt említett területe — a fenti monográfiák elkészültét követően is jelen van Nyirkos István tudományos érdeklődésében. Több tanulmányban tért vissza az inetimologikus hangok kérdésköréhez (Bárczi-Eml. [1994] 127–50, Szépe-Eml. [1996] 203–6, FUD. 4 [1997]: 113–56), írt a szóeleji hangok eltűnéséről (Kiss L.-Eml. [1997] 256–63), tárgyalt a hangrendet, az illeszkedést, a fonotaktikát érintő kérdéseket (Széphalom 10 [1999]: 359–63, MNy. 38 [2000]: 319–22, Csúcs-Eml. [2003] 189–93).

Mint már említettem, Nyirkos István tudományos munkásságát talán leginkább a sokszínűség jellemzi. A továbbiakban — ennek érzékeltetésére — néhány a fentiekől különböző, a fő témától távolabb eső kérdéskört tárgyaló dolgozatát említem meg. A hangok mellett a szavakkal foglalkozott legtöbbet írásaiban: első publikációja is e témakörbe vág (Acta Univ. Debr. V [1958]: 13–18). Foglalkoztatta a szótörténet és a munkatörténet összefüggése (NytudÉrt. 38 [1963]: 76–81, MNy. 60 [1964]: 162–7, Ujváry-Eml. [1992] 527–30), közölt szófejtéseket és szótörténeti tanulmányokat (MNy. 58 [1962]: 483–6, Végh J.-Eml. [2000] 93–5), hozzászólt az ÓMS. *scegenul* szavához (Szabó Z.-Eml. [1997] 313–6). Behatóan tanulmányozta a szóalkotás különböző formáit: szóösszetételeink keletkezését uráli háttérén szemlélte (MNy. 80 [1984]: 455–63), az alakkeveredést nemcsak mint szótani jelenséget, hanem mint mondattani hatóerőt is tárgyalta (Benkő-Eml. [1991] 476–80), és hozzászólt a szóhasadás kérdéséhez (Mikola-Eml. [1996] 253–6) is.

Grammatikai témákat tárgyaló írásai azt mutatják, hogy a történeti szemlélet mellett a mai magyar nyelv rendszertani kérdései is foglalkoztatják (MNyj. 25 [1983]: 191–6, Békési-Eml. [1996] 229–35), a történeti háttér azonban rendre itt is felbukkan nála: a kontamináció (A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I [1999]: 133–41) vagy a pleonazmus (Kiss J.-Eml. [2003] 215–19) jelenségéről szóló írásaiban láthatjuk ezt főleg. A téma feldolgozásának komplexitásával tűnnek ki a rím természetéről írott munkái (Nyr. 108 [1984]: 17–23, I. Hung. Kongr. Ea. [1985] 97–103). Említhetnénk még emellett pszicholingvisztikai, általános nyelvészeti, sőt kommunikációelméleti témába vágó dolgozatait vagy pozitív szemléletű nyelvművelő írásait is, itt azonban ezek vázlatos bemutatására sincs lehetőség.

Az egyéb területek közül csupán Nyirkos István névtani kutatásait emeljük ki. Egyrészt azért, mert ugyan nem túl nagy számban jelentek meg írásai e kérdéskörből, de pályáját évtizedek óta kíséri e tematika, másrészt pedig azért, mert dolgozatai fontos módszertani és névelméleti kérdéseket érintenek (az előbbire főleg: NytudÉrt. 70 [1970]: 89–93, NÉ. 15 [1993]: 244–6, MNyTK. 209 [1996]: 491–8, az utóbbira: MNyTK. 183 [1989]: 290–4, ETFTK. 24 [1998]: 57–65, NÉ. 21 [1999]: 183–8). Nyirkos István néhány évvel ezelőtt azt is vállalta, hogy élére áll annak a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében kezdeményezett onomasztikai programnak, amely az uráli nyelvek körében végzett névtani kutatások összehangolását tűzte ki céljául. Széleskörű nemzetközi, főleg finn- és észtországi kapcsolatait felhasználva segítette az „Onomastica Uralica” című periodika elindulását, elnöke a sorozat szerkesztőbizottságának, és az eddig megjelent öt kötetből kettőt szerkesztőként is jegyezte.

Minden tudós szakmai értékrendjét jól mutatják azok az írások, amelyek a nagy elődök, a pályatársak tevékenységét méltatják, többnyire évfordulós köszöntésként vagy nekrológgént. Nyirkos István a magyar és finnugor nyelvtudomány nagyszerű képviselői — Pápay József, Csúry Bálint, Melich János, Mészöly Gedeon, Bárczi Géza, Erkki Itkonen, Kálmán Béla, Vértés Edit — előtt tisztelgett ily módon.

A Nyirkos István eddigi pályájáról felvázolt kép nagyon hiányos lenne, ha nem szólnánk finnországi működéséről. És itt szabadjon e sorok írójának egy rövid személyes kitérőt tennie. Először 1973-ban még egyetemistaként jártam Finnországban. Ott az a benyomás alakult ki bennem, hogy szinte minden finn ismeri és kedveli Nyirkos tanár urat. Aki csak megtudta ugyanis rólam, hogy magyar vagyok, szinte rögtön azt tudakolta tőlem: ismerem-e Nyirkos Istvánt? Ezt az ismertséget és népszerűséget ő akkor alapozta meg, amikor 1963 és 1967 között lektorként működött a Helsinki Egyetemen. Nem egyszerűen csak nyelvtanárként dolgozott azonban, hanem nyelvészeti, irodalmi és országismereti előadásokat is tartott az egyetemen és sok más fórumon. Lektorként jelentős kultúrdiplomáciai munkát is végzett: finn szakos tanárok százaival ismertette meg a

magyar nyelv alapjait és szépségeit, kultúránk értékeit. Munkáját a finn állam akkor, 1969-ben más kitüntetések mellett a Finn Fehér Rózsa Lovagrend I. fokozatával ismerte el.

Lektori működésének eredményességét Finnországban megjelent tankönyvei is mutatják: 1965-ben magyar olvasókönyvet adott közre „Unkarin lukemisto sanastoineen” címmel, 1972-ben pedig magyar nyelvkönyvét adta ki a Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Nykyunkarin oppikirja, javított kiadása: 1979-ben). Nyirkos István kiváló finn nyelvtudását és lexikológiai, lexikográfiai ismereteit a szótárírás terén is bőséggel kamatoztatta. Nagy hiányt pótolta az 1979-ben szintén az SKS. által kiadott magyar–finn szótára (Unkarilais-suomalainen sanakirja), amely a magyarul, illetve finnül tanulók ezreinek hosszú ideig az egyetlen ilyen jellegű segédeszköze volt. (A második kiadása 1977-ben látott napvilágot.) A magyar–finn kapcsolatok fokozatos kiszélesedése teremtette meg az igényt a finn–magyar–finn zsebszótárra, amelyet a Werner Söderström Osakeyhtiö 1977-ben jelentetett meg először (Suomi–unkari–suomi taskusanakirja), s amelynek 1991-ig további négy kiadása került ki a nyomdából. Megújított változatának (Uusi suomi–unkari–suomi taskusanakirja) eddig még csak két megjelenésre volt ideje (1996-ban és 2000-ben).

Nyirkos István évtizedek óta vállalja tudományos, tudománynépszerűsítő írsaival is a magyar és a finn kultúra, a két nép közötti közvetítő szerepet. Szélesebb művelődéstörténeti tárgyú dolgozatai közül számukat tekintve is kiemelkednek azok, amelyek a magyar–finn irodalmi kapcsolatok egy-egy kérdését taglalják, s ezek közül is különösképpen azok az írások, amelyek a finnek nemzeti eposzához, a Kalevalához kapcsolódnak. A magyarországi Kalevala-kutatók történetéről könyvet is szerkesztett (Utunk Pohjolába, 1985). Szűkebben szaktudományos érdekek magyar–finn kontrasztív nyelvészeti dolgozatai, ám ezek is sokféle kérdéskört ölelnek fel (Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás [1972] 73–80, Anyanyelv — idegen nyelv [1984] 177–87, Specimina Fennica V [1994]: 97–102 stb.).

A magyar–finn kapcsolatokat Nyirkos István nemcsak tanárként és tudósként szolgálta és ápolja ma is lankadatlan lelkesedéssel és erővel, hanem a közélet számos más színterén is: testvérvárosi kapcsolatokat segített életre, delegációkat vezetett, tolmácsolt, fordított, és még sorolhatnánk hosszan, mi mindent végzett e téren. Az ilyen irányú tevékenységét a helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ igazgatójaként végzett munkája koronázta meg 1987 és 1993 között. A hivatalos titulus szerint nagykövetségi I. osztályú tanácsosi rangban teljesített szolgálatot, a valóságban azonban a magyar kultúrának ténylegesen „rendkívüli” nagykövete volt Finnországban. E kultúrdiplomáciai küldetésben érvényesülhetett Nyirkos István sokszínű műveltsége, kiteljesedhetett a más tudományok és művészetek iránt mutatott fogékonysága és nyitottsága. Munkája során nemcsak egymással ismertette meg a két kultúra kiváló képviselőit, hanem

számos, ma is tartó barátságot kötött zenészekkel, képzőművészekkel, színházi, filmes és más szakemberekkel. Kapcsolatai révén azóta is számos hazai intézmény, település gazdagodott kulturális és szellemi téren.

Intézetigazgatói működésének időszakában sikerült létrehozni a jyvaskyläi Kodály Központot, a Finn Hungarológiai Tanácsot, majd a kelet-európai rendszerváltás után, a balti államokba történt akkreditálását követően az észti Magyar Kulturális Képviselőt és az észti Hungarológiai Központot. És ismét engedtesék meg mindehhez egy személyes megjegyzést is hozzáfűzni. Akkortájt a Debreceni Nyári Egyetem képviselőjeként tagja voltam a (magyarországi) Hungarológiai Tanácsnak, amely többek között a külföldön működő magyar kulturális intézetek igazgatóinak az éves jelentéseit is rendszeresen megtárgyalta. Debreceniként, sőt Nyirkos tanár úr kollégájaként nagyszerű érzés volt részt venni a tanács ülésein, mert a hozzászólásokban a legtöbb elismerés, dicsérő szó mindig az ő munkáját illette.

Az alábbiakban — a nagyobb fokú objektivitás biztosítása érdekében — álljanak itt Nyirkos István tanári pályájának, egyetemi működésének további tényei. Docensnek 1977-ben nevezték ki. Finnországi külszolgálatát követően 1993-ban Mező András hívó szavára két tanévre a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolára tért vissza főiskolai tanárként. 1995-ben az ELTE-n habilitált. Ugyanebben az évben professzornak nevezték ki a Kossuth Lajos Tudományegyetemre, és megbízták a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék vezetésével is. Nyirkos István akkor vállalta a tanszékvezetői feladatokat, amikor a tanszék több oktatója huzamos idő óta külföldön tartózkodott, s amikor — részben ennek következtében — a szigorú pénzügyi megszorítások miatt fölmerült az egyetemen a tanszék megszüntetésének a gondolata is. Nyirkos István vezetésével a tanszék külföldi kapcsolatai tovább szélesedtek, és — a korábbi több évtizedes hagyományoknak megfelelően — az intézmény rangos műhelye maradt a nemzetközi finnugrisztikának. Megbízatása leteltével, 1998-tól Nyirkos István az egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folytatta professzori munkáját. Nyugdíjba vonulását követően — nagy örömünkre — professzor emeritusként segítheti tanszékünket.

Egyetemi oktatóként az elmúlt évtizedekben Nyirkos István számos bizottságnak, testületnek volt tagja. Legfontosabb vezetői megbízatásai közül kettőt említünk meg: 1984 és 1987 között a BTK dékánhelyettese volt, 1995-től 1998-ig pedig a KLTE oktatási és általános rektorhelyetteseként működött. Az 1995-ben megindult magyar nyelvészeti doktori program szociolingvisztikai alprogramját vezette, majd 1999-től 2002-ig a magyar nyelvészeti doktori program vezetését is ellátta.

Az általa tanított tantárgyak listáját ő maga is aligha tudná megbízható teljességgel összeállítani. Úgy gondolom, kevés olyan magyar nyelvész működött az elmúlt évtizedekben a magyar felsőoktatásban, akinek az oktatási palettája szí-

nesebb lenne, mint amilyen az övé. A kis létszámú tanszéki forma eleve a sokféleségre szoktatja az oktatókat, ehhez nála még hozzá kell számítani a finnországi lektori és a többszöri vendégtanári működését, valamint a főiskolán eltöltött éveit. A Finnugor tanszéken számos finn és finnugor tárgyat is előadott, de munkásságában természetesen a magyar nyelvészeti tantárgyak repertoárja a leggazdagabb. A történeti és leíró tárgyak: előadások, szemináriumok, gyakorlatok széles skálája tartozik ide, rendkívül sokszínű tematikát felölelően.

E méltató sorok szerzője az eddigiekben a legjobb tudása szerint igyekezett bemutatni Nyirkos Istvánt a tanárt, a tudóst, a kultúrdiplomatát. A portrét azonban nem csupán vázlatosnak érzi, hanem töredékesnek, fragmentálisnak is. Olyannak, amelyben összetartozó dolgok vannak szétválasztva. Nyirkos István egész tevékenységében megnyilvánul ugyanis az, hogy őt az élet teljessége vonzza. Ezért aztán bármit is tesz, személyiségének egészével cselekszi azt. Ha tanít, nemcsak tanár, ha tanulmányt ír, nemcsak kutató, hanem mindig teljes ember. Ezt a magatartást — ha úgy tetszik — életfilozófiaként is vallja és vállalja. Sőt másban is ezt keresi: a vizsgáló diák számára nem a felelettel azonos, a tudós kolléga pedig nem a frissen publikált tanulmányával. Amikor véleményt alkot róluk, a teljes személyiséget igyekszik kitapintani a szakmai írás vagy a felelet mögött.

Ezt a humanitást és a hozzá társuló határtalan jóindulatot diákjai is megérik, és többek között úgy reagálnak rá, hogy tömegesen veszik fel az általa meghirdetett órákat, jelentkeznek nála, hogy a vezetésével diákköri munkát, szakdolgozatot írjanak. A hallgatókra egyébként is mindig rengeteg ideje van: nemcsak a szakmai problémáikat hallgatja meg, és igazítja el őket gondos tanácsaival, hanem minden más is érdekli velük kapcsolatban. A fiatalabb kollégákat, doktori hallgatókat hallatlan tapintattal segíti munkájukban, hol egy az otthoni könyvszekrény kimeríthetetlen polcairól ajándékba hozott, ma már megszerezhetetlen kiadvánnyal, hol mély empátiát tükröző érdeklődésével, vagy éppen soha nem tolakodó, ám mindig jóleső, megnyugtató tanácsaival. Így aztán nem meglepő, hogy tanítványai közül jó néhányan nyertek díjakat az országos tudományos diákköri konferenciákon, jutottak el vezetésével az egyetemi doktori fokozatig, sőt gyakran még tovább is.

Nyirkos tanár úrnak a szakmai munka mellett számos más dologra is marad ideje. Ezek egy részét közéleti feladatvállalásként is említhetnénk, ha ez nem hangzana túlzottan hivatalos kifejezésként Nyirkos István munkájára vonatkoztatva. Ő az ilyen helyzetekben ugyanis nem mint tisztségviselő jelenik meg, hanem — a külső szemlélőnek legalábbis az a benyomása — e feladatokat végezve is egyszerűen csak éli a maga színes életét. A DEAC elnökeként otthon van a sportolók között, a színházi baráti kör vezetését pedig csupán mint régi színházlátogató vállalta magára. Mint a Kossuth Egyetem baráti körének elnöke az egyetem külső kapcsolatainak szélesítésén fáradozik.

Nyirkos István munkássága számos szakmai elismerésben részesült. Valamivel előbb jöttek a külföldiek: Finnországban 1972-ben a Finnugor Társaság, 1973-ban pedig a Finn Irodalmi Társaság és a Kalevala Társaság választotta tagjává. 1985-től tagja a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi, 1994-től pedig a Nemzeti Bizottságának. Működött az MTA uráli, valamint magyar nyelvészeti munkabizottságában, jelenleg a nyelvtudományi bizottság tagja. Volt a Debreceni Akadémiai Bizottság munkabizottsági elnöke, egy ideig elnöke, majd választmányi tagja a Reguly Társaságnak. Gyakori szereplője tudományos minősítési eljárásoknak és pályázati bíráló testületeknek.

Nyirkos István pályájának eredményeit a szakmai elismerések mellett számos kitüntetéssel is honorálták. A már említett finn kitüntetések mellett megkapta a Finn Akadémia Emlékérmét és a Finn Oroszlán Lovagrend Parancsnoki Fokozatát (mindkettőt 1993-ban). Hazai kitüntetései közül itt csak az 1993-ban neki ítelt Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjét említjük meg, valamint a szűkebb pátria elismerését tükröző Bocskai István-díjat (1998).

Nyilvánvaló, hogy az ilyen elismerések — mint bárkinek — neki is jólestek, és örömet okoznak. De azt is jól tudom, hogy ezeknél is fontosabb számára az egykori tanítványoknak, kollégáknak, barátoknak, ismerősöknek a szakadatlanul feléje áradó szeretete, megbecsülése és tisztelete, ugyanis Nyirkos tanár úr számára az emberi kapcsolatok talán minden másnál értékesebbek. Szeret emberek között lenni. Talán ebből fakad az is, hogy ő soha nem fáradt, mindig jó kedélyű, örökké vidám. Vitalitása, életszeretete átsugárzik a környezetére is.

Hetvenedik születésnapja alkalmából kívánom neki, hogy még évtizedekig szemlélje ugyanilyen életkedvvel a világot.

HOFFMANN ISTVÁN

Nyirkos István tudományos és publicisztikai munkássága

Önállóan megjelent művek:

1. Unkarin lukemisto sanastoinen. Helsinki, 1965. 288 lap.
2. Unkarilais-suomalainen sanakirja. Magyar–finn szótár. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 292.) Helsinki, 1969. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 392 lap. — *Ism.* N. Sebestyén Irén: Nyelvtudományi Közlemények 72 (1970): 445–6.
3. Nykyunkarin oppikirja. (Tietolipas 71.) Helsinki, 1972. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 172 lap.
4. Unkarilais-suomalainen sanakirja. Magyar–finn szótár. Második kiadás. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 292.) Helsinki, 1977. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 392 lap.
5. Nykyunkarin oppikirjan harjoitusten avain. Helsinki, 1977. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 25 lap.
6. Suomi–unkari–suomi taskusanakirja. Porvoo, 1977. Werner Söderström Osakeyhtiö. 712 lap.
7. Nykyunkarin oppikirja. Javított kiadás. (Tietolipas 71.) Helsinki, 1979. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 176 lap.
8. Suomi–unkari–suomi taskusanakirja. Porvoo, 1979. Werner Söderström Osakeyhtiö. 712 lap.
9. Utunk Pohjolába. Kalevala-kutatók Magyarországon. [Összeállította, a bevezetést (9–13) írta, a jegyzeteket (277–80) s a szemelvényes bibliográfiát (282–3) készítette]. Békéscsaba, 1985. 283 lap.
10. Matkailijan ruokasanasto. Taskusanakirja [több külföldi szerzővel közösen]. Juva, 1985. 283–305.
11. Suomi–unkari–suomi taskusanakirja. Juva, 1986. Werner Söderström Osakeyhtiö. 712 lap.
12. Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987. 184 lap. — *Ism.* Zelliger Erzsébet: Magyar Nyelv 92 (1996): 479–82.
13. Suomi–unkari–suomi taskusanakirja. Porvoo–Helsinki–Juva, 1988. Werner Söderström Osakeyhtiö. 712 lap.
14. Suomi–unkari–suomi taskusanakirja. Porvoo–Helsinki–Juva, 1991. Werner Söderström Osakeyhtiö. 712 lap.

15. Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 177 lap. — *Ism.* Zelliger Erzsébet: Magyar Nyelv 92 (1996): 479–82, Deme László: Magyar Nyelvjárások 33 (1996): 161–8.
16. Uusi suomi–unkari–suomi taskusanakirja. Porvoo–Helsinki–Juva, 1996. Werner Söderström Osakeyhtiö. 787 lap.
17. Suomi–unkari–suomi taskusanakirja. Második, javított kiadás. Helsinki, 2000. Werner Söderström Osakeyhtiö. 789 lap.

Tanulmányok:

18. Adalékok a névigékhez: Acta Universitatis Debreceniensis 5 (1958): 13–8.
19. Az abaúji Pusztafalu ő-zése: Magyar Nyelvjárások 5 (1959): 153–63.
20. *Olcsó*: Magyar Nyelvőr 83 (1959): 488–9.
21. Csúry Bálint halálának 20. évfordulójára: Magyar Nyelvjárások 7 (1961): 147–9.
22. A -csa, -cse képző elterjedtségéhez: Magyar Nyelvjárások 8 (1962): 129–31.
23. *Már*: Magyar Nyelv 58 (1962): 483–5.
24. *Máma*: Magyar Nyelv 58 (1962): 486.
25. Az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszeréről I.: Magyar Nyelvjárások 9 (1963): 71–85.
26. *Csélcsap, csűr-csavar*. Munkatörténet — szótörténet: Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerk. Pais Dezső, Benkő Loránd. (Nyelvtudományi Értekezések 38. sz.). Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. 76–81.
27. Egy magyar gépi fordítási tervezet a harmincas évekből: Magyar Nyelvőr 87 (1963): 342–5.
28. Az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszeréről II.: Magyar Nyelvjárások 10 (1964): 85–104.
29. A munka- és szótörténet összefüggésének kérdéséhez: Magyar Nyelv 60 (1964): 162–7.
30. Gedeon Mészöly. 1880–1960: Finnisch-ugrische Forschungen 36 (1966–1967): 266–9.
31. János Melich. 1872–1963: Finnisch-ugrische Forschungen 36 (1966–1967): 270–2.
32. Unkarin kielen huolto: Virittäjä 71 (1967): 61–3.
33. On Methods of Dialect Research: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum, Helsinki 1965. Helsinki, 1968. 367–70.
34. Térképeink névtani tanulságairól: Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest, 1969. Szerk. Kázmér Miklós, Végh József. (Nyelvtudományi Értekezések 70. sz.). Bp., 1970. Akadémiai Kiadó. 89–93.

35. Néhány adalék az abaúji nyelvjárás történetéhez: Magyar Nyelvjárások 17 (1970): 137–9.
36. A magyar vers Finnországban: Alföld 1970. 9. sz. 87–90.
37. A magyar–finn kontrasztív vizsgálatok néhány kérdése: Összevető nyelv-vizsgálat, nyelvoktatás. Szerk. Horváth Miklós, Temesi Mihály. Bp., 1972. Tankönyvkiadó. 73–80.
38. Az inetimologikus hangokról: Magyar Nyelv 68 (1972): 66–7.
39. A szóeleji inetimologikus hangok keletkezésének okairól: *Memoires de la Société finno-ougrienne. Suomalais-ugrilainen Seuran toimituksia* 150 (1973): 260–8. [Kny. *Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Erkki Itkonen.*]
40. A kölcsönös érdeklődés jegyében: Alföld 1973. 6. sz. 72–8.
41. Lönnrot és a magyar Kalevala: Alföld 1974. 9. sz. 59–68.
42. On the Shortening of Words: *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum*, Tallinn, 1970. Teesid I. Tallinn, 1975. 149.
43. Der Lautschwund im Ungarischen: *Finnisch-ugrische Forschungen* 41 (1975): 69–85.
44. Az inetimologikus hangok a magyarban és a rokon nyelvekben: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Budapest, 1975. Tézisek. Bp., 1975. 30.
45. Az idegen szavak használatának nyelvhelyességi elveiről. Szabolcs-Szatmári Szemle 11/2 (1976): 67–73. = [némi változtatással] *Látóhatár* 1976. szeptember 182–93.
46. Az idegen szavak és a nyelvművelés: *Anyanyelv — közélet — műveltség*. Szerk. Sebestyén Árpád. Bp., 1976. 55–61.
47. A Kalevala egyik epizódjának fordításáról: *Forrás* 8/9 (1976): 58–9.
48. Géza Bárczi. 1894–1975: *Finnisch-ugrische Forschungen* 42 (1976): 304–8.
49. A Kalevala és magyar fordításai: *Unkarin kirjakieli*. Szerk. Seppo Suhonen, Viljo Tervonen. (Näytteitä uralilaisista kielistä V. Suomi 119:5) Helsinki, 1978. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*. 22.
50. Az ős- és ómagyar kori hangváltozások rendszertani jellegéről: A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. (Nyelvtudományi Értekezések 104. sz.) Bp., 1980. Akadémiai Kiadó. 619–22.
51. Az inetimologikus hangok a magyarban és a rokon nyelvekben: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Budapest, 1975. Pars III. Bp., 1981. 212–28.
52. *Kirjallisuuden kieli — yleiskieli — kansankieli. Unkarin kielimuotojen systematiikkaa: Virittäjä* 85 (1981): 240–5.

53. Irodalmi nyelv — köznyelv — népnyelv. A nyelvváltozatok rendszeréről: Magyar Nyelvjárások 24 (1982): 19–30.
54. Syvärakenteen ja sanajärjestyksen keskinäisestä suhteesta suomen ja unkarin kielessä: „Esitelmät. Unkarin aluekokous. Visegrád — 1982.” 1–17.
55. Syvärakenne ja sanajärjestys: Ulkomaanlehtorit Unkarissa. 17.–22. 5. 1982. Szerk. Mikko Korhonen, Pertti Virtaranta. (Castrenianumin toimitteita 25.) Helsinki, 1983. 49–60.
56. Über die nicht-etymologischen Laute der finnisch-ugrischen Sprachen: Finnisch-ugrische Forschungen 45 (1983): 46–68.
57. Szintaktikai viszonyító elemek és kommunikáció: Magyar Nyelvjárások 25 (1983): 191–6.
58. Kodály és az anyanyelv: Napjaink 22/3 (1983): 35.
59. Szóösszetételeink keletkezésének uráli hátteréről: Magyar Nyelv 80 (1984): 455–63.
60. A rím nyelvi szerepéről: Magyar Nyelvőr 108 (1984): 17–23.
61. A nyelvi egyenértékűség kérdései. Kontrasztív vizsgálatok a magyar és a finn nyelv alapján: Anyanyelv — idegen nyelv. Szerk. Bachát László, Székely Gábor. Nyíregyháza, 1984. 177–87.
62. Szórend és grammatikalizáció: Anglisztikai napok 83. Tanulmányok az anglisztika tárgyköréből III. Szerk. Korponay Béla. Debrecen, 1984. 41–7.
63. A rím eredetéről: Magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. 1981. augusztus 10–14. Szerk. Béládi Miklós, Janikovics József, Nyerges Judit. Bp., 1985. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 97–103.
64. A tulajdonnevek hírtértékéről: Névtudomány és művelődéstörténet. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. sz.) Zalaegerszeg, 1989. 290–4.
65. Lönnrot és a Kanteletár: Kanteletár. Szerk. Rácz István. (Folklór és Etnográfia 52.) Debrecen, 1990. 239–50.
66. Lönnrot and Kanteletár: Kanteletár. Szerk. Rácz István. (Folklór és Etnográfia 52.) Debrecen, 1990. 251–60. [Az angol változat csak részben azonos a magyar változattal.]
67. Jälkisanat — Utószó: „Päivä kulta, koittamasta” — „Arany napunk felkelőben”. Suomalaisia runoja — Finn runók. Joensuu, 1990. 94–5.
68. A magyar és a finn katonai csoportnyelvről: Nyelvvédelem — honvédelem. Tanulmányok a katonák nyelvéről. Szerk. Grétsy László. Bp., 1990. 44–7.
69. Az alakkeveredés történetéhez: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály, Kiss Jenő. Bp., 1991. 476–80.

70. Utószó: Matti Vainio: A finn zene története. Debrecen, 1991. 207–10.
71. Előszó: Suomi ja unkarin rinnakkain. Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. Szerk. Alho Alhoniemi, Nyirkos István, Heikki Paunonen. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 38.) Turku, 1991. 7–8.
72. Az inetimologikus magánhangzók. Az előtérhangok: Magyar Nyelvjárások 30 (1992): 69–81.
73. Adalékok a szó- és munkatörténet összefüggéseinek kérdéséhez: Kultúra és tradíció I–II. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. Szerk. Viga Gyula. Miskolc, 1992. 527–30.
74. A helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ: Könyvtári Figyelő 1992/1: 27–9.
75. Unkari — Itä ja länsi vai itä tai länsi: Tiedepolitiikka. Helsinki, 1992. 47–54.
76. A földrajzinév-sűrűség kérdéséhez: Névtani Értesítő 15 (1993): 244–6.
77. A hangsúlyos helyzetben előforduló bontóhangok a magyarban I. Mély magánhangzók bontóhangként. Magyar Nyelvjárások 31 (1993): 69–90.
78. Erkki Itkonen 1913–1992: Magyar Nyelvjárások 31 (1993): 187–91.
79. Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról: Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. sz.) Bp., 1994. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 127–50.
80. Suomalais-ugrilaisen heimon taiteen ja kulttuurin tutkimuksesta Unkarissa. Helsinki, 1994. Etelä-Karjalan Kuvakeskus. 27–30.
81. Unkarin ja suomen verbien rektioista: Kaukovertailuja (Unkarilais-suomalaisia kontrastiivisia tutkimuksia.) Szerk. Pusztay János. (Specimina Fennica V. Colloquia contrastiva II.) Savariae, 1994. 97–102.
82. Nyelvrokonaink: Élet és Tudomány 1994/41: 1283–5.
83. A rendszerváltást kísérő új nyelvi képződmények vizsgálata a lexikográfiában: A lexikológia és a lexikográfia elmélete és módszertana. Előadásvázlatok. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa. Szerk. Papp Lajos. Eger, 1994. 61–2.
84. Nyitott legyen-e a tudományos nyelv az idegen hatásokra?: Debreceni Szemle 3/4 (1995): 642–3.
85. Syntaktisia suhteita ilmaisevat morfeemit ja kommunikaatio unkarin lauseessa: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä, 1995. Pars IV. Jyväskylä, 1995–1996. 103–6.
86. Preface: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä, 1995. Symposia. Reguly Antal. Pars VIII. Jyväskylä, 1995–1996. 63–4.

87. Egy adalék a szóhasadáshoz. Finnugor eredetű-e a *makk* szavunk?: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szerk. Mészáros Edit. Szeged, 1996. 253–6.
88. A makroszintagmák egy típusáról: Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése. Szerk. R. Molnár Emma, Galgóczy László, Nagy L. János. Szeged, 1996. JGyTF Kiadó. 229–35.
89. A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának egymáshoz viszonyított megoszlásáról: Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. I–II. Szerk. Terts István. Pécs, 1996. II, 203–6.
90. A finn névkutatásról: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai I–II. Miskolc, 1995. augusztus 28–30. Szerk. B. Gergely Piroska, Hajdú Mihály. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz.) Bp.–Miskolc, 1996. Magyar Nyelvtudományi Társaság. II, 491–8.
91. Nyelvrokonaink: A finnugorok világa. A II. finnugor világkongresszus tiszteletére. Budapest, 1996. aug. 16–21. Szerk. Nanovfszky György. (A magyarságkutatás könyvtára XIX.) Bp.–Moszkva, 1996. 109–11.
92. Hol élnek ma az uráli népek?: A finnugorok világa. A II. finnugor világkongresszus tiszteletére. Budapest, 1996. aug. 16–21. Szerk. Nanovfszky György. (A magyarságkutatás könyvtára XIX.) Bp.–Moszkva, 1996. 117–8.
93. Az uráli népek és nyelvek: A finnugorok világa. A II. finnugor világkongresszus tiszteletére. Budapest, 1996. aug. 16–21. Szerk. Nanovfszky György. (A magyarságkutatás könyvtára XIX.) Bp.–Moszkva, 1996. 129.
94. Kalevalan tie Unkarissa: Tiedotuslehti. Suomen Kodály–Seura r. y. Julkaisuja. Helsinki, 1996/2: 10–2.
95. Rokon népeink és nyelveink eredetének útvesztőiben: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. Anyanyelv-oktatási Napok. Eger, 1996. július 8–11. Szerk. V. Raisz Rózsa. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. sz.) Bp., 1996. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 67–72.
96. A finn szak Debrecenben: Finnugor Világ II/2 (1997. február): 11.
97. A finn tájszótár munkálatairól: Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. Tanítványai, munkatársai és barátai. Szerk. Bánki Judit. (Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 21.) Bp., 1996–1997. MTA Nyelvtudományi Intézete. 114–8.
98. Szóeleji hangok eltűnése a magyarban: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. Kiss Gábor, Zaicz Gábor. Bp., 1997. MTA Nyelvtudományi Intézete. 256–63.
99. Zu einer historischen Grammatik der ungarischen Sprache: Finnisch-ugrische Forschungen 54 (1997): 362–7.

100. A *scegenul* forma az Ómagyar Mária-siralomban: Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Szerk. Péntek János. Kolozsvár, 1997. 313–6.
101. A szóelejei mássalhangzó-torlódások feloldásának módjairól: *Folia Uralica Debreceniensia* 4 (1997): 113–56.
102. Beszámoló a Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékéről (1995–1997): *Folia Uralica Debreceniensia* 4 (1997): 256–7.
103. A tulajdonnevek szófaji besorolásának kérdéséhez: Tanulmányok a magyar nyelvről. Tanulmányok Fekete Péter hetvenedik születésnapjára. Szerk. H. Varga Gyula. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXIV. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Sectio Linguistica Hungarica.) Eger, 1998. 57–65.
104. Unkarin ja suomen kielisukulaisuudesta. — A magyar–finn nyelvrokonságról: Nanny Still: Sana — Szó — Word. Szerk. Kaisa Koivisto. Riihimäki–Bp., 1998. 9–17.
105. The Linguistic Kinship of Hungarian and Finnish: Nanny Still: Sana — Szó — Word. Szerk. Kaisa Koivisto. Riihimäki–Bp., 1998. 21–4.
106. In memoriam Kálmán Béla: A Reguly Társaság Értesítője 14 (1998. január): 5–6.
107. Gyászbeszéd Kálmán Béla ravatalánál: *Magyar Nyelv* 35 (1998): 7–9.
108. Kálmán Béla. 1913–1997: *Magyar Nyelv* 94 (1998): 107–8. [Emlékbeszéd Kálmán Béla egyetemi tanár, akadémikus temetésén. Debrecen, 1997. szeptember 5.]
109. Pápay Emlékülés: *Folia Uralica Debreceniensia* 5 (1998): 3.
110. Vértés Edit 80 éves: *Folia Uralica Debreceniensia* 5 (1998): 255.
111. A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 1998. évi rendezvényeiről: *Folia Uralica Debreceniensia* 5 (1998): 259–60.
112. In memoriam Dr. Kálmán Béla akadémikus, professor emeritus (1913–1997): A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve 1997–98. tanév. Debrecen, 1999. 233–4.
113. Az egyetemi oktatás tevékenysége: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve 1997–98. tanév. Debrecen, 1999. 76–9.
114. A kontamináció szerepe a mondat fejlődésében: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet. 1998. szeptember 23–24. Szerk. Büky László, Forgács Tamás. Szeged, 1999. József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 133–41.
115. A családnévként szereplő női keresztnevekről: *Névtani Értesítő* 21 (1999): 183–8.
116. A nyelvművelés távlatairól: *Magyar Nyelvjárások* 37 (1999): 341–6.
117. Nyelvünk rendszertani sajátosságai a közlő funkció szolgálatában: Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelv-oktatási Na-

- pok. Eger, 1998. július 7–10. I–II. Szerk. Raisz Rózsa, H. Varga Gyula. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. sz.) Bp., 1999. Magyar Nyelvtudományi Társaság. I, 38–47.
118. Voltak-e a magyarban neutrális magánhangzók?: Ünnepi kötet Kováts Dániel 70. születésnapjára. Szerk. Balassa Iván, Fehér József, Hőgye István, Viga Gyula. (Széphalom 10. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve.) Sárospatak, 1999. 359–63.
 119. Rác István, a fotóművész és műfordító: Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen, 1999. 451–4.
 120. Sebestyén Árpád hetvenéves: Magyar Nyelvjárások 37 (1999): 341–6.
 121. Sebestyén Árpád köszöntése 70. születésnapján: Magyar Nyelv 95 (1999): 508–10. [Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. november 23-i ülésén.]
 122. A magyarországi rendszerváltást kísérő új nyelvi képződmények vizsgálata lexikográfiai szempontból: Ювілейний збірник на честь 70-річчя від дня народження професора Петра Лизанця. / Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára. Szerk. Fábián Miroszláva, Horváth Katalin. Ужгород–Ungvár, 2000. 363–9.
 123. A *szék* szó eredetéről: Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékeztetére. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán. (A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai IV.) Szombathely, 2000. 93–5.
 124. Néhány baráti szó Barla Gyuláról, a munkatársról: Emlékezés Barla Gyulára. Szerk. Ungvári János. Debrecen, 2000. 38–40.
 125. A *-kor* toldalék és az illeszkedés: Magyar Nyelvjárások 38 (2000): 319–22.
 126. History of the Study of Toponyms in the Uralien Languages: Onomastica Uralica. Plan of Series. Debrecen–Helsinki, 2000. 10–2.
 127. Az uráli nyelvek helynévkutatásának története: Onomastica Uralica. Plan of Series. Debrecen–Helsinki, 2000. 26–8.
 128. Uralilaisten kielten paikannimityksien historia: Onomastica Uralica. Plan of Series. Debrecen–Helsinki, 2000. 42–4.
 129. Uurali keelte kohanime de uurimise ajakugu: Onomastica Uralica. Plan of Series. Debrecen–Helsinki, 2000. 58–60.
 130. История топонимических исследований в уральских языках: Onomastica Uralica. Plan of Series. Debrecen–Helsinki, 2000. 75–8.
 131. Sentence contamination and regressive correction among the syntactic phenomena of Finno-Ugric languages: Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum, Tartu, 2000. Tézisek. Pars II. Tartu, 2000. 202.
 132. The plan of a serial in Uralian onomastics [Hoffmann István, Maticsák Sándorral, Rítva Liisa Pitkänennel közösen]: Congressus

- Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum, Tartu, 2000. Pars II. Tartu, 2000. 375–6.
133. A Kalevala művelődéstörténeti hatásáról: *Ethnica* II/3 (2000): 101–6.
 134. Együttműködési program az uráli nyelvek névkutatása terén [Hoffmann Istvánnal és Maticsák Sándorral közösen]: *Névtani Értesítő* 22 (2000): 142–50.
 135. Miten tuhatvuotien Unkarin kulttuuri heijastuu kielessä?: 1000-vuotias Unkari. Tuhatvuotien Unkarin valtion kulttuurin juuret – seminaarin 26. ja 27. 4. 2000 esitelmä. Szerk. Arto Kilpiö. (Castrenianumin toimitteita 60. *Folia Hungarica* 11.) Helsinki, 2000. 29–38.
 136. Hungarológia és az oktatás: *Hungarológia* 2/3 (2000): 226–30.
 137. Az anyanyelvi beszélők önkontrolljáról: Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára. I–II. Szerk. Andor József, Szűts Tibor, Terts István. Pécs, 2001. II, 907–13.
 138. A Kalevala hatása a finn és a magyar kultúrára: A Kalevala végleges szövege 150 éves. Szerk. Pusztay János. (*Specimina Fennica* IX.) Savariae, 2001. 39–53.
 139. Nachwort. Edit Vértés 80 Jahre: *Memoires de la Société finno-ougrienne*. *Suomalais-ugrilainen Seuran toimituksia* 240 (2001): 109–11.
 140. Kontaminaatio, jälkikorrekio ja uralilainen lauseoppi: *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum Tartu 2000. Pars V.* Tartu, 2001. 480–4.
 141. A nyelvjárási norma természetéről: IV. Dialektológiai szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23–25. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttmann Miklós. (A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V.) Szombathely, 2002. 219–25.
 142. A nyelvi eszményről: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. Gréczi-Zsoldos Enikő, Kovács Mária. (A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1.) Miskolc, 2002. 143–7.
 143. Kétszáz éve született Lönnrot Elias (1802–1884): *Ethnica* IV/3 (2002): 105–9.
 144. Kossuth jegyében. A hatodik abaúji szabadegyetemről: *In memoriam Balassa Iván*. Szerk. Kovács Dániel. (*Széphalom* 12. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve.) Sárospatak, 2002. 315–6.
 145. Fonotaktikai szempont az onomatopoetikus szavak vizsgálatában: Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére. Szerk. Molnár Zoltán, Zaicz Gábor. (*Fenno-Ugrica Pázmániensia* I.) Piliscsaba, 2003. 189–93.
 146. A pleonazmusról: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály, Keszler Borbála. Bp., 2003. 215–9.

Bírálatok, ismertetések:

147. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezése legrégebbi szakácskönyvünkben: Magyar Nyelvőr 83 (1959): 508–9.
148. Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák: Magyar Nyelvjárások 7 (1961): 166–7.
149. Szathmári István: A magyar stilisztika útja: Magyar Nyelvjárások 8 (1962): 164–6.
150. Sananjalka 1–3. A Finn Nyelvi Társaság Évkönyve: Magyar Nyelvjárások 8 (1962): 160–4.
151. Péter Hajdú: Bevezetés az uráli nyelvtudományba: Finnisch-ugrische Forschungen 36 (1966–1967): 385–8.
152. Béla Kálmán: Nyelvjárásaink: Finnisch-ugrische Forschungen 36 (1966–1967): 388–91.
153. Árpád Sebestyén: Névutórendszerünk: Finnisch-ugrische Forschungen 36 (1966–1967): 391–5.
154. Itkonen, Erkki: Kieli ja sen tutkimus: Nyelvtudományi Közlemények 70 (1968): 243–4.
155. Hakulinen, Lauri: Suomen sanaston käänöslainoja: Nyelvtudományi Közlemények 72 (1970): 446–7.
156. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere: Magyar Nyelvjárások 18 (1972): 139–43.
157. Az első magyar történeti-etimológiai helységnévtárról: Szabolcs-Szatmári Szemle 8/1 (1973): 122–5.
158. D. Mátyai Mária: Nyelvünk élete: Folia Uralica Debreceniensia 4 (1997): 215–7.
159. Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára: Magyar Nyelvjárások 36 (1999): 146–9.
160. A finn népkultúra. Fordította ifj. Kodolányi János. Szerk. Bartha Elek: Ethnica III/1 (2001): 30–1.
161. A finn népkultúra. Fordította ifj. Kodolányi János. Szerk. Bartha Elek: Finnugor Világ VI/4 (2001): 28–9.
162. Matti Lehmonen: Kalevala savon kielellä: Ethnica III/1 (2001): 31–2.
163. A Kalevala savói nyelven. / Matti Lehmonen: Kalevala savon kielellä: Finnugor Világ VI/4 (2001): 30–1.
164. Boda István Károly–Porkoláb Judit: Számítógépes stilisztikai és szövegtani tanulmányok: Magyar Nyelvjárások 40 (2002): 151–5.
165. Balázs Géza: Miért jobb a sör a nőknél? Kocsmafilozófia — aszfaltköltészet — internetfolklor: Ethnica IV/2 (2002): 103.
166. Jóna Iván: Okos mint a kecskeméti szélmalom. 100 kecskeméti és Kecskemét környéki szólás. (Kecskeméti Füzetek 11.): Ethnica IV/3 (2002): 159–60.

Nyelvjárási szövegközlések:

167. Pusztafalu. Borsod-Abaúj-Zemplén megye: Magyar Nyelvjárások 6 (1960): 156–60. = Magyar nyelvjárási olvasókönyv. Szerk. Kázmér Miklós, Hajdú Mihály. Bp., 1974. Tankönyvkiadó. 222–4.
168. Az abaúji ő-ző nyelvjárás. Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti és déli része. Pusztafalu: Magyar Nyelvjárások 20 (1964): 161–72.
169. Hajdúság. Hajdúböszörmény: Magyar Nyelvjárások 24 (1982): 156–63.

Napilapokban megjelent cikkek:

170. Ne keretezzünk be mindent!: Hajdú-Bihari Napló 1962.
171. Munka és szó: Hajdú-Bihari Napló 1962. nov. 18. 6.
172. *Sejtető*: Hajdú-Bihari Napló 1963. jan. 20. 6.
173. *Híva — hijva — hívva*: Hajdú-Bihari Napló 1963. dec. 31. 5.
174. *Plusz, iksz* és társai: Hajdú-Bihari Napló 1964. jan. 12. 5.
175. Kahden yhteiskunnan Unkaria: Helsingin Sanomat 1967. febr. 5.
176. Kukkivan maailmanpuun runoilija: Helsingin Sanomat 1967. febr. 26.
177. Lehet-e engedelmesskedni valamire?: Hajdú-Bihari Napló 1968. dec. 15. 10.
178. Hol törünk, mit törünk?: Hajdú-Bihari Napló 1969. jan. 19. 10.
179. Helyesírás és kiejtés: Hajdú-Bihari Napló 1969. febr. 9. 10.
180. A magyar költészet Finnországban: Hajdú-Bihari Napló 1970. júl. 3. 5.
181. A csodálatos finn szaunáról: Hajdú-Bihari Napló 1973. ápr. 22. 10.
182. Hajdú-Bihar megye dülőneveinek sorsáról: Hajdú-Bihari Napló 1974. ápr. 28. 10.
183. Ismét az idegen szavakról: Hajdú-Bihari Napló 1975. ápr. 13. 10.
184. A Kalevala útja Magyarországon (A debreceni Magyar–Finn Baráti Kör rendezvénye): Hajdú-Bihari Napló 1976. febr. 29. 4.
185. Idézetek az új magyar Kalevala-fordításból: Magyar Nemzet 1977. jan. 26. 4.
186. Zene és költészet közös varázsa. Eino Leino emlékezete: Hajdú-Bihari Napló 1978. okt. 4. 5. [-s -n álnéven]
187. Népeink hasznára, öröme. Beszélgetés Väinö Kaukonen professzorral: Hajdú-Bihari Napló 1981. márc. 1. 8. [-s -n álnéven]
188. Miljoona kilometriäkö unkarilaisiin novelleihin: Suomi–Unkari 1988/1: 4.
189. Moni-ilmeinen Unkari: The Lion 1989. 13–5.
190. Finnország és hagyományörzés: Magyar Nemzet 1989. nov. 3. 3. [A cím elírás miatt helytelenül jelent meg. Helyesen: Finnugorság és hagyományörzés.]
191. Finnország gazdasága a világ élvonalában: Hajdú-Bihari Napló 1993. dec. 6. 3.

192. A Kalevala kultusza és a finn nemzet: Hajdú-Bihari Napló 1994. márc. 1. 6.
193. Mintaszerű átlépés a nyelvi korlátokon. Finn művésznő a Csokonai Színház Horváth Árpád stúdió színpadán: Hajdú-Bihari Napló 1994. dec. 1. 6.
194. Majd nyolcvan éve független a finn nép: Hajdú-Bihari Napló 1995. dec. 8. 14. [név nélkül]
195. Kiállítás a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtári előcsarnokában (1996. május 3–31.): Egyetemi Élet 1996. máj. 29. 9.
196. A kis népeket a fejlett nagyobbak segítik. Az egyik ünnepi rendezvény a finnugor népek II. világkongresszusa lesz: Hajdú-Bihari Napló 1996. aug. 8. 13.
197. Nekik a Mikulás a nemzeti ünnep: Hajdú-Bihari Napló 1996. dec. 6. 15.
198. Dr. Nyirkos István ünnepi beszéde 1996. dec. 14-én a Kossuth Lajos Tudományegyetem díszdoktor- és doktoravató ünnepi nyilvános egyetemi tanácsülésén: KLTE-hírek 1996. dec. 11–14.
199. Reguly-seuran toiminnasta: Jäsentiedote. M. A. Castrenin Seura. 1997/1: 5.
200. A „tiszai őshazáról” (Nyirkos István, Hunyadi László, Papp Imre, Jakab László, Agyagási Klára, Bársony István): Hajdú-Bihari Napló 1997. márc. 19. 17.
201. A finnek az EU-ban is őrzik kultúrájukat: Hajdú-Bihari Napló 1998. dec. 5. 14.
202. Bársonyos férfihangok finn földről: Hajdú-Bihari Napló 2000. nov. 22. 8.
203. Nyelvrokonainkról, a művelt Finnországról: Hajdú-Bihari Napló 2000. dec. 6. 3.
204. Imre Sinkovits. Unkarin kansan rakastama näyttelijä (1928–2001): Juliska — suomalais-unkarilais-virolainen kulttuurilehti 2001/1: 6–7.

Fordítások:

205. Nissilä, Viljo: A Finn Névtani Archívum: Magyar Nyelvőr 91 (1967): 465–9.
206. Marja-Liisa Vartio: Temetés: Alföld 1974. 9. sz. 49–53. [szépirodalmi fordítás] = Télidő havazás előtt. Bp., 1987. Európa. 63–73.

Szerkesztői munkásság:

207. Suomi ja unkari rinnakkain. Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 38.) Turku, 1991. Alho Alhoniemivel és Heikki Paunonennel közösen.
208. Folia Uralica Debreceniensia: 1997–1998. 1997-ben Kiss Antallal és Maticsák Sándorral közösen.
209. Bibliotheca Pápayensis VII. Pápay József csuvas hagyatéka. Naplórészlet, csuvas szójegyzék. Közzéteszi Agyagási Klára. Debrecen, 1997. Vértess Edittel és Jakab Lászlóval közösen.

210. Magyar Nyelvjárások (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, majd a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve): 1999-től. 1999-ben Hoffmann Istvánnal és Mező Andrással, 2000-től Hoffmann Istvánnal és Kis Tamással közösen.
211. Hungarian Onomastics in Onoma. *Onomastica Uralica* 1c. Debrecen, 2002. 289 lap. Hoffmann Istvánnal és Ördög Ferencsel közösen.
212. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. *Onomastica Uralica* 2. Debrecen–Helsinki, 2002. 275 lap.

HLAVACSKA EDIT

Vizsgálódások Órimagyarósd nyelvében

1. Anyanyelvünket a legszebben Sárospatak és Debrecen vidékén beszélik, a legcsúnyábban az Őrség községeiben. Ez nem az én megállapításom, de én is tagja voltam annak a 20–25 tagból álló csoportnak, amely a Celldömölk melletti hadifogolytáborban 1945-ben azzal töltötte el az idejét, hogy tagjai bejárták a tábor, s a közel 2000 fogolynak a szokásait, beszédmódját figyelték. Legnagyobb számban az elhurcoltak között az Őrségiek voltak — magam is az vagyok —, s az ő megfigyelésük adta a legfőbb ismeretet. Azóta is, ha az Őrségben tartózkodom, figyelem az embereket, elsősorban a volt kortársak beszédét, és keresem azokat a vonásokat, amelyek miatt az említett csoport a legcsúnyábbnak tartotta ezt a nyelvet. Az elmúlt évtizedekben a falu lakossága elég sokat változott. Sok a beköltözött új lakó, s az ő hatásukra a nyelv is változott, de a még meglevő régi lakosság nyelvhasználata pontos képet ad az ötvenes-hatvanas évek Órimagyarósdjának a nyelvéről.

2. Többször is vizsgáltam a nyelvben a magánhangzók és a mássalhangzók használatát, azok egymásra gyakorolt hatását a beszédben, a köznyelvi használattól való eltérésüket. Tekintsük át ezeket, és nézzük meg a falu nyelvét ezek tükrében!

3. A magyar nyelv 14 magánhangzója közül ebben a nyelvben a hosszú *í, ú* és *ü* ismeretlenek, nem használatosak. Viszont él a háromféle *e* hang: a nyílt *e*, a zárt *ě* és a hosszú *é*. Élnek a szokásos diftongusok, ezekben azonban a félhang annyira rövid, hogy alig hallható. Nézzük végig a magánhangzókat! Az *a* és *á* hangpárból az *á* mindig a köznyelvi szabályos ejtés szerint hangzik, még véletlenül sem fordul elő az *é* felé hajló ejtémód, ami a rádióban, a televízióban megszólaló emberek némelyikére nagyon jellemző. Az *a* hang annál változatosabban jelenik meg a nyelvükben. Természetesen a legtöbbször a labiális, zárt formájában hallható: *aratás, szarvasmarha* stb. A hang mélysége azonban eléggé változó. A község nyelvében az embereknek nem *lába, háza, lova, vára* van, hanem *lábo, házo, lovo, váro*. A szó végén a birtokos személyrag szerepében álló *a*-t általában *o*-nak ejtik. Ha a szóban az *a* után *l* és még egy másik mássalhangzó következik, az *a* és az *l* helyett *ó*-t ejtenek: *óma (alma), szóma (szalma), bót (bolt), elótották (eloltották), hód (hold), föld (föld), ződ (zöld)* stb. Ha pedig az *a* után *r* és még egy mássalhangzó következik, akkor az *a + r*-ből rövid *o*

lesz: *soro* (*sarló*), *toro* (*tarló*). Az *a* helyet az *o* más szavakban is előfordulhat, például *csollán* (*csallán*), más esetekben pedig kiesik, a *barázda* helyett *brázdá*-t mondanak. A magánhangzó-harmónia elkerülésére gyakran *e*-t ejtenek az *a* helyett. De így van ez a magánhangzó-illeszkedésben is: *velláve* (*villával*) és *kalánne* (*kanállal*) esznek. Van egy gyerekjáték a faluban, amelyben középben van egy lyuk, tőle 3-4 méterre, egyenlő távolságban állnak a játékosok, akiknek az a feladata, ha elhangzik a buzdító szó: *Lyukra, Varga!*, akkor igyekezniük kell a középső lyukban lévő labdát megszerezni. De a felszólítást ők így mondják: *Likra, Verga!* A faluban minden *Varga* nevű embert *Vergá*-nak szólítanak.

A nyílt *e*, a zárt *ē* és az *é* hangok az őrségi nyelvben pontosan olyanok, mint a köznyelvben. A zárt *ē*-vel beszélők nyelvében megfigyelhető, hogy a zártságot illetően a zárt *ē*-nek több fokozata van. Őrimagyarósdon a zárt *ē* színe, zártsága teljesen egyenletes. A nyílt *e*-nek is nagy szerepe van, gondoljunk csak arra, hogy a *tehen*, *szeke*r, *kere*k, *keve*s, *teke*r, sőt a *vereb* szóban is a nyílt *e*-k uralkodnak. A nyílt *e* mégsem tudja átvenni az uralmat, a zárt *ē*-t igen sok szóban halljuk: *pélyva*, *szégle*t, *mëndégél*, *énékél*, *érdékés* stb. A hosszú *é*-nek talán a legkisebb a szerepe: a *szegény* szó a nyelvhasználatban *szegin*, a *legény* *legin*, a *lepény* *lepin*. Sok szóban az *é* diftongusként jelenik meg az *i*-vel: *kiék*, *sziép* stb. Ezekben azonban az *i* alig hallható. A nyílt *e* és a zárt *ē* elkülönítése és egyenletes használata az őrimagyaródsi nyelvnek jellegzetes sajátossága.

Az *i*, *í*, *ü*, *ű* hangokból — amint már említettem — a hosszúak hiányoznak, a rövideket pedig felváltva használják: *ing* vagy *üng*, *kifizet* vagy *kifüzet*, *Szüz* *Mária* vagy *Sziz* *Mária*. Ha valaki üzenetet küld, az *megizen* valamit. Az *idő* és az *üdő*, az *üzekedik* és az *izekedik*, az *ünne*p és az *inne*p szavak felcserélése is nagyon gyakori. Az *i* szokatlan helyzetekben is megjelenik a beszédben, például a *hosszú* és a *keserű* szavak végén az *ú* és az *ű* helyett *i* áll: *hoszsi*, *keseri*, sőt gyakran a 3. személyű birtokos személyrag *a*-ja helyett is: *kezi*, *háti* stb. A hosszú *ú* a szó végén legtöbbször megrövidül: *tanu*, *bornyu* (*borjú*), *varnyu* (*varjú*).

Az *o*, *ó* és *ö*, *ő* hangpárokból, ha a rövidek után *l* és még egy mássalhangzó következik, akkor hosszan hangzanak, és az *l* kiesik: *főd* (*föld*), *hód* (*hold*), *zöd* (*zöld*), *fótoz* (*foltoz*) stb. A hosszú alakok főleg a szavak végén jelennek meg, általában ott is csak röviden, vagy az *u* és *ü* váltják őket, sőt sokszor az *i* fordul elő helyettük. Például *toro* (*tarló*), *turu* (*túró*), *sari* (*sarjú*), *soro* (*sarló*). Viszonylag kevés szóban található az *ó* és *ő* diftongusos formában: *kigyuo* (*kígyó*), *erdüö* (*erdő*).

4. A mássalhangzókkal kapcsolatosan felmerülő kérdések különösen érdekesek, mert erősen befolyásolják a szavak és mondatok formáját és értelmét. Másféle típusúak, mint a magánhangzókra vonatkozó kérdések.

Jellemzője volt a falu nyelvének, hogy a szóvégi *h*-t, amely a mindennapi beszédben néma, kiejtették: *cseh*, *méh*, *juh*, *düh* stb. A szó végén álló *ny* helyett gyakran *n*-t ejtenek: *asszon* (*asszony*), *leán* (*leány*).

Az *s*-sel végződő melléknevek *s* hangzójának időtartama hosszú lesz, ha a szóhoz rag vagy más toldalék járul: *fagyossan*, *pirossan*, *érdessebb* stb. A mássalhangzók meghosszabbodása egyéb mássalhangzókra is jellemző, különösen az *l*-re és a *t*-re: *istálló*, *szőlő*, *nállunk*, *elvállik*, *tanított*, *vakított*, *szakittás*, *eggyesek*, *esső*.

A *j*, az *l* és a *ly* viselkedése a beszédben különösen érdekes. A *j* nemcsak azért fordul elő nagyon sokszor, mert az *ly* helyett azt ejtik, és sok a *j*-t tartalmazó szó és rag, hanem nagyon gyakori azért is, mert két magánhangzó között hégzagpótló szerepe van: *fijam*, *mijért*, *dijó*, s ezt a *j*-t a beszédükből el nem hagyják, sőt sokszor meg is kettőzik: *tejja*. Az *ly* csak írásban használt jel, a kiejtésben *j* vagy *l* használatos helyette; *juk* (*lyuk*), *folosó* (*folyosó*), *folik* (*folyik*), *kölök* (*kölyök*) a szavak végén elhagyják: *kasté* (*kastély*), *harká* (*harkály*), *rosté* (*rostély*), *bago* (*bagoly*). A szó végén és mássalhangzó előtt az *l* is gyakran elmarad: *má* (*mál*), *fő* (*föl*), *lekaszá* (*lekaszál*), *főnek* (*fölfelé*), *eménnek* (*elmennek*), *beső* (*belső*), *fétem* (*féltem*), *sziva* (*szilva*).

Néhány rag utolsó mássalhangzója is gyakran elmarad a szavak végén. Különösen jellemző ez a *-hoz*, *-hez*, *-höz* és a *-nál*, *-nél* ragokra: *a barátomho menek*; *nem menek én férjho*; *a pénzemhe jutottam*; *a szomszédná votam*.

5. Befejezésül vessünk egy pillantást a hangtörvényekre! Azt már említettem, hogy a hangrend, a hangrendi illeszkedés nem jellemző e nyelvre: *pejva* (*polyva*), *velláve* (*villával*). A mássalhangzók törvényszerűségei (a hasonulás, az összeolvadás, az igazodás, a kiesés és a rövidülés) azonban élnek ebben a nyelvben.

6. Kis szógyűjtemény a falu nyelvéből:

<i>barac</i> (barack)	<i>héj</i> (padlásrész a pajtában)	<i>mákhassogató</i> (stiglic mardár)
<i>bihal</i> (bivaly)	<i>hetfe</i> (hétfő)	
<i>buha</i> (bolha)	<i>hik</i> (ökörterelő szó)	<i>menyetasszon</i> (menyét)
<i>cipü</i> (cipő)	<i>hok</i> (ökörterelő)	<i>mihe</i> (méh)
<i>csepörke</i> (csiperke)	<i>hoknehejde</i> (tehénfogathajtó szó)	<i>mihel</i> (műhely)
<i>csimasz</i> (pondró)	<i>ides</i> (édes)	<i>monyas</i> (csődör)
<i>dödölle</i> (egyfajta étel)	<i>kalán</i> (kanál)	<i>mukucs</i> (mókus)
<i>epörgye</i> (eper)	<i>kalbász</i> (kolbász)	<i>pallás</i> (padlás)
<i>föcske</i> (fecske)	<i>kaszni</i> (láda)	<i>piharc</i> (piac)
<i>fölöstök</i> (reggeli)	<i>katróc</i> (ketrec)	<i>pittyé</i> (baromfi hívogató)
<i>föménék</i> (felmegyek)	<i>kokas</i> (kakas)	<i>rébezli</i> (ribizli)
<i>gáborgyán</i> (gébics madár)	<i>kőttes</i> (kelt tészta)	<i>réce</i> (kacsa)
<i>galambica</i> (galamb gomba)	<i>küső</i> (külső)	<i>riskása</i> (rizs)
<i>gerábla</i> (gereblye)	<i>lekukorál</i> (leguggol)	<i>ruca</i> (kacsa)
<i>gulló</i> (golyó)	<i>lenyol</i> (lenyúl)	<i>silínga</i> (kosár)
<i>győ</i> (gyi!)	<i>mácsik</i> (főtt tészta)	<i>sufni</i> (fáskamra)
		<i>szakadék</i> (földi darázs)

szaros huputa (búbos banka)
szeder (eper)
szekrementum (szakramentum)

szikut (szűk út)
taliga (utánfutó)
téfol (tejföl)
tik (tyúk)
tőfa (tölgyfa)

utkotró (útkaparó)
ümög (ing)
vergánya (vargánya gomba)
véka (szakajtó)

BACHÁT LÁSZLÓ

Bars vár neve és egy kis hangtörténet

1. PAULER GYULA (M. nemz. tört. 1: 16, 69) *Bars* várnak és vármegyének a nevét Anonymus nyomán a honfoglaló *Bors* vezér nevéből magyarázta. Ez a magyarázat — nyilván a Magiszter hitelességére alapozva — történeti névtanunk művelőinél nyelvtudományi közhellyé emelkedett (lásd EtSz. 1: 299, MELICH, HonfMg. 361, PAIS, MAn. 108, *Bors* a. FNESz. 1: 172). MOÓR ELEMÉR (UngJb. 1927: 438) volt csupán különvéleményen, szláv *Boriš* személynévet látva előzményként. Történész részről GYÖRFFY GYÖRGY (1: 414–5, lásd még 429, 734, 761) szerint a barsi vidék összefoglalója a Bors (pontosabban: Miskóc) nemzetség volt, és Bars vára volt Bors vezér/nemzetségszék székelye. KRISTÓ GYULA (Vármegyék 371) arra utal, hogy a névadó *Bors* nevű ispán lehetett (vö. még ugyanígy Korai m. tört. lex. 84).

2. *Bors* vár korai adatainak felhozását a nyelvtörténeti vonatkozások problematikájára hagyva, nézzük meg, hogy mit mond ez ügyben Anonymus. *Bars*-ra vonatkozó mondanivalóját, mint a Magiszter minden más tételét is, csak a geszta belső összefüggéseiben szabad tárgyalni. Anonymus Bors vezérrel, műve egyik kiemelt szereplőjével egyedülálló kivételként a mű különböző epizódjaiban három várat is épített, melyeknek tőle beállított viszonya éppen nem közömbös témánk megítélésében. A 18. és a 31. fejezetben Bungere fia Bors a lengyelek felé a Tátra hegyéig kiépíti és megerősíti az országhatárt; az ország őrzetére Bors várat épít a Bódva mellett, melyet a nép kicsinységéért nevez *Borsod*-nak; Bors határeépítő tevékenységét Árpád örömmel nyugtázza, a vár ispánjává teszi, és az egész vidék gondját rábízza; a fejedelem Bors apjának, Bungereknak itt, a Tapolcától a Sajóig *Miskóc* nevű nagy földet adományoz, Bors pedig az egész területet vármegyévé alakítja. A 34. capitulumban Szovárd, Kadocsa és Hoba Garam vidéki hadjáratához Bors is csatlakozik, aki itt is erősíti az országhatárt, a Garam mellett, ahol szarvast ejt el, várat épít, „cui nomen juu(m) imposuit p(ro)p(ri)um. ut castrum *borfu* n(un)cupat(ur)”; majd Bors tovább felfelé hatol a Garam mellett, ismét várat épít, melyet *Borsséd–Zólyom*-nak neveznek (a Garam menti foglalás dolgáról lásd részletesebben „Castrum Borssed zouolvn” című tanulmányomat: Magyaroknak eleiről: Makk-Eml. 39–53).

Az anonymusi szövegben nagy csomó meseelem és anakronizmus mellett is vannak bizonyos realitások. A jelölt objektumok viszonylatában P. mester korá-

ban valóban létezett mindhárom vár, nagy valószínűséggel funkcionáló állapotban: Borsod várnak maradványa Borsod és Edelény között ma is látható; Bars várnak a romjai a mai Óbars/Starý Tekov területén a XIX. század végén még ki-vehetők voltak, ma már nem. Mindkettő Szent István kora körül épült jellegzetes ispáni határvárként; Bars várnak korábbi, szláv előzményei nem valószínűek, de nem zárhatók ki teljesen. A nagyméretű Zólyom vár Pustý Hrad romjai Zólyomtól nyugatra a jelenkorban is fennállnak; a XII–XIII. században a zólyomi, királyi erdőgazdaság központjaként működött (nem tévesztendő össze a mai zólyomi négyszögű várral), építésének ideje ismeretlen, honfoglalás előtti előzményei feltehetők. (Mindezekre lásd KRISTÓ, Vármegyék 370–1, 397; Korai m. tört. lex. 84, 121, 747; BÓNA ISTVÁN, Az Árpádok korai várai 42–4; BENKŐ, Makk-Eml., i. h.) — Várnév és névadója szempontjából a honfoglaló Bars vezérnek a Magisztertől névadóként szerepeltetése a kitalált személyen túlmenően is tömény anakronizmus: a honfoglalók nem építettek várakat, az első magyar föld-fa várak csak Géza, méginkább István korából valók (BÓNA, i. h.-ek és 63–4). *Bars* várnak *Bors* vezérhez nincs semmi névi köze (lásd még a továbbiakat), a *Borsséd–Zólyom* várnév előtagja pedig kifejezetten a Mester névi találmanya a vezér dicsőségének emelésére; a régi vár az Árpád- és az Anjou-korban, amikor működött, ilyen néven nem létezett, nagyon sok említése mindig csak *Zólyom* névről szól (lásd Makk-Eml., i. h.). *Borsod* vár is csak közvetve hordozhat valamit *Bors* vezér nevéből, Anonymus honfoglaló hőse ugyanis a XIII. század eleje neves személyiségének, *Bors* soproni ispánnak, a Miskóc nemzetség tagjának, Anonymus valószínű rokonának gesztabeli előképe. — *Borsod* és *Bars* vár elnevezésének első ispánjaik nevéhez kötése elvileg ugyan lehetséges, de nem bizonyítható. Az első ispánok névadó szerepéről szakirodalmunkban elterjedt, esetenként nyilván egykori realitást is tartalmazható sztereotípiát olyan névmagyarázatokban szokott előjönni, melyekben a várnévre egyéb magyarázat nincs. Am konkrétan a szóban levő vár építésére vagy vezetésére nézve egyetlen esetben sem mutatható ki azonos ispánnév. Emiatt a történeti névtanban efféle magyarázatra támaszkodni nem tanácsos.

Ami a történeti-társadalmi viszonyokat illeti, P. magiszternek a gesztában sokszorosan megnyilvánuló szemlélete a honfoglaló vezérek, valamint nemzetségek szerepéről arról tanúskodik, hogy ő a Bors építette Borsod várát, illetőleg a borsodi tájat tartotta/képzelte Bors vezér ősfoglalásának, eredeti szálláshelyének. Kétségtelenül erre vallanak a Magiszternek azok a közlései, hogy Bors apja, Bonger itt kap nagy földet Árpádtól; hogy az adományozás kapcsán — szertetlen, de nem jelentőség nélküli beillesztésképpen — említést kap *Miskóc* hely neve, nyilvánvaló utalásul a Miskóc nemzetségre, melynek Bors ispán és valószínűleg Anonymus is tagja volt; hogy Bors itt nyer ispánságot és ő maga itt szervez vármegyét; hogy Bors Cumanus származású (lásd már 8. és 10. capitulum), ami Anonymusnál több esetben bizonyíthatóan besenyő vonatkozásokat takar, márpedig Délkelet-Heves és Délnyugat-Borsod térségében igen jelenté-

keny volt a besenyők jelenléte, ellentétben a barsi-zólyomi tájjal. Mindezekhez vegyük még hozzá, hogy a P. mestertől említett helynevek sűrűsége tanúságaként ő sokkal jobban ismerte a borsodi vidéket, mint a barsit. E tényezőkkel szemben aligha nyom bármit is a latba, hogy a Magiszter azt mondja, a Bors alapította Borsod várat a környező nép kicsinységéről nevezte így: ez a kitétel csak az ő szokásos népetimológiás magyarázatai közé sorol, az előző, 16. capitulumban is elsüti *Szerencs* nevével kapcsolatos kétszeres népetimológiáját.

GYÖRFFY (i. h.-ek) azzal érvelt a „Bors” nemzetség barsi ösfoglalása mellett, hogy Borsodot ebből a szerepből kizárja az, hogy ott az Örsúr nemzetség volt az őshonos, ezért *Borsod* ispánja nevét viseli, *Bors* vezér nevét pedig *Bars*. Az Örsúr nemzetség Borsodban ösfoglaló volta ellen megannyi tényező szól, ezek kifejtésére azonban itt nincs mód. GYÖRFFY Barsra irányuló nézetét azonban közvetlen tárgyunk miatt legalább sommásan érintenem kell. Mindenekelőtt azt a véleményemet szeretném jelezni, hogy jeles történészünknek a barsi ösfoglalást valló felfogása három motivációra vezethető vissza: Anonymusnak Bors barsi és zólyomi hadjáratát és várépítését tartalmazó leírására; a nyelvészeti szakirodalom *Bors* > *Bars* változást valló álláspontjára; végül Borsodnak az Örsúr nemzetséghez kötése miatti „foglaltságára”. Barsi teóriáját GYÖRFFY konkrétan a Bés nemzetségre alapítja, kiemelve, hogy Barsban csak ez a nemzetség volt honos, a Béseket pedig a Miskóc nemzetség ágának tartja arra hivatkozva, hogy ehhez a nemzetséghez kötődő két barsi személyt is Miskóc nemzetséghez tartozónak írnak az oklevelek; továbbá mindezt támogatná szerinte, hogy a *Bors* személynév Barsban többször is felbukkan (lásd GYÖRFFY 1: 414–5, és a megye több helységének tárgyalásában (lásd uo. 439, 452, 463, 469, 485). De a nem túl jelentékeny Bés nemzetségről (lásd KARÁCSONYI, M. nemz. 1: 238–41) csak a XIII. század második felétől kezdve kerülnek elő biztos adatok, tagjainak valószínű ősapjáról, Bés ispánról és pohárnokmesterről is csak 1258-tól van említés, lásd még 1274: „*Bees filii Bened*” (HazOkm. 8: 158). *Bors* személynév az ország számos más helyéről ismert már az Árpád-korból is (lásd még e név családnévvé fejlődött nagyszámú adatát: KÁZMÉR, CsalSz. 172–3). Bés nembeli *Bors*-ok azonban nemigen sorakoznak, GYÖRFFY 1302-ből, a Bars megyei Türeből említi *Bors filius Bees*-t Miskolc–Bés nemzetségbelinek mondván (GYÖRFFY 1: 481), de a *Bés* itt csak személynévként és nem nemzetségnévként szerepel; e személy valószínű őst, Leustachot KARÁCSONYI (i. m. 480) nem is tartja Bés nemzetségbelinek. Amennyiben az a Leustak ispán, akinek neve már 1228-ban fölmerül (CDES. 1: 247, vö. még GYÖRFFY 1: 433), valóban a Bés nemzetséghez tartozott — ami az előbb mondottak alapján nem egyértelmű, mert csak a „*Leustachis comite, filio Borch*” kitétel (i. h.) bizonyítaná —, akkor e nemzetség jelenléte Barsban a XIII. század elejétől is feltételezhető volna. Különben a *Bors*-nak írt személynévek Bars megyében *Bars* alakú személynévet is takarhatnak (lásd később).

Valljuk be, mindezek bizony igen szerény argumentumok a Borsok barsi őshonosságára, különösen ha összevetjük a Miskóc (Bors) nemzetség borsodi szerepének többszörös bizonyyságával. Megjegyzendő, hogy KRISTÓ (i. h.) — helyesen — nem szól sem a Bés, sem a Miskóc nemzetség barsi létéről és szerepéről. Tulajdonképpen Anonymus Barsra vonatkozó szövegében sincs olyasmi, ami a különben is kitalált személyű Bors vezér ősfoglalására utalhatna. Hogy mért vitte, vihette hősét mégis erre a tájakra is, arra még vissza fogok térni.

3. Bármennyire nélkülözhetetlen is a jelenkor történeti névtani kutatásában a nyelv mögötti objektív valóság feltárása, az egzakt, érdemi nyelvészeti vizsgálatot nem pótolhatja, legföljebb szolgálhatja, alapozhatja, párhuzamosan igazolhatja. A *Bars* név esetében fokozottan ez a helyzet, mert a történeti háttér kikövetkeztetésében indukáló szerepet kaptak a nyelvészet kétes eredményei.

A *Bors* személynév és a *Bars* helynév központi nyelvészeti problematikája hangtörténeti jellegű: tágabban az ómagyar nyelv zárt–nyílt magánhangzóviszonyai, közelebbről az *o* ~ *a* jelölésviszony körül forog. Ez a tematika a magyar hangtörténet egyik legfogasabb kérdésébe vág, melyben a vizsgálat nehézségei — mint jól ismeretes — alapjában véve a kölcsönzött latin betűs írásrendszerek az ómagyar hangállapokra alkalmazásában gyökereznek. Hogy — konkrét tárgyunknál maradva az ómagyar szövegek *u* — *o* — *a* írásjelei milyen hangértékkel értelmezhetők, illetőleg olvasandók, arra tudománytörténetünkben többféle álláspont is kialakult. A korábbiakban két fő felfogás ütközött. Jelentékeny képviselőik szerint a SZINNYEI–LAZICZIUS vonalnak nevezhető nézet értelmében az említett írásjeleket nem lehet, nem szabad mindig, sablonosan, betű szerint [*u*], [*o*], [*a*]-nak olvasni, hanem elsősorban az etimont és a pozicionális tényezőket tekintetbe véve mérlegelni kell, például az *o*-nál a középső és az alsó nyelvtávolság között, mert az [*a*]-t jelölhették *o* és *a* jellel egyaránt; a kérdés persze nemcsak statikus, hanem dinamikus, mert az [*o*] > [*a*]-nak és általában az ómagyar nyíltabbá válásnak az elméletét szűkebbre — főként egyes nyelvekből való kölcsönzések körére — szorítja. A másik felfogás, melyet GOMBÓCZ–BÁRCZI hangtörténeti vonalként nevezhetünk meg, az ómagyar szövegek betű szerinti olvasatát vallotta, így például az *o* betűvel jelölt szavak a XIV. századra gyakorta *a* betűssé váltó írásmódját következetesen nyíltabbá válásként értelmezte. Az utóbb említett nyelvtörténeti nézet került közfelfogásra, az újabb nyelvtörténész nemzedékek már ezt tanulták és tanították, tanítják az egyetemeken; LAZICZIUS merész perújítási törekvése sajnálatosan visszhang nélkül maradt, lényegében igazolva, amit ő maga elődeire utaló vonatkozásban jóslatszerűen utalt: a kényelem („olvasd azzal a nyelvtávolságokkal, amit a betű jelez”), a megszokás győzedelmeskedett a nehéz elemző munkát igénylő, elriasztó vesződésű elemzés fölött.

A téma tapasztalható nyugvópontra jutása után a hangtörténeti szemléletre nézve is figyelemre méltó kutatásokban többek között a hangsúly- és szótagvi-

szonyok problematikája is súlyt kapott például LAZICZIUS GYULA, BALÁZS JÁNOS és mások érdeméből. Ezek nyomatékos figyelembevételével is tettem kísérletet „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei”-ben az ómagyar vokálisok olvasati kérdéseinek viszonylag részletesebb tárgyalására (89–121). Álláspontom a zárt–nyílt vokálisviszony szempontjából közelebb állt — és áll ma is — a SZINNYEI–LAZICZIUS-féle felfogáshoz, mind szinkronikus, mind diakronikus viszonylatban kiemelten kezelve a szótestben a jel, illetőleg a hang (fonéma) pozícióját és ettől függően az utóbbi változási lehetőségeit. Tartok tőle, hogy szemléletem — az előbb említett okokból is — a LAZICZIUSTól jelzett sorsra jut, most azonban kénytelen vagyok rá utalni, hogy összefüggéseiben érthető legyen az itt tárgyalandó *Bors*–*Bars* viszonyban mondottakkal.

Felfogásom lényege *Bors* és *Bars* esetében is az, hogy az etimon számbavétele mellett a névtest vokálisának helyzete és az ebből levont változási tételnek analógiákkal való bizonyítása a megoldás kulcsa. Mivel a *Bors* személynév biztos köznévi alapja miatt (*bors* ’Pfeffer’, így már Anonymus népetimológiájában is) alakilag adott, a kérdés tárgyalása csak ezzel kezdhető.

Mivel mind a nevet, mind köznévi *bors* ’Pfeffer’ előzményét *u*-val és *o*-val egyaránt írták az ómagyar korban (pl. P. mester gesztájában mindig *Borfu* és *Borfod*: 10., 18. stb., a Várad Regestrumban viszont többször is *Burf* és *Burfod*: 281., 367. stb.), közkézen forgó, egyébként biztosan ótörök etimonja pedig felső nyelvállású vokálissal (tör. *burč*, *murč*) került forgalomba, a szót és a nevet az ómagyar *u* > *o* nyíltabbá válás közönséges példái közé szokás sorolni. Az ómagyar [o]-nak a fentiek értelmében váltakozásos, *u*-s és *o*-s jelölése következtében ez az [o]-vá nyitódás persze lehetséges is, de nem föltétlen bizonyosság, magyar [o]-val már az átvétel kezdetén is számolhatunk. LIGETI LAJOS (TörKaps. 280) finn turkológusok nyomán észrevételezte azt a sajátosságot, hogy tekintélyes számú ótörök jövevényszavunkban az előzmény köztörök [u]-jával szemben a csuvasban középső nyelvállású [ä] áll, a magyar megfelelők pedig ilyenkor [o]-sok. Márpedig a *bors* csuvasos jellegű kölcsönzésünk: ~ csuv. *pārās* ’bors’, vö. még csuv. *pārša* ’borsó’. csuv. *pāru* ’borjú’ (LIGETI, i. m. 56, 68; TESz. 1: 345, 349, 350; UEW. 1: 127, 129), továbbá több, első szótagban, de más fonetikai helyzetben levő csuvas jövevényszavunkban is: *komló*, *korom* stb. Így az ómagyarban a *Burs*-féle jelölésmód inkább csak az eredeti [o] egyik fajta jelölésmódja lehet. Ez az *u* típusú jelölésváltozat viszont rámutat arra, hogy a névben [a]-s olvasat, illetőleg erre a szintre lemenő nyíltabbá válás feltevése nem lehet helytálló.

Az ügyben még fontosabb kritérium az, hogy a *Bors* vokálisa zárt szótagi helyzetben van, beleértve a zárt szótagi *Borsu* változatot is, továbbá a zárt szótagot [r] zárja le a maga ilyen pozíciójú enyhe nyújtó hatásával, ezek a tényezők pedig kifejezett gátjai az [o] nyíltabbá válásának. E tétel bizonyosságaképpen hadd hozzam fel csupán azokat a helynévi adatokat, ahol a név önmagában vagy képzett, összetett formájában bizonyosan vagy nagy valószínűséggel a *Bors* sze-

mélynévből, illetőleg annak köznévi előzményéből keletkezett, és mindig *o*-s, ritkán *u*-s, de sohasem *a*-s írásváltozattal jelentkezik, jelölül az *[a]*-s kiejtésváltózat kizárhatóságának. A már idézett anonymusi és VárReg.-beli adatokon kívül: [1291–4]: *Bors* (GYÖRFFY 1: 605), ma *Bors/Borš*, R. Bihar m.; 1383: *Borsylese* (CSÁNKI 2: 475), elpusztult, Baranya m.; 1389: *Borsos Geur* (CSÁNKI 3: 224), ma *Borsosgyőr*, Veszprém m.; 1390: *Borsy* (CSÁNKI 1: 343), ma *Borsi*, R. Zemplén m.; 1411: *Borsfalwa* (CSÁNKI 1: 204), elpusztult, Abaúj m.; 1446: *Bors* (CSÁNKI 3: 391), elpusztult, Fejér m. Lásd továbbá a *Bors/Borsod*-hoz nem sorolható, de zárt szótag végi *Bor(+C)* alkatú helynevek sokaságát: *Bor*, *Bork*, *Bord* stb. Személynévi vonalon számítsuk még ide a *Bors* családnevek hosszú sorát (lásd KÁZMÉR, CsalSz. 172–3). Mindezek *[o]* > *[a]* nyíltabbá válást jelző adatait hiába keresnők. — Az ilyen alkatú köznevekben a magyar nyelvtörténet folyamán magától értetődően kizárhatók az *a*-s adatok, illetőleg kizárható az *[o]* nyíltabbá válása; pl. *tor*, *sor*, *bor*, *kor*, *por*; *orr*, *forr*; *gyors*, *hord*, *korcs*; *orsó*, *korbács*, *szorgos*, *dorgál*, *torkoll* stb. E szabályosságot nem keresztezi, hogy az erdélyi, mezőszéki nyelvjárás területén egyes *e* körbe tartozó szavak bizonyos morfológiai variációiban megjelennek első szótagi *[a]*-zó alakok: *paras* 'poros', *karán* 'korán', *gyarsan* 'gyorsan' stb., de ez tárgyunktól másfelé vezető problémakör, s persze az említett vidéken sem feltételez — mondjuk — **par*, **part*, **parból* stb. alakokat.

4. Azzal, hogy a *Bars* helynév — teljesen egyezően a kérdés történeti háttérének vallomásával — a történeti névtan nyelvészeti oldaláról sem fogadható el a *Bors* személynév nyíltabbá válásával keletkezettnek, voltaképpen be is fejezhetném mondanivalómat. De a címül írt név megkívánja, hogy a fentebb kifejtetteken túl néhány szó még essék róla.

A *Bars* várra, egyházra és megyére vonatkozó legkorábbi, kronológiailag hiteles magyar nyelvű adatok — Anonymus „castrum *borfi*”-ján (34.) kívül — ezek: 1156: *Bors*, 1206: *Bors*, 1209: *Bors*, 1228: *Bors*, 1229/1237: *Bors* stb., mindig *o*-val, egészen a XIV. század elejéig (GYÖRFFY 1: 430–1). Egy kései kivétel akad: a sűrűsödő adatsorban: 1316: *Burs* (uo.). Az első adataként a garamszentbenedeki apátság alapítóleveléből (+1075/+1124/1217) idézni szokásos helynév: „Tributum in *Borsu*” (lásd DHA. 218) csak 1217-re érvényes (vö. uo. 206 kk.). Az EtSz. (1: 299) MA.³-ból idézi a *Bars* írásváltozatot. A városnév korai magyar *[a]*-zó kiejtésére lehet tanú hangrendi párhuzam alapján a német *Bersenburg* megfelelő, melyet ugyan csak Bél Mátyás közöl először, 1742-ből, de Bars Árpád-kori német lakóit számba véve nemigen lehet kétséges a név ómagyar *Bars* alakjának a *Bersenburg*-ban jóval korábbi tükröződése; vö. 1240: „hospites nostri tam Hungari quam Teutonici in suburbio castri de *Bors*” (ÁÚO. 7: 103–4; lásd még MELICH, HonfMg. 361). A későig nyúló magyar *o*-s írásváltozat érdekes ugyan, de nyilván az *[a]*-nak ómagyar *o* jelölésében gyökerező íráshagyományát tükrözi, melynek fentmaradását a várnak és a megyének a ma-

gyar nevét számban jóval túlhaladó, hivatalos latin *Borsiensis*, ritkábban *Bursiensis* rögzítette, tartotta. — Mindenesetre a hely nevének ómagyar *o*-s jelölése biztosan mutat arra, hogy a mögötte levő *[a]* kiejtése eredetileg labiális és nem illabiális színezetű volt. Ma e vidék magyar beszélt nyelvi–nyelvjárási szintjén az *[a]* fonéma *á*-s realizációjú, ami eszerint másodlagos fejleménynek látszik.

Mivel a *Barcs* helynév etimonja csak annyiban tekinthető tisztázottnak, hogy a *Bors* személynévből származó nem lehet, szilárdabb etimológiai alapon nem közelíthetők meg a körülötte fölmerülhető eredetbeli és ezekhez kapcsolódható további alaki kérdések, így hát a témának erre az oldalára sok szót vesztegetni nem érdemes. Annyit jegyeznek meg csupán, hogy sejtésem szerint — melynek korábban óvatoskodva implicite hangot is adtam (Makk-Eml. 50) — talán a korai *Barcs* személy- és helynevek körül kellene/lehetne valamit kereskedni, ennek taglalására azonban mód itt nem adódik. MOÓR származtatását semmi kritérium nem támasztja alá.

5. Végyszóul az a kérdés maradt még hátra, miért vitte, milyen okkal vagy milyen célból vihette Anonymus tőle is borsodi ősfoglalónak tartott Bors vezérét fontos feladatok elvégzésére éppen a barsi területre. Két, talán egymástól nem független indukcióra lehet gondolni.

Mint jól ismeretes, P. mester kitűnő találékonysággal, asszociatív készséggel, nyelvi-névi ügyekre nagy fogékonysággal kapcsolt össze neveket, főként a személy- (nemzetség-) és a helynévi kategória között. Ez a tevékenysége nemcsak abban állott, hogy nagy számban hozott ki helynevekből személynéveket (*Vajta*, *Szabolcs* stb.), vagy illesztett egybe két névelemből összetett személynéveket (*Alaptolma*, *Tonuzaba* stb.), hanem kimondottan nyelvi, alaki vagy jelentésbeli sajátosságokra is épített összefüggéseket különböző viszonylatokban. Így alkotott vagy felhasznált úgynevezett beszélő személynéveket (*Előd*, *Botond* stb.); szívesen párosított összeillő szerepben akár valós létű, alakilag hasonló neveket (*Bova* és *Bonya*, *Karold* és *Sarolt* stb.). A *Szombor* és a *Zsombor* nemzetségnévből hozta létre például *Zombor*-nak írt szereplőjét, és helyezte végül is létének, tevékenységének színterére, Erdélybe, noha tudhatta, érzékelhette a kiindulás neveiben a fonológiai különbséget, csak hogy a névadás célja ezt közömbösítette nála. Stb. Ilyen és hasonló névi „játékok” sorába tartozhat a *Bors* személynévének és a *Bars* helynévének a közvetett összehozása: kedves hősének Borsodból a messzi barsi tájra is rejtett névi elvitele, meséjének továbbbszövése érdekében is. Alkalmat adott erre a Mester számára az ómagyar helyesírás *o* betűjének kettős: *[o]* és *[a]*-t jelölési lehetősége, dacára annak, hogy itt is érzékelnie kellett a két név vokálisa közti hangzásbeli–fonológiai különbséget, de a betűkép azonosságában rejlő alkalmat mégis kihasználta a két név egybehozása érdekében.

A Bors vezér és Bars vár/vidék közti implicit névi összehozásra egy másféle kapcsolat is ösztönözhetette a Mestert. Több ízben utaltam már arra, hogy az oklevelek sokszoros tanúsága szerint a kései Árpád-, valamint az Anjou-kor nem-

zetségeinek, főúrainak különböző birtokigazolási, birtokmegtartási, legális vagy illegális birtokszerzési törekvései az ekkori idők nagyon jellemző, kiugróan feltűnő tünetei; P. mester gesztájának tartalma, főként belső összefüggései pedig bőven meggyőznek arról, hogy ez ügyek szolgálatában nagyon fontosnak, az írás erejével általában is ható jellege miatt elsőrendű tekintélynek számító műve bőven megtette a jószolgálatokat. Egyáltalán nem lehet kizárni, hogy Bors ispánnak több hírhedt birtokszerzési művelete, köztük a barsi tájakra is kiterjedő aspirációi (lásd erre Makk-Eml. 45–50 és az ott említett források, szakirodalmi háttér) ösztönözhatték a Mestert arra, hogy az ispánt, a honfoglaló Bors vezér valószínű névadóját nemcsak közeli ismerősét, hanem alighanem rokonát is némi gesztabeli rejtett utalással segítse, a maga finom írói eszközeivel annak birtokszerző vágyait alátámassza Bors vezérnek a barsi tájakra küldésével. Sőt ösztönözhetette talán az előbb említett föltevésem szerinti névegyeztetési művelte nyelvi alapú észrevételére is.

BENKŐ LORÁND

A *-d* képző a helynevekben

Dolgozatomban a *-d* helynévképző kapcsán néhány névelméleti problémát szeretnék megvizsgálni, majd a képző ómagyar kori funkcionális alakulását, a *-d* képzőt tartalmazó helynevek lexikális csoportjait fogom áttekinteni.

A helynévképző, földrajzinév-képző fogalmát már a helynévi adatokat nyelvilleg elemző legkorábbi munkák is használják, nem mindig egyöntetűen, és általában definiálás nélkül. A fogalom maihoz hasonló használatával találkozunk már BENKŐ LORÁNDnál (Nyárádmente 40), aki a helyneveket elemezve akkor foglalkozik egy adott képzővel, ha annak nem köznyelvi, hanem világosan földrajzinév-alkotó szerepe van. Erre a különbségtételre azért van szükség, mert a helynevek képzői egybeesnek a közszavak képzőivel. A jelenséget újabban HOFFMANN ISTVÁN körvonalazta pontosabban (HNyEl. 75). Az ő meghatározásában a helynévképzés olyan eljárás, amelynek során az adott jelsor tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához képzőt illesztünk, azaz a képzőnek valamiféle szófajmeghatározó, szófajjelölő funkciója van.

Ez a felfogás talán azok számára kevésbé elfogadható, akik úgy vélik, hogy a képzéssel keletkezett nevekben (esetleg a képzős szavakban általában) a képzőnek mindenképpen valamilyen konkrét, meghatározott jelentése van (például ellátottság kifejezése, kicsinyítés stb.). Efféle véleménynek ad hangot HAJDÚ MIHÁLY e témában írott cikkében (Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkcióiról: Benkő-Eml. [1991]: 162, 171), amikor úgy összegzi a véleményét a kérdésről, hogy néhányszor analogikusan is kerülhetett ugyan képző a név végére, de legtöbbször kétségtelenül a fenti funkciók valamelyikével kell számolnunk. Ő a helynévképzést és az analógiát egyébként nem kezeli egymástól különválasztva, ami bizonyos szempontból érthető is, hiszen az analógia a képzésben azt jelenti, hogy nem tudatosan, meghatározott szándékkal, funkcióval illesztik a képzőt az alapszóhoz, és a helynévképzés a fenti értelmezésben — mint láttuk — valóban ilyen konkrét, határozott funkció nélküli folyamat. Máshol pedig így fogalmaz: szerinte elképzelhetetlen, hogy egy közszo a népi nyelvhasználatban csak azért változzon alakilag, hogy tulajdonnévként lehessen használatos. Pedig a fenti definíció éppen annak a lehetőségét tartalmazza, hogy a helynévképzők fő funkciója pusztán annak jelölése, hogy viselőjük a tulajdonnévi rendszer tagja. Kérdésként merül fel tehát, hogy elképzelhető-e az, hogy a helynévképzők

funkciója csak a nevesítés, vagy úgy is fogalmazhatnánk: szófajjelölés legyen. Ennek igazolását kísérlem meg először személynevek, majd más szófajok köréből vett példákkal. (Ehhez persze szükséges a tulajdonneveknek a főnév sajátos alkategóriájaként való felfogása,¹ azaz a névrendszer határozott elkülönítése a nyelvi rendszeren belül.)

A személy- és helynevek párhuzamba állítását különösen a korai ómagyar korban érdemes elvégezni. Az új megnevezések kialakítása ekkor a személy- és helynevek esetében is mindig a meglévő névmintákhoz igazodva történt, ez jelenthetett szemantikai jellegbeli igazodást vagy — ami a névképzés szempontjából érdekes — a meglévő lexikális-morfológiai struktúrák követését. (A személynevek jó része ma nem mutat ilyen jegyeket.)

A korai ómagyar korban bizonyos, mára többnyire improduktívvá vált képzők nagyfokú gyakorisága a személy- és helynevek körében közismert dolog. A régi magyar (közszoói eredetű) személynevek képzőit vizsgálva a téma kutatói arra jutottak, hogy e képzők feladata nem más, mint hogy a tulajdonnévi formákat elkülönítsék a hasonló köznévi alakoktól (TNyt. 250). Tehát a korábbi felfogással szemben, amely valamilyen meghatározott — kicsinyítő, becéző — funkcióban gondolkodott, a tulajdonnevesítő funkciót helyezik előtérbe, mint a helynevek esetében is láthattuk. Szintén nagy arányban fordulnak elő képzőkkel az ún. egyházi eredetű keresztnévek is a keresztnévek használatba vételének első szakaszában (sokkal gyakrabban, mint a nevek alapformái): a képzők funkciója itt a meglévő névrendszerbe való beillesztésben állapítható meg (DEME, i. m.). Az újabb időszakból pedig a ragadványnevek körében oly népszerű, játszi szóképzéssel keletkezett névcsoporthoz mutatták ki, hogy bennük a képző funkciója nemcsak az expresszivitás, a hangulati hatás fokozása, hanem a névszerűvé tétel, vagyis a ragadványnév beillesztése a személynevek valamely jellemző alaki típusába (B. GERGELY PIROSKA, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977. 189–90, 232).²

Összefoglalva a fentieket azt láthatjuk tehát, hogy a személynevek történetében három jellegzetes, egymást időben követő névtípusban is kimutatható a képzők onomasztikai funkciója. (A földrajzi nevek körében természetesen nem lehet ilyen korszakokról beszélni, mivel a helynévrendszerre nem jellemző olyan mértékű, a rendszer egészét érintő változékonyság, mint a személynevekére.) Mindezenetre úgy tűnik, a mintakövetés a személyneveknél ugyanolyan fontos volt,

¹ Az a felfogás, amit például DEME LÁSZLÓ képviselt a személynevekről szólva (Személynévrendszerünk alaktanához: NévtVizsg. 136–9), hogy — a korai ómagyar korban legalábbis — a névként való alkalmazásban a szó csak többletet nyer, de nem megy át semmiféle kategóriaváltozáson, ma kevésbé elfogadott. E felfogásban a nevek csak sajátos jelentésbővülésen keresztül ment köznevek.

² A ragadványnevek képzői nagyrészt a kicsinyítő-becéző képzőkkel esnek egybe, de az alapszó sokszor nem lexikális volta miatt e funkció nyilván nem jöhet számításba.

mint a helyneveknél, és a névrendszerhez való tartozást ugyanúgy nyelvi tényezővel, meghatározott képzők használatával képesek jelezni.

A továbbiakban nem a tulajdonnevek köréből, hanem a tágabb nyelvi rendszerből vett néhány példa segítségével keresek további bizonyítékokat arra, hogy egyes képzők esetében más szófajoknál is megfigyelhető, hogy nem a megszozott jelentésben szerepelnek, hanem funkciójuk az adott szó szófajának jelölése. (Ehhez vö. BERRÁR JOLÁN, A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban: ÁNyT. 5: 69–78.) BERRÁR konkrétan az igék kapcsán veti fel annak lehetőségét, hogy egyes képzőknek — anélkül, hogy akár csak többé-kevésbé sajátos jelentésük meglett volna — kialakulhatott szófajjelölő szerepük. Itt azokra a jövevény ige-ővekre gondol, amelyek felvettek valamilyen gyakori ige-képzőt, pusztán az újonnan átvett szótó igei természetének jelölésére. BENKŐ LORÁND hasonló jelenségre figyelt fel a hangutánzó-hangfestő igék kapcsán (Egy hangfestő ige-csoport: MNy. 50: 258–9). Ő úgy fogalmaz, hogy az ilyen szavakban felismerhető képzőszerű végződéseknek nem is a szó szoros értelmében vett képzés a funkciójuk, hanem csupán arra szolgálnak, hogy az egész alakulatot beillesszék nyelvünk igei rendszerébe.

Egy másik alaktani jelenség, ahol némi párhuzamot vélek felfedezni a helynévképzős tulajdonnevek viselkedésével, a határozószók rendszerén belül figyelhető meg. Bizonyos határozószók hajlamosak ugyanis a határozószói jelentés megerősítésére, felfrissítésére az *-n/-an/-en* jellegzetes határozószói morfémával (például *gyors-an*) azonos alakú végződést felvenni (például *itten*, *mostan*, *rég-en*; további példákat lásd még MG. 217). Mindez a helynevek körében arra emlékeztet, hogy olykor már létező helynév bővül másodlagosan helynévképzővel — ilyenkor ennek funkciójaként a tulajdonnévi státus megerősítését szokás megnevezni.

A dolgozat további részében a *-d* képző funkciójáról alkotott nézeteket foglalom össze. A *-d* képző ómagyar kori funkcióival nem egy kutató foglalkozott (többek között BÁRCZI GÉZA, D. BARTHA KATALIN, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ MIHÁLY, SZEGFÜ MÁRIA). A vizsgálatok egyik jelentős csoportja a *-d* jelentéstörténetének levezetésére irányul, különös tekintettel a személynév-, illetve helynévképző funkció kialakulására, mivel a *-d* elsősorban ezekben a szerepekben jelentkezik.

A helynévképző funkció kialakulásáról szólva a vélemények megegyeznek abban, hogy az másodlagosan alakult, a különbség csak abban van, hogy ki mit tekint elsődlegesnek: a helynevekben előforduló személynévek gyakorisága miatt mindenképpen számításba jövő személynévképző funkciót, vagy emellett feltételeznek egy 'valamivel való ellátottság' jelentést is mint indukáló tényezőt. (A kérdéshez lásd még alább a lexikális csoportoknál mondottakat.)

A másik kérdés, amely a képzők produktivitásának vizsgálata kapcsán szokott felmerülni, az, hogy időben meddig lehetséges helynévképző funkció meg-

létét feltételezni, és mikortól kell analogikus névalakulással számolni. Ennek a kérdésnek a megválaszolhatósága azonban nem teljesen egyértelmű, van olyan szerző ugyanis, aki a helynévképző funkció kialakulását eleve az analógiával hozza kapcsolatba. Ennek ellenére szokás a helynévképzők esetében is — épp-úgy, mint más képzők életében általában — elhatárolni egy produktív és egy ezt követő, a funkció elhomályosodása utáni analogikus szakaszt. Érdeemes megjegyezni, hogy a két szakasz elkülönítésének kritériumai a történeti szóanyag esetében nincsenek tisztázva. Például a TNyt. (I, 255) a *-d* képzőről megállapítja ugyan, hogy a 14. század végéig volt eleven helynévképzőként, de később is felbukkannak újabb származékszavak a már meglévők analógiájára; de azt nem említi, hogy mi a határvonal megvonásának az indoka. Nagyon úgy tűnik, hogy az eleveniséget a nagyobb gyakorisággal állítja párhuzamba, ezért mondja arról az időszakról, amikor kevesebb új *-d* képzős helynév jön létre, hogy itt már nem eleven a képző. (Ez az eljárás a szokásos a történeti szóanyag esetében máshol is, ami arra mutat, hogy a két szempontot nem lehet függetleníteni egymástól annak ellenére, hogy a leíró nyelvészetben egymástól elkülönítve szokták őket kezelni.) E felfogás azt tartalmazza másfelől, hogy a képző egyéb funkcióinak (kicsinyítő képző, személynévképző) háttérbe szorulása eredményezné a helynévképző funkció megszűnését (így újabb származékok már valóban csak a képző analogikus bekerülésével jöhetnének létre). Ez viszont azt a gondolkodásmódot feltételezná a háttérben, amely szerint a helynévképző funkció nem önálló, hanem legfeljebb csak egyéb képzőfunkciók melletti járulékos szerepként képzelhető el. (Ilyet pedig a TNyt. nem állít, sőt éppen a helynévképző funkció elkülönüléséről beszél a képző korábbi, előzményként feltételezett jelentéseitől.) A produktivitás és az analógia közötti határvonal megvonása még inkább problematikus, ha arra gondolunk, milyen támpontot ad a leíró nyelvészeti irodalom (például a StrNyt. III) ezek elkülönítésére. A termékeny képzés mindig szabályba foglalható, ismerjük az alapszó típusát és a képző jelentését is. E kritériumoknak a helynévképzés valójában nem tesz eleget, hiszen az alapszavak köre nem határolható egyértelműen körül, a képzőnek csak hozzávetőleges funkcióját tudjuk megadni, így a képzési szabály sem állapítható meg. (Megkockázatom, hogy a *-d* esetében azért szokás ellátottság kifejezéséről beszélni, mert bizonyos típusú alapszavak — növény- és állatnevek — körében valóban ez a jelentés tűnik elvonhatónak.) Ha elfogadjuk a StrNyt. definícióját, azt a következtetést kell levonnunk, hogy a helynévképző használata mindig analogikus, ez pedig ellentmondana az eddigi kutatási eredményeknek, amelyek több esetben feltételeznek egy önálló helynévképző funkciót.

A következő részben a *-d* képzős helynevek lexikális csoportjait tekintem át. A *-d* képzős nevek alkotásában részt vevő lexikális elemek típusait vizsgálva elmondható, hogy a *-d* képző leggyakrabban személynévi alapú földrajzi nevekben fordul elő, bár itt problémát okoz annak megállapítása, hogy a személynév

eleve tartalmazza-e a képzőt, vagy az csak a helynévben jelentkezik. Ennek eldöntésére sok esetben nincs mód, de legalább az arányok hozzávetőleges felméréséhez segítséget nyújthat, amit a személynévtan az Árpád-kori személynévek sajátosságairól megállapított. Mivel a vizsgált korszakban a személynévek körében nagyon gyakoriak a képzős formák (a régi magyar személynévadásra is az jellemző, hogy a nevek legnagyobb részben képzősök, majd analogikusan az egyházi nevek használatba vételének első szakaszában és a jövevénynevek körében is megfigyelhető hasonló jelenség), fel lehet tételezni, hogy e személynévi alapú *-d* képzős helynevek nagyobb része eredeti személynévképzőt tartalmaz: *Arad, Báránd, Borsod, Buzád, Ebed, Gyomord, (Kis)férged, Nagyod, Nyüved, Ónod, Orod, Őzd, Ravazd, Vasad*. Sok esetben kimutatható viszont ugyanaz a személynév *-d* képzővel és anélkül is, ilyenkor már inkább elgondolkodtató, hogy melyik szolgálhatott a helynév alapszavaként.

Lexikális-szemantikai szempontból a másik leggyakoribb csoport a növény- vagy állatnevet tartalmazó neveké: *Ártánd, Fúd, Harangod, Kacsád, Lapád, Monyoród, Szőled, Tinód*.

E nevek listáját bővíthetik esetleg további olyan nevek is, amelyek esetében a szakirodalom nem foglal egyértelműen állást, és személynévi vagy növény-, illetve állatnévi eredetűnek minősíti őket: *Agárd, Árpád, Öved, Szunyogd, Tövised*. A növény- és állatnevek ugyanis mind személy-, mind helynevekben gyakran szerepelhetnek.

E nevek képzőinek funkcionális-szemantikai értékelésekor kétféle véleményrel találkozunk. Az egyik elképzelés szerint eleinte — mivel a *-d* nagyszámú személynévből alakult helynévben volt megtalálható — ezek analógiájára járult növény- és állatnevekhez, valamint egyéb közszavakhoz helynévképző funkcióban. Ezután az alapszó besugárzásából kapta a 'valamiben bővelkedő hely' elnevezésének funkcióját. Ez a jelentésfejlődési vonal azért figyelemre méltó, mert más, a helynévképző funkciót épp a valamivel való ellátottságot jelentő funkcióból levezető elméletekkel szemben figyelembe veszi, hogy olyan közszavak, amelyekben a képző ezt a funkciót hordozza, nem maradtak fenn, így e korai funkció megléte (szemben például a kicsinyítő funkcióval, amelyre vannak biztos közszói adataink) nem igazolható. A másik érv e jelentésfejlődés mellett, hogy bár nem egy helyen olvasható, hogy a *-d* e nevekben egyenértékű az *-s* képzővel, egy jelentős különbség mégis van köztük: a *-d* képzős alakok ugyanis minőségjelzői használatban nem jellemzőek, sőt talán elő sem fordulnak se köznévként, se összetett tulajdonnév részeként (míg az *-s* képzős neveknél nem ritka az a folyamat, hogy egy kétrészes névből ellipszis, illetve tapadás útján egyrészes *-s* képzős név keletkezzen). A BÁRCZI által az OklSz.-ból idézett *Heulgedhigy* példa teljesen egyedülálló (Szók.² 155).

A helynevekben jellegzetes funkcionális szempont a település lakosaira való utalás. Ez megtörténhet puszta közszó vagy annak képzett változata segítségével.

vel. Bár a szakirodalom szerint itt többnyire az *-i* képző jön számításba, a törzs- és népnévi adatok között nem egy esetben a *-d* képző is felfedezhető. Ilyenek: *Kérd, Megyered, Nándord, Ózd, Örsed, Tárkánd, Várkond* (ez utóbbi kettő egy időben képző nélkül is), *Varsánd*. Két foglalkozásnévi példát is találtam: *Bocsárd, Fonyód*.

A képző nagy népszerűségét jelzi, hogy több esetben még idegen eredetű nevekhez is járult: *Kusald, Szalárd, Vezend*.

Patrocíniumi név az alapja a következő neveknek: *Kisasszond, Marjád, Szentkirályd* (ez utóbbi másodlagos alakulás).

Az egyéb községi alakú *-d* képzős helynevek esetében időnként felmerül a szakirodalomban, hogy bennük talán a képzőnek a korban szintén meglévő kicsinyítő funkciója jelenik meg (*Várad, holmodi*). Ez a lehetőség természetesen (legalábbis néhány esetben) elképzelhető. Ezt erősíti az a tény is, hogy például számtalan *Kisfalud* nevünk van, bennük a *-d* a kicsinyítés fokozására szolgálhatott, míg *Nagyfalud, Újfalud* stb. nevek nem mutathatók ki (vagy csak későbbi bővülés eredményeképpen).

A korabeli településnevek és mikronevek körében nem egy hasonló esettel találkozhatunk: a mikronevek között ilyen *Kisköved, Kismeződ, Kisvárad*; esetleg ide vonható bizonyos értelmezés szerint *Küsmöd* is (vö. BENKŐ LORÁND, *Név és történelem*. Bp., 1998. 136). A településnevek közül *Kisaranyos* és *Kisgyőr* *-d* képzővel való bővülése kapcsán merült fel hasonló lehetőség (vö. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, 2002. 46), bár itt az említett kicsinyítő funkció megjelenése kevésbé valószínű, mivel a nevek másodlagos alakulások (mindenesetre érdekes lehet *Kisgyőröd Nagygyőr*-rel való szembenállása.)

A jelen írásban természetesen csak néhány problémára lehetett ráirányítani a figyelmet, a képző hangalaki variánsai, a tövekhez való kapcsolódásának jellemzői, aktivitásának, elterjedtségének időbeli és térbeli határai még további vizsgálatok tárgyát képezhetik.

BÉNYEI ÁGNES

Köröstarcsa történeti helynevei XIX. századi gyűjteményekben*

1. A magyar települések történeti helynevei különböző típusú forrásokban marad(hat)tak ránk, megőrződésük többnyire esetleges, az országos, regionális vagy helyi jelentőségű történelmi eseményektől függően nagyon eltérő lehet. Mivel sokféle tényező befolyásolta mind a dokumentumoknak, mind a helyneveknek a fennmaradását, ezért igen nagy eltérések tapasztalhatók a magyar nyelvterületen a történeti névanyag mennyiségében és előfordulásában. Természetesen napjainkhoz közeledve egyre többféle típusú forrásból tudjuk adatolni településeink helynévgyűjteményeit, és feltehetőleg a névállományok is mind gazdagabban és teljesebb számban mutatkoznak meg az újabb korokban.

A következőkben egy Békés megyei község, Köröstarcsa XIX. századi helyneveinek az előfordulásait vizsgálom meg a ma már fontos forrásként szolgáló névgyűjteményekben, illetőleg névlistákat is őrző helytörténeti monográfiákban. Alapos helynévgyűjtés-történeti kutatások hiányában csak valószínűsíteni tudjuk: kevés magyar településről mondhatjuk el, hogy a XIX. század közepétől annak a végéig olyan nagyszámú efféle dokumentum tartalmazza az akkor összegyűjtött helynévállományt vagy annak kevésbé teljes részét, mint a vizsgálatba vont Kettős-Körös menti községben.

Ezek közül számomra öt volt hozzáférhető: 1. SZABÓ KÁROLY, A magyar helynevekről. Körös-Tartsa helynevei: Új Magyar Múzeum 1851. I, 371–7 (a továbbiakban: Sz); 2. Békés megye helységeinek utcanévei a múlt század közepén (1851). Közzéteszi SZABÓ FERENC. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 22. Gyula, 1961. 27–40; 3. PESTY FRIGYES helynévgyűjteményében Kiss Sándor jegyző: Helynevek Körös Tarcsa községéből. Békés megyéből. 1864. OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1114/9. 277–80 (P); 4. HAAN LAJOS, Békés vármegye hajdana. I–II. Pest, 1870 (H); 5. KARÁCSONYI JÁNOS, Békés vármegye története. I–III. Gyula, 1896 (K).

Forrásaim adatait a helyfajta mai szemléletű kategóriáinak megfelelően (vö. HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 33–41, illetőleg BÍRÓ FERENC, Nyelvi-típológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében. Eger, 2002. 15–22) rendeztem el, hogy az összehasonlításuk könnyebben elvé-

* A dolgozat az OTKA T 030 167. számú kutatási pályázatának a keretében készült.

gezhető legyen. Ugyanakkor tekintettel voltam arra is, hogy némely helynév egy más típusú objektum nevét is őrizheti, emiatt e közvetetten előforduló neveket szintén számításba vettem, és *-gal különböztettem meg őket (pl. *Kis-Csókos*, *Nagy-Csókos* < *Csókos**). E gyűjtemények adatainak az egybevetése után a következő összefüggések mutatkoztak meg. (Megjegyzem, hogy e helyen a forrásokban található névegyedek teljes körű, több szempontú nyelvi: funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és szintaktikai vizsgálatát nem végzem el, csupán esetenként teszek megjegyzést valamely sajátos névszerkezeti jellemzőről.)

2. Szám szerint legtöbb helynévi adatot az időben is legelső feldolgozás, a SZABÓ KÁROLYÉ tartalmazza, 111-et. Alig marad el ettől a HAAN LAJOSÉ: 107 elemmel, HAAN ugyanis majdnem mechanikusan átvette SZABÓ közléseit. Fel-tűnő viszont PESTY jelentősnek látszó számadatkülönbsége, hiszen csak 90 névegyedet sorol fel. Ez utóbbi abból adódik, hogy PESTY helyi jegyzője nem vette fel az adatai közé a gátak, a tanyák és bizonyos belterületrészek neveit. Az előzőktől lényegesen elmarad a helynevek számát tekintve KARÁCSONYI: mindössze 35 helynevet említ, annak következményeként, hogy neki nem névtárak közlése volt az elsődleges célja, csak mintegy mellékesen végezte el a helyi történések lokalizálását. Emiatt aztán némely helyfajtáknak (vízrészek, vizet határoló szárazulatok, mocsarak, belterületrészek) nevei egyáltalán nem szerepelnek nála. A SZABÓ FERENC által megjelentetett listában pedig csupán hét köröstarcsai helynév található, egy kivételével mindegyik utcanév.

A jelzett mennyiségi mutatókat és természetesen még inkább a gyűjtés idejét figyelembe véve célszerűnek látszik SZABÓ KÁROLY névállományából kiindulni, és ahhoz viszonyítani a többi. Ilyen módon és helyfajtánként haladva a következőket figyelhetjük meg. (A helynévi előfordulásokat a források helyesírásával közlöm. Ha az első három forrás [Sz, P, H] mindegyikében szerepel az adat, mellette külön nem utalok az előfordulás helyére semmiféle jellel, egyéb esetekben viszont igen: vagy rövidítéssel, vagy kifejtve.)

3.1. SZABÓ KÁROLY egyik leggazdagabb csoportját (a XIX. század eleje természeti állapotainak a következményeként) a víznevek alkotják. Közöttük találhatók folyóvizek, állóvizek és vízrészek nevei egyaránt. Szerkezetileg, a névalkotó nyelvi eszközöknek a denotátumra vonatkozását, funkcióját tekintve a többségük egyrésznek számít, ami jórészt a régiségüknek a következménye.

Egyrész vízfolyásnevek: *Ásás*, *Büngösd*, *Gács*, *Kékellő* ~ *Küküllő*, *Körös*, *Ösveny*; kétrészesek: *Holt-ér*, *Holt-Körös*, *Kis-Ásás**, *Kis-ér*, *Nagy-Ásás**, *Nagy-ér*, *Sebes Körös**. Az állóvizek nevei egyrészese (mindegyik domborzati név > állóvíznév metonímiával keletkezett): *Görbefenék*, *Kovácsfenék*, *Nadrágfenék*. Egyrész vízrésznevek: *Báté*, *Csókos**, *Harcsás**; kétrészesek: *Fekete-örvény*, *Kis ásási örvény*, *Kis-Csókos*, *Lápos örvény*, *Nagy ásási örvény*, *Nagy-Csókos*, *Sebes Köröstorok örvénye*, *Ösven-hegy**, *Sebes-Körös-torok**.

A későbbi gyűjtemények közül csupán a KARÁCSONYIÉ tartalmaz egyrészes, metonimikus keletkezésű (*Irmesdomb, Középsziget, Sebesér*) és képzett (*Rekezd*) állóvízneveket. Kétrészes vízfolyásnevek ellenben több forrásban megmaradtak, a PESTY-féle gyűjtemény a köröstarcsai határral érintkező Körös-ágak neveit (4) sorolja fel: *fejér körözs, fekete Körözs, fekete és fejér Körözs, fejér és fekete egyesült Körözs*; a HAAN-féle közlés (tévesen a körösladányi) *Bikkere* és az *Ivánfoka* neveket említi; csupán KARÁCSONYINál tűnik fel (a már említett négy állóvíznév mellett) a *Gácsér, Sebes-ér*, Kettős-Körözs*.

Az 1., 3–5. forrásokban összesen 42 víznév található, melyből a SZABÓ KÁROLYÉ 29-et őriz. De jellemző, hogy egy kivételével (*Holt-Körös*) mindegyik vízneve szerepel valamely más gyűjteményben is. A vizeket jelölő földrajzi köznevek közül több névben csak az *ér* (6) és az *örvény* (5) tűnik fel, a többi mind egyszeri előfordulású (*Ásás, Ivánfoka, Ösven-hegy, Sebes-Körös-torok*).

3.2. SZABÓ KÁROLY feldolgozásában a legtöbb tagot számláló csoport a vízkörnyékneveké, ismét csak jórészt a valóságos természeti-földrajzi tényezők által meghatározottan.

A vizek mozgását akadályozó, illetőleg a növénytermesztésre hasznosítható víz melletti szárazulatok nevei kivétel nélkül kétrészesek, mindegyik *-hát* utótagú: *Büngösdhát ~ Büngösdhát, Dongóhát, Gácsahát, Mérgeshát, Ösvenyhát, Tűzokhát, Ürmöshát; Hépehupáshát* (Sz, H). A víz pusztítása ellen emelt mesterséges alakulatok nevei szintén kétrészesek, mindegyik *-gát* alaptagú, s egy kivétellel (*Torok-gát — K*) csupán SZABÓ KÁROLY állományában találhatók meg: *Fábrigát, Hosszúgát, Kordagát, Pityerigát, Siralomgát, Telekgát*. Úgy látszik, a folyószabályozások munkálatai, eseményei még elevenen éltek SZABÓ KÁROLY gyűjtése idején az adatközlők emlékezetében, az egyes gátszakaszoknak külön-külön neve lehetett, másrészt a későbbi gyűjtők (másodlagos közlők) talán nem tartották elég jelentőseknek, a tájékozódásban fontosaknak az efféle objektumokat, így nevüket nem vették fel. Pedig a *Pityeri-gát* például ma is az egyik legismertebb külterületi név, és jelentős lokalizáló szerepű maga a gát is.

A vízzel határolt szárazulatoknak, pontosabban a Körösök kanyarulatainak a sokaságát és az emberéletekben játszott jelentőségét szépen mutatják az őket egyedítő nevek, melyeknek uralkodó szerkezeti típusát a *-zug* alaptagú kétrészesek alkotják: *Biristtyó zug, Csömpölyzug, Edeles zug, Erdőzug, Földházzug, Harcsás zug, Kalló zug, Keskenyzug, Mihályhalomzug, Pap-rév-zug*, Simai zug, Szilvarész zug; Körtevényes zúg* (P). Alaptagként egyszer jelenik meg a *-köz*: *Küküllőköz* (Sz, H), és kétszer a *-sziget*. *Perjés-sziget**, valamint a *Közép-sziget* (K). Egyrészes, és elliptikus keletkezésűnek tűnik a *Körtevényes* (Sz, H), *Paprév*, metonimikusnak a *Németjáró*.

Mocsaras helyek nevei (4) csupán egyéb helynevek részeként tűnnek fel a vizsgált forrásainkban. A kétrészesek *-lapos* utótagúak: *Csárda-lapos*, Kérhalom laposa*, Nagy-lapos**, az egyrészes *Csukás** pedig lehet képzett vagy elliptikus alak is.

Az 1., 3–5. forrásban összesen 38 vízkörnyéknév van, s ebből 35-öt már SZABÓ KÁROLY is felsorolt. A gátneveit kivéve mindegyik megtalálható az újabb gyűjtemények valamelyikében. Sőt e nevek többsége napjainkban is él.

A vízkörnyéki helyek típusait szintén kevés földrajzi köznév jelöli, többnyire nagy gyakorisággal: *zug* (13), *hát* (8), *gát* (7), *lapos* (3), *sziget* (2), *köz* (1).

3.3. Szerkezeti szempontból nagy egyöntetűség jellemzi az előforduló domborzati neveket: mindegyik kétrészes, mindnek földrajzi köznév, és hat kivétellel mindnek *-halom* az utótagja.

A felszíni kiemelkedések sok szempontból fontosak lehetnek a helyi lakosok számára az évszázadok során, így a tájékozódásban is. Többségüknek a neve napjainkig fennmaradt. A vizsgált XIX. századi dokumentumokban egy kivétellel (*Irmes-domb* — K) *-halom* alaprészüek: *Edeleshalom*, *Farkashalom*, *Hiddeghalom*, *Kérhalom*, *Kocsishalom*, *Köleshalom*, *Köveshalom* (Sz, H), *Kút-halom* (Sz, H), *Mákhalom* (Sz, H), *Mérgehalom*, *Mihályhalom*, *Telekhalom*, *Vitárisalom*. Csak az újabb forrásokban szerepel: az *Ásotthalom* (H), *Bethalma* (K), *Fél-halom** (H), *Keselyűshalom* (H, K), *Mihálymolna-halom* (K), *Péterhalma* (H).

Alig jelennek meg a földfelszín homorulatainak a nevei. Mindegyik valamely újabb helynév részeként tűnik csak fel, és egy nevet leszámítva csupán a SZABÓ- és a PESTY-féle közlésekben: *-fenék* alaprészzel: *Görbe-fenék**, *Kovács-fenék**, *Nadrág-fenék**; *-alj* alaptaggal: *Körös-alj** (Sz, H). A sík felszín nevei közül pusztán egyre utal SZABÓ KÁROLY egy más típusú helynév részeként: *Tanya-szél**, mely így eredetileg szintén kétrészes volt.

A vizsgált gyűjtemények közül az 1., 3–5. összesen 25 domborzati nevet tartalmaz, ebből elsőként SZABÓ KÁROLY már 18-at felsorolt. A PESTY-féle gyűjtés egy újat sem tett hozzá, HAAN és KARÁCSONYI viszont elsősorban régebbi, történeti nevekkal tudta szaporítani a kategóriát.

A domborzati helyek fajtáit az efféle helynevekben alaprészként jelölő földrajzi köznevek gyakorisági rendje a következő: *halom* (19), *fenék* (3), *alj* (1), *domb* (1), *szél* (1).

3.4. Tájrészek, nagyobb területek nevei kevés számban kerültek be a gyűjteményekbe, s jellemző módon forrásonként más-más nevek, amelyeknek a többsége egyrészes, metonimikus keletkezésű: *Kérhalom** (Sz, P); *Edeles* (H), *Félhalom* (H), *Nagy-Telek* (H), *Szent-János* (H), *Telek* (H); *Fábiánvára* (K), *Keselyűshalom* (K), *SzentAlbert** (K); más részük kiegészüléssel formának látszik: *nagyteleki puszta* (K), *SzentAlbert puszta* (K), *Szentjános puszta* (K).

Az 1., 3–5. forrásban található 12 tájrésznevnél a többsége csak a XIX. század utolsó harmadában tűnik fel, jórészt a helytörténeti monográfiákban mint az ó- és középmagyar kori településnevek metonimikus átvitelei vagy azok kiegészüléssel alakjai. A hely fajtájára egyetlen földrajzi köznév, a *puszta* (3) utal.

3.5. Köröstarcsa XX. századi helynévállományával összevetve feltűnő a választott korszakból származó határneveknek a mérsékelt száma (12) és aránya, de ez részben magyarázható az újabb időktől eltérő tájszemlélettel is. Másrészt az tűnik ki, hogy a SZABÓ KÁROLY határnévlistájához (11) képest csupán egy szántóföld nevével (*edelesi forduló* — P) bővült a kategória tagjainak a száma. A tájrésznevekhez hasonlóan négy kivétellel (melyekben egyrészes névként, illetve kétrészes alaptagjaként földrajzi köznév található: *edelesi forduló*, *nyomás*, *Körtvélyes**, *Pap erdeje*) mindegyik metonimikus névátvitellel lett határnévvé. Szántóföldet nevez meg: a *Csukás*, *Edeles*, *edelesi forduló*, *Ösvenhegy*, *Perjés sziget*, *Telek*; kaszálót: a *Csárdalapos*, *Kérhalom laposa*, *Nagylapos*; legelőt: a *nyomás*; erdőt pedig: a *Körtvélyes**, *Pap erdeje*.

3.6. A lakott helyek neveinek kategóriáját vizsgálva feltűnő, hogy épp a PESTY-féle gyűjtemény alig tartalmaz efféleket (5), és csupán településneveket. Köröstarcsa területén az ó-, közép- és újmagyar korban települések sora létezett, s ezek neve (12) fennmaradhatott valóságosan létező falvak nevéként vagy az eltűnt települések emlékeként az emberi tudatban, illetőleg írott dokumentumokban megőrződve, esetleg más helyfajták objektumai nevének részeként. Többségük (10) metonimikus keletkezésű egyrészes: *Edeles**, *Szentjános**, *Tartsa*; *Csárdaszállás* (P); *Fábiánvára* (H, K), *Félhalom* (H, K), *Nagy-Telek* (H, K); *Györgyháza* (K), *Szentalbirt* (K), *Veresegyháza* (K). Minőségjelzős szintagmából lett névvé a megnevező alaprészű *Körös-Tartsa* és az egyetlen földrajzi köznévi alaptagot tartalmazó *Ujfalu* (H, K).

A XIX. századi tanyanevekből (5) négy szintén csak a SZABÓ KÁROLY gyűjteményébe került be, s nem egyes elszigetelt tanyákat, hanem bizonyos tanyacsoportokat jelöltek velük. Szintagmatikus szerkesztésűek és *-tanyák* (többesjeles) földrajzi köznévi alaptagúak: a *Csárdatanyák*, *Középtanyák*, *Kúthalmi tanyák*. Hasonló grammatikai szerkezetű a *Csárda-szállás** (P). A *Tanyaszél* alak pedig metonimikusan lett tanyanév.

Falurészneveket (3) SZABÓ KÁROLY és HAAN LAJOS vett fel az állományába. A csoport mindegyik tagja névátvitellel keletkezett: a *Kandia* feltehetően valamilyen távoli hely nevének metaforikus, a *Körösa(lj)* és a *Zug* pedig más objektumfajta (térszínforma és vízparti hely) nevének metonimikus átvitele lehet.

Sem PESTY FRIGYES gyűjteményében, sem KARÁCSONYI JÁNOS monográfiájában nincs utcanév, a többi három forrásban viszont van. Mindháromban szerepel a *Hajnalútca*, *Nagyútca*; csak a SZABÓ FERENC által közölt listában: a *Malom útsza*, *Torok gát úttza*, *Új sor**, *Ujsor útsza*. A legutolsó kiegészülési forma lehet, eredetileg (és ma is) csupán *Új sor* formában vonatkozott az akkor legdélibb utcára. Ennek az egynek a kivételével az összes többiben az *utca* az alaprész.

A lakott helyek neveinek a csoportjában (26) megfigyelhetjük, hogy egyrészt csupán SZABÓ KÁROLY közöl tanyaneveket, másrészt a vele szinte egy időben

gyűjtött utcanévlistában az övénel néggyel több utcanév található, harmadrészt, hogy igen kevés földrajzi köznév jelentkezik alaprészként, külön-külön nem nagyszámú névben: *utca* (5), *tanyák* (3), *falu* (1), *szállás* (1).

3.7. Sokféle tényező (pl. a gyűjtők szemlélete, felfogásuk a tulajdonnéviségről, a tájékozódásban fontos építmények száma stb.) hatására alakulhatott úgy, hogy az építménynevek csoportja számlálja a legkevesebb tagot (6), szemben az újabb korok gyűjteményeivel. Ráadásul ezeknek a fele csak másfajta helynevek részeként bukkan fel. Majdnem mindegyik más-más típusú építményt azonosított. Középület neve volt a *Fábián vára** (H), kocsmáé a *Szentjánosi csárda*, gazdasági épületé a *Mihály-malma* (K), úté a *Német járó** (Sz, P, H), vízi átkelőhelyé a *Pap-rév* (Sz, P, H) és a *Szilva-rév** (Sz, P, H). Utótagként mindegyik forma helyfajta jelölő köznevet tartalmaz.

4. Az öt XIX. század második feléből ránk maradt gyűjteménynek a 161 körorstarcsai helynevet áttekintve összefoglalóan többféle jelenségre utalhatunk. Ha a XX. századi írásbeli és szóbeli nevekkal egybevetjük őket, azt látjuk, hogy e gyűjtemények többnyire igen híven ad(hat)ták vissza koruk helynévegyedeit, az akkor használt névváltozatok valamelyikét, feltehetőleg leginkább a főváriánszt (e nevek döntő hányada még az utóbbi évtizedek, sőt a jelen kor lakosainak az emlékezetében is hasonló formában él).

Az is egyértelmű, hogy az első, a SZABÓ KÁROLY-féle gyűjteményt ismerték a néhány évtizeddel később gyűjtő és közlétevő kortársak, s egyesek kisebb, mások (P, H) jelentősebb mértékben felhasználták munkáikban. SZABÓ KÁROLY körorstarcsai helynévközlésétől pozitív irányban — ahhoz képest új nevet közölve — mind a négy forrás eltér. PESTY 8, HAAN 16, KARÁCSONYI 21, az utcanévlista 5 olyan helynévváltozatot említ, amely SZABÓNÁL nincs meg. Ellenkező irányban, vagyis a SZABÓ névlistájával szemben hiányként jóval több elem mutatkozik. A PESTYében 29, a HAANÉban 20, a KARÁCSONYIÉban 97, az utcanévek XIX. századi gyűjteményében 109 helynévegyed nincs meg a SZABÓ KÁROLY gyűjteményéből.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a fenti sorokban vizsgált, illetőleg az azokhoz hasonló XIX. századi helynévgyűjteményeket és helytörténeti monográfiákat nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyes magyar települések történeti és élő helynévanyagának a teljességre törekvő feltárásakor, más forrás értékű dokumentumokkal együtt, azokkal és az élő nevekkal összevetve kiválóan szolgálják helynévkincsünk mind tökéletesebb megismerését, ezzel együtt a településeink történetének a mindenkori kutatásában is nélkülözhetetlenek.

BÍRÓ FERENC

Hiponim és metaforikus kapcsolatok reprezentálása hipertext alapú rendszerekben*

1. A mentális lexikon kialakításának konstruktív lehetőségei szaknyelvi korpuszokban

Az Internet, ezen belül is különösen a hipertext (illetve hipermédia) elven szerveződő World Wide Web hallatlan népszerűsége egyértelművé teszi, hogy a hipertext egyike napjaink legkorszerűbb tudásszervezési módszereinek. A világméretű hálózatban, „hálóban” kialakított hipertext kapcsolatok és az emberi gondolkodás asszociatív jellege közötti kétségtelen hasonlóság előrevetíti a hipertext felhasználási körének további, jelentős kibővülését.

Tanulmányunkban egy olyan komplex hipertext struktúrát szeretnénk bemutatni, amely egy magyar nyelvű, filozófiai tárgyú szaknyelvi korpusz felett kialakítva a *mentális lexikon*hoz hasonlóan funkcionál, azaz lehetővé teszi az adott területen a szaknyelvi szövegekkel kapcsolatos egyes alapvető gondolkodási folyamatok jobb megértését, egyfajta modellezését (például vizsgálhatjuk segítségével szövegek megértésének, rendszerezésének, tanulásának, fordításának stb. folyamatát). A hipertext struktúra kialakításakor megkíséreljük egyesíteni az angol nyelvterületen rendkívül népszerű egynyelvű szótárakban¹ (tezauruszokban, lexikonokban² stb.) alkalmazott szervezési elveket a modern (kognitív) nyelvészet újabb eredményeivel. Utóbbiból jelenlegi témánk vonatkozásában különösen fontosnak tartjuk a fogalmi metaforák kérdéskörét, amely — mint azt egy korábbi tanulmányunkban megmutattuk (BODA–PORKOLÁB 2001) — közvetlenül is hasznosítható az informatikai szaknyelvi kutatásokban.

Tanulmányunkban egy filozófiai szaknyelvi korpuszt vizsgáltunk és dolgoztunk fel. Szaknyelvi korpuszunk alapja az ókori, preszókratikus görög filozófia

* A tanulmány a szerzőknek a VI. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemen (Balatonalmádi, 2003. május 28.) tartott előadásának jelentősen kibővített és átdolgozott változata.

¹ Az (egynyelvű) szótárak sok szempontból tükrözik a mentális lexikon információszervezési elveit: „A mentális lexikont gyakran hasonlítják a szótárakhoz, de mint általában a hasonlatok, ez sem tökéletes” (GÓSY 1999: 121).

² Az angol nyelvterületen a *lexicon* olyan szótárt jelent, amelyben a szavak egy többé-kevésbé hierarchikus osztályozási rendszer szerint tartalmilag vannak elrendezve (ilyen például a „Longman Lexicon of Contemporary English”).

néhány kulcsfogalma. A preszókratikus görög filozófia volt az egyik alapköve a mai filozófiai gondolkodásnak, ekkor alakultak ki azok az alapvető filozófiai fogalmak, problémák, elvek stb. — egyszóval sémák —, amelyek megalapozták a későbbi filozófusok munkáit.³ Számunkra ez azért tűnik nagyon jelentősnek, mert mintegy nyomon követhetjük és modellezhetjük a szaktudományos sémák kialakulását a kezdetektől. Másrészt pedig a preszókratikus filozófia gondolatai és nyelvezete a többi szaktudományhoz képest talán nem szakemberek számára könnyebben érthető, és így okfejtéseink sem lesznek nem szakemberek számára követhetetlenek.⁴ Az ókorban az emberi gondolkodás lehetséges metaforikus forrástartományait szükségképpen behatárolta az akkori tudomány fejlettségi szintje, ezért az akkori bölcselők a legalapvetőbb, közvetlenül (tapasztalatilag) is hozzáférhető dolgokhoz nyúltak, a bennük rejlő kapcsolatokat használták elvont gondolataik kifejezésére. Éppen ezért az ókori görög bölcselők gondolataiban az emberi gondolkodás alapvető metaforáinak szinte kimeríthetetlen forrásvidékéhez jutunk el, ami több ezer év távlatában sem veszített eredeti tartalmából, inkább tovább gazdagodott.⁵

2.1. Tekintsük át először a szaknyelvi korpuszon általunk kialakított, a mentális lexikonhoz hasonlóan funkcionáló — HTML alapú — hipertext struktúra (a továbbiakban röviden: lexikon) alapvető szervezési elveit. Első lépésként egy k o r p u s z t alakítottunk ki a téma szakirodalmából vett szövegrészekből,

³ „A preszókratikusok alapvető érdeklődése arra irányul, hogy átfogó, egységes magyarázatot találjanak a világrendre (koszmosz) vagy a dolgok természetére (phüszisz). Gondolataik a tudománynak és a filozófiának egyaránt a kezdetét jelentik, és eltávolodást mutatnak a világ értelmezésének korábbi mitikus megközelítéseitől. Mindegyikük a világ tökéletesebb magyarázatára törekszik ahelyett, hogy inkább a hagyományos hiedelmek tekintélyére támaszkodna. Érdeklődésük az újszerűség iránt és az az igényük, hogy vitára bocsássák és igazolni próbálják álláspontjukat, végül is a filozófiai érvelés bonyolult formáit teremtette meg.” (JANAWAY 1997: 368).

⁴ Érdekes, hogy bár a filozófia egyike a legősibb tudományoknak, fogalmi rendszere — ellentétben például a matematikai jellegű tudományterületek szaknyelvi szigorával, egyértelmű szóhasználatával — egyes esetekben inkább a természetes nyelv sajátosságait, többértelműségét követi: „Ha a filozófia olyan állapotot kívánna elérni, melyben elkerülhetők a szavakon vívott háborúk, mint amilyet a »szubsztancia« is előidézett (ellentétben az olyan igazságos háborúkkal, melyeket valamely bevett használatú szó által jelölt dolog azonosságáról vagy természetéről folytatnak), valamennyi szakszót explicit módon meg kellene határozni, mégpedig csakis olyan nyelv segítségével, melynek kialakult mindennapi élete van a filozófián kívül. Ez a definíciós erőfeszítés tisztázná a szerzők előfeltevéseit, melyeket így nyilvánosan elismerhetnének. Kétséges esetekben a szakkifejezéseket újra meghatározná minden olyan szerző, aki élni kíván velük.” (WIGGINS 1997: 237).

⁵ Az „őselemek”, a tűz, víz stb. gyakori metaforikus használata, és szinte kimeríthetetlen forrásgazdagsága inkább az irodalomban (és a mindennapi szóhasználatban!) figyelhető meg. A szakirodalom — érthető okokból — túlnyomórészt a szó szerinti megfogalmazásokra törekszik. Bár vannak kivételek; például az alábbi idézet: „Csak akkor lehet a Logost felismerni, ha átéljük, ha bennünk is hamvadva lobog” (KÖVENDI 1983: 21). A LOGOSZ TŰZ fogalmi metaforához vezet. Más kérdés, hogy Hérakleitosz szerint a tűz őselem, így a fenti metafora akár szó szerint is tekinthető (bár ekkor a tűznek mint őselemnek lesz a metaforája a „közönséges” tűz).

amelyet már kialakításakor hipertext struktúrába szerveztünk. (Az anyaggyűjtéshez felhasznált irodalom az irodalomjegyzékben megtalálható.) A szakirodalmi korpusz tartalomjegyzéke a következő (rövidítve; a hipertext kapcsolókat aláhúzással jelöltük):

Filozófiai szövegrészetek

- Antikvitás (a preszókratikus görög filozófia)
 - összefoglaló írások
 - A preszókratikus filozófusok
 - Bevezetés (JANAWAY 1997: 368–9)
 - Az antik filozófia eredete (KUNZMANN 1999: 29)
 - Az antik filozófia alapvonásai (KUNZMANN 1999: 29)
 - A lételmélet problémájának megfogalmazása a Szókratész előtti filozófiában (ANZENBACHER 2001: 58–60)
 - Metafizika
 - Metafizika, első könyv (A), harmadik fejezet (ARISZTOTELÉSZ 2002: 43–6)
 - ...
 - Szubsztancia: bevezetés (WIGGINS 1997: 237)
 - A milétoszi természetfilozófusok (KUNZMANN 1999: 31)
 - A ion kozmológia (JANAWAY 1997: 369)
 - Thalész (Kr. e. kb. 624–546) (konkordanciák)⁶
 - Anaximandrosz (Kr.e. kb. 611–546) (Görög Gondolkodók 1992: 14) (konkordanciák)
 - Miért a „Meghatározatlan”, nem pedig egy határozott eredendő alkotóanyag? (KIRK 2002: 177)
 - ...
 - Anaximenész (Kr. e. kb. 585–525) (konkordanciák)
 - A püthagoreusok (KUNZMANN 1999: 31) (konkordanciák)
 - Püthagorasz (Kr. e. kb. 570–500) (konkordanciák)
 - Püthagorasz élete és tanítása (STÖRIG 1997: 97–8)
 - A lélek (JANAWAY 1997: 387)
 - A számok és a harmónia (JANAWAY 1997: 387)
 - Xenophanész (Kr. e. kb. 570–474) (KUNZMANN 1999: 33) (konkordanciák)
 - Konstruktív teológia: egyetlen, nem-emberformájú istenség létezik (KIRK 2002: 254–6)
 - Egybeesik-e az egy isten a kozmosszal? (KIRK 2002: 256–8)
 - az eleai iskola
 - Parmenidész (Kr. e. kb. 540–470) (KUNZMANN 1999: 33) (konkordanciák)
 - ...

⁶ A szaknyelvi korpuszban előforduló néhány névhez — a hagyományos névmutatók mintájára — elkészítettük a nevek előfordulásának interaktív konkordancia-indexét, amely a tartalomjegyzéken keresztül a „konkordanciák” hipertext linkre kattintva érhető el. A konkordancia-indexbe lépve az egyes konkordanciák szintén hipertext hivatkozásokként „működnek”, azaz rákattintva egy konkordanciára, azonnal a korpusz megfelelő, a konkordanciát tartalmazó bekezdéséhez jutunk.

- Melisszosz (Kr. e. kb. V. sz.) (konkordanciák)
- Zénón (KUNZMANN 1999: 33) (Kr. e. 490–430?)
- Hérakleitosz (Kr. e. 550–480) (KUNZMANN 1999: 33)
 - Az epheszosi „homályos” bölcs: Hérakleitosz (PAIS 1982: 105–14)
 - Hérakleitosz B 1 (STEIGER 2002: 20–1)
 - A láthatatlan harmónia (FALUS 1980: 209–11)
 - A tűz metafizikája (KÖVENDI 1983: 13, 19–21)
 - A logosz (HÁRSING 2000: 21)
 - LOGOSZ (AkadKislex. 75)
- Empedoklész (Kr. e. kb. 492–432) (KUNZMANN 1999: 31)
- Anaxagorasz (Kr. e. kb. 500–425) (KUNZMANN 1999: 31)
 - A ráció filozófusa, Anaxagorasz (PAIS 1982: 158, 167–73)
 - Isten személyes volta (TURAY 1990: 139–40)
- a korai atomisták
 - ...
- a preszókratikus filozófia „utóélete”
 - Szókratész (Kr. e. 469–399)
 - Platón (Kr. e. kb. 427–347) (Filozófiai kisenc. 246–7)
 - Philébosz
 - A létezők négy neme (PLATÓN 2001: 114–5)
 - Timaios és Kritiasz (TAYLOR 1997: 611–2, 632–4)
 - Arisztotelész (Kr. e. 384–322)
 - Szubsztrátum, forma, priváció (ROSS 1996: 88–91)
 - Anyag és forma (ROSS 1996: 218–9)
 - Plótinosz (205–270) (STÖRIG 1997: 159)
 - Popper, Karl (1902–1994)
 - Objektív és szubjektív tudás (POPPER 1998: 14–8)
 - A 3. világ és az emergens evolúció (POPPER 1998: 58–61)

A tartalomjegyzék aláhúzott pontjaihoz hipertext hivatkozásokkal a nekik megfelelő szövegrészletek vannak hozzárendelve; például a „A tűz metafizikája” pontra kattintva a következő szövegrészletet, „szócikket” kapjuk (rövidítve):

A tűz metafizikája

Hérakleitos műve annak a kinyilatkoztatásával kezdődik, hogy *van valami örök Értelme*, mely az egész világból, minden jelenségből beszél, közös és egyetlen *Értelme* ennek a világnak, s mégis — a „sok ember”, a tömeg nem hallja meg, nem érti, még ha a bölcselő magyarázza is neki. Pedig ez az örök értelem és törvény: *Logos*, nem valami a jelenségek világán túli platóni idea — *vele állandóan érintkeznek, érzéki megnyilatkozásaiba „mindennap belebotlanak” az emberek*, ámde „nem azt gondolják, amibe belebotlanak”. Sőt *ők maguk is öntudatlanul eszerint az örök törvény szerint élnek, éreznek, cselekszenek*. Mégis olyanok, mint az alvók: idegen, kusza álmokkép marad előttük minden. „Jelen is — távol vannak”.

...

(KÖVENDI 1983: 13)

A korpusz kialakítása után kiemeltük a szövegrészletekből a számunkra fontos kulcsszavakat, és belőlük létrehoztuk a lexikon *i n d e x é t*. Az index az egyes kulcsszavakhoz egy szócikket rendel, amely a megfelelő kulcsszó (vagy

címszó) legfontosabb relációit tartalmazza. Az index és a szakirodalmi korpusz kapcsolata két lényeges elemet foglal magába:

1. a korpuszban a szövegrészletekben előforduló kulcsszavakhoz hipertext hivatkozásokkal hozzákapcsoltuk az index megfelelő szócikkeit (a fenti szövegrészletben a hipertext hivatkozásokat a szokásos módon aláhúzással jelöltük);

2. a szövegrészletekben (dőlt betűstílussal) kiemeltük azokat a sorokat, amelyek egy bennük előforduló kulcsszóra jellemző *állítást* vagy tulajdonságot fogalmaznak meg — a szövegrészletekben megjelenő információs tartalom feldolgozásakor ezeknek meghatározó szerepe lesz, mint az adott kulcsszavak *attribútumai*-nak.

Az index tartalomjegyzéke a következő:

Filozófiai fogalmak

● <u>apeiron</u>	● <u>lélek</u>	● <u>ősanyag</u>
● <u>arché</u>	● <u>levegő</u>	● <u>számok</u>
● <u>föld</u>	● <u>logosz</u>	● <u>tűz</u>
● <u>Isten</u>	● <u>Nousz</u>	● <u>víz</u>

Az index tartalomjegyzékében előforduló kulcs- vagy címszavakhoz a nekik megfelelő szócikkek vannak hipertext hivatkozásokkal hozzárendelve. Például a **logosz** címszó szócikke a következő (rövidítve):

logosz, Logosz

[**syn** östörvény, örök, egyetemes törvényszerűség, a lét alaptörvénye]

[**syn** világész; örök Értelme]

[**syn** (egyetlen) bölcs dolog; (normatív) gondolat; (tervszerű) elképzelés]

[**syn** általános szabály(szerűség), elv]

[**syn** mérték]

[**syn** a dolgok valódi természete, a dolgokban levő lényeges vonások]

[**syn** beszéd; szó, Ige; közlés, híradás, tanítás]

[**syn** a természeti események állandó kapcsolatának a leírása]

[**rel** természeti, racionális elvek rendszere]

[**rel** oksági törvény; tudományos törvény]

[**rel** normatív gondolat; tervszerű elképzelés]

[**rel** Isten]

[**cont** arché]

[**cont** Nousz]

[**N** számok]

- a logosz törvény jellege
 - [**attr** minden a logosz szerint történik] (STEIGER 2002: 20–1)
 - [**attr** a logosz a világban uralkodó egyetemes törvényszerűség] (Akad. kisl. 75)
 - [**attr** a logosz a természeti eseményeket összefűző állandó kapcsolatot jelenti] (HÁRSING 2000: 21)
 - [**attr** a logosz alapján lehetséges a világ egységének értelmezése] (KUNZMANN 1999: 29)

- a logosz szabályozó (irányító, kormányzó) jellege
 - [**attr** a logosz kormányoz mindent, amely törvényszerűen irányítja a változás folyamatát] (KUNZMANN 1999: 33)
 - [**cont see** a világmindenség kormányzója a *Nousz*]
 - [**attr** a logosz a kosmos (világmindenség, világegyetem) szabálya] (FALUS 1980: 209)
 - [**attr** a logosz olyan szabályszerűség, amely a mindenség, főleg a társadalom szabályszerű és egyben igazságos rendjét biztosítja] (HÁRSING 2000: 21)
- a logosz megismerhetősége
 - [**attr** a logosz nehezen kitalálható és hozzáférhető] (KÖVENDI 1983: 13)
 - [**attr** a logoszsal állandóan érintkeznek, érzéki megnyilatkozásaiba mindennap belebotlanak az emberek] (KÖVENDI 1983: 13)
 - [**attr** a bölcsesség a logosz felismerése] (KUNZMANN 1999: 33)
- a logosz személyes jellege
 - [**attr** a logosz közös és egyetlen Értelme ennek a világnak] (KÖVENDI 1983: 13)
 - [**attr** a logosz olyan normatív gondolat vagy tervszerű elképzelés, amely mindent irányít] (HÁRSING 2000: 21)
- a logosz természete
 - [**attr** a logosz örökké létezik] (STEIGER 2002: 20–1)
 - [**attr** a logosz az ellentétes meghatározottságok egysége] (HÁRSING 2000: 21)

Az index szócikkeinek kialakításakor a fő szempont a címszavak relációinak feltüntetése volt. A szócikkekben szereplő a l a p r e l á c i ó k a következők:⁷

- **syn** — szinonima (például **logosz syn örök Értelme**)
- **rel** — rokon értelmű szó, vagy más (például rész–egész) kapcsolat (például **logosz rel Isten és Isten rel logosz**)
- **cont** — ellentétes értelmű szó (például **logosz cont Nousz**)
- **N** (narrower term) — szűkebb értelmű, konkrétabb jelentésű szó (például **logosz N számok**)
- **B** (broader term) — tágabb értelmű, absztraktabb jelentésű szó; ez az egyetlen, amely nem szerepel a **logosz** címszó fenti szócikkében (de mivel az **N** reláció megfordítása, a **számok** címszó szócikkében igen, például **számok B logosz**)

Az index szócikkeinek vizsgálódásunk szempontjából legfontosabb relációit utoljára hagytuk. Ezek a következők:

- **attr** — attribútum, állítás, amely a címszó konkordanciájának egyfajta általánosítása, azaz a címszó egy tipikus előfordulása egy adott szöveggörnyezetben⁸

⁷ Összhangban azzal, hogy egyes feltevések szerint „a mentális lexikon tartalmazza a szemantikailag összefüggő egységeket (szinonimák, ellentétes jelentésű szavak, hasonló jelentéstartalmú szavak és szókapcsolatok stb.)” is (GÓSY 1999: 126).

⁸ Az általunk bevezetett **attr** reláció (egyébként az egynyelvű szótárakban egyre kiterjedtebben alkalmazott példamondatok egyfajta általánosításaként) összhangban van a szemantikai emlékezet kutatása során kifejlesztett modelleknek azzal a feltevésével, hogy „a szemantikai emlékezetben a »csomópontokhoz« (az egyes főneveknek megfelelő fogalmakhoz) szorosan kapcsolódnak azok kötelezően érvényes vagy valószínű predikátumai, állítványai” (PLÉH 1980a: 108) — azzal a kiegészítéssel, hogy természetesen az **attr** reláció az állítványnál több információt ad, ti. egy teljes állítást.

• **cont attr** — olyan állítás, amely ellentétes a szócikknek az állítást megelőző vagy hierarchikusan fentebb előforduló attribútumaival: például az **arché** címszónál szereplő „a tulajdonképpeni lét igazi (differentiálatlan) egység” és „a tulajdonképpeni lét nem lehet differentiálatlan egység” attribútumok ellentmondanak egymásnak

• **see** vagy **cont see** — utalás vagy hivatkozás az index egy másik szócikkének egy attribútumára, amely tartalmilag összhangban van (**see**), illetve ellentétes (**cont see**) a hivatkozó szócikknek a hivatkozást megelőző vagy hierarchikusan fentebb előforduló attribútumaival (például a **logosz** címszónál szereplő „a logosz kormányoz mindent” és a **Nousz** címszónál szereplő, de a tartalmi átfedés miatt a **logosz** címszónál is hivatkozott „a világmindenség kormányzója a Nousz” attribútumok egymásnak nyilvánvalóan ellentmondanak)

Az index szócikkeiben a kiemelt címszóval relációban levő kulcsszavakhoz, valamint az **attr** relációban megjelenő állításokhoz, attribútumokhoz hipertext hivatkozásokat rendeltünk hozzá:

- az alaprelációkon keresztül az egymással relációban levő címszavak szócikkei hipertext hivatkozásokkal közvetlenül össze vannak kapcsolva;⁹

- az attribútumokban megfogalmazott állítások pedig a korpusznak azokkal a bekezdéseivel vannak (ugyancsak hipertext hivatkozásokon keresztül) összekapcsolva, amelyek az adott állítást magukban foglalják (így egy állítás szöveggörnyezetét közvetlenül, „egy kattintással” megkaphatjuk).

A példákban a hipertext hivatkozásokat a szokásos módon aláhúzással jelöltük, valamint az egyes attribútumok mellett külön feltüntettük a vonatkozó irodalmat is. A kialakított hipertext struktúra formálisan tehát három szintű vagy rétegű:

- ◆ az első és második rétegben szerepelnek az index címszavai és szócikkei, amelyek két réteget alkotnak:
 - az első rétegben a címszavak és alaprelációik helyezkednek el;
 - a második rétegben a címszavak szöveggörnyezeteiből kiemelt állítások, attribútumok szerepelnek;
- ◆ a harmadik rétegben pedig a korpusz szövegrészletei helyezkednek el.¹⁰

Virtuálisan a fentiekhez hozzáképzélhetünk egy „hagyományos”, azaz nem hipertext alapú negyedik réteget is, amelyet az a szakirodalom alkot, amelyből a szövegrészletek származnak.

A hipertext struktúra alapvető navigációs lehetőségei a rétegek közötti közlekedést, mozgást fejezik ki a kialakított hipertext hivatkozásokon keresztül, két fő irányban:

⁹ Formálisan ez az ún. pókháló-modell kapcsolatrendszerének hipertext alapú megvalósítása: „A pókháló-elmélet lényege pedig az, hogy az egyes szemantikai egységek (itt: szavak) egymáshoz úgy kapcsolódnak, hogy egy egységnek akár több más egységgel is lehet közvetlen kapcsolata. Ugyanakkor a közvetlenül nem kapcsolódó egységek is tarthatnak kapcsolatot egymással további egység(ek)en keresztül.” (GÖSY 1999: 125).

¹⁰ Az általunk kialakított lexikon első és második rétege egy 10 oldalas (kb. 3 000 szavas), harmadik rétege pedig egy 40 oldalas (kb. 16 000 szavas) állománynak felel meg.

- a) felülről lefelé (ezt a későbbiekben a ~ szimbólummal fogjuk jelölni) és
- b) alulról felfelé (^).

Megfelelő konkordancia-indexek segítségével — a hagyományos tárgymutató mintájára — természetesen bonyolultabb navigációs lehetőségek is megvalósíthatóak.

2.2. Ezek után vizsgáljuk meg egy példán keresztül, hogyan *h a s z n á l - h a t j u k* az általunk kialakított lexikont. Példánk Hérakleitosz egy töredéke (illetőleg ennek első mondata), ami esetünkben — tekintve, hogy tartalmilag beleillik a feldolgozott korpuszba — egyaránt szolgál a lexikon teljességének, valamint a lexikon használatakor alkalmazandó alapvető eljárások áttekintésére.¹¹

„(Mert) egy a bölcs dolog: felfogni az értelmet, amely kormányoz, áthatva mindenben mindent” (Hérakleitosz 1983: 33)

2.2.1. Mi az értelem, amely kormányoz mindent?

Rákeresve a *kormányoz* igére (itt használhatnánk nagyon hatékonyan egy konkordancia-indexet!), két lexikoncikket kapunk. Az első a **Nousz** címszóhoz tartozik:

Nousz
[syn értelem]
[attr a Nousz kormányoz mindent, aminek lelke van, akár nagy, akár kicsi]
~

„Ő [ti. a nousz] a legfinomabb és a legtisztább az összes dolgok közül, mindenről pontos tudomása van, és leginkább duzzad az erőtől. Az értelem kormányoz mindent, aminek lelke van, akár nagy, akár kicsi. Az értelem igazgatja a mindenség körforgását is, tehát ő a főelve ennek a forgásnak.” (PAIS 1982: 171–2)

Mielőtt a fenti attribútumot csak az élő, lélekkel bíró dolgokra szűkítenénk (azaz a „minden” egyik alkotójára), vegyük hozzá a fentiekhez a **Nousz** lexikoncikkének még egy attribútumát:

Nousz
[syn értelem]
[attr a világmindenség kormányzója a Nousz]
~

„Jóllehet a filozófiai [isteni] személyfogalom csak a korai kereszténység szentháromságtani és krisztológiai vitáiban kristályosodott ki, *az istenséget már a görögök is szemé-*

¹¹ Bár első közelítésben furcsának tűnhet, hogy azoknak az írásoknak a segítségével értelmezzük Hérakleitosz töredékét, amelyek egyebek közt éppen Hérakleitosz töredékeinek elemzését, értelmezését tartalmazzák, a mentális lexikon szerepét tekintve mégis ez tűnik logikusnak. Ugyanis a feldolgozott filozófiai elemzések, tanulmányok éppen az olvasó okulására (azaz általánosabban tanulásának, tanításának céljából) készültek, azaz mentális lexikonának kibővítését tűzték ki célul — pontosan azért, hogy az ókori bölcselők gondolatai eljussanak az olvasóhoz, érthetőek legyenek számára. Tehát példánkban azt teszteljük, hogy az általunk feldolgozott anyag elegendő volt-e ehhez a választott Hérakleitosz-töredék esetében.

lyes vagy személyszerű valóságnak tartották. Anaxagoraszt azt tanítja, hogy *a világmindenség kormányzója a Nousz, aki nem más, mint az ész és az akarat őseredeti egysége.*” (TURAY 1990: 139–40)

A második szócikk a **logosz** címszóhoz tartozik:

logosz

[syn világész; örök Értelm]

[attr a logosz kormányoz mindent, amely törvényszerűen irányítja a változás folyamatát]

„Azonban a *logosz* kormányoz mindent, amely törvényszerűen irányítja a változás folyamatát. A bölcsesség a *logosz* felismerése.” (KUNZMANN 1999: 33)

Mielőtt továbblépnénk, érdemes megfigyelnünk, hogy az adott szövegösszefüggésben (értelm, amely kormányoz mindent) a **Nousz** és a **logosz** szinonimák ként viselkednek, vagyis az adott jelentésben a két fogalom jelentéstartománya átfedi egymást. Ezt jelöli, mint arra korábban már utaltunk, a **logosz** szócikkében szereplő **cont see** hivatkozás a **Nousz** megfelelő attribútumára. Bár esetünkben meglehetősen nyilvánvaló, melyik fogalmat érdemes előnyben részesítenünk (a **logosz** az adott jelentésben éppen Hérakleitosz szóhasználatára, akitől az értelmezendő szövegrészlet származik), próbáljunk most ettől egy időre eltekinteni! A probléma ugyanis a következő: a lexikon egyes fogalmai adott jelentésben átfedik egymást, és olyan általános szabályt kell keresnünk, amely a hasonló helyzetekben alkalmazható. A szabály megfogalmazásához először nyúljunk vissza az **arché** fogalmához.

Az **arché** és a **Nousz** fogalma között ugyanis az előző problémához hasonló átfedés figyelhető meg, ha a *mozgás*-t és *változás*-t rokon értelmű fogalmaknak tekintjük. Lássuk a **Nousz** szócikkének megfelelő részletét!

Nousz, nusz

[syn szellem]

[syn világlélek]

[syn értelem]

[rel Isten]

[cont arché]

[cont logosz]

- a Nousz mozgató jellege
 - [attr a Nousz az oka, előidézője a világ mozgásának, rendezettségének] (PAIS 1982: 173)
 - [attr a Nousz mozgatja az anyagokat és ez tervszerű rendezettséget teremt] (KUNZMANN 1999: 31)
 - [attr mindent a Nousz rendezett el] (PAIS 1982: 171–2)
 - [cont see az arché a változások indítóoka] (KUNZMANN 1999: 31)
- ...

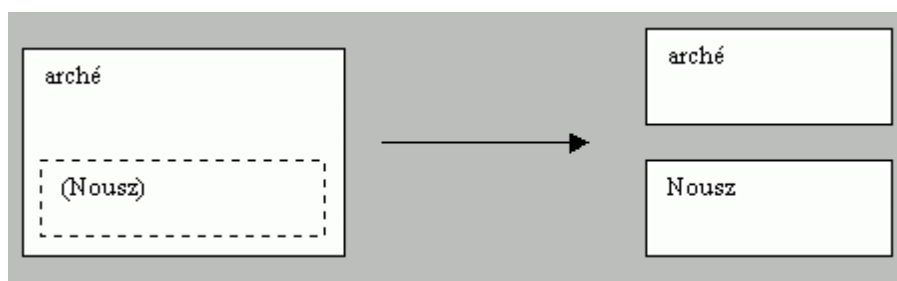
Ez azonban az előző problémánál jóval egyszerűbben magyarázható. Ha ugyanis nem tételezünk fel „külső mozgatót”, azaz ha

[**attr** az arché élő és önmagától mozgó; az archénak lelke van] (KUNZMANN 1999: 31)

az **arché** önmozgása átveszi az anaxagoraszi **Nousz** funkcióját. Másképp megfogalmazva: mivel

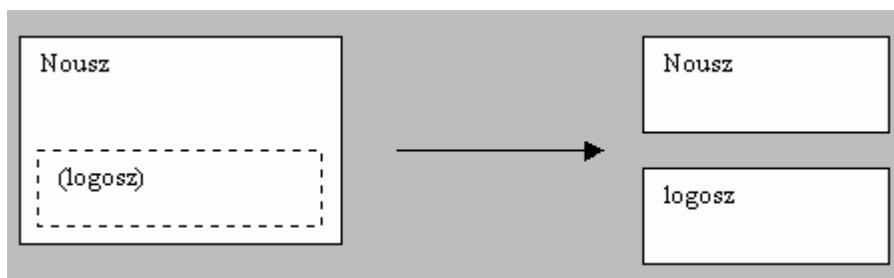
[**attr** a Nousz a főelve (archéja) a mindenség körforgásának] (PAIS 1982: 171–2)

a **Nousz** fogalma a séma differenciálódásaként mintegy „kiválik” az **arché** fogalmából, és ettől kezdve egy külön fogalmunk van a mozgás és változás alapvető okára, forrására. Tehát a következő fejlődési (differenciálódási) folyamathoz jutunk el (lásd az ábrát):

Vagyis a mozgás okaként a lexikon szerint mindkét fogalmat használhatjuk, de ha az **archét** választjuk, akkor már nem használhatjuk a **Nouszt** (míg fordított esetben az **archét** természetesen használhatjuk, de szűkebb értelemben).

Próbáljuk meg most ugyanezt az elvet alkalmazni a **logosz** és a **Nousz** fogalmának szemantikai viszonyára (hangsúlyozottan a fentebb megfogalmazott értelemben, amiben a két fogalom szemantikai mezői átfedik egymást). Ekkor a következő ábrához juthatunk el:

Itt még egyszer hangsúlyoznunk kell a szemantikai megközelítés fontosságát: két fogalom jelentéstartományát választjuk szét azért, hogy differenciáltabb sémát kapjunk egy adott terület leírására. A következő szabályhoz jutottunk el: a világmindenség „kormányzására” használhatjuk a **Nousz** fogalmát, de ebben az esetben nem használhatjuk a **logosz** fogalmát (ebben a jelentésben). Ha viszont a változás irányítójaként a **logosz** fogalmát akarjuk használni, akkor használhatjuk továbbra is a **Nousz** fogalmát, de szűkebb értelemben (azaz a fenti értelemben nem).

Emellett egy talán még fontosabb következtetéshez juthatunk el, ha a séma differenciálódását eredményező folyamathoz vezető általános szabályt próbáljuk megfogalmazni. Figyeljük meg, hogy az általunk tárgyalt mindkét esetben az index szócikkeiben **cont see** attribútummal megfogalmazott ellentmondás vezetett el a séma differenciálódásához!¹²

Ezek után térjünk vissza a kiválasztott Hérakleitosz-idézet értelmezéséhez: „(Mert) egy a bölcs dolog: felfogni az értelmet, amely kormányoz, áthatva mindenben mindent.”.

Fenti gondolatmenetünknek megfelelően az idézetben szereplő „értelem” fogalmát a lexikon „logosz” fogalmával azonosítjuk. Ezáltal formálisan a két fogalom között az értelem ~ logosz megfeleltetés áll fenn. Ezzel nagy lépést tettünk előre az idézet értelmezésében: az értelem ~ logosz megfeleltetéssel az idézet kiválasztott részét illeszteni tudjuk, *p á r h u z a m b a t u d j u k á l l í t a n i* — egy apró formális, szintaktikai átalakítás után, amit a → szimbólum jelez — a lexikon **logosz** címszavának a megfelelő attribútumával.¹³

az értelmet, amely kormányoz, ... mindent (idézet)

(vö.)

a logosz kormányoz mindent (lexikon) → a logoszt, amely kormányoz mindent

2.2.2. Az értelem ~ logosz megfeleltetés egy további fontos következménnyel jár. A **logosz** címszó kiválasztott attribútumának szövegkörnyezete ugyanis, mint azt fentebb már közöltük, a következő: „Azonban a logosz kormányoz mindent, amely törvényszerűen irányítja a változás folyamatát. A bölcsesség a logosz felismerése.” (KUNZMANN 1999: 33).

Az idézet első fele és a lexikonból vett második mondat az *értelem ~ logosz*, *felfogás ~ felismerés* és a *bölcs dolog ~ bölcsesség* megfeleltetések — valamint ismét némi szintaktikai átalakítás — után szemantikailag szintén párhuzamba állítható (azaz a mondatok megfeleltethetők egymásnak):

egy a bölcs dolog: felfogni az értelmet (idézet)

(vö.)

a bölcsesség a logosz felismerése (lexikon) → a bölcsesség: felismerni a logoszt

A Hérakleitosz-idézet azonban új információt is tartalmaz, amellyel a lexikon bővítendő: *egy a bölcs dolog*, mondja Hérakleitosz, azaz szerinte az *egyetlen, kizárólagos* bölcsesség a logosz felismerése.

2.2.3. Ezek után már csak egy olyan eleme van az idézet első mondatának, amelyet nem értelmeztünk. Ehhez a lexikonból egy újabb attribútumot kell ke-

¹² Bár a terjedelmi korlátok itt és most nem teszik lehetővé a szemléltetését, de megjegyezzük, hogy a **cont attr** reláció ugyanilyen hatású.

¹³ Összhangban azzal, hogy a szemantikai emlékezet kutatására kifejlesztett „modellek többsége a megértési folyamatot két részből építi fel: valamilyen szintaktikai feldolgozásból s a szemantikai ismeretárral történő illesztésből” (PLÉH 1980b: 102).

resnünk, amelyből bizonyos átalakításokkal már „levezethető” egy olyan attribútum, amely párhuzamba állítható az idézet még nem értelmezett részével. Terjedelmi okokból azonban ennek bemutatásától most eltekintünk.

BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT

Irodalom

- Akadémiai kislexikon 1–2.* Bp., 1989–1990.
- ANZENBACHER, A. (2001): *Bevezetés a filozófiába.* Bp.
- ARISZTOTELÉSZ (2002): *Metafizika.* Fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta HALASY-NAGY JÓZSEF. Szeged.
- BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT (2001): Metaforák a kognitív nyelvészetben. In: *A metafora grammatikája és stilisztikája.* Szerk. KEMÉNY GÁBOR. Bp. 45–56.
- FALUS RÓBERT (1980): *Görög harmónia.* Bp.
- Filozófiai kisenciklopédia. A nyugat filozófiája és filozófusai.* Bp., 2003.
- GÓSY MÁRIA (1999): *Pszicholingvisztika.* Bp.
- Görög gondolkodók I. kötet. Thalészról Anaxagoraszig.* Bp., 1992.
- HÁRSING LÁSZLÓ (2000): *A filozófiai gondolkodás Thalészról Gadamerig.* Miskolc.
- Hérakleitos műsái vagy a természetről. Pontos irányítás az élet célja felé.* Bp., 1983.
- JANAWAY, C. (1997): Ókori görög filozófia I. A preszókratikusok és Platón. In: *Filozófiai kalauz.* Szerk. GRAYLING, A. C. Bp. 365–429.
- KIRK, G. S.–RAVEN, J. E.–SCHOFIELD, M. (2002): *A preszókratikus filozófusok.* Bp.
- KÖVENDI DÉNES (1983): A tűz metafizikája. In: *Hérakleitos műsái vagy a természetről.* Bp. 12–24.
- KUNZMANN, P.–BURKARD, F. P.–WIEDMANN, F. (1999): *Atlasz — filozófia.* Bp.
- PAIS ISTVÁN (1982): *A görög filozófia.* Bp.
- Platón összes művei kommentárokkal. Philébosz.* Fordította, a jegyzeteket és a kommentárt írta HORVÁTH JUDIT. Bp., 2001.
- PLÉH CSABA (1980a): Szemantikai emlékezet, ismeret, hiedelem. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* Bp. II, 105–13.
- PLÉH CSABA (1980b): *A pszicholingvisztika horizontja.* Bp.
- POPPER, K. (1998): *Test és elme. Az interakció védelmében.* Bp., 1998.
- ROSS, D. (1996): *Arisztotelész.* Bp., 1996.
- STEIGER KORNÉL (1999): *Filozófiai kislexikon.* Szekszárd, 1999.
- STEIGER KORNÉL (2002): *Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény.* Bp.
- STÖRIG, H. J. (1997): *A filozófia világtörténete.* Bp.
- TAYLOR, A. E. (1997): *Platón.* Bp.
- TURAY ALFRÉD (1990): *Istent kereső filozófusok. Teodicea.* Bp.
- WIGGINS, D. (1997): Szubsztancia. In: *Filozófiai kalauz.* Szerk. GRAYLING, A. C. Bp. 237–69.

Egy Karinthy-paródia stílusekvivalenciái

1. FÓNAGY IVÁN írja: „Magyarországon a szűkebb értelemben vett paródia legkiválóbb művelője Karinthy F. [...] Karinthy a látszatban a lényeket keresi, a művek belső formájáig hatol, az író egyéniségének, az írói alkotásnak rejtett rugóit tárja fel. (A meztelenül meredező rugók persze igen komikus látványt nyújthatnak.) Karinthy írásaiban a paródia a költői, írói alkotást meghatározó törvényszerűségek művészi elemzésévé mélyült” (1986: 218). Karinthy irodalmi kritikáival és az „Így írtok ti”-vel foglalkozva SZALAY KÁROLY megállapítja, hogy „irodalmi karikatúráinak átütő sikerét jelentős mértékben annak a tudósi, irodalomtörténeti pontosságának köszönheti, amellyel a karikírozásra szánt művet elemezte” (1961: 42). A paródiák művészi eszközeit áttekintve az ismétléseket, a váratlan degradációt, a különféle motívumok átvételét, a túlzást („túlzott impresszionizmus”) és más efféléket emleget SZALAY (i. m. 46, 47, 49, 52 stb.), végül is az olvasóra gyakorolt hatás szerint minősíti a Karinthy-darabokat, például: „Bár kitűnő ez a Kemény [Simon] paródia, de mégsem érezzük olyan rangosnak, teljes értékűnek, mint a Szabolcska [Mihály]ról szerzetteket” (i. m. 51); Babits Mihálytól pedig azt idézi SZALAY, hogy „Karinthy stílusparódiája végső következtetésében az egyéni stílus ellen irányul” (1961: 38). A stílusparódia kérdéskörét áttekintve KOVÁCS is említi, hogy a stílusparódia a művészi megismerésnek és a stílus kritikájának eszköze, egyéb tulajdonságai mellett „A parodizált közleményegység a stílussajátosságokat tipizálja” (1981: 169).

Mindezek után bizonyára nem céltalan a Füst Milán-paródiának azokkal a stiláris jegyeivel foglalkoznunk, amelyek Füst Milán költői nyelvhasználatát jellemzik. Karinthy az efféle jegyek föltárásában nemcsak az irodalmi nyelvnek, hanem a köznyelvnek bizonyos sajátosságaira is fogékony volt, megteremtette a köznyelv „így-írtok-ti”-ját is, a halandzsát (lásd FÓNAGY 1986: 219). Ha elfogadjuk, hogy a stílus „a tág értelemben vett kontextusnak, azaz a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változat, amely a jeladó szempontjából bizonyos nyelvi elemek kiválasztásában és összekapcsolásában valósul meg, a jellevő számára a kontextusra vonatkozó járulékos információként jelentkezik, magában a szövegben pedig bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának, illetve valószínűségének más, hasonló kontextusú szövegek (illetve egy empirikusan megál-

lapított kontextuális norma) gyakorisági értékeihez viszonyított arányaiban”, amint — NILS ERIK ENKVIST nyomán — PÉTER MIHÁLY tartja (1978: 223), akkor megengedhető, hogy a szokásos nyelvi, illetőleg stilisztikai szinteken — hangstilisztika, szóstilisztika stb. — keressük a stiláris ekvivalenciákat. Természetesen a jelen írásban ezeknek csupán egy részére lehetséges kitérni.

1.1. A paródia a következő (Karinthy 1959: I, 26–7):

FÜST MILÁN [...] Epigramm

1. sor. *Jaj, uram, engem bántanak.*
2. " *Nekem hideg nyállal kenik a homlokom is.*
3. " *És bizonyos tekintetben mindig rúgnak hátulról.*
4. " *Jaj, roppant hideg hagymákat eszek.*
5. " *És nekem kezeim ragadnak.*
6. " *Jaj, tele van a föld bétülről kukacokkal.*
7. " *És most jut eszembe, hogy az ember nem él örökké.*
8. " *Jaj, istenem, szerkesztő úr, mit tetszik szólni hozzá, hogy az ember meghal.*
9. " *És fekete földben sötét homokot eszik ragadós gombócokba összeragadva.*
10. " *Jaj keserű így az élet azér' mondom szerkesztő úr kérem, borzasztó nehéz az ember élete itt ezen a földön, bizony, s a súlyos angyal letorpad.*
11. " *S fáklyáját lefelé fordítja.*

2.1. A beszédhangok stilisztikájára vonatkozó vizsgálatot a Füst-paródiával kapcsolatosan nem különösebben fontos itt és most elvégezni, minthogy a teljes Füst Milán-i lírában sem mutatkozik a beszédhangoknak oly kiugró gyakoriságú stiláris értékű fölhasználtságuk — néhány esetüket tárgyalja FÓNAGY (1974: 43 és passim; FÓNAGY 1989: 48, 51) —, mint például Babits Mihály költői nyelvében (lásd J. SOLTÉSZ 1965: 7–72).

2.2. Karinthy szóhasználatában többször mutatkoznak azok a szavak, amelyeknek előfordulási gyakoriságuk, illetőleg kapcsolódási viszonyaik a Füst Milán-i lírát jellemzik. Ezek közé tartozik a *jaj* indulatszó:

És jaj, a fekete hegy mögül éppen kibújt a hold.

(Álmatlanok kara. Ny. 1909. II, 300)

Jaj, jaj, elfeledted honnan származol: vidám valál, s öt percig gondtalan,

Jaj, jaj, mily elbizottan s önfeledten éltél könnyelműn párosodván,

Jaj, jaj és visszadönt a szélvész magas csúcsairól most örömödnek

Szörnyűséges, feneketlen bánatok mély, földalatti völgyeibe!

(Gyász-kar. Ny. 1910. I, 158)

Egyébként ugyancsak gyakori a *jaj* főnév is: *Jaj nekem! Hogy Perzsiába megyek, avagy másüvé, messzi vidékre* (Nyilas-hava. Ny. 1911. I, 173); *S szavam | Nem hallod meg, ó jaj nekem, soha!* (Egy régi költő műve: Óda a fejedelemhez! Ny. 1912. I, 40). E különböző szófajú *jaj*-ok a szó gyakoriságának észleléséhez vezetnek az olvasót.

Az *uram* szó alkalmazása is jellemző, a Füst-versekben többször található megszólításokban: *Uram, az én életem hiábavaló!* (Egy hegedűművészhez! Ny. 1912. II, 652); *Ó Uram, engem bántanak* – – – (Zsoltár. Vnl. 20); *Hej, az idei must, de keserű! Mért is teremtetél engemet!* | *Uram, az én életem hiábavaló!* (Egy hegedűművészhez! Ny. 1912. II, 652).

A költő más megszólításokat is alkalmaz: *cimbora, pajtás, társ* stb. (ezeket lásd BÜKY 2000a: 46–51). Ezek között az *uram* témajelző, mindig 'isten' jelen-tésben szerepel azokban a versekben, amelyek a teremtővel való kapcsolatokat tartalmazzák, egyébként a *teremtő* többször használatos Füst Milán-i szó: *Csupa vadság legyen a szívem, mint a vadászé, | Ki ölni megy el s nem fél, — nem tekin-ti fenn a Teremtőt [...]* („Ha csontjaimat meg kellett adni” (Arany). Ny. 1933. II, 243).

Az *engem* nyilvánvalón az első személyben való lírai beszéd miatt gyakori Füstnél, mégis jellemző az effajta beépítés, amely az iménti *uram*-mal hasonla-tos gondolatkörbeli: *Mért is teremtetél engemet!* | *Uram, az én életem hiába-való!* (Egy hegedűművészhez! Vnl. 15).

A *bánt* ige a költő nyelvében csupán néhányszor fordul elő, ezek többnyire azonban a költői ének meghatározó állapotrajzához tartoznak: *Régi szenvedé-sek újra bántanak* (Gyász. Vnl. 61); *Ó Uram, engem bántanak* – – – (Zsoltár. Vnl. 20).

A *hideg* a Füst Milán-i vershelyzetek világának jellemző velejárója, nem vé-letlenül használja kétszer is Karinthy (*hideg nyál, hideg hagymák*):

*S ó mért kell élnem így | S éreznem: az életem s minden napom hogy híg mocsár
S irtóznom tőle úgy, miként ha viszkető, hideg mocsárba esném?!
(Kívánság. Ny. 1910. I, 159)*

*Zöld, hideg almákat hoz s ő is eszik.
(Nyilas-hava. Ny. 1911. I, 173)*

*...Mikor hazaérkezének várurunk dús szekerei éji időben
Elemőzsiával s a kofáknak hideg zöltségeivel nehézre rakottan...
S a világos, karácsonyi kapún beözönlött szekerük serege...
(Egy bánatos kísértet panasza. Ny. 1911. I, 176)*

*Lenni elhagyottan s olyan egyedül:
Hogyha hideg kezemet véletlen' megfogom
Megborzongok s ijedten, mint az örült
Körülfutok három-négyszer a szobában.
(Az elhagyott vadász. Ny. 1913. II, 307)*

A *hideg* által jelzett *nyál* főnév nem fordul elő Füst költői nyelvében, ennek beépítése a paródiába Karinthy ötlete a Füst Milán-i groteszk földidézésére. Azonban a *homlok* főnév és a paródiában lévő helyzet már ismét Füst Milán-i:

*Használd homlokomat zsámolyodúl, tobzódj a királyi díszén [...]
(Óda pártfogómhoz! Ny. 1909. II, 300)*

*[...] látom drága homlokod a síró templomi kincsek
Ódon fénye mögül s ki nem tudom mi tartson vissza itten [...]*
(Naenia egy hős halálára. Elmk. 24)

*Pártfogóm, im szörnyű hálától görnyedten
Hajolok lábaidhoz és kérlek, kérlek,
Töröld cipőd sarát fenkölt homlokomhoz!*
(Óda pártfogómhoz! Elmk. 59)

A bizonyos tekintetben mindig *rúgnak hátulról* kitételt Karinthy alkotta, a *rúg* ige Füst verseinek nyelvében nem fordul elő, e megfogalmazás körülményeskedő körülírásának azonban van megfelelője egy Füst-versben, s a rúgás helyett az ütés elszenvedéseinek leírásai is megvannak:

Ó jaj, megütöttek engemet, mint egy szegény vak állatot!
(Egy régi költő műve: Óda a fejedelemhez! Ny. 1912. I, 40)

*Kezdetben vélem akkor láthatatlanul
Civódtak démonok, de később megsűrűdve
Mind kivált a légből és testetlen ütlegekkel
Ütni kezdték engemet és szidtak is [...]*
(A részeg kalmár. Ny. 1911. I, 175)

A körülírás bizonynyal erre a Füst Milán-i szövegdarabra vezethető vissza:

Oly testrészét mutatta [a démon], mely már ki sem mondható [...]
(A részeg kalmár. Ny. 1911. I, 175)

A *roppant hideg hagymákat eszek* szerkesztményben Karinthy a *hideg*-en kívül a Füst-versekben föl-fölbukkanó étkezésekre céloz, amelyekről egyébként ő maga írt először: „szellemek és kísértetek jönnek, de korántsem légies alakok — [...] sokat esznek, az Ősz perszifikált szelleme is eszik: zöld, hideg almákat” (Karinthy 1911: 64). Egyébként a Füst-versekben *hagyma* főnév nem fordul elő, aminthogy a kilencedik sorban szereplő *gombóc* sem, nem szólva a *fekete földben sötét homokot* eszik *ragadós gombócokba összeragadva* körülírásról, amely annak a halálábrázolásnak parodikus megfelelése, amely oly jellemző a Füst Milán-i lírára (részletesen lásd BÜKY 2001). Itt szükséges megemlíteni azt is, hogy a *fekete*, illetőleg a *sötét* melléknévek Füstnek azok közé a szavai közé tartoznak, amelyek stílusát alakítják (lásd BÜKY 1977, BÜKY 1989: 174–86). A *roppant* melléknév nem Karinthytól származó túlzás, Füstnél is megvan két alkalommal (és van *roppantul* is, vö. ÉrtSz. *roppant* a.):

S te roppant csöndes angyal, ki most a sírokat őrzöd
(Álmatlanok kara. Ny. 1909. II, 300)

*Egyetlen egy nap a zsákmányod dicső emberiség.
Mint lángokból az oroszlán, kikelsz, felépülsz pillanatonként, még a hangod is hallik,
E roppant morgás...*
(Henrik király! Ny. 1933. II, 548)

A kéz főnév, illetőleg a vele metonimikus *ujj* — *És nekem a kezeim ragadnak*. — ezekkel a szöveghelyekkel kapcsolatos: *Én más lehelletét útalom s gyakorta mosom kezeim* — — (Zsoltár. Vnl. 20); *Ó mikor lesz már, hogy karcsú, tiszta ujjaim | Majd nem fertőzi meg a sárló munka zsíros szennye rútan* (Kívánság. Vnl. 44).

A *kezeim ragadnak* mint (ROMAN INGARDEN kifejezésével szólva) ábrázolt tárgyiasság ugyan közvetlenül nem lelhető föl, de a következő szöveghely mégis idevonható:

*Én pici helyen dideregve ülni akarok, én komplikációktól félek:
S tiszta ruhámmal, ujjaimmal ragadós mézfürdőbe lök az Álnok
És kijövök és piszokban élek — — —*

(Zsoltár. Ny. 1909. I, 417)

A Karinthy-féle *ragadós gombócok* tehát nem egészen előzmény nélküliek. Egyébként ennek a sornak, tehát az ötödiknek *És* kötőszavával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a Füst Milán-versek nagyon gyakran kezdenek sort, mondatot *és*-sel. VÍGH (1981: 433) ezeket (illetőleg az *s* vagy *és* alakokat) metaplazmikus természetűnek tartja, „melyekkel ráadásul Füst Milán igen sok sorát vagy mondatát kezdi, s amelyeknek ritmikus használata hol alliterációt, hol anaforát, hol poliszindetont eredményez.” Egyik legszembeütőbb esete mindennek az „Egy hellenista arab költő búcsúverse” — Karinthy e verset nem ismerhette, ugyanis 1958-ban jelent meg kötetben először, folyóiratbeli közlése nem ismeretes, amint ZSOLDOS (1988: 321) írja –, amelynek tizenegy sorából (lásd alább a tizenegy soros „Epigramma” című verset) nyolc kezdődik *S*-sel (alakzatnak is tartható jelenség: anafora), s a sorokban is van *s*, a vers első szakasza ez:

*Ó én völgyem, hegyem,
S ó én szép, barna feleségem,
S ó lágy légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat,
S ti éjszaka örvényei s fekete tüzei szívemnek,
S félelmek anyja, te hármias Hekaté*

(FÖv. 91)

Karinthy négy *És*, továbbá egy *S* kezdetű sort ír, ezzel szemléltetve a Füst Milán-i versszövegépítést, és még a tizedik sorban is van egy *s* kötőszó. Ez a vers is tehát tizenegy soros, mint a Karinthy-parafrázis, s minthogy jóval később keletkezett a Karinthy-paródiánál, arra gondolhatni, talán nem véletlenül tizenegy sornyi...

A *súlyos* melléknév használata jól mutatja, különösen egyes szerkezetekben a költő bizonyos nyomatékkal használja a szót:

Csakis az anya éneke súlyos és fájdalmas

(Gyertyafénynél. Ny. 1912. I, 1010)

... Magános gondolatja hűs vizében elmerül,
Ki a súlyos fűrtöt óvta [...]

(A szőlőműves. Ny. 1910. I, 821)

S két izmos kovács
Súlyos pörölyökkel kezdi üzletét.

(Arménia! Ny. 1911. I, 174)

Vagy jobb e tán a föld alatt sínylődvé sínylődvén fájó érc
Várni, amíg eloszol a súlyos réteg s felszabadulván a ragyogó felszínen
Eloszolni boldog füstté!

(A hold. Ny. 1913. I, 918)

További példák: *Súlyos teher e földi lét nekem.* (Ny. 1934. I, 358); *De jaj, súlyos ez az éj* (Elégia. Elmk. 35); *Vérző fogakkal álmodol, forognak súlyos álmaid* (Szózat az aggastyánhoz. Válv. 11)

A Füst-lírában az angyalok sem ritka szereplők. Némelyikük, amint az alábbi szöveghelyek mutatják, a *súlyos*-sal rokonítható képzetársításúak (*fekete angyal*, **sötét angyal*):

Mért kell hát érintkeznem, mért kell élnem, mért nem bontják
Hűs, tiszta örök-ágyam tiszta angyalok? — — —
Vagy mért, hogy ebszájjal magamtól mindenkit el nem marhatok? — — —
(Zsoltár. Ny. 1909. I, 417)

S te roppant csöndes angyal, ki most a sírokat őrzöd [...]
(Álmatlanok kara. Ny. 1909. II, 300)

S őrt áll egy fekete katona magosan, s mint fekete angyal az égre mered [...]
(Arménia! Ny. 1911. I, 174)

A hegyekről egy alvajáró jött szegény!
Ki nem köszönti őket: csudálkozva nézik, —
Angyalnak nem köszönt és búsan ment tovább?
(Virágvasárnapi ballada. Vnl. 32)

Az angyalok sötétek.
(A jelenés. FÖv. 19)

A *letorpad*, illetőleg a *torpad* vagy a *megtorpad* az ÉrtSz.-ban nem fordul elő, a szót Karinthy nyilván a számos Füst Milán-i archaizmus érzékeltetésére használja, vö. TESz. *torpad*. Füst nyelvezetében a *megtorpan* van meg:

S haki a város másik végiről gonosz tervekkel jön és folyót átugor...
Megtorpan futásában s azt kiáltja: itt a csősz.
(Az igaztevőhöz. Ny. 1934. I, 244)

S a sugarak megtorpannak előttük, igen.
(A jelenés. FÖv. 19)

[...] vagy azt hiszed, | Hogy haragodtól megtorpan majd kinn a bűn, akár a vad folyók?

(Gyertyafénynél. FÖv. 146)

A *borzasztó* szó mindössze kétszer van a költőnél, s ezért is magas hírértékű, Karinthy is bizonyára tudatosan használta föl: *S a derengő világnál sötét tömegeknek | Borzasztó uralma kezdetét veszi.* (Arménia! Ny. 1911. I, 174); *De jaj, borzasztó a sötét, nehéz az éj* (Elégia. Ny. 1911. II, 249).

A *fáklya* a Füst Milán-i nyelvben és költői világban a fiktív középkoriság egyik eleme, a következő előfordulásai vannak:

Merev királyok bronztrónusukon, nagy ravatalok fáklyákkal jönnek.

(Hajó megy el. Ny. 1909. I, 416)

Óriások a nap után még fáklyákkal rohannak ijedten [...]

(Szőlőhegyen. Ny. 1909. II, 298)

De mint ki fenn a hegygerincen siet éjjel

S meg-megáll és fáklyájával integet [...]

(Óda egy régi művészhez. Válv. 83)

Mint aki csendes és veszélyes utcán járkal éjszaka

*És abban minden lobogásban volna, — hatvan fáklya égne, ontaná vad lángjait
A semminek...*

(Szellemek utcája. Ny. 1934. I, 297)

Érdekességképpen említendő, hogy a *lefelé* határozószó egyetlen egyszer fordul elő Füst lírájában az egyik naplójában lévő versben; a dolgoknak állandó elmúlása, pusztulása, hanyatlása (mint általános Füst Milán-i attitűd) érzékeltetéséhez használja Karinthy az angyal ama cselekedetét (*S fáklyáját lefelé fordítja*). Füstnél: *Ki az űr egy sötét sarkában fejjel lefelé | Függ: az életet nem ismeri* (Tn. I, 166).

Karinthy Frigyes paródiarögtönzéseiből csupán ennyire emlékezik Kosztolányi — idézi SZÁSZ (1959: II, 456) —: „...Míg az úton két fehérhúsú pék öldöse egymást, | Szemben a mészáros tanítá kutyáját okosabb beszédre.” Csupán a legnyilvánvalóbb szóhasználati megfeleléseket felsorolva is érthető, miért jegyezte meg Kosztolányi: „Bevallom, Karinthy torzképei közül ma is ezt a két sort becsülöm a legtöbbre.” S a Füst Milán-i szóhasználat és szituáció ehhez illő legfontosabb anyaga a következő: *Lám, a Medve ragyog s fiát veri: csöndre tanítja.* (A szőlőműves. Ny. 1910. I, 821); *Barátja alig van, csupán egy hórihorgas pék* (Az új szobrászhoz! Ny. 1911. I, 176); [...] *Úgy számolni már ennen életemmel, | Mint a mészáros méri a húst* (Óda. Ny. 1915. I, 445); *a várúr drága s habos husú almákat evett* (Egy bánatos kísértet panasza. Ny. 1911. I, 176).

A Füst Milán-i *kutya*-motívummal kapcsolatosan (lásd BÜKY 1997, 2000a: 177–80) megjegyzendő, hogy Karinthy Frigyes egyik saját versében fölhasználja azt a szituációt, amelyet Kosztolányi említett: *A mecset gombja körül harkályok ültek | S egy vámszedő pirongatta épp ebét a padkán* (Nyájás anyó lepény-nyel. Karinthy 1977: 181; vö. BÜKY–M. KORCHMÁROS 1998).

A szóhasználat vázlatos áttekintése is mutatja, hogy Karinthy számos, a Füst Milán-i stílusban érvényesülő szót használt föl. Ezek mintegy hordozzák a Füst Milán-i szövegség képzetét.

2.3. Karinthy nem használt szóképet a paródiában. Esetleg a *súlyos angyal letorpad*. | *S fáklyáját lefelé fordítja* hordoz némi szimbolikusságot, a kialvó fáklya a halál jelképe (HOPPÁL 1990: *fáklya* a.), így illik a Füst Milán-i halálábrázoláshoz. A *súlyos angyal* szerkezet tekinthető oximoronnak, amely metaforának is vehető; ha az *angyal* 'szellemi lény' (vö. ÉrtSz.), a *súlyos* 'igen nehéz' (vö. ÉrtSz.) helyett inkább a 'tekintélyes (személy)' jelentés illik hozzá.

2.4. A Karinthy-paródia hordozza a legfontosabb Füst Milán-i verstémákat, -motívumokat: a bántás különféle módozatait (1–3. sor), az étkezés örömtelenségét (4. sor), a halálon való töprengést (6–8. sor); a halálban való életet (9. sor), az élet hiábavalóságának gondolatát (10. sor) és magát a halált (11. sor).

2.5. A Füst Milán-i versbeszéd imitációját a keresetten archaikus *bélülről* protézise, a városi köznyelvi *eszek* és az *azér* 'apokópéja is segíti, nem kevéssé az alakzatok következtében a lamentáló (vö. FÓNAGY 1974: 120–6), némelykor modoros Füst Milán-i hangnem a 7. sor-tól különösen érezhető. Ehhez járul az a célzás (allúzió) is, amelyet a *szerkesztő úr kérem* aposztrophé hordoz, ugyanis Füst első verskötetete ezzel indul: „E szerény kötetet a legnagyobb szeretettel Osvát Ernőnek ajánlom” (Vnl. 3), és az első vers a könyvben: „Osvát Ernőhöz!” című (Vnl. 9: *Ki egyformán osztod szemeidnek fényét — mint a nap é. í. t.*). Ismeretes a tény: a költőt egész életében foglalkoztatta a szerkesztők szerkesztője: Osvát (lásd BÜKY 2000b). A *szerkesztő* főnév egyébként a versszövegekben sehol nem szerepel, az *uram* megszólításról már volt szó (a 2.2. részben). — A 9. sor, a 10. sor (és a 11. sor tőle elválasztott külön szövegmondatának) anakoluthonja is jellemzi Füst Milán szövegmondait (amelyeknek szintaktikájához vö. KARTAL 1974, BÜKY 2000a: 16–7 és passim). Az *és* ~ *s* kötőszók anafora volta már föntebb említődött (a 2.2. részben).

2.6. Részben a Füst Milán-i versszövegek mondattanához, részben a versek grafikai képehez tartozik annak a sorjelölésnek Karinthy-féle beosztása, amely eleve mutatja a költő (egyik) formai újdonságát. „Az 1905-ik olimpiai versenyen egy 35,04 méteres verssorával ő nyerte meg a távköltés világbajnokságát. Első versei spulnira csavarva jelentek meg, kritikusai még nem végeztek a lebonyolítással, s így verssorainak még csak elejét ismerjük, hátulról visszafelé: állítólag így van értelmük” — írta Karinthy (1959: I, 26) a paródia bevezetőjében. A Füst Milán-i vers szövegmondatainak viszonylagos hosszúsága észlelhető az írásképpel alapján is, ugyanis mindegyik Karinthy-féle sor egy szövegmondatnyi, s így szerkezeti egység is, minthogy általában a verssort szerkezeti egységként szokás értelmezni. A paródia írásképe az úgynevezett szabadvers fogalmát hívhatja elő az olvasó ismereteiből, FÓNAGY az egyik Füst Milán-vers dallamát elemző monográfiájában az írásképpel fontosságáról is ír: „A szem [...] az írásképpel ritmusát követi. A polifon költői mű egyik fontos szövege a vizuális ritmus. A verssorok szokatlan súlyt adnak a szakasznak. Ezzel a monumentális technikával épült Füst Milán költeményeinek többsége.” (1974: 34). Tehát a Karinthy-paródia e

tekintetben is Füst Milán „sztereotípiáinak összessége vagy rendszere” (FÖNAGY 1974: 34) alapján utánozza a stílusmódot.

2.7. Karinthy a paródia címét Füsttől vette, akinek két *Epigramma* — tehát nem a Karinthy által írott apokópés *Epigramm* — című verse is jelent meg a Nyugatban, az első éppen tizenegy soros volt (Ny. 1909. II, 299), a másik pedig huszonegy sor (Ny. 1914. II, 421). Karinthy a műfaji hagyományhoz képest hosszúnak mondható Füst-versekre utal a címként szerepelő szó megrövidítésével, s ennek az ellentétnek föltárásával humoros hatást is kelt a Füstre jellemző címadás földidézése mellett.

3. Befejezéseképpen elmondható, hogy a Karinthy-paródia stílusa nyelvi szempontból a Füst Milán-i költői nyelv szóhasználata, alakzathasználata, szövegmondat-alkotási jellegzetességei és címadásmódja hírértékű elemeinek fölhasználásán alapul. Ezek — a nagy hírértékű s ezzel együtt kevészer előforduló nyelvi elemek — rendszerszerűen visszatérő tartalmi sztereotípiák részeként találhatók meg Füst lírájában a szóhasználat bizonyos konkordanciáival. A paródia tematikusan is mímeli Füst Milánt, emlékezetes: a Nyugatban így mutatta be a költő líráját Karinthy (1911: 63): „Objektív szomorúság. [...] Nem lehet remélni semmit az élettől: mert maga az élet is reménytelen”, majd elmondja, hogy Füst világában „[...] a kínlódók sokasága reménytelenül nyüzsög a [föld]gömbön [...] Félni és irtózni kell tőlük, nem tehetnek másképp, bántaniok kell egymást. »Ó Uram, engem bántanak – – – Utánam jönnek, üszkösbotokkal szurkálnak szörnyűmódon – – – S tiszta ruhámmal, ujjaimmal ragadós mézfürdőbe lök az Álnok [...]«”. Ennek a világnézeti alapállásnak témaelemei, amint látható volt, megvannak Karinthy paródiájában s a nyelvi azonosságokkal együtt megteremtik a Füst Milán-ival látszólag egyenértékű stílusú verset.

BÜKY LÁSZLÓ

Irodalom

- BÜKY LÁSZLÓ (1977): A fekete szó Füst Milán lírájában. *Nyr.* 101: 56–63.
BÜKY LÁSZLÓ (1989): *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében.* Bp.
BÜKY LÁSZLÓ (1997): Étude de style à partir des mots dans leur contexte d’emploi. In: *Polyphonie pour Iván Fónagy.* Szerk. JEAN PERROT. Paris–Montréal. 51–9.
BÜKY LÁSZLÓ (2000a): *Egy vers szóhasználati háttere. Füst Milán: Szellemelek utcája.* Szeged.
BÜKY LÁSZLÓ (2000b): Füst Milán: Napló I–II. *Tiszatáj* 54/7: 90–7.
BÜKY LÁSZLÓ (2001): Füst Milán halálábrázolása. In: *Lélek, halál, túlvilág. Vallás- etnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* Szerk. PÓCS ÉVA. Bp. 510–8.

- BÜKY LÁSZLÓ–M. KORCHMÁROS VALÉRIA (1998): Egy Karinthy-vers aktuális tagolása. *NyIrK.* 42: 35–44.
- FÓNAGY IVÁN (1974): *Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés.* Bp.
- FÓNAGY IVÁN (1986): Paródia. In: *Világirodalmi lexikon X.* Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Bp.
- FÓNAGY IVÁN (1989): *A költői nyelv hangtanából.* 2. kiadás. Bp.
- HOPPÁL MIHÁLY (1990): HOPPÁL MIHÁLY–JANKOVICS MARCELL–NAGY ANDRÁS–SZEMADAM GYÖRGY: *Jelképtár.* H. n. [Bp.], é. n.
- KARINTHY FRIGYES (1911): Füst Milán. *Nyugat* 1911. II, 63–5.
- KARINTHY FRIGYES (1959): *Így írtok ti I–II.* H. n. [Bp.].
- KARINTHY FRIGYES (1977): *Nem mondhatom el senkinek. Versek.* Bp.
- KARTAL ZSUZSA (1974): Füst Milán költői elmélete és gyakorlata. *ItK.* 78: 708–21.
- KOVÁCS PÉTER (1981): A stílusparódia fogalmáról. *NyIrK.* 25: 159–68.
- PÉTER MIHÁLY (1978): Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. *ÁNyT.* 12: 221–31.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1965): *Babits Mihály költői nyelve.* Bp.
- SZALAY KÁROLY (1961): *Karinthy Frigyes.* Bp.
- SZÁSZ IMRE (1959): Jegyzetek. In: KARINTHY FRIGYES: *Így írtok ti I–II.* H. n. [Bp.].
- VÍGH ÁRPÁD (1981): *Retorika és történelem.* Bp.
- ZSOLDOS SÁNDOR (1988): A Füst Milán életében nyomtatásban megjelent verseinek időrendi jegyzéke. In: FÜST MILÁN: *Összes versei.* 4. kiadás. Bp., é. n. 293–324.

A rövidítések feloldása

- Elmk. = FÜST MILÁN: *Az elmúlás kórusa.* H. n. [Bp.], 1921.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1959–1962.
- FÖv. = FÜST MILÁN: *Összes versei.* 2. kiadás. Bp., 1969.
- Ny. = *Nyugat* 1908–1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1976.
- Tn. = FÜST MILÁN: *Teljes napló I–II.* Bp., 1999.
- Válv. = FÜST MILÁN: *Válogatott versei.* H. n. [Bp.], é. n. [1934].
- Vnl. = FÜST MILÁN: *Változtatnod nem lehet. Versek.* H. n. [Bp.], é. n. [1913 ~ 1914.]

Egy tréfa, amely korántsem vicc! **Búcsú a fegyverektől — Nyirkos István ürügyén**

A generációk korosodása (s a felsőknek a degenerációba való átcsúszása) akkor kezdett foglalkoztatni, amikor Sebestyén Árpád köszöntését így végeztem: „Mi kifelé megyünk. Lám: az öregek legifjabbja, most köszöntött kollégánk-barátunk, Sebestyén Árpád is, hetven éves.” (MNyj. 37: 133). Egy évre rá, Jakab Lászlóról szólva, már csak mondogatni mertem, leírni nem, hogy: „és most már a fiatalok legöregebbje is ránk öregszik!” — S azóta minden közelünkbe kerekedő jubilánst ezzel ijesztgetek: „Vigyázz, hamarosan utolérsz!”

Tréfa ez persze! De érdemes elgondolkodni rajta: vajon életünket változatlanul végigkísérő adottság-e a korkülönbség, vagy az idővel egyenes arányban csökken?! Mióta „Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata” címen (1971) beleártottam magam a statisztikába, s a viszonyokat abszolút számaik mellett arányaikban is nézem, egyre jobban érzem annak igazát, hogy a tér is elgömbülhet, és két pont között nem mindig az egyenes a legrövidebb út.

Lám: Nyirkos István most hetven éves. Fontolkodom. Tizenkét év van közöttünk. Mikor doktoráltam — alapul az ő életkorát véve — körülbelül 120%-kal voltam idősebb nála. Mikor — történelmi, pontosabban: történelemírási okokból megkésve — a kandidátusi fokozatot megszerez(het)tem, már csak körülbelül 50% körül volt a korkülönbség közöttünk. Doktorrá fogadásomkor ez 30% tájára zsugorodott, korai nyugdíjba vonulásomkor 25%-ra. Most meg csupán 17,5%-nyival vagyok idősebb nála. — Ugye, nem is olyan értelmetlen azzal viccelni, hogy lassan utolérnek bennünket az utánunk jövők!

S eddig még csak az életkorról szóltam, az alkotóerőbeli különbség alakulásáról nem. Pedig — miként a kommunikatív kapcsolatnak — egészében is, részleteiben is, egy ballisztikus görbe az alapképlete (lásd például Egyetemi Fonetikai Füzetek 1. szám 51–4), úgy a szellemi teljesítőképességnek is, lassúbb felszálló és meredekebb leszálló ággal. Akinek pedig a sors elég hosszú alkotói életet ad, annak nem a kulminációs szakasz nyúlik meg, inkább az utolsó. Van, aki ezt észleli magán; van, akin csak mások.

Szakmai pályánk összekapcsolódása Nyirkos Istvánnal főleg „olvasói és felhasználói” szintre korlátozódott; összesen kétszer jutottunk el a közvetlen együttműködésig. Egyszer, amikor abban a megtiszteltetésben részesülhettem,

hogy a „nyelvtudomány doktora” fokozat elnyerésére benyújtott dolgozatát véleményezzem (majd ismertessem: MNyj. 33: 161–8); egyszer pedig, amikor hosszú időre szóló, évenként ismétlődő közös feladatot kaptunk, a Sátoraljaúj-hely városa által kezdeményezett és működtetett „Édes anyanyelvünk” elnevezésű nyelvhasználati versenyforma országos döntőinek bíráló bizottságában. Magam, mint az ennek mintájául szolgáló Kazinczy-versenymozgalomnak egyik gondozója s mint a Kazinczy-alapítvány kuratóriumának tagja lettem állandó zsűritag, ő pedig mint az (akkor még) egyetlen kelet-magyarországi bölcsész-karnak az az illetékes és rangos oktatója, aki emellett a rendező-gondozó városka szülötte is.

Ez a közös munkánk az új évezred kezdetén befejeződött. A feszült figyelmet igénylő háromnapos helytálláshoz már nem éreztem elég erőt: kikapcsolódtam. Jó, hogy Nyirkos István még távol van ettől. — De 2001-ben vállaltam még a részvételt annak a pályázatnak az elbírálásában, amely azután (bevezető írással) 2002-ben, a harmincadik döntőre „Oh, értsd is a szót...!” címen megjelent; s ezen a jubileumi döntőn én tartottam a megnyitó beszédet. (Olvasható az Édes Anyanyelvünk 2002/1. szám 13. lapján.) Együttműködésünknek ez a szakasza társadalmilag közhasznú, tudományosan gyümölcsöző volt.

Magáról a jubileumi döntőről és a három évtized alatt e mozgalomban kitűnt versenyzők és felkészítők alkotta kötetéről a Kossuth rádiónak „Édes anyanyelvünk” című adássorozatában szóltam, 2002. december 18-án. Szövegét itt teszem közzé:

Kedves Hallgatóim!

Október közepe táján zajlott le Sátoraljaújhelyen az Édes anyanyelvünk nyelvhasználati verseny háromnapos országos döntője. A fő feladat itt: megadott témáról megadott helyzetnek és műfajnak megfelelő három perces beszéd-művet előkészíteni és szabadon előadni, húsz perc alatt elkészíthető vázlat alapján. Az írásbeli rész sem nyelvtani ismereteket kér számon, hanem a nyelvhasználati készséget vizsgálja.

Gyakran hallom ma: jubiláló nemzet vagyunk. Valóban: évezredes vagy több évszázados fordulók mellett megemlékezünk egy-egy intézmény működésének akár egy-két évtizedéről is. De többségük nem pusztán önünneplés, hanem számadás, számvetés és tervezés: hogy honnan indultunk, mit tettünk meg, s merre az út szervesen tovább. Az „Előre!” jelszava csak háborúban egyértelmű; a mindennapok sodrában érdemes visszanézni a továbbindulás előtt, nehogy utat tévesszünk.

Ezt a célt szolgálta Sátoraljaújhely város önkormányzatának az a kiadványa, amely öt évvel ezelőtt, „A nemzeti szeretet kapcsa” címen, „Az Édes anyanyelvünk verseny huszonöt éve” alcímmel összegezte — szervezők és bíráló bizottsági tagok tanulmányaiban — a versenyforma akkori, két és fél évtizedes tapaszt-

talatait; segítve ezzel a felkészítő tanárok és a felkészülő középiskolás diákok további munkáját.

S most, önellenőrzésül, hogy visszajelzések is érkezzenek, a város vezetősége és Kossuth Gimnáziuma, az idei, immár harmincadik döntőre készülődve — idézem: — „e kerek évforduló tiszteletére és a verseny színvonalának további emelésére” jeligés pályázatot hirdetett a verseny eddigi döntőin a város emléklakettjével és pénzjutalmával díjazott versenyzők és felkészítő tanáraik részére. A beérkezett pályamunkáknak csaknem felét — tizenkét tanárét és tizenkét volt versenyzőét — kötetbe szerkesztve meg is jelentette a polgármesteri hivatal, „Oh, értsd is a szót...!” címen, „Az Édes anyanyelvünk verseny harminc éve” alcímmel.

Anyagából kirajzolódik: az eltelt három évtized alatt hogyan csatlakozott fel az ismereteket számonkérő, tanulmányok folytatására és tanulmányírássra serkentő tanulmányi verseny és a kész szövegek értő és értető tolmácsolását kívánó kiejtési verseny mellé, harmadikul, az alkotó nyelvi tevékenységet edző nyelvhasználati versenyforma; ami napjainkban nemcsak kiemelkedő egyesek, hanem minden ember boldogulásának segítője.

Ebben a könyvecskében már nem a szervezők és irányítók mondják el, hogy mire törekedtek-törekednek; hanem a feladatokkal sikeresen megküzdő diákok és az őket segítő-irányító tanárok vallanak arról, hogy mit fektettek bele a felkészülésbe-felkészítésbe, s mi volt ennek a — versenyeredményen messze túlmutató — hozama.

A volt diákok jól érzik: nem csupán a versenyre, hanem az életre készültek fel, amikor megtanulták gondolataikat egy-egy témáról összegyűjteni, logikusan elrendezni, a tartalomnak, a helyzetnek és a közönségnek megfelelő formába önteni, s az idővel is gazdálkodva, hatásosan előadni. — Tanáraik számára pedig e tevékenységük folyamatában vált még világosabbá: hogyan fejlődhetne át a hagyományos nyelvtanoktatás, az ismeretek elsajátíttatásán túl, anyanyelvi neveléssé, a nyelvhasználati, önkifejezési készségnek képességgé fejlesztésévé: emberneveléssé.

E gondolatokkal köszöntöm a szépen és hasznosan hozzám öregedett — immár az én életkoromnak alig csak egyhatodával fiatalabb — Nyirkos Istvánt. Kérem: tartsa tovább a frontot abban a feladatkörben is, amely eddig közösen volt a mienk. S kívánom: munkakedvének, teljesítőképességének görbájén ne a leszálló ág nyúljon meg, hanem a kulminációé.

DEME LÁSZLÓ

A latin és görög igenevek fordításáról régibibliai szövegeinkben*

A tékozló fiú példázata (Lk 15. 12–32) az egyik legismertebb újszövetségi hely. Ismeretes, hogy a bibliafordítások, bibliafordítás-részletek, mivel a különböző korokban több született belőlük, igen jó lehetőséget nyújtanak nyelvünk történeti fejlődésének összehasonlító vizsgálatára. Ebben a tanulmányban egy nyelvtani kérdést járok körül, azt, hogy az említett példázat forrásául szolgáló görög és/vagy latin szövegekben előforduló igeneveket, igeneves szerkezeteket miképpen ültették át a különböző fordítók magyarra. Nemrég HAADER LEA (Mikrodiakrónia és változásvizsgálat [az összetett mondatokban]: Nyr. 125 [2002]: 367) külön is megemlítette, hogy „a funkcionális variánsok közötti változás vizsgálatára ideális terepet jelentenek a minden nyelvtörténeti korból (bősséggel) dokumentálható bibliafordítások”, illetve: „Szinonimikus szerkezeteknek, funkcionális variánsoknak tekinthetők a mondatokban az **igeneves szerkezetek** és a **mellékmondatok**”.

A kérdést a következő tíz korai bibliafordításon vizsgálom: a Müncheni Kódex (A Müncheni Kódex 1466-ból. Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp., 1971. 299–300), a Jordánszky-kódex (1516-ból és 1519-ből; RMNy. V, 581–3), az Érsekújvári Kódex (1531-ből; Nytár. IX, 11–3), Nouum Testamentum (ford. PESTI GÁBOR. Bécs, 1536; új kiadás: gond. SZILÁGYI ÁRON. Bp., 1896. 156–9), Vy Testamentū magar nelwen (ford. SYLVESTER JÁNOS. Sárvár-Újsziget, 1541; fakszimile: gond. VARJAS BÉLA. Bp., 1960), A JESVS Christvsnak wy testamentoma (ford. Heltai Gáspár és munkatársai. Kolozsvár, 1562), Az mi VRONC Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma (ford. FÉLEGYHÁZI TAMÁS. Debrecen, 1586), Szent Biblia (ford. KÁROLYI GÁSPÁR és munkatársai. Vizsoly, 1590; fakszimile: gond. SZÁNTÓ TIBOR. Bp., 1981), Szent Biblia (ford. KÁLDI GYÖRGY. Bécs, 1626; fakszimile: Bp., 2002), Magyar Biblia (1675-ből, ford. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY. Megjelent: Leyden, 1718; fakszimile: gond. ÖTVÖS LÁSZLÓ. Debrecen, 2000). A forrásszövegeket a görög esetében a Nestle-Aland-féle Újszövetség-kiadásból (Novum Testamentum. Deutsche Bibelgesellschaft. Stutt-

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 33. A cikk az OTKA T 029146. sz. pályázata keretében készült.

gart, 1991. 211–3), a latin tekintetében pedig a Vulgata 1975-ös kiadásából (Biblia Sacra. Iuxta Vulgatum versionem. Rec. ROBERTUS WEBER. Stuttgart, 1975. 1639) vettem. A nyelvtörténeti fejlődés mai állásának szemléltetésére két modern fordítást is beiktattam: az 1973-as új katolikus (A Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat. Bp.) és az 1975-ös új protestáns fordítást (Biblia. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp.).

A forrásszövegek 15 igenevet tartalmaznak. A vizsgálatot a vonatkozó egész mondatok összehasonlításával is el lehetne végezni, erre azonban terjedelmi okokból itt nincs mód. Egy mondatnak az illetéknépp való vizsgálatát mégis bemutatom. A Lk 15. 13 mondatának először a görög és latin szövegét közlöm. Ezután a magyar fordítások következnek időrendi sorrendben a MünchK.-tól Komáromi Csipkés munkájáig. Végül a két modern, az új katolikus és az új protestáns átlátetés zárja a sort.

Nestle-Aland: καὶ μετ’ οὗ πολλὰς ἡμέρας συναγαγὼν πάντα ὁ νεώτερος υἱὸς ἀπεδήμησεν εἰς χώραν μακράν, καὶ ἐκεῖ διεσκόρπισεν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ζῶν ἀσώτως.

Vulgata: et non post multos dies congregatis omnibus adolescentior filius peregre profectus est in regionem longinquam et ibi dissipavit substantiam suam vivendo luxuriose

MünchK.: τ nē foc napoc utan mēdenēkēt egbē goituēn / az ifiab fiu èlèrèdet žarandoclanì mēžžē valo ozžagba / τ ot èltekožlotta o iauat èluen bèlèndešol

JordK. 581: Es nem fok ydóbe telwen, az yffyabbyk ffya egybe gveyttee mynd az hw reezeeth, es wttra meene, vendeegh orzagban, es oth el tekozlya mynd az hw yozagat gyenyerwšegghel eelwen

ĒrsK. 11: Es nem fok nap el mwlwan myndeneket egyembe gyuyttwen Az kyššebyk fya el mene mezze walo orzagban Es ot eel thekozla ew yozagat tešty faytalanšagban eelwen

Pesti: NTest.: Ees nem fok napok wtan az iffyabýk myndeneket egybe gythtwn el menne mezze walo tartomanba, ees ot el tekozla mynden marhayat elwen myndenbewl kedwezerjnt.

Sylvester: ÚT.: es nem fok napnak utánna az iffiabbik fiu mikoroñ mindeneket ű magāhoz takarijtott volna vidikbe mene meššze valo tartomānba / es ott az ű marhāiat gonofšul elkōltē / mirtikletlen es faytalan ietet vifelviñ.

Heltai: ÚT.: Nem fok nap múlva kedig amaz iffiabic fiu egybe gyűytet volna mindeneket, vanderlani méne meššze földre: Es ot eltékozla marhāiat tobzódášal.

Félegyházi: ÚT.: Es nē fok űdō muluan ōzue takarítuan mindeneket az ifiabbik fia elmene mešze leuō tartomaniban: es ot el tekozla az ō marhaiat eluen maga tar-toztatlanul.

Károlyi: Bibl.: Nem fok napoc vtán pedig, mikor mindeneket egybe takart volna az ő iffiabbic fia, meššze méne idegen tartomānba, és ott el tékozla minden marhāiat, miuel hogy nagy tékozláŋgal élne.

Káldi: Bibl.: És nem fok napok-után, egybe-gyűjtvén mindeneket, az ifiabbik fia meššze méne távul-való tarományba, és ott el-tékozla az ő örökségétbuja étettel.

Komáromi: Bibl.: És nem jök napok után *egybe-takarítván mindeneket* az ifjabbik fiú, el-méne me[s]z[ze] való tartományba, és ott el-tékozlá az ő jó[s]zágát, *tékozolva élván.*

Új kat. ford.: Nem sokkal ezután a fiatalabbik *összeszedte mindenét és* elment egy távoli országba. Ott *léha életet élve* eltékozolta vagyonát.

Új prot. ford.: Néhány nap múlva a fiatalabb fiú *összeszedett mindent, elköltö-*zött egy távoli vidékre, és ott eltékozolta a vagyonát, *mert kicsapongó életet folyta-*tott.

A továbbiakban a vizsgálandó anyagot rövidebb formában mutatom be, csak a szűkebben vett igeneves szerkezeteket és azok magyar fordításait közölve.

Lukács 15. 14. Nestle-Aland: ἤρξατο ὑστερεῖσθαι; Vulgata: coepit egere; MünchK.: *kezde naua[']gania*; JordK.: *kezde ehezny*; ÉrsK.: *kezde zye[']skedny*; Pesti: NTest.: *kezde z[']ykelkedn[']y*; Sylvester: ÚT.: *na[']g sz[']uk[']figben kezde [']lni*; Heltai: ÚT.: *kezde meg fogyatkozni*; Félegyházi: ÚT.: *kezde sz[']uk[']olk[']odni*; Károlyi: Bibl.: *meg kezdé fogyatkozni*; Káldi: Bibl.: *sz[']uk[']olk[']odni kezde*; Komáromi: Bibl.: *meg-kezde fo-*gyatkozni; Új kat. ford.: *nélkülözni kezdett*; Új prot. ford.: *nélkülözni kezdett.*

Lukács 15. 16. Nestle-Aland: ἐπεθύμει χορτασθῆναι; Vulgata: cupiebat implere; MünchK.: *keu[']āna vala b[']etolt[']t[']eni*; JordK.: *kyvannya megh elegheytenye*; ÉrsK.: *kewanya wala Be t[']olt[']teny*; Pesti: NTest.: *keuann[']ya wala meg tewlten[']y*; Sylvester: ÚT.: *nem kiu[']ān vala egebet hanem csak ho[']g ... t[']olt[']hetne be*; Heltai: ÚT.: *k[']eu[']ánya vala be t[']olt[']teni*; Félegyházi: ÚT.: *keuannia vala bet[']olt[']teni*; Károlyi: Bibl.: *keu[']annya vala meg t[']olt[']teni*; Káldi: Bibl.: *kiv[']ánnya vala b[']e-t[']olt[']teni*; Komáromi: Bibl.: *kiv[']ánnya vala meg-t[']olt[']teni*; Új kat. ford.: *Örült volna, ha csillapíthatta volna*; Új prot. ford.: *szívesen jóllakott volna.*

Lukács 15. 17. Nestle-Aland: εἰς ἑαυτὸν δὲ ἐλθὼν ἔφη; Vulgata: in se autem reversus dixit; MünchK.: *gn[']gn b[']ele fozdoluan m[']ōda*; JordK.: *Ennen magaban terwen azert monda*; ÉrsK.: *ewnnen benne teerwen teerwen [!]* monda; Pesti: NTest.: *magaba teere ees monda*; Sylvester: ÚT.: *Magāba t[']eru[']i[']n kedigle[']n / monda*; Heltai: ÚT.: *Mid[']ōn kedig magāba t[']ert v[']olna, monda*; Félegyházi: ÚT.: *magaban teruen pedig monda*; Károlyi: Bibl.: *mikoron magāba t[']ert v[']olna, monda*; Káldi: Bibl.: *Magāba t[']erv[']én pedig, monda*; Komáromi: Bibl.: *Magában t[']erv[']én pedig, mon-*da; Új kat. ford.: *magába szállt*; Új prot. ford.: *magába szállt és ezt mondta.*

Lukács 15. 19. Nestle-Aland: κληθῆναι υἱός σου; Vulgata: vocari filius tuus; MünchK.: *hiuattatn[']ō t[']ē fiadnac*; JordK.: *hywathny the ffyadnak*; ÉrsK.: *te fyadnak hywattatny*; Pesti: NTest.: *hog te fyadnak monda[']ffam*; Sylvester: ÚT.: *ho[']g te fiad-*nak *hiuatta[']fsam*; Heltai: ÚT.: *hogy touábba te fiadnac hiuatta[']fsam*; Félegyházi: ÚT.: *hiuattatnom te fiadnak*; Károlyi: Bibl.: *hogy te fiadnac hiuatta[']ffam*; Káldi: Bibl.: *hogy te fiadnak hivatta[']ffam*; Komáromi: Bibl.: *hogy te fiadnak hivatta[']fsam*; Új kat. ford.: *hogy fiadnak nevez*; Új prot. ford.: *hogy fiadnak nevezzenek.*

Lukács 15. 20. Nestle-Aland: ἀναστὰς ἦλθεν ... δραμὼν ἐπέπεσεν ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ; Vulgata: surgens venit ... adcurrentes cecidit supra collum; MünchK.: *f[']el k[']elu[']ē ipu[']o ... èl[']èib[']è futuan èfec*; JordK.: *ff[']el kelwen, yewee ... es eleyben fwthwan effeek*; ÉrsK.: *fel k[']ölwen y[']ōwe ... eleyben mene Es megh [']olelee*;

Pesti: NTest.: *fel kelwen iewe ... elejbe mene ees effek*; Sylvester: ÚT.: *fel keluīn mine ... ū hozzā fotamuān az ū nākāra efek*; Heltai: ÚT.: *Felkeluén azokaért iōue ... hozzāia futuán nyakāra efek*; Félegyházi: ÚT.: *felkeluen mene ... futuan efek*; Károlyi: Bibl.: *Fel keluén azért el méne ... hozzāia futuán efec*; Káldi: Bibl.: *fel-kelvén el-méne ... hozzāja futván a' nyakāra esék*; Komáromi: Bibl.: *fel-kelvén el-méne ... hozzāja futván esék*; Új kat. ford.: *útra kelt és visszatért ... Eléje sietett, a nyakába borult*; Új prot. ford.: *útra kelve el is ment ... elébe futott, nyakába borult*.

Lukács 15. 21. Nestle-Aland: *κληθῆναι υἱός σου*; Vulgata: *vocari filius tuus*; MünchK.: *hiuattatnō tè fiadnac*; JordK.: *hywatathny te fjadnak*; ÉrsK.: *te fjadnak hywattathny*; Pesti: NTest.: *te fjadnak hŷwatnŷ*; Sylvester: ÚT.: *hoğ te fiadnak hiuattaffam*; Heltai: ÚT.: *hogy touábba te fiadnac hiuattaffam*; Félegyházi: ÚT.: *hiuattatni te fiadnak*; Károlyi: Bibl.: *hogy te fiadnac hiuattaffam*; Káldi: Bibl.: *hogy te fiadnak hivattaffam*; Komáromi: Bibl.: *hogy te fiadnak hivattaffam*; Új kat. ford.: *hogy fiadnak nevezzenek*; Új prot. ford.: *hogy fiadnak nevezzenek*.

Lukács 15. 24. Nestle-Aland: *ἤρξαντο εὐφραίνεσθαι*; Vulgata: *coeperunt epulari*; MünchK.: *kēzden^c mēd geñēzkedniēc*; JordK.: *kezdeenek lakozny*; ÉrsK.: *kezdenek wygan lakozny*; Pesti: NTest.: *kezdenek lakoznŷ*; Sylvester: ÚT.: *kezdinek lakozni*; Heltai: ÚT.: *Kezdēnec annac okaért vigadni*; Félegyházi: ÚT.: *kezdenek ōruendōzni*; Károlyi: Bibl.: *kezdēnec azért vigan lakni*; Káldi: Bibl.: *vigan kezdének lakni*; Komáromi: Bibl.: *kezdének vigadni*; Új kat. ford.: *vigadozni kezdtek*; Új prot. ford.: *vigadozni kezdtek*.

Lukács 15. 28. Nestle-Aland: *οὐκ ἤθελεν εἰσελθεῖν ... ἐξελθὼν παρεκάλει αὐτόν*; Vulgata: *nolebat introire ..., egressus coepit rogare*; MünchK.: *nem akara bēmēni ... ki iouen kezde kēzni*; JordK.: *nem akar vala be menny ... ky menwen eleybe, kezdee kerny*; ÉrsK.: *nem akar wala be menny ... ky menwen kezdee kerny*; Pesti: NTest.: *nem akar wala be mēnŷ ... kŷ iewen kezde ewtet kernŷ*; Sylvester: ÚT.: *be fem akar vala menni ... ki mine az ū att'a / es kiri vala*; Heltai: ÚT.: *nem akara be menni ... Kimenuén annac okaért az ō Attya, kéré ōtet*; Félegyházi: ÚT.: *nem akara be menni ... ki iōuen keri vala*; Károlyi: Bibl.: *nem akara bē menni ... ki ménuén: kéré ōtet*; Káldi: Bibl.: *nem akara bé-menni ... ki-jövé, kezdé kérni*; Komáromi: Bibl.: *nem akara bé-menni ... kimenvén, kéré ōtet*; Új kat. ford.: *nem akart bemenni ... kijött, és kérlette*; Új prot. ford.: *nem akart bemenni ... kijött, és kérlette*.

Lukács 15. 29. Nestle-Aland: *ἀποκριθεὶς εἶπεν*; Vulgata: *respondens dixit*; MünchK.: *felèluē mōda*; JordK.: *felewen monda*; ÉrsK.: *felelwen monda*; Pesti: NTest.: *felele monda*; Sylvester: ÚT.: *feleluiñ monda*; Heltai: ÚT.: *felel, es monda*; Félegyházi: ÚT.: *feleluen monda*; Károlyi: Bibl.: *feleluén monda*; Káldi: Bibl.: *felelvén, monda*; Komáromi: Bibl.: *felelvén monda*; Új kat. ford.: *szemére vetette*; Új prot. ford.: *mondta*.

Lukács 15. 32. Nestle-Aland: *εὐφρανθῆναι δὲ καὶ χαρῆναι ἔδει*; Vulgata: *epulari autem et gaudere oportebat*; MünchK.: *Kel vala ke- geñēzkednōc τ ορϋlnōc*; JordK.: *ylyk vala kedeg lakoznom es ewrwlnem*; ÉrsK.: *zykfeegh wala lakoznom Es wygadnom*; Pesti: NTest.: *laknod ees wigadnod kel wala*; Sylvester: ÚT.: *Kell vala kedigleñ ez / hoğ wigann laknānk / es ōruendenink*; Heltai: ÚT.: *Kel vala kedig*

őruendened, es vigadnod; Félegyházi: ÚT.: Őruendőznőd pedig es vigadnod kel vala; Károlyi: Bibl.: Vig keduel kell vala pedig te néked lenned, és őruendezned kell vala; Káldi: Bibl.: Vigan lakni pedig, és őrvendezni kell vala; Komáromi: Bibl.: Vigadnod és örülnöd kell vala; Új kat. ford.: illet vigadnunk és örülnünk; Új prot. ford.: Vigadnod és örülnöd kellene.

Az eredményeket a jobb áttekinthetőség végett táblázatba foglaltam. A táblázatban fajtáik szerint csoportosítottam az igeneveket, mégpedig a latin rendszer alapján, abból indulva ki, hogy a Vulgata szövege a fordítások többségének forrásul vagy legalábbis egyik forrásul szolgált.

	Lk 15. 17	Lk 15. 28	Lk.15. 20	Lk 15. 20	Lk 15. 29	Lk 15.13	Lk 15.13
Nestle–Aland	part. ἐλθὼν	Part. ἐξελθὼν	part. ἀναστὰς	part. δραμὼν	part. ἀποκριθεὶς	part. + acc. συναγαγὼν πάντα	part. ζῶν ἀσώτως
Vulgata	part. reversus	part. egressus	part. surgens	part. Adcurrens	part. respondens	abl. abs. congregatis omnibus	ger. + adv. Vivendo luxuriose
MünchK. 1466	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév
JordK. 1516	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	mellérend. mondat	hat. igenév
ÉrsK. 1531	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	mellérend. mondat	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév
Pesti: Ntest. 1536	mellérend. mondat	hat. igenév	hat. igenév	mellérend. mondat	mellérend. mondat	hat. igenév	hat. igenév
Sylvester: ÚT. 1541	hat. igenév	mellérend. mondat	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	mellérend. mondat	hat. igenév
Heltai: ÚT. 1562	alárend. mondat	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	mellérend. mondat	alárend. mondat	hat. ragos főnév
Félegyházi: ÚT. 1586	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév
Károlyi: Bibl. 1590	alárend. mondat	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	alárend. mondat	alárend. mondat
Káldi: Bibl. 1626	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. ragos főnév
Komáromi: Bibl. 1675	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév	hat. igenév
Új kat. ford. 1973	mellérend. mondat	mellérend. mondat	mellérend. mondat	mellérend. mondat	ø	mellérend. mondat	hat. igenév
Új prot. ford. 1975	mellérend. mondat	mellérend. mondat	mellérend. mondat	mellérend. mondat	ø	mellérend. mondat	alárend. mondat

	Lk 15. 14	Lk 15. 16	Lk 15. 19	Lk 15. 21	Lk 15. 24	Lk 15. 28	Lk 15. 28	Lk 15. 32
Nestle-Aland	inf. ὑπερεῖσθαι	inf. χορτασθῆναι	inf. κληθῆναι	inf. κληθῆναι	inf. εὐφραίνεισθαι	inf. εἰσελθεῖν	inf. παρεκάλει	inf. εὐφρανθῆναι καὶ χαρῆναι
Vulgata	Inf. egere	inf. implere	inf. vocari	inf. Vocari	inf. epulari	Inf. Introire	inf. rogare	inf. Epulari et gaudere
MünchK. 1466	főn. igenév	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. ige-név
JordK. 1516	főn. igenév	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. ige-név
ÉrsK. 1531	főn. igenév	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. ige-név
Pesti: NTest. 1536	főn. igenév	főn. igenév	alárend. mondat	főn. ige-név	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. ige-név
Sylvester: ÚT. 1541	főn. igenév	mellérend. mondat	alárend. mondat	alárend. mondat	főn. igenév	főn. ige-név	ige, elb. múlt	alárend. mondat
Heltai: ÚT. 1562	főn. igenév	főn. igenév	alárend. mondat	alárend. mondat	főn. igenév	főn. ige-név	ige, elb. múlt	főn. ige-név
Félegyházi: ÚT. 1586	főn. igenév	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. igenév	főn. ige-név	ige, elb. múlt	főn. ige-név
Károlyi: Bibl. 1590	főn. igenév	főn. igenév	alárend. mondat	alárend. mondat	főn. igenév	főn. ige-név	ige, elb. múlt	főn. ige-név
Káldi: Bibl. 1626	főn. igenév	főn. igenév	alárend. mondat	alárend. mondat	főn. igenév	főn. ige-név	főn. ige-név	főn. ige-név
Komáromi: Bibl. 1675	főn. igenév	főn. igenév	alárend. mondat	alárend. mondat	főn. igenév	főn. ige-név	ige, elb. múlt	főn. ige-név
Új kat. ford. 1973	főn. igenév	alárend. mondat	alárend. mondat	alárend. mondat	főn. igenév	főn. ige-név	ige, múlt idő	főn. ige-név
Új prot. ford. 1975	főn. igenév	felt. mód múlt idő	alárend. mondat	alárend. mondat	főn. igenév	főn. ige-név	ige, múlt idő	főn. ige-név

A példák és a táblázat alapján a következő tendenciákat regisztrálhatjuk: a) az igeneveket a vizsgált munkákban általában igenévvel fordítják (az esetek 78%-ában); b) az egyes igenevek fordításának lehetőségei közül több is megjelenik, ami azt mutatja, hogy a fordítók számára több mód is adott lehetett az igenevek átültetésére; c) a kódexekben a szintetikus (igeneves) megoldás uralkodik (MünchK. 100%, JordK. és ÉrsK. 93%); d) a XVI. század harmincas éveitől fogva érezhető az analitikus formák számának jelentősebb növekedése (Pesti:

NTest. 27%, Sylvester: ÚT. és Heltai: ÚT. 47%, Károlyi: Bibl. 40%); e) a nyelvtörténeti fejlődés későbbi iránya, a modern fordítások tanúsága szerint is, az analitikus megoldások dominanciája felé mutat (Új kat. ford. és Új prot. ford. 67%). Az is kiderül a táblázatból, hogy Félegyházi, Káldi és Komáromi Csipkés munkája a felvázolt fejlődésvonaltól eltér, náluk a szintetikus : analitikus arány más, mint az várható lenne (Félegyházi: ÚT. 93% : 7%, Káldi: Bibl. és Komáromi: Bibl. 80% : 20%).

Úgy tűnik tehát, hogy vizsgálódásunk kezdőpontjában az igeneves, szintetikus megoldás volt az elterjedtebb, ma viszont inkább az analitikus uralkodik. Ezt megerősíti KÁROLY SÁNDOR (Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában: NytudÉrt. 10: 221–2) és KLAUDY KINGA (A fordítás elmélete és gyakorlata. Bp., 1997. 75–6) is, előbbi a kódexeink, utóbbi napjaink fordítói gyakorlatáról szólva. KÁROLY (i. m. 220–1) a változás első jeleit már a JordK.-nél is felismerni vélte. Ennél a példázatnál ez nem mutatkozik meg, bár kétségtelen, hogy a JordK.-nek a 13. versben alkalmazott eljárása a modern fordításokéval egyező. Jelentősebb változást itt Pestinél figyelhetünk meg először, ezt követően pedig Sylvesternél, Heltainál és Károlyiéknál egyre inkább elszaporodnak az analitikus megoldások. Ez nagyjából egybeesik nyelvünk történeti fejlődésvonalával. BÁRCZI GÉZA szerint „a megelőzőleg túlnyomórészt szintetikus, tömörítő gondolkodásmód az analízis irányában módosul, s ennek megfelelőleg a mondat szerkesztésben is szaporodnak az analitikus megoldások” (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 180). A korai magyarítások igeneves alakjai tehát koruk szintetikus tendenciáját tükrözik, amelyet számos más tényező is erősít(het)ett: 1. a latin nyelv iránti tiszteletből és a Biblia szakrális jellegéből fakadó hatás (vö. HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931. 261–2); 2. a bibliafordítás terén a középkorban meglehetősen elterjedt, az átültetendő szöveget nyelvtanilag is szorosabban követni óhajtó fordítói módszer; 3. kódexeink nyelvének fordításnyelv jellege (vö. KÁROLY, i. m. 217); 4. a fordítók által a különféle latin grammatikai formák átültetésére kialakított hagyomány, iskolás gyakorlat (vö. HORVÁTH, i. m. 261–4; KÁROLY, i. m. 222). Mindezek a hatások együttvéve „szolgaibb” fordításokat eredményeztek.

Mi indítja mégis fordítóink egy csoportját arra, hogy az igeneves szerkezetek helyett más, az élőbeszédhez közelebbi megoldásokat keressenek? E négy fordító (Pesti, Sylvester, Heltai, Károlyi) törekvését részben a nyelvtörténeti fejlődéssel magyarázhatjuk, amelynek iránya a szintetikus formák visszaszorulása felé mutat. Látnunk kell azonban azt is, hogy Félegyházit, Káldit és Komáromi Csipkést a nyelvfejlődésnek ez az iránya esetünkben nem befolyásolta. Mi több, Komáromi Csipkés, a maga fordításában, amely inkább egy Károlyi-revízió (vö. MUSNAI LÁSZLÓ, Komáromi Csipkés György bibliafordítása. In: Károlyi-Emlékkönyv. Szerk. VASADY BÉLA. Bp., 1940. 154), Károlyiéknak szinte az összes újítását elvetette, és visszatért az igenevek gyakoribb használatához is. Egyéb

szempontokat ugyancsak figyelembe kell tehát vennünk. A fordítói elvek felől nézve e két csoport szövegeit gyökeresen eltérő gyakorlatot láthatunk. Ezeket legújabbban EUGEN NIDA szerint szokták elkülöníteni: formális és dinamikus ekvivalenciára. Az előbbinél a fordító elsősorban a forrásnyelvi szövegre van tekintettel, és azt formájában, nyelvtani alakzataiban, mondatfelépítésében is híven követi, az utóbbi a célnyelvet és a célnyelvi befogadót jobban szem előtt tartja, igyekszik kerülni az idegenszerűségeket, vagy ahogy NIDA mondja: „a szövegösszefüggésnek megfelelő megegyezés fontosabb, mint a szó szerinti megegyezés, továbbá: annak érdekében, hogy a tartalom megmaradjon, a formát érintő bizonyos változtatások elkerülhetetlenek” (idézi TÓTH KÁLMÁN, Bibliafordítás. Bibliamagyarázás. Bp., 1994. 60, 63).

Kérdés, kimutatható-e: a) az említett négy fordítónál a célnyelv és a célnyelvi befogadó előnyben részesítésének szándéka; b) az eredeti szöveg szabadabb kezelésének lehetősége; c) a másik háromnál pedig ezekkel ellentétes irányú hatás?

A problémát például már HORVÁTH JÁNOS (i. m. 83–7) és TARNAI ANDOR („A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp., 1984. 229–39, 273–6) is érintette, amikor a XV–XVI. századi nyelvemlékeket elemezve kimutatták a különbséget a szent szövegek (bibliai szakaszok) és a „tanítás szabadabb műfajainak” számító szövegek átültetése között, illetve a szó szerinti fordításnak és az „akkomodáció”-nak a különbségét. Mindketten felhívták a figyelmet egy magyarosító jellegű folyamatra, amely a latinizmusok fokozatos visszaszorulását eredményezte. TARNAI ezt szoros összefüggésbe hozta a literátus réteggel és annak az idegen szövegek tolmácsolásában és fordításában alkalmazott, sajátos szakmai nyelvezetével, amit a szerző a „literátus réteg csoportnyelve”-ként emleget. E nyelv állandó kapcsolatban állt a csoporton kívüliek beszélt nyelvével, és az élő nyelv által folyamatosan csiszolódva közeledett ahhoz, majd pedig bekerült az írott nyelvbe, és „modernizálta” azt. Hasonló módon befolyásolhatta az élő nyelv az ige-
nevek fordítási gyakorlatát is, amint az helyenként a vizsgált kódexekben is megmutatkozik: Lk 15.13, Vulgata: *congregatis omnibus* — JordK.: *egybe gyeetee mynd az hw̃ reezeeth*; Lk 15.20, Vulgata: *adcurrentes cecidit supra collum* — ÉrsK.: *eleyben mene Es megh őlelee*. Később ez a magyarosító jellegű folyamat kiteljesedhetett, sőt felerősödhetett újabb, ez irányban ható tényezőkkel. Pesti és Sylvester Erasmus bibliafordítói elveit követték, aki szerint a Szentírást szabad a mindennapi beszéd megszokott módján, a közönséges nyelvhasználat alapján fordítanunk és magyaráznunk, s Isten szavának a mindennapi emberi beszéd megszokott fordulataival kell szólnia hozzánk (vö. BALÁZS JÁNOS, Hermész nyomában. Bp., 1987. 152, 164). Sylvester fordításánál az ő sajátos stílusa is figyelembe veendő, amely abból az aggodalomból táplálkozik, hogy az olvasó nem fogja pontosan megérteni a fordítást. Ennek elkerülése végett számos kiegészítést iktat a szövegbe, s gyakran bőbeszédűvé, terjengőssé válik (vö. HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. Bp., 1957. 153–4.). Ez e példázat

igeneves szerkezeteinek fordításánál is megjelenik: Lk 15.13, Vulgata: *vivendo luxuriose*, Sylvester: ÚT.: *mirtikletlen és faytalan iletet vifelvi *. Közismert Pestinek  s Sylvesternek az anyanyelv ápolása iránti el k telezetts ge is. Szinte természetesnek vehetjük tehát náluk az  l  nyelvhez közelebb álló megoldásokat: Lk 15.28, Vulgata: *egressus*, Sylvester: ÚT.: *ki mine*; Lk 15.20, Vulgata: *ad-currens*, Pesti: NTest.: *elejébe mene*. K rolyin l  s Heltainál protestáns mivoltuk is ez irányban hat (a reformáció fokozottabban fordult az egyszerű nép felé). Károlyi az olvasók számára magy razatokat f z az egyes részekhez. „A lapszéli jegyzetekben a beszélt nyelvnek a mindennapi életet is felt r  szókincse, gördülékeny és világos mondatyszerkeszt se jelenik meg” — jegyzi meg DIENES ERZSÉBET (A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről. In: Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400.  vfordul j ra. Szerk. BARCZA JÓZSEF. Bp., 1990. 64). S ha már a lapszélen igen, nyilván több helyen a szövegben is (mint például jelen példázat igeneveinek fordításában) Károlyiék jobban enged k érvényesülni az  l  nyelvszok st: Lk 15. 13, Vulgata: *vivendo luxuriose*, Károlyi: Bibl.: *miuel hogy nagy t kozl  f l  lne* stb. Heltai és munkatársai pedig Bibliájuk El lj r  beszédében maguk írják: „Mert nem jár a Szentlélek mindenütt a grammatika után, hanem a grammatikának kell a Szentlélek értelme után járni” (idézi BOTTYÁN JÁNOS, A magyar biblia évszázadai. Bp., 1982. 45). Tehát a szabadabb, értelem szerinti fordítás mellett tesznek hitet. Némely helyen ennek köszönhetően meglepően friss, a többiektől teljesen eltérő megoldást találtak, például: Lk 15. 13, Vulgata: *vivendo luxuriose*, Heltai: Bibl: *tobz d  sal*. Kérdésünk első részére  gy a válaszunk a következő: igen, e négy fordítónál általában megvolt a célnyelv és a célnyelvi befogadó előnyben részesítésének szándéka, amely szándék az igeneves szerkezetek magy rit sakor a gyakorlatban is érvényesült. (Természetesen ez nem jelenti azt, hogy Félegyházi, Káldi  s Kom roми Csipkés lényegében figyelmen kívül hagyta volna az olvasóit és a magyaros stílus követelményeit, és azt sem, hogy a többi, mellett k említett négy fordításban a magyarosság szempontja minden esetben érvényre jutott. Megállapításaim egyébként is nyilvánvalóan elsőrenden a vizsgált példázat igeneves szerkezeteire vonatkoznak.)

Mi a helyzet viszont a sz vegt sztelettel? HORVÁTH  s TARNAI, mint láttuk, egyetért abban, hogy a „tanítás szabadabb műfajainak”: a prédikációknak, legendáknak, példáknak az átültetésénél megvolt a lehetőség a forrásszövegek kötetlenebb kezelésére, s ez nem csupán lehetőség, de elvárás is volt. TARNAI (i. m. 230–42) részben a bibliai szövegekre ugyancsak k terjesztette ezt.  gy  r: „az átdolgozó azzal a sz nd kkel is vehette kezébe a tollat, hogy az írásban rögzített magyar szöveget javítsa, ami ... nem jelenthetett mást, mint közelebb hozni az írásos tradíciót a szóbeli ígehirdetés ott és akkoriban d v  szokásához” (i. m. 238). Véleményem szerint a t kozl  fiú példázata a n pszer s g n l, ismerts g n l, tanító és erk lcsjobb t  jellegénél fogva igen közel áll a „szabad

műfajokhoz”, valószínűleg a szóbeliségben is élt és terjedt, az igehirdetés során sokszor elhangzott. A kérdés második részét illetően elképzelhető tehát, hogy ha nem is nyílt (szabadon változtatható), de legalábbis részben félig zárt vagy félig nyílt szöveggént kezelhették, ami szintén elősegíthette, hogy a világosság, az áttekinthetőség, a jobb érthetőség kedvéért bizonyos változtatásokat végezzenek rajta a fordítás során, amilyen például az igenevek esetében azoknak mellékmondatokkal való visszaadása.

Ezek után még inkább érdekes, hogy miért nem követi ezt az irányt Félegyházi, Komáromi Csipkés és Káldi sem. Esetükben szintén több tényezővel számolhatunk. Az első a Biblia szövege iránti, a hagyományokból és a szakrális jellegből adódó tisztelet lehet. A katolikus Káldinál mindenképpen figyelembe kell venni a Vulgátát övező normatív tiszteletet. Mindhármójukról elmondható még, hogy tudós fordításra törekedtek, s célközönségként nem is elsősorban az egyszerű emberekre, inkább a papokra, tanítókra stb. számítottak (Káldinál ez egészen nyilvánvaló, maga írja ezt fordításának „Oktató intés” című függelékében). Komáromi Csipkés munkájáról pedig a következőket olvashatjuk: „Azért fordítása az eredeti betűjéhez ragaszkodó, ... jobban adja a szót, mint annak lelkét és sokszor a héber esze és szavajárása szerint beszélteti a magyar Bibliát” (BOTTYÁN, i. m. 72–3). Az igazsághoz továbbá az is hozzátartozik, hogy bár az analitikus megoldások a korban valóban kezdenek elterjedni, ez nem jelentette a kizárólagosságukat, és azt sem, hogy teljesen kiszorították volna az igeneveket. Azok továbbra használatban maradtak (BÁRCZI, i. m. 286), a fordítók számára alternatívaként éltek a latin igenevek átültetésére. Az emlegetett iskolás fordító gyakorlat pedig szintén az igeneves megoldások használatának irányába befolyásolhatta őket.

Összegzésként kijelenthetjük, hogy az igenevek fordítása terén a XVI. század harmincas éveitől a nyelvnek, a fordítói magatartásnak, a fordítói céloknak és szándékoknak, valamint a forrásszöveghez való viszonyulásnak az átalakulása az analitikus változatok alkalmazása felé hatott. Ezzel egy időben azonban jelen voltak olyan tendenciák is, mint a szövegtisztelet, az iskolás gyakorlat, a szöveghez jobban ragaszkodó fordításra való törekvés, amelyek ezzel ellentétesen hatottak, fenntartva azt a módszert, amely az igenevet igenévvel adja vissza.

DEMJÁN ADALBERT

Vizsgálódás a nyelvhasználat és a nyelvi rendszer határán

A nyelvészeti kutatás utóbbi néhány évtizedében, amikor is előtérbe került a szöveg fogalmának, vizsgálati keretének tisztázása, fontossá vált annak meghatározása is, hogy a szöveg miben különbözik attól a nyelvi egységtől, amelyet a nyelvtudomány ezidáig a tisztán nyelvészeti keretben leírható legkomplexebb nyelvi egységnek gondolt: nevezetesen a mondattól.

Köztudott, hogy a nyelvi alakulatok ritkán sorolhatók kivételek nélkül érvényes jelenségcsoportokba, gyakran jól definiálható tulajdonságokkal bíró átmeneti sávok határozhatók meg. A határsáv fogalma a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat viszonylatában kétféleképpen is értelmezhető:

1. Egyrészt jelölheti azt a határvonalat, amely a generálhatóság kritériuma alapján elkülöníthető struktúrák között húzódik: azaz — kicsit leegyszerűsítve — az egyszerű mondat és a vonatkozó alarendelő összetett mondat, valamint a melléndelő összetett mondat között. Ha a határsávot nem egyszerűen választóvonalként, hanem átmeneti jelenségeket magában foglaló halmazként értelmezzük, akkor valószínűleg ide sorolhatók a sajátos jelentéstartalmú alarendelő összetett mondatok és a melléndelő összetett mondatok.

2. Másrészt jelölhet olyan halmazt, amelybe a szövegmondatnál komplexebb egységek tartoznak, melyekhez — velük azonos komplexitású — rendszeregységek rendelhetők.

A több szövegmondatból álló szövegek és a mondatok elemzéseinek eredményei egyaránt arra készítetnek, hogy megvizsgáljuk, vajon létezik-e (azaz tulajdonságainak meghatározásával megadható-e) köztes forma a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat szintje között.

Egy ilyen alakulat körülhatárolása tehát egyedül úgy képzelhető el, ha a „szövegség” és a „mondatság” meghatározó jegyeinek ismeretében olyan tulajdonsághalmazt tudunk definiálni, amely lehetővé teszi az adott alakulat szövegtől és mondattól való elhatárolását is.

A leíró szövegtanok rendszerezett tárát adják azoknak a szövegjelenségeknek, amelyeket a szövegtudomány ma a szöveg textualitását biztosító jegyekként tart számon. Az egyik legfrissebb összefoglaló szövegtanra, SZIKSZAINÉ NAGY IRMA „Leíró magyar szövegtan”-ára hagyatkozva — a teljesség igénye nélkül — az alábbi jelenségek sorolhatók a textualitást megteremtő eszközök közé:

a) grammatikai (konnexitást teremtő) eszközök: egyes szófajok, így a névelők, névmások, sorszámnevek, határozószók használata; idő-, mód-, fokjelek használata; igei és birtokos személyragok; az egyenes idézés;

b) szemantikai (kohéziót teremtő) globális eszközök: cím, izotópia, tételmondat, fókuszmondat, indító és záró mondat, kulcsszavak, idő-, helymegjelölő szavak (koronotopológia), szemantikai progresszió;

c) szemantikai (kohéziót teremtő) lineáris eszközök: azonosság, korreferencialitás (ismétlés, azonosítás, szinonimák, értelmezés, körülírás, homonimák), mezőösszefüggés (felosztás, interszekció, inklúzió, poliszémia, antonímia), asszociációs mező (felsorolás, hasonlósági alapú asszociáció, metaforán alapuló asszociáció), szemantikai hiány (szövegszerkezeti egység hiánya, üres mondat, tömörítés, sejtetés, elhallgatás, aszindeton), mellérendelő kötőszók;

d) pragmatikai (koherenciát teremtő) eszközök: nyelvi síkhoz kötődők: közös nyelvűség, kontextus, nyelvi-pragmatikai kötőelemek (aktuális tagolás, deixis, pragmatikai jellegű kötőszók, módosítószók), pragmatikai előfeltevés, pragmatikai implikáció, pragmatikai következtetés, a szövegalkotó nézőpontja; a szövegértelmezéshez szükséges egyéb (alapvetően) nem nyelvi tényezők: közös előismeretek, közös előzmény, a szituáció, a szöveget kísérő nonverbális eszközök (vö. SZIKSZAINÉ 1999: 137–241). A szövegösszefüggés megteremtésében résztvevő egyéb eszközöket a kompozicionális konnexitás, a stíluskohézió, az akusztikus kohézió, a vizuális kohézió és az intertextuális kohézió körébe sorolják (i. m. 58–9).

Az itt felsorolt eszközök mindegyike valóban részt vehet a szövegösszefüggés megteremtésében, de működésük nem korlátozódik a több szövegmondatból álló szöveg szintjére. Közülük többnek a szövegmondaton belül is — azaz a szöveg szintje alatti szinten is — összefüggést, viszonyt teremtő szerepe van. Egyes kutatók, köztük KIEFER FERENC is, ezek megítélésében odáig eljutnak, hogy a „szövegekben megfigyelhető fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai szabályszerűségek a szöveg mondatainak szabályszerűségei, tehát a mondatgrammatikához tartoznak” (1979: 217). Nem bizonyítható például, hogy a szövegben vizsgált névmási utalásoknak, valamint a határozott névelőknek a szöveg a természetes közegük. A névmásításnak ugyanolyan sajátosságai vannak ugyanis a mellérendelő összetett mondaton belül, mint a szövegben. Az egymással tartalmi-logikai kapcsolatban lévő tényállások mondategész, de tagmondat formájában is kifejezhetők, így a tartalmi-logikai (értelmi-szemantikai) kapcsolatok sem kizárólag a szöveg mondatai között jelentkeznek, hanem — ugyanolyan, de legalább is hasonló szabályok szerint — a mellérendelő összetett mondatok tagmondatai között is.

KIEFER — egyik korábbi tanulmányában, a szövegnyelvészet és a mondatgrammatika elhatárolásának szándékával — alaposan körüljárja azokat a jelenségeket, amelyekről úgy gondolja, hogy nem tekinthetők szövegösszefüggést

igazoló jelenségeknek, mert aktuális használatuktól függően a mondatgrammatika keretébe is sorolhatók.¹ KIEFER következtetései közül vegyük szemügyre a leglényegesebbeket: „igaz ugyan, hogy a határozott névelő által kifejezett határozottság oka a mondat-kontextusnak is tulajdonítható, ez azonban nem szükségszerű. A kontextus szerepét átvehetik mellé- vagy alárendelő szerkezetek. Következésképpen a határozott névelő funkciója nem lehet elégséges érv a szövegelmélet szükségessége mellett. ... egy szöveg mondatainak összekapcsolása (»konnexitása«), melynél a határozott névelő kétségtelenül fontos szerepet játszik, azért nem kiváltképpen szövegelméleti probléma, mert ugyanazok a jelenségek megfigyelhetők összetett mondatok esetében is.” (1976: 202). Az anaforikus névmások használatának vizsgálata a határozott névelőkéhez hasonló eredményre vezet: „a névmások használatának megmagyarázásához nem kell szükségképpen a kérdéses mondatokat szövegkörnyezetben vizsgálnunk. A névmáshasználat feltételei megfogalmazhatók szöveg nélkül is.” (i. m. 203). Mind a határozott névelők, mind a névmások használatának alapja az általuk jelölt dolgoknak, személyeknek az ismerete, de „a nyelvi struktúrán semmit sem változtat az a körülmény, hogy ismereteinket nyelvi vagy nyelven kívüli információknak köszönhetjük-e.” (i. h.). A szövegtan szintén sarkalatos kérdésének számító téma-réma tagolódás vizsgálata is arra az eredményre vezet, hogy ez sem bizonyíték a szövegelmélet szükségessége mellett, mivel — bár tény, hogy a szövegalkotás fontos eszköze — nem kizárólagosan szövegjelenség. Ennek oka az, hogy a téma-réma felbontást elsősorban nem a szövegkörnyezet befolyásolja, hanem az a pragmatikai körülmény, hogy a hallgató és a beszélő számára mely információ ismert, illetve melyik nem.

Azok között a jelenségek között, amelyeket a leíró szövegtan a szövegség kritériumaként tart számon, KIEFER végül egyetlen olyat sem talál, amely meggyőző bizonyítéka lenne egy nyelvi jel szövegségének, és ezáltal a szöveg elkülönítő jegyeként szolgálhatna a mondattal szemben. A mellérendelő összetett mondat, valamint a több szövegmondatból álló szöveg szemantikai tulajdonságait elemezve talál rá néhány olyan sajátosságra, amely a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat szintjének (ideértve az összetett mondat minden típusát, így a kérdéses helyzetűeket is) elkülönítéséhez hozzájárulhat. Eredményeiből leszűrhető, hogy a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat elhatárolása (ezáltal egymáshoz való viszonyuk definiálása is) elsősorban a mellérendelések vizsgálatát kívánja. A mellérendelő viszonyok tartalmi-logikai, értelmi-szemantikai kapcsolatok, amiből arra következtethetünk, hogy szerkezeti formák mindegyikét szemantikai alapon különíthetők el. Szintaktikai alapon csupán annyi-

¹ KIEFER és az általa idézett kutatók megállapításaiban a szöveg és a mondat elhatárolását érintő kérdések tárgyalásakor a „szöveg” — a legáltalánosabb megvalósulási formáját véve alapul — a több szövegmondatból álló alakulatot jelöli, a „mondat” pedig mondategyszt jelöl, amely a problémakörben elsősorban a mellérendelő összetett mondatot jelenti.

ban, amennyiben meghatározott szemantikai tulajdonságok szintaktikai formákat determinálhatnak.

Figyelemre méltó és megfontolandó KIEFERnek az a következtetése, hogy a határ talán nem is a több szövegmondatból álló szöveg és a mellérendelő összetett mondat között húzódik, hanem a mondat — amely itt tehát egyszerű és alárendelő összetett mondatot jelent — és a mellérendelő összetett mondat között. Azt vallja, hogy „ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a mellérendelés szövegelméleti probléma, akkor ... a Szövegnek a Mondattól való elhatárolása nem okozna problémát, hiszen mindaz, ami megkülönbözteti a mellérendelő szerkezeteket a mellérendelő operátort nem tartalmazó mondatoktól, egyben szövegelméleti kritériumként is felhasználható. A szövegnek lenne akkor egy kötöttebb típusa (mellérendelő szerkezetek) és egy lazább típusa. Utóbbira vonatkozó problémáink így is megoldatlanok maradnak.” (1976: 220–1).

Ahogy már erre korábban utaltam, úgy vélhető tehát, hogy a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat közötti határsáv meghatározásának a kulcsa a mellérendelő összetett mondatok vizsgálatában keresendő. A mondat — első sorban a mondatrészkifejtő és a vonatkozói alárendelő összetett mondat — értelmi összefüggésében a grammatikai-szintaktikai, a szövegében a gondolati, tartalmi-logikai kötőelemek játsszák a főszerepet. Ez a szintaktikai, illetve a szemantikai eszközök használatának természetesen nem kizárólagosságát, csupán dominanciáját jelenti. Ez a megállapítás több tisztázandó kérdést vet fel a két pólus — az egyetlen egyszerű mondatnyi és a több egyszerű és/vagy összetett mondatokból álló szöveg — között elhelyezkedő nyelvi egységek tekintetében. Ebből a szempontból tehát a szövegnek az alábbi szerkezeti formái vizsgálandók:

- a) egyetlen egyszerű szövegmondatból álló szövegek;
- b) egyetlen összetett szövegmondatból álló szövegek;
- c) egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek;
- d) az egyetlen (egyszerű vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek és az egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek közötti átmenetek.

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat összevetésére gondolva előrebocsáthatjuk: ha több szövegmondatból álló szövegek generálhatóságáról nem is beszélhetünk, azt mindenképpen célszerű megvizsgálni, hogy elképzelhetőek-e (ha igen, mi módon) rendszerbe tartozó szövegmondat-tömbök? Az alábbiakban erre a kérdésre keresem a választ.

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat elhatárolásában, valamint egyfajta határszerkezet (a már említett határsáv) meghatározásában és jellemzésében véleményem szerint két tényezőnek kiemelkedően fontos szerepe lehet.

A meghatározásban:

— Egyrészt annak, hogy ezeknek az alakulatoknak a leírásában milyen szerepet tulajdonítunk a grammatikának. Ennek alapja az a felismerés, hogy bár a

grammatikának a leírásbeli kizárólagos szerepéről nem beszélhetünk, a mondat kerete az (az egységek komplexitásának sorában), ahol a grammatikai viszonyítás utoljára jelenik meg kötelező érvennyel.

— Másrészt annak, hogy a tartalmi-logikai (értelmi-szemantikai) kapcsolatoknak milyen tipológiája hozható létre, amely a grammatikai szerkezetek tipológiájával összehangolva a szövegmondat-tömbökre jellemző struktúrákat enged rögzíteni.

A határsáv jellemzésében, leírásában így:

— az egyik támpont a nyelv grammatikai szabályrendszere,

— a másik támpont a tartalmi-logikai relációk rendszerszerű tipológiája.

Ebben a problémakörben figyelemre méltók BÉKÉSI IMRE kutatásai, amelyek a mondatnál komplexebb, tartalmi-logikai alapon meghatározott alakulatokat igyekeznek feltárni.² A kérdés tehát az, hogy definiálhatók-e rendszerszerű mondat-tömbök, olyanok, amelyek aktuális kontextustól függetlenül szemantikailag, szintaktikailag leírhatók. A szabályszerű mondat-tömböket a szillogizmusok és a kettős szillogizmusok testesítik meg.

A szillogizmus olyan logikai következtetési forma, amely két előzményből (premisszából) és egy zárótételből (konklúzióból) áll. A szillogizmus prototípusában a két előzmény egy egyedi tény és az egyedi tényre vonatkozó általános tudás, amely „ha ..., akkor ...” struktúrában jelenik meg; a két premisszából pedig egy egyedi konklúzió (például feltételezés, elvárás) következik. Szillogizmus például a BÉKÉSI által bemutatott konstrukciótípus, amelynek egyik premisszája az a tényállás, amelyből kiindulhatunk, másik az a tudás, amely erre a tényállásra vonatkozik, és ezek egy elvárásban megfogalmazódó konklúzióhoz vezetnek.

BÉKÉSI a szillogizmust a rendszerbe sorolja, míg az enthiméma szerinte a használat kategóriája. Mivel a kérdést „Kép, szöveg, mentális kép” című tanul-

² BÉKÉSI kutatásait itt csupán néhány kiemelkedő írásával jellemzem. Jelentős munkája, amely a kérdéses mondatcsoportokkal foglalkozik, „Szövegszerkezeti alapvizsgálatok” címmel jelent meg (1982). „A gondolkodás grammatikája” (1986), ahogyan a mű alcíme is mutatja, „A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszeré”-vel foglalkozik. „A kettős szillogizmus” (1991) című tanulmánya, valamint a „Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése” (1993) című önálló munkája az említett szerkezeteket elsősorban szemantikai alapon közelíti meg. Legfrissebb, „Osztatlan filológia” (2001a) címet viselő tanulmánygyűjteménye a témakör számos területén eligazít, bár néhány központi kérdésben ő sem tud végérvényes, meggyőző megoldást adni. Ez a kötet korábbi tanulmányait is tartalmazza, amelyeket újabb kutatásai tükrében átdolgozott, kiegészített. „A rövidszöveg szövegsége” című tanulmányában rámutat arra a figyelemre méltó tényre, hogy a modern szövegtudomány voltaképpen a rövidszövegek sajátosságaira irányul. Az ő szavaival élve: „A magyar szövegszerkezeti kutatások tárgyát — nem kimondva, de ténylegesen — a mai napig a rövidszövegek képezik; vagyis amit a szöveg (s az egyes szövegtípusok) szövegségéről e három évtized kutatási eredményeképp megtudtunk, az lényegében a rövidszöveg szövegségéről szól.” (BÉKÉSI 2001c: 129). Kivételként csupán az első szövegnyelvészeti munkát, DEME LÁSZLÓ „Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata” (1971) című könyvét említi. KANYÓ ZOLTÁN generatív poétikai vizsgálatokat végez, PETŐFI S. JÁNOS Örkény egyperceséből választja ki korpuszait, TOLCSVAI NAGY GÁBOR 12 szövegmondatos szöveg korreferenciarelációit vizsgálja.

mányában (2001d: 163–77) PETŐFI elméleti keretébe helyezkedve közelíti meg, az előbbi felosztás úgy módosul, hogy a szillogizmust a relátumra vonatkozó értelem szabály- és konvenciórendszeréhez sorolja, az utóbbi pedig a relátumra vonatkozó aktuális értelem kategóriája.³

BÉKÉSI a tárgyalt jelenségek fentebb idézett rendszerezéséhez hozzáfűzi, hogy „ez a leegyszerűsítés arra a tapasztalatra épül, amely szerint a szillogizmusra (illetőleg elvi sorrendi típusaira) a maga teljességében a használat csak ritkán tart igényt. Ha mégis ..., akkor általa egy adott kontextusban az író egy sor entimémát alkalmazhat, azaz hiányos szillogizmusok tételeit, konklúzióját képes az olvasóval felidéztetni.” (2001d: 164).

Ezt véve alapul, lehetségesnek tűnik, hogy a mondatnál nagyobb, de a több szövegmondatból álló szövegnél kisebb komplexitású egység meghatározásához a szillogizmusok elemzésén keresztül vezethet az út. Ha a szövegmondat és a rendszermondat viszonyából indulunk ki, akkor az entiméma a szövegmondat-tal, a szillogizmus a rendszermondattal állítható párhuzamba. A rendszermondat magában hordozza teljességét, minden potenciális struktúravariánsa egy teljes rendszermondatra vezethető vissza, amelynek kiindulópontja egy funktor + argumentuma(i) alapstruktúra.

A szillogizmus a rendszermondathoz hasonló teljes kompozíció, az adott kontextus dönti el, hogy milyen hiányos szerkezet, entiméma formájában valósul meg egy adott szövegben vagy szöveggént. Ebben az esetben természetesen az ellipszisen kívül más grammatikai jelenségekkel is számolnunk kell, olyanokkal, amelyek egy mondat szövegbe való beszerkesztésében lineáris kohéziós eszközként szerephez jutnak (névmásítás, személyragokkal való utalások, egyeztetés stb.). A mondaton felüli szintet vizsgálva ezek a grammatikai jelenségek nem kerülnek felszínre, hanem a mondat belső ügyei maradnak.

Itt kell visszatérnem KIEFER azon véleményéhez, amely szerint a mondat és a szöveg közötti átmenet valahol a mellérendelésben keresendő. A szillogisztikus szerkezetű alakulatok ennek a kritériumnak is eleget tesznek: vagy a mellérendelő összetett mondat, vagy a mellérendelő folytatásos szövegmondatok kompozíciója szolgál a szillogizmus keretként. Mind a mellérendelő mondat, mind a több szövegmondatból álló alakulat beszerkesztett összetevője lehet egy tágabb verbális kontextusnak.

Amikor a szöveggel kapcsolatban tesszük fel azt a kérdést, hogy elképzelhető-e az, hogy a nyelvi rendszer egységeinek sorába egy — a szövegnek megfelelő — rendszeregység is beletartozzon, a nemleges válasz alapja tehát a generálhatóság kérdése. Ezt az elvet követve mindenekelőtt arra a kérdésre kell tehát

³ A relátum PETŐFI elméleti keretében — kicsit leegyszerűsítve — az ábrázolt valóság vagy ennek egy darabja, a vehikulum az ezt jelölő objektum fizikai manifesztációja. A befogadó (interpretátor) a vehikulumról és a relátumról is mentális képet alkot: a vehikulum-imágót és a relátum-imágót (vö. PETŐFI 1996).

választ keresnünk, hogy léteznek-e olyan grammatikai — azaz szintaktikai és szemantikai — szabályok, amelyek alapján a szillogisztikus szerkezetű alakulatok létrehozhatók. A kérdés ilyen formán való feltevése a generálás elvének igencsak egyszerű felfogását tükrözi, most azonban elsősorban az a célunk, hogy ha lehetséges, a szóban forgó nyelvi alakulat alapvető rendszerszerű természetét tárjuk fel, amely főként szemantikai és szintaktikai sajátságokban nyilvánul meg.

Kétségtelen, hogy a konstrukciótípusok vizsgálatában BÉKÉSI figyelemre méltó szabályszerűségeket tárt fel. Bár az ő kutatásának célja nem annak bizonyítása volt, hogy a konstrukciótípusokat a nyelvi rendszerbe illeszkedő egységekként fogadjuk el, eredményei mégis felébresztik a szövegnyelvész gyanakvását.

Ennek ellenére sem tartom azonban valószínűnek, hogy rendszerszerű konstrukciótípusokról beszélhetnénk. Ennek két okát látom. Az egyik az, hogy a generálás szintaktikai alapon működik, a konstrukciótípusok pedig alapvetően értelmi-szemantikai, tartalmi-logikai alapon szerveződnek. Ezek leírásában a későbbi szemantikai alapokra helyezkedő generatív grammatika sem nyújthat megoldást. A másik ok a logikában, pontosabban a logikai nyelvészetben keresendő.⁴ Az úgynevezett „szemiotikai háromszög” három „csúcsában” a nyelvi jel, az értelem, valamint az ábrázolt valóság áll. A nyelvészeti szemantika — így a generatív szemantika is — a nyelvi jel és az értelem viszonyát vizsgálja. A logikai szemantika tárgya — amely a mellérendelő, tartalmi-logikai viszony megteremtésében is szerepet játszik — a nyelvi jel és az ábrázolt valóságdarab közötti kapcsolat. Ilyenformán a generatív grammatikának nincs logikai értelemben vett szemantikája. Ez pedig alapjában kizárja azt, hogy tartalmi-logikai viszonyok viszonyai által meghatározott konstrukciótípusokat generálni lehessen.⁵

Ennek logikus következménye az, hogy mivel a mondatnál komplexebb alakulatok szintaktikai szerkezete nagyban függ tartalmi-logikai és szituatív körülményektől, ezek a struktúrák nem tekinthetők a nyelvi rendszer egységeinek.

DOBI EDIT

Irodalom

BÉKÉSI IMRE (1982): *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Bp.

BÉKÉSI IMRE (1986): *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések*. Bp.

⁴ A különböző logikai irányzatok hatása a nyelvészetekre régóta ismeretes. A logikák modellt szolgáltatnak ahhoz, hogy milyen felépítésű grammatika lehet képes a nyelvi jelenségeket leírni. Leegyszerűsítve a logika felépítése minta értékű egy grammatikai modell számára.

⁵ A nyelvhasználat és a nyelvi rendszer összefüggéseinek részletesebb bemutatása található DOBI 2002-ben.

- BÉKÉSI IMRE (1991): A kettős szillogizmus. In: *Szemiotikai szövegtan 2.* Szerk. PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE. Szeged. 38–54.
- BÉKÉSI IMRE (1993): *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése.* Szeged.
- BÉKÉSI IMRE (2001a): *Osztatlan filológia.* Szeged.
- BÉKÉSI IMRE (2001b): A tömbösödés. In: BÉKÉSI IMRE: *Osztatlan filológia.* Szeged. 111–28.
- BÉKÉSI IMRE (2001c): A rövidszöveg szövegsége. In: BÉKÉSI IMRE: *Osztatlan filológia.* Szeged. 129–43.
- BÉKÉSI IMRE (2001d): Kép, szöveg, mentális kép. In: BÉKÉSI IMRE: *Osztatlan filológia.* Szeged. 163–77.
- DEME LÁSZLÓ (1971): *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Bp.
- DOBI EDIT (2002): *Szövegmondat-leíró modell szemiotikai textológiai keretben.* Officina Textologica 8. Debrecen.
- KIEFER FERENC (1976): A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. *ÁNyT.* 11: 197–222.
- KIEFER FERENC (1979): Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet. *Nyr.* 103: 216–25.
- PETŐFI S. JÁNOS (1996): *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában.* Linguistica, Series C, Relationes, 8. Bp.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999): *Leíró magyar szövegtan.* Bp.

Negyvenéves a finnugor szak

2003 nevezetes születésnapok és évfordulók esztendeje a finnugrisztika — a hazai finnugrisztika — történetében. A megemlékezés jegyében ünnepeltük a közelmúltban az ELTE Finnugor Tanszékén a „finn szak” létesítésének-fennállásának huszadik évfordulóját. A készülődés, szervezés izgalmi közepette mindannyian megfellelkezünk arról, hogy a finn szak létrejöttét lehetővé tevő, annak keretét, programot és oktató gárdát biztosító, kibocsátó közeg, a „finnugor szak” ugyancsak jubileumot ültet(ne) — még hozzá minden magyar egyetemen, de legalább Budapesten, Debrecenben és Szegeden. Éppen 40 éve, 1963-ban tervezték meg életre hívását, a tervet azonnal tett követte, s 1963 őszén az említett egyetemeken megkezdték tanulmányaikat hazánk első finnugor szakos hallgatói. Talán nem árt felidézni, feleleveníteni a kezdet homályosodó emlékeit, a meglehetősen hiányos dokumentumok fellapozásával jellemezni ezt a korszakot, a finnugrisztika akkori helyzetét, szereplőit — mindezt személyes felhangokkal.

A finnugrisztika most 70 év körüli nemzedéke az ötvenes-hatvanas évek fordulóján pályája legelején vagy kezdetén serénykedett. Köztünk voltak még a nagy öregek (pl. Beke Ödön, Fokos Dávid, N. Sebestyén Irén), hatásosan és eredményesen dolgoztak friss vagy viszonylag friss alapítású tanszékeiken Kálmán Béla (Debrecenben, 1952-től) Hajdú Péter (Szegeden, 1959-től) és Lakó György (Budapesten, 1956-tól), komoly munka folyt az MTA Nyelvtudományi Intézete Finnugor Osztályán (1949-től). A felsorolás így, persze, elnagyolt, mindegyik évszámhoz kellene néhány kiegészítő adat. A budapesti finnugor tanszék például világviszonylatban is az első, 1872-ben alapították, a Lakó Györgyöt megelőző tanszékvezető Zsirai Miklós 1955-ben hunyt el, s ilyképp Lakó professzor csak mint tanszékvezető nevezhető újnak. Érdekes körülményként megemlítendő, hogy 1953-ban Beke Ödön számára önálló finnugor tanszéket létesített a Művelődésügyi Minisztérium. Ez a hatvanas évek közepén, Beke Ödön halálát követően egybeolvadt a fent említett tanszékekkel. Mintegy tíz esztendeig így létezhetett egy egyetemen két finnugor tanszék. A debreceni és a szegedi finnugor tanszékek viszont korábbi magyar nyelvészeti intézetekből váltak ki, nyerték el önállóságukat, a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályán is csak az ötvenes évek második felétől-végétől élénkült meg az élet.

Rendkívül fontos eseménye volt a hazai és a nemzetközi finnugrisztikának az 1960-ban Budapesten megrendezett I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus, amely felhívta a figyelmet a finnugrisztika multidiszciplinális mivoltára, s egyben bizonyította, hogy ez a nagy szakma nem bővelkedik fiatalabb és még kevésbé fiatal szakemberekben. Ezt a hiányt egyébként a magyar tudományos élet vezetői már korábban érzékelték, s a szovjet minta szerint elgondolt tudományos továbbképzési rendszer (az aspirantúra) bevezetésével igyekeztek is orvosolni. Az épp ekkor színre lépő, aspirantúrát befejező, kandidátusi dolgozatukat sikeresen megvédő kollegák (Bereczki Gábor, Gulya János és Rédei Károly) munkája és munkássága nélkül aligha beszélhetnénk ma eredményes hazai finnugrisztikáról.

A finnugrisztika iránt — főként a mindenkor magyar szakos egyetemi hallgatók körében — mindig is mutatkozott határozott érdeklődés, igaz, csak igen szűk körben (ez mintegy 10%-át jelentette egy-egy évfolyamnak), de — ezt őszintén be kell vallani — az érintettek jelentős többsége nem kedvelte (felesleges, diáknyúzó tárgynak tartotta) a finnugrisztikát. E tárgy egyébként a magyar nyelvészet részét képezte, óraszámban két vagy három szemeszterre bontva az egyetemi tanulmányok kezdetén: az I. év első félévében heti két órában „a finnugor népek ismertetése”, a II. évben „egy finnugor nyelv” heti egy órában (a nyelv 99%-ban a finn volt), és a második félév első félévében heti két órában „a magyar nyelv finnugor elemei” című gyakorlat/előadás formájában testesült meg. A „népszerűség” természetesen függött az előadó személyiségétől, az előadás körülményeitől (pl. évfolyamelőadás vagy csoportfoglalkozás) és a vizsga, a vizsgáztató „szigorától”.

Bármilyen is volt ez a múlt vagy a még korábbi időszak, mindig és minden évfolyamon akadt egy-két hallgató, akit komolyan érdekelt a nyelvrokonsági tematika, aki a kötelező anyagon túl — szakszemináriumokon, konzultációkon és egyéni munkával — komoly tudásra tett szert, színvonalas diplomamunkát készített, majd doktori (kisdoktori) értekezést is írt finnugrisztikából. Közülük a legkiválóbbak idővel elismert finnugrista szakemberek lettek, nemzetközi hírű tudósok. Egyikük sem végzett pedig finnugor szakot, mivel az 1963-ig nem létezett. Eddig az időpontig úgyszólván valamennyi magyar finnugristát, professzort, akademikust fel lehetne itt sorolni.

De innen új időszámítás kezdődik. A már jelzett igény, a felgyülemelő és elvégzendő munka mennyisége (a kiadandó régi gyűjtések, az új szintézisek, szótárak elkészítésének követelménye, a felsőoktatás növekvő szakember-szükséglete), a finnugor népek és nyelvek iránt tanúsított nemzetközi érdeklődés, valamint a hazai egyetemek magyar szakjain érzékelhető határozott és hangoztatott érdeklődés a finnugor tárgyak eddigieknél elmélyültebb megismerésére döntő lépés megtételére készítette az illetékeseket, azaz egyetemeink finnugor tanszékeinek vezetőit, oktatóit. Ők a rokon tanszékek vezetőivel tárgyalva, elnyerve a kari és egyetemi vezetők hozzájárulását, majd az MTA I. Osztályának támogatá-

sát, a Művelődésügyi Minisztériumhoz fordultak, kérve a finnugor diszciplína „C” szakként való létesítésének s mielőbbi beindításának engedélyezését.

Kemény diót kellett feltörniük, hisz még néhányan ma is emlékezhetünk rá, mennyit panaszkodott Lakó professzor annak idején, 1958 és 1962 között a Minisztérium merevségére, a különféle kérések következetes visszautasítására. Szerencsére ezúttal ez az együttes és nyomatékos előterjesztés zöld utat kapott, s egy olyan kiváló, problémaérzékeny felsőoktatás-politikus kezébe és gondozásába került, amilyen a fiatalon elhunyt Lakits Pál.

Lakits a szegedi Finnugor Tanszéket és személy szerint Hajdú Péter professzort kérte fel 1963 januárjában a szak tartalmát, keretét meghatározó tanácskozás összehívására és levezetésére. Hajdú ekkoriban lábadozott súlyos operációját követően, s e nagyszabású, fontos konferencia lebonyolítására közelmúltban odavett tanársegédét s már akkor bizalmi emberét, a 27 éves Mikola Tibort kérte fel. Mikola — miként egész későbbi életével és munkásságával — már ekkor is bebizonyította lelkiismeretességét, rátermettségét, nagyfokú tájékozottságát mint szervező, vendéglátó és finnugrista szakember. A finnugrisztikát a multidiszciplinaritás jegyében képzelték el, s ezért a szóba jöhető szakemberek széles körét hívták meg a megbeszélésre. Az eseményről bizonyára készült jegyzőkönyv, névsor is, írásos javaslatok és egyéb dokumentumok is asztalra kerülhettek. Ezeket, ha láttam is, nem tudom felidézni, a résztvevők listáját is csak töredékesen: Bálint Sándor, Bereczki Gábor, Domokos Péter, Erdődi József, Hajdú Péter, Kálmán Béla, Képes Géza, Sz. Kispál Magda, Kodolányi János, K. Kovács László, Korompay Bertalan, A. Kövesi Magdolna, Lakits Pál, Lipták Pál, F. Mécsáros Henrietta, Nyíri Antal, Papp István, Vászolyi Erik, M. Velenyák Zsófia.

A tanácskozáson részletekbe menően kidolgoztuk, meghatároztuk a finnugor szak programját, felépítését, követelményeit. Az öt éves és kétszakos bölcsész-képzés rendjébe a finnugor „C” szakként (tehát harmadévtől 6 szemeszterre bontva mint harmadik szak) épült be. Sikeres záróvizsga és szakdolgozatvédelem eredményeképp a diplomába „finnugor szakos előadó” minősítés kerülhetett. Igen gazdag és színes tervezet állt egybe logikus rendben, tagolásban, de tagadhatatlanul maximalista igényrel a leendő hallgatók képességeit, erő- és időbeosztását illetően. (Akkoriban még nem volt munkaszüneti nap a szombat. Akadt professzor, aki szombaton délután tartotta óráit.) A kínálat sem volt akármilyen! Megnőtt a tanulható finnugor nyelvek száma, szakágakra osztva tanulmányozhatóvá vált az összehasonlító finnugor nyelvészet számos ága, önálló tárgyként jelent meg a tanrendben a finnugor szempontú, tartalmú régészet, antropológia, néprajz, folklór és irodalom. S minden listára vett tudományág oktatására létezett, jelentkezett, illetve felkérhetővé vált adekvát szakember, gyakran igen neves tudós, akit a közvélemény nem mint finnugristát tartott számon (például Képes Géza, Gunda Béla, László Gyula, Lipták Pál).

A tervezetet a Minisztérium elfogadta, s 1963 szeptemberétől megkezdhatték tanulmányaikat, rögtön három egyetemen Magyarország első hivatalosan is finnugor szakos hallgatói. (A képzés Szegeden egy évvel később kezdődött.)

A tanácskozás rangos résztvevői közül (a többség egyetemi oktató, akadémiai kutató) Vászolyi Erik mint gimnáziumi tanár és én (általános iskolai tanárként) némiképp „kilógtunk”, s — gondolom — a demokratikus meggyőződésű, a finnugrisztikában sem ortodox szemléletű Hajdú Péternek, valamint Mikola Tibornak (aki Vászolyinak és nekem is egyetemi társam volt) köszönhattük meghívásunkat. Vászolyi Erik az egész szakma által elismert nyelvésztehetségként több publikációval, magam a finnugor irodalmak iránt tanúsított érdeklődésem révén szokatlan és furcsa szerzetként szerepelhattünk kollégáink horizontján.

Néhány emlékezetes mozzanatot feleleveníték felejthetetlen szegedi expedícióinkról. Igazgatóinktól eltávozást kérve és kapva együtt utaztunk le a hajnali gyorsrali. Akkoriban még közlekedett Szögedében egy egylovas szerény konflis. Tudva erről, a vonaton készítettünk egy táblát, „Kihajolni veszélyes!” felirattal, s felszállva az állomáson várakozó járműre, a táblát fel- és kitartva hajtottunk az egyetem főbejáratához. „Na, ezek sem változnak” — hallottuk meg néhány ugyancsak e gyűlésre igyekvő kollégánk megjegyzését.

A megbeszélésen akadtak komor és derűs pillanatok. A közismerten szigorú Lakó György professzor levélben fogalmazta meg elképzeléseit, aggályait. Keményen kopogó mondatait Kispál Magdolna tanárnő olvasta fel, láthatóan egyetértve tanszékvezetőjével. Az előadás után nagy csönd támadt, amikor is a közelemben ülő Bálint Sándor hozzám fordult és súgva (ami azonban az egész teremben hallható volt) megjegyezte: „Te Pétör! Ez a Lakó nehéz embör löhet.” A hangulat azonnal oldottá vált. Mindehhez ismerni kellett Bálint Sándor aranykedélyét, kedvességét, hangját és atmoszférateremtő adottságát.

Vacsorázni feltehetően együtt vonult a társaság nagyobb hányada, mi Vászolyi Erikkal azonban külön úton jártunk, s a Tanszék nevezetű népszerű kocsmá felkeresése után elhatároztuk, hogy látogatást teszünk Szeged messzeföldön híres vendéglátóipari egységében, a Hágában, s ott elköltünk némi érdemes étket. Választásom a vaddisznósültre esett, amelyből igen tisztességes adagot, gusztusos, ígéretes körítéssel tálalt elém a pincér. Jókedvűen falatoztunk egy felejthetetlenül fájdalmas pillanatig. Felkiáltottam, a szájamhoz kaptam, és két furcsa tárgyat szedtem a tenyerembe. Egy roncsolt ólomgolyót s bal alsó nagyörlőmet. Nem ez a golyóbis oltotta ki a derék malac életét, elakadt az a combjában, én lettem késői áldozata. — Így hagytam ott a fogamat a finnugrisztika bölcsőjénél.

A finnugor szakos képzés tehát 1963 őszén indult meg, első hallgatói 1965-ben kaptak diplomát. A három egyetem mellé idővel újabbak szerveződtek Pécsen, Piliscsabán önálló finnugor tanszékekkel. Több főiskolán is bevezették — alapfokon — a finnugor képzést, Szombathelyen egyetemi szintű önálló tanszékekkel. A rendszerváltást követően fokozatosan megszűnt az aspirantúra intéz-

ménye, s helyébe a nyugati minta szerint elgondolt PhD képzés lépett. Ez a változás a finnugor szakosok továbbképzését is érintette, ilyképp Szegeden, Budapesten és Debrecenben is megszerveződött az utánpótlás emelt szintű oktatása. (Elhamarkodott és roppant káros intézkedésnek nyilvánítható az ún. „kisdoktori” megszüntetése. Erről majd külön is kell értekezni, az egész kérdést újragondolni.)

A gyorsan elszaladt 40 év során természetesen sokat módosult, változott a finnugor szak tartalma, jellege — tanszékenként is. (Függött mindez a tanszékek profiljától, az oktatói kar összetételétől, változásaitól és sok egyéb körülménytől). Bebizonyosodott például, hogy az elsajátítandó tananyaghoz kevés a hat félév, növelni kellett az időtartamot, így lett a hatból nyolc félév, s vált a „C” szak „B” szakká. Egy idő után a finnugor szakosok körében egyre többen jelezték, hogy őket főleg a finn nyelv és kultúra érdekli, idejüket, energiáikat teljesen a fennológia tanulmányozására szeretnék fordítani. Kívánságukat az alaptanszékek (ezúttal mellőzve az egyeztetést) a Minisztérium hozzájárulásával teljesítették, s fokozatosan így alakult ki — speciális helyi tervezetekkel — a finn „B” szak. A legutóbbi időszakban ugyanez történt az „észti nyelv és kultúra” vonatkozásában, így létesült észti szak az ELTE Finnugor Tanszékén. A fejlődés (immár aggasztóan!) folyamatos, s eredményeképp 2003-tól beindul az „A” szakos — azaz teljes, tehát 10 féléves, kredit rendszerű — finnugor, finn és észti szakos képzés. (Miféle előképzettséggel érkeznek majd e szakokra a frissen érettségizett fiatalok? Hiányoznak azok az alapismeretek, amelyeket ezideig „B” szakosként még mint elsőévesek megszerezhettek, s melyek birtokában tudatosan léptek be szakjainkra. Most hogyan? Az általános iskolai és gimnáziumi tankönyvek tömkelegében morzsányi finnugristika sincs, sajnos, a tanárok többsége sem elég felkészült éppen e témában, a vidéki városok nagyobb könyvtáraiban, illetve az iskolai könyvtárak legtöbbjében aligha található finnugor, finn vagy észti vonatkozású kötet. Miből készülhetnek a felvételi vizsgákra?)

Most pedig következék egy kis számítás — lekerekített számokkal — csak a finnugor szak kapcsán (még „C” szaknak tekintve, tehát három évfolyammal), s csupán az ELTE, a JATE és a KLTE hallgatóival számolva, 40 évet véve figyelembe. Ha egy egyetemen egy évfolyamon 3 fővel számolunk, az a három egyetemen 9 hallgatót jelent évente. Az eredmény: 40 év alatt 360 finnugor szakos diplomás! Ez hihetetlenül magas szám, amelynek csak töredéke (hatoda?) került a szakmába, dolgozik finnugrista szakemberként. Nem tudok arról, hogy korábban bárki foglalkozott volna e témával, lehet tehát, hogy téves következtetésekre jutottam. Számos olyan terület létezhet, amelyen egykori hallgatóink dolgoznak — hasznosítva ismereteiket (iskolák, könyvtárak, múzeumok, kiadók, szerkesztőségek, hivatalok, hatóságok, külföldi lektorátusok, utazási irodák; nem csekély a külföldre férjhez mentek aránya sem). Egyébként pedig úgy látom és vélem, hogy a legelső finnugor szakosok 5–6 évfolyama bizonyult a legerősebbnek, legelhivebbnek, s nem véletlenül — bizonyítható-

an — közülük vitték a legtöbbre, hisz számos professzor, vezető kutató, akadémiai doktor, sőt akadémikus is került ki soraikból, többségük nemzetközi hírű szakember. Hölgyek és urak egyaránt. Neveket szándékosan nem említek.

Az 1963-as „csapatok”, tervezetek, elképzelések persze évről évre változtak, jöttek, mentek, cserélődtek az oktatók, a külső előadók, jelentősen gyarapodott a tanszemélyzet — köztük a külföldi lektorok, vendégtanárok. 1960-ban például még csak egyetlen finn lektor tanított hazánkban, Budapesten, most a finn lektor mellett finn vendégtanár, észt lektor és egy kis finnugor nyelvet tanító oroszországi lektor is tanít az ELTE-n, de a megemléített egyetemek, főiskolák legtöbbször állami vagy egyetemközi szerződés alapján dolgozik 1–3 vendégtanár.

„B” és újabban „A” szakká válva a programok már-már túlzottan szerteágazóvá, dús gazdaggá váltak, de hatékonyságuk nem éri el a kezdet eredményességét. A diplomamunkák szemügyrevétele azt bizonyítja, hogy az erős dominancia továbbra is a nyelvészeté, a régészeté, a történelemé, a néprajzé, a folklór, az irodalom, sőt még a tudománytörténet is — még az érdeklődő hallgatók esetében is — háttérbe szorul. A miértre egyszavas válasz adható: perspektívatlanság. A ritkán adódó megürülő vagy frissen létesített státusok nyelvészekre várnak.

Az elmúlt 40 évben a finnugrisztika minden ágazatában hihetetlen mértékben gyarapodott a szakirodalom. A hatvanas években tanszékeinken az okozott fejtlenséget, hogy alig akadt friss jegyzet, tankönyv, szakkönyv, amit az érdeklődő kezébe lehetett adni. Most viszont az anyag roppant bősége okoz gondot. Elég, ha csak megemlítem, hogy már (szinte) minden rokonnyelvre akad igényes chrestomathiánk, új monográfiák, összefoglalások, szöveggyűjtemények, szótárak, sorozatok, folyóiratok, lapok, tájékoztatók sokasága kínálja magát az olvasónak — hazai kiadványként. Még bőségebb a finn kínálat, figyelemre méltó az észt, áttekinthetetlenül áradó és bőséges az oroszországi szakirodalom. De! A rohamos gazdagodással szemben a még gyorsabb (anyagi) elszegényedés, lefokozódás jellemző egyéni és intézményes szinten is. A könyvek árai itthon is, külföldön is a csillagokhoz közelítenek, megvásárlásukra mind kevesebb hallgató és oktató képes. Ami azonban igazán tragikus: a tanszéki könyvtárak sem! Nálunk — napjainkra — le kellett állítani már a hazai, s természetesen voltaképp az összes külföldi szakfolyóirat, sorozat megrendelését, beszerzését — megcsonkítva így (lassan bepótolhatatlanul) évszázados, évtizedes szériákat, lehetetlenné téve a szakma fennmaradását, fejlődését, nyomon követését.

A finnugrisztika „A” szakká válva is folyamatosan veszít presztízséből: ilyen mivoltában is voltaképp csupán másod- vagy mellékszak, felvétele csak valamely ún. főszakhoz, nagyszakhoz kötve lehetséges. Ez utóbbiak közül, ha nehezen is, de elfogadható a magyar és a történelem, de több mint nevetséges az angol vagy a pszichológia! Napjaink sok eltervezett, de végig nem gondolt, napról napra változó, politikailag motivált, kapkodó intézkedéssorozata, az ún. modernizáció, uniós csatlakozás, az állandó alkalmazkodás és megalázkodás jegyében

mérhetetlenül káros és veszélyes nemzeti intézményeinkre, hagyományainkra, szakjainkra nézve. Bizonyos területeken nem nekünk kellene hasonlalnunk bármely nyugati mintához, hanem amannak hozzánk. A hungarológia és a finnugrisztika (s több más tudományág) nemzeti tudomány, Magyarországhoz, Finnországhoz, Észtországhoz kötődik, jövőjüket, programjukat itt kell eldönteni, megtervezni, teljesíteni, amelyet csak elfogadhat és jóváhagyhat Brüsszel és Strasbourg. Tetszik, nem tetszik, e 250 éves tudomány nyelve a magyar, az észt, a finn, illetve a latin, a német és főleg az orosz, mivel Oroszországban él a finnugor népek többsége (legalább 15 közösség). Tessék megtekinteni évszázadok szakirodalmát, például a cirillikában testet öltő újabb finnugor kiadványokat!

Hol s miben látok még aggasztó jeleket, tendenciákat szakmánkat illetően? A kötelező orosz eltörlése iskoláinkban — még a rendszerváltás előtt — tökéletesen érthető, helyes intézkedés volt. A finnugrisztikában viszont több mint tíz éve érzékelhető a hiánya, ami egyre több gondot okoz. Finnugrisztikával foglalkozni, finnugor területekre utazni ismerete nélkül aligha lehet (s ugyanígy érzékelik a szlavisták, turkológusok, kaukazológusok stb.). A rendszerváltást és a Szovjetunió szétesését követően a politikai, gazdasági kapcsolatok gyengülésén, leépülésén túl teljesen elcsökevényesedett művészeti, tudományos kapcsolatrendszerünk is. Ahhoz képest, ahol most tartunk, valóságos fénykornak tekinthető az 1985-től 1995-ig tartó időszak is (a sokat gúnyolt gorbacsovi glasznosztj és peresztrojka periódusa és Jelcin első éve). Napjainkra bonyolulttá, bizonytalanná vált minden szakmai kapcsolat (lektorok, ösztöndíjasok, kutatók cseréje, utazása, tartózkodása, elhelyezése, könyvek kiadása, beszerzése), mindkét oldalon kiöregedett a nyelvet tudók nemzedéke, nehéz tolmácsot, fordítót találni egy-egy küldöttség fogadásakor, szerződés leírásához. S szinte minden felső hatóságunk számára érdektelenné vált az „orosz kapcsolat”, még ha annak ápolását nemzeti érdek indokolná is. Sokkal diplomatusabban, eredményesebben dolgoznak ezen a területen a finnek, sőt az észték is (egyikük sem mondható egyébként különösebben russzofilnek!): egyetemeiken számos nyelvrokon diák tanul, nyelvrokon írókat és költőket hívnak meg speciális rendezvényekre, részesítenek ösztöndíjakban, díjakban, jutalmakban, segítik a nemzetiségi nyelvű könyvkiadást és tankönyvek összeállítását. Magyarország hozzájuk képest szegényház. Irodalmuk fordítására alig akad vállalkozó, az egy-két idevetődő költőt-íróat fanyalogva fogadják. Pénz soha sincs.

1960 óta egyre több a hazai és a nemzetközi finnugor rendezvény (kongresszus, konferencia, szimpózium, évforduló, születésnap, fesztivál stb.), meglehetősen sok társaság, bizottság alakult, ugyancsak megnőtt a finnugristák száma is (a nemzetközi finnugor kongresszusokra a jelentkezők száma — persze, a világ minden tájáról! — meghaladja az ezret). És mégis! Szakmánk ereje, jelentősége, hatékonysága az utóbbi időkben fogyatkozni látszik, az intézmények mind nehezebben jutnak jogos pénzükhöz, az érintett államok, a kulturális és tudomá-

nyos irányítás érdeklődése, korábban készséges közreműködése elapadóban. Tanszékösszevonásokról, leépítésekről, „racionalizálásokról” hallani (még a minta államokban is!), a közvetlenül érintettek munkakedve, találékonysága, lelkesedése sem olyan meggyőző, mint — mondjuk — 1990 előtt. A mostanában pályára lépők is érezhetnek valamit az elbizonytalanodásból, elkedvetlenülésből, az értékvesztés jeleiből.

S végezetül a (szerintem) legnagyobb veszélyekről.

1. Mióta a magyar nyelv finnugor eredete bebizonyosult (1770), s e tény axióma lett a nemzetközi tudományosságban is, megszakítás nélkül létezik ellentábor is. Hogy kikből áll? Felsorolhatatlan. Volt és van köztük nagyszerű költő, államférfi, a zöm azonban áltudós, amatőr. Hangjuk mindig is zengzetes volt, de a tudomány és az oktatáspolitikai valamiképp szordínót tett a hangra, csillapította a habzást. Minden időben, el egészen a rendszerváltásig. Akkortól azonban a minden erkölcsi mértéket és józanságot elvesztő média, az anarchiába szédült könyvkiadás hathatós támogatásával, közreműködésével elszittyásodott a magyar világ, szitokszóvá vált a „finnugor”. Járványszerűen terjed ez a kór, ami ellen már az Akadémia és a minisztériumok (!) sem védekeznek eléggé, s a tanártársadalom egy hányada is terjeszti már a tévtanokat.

2. Az oroszországi finnugor népek közel ezer évet vészeltek át szülőföldjükön megőrizve anyanyelvüket, hagyományaikat. Nem olvadtak be az orosz tengerbe a cárok és a pópák, a népvezérek és a párttitkárok uralma idején: minimális védettséget jelentett számukra a Szovjetunió állandó jelzője, a „soknemzetiségű”. 1991-ben mindez megszűnt, az önálló Oroszországban gyorsan elhalónak mutatkoznak a nemzetiségi remények, s minden eddiginél fenyegetőbbnek és keményebbnek a russzifikáció.

3. A magyar, a finn és az észt finnugrisztika a látszat ellenére nincs (s korábban sem volt) igazán jó, bensőséges, őszinte viszonyban, inkább rivalizált egymással, s egymástól függetlenül ér el, próbál elérni bizonyos eredményeket. Célszerűbb lenne együtt, közös erővel és egyeztetett elképzelésekkel hivatalosan, lehetőleg magas állami szinten tárgyalni a központi orosz hatósággal, majd a helyi vezetőkkel, illetve a különféle nemzetközi testületekben (újabbán az EU-ban) is tudatosítani a finn–észt–magyar blokk rokonságát és Európa kötelezettségeit az e rokonsághoz tartozó kis finnugor nyelvű közösségek iránt.

Ünnepeltünk imponáló munkássága, gazdag életműve, rokonszenves tanári és emberi lénye előtt kalapot emelve kívánok Neki erőt, egészséget, a finnugor szakos oktatásnak pedig a jelenlegi helyzet vázolt ismeretében, a reményt mégsem adva föl, álmodok eredményes, föllívelő évtizedeket, évezredek.

DOMOKOS PÉTER

A változatok szerepe a megszólítások használatában

A beszédpartnerrel való viszony jelöltségének meghatározó szerepe van a közlés funkciójában. Annak alapján, hogy a beszélők a nyelvet elsősorban információk közlésére vagy pedig szociális kapcsolatok megteremtésére és fenntartására használják, LYONS deskriptív és szociális-expresszív (Semantics. Cambridge, 1977), BROWN és YULE pedig tranzakciós és interakciós nyelvhasználati funkciókat különböztetnek meg (Discourse Analysis. Cambridge, 1983).

A megszólítások és a beszédpartner nyelvi jelölésére alkalmas elemek használatának általában szociális-expresszív, interakciós szerepe van. Ezekben a nyelvi eszközökben mutatható ki a legegységelműbben a nyelv társas jellege, ugyanis elsődleges jelentésük mellett mindig van szociális jelentésük, a társadalmi viszonyrendszerben elfoglalt helyre utaló funkciójuk is. A megszólítások információt hordoznak a kapcsolat minőségéről: megmutatják a kommunikáló felek közötti viszonylat jellegét, a társadalmi távolságot. Ez alapján elképzelhető a deixis fogalmának tágabb értelmezése: mivel a megszólítások alapfunkciójukon kívül a társas viszonylat jellegére is rámutatnak, szociális deixisként értékelhetők.

A megszólítások változatosságának társas szerepe kettős: a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek változatai egyrészt illeszkednek a társadalmi kapcsolatok, viszonylattípusok sokféleségéhez; másrészt képesek az egy viszonylaton, egy diádon belüli változások, érzelmi árnyalatok, eltérő szereplehetőségek dinamikájának érzékeltetésére is. A különböző megszólítási lehetőségek tehát olyan szociolingvisztikai változóként értékelhetők, amelyre az egyes viszonylattípusoknak a társadalom egészében elfoglalt helye, illetve a viszonylaton belüli sajátosságok is hatással vannak.

A mai magyar megszólítási rendszert feltérképező doktori értekezésem (Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. sz. Debrecen, 2002) elsődleges célkitűzése egy átfogó kép megrajzolása volt: arra törekedtem, hogy szociolingvisztikailag érvényes áttekintést nyújtsak a társadalmilag tipizálható viszonylatokhoz, szituációkhoz rendelhető különböző megszólítási változatokról. Dolgozatomban ezért hangsúlyosabban szerepelt az egy-egy kapcsolattí-

pusban legtipikusabbnak számító formák megoszlása, mint a viszonylatokon belüli variabilitás lehetőségeinek értelmezése.

Opponensi véleményében NYIRKOS ISTVÁN a megszólítási rendszer bemutatásának ezt a sajátosságát, vagyis a statikus jelleg dominanciáját emelte ki, és rámutatott arra, hogy az egy viszonylaton belül váltakozó megszólítási lehetőségek dinamikájának értelmezése egy másik, szintén termékeny nézőpontot jelenthet a megszólításhasználat szabályszerűségeinek feltárásában (Opponensi vélemény Domonkosi Ágnes A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek változatai a mai magyar nyelvhasználatban című doktori [PhD-] értekezéséről. Kézirat. Debrecen, 2002. 3).

Véleményével összhangban úgy látom, hogy a legtipikusabb formákból kirajzolódó, átfogó statikus kép felvázolása azért is nagyon fontos, és azért lehet önálló kutatási feladat, mert előfeltétele annak is, hogy a megszólítások használatában meglévő további lehetőségeket megismerhessük. A megszólítások természetének leírásában ugyanis valóban az intradiadikus variabilitás vizsgálata jelentheti a legfőbb továbblépési lehetőséget.

A legtipikusabban használt megszólítási formák kiemelt szerepe dolgozatomban az adatgyűjtés legfőbb módszeréből, a kérdőívezésből is adódott. Az adatközlők ugyanis — bár a bizalmasabb kapcsolattípusok esetében gyakran szerepelt több megszólítási lehetőség is — a legtöbb esetben egy formát adtak meg viszonylattípusonként; feltételezhetően a legáltalánosabb, leggyakoribb változatot.

A viszonylatokon belüli dinamizmus érzékletes magyarázata pedig, ahogy opponensem is utalt rá, csak nagy mennyiségű rögzített szöveganyag elemzése révén, a diskurzuselemzés módszerével lenne megvalósítható. Emellett hasznosítható lehetne még a megszólítások működésének megjelenítésében szépirodalmi szövegek elemzése is, miként azt a nemzetközi szakirodalom eredményei is mutatják (ROGER BROWN–ALBERT GILMAN, *The pronouns of power and solidarity*. In: *Style in language*. Szerk. THOMAS A. SEBEEK. New York–London, 1960. 253–76; PAUL FRIEDRICH, *Social context and semantic feature. The Russian pronominal usage*. In: *Directions in Sociolinguistics*. Szerk. J. J. GUMPERZ–D. HYMES. New York, 1972. 270–300).

Véleményében NYIRKOS ISTVÁN össze is gyűjtötte az egy-egy viszonylaton belül váltakozó megszólítások, vagyis a dinamikus formák előfordulásának néhány lehetőségét: „a tegezés és magázás váratlan felcserélése, amely akkor szokott — ritkán ugyan — előfordulni, amikor a beszélgető partnerek egyébként tegeznek egymást, de a nyilvánosság előtti tévéinterjúban talán ragaszkodni akarnak a »hivatalosabb« hangnemhez, a tegezés kifelé bizalmasságot sugalló formáját szándékozván elkerülni; olykor a név és az illető titulusa váltakozik; a néven szólításhoz hasonló funkciója lehet más szónak is: *Jani, idefigyelj!* — *Figyelj, haver!*; a megszólítások váltakozhatnak a beszédpartnerek között a helyzet/szituáció szerint, akár ugyanazon beszélgetés során is; a csoportos beszélgetésben a

névvel szólításnak nyilván az a szerepe, hogy egyértelműen (és azonnal) tisztázza, kitől vár folytatást, ilyenkor a névvel szólítás nyilván gyakoribb, mint egyébként” (i. m. 3–4). Az általa felvázolt helyzetek tehát a viszonylatokon belüli változatoknak a szituációhoz, a beszédhelyzethez való igazodását emelik ki.

A megszólítások viszonylatokon belüli változatosságának különböző, a szituációtól függő, bizonytalanságot érzékeltető, érzelmkifejező szerepei lehetnek. Ezeknek a szerepeknek a felismerését és rendszerezését hosszabb írott és beszélt szövegek vizsgálata teheti majd teljessé, azonban a korábbi kutatások és a saját vizsgálataim is tartalmaznak olyan eredményeket, amelyek lehetővé teszik azt, hogy a megszólítási változatok legfőbb intradixikus funkcióival is számot vehessünk.

Egy-egy társas viszonylaton belül a beszélők a címzettre utaló elemeknek csak bizonyos típusait, illetve az egyes típusok társadalmilag meghatározott kombinációit használják, a változatok használatának lehetősége azonban minden kapcsolattípuson belül megfigyelhető.

A viszonylatokon belüli variációknak két szintjét különíthetjük el. Az egyik szint a tegezés és a nemtegezés kettőssége közötti váltás lehetősége, a másik szint pedig az ezekkel a kapcsolattartási módokkal kombinálható névmási és névszói megszólítások sokasága közötti választás lehetősége.

A megszólítás második vagy harmadik személyének megváltoztatása, azaz a tegező és nemtegező formák váltogatása nagyobb mértékű váltást jelent, mint a beszédpartnerre utaló névmási és nominális elemek változatos használata. A második és a harmadik személyű közlés ugyanis a kapcsolattartás egymástól két legélesebben elkülönülő lehetősége. A tegező és nemtegező formák közötti váltás ezért egy-egy viszonylaton belül mindenképpen a kapcsolat jellegének megváltozását, illetve annak tisztázatlanságát, bizonytalanságát jelzi (PÉTER MIHÁLY, A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 112).

A tegezés és nemtegezés váltogatásának érzelmkifejező szerepét illusztrálják BROWN és GILMAN drámaelemzései (i. m. 253–76). Értelmezésük szerint, ha valaki az adott viszonytípusban elfogadott megszólítási normát megsérti, a megvetés vagy düh tegező formája és a csodálat vagy tisztelet magázó formája révén kifejezheti érzelmeit. Megfigyeléseik alapján a régi angol és francia drámákban a tegezés és magázás váltása nagyon érzékenyen volt képes kifejezni a közeledést és az elutasítást, megítélésük szerint azonban a névmásoknak ez a funkciója mára szinte teljes egészében visszaszorult.

PAUL FRIEDRICHnek a 19. századi orosz megszólítónévmás-használatot bemutató írásában (i. m. 270–300) a megszólítási rendszer általános jellemzésén kívül az egyes kapcsolatokon belüli váltások is előtérbe kerülnek. A tegező és nemtegező formák változatait irodalmi művek: Gogol, Dosztojevszkij, Lermontov, Tolsztoj és Gorkij írásainak elemzésére építve tárgyalja. Véleménye szerint a szépirodalom, és azon belül is a realista regények azért különösen alkalmasak

a megszólítások vizsgálatára, mert lehetővé teszik a használat dinamikájának, az egyes kapcsolatokon belüli változások és az implicit jelentések megfigyelését is.

Elemzésében FRIEDRICH tíz olyan tényezőt különböztet meg, amelyek befolyásolják az orosz megszólítás tegező vagy magázó voltát: a társalgás témája, a beszédesemény körülményei, az életkor, a generáció, a nem, a rokonsági fok, a nyelvváltozat, a csoporttagság, a relatív tekintély és az érzelmi összetartozás. Láthatjuk tehát, hogy rendszerezésében a nyelvi változó választását irányító társadalmi változók között olyanok is szerepelnek (a társalgás témája, a beszédesemény körülményei, az érzelmi összetartozás foka), amelyek egy-egy viszonylaton belül is módosulhatnak.

FRIEDRICH a megszólító viszonylatok alakulását, dinamikáját az elemzett művekben ábrázolt viszonylatokat elemezve mutatja be, kiemelve az alkalomszerű váltások érzelmi kifejező, illetőleg a formák közötti ingadozás bizonytalanságot jelölő szerepét is. A tegező és magázó formák közötti váltást igen gyakori jelenséggént tünteti föl, így a 19. századi az orosz névmáshasználat a társadalmi és érzelmi közlekedés-távolodás igen rugalmas kifejezőjének látszik.

A mai magyar nyelvhasználatban a tegező és a magázó formák közötti váltás általában a kapcsolatminőség gyökeres átalakulását jelzi. A nemtegező formáról a tegezőre váltás igen gyakran metanyelvileg kísért aktus, amely a kapcsolat bizalmasabbá, szorosabbá válását mutatja. A tegező formáról a nemtegezőre való áttérés pedig felbontja a korábbi szolidáris állapotot, az érzelmi, társadalmi távolodást hangsúlyozza, ezáltal mindenképpen sértő, bántó szerepe van.

A tegező és nemtegező formáknak az érzelmeiktől és a szituációtól függő, közlekedést és távolodást kifejező, többszöri változtatása napjaink nyelvhasználatában nem szokásos, csak néhány sajátos helyzetben fordul elő.

A személyhasználat változtatásának egyik lehetősége, ha az általánosan tegeződő partnerek státuszjelölt helyzetekben váltanak nemtegező formára. Ilyen helyzetet jelent a nyilvánosság előtti, tömegkommunikációs, illetve a hivatalos érintkezés. A közvetett kommunikáció egyes szövegtípusai is jobban szükségessé teszik a státusz jelöltségét, mint a közvetlen kommunikáció legtöbb beszédműfaja. Az írásos kommunikációban a harmadik személyű, önöző megszólítás használata gyakran még azokban a helyzetekben is érvényesül, amelyekben a szóbeli közlésre a második személy jellemző: például egyes vállalatok, hivatalok, oktatási intézmények belső levelezése esetében, a hivatalos levelezésben akkor is az önöző formát használják, ha mindenki tegeződik a munkahelyen. Ezekben a szituációkban nem a személyek egymás közötti viszonya, hanem a mások számára is megjelenített státuszuk, pozíciójuk válik elsődlegessé a megszólításban.

A tegezés általánossága mellett néhány kapcsolattípusban, így például a tanár-diák viszonylatban is lehet érzelmkifejező szerepe a tegező és magázó for-

mák változtatásának. A diákokat általában tegezõ középiskolai tanár interjúalany elmondta, hogy ha mérges, ha fegyelmezni akar, gyakran átvált magázó formára. Ezzel összhangban DÁLNOKINÉ PÉCSI KLÁRA az iskolai kommunikáció jelenségeit empirikusan tanulmányozva úgy látta, hogy a tanárok nagy része él ezzel a lehetõséggel: a magázást a fegyelmezés eszközének tekinti (Az iskola belsõ világa. — Kommunikáció. Új Pedagógiai Szemle 2001/7: 32–41), sõt az ironikus közlések is gyakran magázóak. A nemtegezõ formák ezáltal nem az azonos rangú partnereként kezelés természetes megjelenítõi, hiszen az, hogy a megszólítás váltásának szabadsága csak a tanár lehetõsége, a tegezésnél is erõteltesebben érzékelteti a kapcsolat aszimmetriáját.

A tegezõ és nemtegezõ formák változtatásának további lehetõsége, ha a kölcsönösen tegezõdõ partnerek a nemtegezõ közlést játékos, ironikus formaként használják. A tegezõdõ viszonylatokban elõforduló magázódást mint játékos kapcsolattartási formát, amely mintegy „idézõjelbe teszi a társalgást”, kutatásom interjúalanyainak 37% említette meg. Ez a tréfálkozó kommunikáció elsõsorban bizalmas, baráti, házastársi, családi viszonylatokban alakulhat ki.

A tegezés és nemtegezés diádon belüli váltása tehát csak bizonyos helyzetekben valósulhat meg: szerepe lehet egyrészt a helyzet státuszának jelölése, néhány esetben az érzelmi közeledés és távollodás érzékeltetése, bizalmas viszonylatokban pedig a kommunikáció játékosává tétele.

A tegezõ vagy nemtegezõ kapcsolattartáson túl a nominális megszólítások változatainak sokasága közötti választás teremti meg annak a lehetõségét, hogy a kapcsolatminõség különbségei nyelviileg jelölhetõk legyenek.

Az egy-egy viszonylaton belül használható megszólítások száma mindig összefüggésben van a kapcsolat bizalmasságával vagy távolságtartó jellegével. Az egyenrangú, bizalmas kapcsolatok a nominális megszólítások igen széles skáláját mutatják föl, mivel a kapcsolatok bizalmasságának, intimitásának növekedésével általában nõ a használható megszólítások száma: „a nagyobb mérvû intimitás összetettebb és változatosabb diádikus kapcsolatokra vezet a beszélõk között, melyet a beszélõk azáltal fejezhetnek ki, hogy a megszólítási változatok nagyobb számából válogatnak” (SUSAN ERVIN-TRIPP, A szociolingvisztikai szabályokról: változtatás és együttes elõfordulás. In: Nyelv — kommunikáció — cselekvés. Szerk. PLÉH CSABA–SIKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS. Bp., 1997. 514).

Kutatásom során interjúalanyaimmal összegyûjtettem az általuk bizalmas viszonylatokban használt megszólítások mindegyikét, és az így összegyûlt variánsok igen nagy változatosságot mutatnak. A gyermekekkel, testvérekkel, barátokkal való kapcsolattartásban a megszólítások szinte teljes repertoárja megnyilvánulhat. A sokszínûséget jelzi az is, hogy néhány adatközlõ a gyermeke megszólítását tudakoló kérdésre a *mindig másképp* választ adta.

Ez a változatosság azonban csupán a variánsok lexikális gyakoriságát jelzi, használati, aktuális gyakoriságukat nem, ugyanis a megszólítási lehetőségek nagy részével csak ritkán, elsősorban érzelmileg motivált helyzetekben élnek a nyelvhasználók.

A megszólításválasztás é r z e l e m k i f e j e z ő s z e r e p e bármely, több megszólítási változatot megengedő viszonylattípusban kimutatható.

KÁROLY SÁNDOR szerint érzelmi tartalomként óvás, féltés, türelmetlen elhárítás, kétségbeesett figyelmeztetés, kedveskedés, enyelgés, szemrehányás, korholás, együttérzés és szájalom is társulhat a megszólításokhoz (MMNyR. II. 63). Az általában a beszédpartnerre utaló elemek halmozásával járó becézgetésnek, illetve a beszédpartnert minősítő csúfolódásnak egyértelműen érzelmeket megjelenítő funkciója van. A halmozott megszólításoknak, illetve a vokatívusz különböző bővített formáinak szinte mindig sértő vagy kedveskedő szerepet tulajdonítunk. Az érzelemkifejezés ilyen eszközein kívül az adott helyzetben tipikusnak, elfogadottnak számító megszólítástól való eltérésnek is gyakran van expresszív, érzelemkifejező értéke.

Minél ritkább ugyanis egy megszólítási forma egy-egy viszonylaton belül, érzelmileg annál telítettebbnek érzékelik használatát a beszédpartnerek; függetlenül a nyelvi formától a gyakran használt forma válik semleges értékűvé. Ezt mutatja az is, hogy mivel napjainkban a szülő–gyermek viszonylatban a becézett keresztnév számít a leggyakoribb megszólításnak, ebben a viszonylatban a teljes keresztnév, illetve a rokonsági terminusok használatának is érzelemkifejező szerepe lehet. Az adatgyűjtés során például egy általában különböző becézéseket használó édesanya beszámolt arról, hogy ha gyermekei teljes keresztnévét használja, akkor azok már tudják, hogy szidás, dorgálás következik.

A bizalmas viszonylatokban tréfás, ironikus, j á t é k o s k ö z l é s t e r e m t v e más kapcsolatok megszólítási módjai is érvényesülhetnek. Ilyen szerepben bármilyen más viszonylatból átemelt elem állhat megszólításként: *hercegnő, nagyságos asszony, méltóságos úr*. Ez a jelenség jelzi azt, hogy érzelemkifejező funkcióban a megszólításra alkalmas nyelvi elemek kiterjeszthetők, az eredeti jelentésüktől független viszonylatokba is átvihetők.

A szoros kapcsolathálózatú kiscsoportokban, így például a családban, kistelepüléseken a közösség tagjai érzelmileg motivált megszólításokkal újrannevezhetik egymást. Ezek az elnevezések és a ragadványnevek a közösséghez való tartozást jelenítik meg elsősorban.

A megszólítási változatok közötti választást nagymértékben meghatározza a nyelvhasználati szintér, a szituáció státusza is. A kommunikáció lehetséges funkciói közé HYMES vette föl a színhelyre, jelenetre utaló kontextuális szerepet (A beszélés néprajza. In: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Szerk. PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 110, 118–9). Ez a tényező a megszólításokban is helyet kaphat, ugyanis egyes ún. stá-

tusjelölt szinterek, mint például bíróság, tanácsülés (vö. ERVIN-TRIPP, i. m. 508) egyértelműen a rangot, címet jelölő, hivatalos és formális megnevezéseket követelik meg, függetlenül a beszélgetőtársak viszonyától.

LABOV ezzel összhangban alapvetően a formális és informális nyelvhasználatot állította szembe, feltételezve, hogy a beszédhelyzet nyilvánosságának foka hatással van a beszélő nyelvi tudatosságára és ezáltal a nyelvhasználatra is (vö. KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 69). Ezek a különbségek hathatnak a megszólítások választására is, a családi viszonylatokon belül például a privát–nyilvános szembenállás alapján „érthetők meg az olyan furcsaságok is, mint amikor a feleség férjét családi környezetben kívül is *apá*-nak, *édesem*-nek szólítja, vagy ha a feleség férjét a családon belül is *igazgató úr*-nak szólítja” (HORÁNYI ÖZSÉB, A személyközi kommunikációról. In: Társadalmi kommunikáció. Szerk. BÉRES ISTVÁN–HORÁNYI ÖZSÉB. Bp., 1999. 72).

A nyelvhasználati szintereket a nyilvánosság foka alapján a szociolingvisztikában az intim — személyes — társadalmi — közéleti skálán szokták elhelyezni. Az intim és a személyes viszonylat közötti különbséget érzékelhetjük például abban a jelenségben, hogy a házastársak a keresztnévi megszólítást a leggyakrabban mások jelenlétében használják, az egymás közötti kommunikációban viszont nagyobb szerepe van az egyéb változatoknak.

Minél lényegesebb egy-egy szituációban a nyelvhasználati szintér státusza, annál kisebb a lehetséges megszólítások száma. Státuszjelölt szintereken az egyébként keresztnévi és egyéb bizalmas formákat is használó adatközlők is gyakran csak szerepfőnevekkel szólítják egymást. A kutatás adatai alapján például az általánosan tegeződő, a személyközi kommunikációban az igazgató megszólítására is keresztnévi formát használó tantestületben is az *igazgató úr* forma használatos az értekezleteken.

A beszédesemény körülményei, a *s z i t u á c i ó s a j á t o s s á g a i* azáltal is irányíthatják a megszólítások használatát, hogy több beszédpartner jelenléte esetén a néven szólítás jelentősége megnő, hiszen ebben a helyzetben szükséges a nevek legalapvetőbb, azonosító funkciójának érvényesülése. Az ilyen szituációkban az adresszatív beszédaktusok általában fölhívó szerepűek, mivel a címzett azonosításán túl figyelemre, sőt akár cselekvésre szólítanak föl.

A megszólítások megválasztásában szerepe lehet annak is, hogy a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek nemcsak a partnerek viszonyának jelölőjeként használatosak, hanem tükrözhetik a közös interakciókban gyakran részt vevő *m á s i k s z e m é l y n é z ő p o n t j á t* is. A házastársak például gyermekük megszületése után gyakran a szülőknek kijáró megnevezésekkel szólítják egymást. A gyermek nézőpontjának érvényesülését jelzi, hogy a gyermekes adatközlők 64,3%-a számolt be arról az interjúban, hogy a házastársát bizonyos esetekben a szülőknek kijáró formával szólítja meg, sőt a kérdőívekben 5,2% a szülőszerepre utaló elemet adott meg legtipikusabb megszólításként. Ez a jelen-

ség a gyermek számára való mintaadás szándékából adódik, de nem magyarázható egyértelműen csak azzal, ugyanis az adatközlők elmondása alapján akkor is használatossá válnak ezek a formák, amikor a gyermek nincs jelen.

Az interjúkban a családok adatközlők túlnyomó többsége, 86,1%-a beszámolt arról is, hogy gyermeke születése után saját szüleit a nagyszülőknek kijáró megszólítással kezdte el szólítani: *nagyi, nagymama, nagyapa, tata, mama, papa*, sőt a gyermek születése után gyakran az anyós és az após megszólítása is a nagyszülői szerepnek megfelelően módosul. A házastárs szüleinek megszólításában a gyerek nézőpontján kívül a házastársé is igen gyakran érvényesül, a teljes mintát tekintve 38,3%-os az *anyuka, apuka* megszólítás. Az általam nézőpontváltó megszólításátvitelnek nevezett jelenséget családi viszonylatokban az angol nyelvben is megfigyelték (RONALD WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 243).

A családon belüli megszólításátvitelben általában a legfiatalabb családtag nézőpontja a meghatározó, előfordulhatnak azonban más típusú váltások is, például az idősebb testvér nézőpontját érvényesítik az *öcsi* és a *hugi* formák, amelyek gyakran az egész család által használt megszólítási módot megszabják, ezáltal névszerepűvé válhatnak.

Az egy-egy viszonylaton belüli megszólítási variabilitást mindezek alapján elsősorban érzelmi és szituációtól függő tényezők irányítják: az egyes nominális elemek használata kifejezhet érzelmi közeledést vagy távollodást; játékosá teheti a közlést; jelezheti a nyelvhasználati szintér státuszát; egyértelműsítheti a szituáción belüli szerepviszonyokat; és megjelenítheti az interakcióban részt vevő más személyek nézőpontját is.

A diádokon belül használatos tegező és nemtegező formáknak, illetve nominális megszólítási változatoknak tehát a kapcsolatminőséget elevenen, dinamikusan megjeleníteni képes, interakciós funkciójuk van.

DOMONKOSI ÁGNES

Az ómagyar kori *i > ü* labializációról

1. A nyelvtörténeti adatok tanúsága és a magyar hangtörténeti kutatások megállapításai szerint az ómagyar kor folyamán számos hangváltozás zajlott le sok esetben akár egymással párhuzamosan és — úgy tűnik — egymás hatását is sokszor befolyásolva. Az *i > ü* labializáció közülük is talán az egyik legjelentősebb, mind hatókörét, mind a magyar fonémarendszerre gyakorolt hatását illetően. Bár a labializáció e típusát az eddigi hangtörténeti kutatások eredményeképpen a legjobban ismerjük (vö. például BÁRCZI 1947: 312, UŐ 1958: 47, BENKŐ 1957: 73), kezdetéről és területi elterjedéséről vajmi keveset tudunk. Az alábbi írás eddigi ismereteinket igyekszik némiképp kiegészíteni.

A hangtörténeti vizsgálatok alapjául szolgáló nyelvtörténeti adatok forrása a „Magyar Nyelvjárások”-ban közzétett korábbi tanulmány (DUDÁS 2002) anyagához hasonlóan GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című műve. Az alább következő vizsgálatokat a történeti földrajz első két kötetéből, illetve a harmadik kötetben szereplő Komárom vármegyéből való helynévi adatállományon végeztem el, amely huszonhárom ómagyar kori vármegye helynévi adatainak feldolgozását jelenti. A hang- és helyesírás-történeti elemzések módszere is a fent említett dolgozatomban alkalmazott eljáráshoz hasonló.

2. A nyelvtörténeti adatok részletes vizsgálata előtt célszerű vázlatosan áttekinteni, amit az *i > ü* labializációról az eddigi kutatások alapján tudunk. Az *i > ü* labializáció fonetikai pozíciótól függetlenül jelenik meg az ómagyar kor folyamán, azaz előfordul egytagú szavakban, többtagúak utolsó, hangsúlytalan és első, hangsúlyos szótagjában is. A kialakulására adott magyarázatok között elsősorban LOSONCZI ZOLTÁN és BÁRCZI GÉZA érveit kell megemlíteni. LOSONCZI (1915–1917: 405) szerint a labializáció a szóvég felől indult, és fokozatosan terjedt a szó belseje felé; a töben bekövetkező labializáció tehát a hasonulás egyik típusának tekinthető. Ennek bizonyítékeként említ olyan eseteket, amelyekben először csak a tövégi magánhangzó labializálódik; ez utóbbi gyakran képzők előtt következik be, akár produktív, akár már a nyelvérzék számára nem felismerhető képző szerepel az adott lexémában. A hangtörténeti vizsgálatot ezekben az esetekben is megnehezíti az, hogy a képző előtti labiális magánhangzó minőségét sokszor nem tudjuk pontosan meghatározni. BÁRCZI (1958: 49) hívta fel a figyelmet arra, hogy olyan adatok is előfordulnak, amelyeknél csak a

tőben találunk labializációra utaló hangjelölést, a tövégi magánhangzóban viszont nem. BÁRCZI ezt a jelenséget a labiális alakoknak illabiális nyelvjárásba történő behatolásával magyarázza; LOSONCZI ugyanakkor ilyen esetben elhasználásról beszél. Tovább növelte a labiális alakok számát a különböző labiális mássalhangzók, elsősorban a v ($< \beta$) labializáló hatása, amely tendencia BÁRCZI (1958: 50) szerint régebb az előzőleg említetténél. Eredményeképpen sok olyan szóban is labiális magánhangzót találunk, amelyek kialakulása a szóvég felől terjedő labializáció hatásával nem magyarázható.

Az $i > ü$ labializáció kezdetét BÁRCZI az ősmagyar korra teszi: felfogása szerint legalábbis volt a magyarnak olyan nyelvjárása, amely ismerte az $ü$ hangot, viszont volt olyan is, amely nem, és amely ezért bizonyos török jövevényszavakat hanghelyettesítéssel vett át (vö. BÁRCZI 1949: 74). BÁRCZI Konsztantinosz szörványain végzett vizsgálatai szerint az $ü$ -zés központja és kiinduló helye a Duna–Dráva vidéke, közelebbről a Dráva torkolata lehetett, s innen terjedt el fokozatosan. Elképzelhető ugyanakkor, hogy más góca, esetleg több kiindulópontja is volt (vö. BÁRCZI 1947: 317, UÖ 1958: 53). BENKŐ szerint a Dunántúl délkeleti része (Baranya, Somogy, részben Tolna) eléggé erősen $ü$ -ző volt, míg az i -zés leginkább az észak-északkeleti részekre (a Mátra, Bükk vidéke, a Felső-Tisza melléke) volt jellemző. A legerősebben $ö$ -ző terület a délkelet-dunántúli lehetett, ahonnan korábban az $ü$ -zés is indulhatott (vö. BENKŐ 1957: 73–4).

3. Az $i > ü$ labializáció előfordulását az általam feldolgozott vármegyéek adatállományában sokféle lexéma igazolja. Az elemzés alapjául ajánlatos a korpuszban nagyobb számban előforduló szavakat választani, hiszen ily módon talán a vizsgálatok is megbízhatóbb eredményt hozhatnak. Ezért az adatállományból azokat a szavakat választottam ki, amelyekre nemcsak egy-két adatot találtam, hanem többet is; illetőleg azokat a lexémákat, amelyek azonos fonetikai helyzetben tartalmazzák az i ($\sim ü$) hangot, és megvizsgáltam ezekben a labializáció állapotát, az adatok területi és időbeli eloszlását. Az $i > ü$ labializáció jelentekzését igyekeztem az adatok alapján vizsgálható valamennyi fonetikai pozícióban szemügyre venni. Az alábbiakban ennek megfelelően foglalkozom a jelenséggel.

A fennmaradt nyelvtörténeti adatok viszonylag nagy száma miatt az egyes pontok alatt nem említem meg valamennyi példát. Félkövér címszóval utalok az adott lexémára, és minden esetben feltüntetem annak legelső és legkésőbbi előfordulását az adatállományban, illetőleg a legkorábbi labiális alakokat. Az adatokat az egyes szavak szerinti elrendezésben közlöm, ezen belül az ugyanarra a helyre vonatkozó adatokat vesszővel, a különböző helyre vonatkozókat pontosvesszővel választom el egymástól. A betűhív forma mögött minden esetben rövidítve megadom annak a megyének a nevét, ahonnan az adat származik,¹ valamint a forrás pontos kötet- és oldalszámát.

¹ A rövidítések feloldása: Aba. = Abaúj, Bar. = Baranya, Be. = Bereg, Bi. = Bihar, Bé. = Békés, Bod. = Bodrog, Bors. = Borsod, Csa. = Csanád, Cso. = Csongrád, Do. = Doboka, Göm. = Gömör, Erd. F. = Erdélyi Fehér, Eszt. = Esztergom, Fe. = Fejér, Fo. = Fogaras, Ko. = Komárom.

3.1. Egyszótagú tövekben, illetőleg ezek származékaiban jelenik meg a labializáció:

bükk 1193: *Bik* kerek (Fe., Gy. 2: 323, 347); [1205–9]>223: *Nogebik* (Fo., Gy. 2: 447); 1228/305/361: *Buk*, *1256: *Bewg* (Ko., Gy. 3: 409); 1243/335/XVII.: *Bukkpotoka* (Göm., Gy. 2: 519); 1282/285: *Bikpotoka* (Erd. F., Gy. 2: 100, 177); 1298/390: *bykfa* (Bors., Gy. 1: 785); 1318: *Lapisbyk* (Aba., Gy. 1: 139); 1333/334: *Palazkabiky* (Göm., Gy. 2: 461, 512); 1345: *Bykschewnycze* (Bars, Gy. 1: 413, 482).

fű(-) +1075/+124/+217, 1156: *Fius*, 1209 Pp., 1332/Pp.Reg.: *Fus*, 1227, 1256, 1290: *Fys*, 1231, 1313/339, 1321/343, 1339: *Fyus*, 1237: *Fis*, 1255: *Phys*, 1295: *Fusy*, 1299: *Fyuz*, 1313/339: *Toufyus* (Bars, Gy. 1: 440); 1216 Pp/1225 k.: *Fys*, 1225 Pp/Reg.: *Fus*, [1237–40]: *Fyvs*, 1268/347: *Fyus* (Ko., Gy. 3: 416); 1283/311: *Fyus* (Bé., Gy. 1: 506); 1234/550: *Fiues* (Arad, Gy. 1: 176); 1331: *Fyves* (Arad, Gy. 1: 163, 176, 187).

fül(-) 1075/+124/+217: *Filu* (Cso., Gy. 1: 893); 1268: *Fyltou* (Bors., Gy. 1: 772, 782, 805), 1281/347, 1313/339: *Fylthow* (Bors., Gy. 1: 766, 772); 1249: *Fyld* (Bi., Gy. 1: 618); 1323/572: *Feold* ~ *Pheld* (Bi., Gy. 1: 618); 1276/358, 1299/369/571: *Fylesd*, 1326: *Filesd* (Erd. F., Gy. 2: 159).

für(-) 1216/550: *Firu* (Bé., Gy. 1: 506); 1326/327/380: *Furreghaz* (Bé., Gy. 1: 506); 1308: *Fyr* (Bács, Gy. 1: 220); 1268/347, 1297: *Fyur* (Ko., Gy. 3: 416), 1272: *Fyured* (Ko., Gy. 3: 416); 1328>351: *Fyur* (Ko., Gy. 3: 416).

fűz 1224/291/389: *Fyzuforku* (Bod., Gy. 1: 696, 715); +1228/383/407: *fyz* (Bar., Gy. 1: 274); 1228/491: *Kalandafyze* (Győr, Gy. 2: 606); 1247/383: *fusfa* (Göm., Gy. 2: 513); 1291: *Nogfyzpataka* (Göm., Gy. 2: 458, 501); [XIII. vége]: *Peckfyzu*, 1331: *Peethkfyuze* (Bars, Gy. 1: 467); 1308: *Petefvzy* (Erd. F., Gy. 2: 175); 1329/447: *fyzbukwr* (Bors., Gy. 1: 771); 1329: *Fyzkut* (Do., Gy. 2: 63); +1262 [XIV.]: *Fizy* ~ *Fyzy* (Aba., Gy. 1: 113, 158); 1317: *Fyzypataka* (Aba., Gy. 1: 148); **fűzegy** +1002/[1005 k./+XII.]: *Fizeg*, [1093], 1102 Pp.: *Fizic*, 1187 Pp.: *Fyzig*, 1216 Pp./225 k.: *Fuzigteu*, [1237–40], 1270, 1272: *Fyzegtu*, 1263: *Fyzedtu*, 1267/277: *Fyvzegteu*, 1269: *Fuzygtu* ~ *Fyzegethv*, [1270]: *Phyuzegthu*, [1276–78]: *Fuzegthu* (Ko., Gy. 3: 416–7); 1086: *Fizeg* (Győr, Gy. 2: 564, 603); 1332: *Fyzyg* (Győr, Gy. 2: 565); 1192/374/425: *Fizeg*, 1252: *Fyzege*, 1313: *Fyzygh*, 1332–7/Pp.Reg.: *Fizig* (Bács, Gy. 1: 220); 1327/519: *Fiuzeguolg* (Bars, Gy. 1: 450); 1329/358: *Fyuzeg* (Bi., Gy. 1: 570, 644); **fűzes** 1232: *Phizes* (Bar., Gy. 1: 248, 304, 306), 1315: *Fyzes* (Bar., Gy. 1: 304), 1321: *Fyuzeth* (Bar., Gy. 1: 306), 1334: *Fyzesd* (Bar., Gy. 1: 306); 1256: *Fyzeth*, 1315: *Fyzes*, 1329: *Fyzesth* (Bar., Gy. 1: 304); 1311/323: *Fiuzesteluk* (Bi., Gy. 1: 618); 1320: *Fizieschergeteg* (Bi., Gy. 1: 622).

fűzér 1248/326: *Fyuzerku* (Bors., Gy. 1: 768, 773); 1264/Pp. Reg.: *Fizer*, (Aba., Gy. 1: 82), 1270/272, 1324, 1330: *Fyuzer* (Aba., Gy. 1: 82, 83, 101), 1270/272, 1325, 1330/348: *Fyzer*, 1270/272/476: *Fyvzer*, 1325: *Fyzyr*, 1324>363:

Fiuzer, 1327>358: *Fyzeer* (Aba., Gy. 1: 82); 1327/378: *Fywzerpatak* (Aba., Gy. 1: 146).

kis +1214/334: *Cusfoloud* (Bi., Gy. 1: 634); 1239: *Kysduna* (Eszk., Gy. 2: 208, 285, 287); +1247/+284/572: *Kyusfalw*, 1337: *Kysfolw* (Csa., Gy. 1: 861); 1272: *Kyskezu* (Ko., Gy. 3: 425); 1279/325: *Kyusbaturd* (Bi., Gy. 1: 599); 1295: *Kisluko* (Bé., Gy. 1: 510); 1312: *Kusfolud*, 1334: *Kysfalud* (Göm., Gy. 2: 517); 1318: *Kywstopolchan* ~ *Kustapulchan*, 1331: *Kystopolchan*, 1327/519: *Kyusthepulchan* (Bars, Gy. 1: 479); 1331>358: *Kyus-Ida* (Aba., Gy. 1: 93); 1341/347: *Kyswarad* (Göm., Gy. 2: 461, 485).

köz [+1077–95]/403: *Apatkuzhyda* (Bar., Gy. 1: 340); 1191 [o: 1251]: *Belkuz* (Gy. 1: 248, 269); 1232 Pp.: *Rabacuz* (Győr, Gy. 2: 591); 1246/348/408: *Kethyoukyzi* (Aba., Gy. 1: 39, 82); 1294: *Gyokuz* (Aba., Gy. 1: 39, 109); 1296: *Keyzbirch*, 1303: *Kuzberch* (Erd. F., Gy. 2: 102, 161); 1338/439: *Keregkuz* (Bod., Gy. 1: 720); 1349: *Kuzberch* (Erd. F., Gy. 2: 197).

közép 1220/550: *Cuzepnemet*, 1295/346/401: *Kezepnempty*, 1299: *Kwzepnempty*, 1316, 1332: *Kuzepnempti*, 1318: *Kezepnemty*, 1331: *Kwzepnempti*, 1331: *Kezepnempti* (Aba., Gy. 1: 121–22); 1296: *Kyzezbirch* (Erd. F., Gy. 2: 102, 131); 1323: *Kezezberekhatara* (Győr, Gy. 2: 586).

kürt 1156: *Kurt*, *1312: *Kyurth* ~ *Kurth* (Ko., Gy. 3: 435); 1227: *Kurt* (Bars, Gy. 1: 456); 1261/271: *Kyrth* (Bors., Gy. 1: 784); 1263/466/467, 1308: *Kyrth* (Bács, Gy. 1: 226); 1330: *Kyurth* (Bars, Gy. 1: 456); 1334: *Scentthamaskwrthw* ~ *Scentthamaskywrthw* (Ko., Gy. 3: 435).

Néhány lexéma esetén a vizsgált magánhangzó időtartama kérdéses; akadnak olyan képzővel ellátott alakok, ahol a magánhangzó a képző miatt valószínűleg rövid, jelölése mégis a diftongusra visszamenő hosszú *ü* általános jelöléseivel egyezik meg, például: 1267/277: *Fyvzeg* (Ko., Gy. 3: 417), 1272: *Fyured* (Ko., Gy. 3: 416). KNIEZSA szerint ezek a betűkapcsolatok, ha hosszú magánhangzó helyén állnak, nem jelölhetnek diftongust, mert azok ekkorra már monoftongizálódtak, így valószínűleg egyfajta jelölési sajátságról, esetleg normáról beszélhetünk. Ezt a betűkapcsolatot ugyanúgy használták mind a hosszú, mind a rövid *ü* jelölésére. A *kis* lexémában azonban egész biztosan rövid palatális labiális magánhangzót jelöl az *yu*, *yv* betűkapcsolat, az adatállományban például: +1247/+284/572: *Kyusfalw* (Csa., Gy. 1: 861); 1325: *Kyusbatur* (Bi., Gy. 1: 599) (vö. KNIEZSA 1952: 51–2).

Valamennyi egyszótagú fő esetében korábbiak és ily módon minden bizonynyal elsődlegese az illabiális alakváltozatok; az egy szótagú tövekben a labiális formák nagyobb számban a XIII. század végén (1270-től) jelennek meg, bár szóróványosan, területtől függően már a XIII. század első évtizedéből is adatolhatók.

Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az egy szótagú alakokban a palatális labiális jelölése korábbi, mint a többi formában. A minden bizonynyal rövid magánhangzót tartalmazó képzett alakok sokszor még a XIV. század húszas-har-

mincas éveiből származó oklevelekben is illabiálisak, ilyenek például 1331: *Fyves* (Arad, Gy. 1: 163, 176, 187), 1326: *Filesd* (Erd. F., Gy. 2: 159). Ez utóbbiak labializációja a BÁRCZI által említett labiális mássalhangzó hatására bekövetkező változással (vö. 1958: 50), illetőleg az *l* előtti labializáció jelenségével is magyarázható (vö. DEME 1956: 90). Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy ezeket a közvetlen hangkörnyezettől függő változásokat a szakirodalom általában korábbra teszi, mint az egyéb típusúakat (vö. többek között BÁRCZI 1958: 50, BENKŐ 1980: 115).

Bizonyos szavak esetében, amelyeknek illabiális alakja ma a nyelvjárásokban él (vö. ÚMTsz. *fül*), labiális forma a vizsgált korból még nem adatolható. A *filtő* esetében az illabiális formák mellett csak már nyíltabbá vált labiális alakot találunk: 1323/572: *Feold* (Bi., Gy. 1: 618). A *bükk* szó megjelenése érdekes képet mutat, ugyanis a vizsgált terület adatállományában egy XVII. századi másolatban fennmaradt oklevél labiális adatán kívül mindössze két labiális formát találunk, s az egyik olvasata is kérdéses: *1256: *Bewg* (Ko., Gy. 3: 409). Ezeken túl csak az illabiális *bik* alakváltozat szerepel.

A labializáció legkorábbi jelentkezése Komárom és Bars vármegyékben figyelhető meg már a XIII. század elején, illetőleg Gömör és Borsod vármegyékben a XIII. század közepén, míg kései illabiális alakok adatolhatók Abaúj, Baranya és Doboka vármegyékből.

3.2. A labializáció az első szótagot érinti, a többi változatlanul hagyja:

ülés(e) +1247/+284/572: *Woffa Illeyse* ~ *Woffahyelesse*, +1256: *Wophaylese* (Csa., Gy. 1: 862); 1277/282: *Zolathylusy*, 1308/313/425: *Zalachyulese* (Bi., Gy. 1: 672); 1301: *Pentuk Julese* ~ *Pentuk Jvlese* (Bi., Gy. 1: 653); 1308/585: *Peterilese* (Bi., Gy. 1: 654); 1312: *Sebastianyulese* (Bar., Gy. 1: 308); 1333–4/Pp. Reg: *Paulelense* ~ *Paulilese* ~ *Paululese* (Arad, Gy. 1: 182).

gyöngyös 1312: *Gyungys* (Bar., Gy. 1: 249, 308).

Azokban az alakokban, amelyek csak az első szótagban tartalmaznak labiális magánhangzót, az adatok vallomása alapján eredetileg illabiális magánhangzó szerepel ebben a helyzetben. A labiális tövet tartalmazó alakváltozatok később jelennek meg, csak a XIV. század elejétől van rá adatunk. Elterjedésüknek valószínűleg az -s képző előtti tövégi illabiális magánhangzó sem kedvezett, amely a legtöbb ilyen alak már labializálódott magánhangzóját újra magához hasoníthatta. A labiális alakok Baranya és Bihar vármegyéből adatolhatók.

3.3. Több szótagú tövekben először az utolsó, majd a szó belseje felé haladva egyre több szótagban jelenik meg a labializáció, gyakran már az ómagyar korban az egész szó labiálissá válik. Többek között a következő szavakban és ezek származékaiban jelenik meg:

gyümölcs(-) [1200 k.]: *Gemelsen* (Cso., Gy. 1: 882, 905); [+1235]/350/404: *Gyemelchenfa* (Bar., Gy. 1: 285); 1252>360: *gymulchen* (Bar., Gy. 1: 295);

1255: *gymulchen* (Aba., Gy. 1: 75); 1257: *Gumulchenus* (Bar., Gy. 1: 375); 1258: *gymulchen* (Aba., Gy. 1: 88); 1268/273: *gymelchen* (Göm., Gy. 2: 539); 1272/419: *Dekan Gemulshe* (Aba., Gy. 1: 64); 1276: *dymulchynbukur* (Bar., Gy. 1: 277); 1286: *Meta Gymelche* (Göm., Gy. 2: 546); 1313: *Gyumulchen* (Bar., Gy. 1: 385); 1316: *Gymulchenbukur* (Árva, Gy. 1: 196); 1323: *gumulchenfa* (Bar., Gy. 1: 312); 1323: *gemulchenbukur*, 1323/324: *gemulchinbucur* (Göm., Gy. 2: 516); 1327/589: *Ghyewmeolchenes* (Bi., Gy. 1: 636); 1332: *Gumulchynbukur* (Bar., Gy. 1: 307); 1332/549: *gywmwlchen* (Göm., Gy. 2: 525); 1334: *Gumulchen* (Bács, Gy. 1: 221).

üreg(-) +1214/334: *Yrug*, *1229/550: *Irug*, 1273/392/477: *Irgud* (Bi., Gy. 1: 680); 1252: *Yrug* (Bar., Gy. 1: 400); 1273/392/477: *Ireg* ~ *Irgud*, 1329/371: *Vregd* (Bi., Gy. 1: 680); 1252: *Yrug*, 1297: *Ireg*, 1315: *Iregh*, 1326: *Yrug*, 1334/369: *Irug*, 1332–5/Pp.Reg.: *Yrug* ~ *Vrug* (Bar., Gy. 1: 399); 1349: *Wrugd* (Arad, Gy. 1: 177).

püspök(i) 1261/271: *Mezeupispuky* (Bors., Gy. 1: 801); 1263, 1297: *Pyspuky*, 1336: *Pyspiky*, 1336>381: *Pyspeky* (Göm., Gy. 2: 536, 537); 1282: *Baratpispuki* (Bi., Gy. 1: 655); 1319: *Pyspuky* (Bi., Gy. 1: 655); 1329: *Pyspuky* (Bi., Gy. 1: 656).

büdös 1322: *Buduszeg* (Bi., Gy. 1: 692); 1349: *Bydushyg* (Erd. F., Gy. 2: 197).

büzös 1329: *Byzustou* (Do., Gy. 2: 44, 71).

füge(-) 1244>410, 1297, 1335: *Fygey*, 1292>358: *Figue*, 1332/Pp. Reg: *Figes* (Göm., Gy. 2: 497); 1246/305//414: *Figud*, 1246/348/408: *Fyged* (Aba., Gy. 1: 81), 1314: *Fyked* (Aba., Gy. 1: 82), 1326: *Fyguth* (Aba., Gy. 1: 82, 131); 1319: *Fugud* (Erd. F., Gy. 2: 159); 1332: *Figud* (Csa., Gy. 1: 857).

Fülöp 1212/397/405: *Pilipewreve* (Bar., Gy. 1: 328); +1256: *Phylupkue*, 1337: *Philepkuy* (Arad, Gy. 1: 176); 1274>340: *Phylupteluky*, 1323/332: *Phyluplaka* (Arad, Gy. 1: 176); 1332: *Phyliph* (Bar., Gy. 1: 303).

A többszótagú tövekben az ugyanazt a helyet jelölő, kronológiailag egymást követő adatokban is megfigyelhető a már LOSONCZI (1915–1917) által leírt folyamat, melynek során az utolsó szótagban megjelenő labiális magánhangzó hatására labializálódik az előtte lévő szótagok magánhangzója, s válik az egész szó labiálissá. Az utolsó szótagi magánhangzó legtöbbször maga is az *i* > *ü*, vagy az azt nyíltabbá válással folytató *ë* > *ö* tendencia eredményeképpen labializálódott, hiszen minden esetben kimutatható a korábbi vagy közel egykorú, csak illabiális magánhangzókat tartalmazó forma. A labializáció bekövetkezését sok esetben a hangkörnyezet is siettethette. Különösen a szókezdő labiális képzésű mássalhangzók (*f*, *p*, *b*) hatásával kell számolni, illetőleg az *l* + palatális affrikáta hangkapcsolat előtt is bekövetkezhett a magánhangzó labializációja (például a *gyümölcs* szóban).

A *fige*- ~ *füge*- fő esetén azt láthatjuk, hogy ahol a képző előtti tövégi magánhangzó nem labializálódik, például a -*j* képző előtt (*Figej* névalakok), ott az első

szótagban nem következik be a labializáció. Ahol ellenben a képző előtt labializáció történik, például a *-d* képző előtt (*Fügöd*), ott a szóvégi labiális hang hatására történhet meg a tö első szótagjában a változás, és a képzők aztán a már labializálódott tövekhez kapcsolódnak.

Az utolsó szótagi magánhangzó korábbi labializációjára a vizsgált területről már a XIII. század elejéről, közepéről van adat: +1214/334: *Yrug* (Bi., Gy. 1: 680); 1252>360: *gymulchen* (Bar., Gy. 1: 295), míg az első szótagban nagyobb számban csak a XIV. század elejétől találunk ezekben a szóalakokban labiális magánhangzót. Már a XIII. század közepétől adatolhatunk csak labiális magánhangzós tövű szót Baranya vármegyéből: 1257: *Gumulchenus* (Bar., Gy. 1: 375).

3.4. Képző előtti labializáció történik. A több szótagú szavak utolsó szótagjában megjelenő labializáció jellegzetes típusa a képző előtt bekövetkező labializáció.

Mivel erre a változásra különösen sok példával szolgál a vizsgált névanyag, érdemes részletesebben foglalkozni vele. A vizsgálat során azzal a már említett olvasati problémával szembesülünk, hogy a képző előtti labiális tövégi magánhangzó pontos nyelvválásfoka sokszor nem dönthető el kielégítően; a korábbi származó adatokban ugyanakkor számos alkalommal *i* szerepel az adott helyzetben. Ahol *i* az adatokból nem mutatható ki, ott a szó etimológiája alapján lehetséges eredeti *i*-t feltennünk. Az effajta eredeti *i* hangokra aztán nemcsak a labializáció, hanem a nyíltabbá válás is hathatott, ezért fordulhat elő sokszor *e* (*ĕ*) az utolsó szótagban, illetőleg a képző előtt. Az így létrejövő *ĕ* a továbbiakban a labializációs tendencia révén módosulhatott, megteremtve az *ő* fonémát.

D. BARTHA KATALIN (1964) a tövégi magánhangzók történetével foglalkozó értekezésében az adatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a tövégi magánhangzók minősége szempontjából azok két csoportra oszthatók, egy nyíltabb (*e ~ ĕ*) és egy zárt (*i ~ ű*) véghangzós típusra. A nyíltabb véghangzót tartalmazó lexémák csak *e*-t tartalmazó alakokban adatolhatók. A tövégi magánhangzók labializációját szerinte a szóvégi magánhangzók labiálissá válásának analógiája támogatta, és úgy véli, hogy ez nyelvjárási különbség nélkül mindenütt jelentkezik, talán az írásban még inkább, mint a beszédben. A szóvégi magánhangzók eltűnésével azok analógiás hatása is megszűnik, így az illabiális változatok felülkerekedhetnek. Ez utóbbival magyarázza az illabiális alakok szinte kizárólagossá válását a XIV. század második felétől (vö. D. BARTHA 1964: 33–4). Az alábbiak azonban talán másfajta következtetéseket is megengednek.

A képző előtti labializáció jelenségét két nagyobb adatállományon vizsgáltam: az ómagyar korban produktív *-s* képzős formákat, illetőleg a nyelvérzék számára már nem felismerhető *-k* képzőt tartalmazó alakokat, ez utóbbiak közül a *telek* és a *berek* szavakat.² (Bár a *berek* szó etimológiája bizonytalan — az

² A *telek(e)* lexémát tartalmazó névalakok hangtörténeti kérdéseit tárgyaló tanulmányom megjelenés előtt áll (DUDÁS 2003).

EWUng. szerint lehet finnugor eredetű, amely a magyarban *-k* képzővel bővült, emellett azonban szláv nyelvből való származása is elképzelhető —, az adatok alapján nyelvi viselkedése a *telek*-éhez hasonló.)

3.4.1. Az *-s* képző előtti labializáció azért is vizsgálható jól az adott terület adatállományán, mert a jelenségre a legkorábbi időktől kezdve vannak adataink: 1055: *Fuegnes* humuc (Fe., Gy. 2: 322, 432); 1193: *Hygiskeu* (Eszk., Gy. 2: 208, 236); 1199, 1236, 1271: *Egris*, 1204, 1233, 1288, 1330: *Egrus*, 1222: *Egres* (Csa., Gy. 1: 855); 1198/Pp.Reg., 1263/466/476: *Egres* (Bács, Gy. 1: 219); [1200 k.]: *Kurtuelis* (Cso., Gy. 1: 897); 1211: *Sebus* Gueldegueh (Csa., Gy. 1: 864); +1214/334: *Lepus* (Bi., Gy. 1: 624); 1230: *Dedus* (Bors., Gy. 1: 767, 769, 70, 810), 1281/341: *Dedes* (Bors., Gy. 1: 769); 1239/465: *Fedemus*, 1280: *Fydimis*, 1285: *Ffedemes* (Ko., Gy. 3: 416); 1248/366: *Zebus* (Aba., Gy. 1: 85, 158), [1303 k.], 1323: *Zebes* (Aba., Gy. 1: 127, 158); 1272/303: *Telekus*, 1291: *Telekes*, [1300 e.]/1300/XV: *Telechws* (Bors., Gy. 1: 811); 1297: *Hetys*, 1338/439: *Hetus* (Bod., Gy. 1: 719); 1323: *Nygishatar* (Győr, Gy. 2: 586).

Az egészen korai, XI. századi, illetőleg a XII. század végéről származó adatokban még *i* (~ *e*) szerepel a képző előtt, s az *i* jelöléssel még XIV. századi adatokban is találkozunk. A korai évszámmal szereplő oklevelek, amelyekben labiális alakokat találunk, általában kései, többszörösen átirat másolatok, gyakran hamisítottak, elvéve azonban egészen korán is előfordulnak teljesen labiális változatok: 1211: *Tulgus* foca (Bod., Gy. 1: 707). Az *i* labializációja a XIII. század elején, közepén következik be, valamivel korábban, mint a több szótagú szavak utolsó szótagjában. Ez talán morfológiai okokkal, a tövégi magánhangzók korai labializációjával magyarázható. Az adatállományban sűrűn előfordul a minden bizonnyal az *i* > *ě* nyíltabbá válás következtében létrejött *ě* (*e*)-t tartalmazó alakváltozat is. A palatális labiális magánhangzó jelölése néhány kései, XV–XVI. századi másolat adatát kivéve mindig *u*, egyetlen esetben találunk *w*-t egy 1337-es oklevélben. A jelölés következetesnek tűnik, a magánhangzó nyelvállásfoka mégis bizonytalan, hiszen az *u* ugyanúgy jelölhette palatális hangrendű szavakban az *ö* fonémát is (vö. BENKŐ 1980: 93). Ez utóbbit látszik alátámasztani, hogy az *u*-val jelölt palatális labiális sokszor *e*-vel váltakozik az írásban. Az adatállományban található néhány *-sd* képzős lexéma is. Bár ezekre kevés adatunk van, a labializációs tendencia hatása körükben éppúgy megfigyelhető, mint a *-s* képzős alakokban, ezért a vizsgálatokhoz szintén felhasználhatók. Kis számuk miatt azonban a *-s* képző előtti tövégi magánhangzók viselkedésétől való számottevő eltérés nem figyelhető meg. Néhány példa: 1055: *Segisti* (Fe., Gy. 2: 323, 437); +1092[1325 k.]/+365/399: *Segusd* (Bod., Gy. 1: 727); 1213/550: *Degust* (Bi., Gy. 1: 613); +1268/+271/XVIII: *Dedesd* (Bors., Gy. 1: 769).

Az adatok számaránya alapján több az illabiális alakok száma, mint a labiálisoké, akár a még *i*-t tartalmazó változatokat, akár egy fokkal nyíltabb formákat vizsgáljuk. A szórványok keletkezési ideje miatt természetesen több a nyíltabb

alak, hiszen többségük a XIII. századból, illetőleg a XIV. század első évtizedeiből származik. A labiális és illabiális alakváltozatok eloszlása nem egyenletes, a vizsgált vármegyék többségében több illabiális alakot találunk. A nyelvterület középső részén fekvő Fejér, Esztergom és Békés vármegyékben csak illabiális formák fordulnak elő, a két előbbiből XIV. századi adat egyáltalán nem maradt fenn. Az É–ÉK-i részen fekvő Abaúj, Bereg, Borsod és Gömör, valamint a déli Baranya és Bodrog vármegye területéről azonban jóformán csak labiális alakváltozatok adatolhatók. A legkorábbi labiális magánhangzót tartalmazó formák Biharból, Bodrogból és Csanádból maradtak fenn a XII. századból kései másolatokban, eredeti oklevélből a XIII. század első évtizedéből; Biharban a korai labiális alakoknak nincs folytatásuk. A labiális alakok fölényét mutató többi megyéből az első adatok az 1230–40-es évekből származnak, s az északi részen főként a XIII. században uralkodók.

3.4.2. A nyelvérzék számára már nem felismerhető *-k* képzőt tartalmazó lexémák közül az adatállományban a *telek* és a *berek* fordul elő leggyakrabban. A **telek** legtöbbször egyes szám harmadik személyű birtokos személyraggal ellátott formában szerepel: 1156: *Teluki* (Ko., Gy. 3: 459); 1177/202–3/337: *Gastateluke* (Erd. F., Gy. 2: 161); 1247: *Wamosthelek* (Ko., Gy. 3: 462); 1255: *Nyhatateluke* (Aba., Gy. 1: 98); 1286/412: *Desmasteluk*, 1336>381: *Dezmastelek* (Göm., Gy. 2: 494); 1297/299: *Jobos teluke*, 1321: *Jobusteleke* (Erd. F., Gy. 2: 167); 1313: *Chypewtelyky* (Bar., Gy. 1: 295); 1315: *Vasculteleke* (Do., Gy. 2: 88); 1317: *(Ch)ykateluke* (Do., Gy. 2: 65); 1327: *Kechereteleke* (Aba., Gy. 1: 101, 109); 1339: *Kapateluk* (Esz., Gy. 2: 293).

A **berek** adatai az alábbiak: 1213/550: *Beruchy* (Bi., Gy. 1: 569), 1255/300 k.: *Berykiou* (Bi., Gy. 1: 569, 654, 658), 1271: *Berukyov* (Bi., Gy. 1: 569, 618), 127[8]: *Berekio* (Bi., Gy. 1: 569, 659), 1310: *Burukyo* (Bi., Gy. 1: 616), 1327: *Berukyo* (Bi., Gy. 1: 571, 672), 1329: *Berekyo* (Bi., Gy. 1: 615, 618, 639); 1245/423: *berek* (Göm., Gy. 2: 520); 1275/347: *Kyssoberikyo* (Bi., Gy. 1: 569); 1291: *Gyrusberek* (Göm., Gy. 2: 501); 1334: *Silberuk* (Göm., Gy. 2: 517); 1326: *Tyukzoubereke* (Do., Gy. 2: 90);

A **Bereg**-é pedig a következők: 1214/550: *Beregu* (Be., Gy. 1: 530), 1233: *Bereg* (Be., Gy. 1: 531); 1232>360, 1323: *Beregh*, 1263, 1272, 1320: *Bereg*, 1280: *Berek*, 1323: *Bereegh*, 1328: *Berugh* (Be., Gy. 1: 530, 531); 1284, 1337: *Beregzaza* (Be., Gy. 1: 532).

A *telek* labiális alakváltozata jóval gyakoribb az illabiálisnál, míg a *berek* esetén az illabiális *ë* (*e*) fonémát tartalmazó alakok száma több valamivel. A *bereg* (egyetlen 1328-as adatot kivéve) csak illabiális formában adatolható, ugyanakkor ezek az adatok mind egy helyről, Bereg vármegyéből származnak. Sem az etimológiai (például EWUng.), sem a tájszótárak (például ÚMTsz.) nem tesznek különbséget a két alakváltozat között, megfelelő adatok híján nem lehet eldönteni, hogy két különböző eredetű szóval van-e dolgunk. A valószínűleg eredeti *i*-t

tartalmazó alakváltozat mindkét lexéma adatai közt később és alig két-három alkalommal fordul elő, ami arra utalhat, hogy a labializáció ezekben az esetekben már jóval korábban, esetleg a nyelvemlékes kor előtt bekövetkezhetett. A *telek* esetében az illabiális alakok még a XIII. század folyamán is főleg bizonyos oklevelekhez kötődnek, s mindvégig kevesebb van belőlük; a *berek* illabiális alakjai főleg a XIII. század elején vannak többségben, később az egyes alakváltozatok száma közel azonos.

A területi megoszlás szempontjából a *telek* esetében a labiális változatok főlénye az ÉNy-i, illetőleg a D–DK-i részek megyéiben jellemző, míg Fejér és Abaúj megyéből több illabiális változat maradt fenn. A *berek* esetén a labiális formák korai, XIII. század eleji jelentkezését találjuk Bihar megyében (ahonnan azonban későbből több illabiális alak is adatolható), illetőleg Baranya, Bars és Gömör vármegyékben.

4. A fenti részletes hang- és helyesírás-történeti elemzések kimutatták, hogy az ómagyar kori $i > ü$ labializációs változás a vizsgált huszonhárom ómagyar kori vármegye adatállományában valamennyi fonetikai pozícióban megjelenik; a korábbi, s így minden bizonnyal eredetibb illabiális i -t tartalmazó változatok a legtöbb esetben kimutathatók. A labializációs változás az ugyanazt a helyet jelölő adatok segítségével pontosan igazolható: a legtöbb esetben a szóvég felől terjed a szó belseje felé.

Az adatok elhelyezkedése alapján az $i > ü$ labializáció területi elterjedéséről azt állapíthatjuk meg, hogy legkorábban, a XIII. század elején a nyelvterület ÉNy-i részén fekvő Komárom és Bars vármegyék területén jelenik meg, ahonnan jóval több labiális alakváltozat adatolható. Az adatok tanúsága szerint a D–DK-i részen található Csanád és Arad vármegye szintén labializáló területnek tekinthető, bár innen a XIV. századból kevés adatunk van. Valamivel későbbi a labializáció kezdete az É–ÉK-i részek, Abaúj, Gömör és Borsod vármegye területén, valamint a D-en fekvő Baranya és Bodrog vármegyékben, ahol különösen a képzők előtti tővégi magánhangzók labializációjának tendenciája erős. Bihar kevésbé, Erdélyi Fehér vármegye azonban erősen labiális területnek tűnik. A fennmaradt adatok tanúsága szerint illabiális terület az ország középső része, Fejér, Esztergom és Békés vármegye, illetve a K-i részen Doboka vármegye.

Az adatok alapján az $i > ü$ labializáció képzők előtt következett be leghamarabb, erre a XIII. század elejétől vannak adataink. Többtagú szavak utolsó szótagjában valamivel később, a XIII. század közepétől jelent meg. Egyszótagú tövekből nagyobb számban 1270 után adatolható, szórványosan már a XIII. század első évtizedeiből is. Az első szótagi labializáció, illetve többtagú szavak magánhangzóinak teljesen labiálissá válása csak a XIV. század elejére következett be.

A helyesírás-történeti vizsgálatok eredményeképpen elmondható, hogy a labiális alakokban egy-két kivételtől eltekintve (például kései másolatokban jellemző a w , $vö$. KNIEZSA 1952: 60) egyöntetű a palatális labiális u -val való jelölés.

lése; ennek nyelvváltsfoka sokszor kérdéses, de az időben előrehaladva egyre valószínűbb az *ö* olvasat (de vö. BENKŐ 1980: 93 is). Különösen igaz ez, ha az ugyanarra a helyre vonatkozó korábbi adatok megfelelő magánhangzóját *e*-vel jelölik az oklevelek lejegyzői, hiszen itt minden bizonnyal az *ĕ* > *ö* labializáció hatásával számolhatunk. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a már említett *yu*, *yv* betűkapcsolatok problematikáját sem, hiszen ezek, úgy tűnik, rövid és hosszú labiális magánhangzót egyaránt jelölhettek. Biztos választ a kérdésre azonban, ha lehetséges egyáltalán, csak további részletes helyesírás-történeti vizsgálatok révén kaphatunk.

5. A fenti elemzések a vizsgált terület adatállományának csupán néhány lexémáját vehették szemügyre, ezért természetesen csak részeredményekkel szolgálhatnak. A helynévi adatállomány folyamatos bővülésével az ómagyar kori magyar nyelvterület egyre nagyobb részei kapcsolhatók be a kutatásokba, s így a nyelvi változások jellemzői tekintetében egyre megbízhatóbb adatok birtokába juthatunk.

A fenti hangtörténeti vizsgálatok legszembetűnőbb és a további kutatásokra nézve is fontos tanulsága lehet, hogy az elemzések eredményei, bár nem teljesen esnek egybe az eddigi kutatások nyomán kibontakozni látszó ómagyar kori nyelvjárási állapottal, mégis hasonlóak azokhoz. A többféle gyökerű és hatásában különböző labializációs tendencia ugyanazokra a területekre jellemző, azaz a megfelelő óvatosság mellett, a megfelelően lokalizált ómagyar kori szórványok alapján kimutathatók labiális és illabiális területek, illetőleg a labializáció terjedésének területi jellegzetességeiről is pontosabb képet kaphatunk. A szórványok időbeli eloszlása, csaknem százötven év nyelvi történései nyomán pedig a továbbiakban a hangtörténeti változások időbeli lefolyását is pontosabban figyelemmel kísérhetjük.

DUDÁS GYÖRGYI

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1947): Régi magyar nyelvjárások. In: BÁRCZI GÉZA: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Bp. 298–348.
- BÁRCZI GÉZA (1949): A labializáció történetéhez. *MNy.* 45: 72–4.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. 2., bővített kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1964): *Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig*. *NytudÉrt.* 42. sz. Bp.
- DEME LÁSZLÓ (1956): Az *l* asszociatív hatásai és eredetük. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp., 89–95.

- DUDÁS GYÖRGYI (2002): A *föld* és a *völgy* labializációs változásai az ómagyar korban. *MNyj.* 40: 21–34.
- DUDÁS GYÖRGYI (2003): A *telek(e)* lexémát tartalmazó névalakok hangtörténeti kérdései. A Nyelvészeti Doktornaduszok VI. Országos Konferenciáján elhangzott előadás. Megjelenés előtt.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1997.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III*. Bp., 1963–1987.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1915–1917, 1917–1920): Az *ő*-zés története. *NyK.* 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–IV*. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2002.

Állatmegnevezések -s képzős alakjai a jársági helynevekben

1. Az állatokat jelölő szavak

Összesen 27 állat megnevezéséből született helynevet vizsgáltam meg a „Szolnok megye földrajzi nevei. I. A jászberényi járás” (Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986) című kiadvány alapján. Csaknem valamennyi megnevezés -s képzős alakja a hajdan és manapság zajló élet tárgyi és nyelvhasználati tükrére.

Az állatnevek számbelisége is tanulságos. A kérdéses szavak legnépesebb csoportját a madarak: *fácán, sas, vadkacsa, varjú*, illetve háziszárnyasok: *csirke, kacs, kakas, liba, lúd* alkotják. Az emlősök száma öt: *kecske, ló, macska, mén, róka*. Közülük egyetlen a vadon élő. A halakat négy faj képviseli: *csík, csuka, hal, harcsa*. A három rovar közül kettő élőködő: *bolha, szúnyog* és a szóban forgó *méh* is vad. Egyetlen hüllő (*kígyó*), kételtű (*béka*), puhatestű (*csiga*) és gyűrűsféreg két megnevezéssel: *nadár, pióca*. Akad a névalkotó állatmegnevezések között egyetlen összefoglaló tartalmú is: *vad*.

Szinte valamennyi említett állatfaj közös jegye, hogy csoportosan él, némelyikük (méh) rovarársadalomban, azaz jól szervezett közösségben. Ezért a választott léttérnek megfelelően alakítják, formálják, és ott egyéb állati lények előfordulása korlátozottá, esetleg lehetetlenné válik. (A domesztikálódott fajok természetesen más közeg részei.) Ugyancsak közös jegyük, hogy a valamivel való ellátottságot is kifejezik, természetesen eltérő mérvűt. A belőlük alkotott nevek tájrészt, tájegységet jelölnek, és annak valamely jellegzetességét emelik ki.

Ezek a tényezők remek rajzolatot adnak a tájról és az emberről, illetve egymáshoz való viszonyukról. Feltűnhet ugyanakkor, hogy néhány kedves állat (gólya, őz) hiányzik a képből. Kevés a csak negatív jegyekkel jellemezhető állategység (*róka, bolha, szúnyog, kígyó*), és az ugyancsak kellemetlen *légy* sem szerepel a névanyagban, minthogy annak helyhez kötöttsége csak nagyon átmeneti, azaz nem jellemző. Feltűnhet a *kígyó* névvé alakulása is, hiszen ezen a vidéken legfeljebb sikló jelenik meg vizezebb időszakokban.

2. Helynevek és névelemek három szótárban

„A magyar nyelv értelmező szótára” — egyetlen kivétellel: *nadáros* — közszóként értelmezi a vizsgálandó névalkotó egységeket. Tíz szót értelmez: *bol-*

hás, csigás, csikos, fácános, halas, lovas, ludas, méhes, ménes, vadas. A többbit képzett változatként említi magyarázat nélkül.

KISS LAJOS alapvető munkájában (A földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp., 1988) település- vagy határnévként mutatja be az alábbi névül, névelemül szolgáló alakulatokat. Településnév: *Békás, Bolhás, Halas, Kígyós, Libás(d), Lovas, Ludas, Macskás, Ménes*. Határnévként pedig az alábbiak szerepelnek: *Csukás, Méhes, Vadas, Varjas*.

Megállapítható tehát, hogy a *-s* képzős járszági földrajzi nevek fele beleépül a magyar helynévrendszer egészébe. Olyan névtípusról van szó, amely nem egyetlen névadó közösség alkotása, hanem több tájegység lakói éltek és élnek a névalkotásnak ezzel a módozatával. Elgondolkodtató esetek is akadnak azonban a *Csukás* mint helynév alapvetően a halfaj *-s* képzős alakja lévén, olyan területet, tájegységet jelöl, ahol valaha sok csuka volt, élt. Ugyanakkor KISS LAJOS megállapítása szerint egy bizonyos „1958 m magas hegy Erdélyben... A hétfalvi csángó *Csukás (Csuka)* családnévből vált helynévvé.” (I, 347). Ma is látható viszont a hegy lábánál egy kis tavacska, amelyet ugyancsak *Csukás* névvel illetnek.

„A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” alapján nyomon követhető az érintett szavak első írásos előfordulása is. A 27-ből 14 a XI. és XII. században jelent meg először írásban (4–10), a XIII. században 6, a XIV. században pedig 4. Két olyan szó akad, amelyeknek első előfordulását a XVI. századra teszi a szótár. Törzsökös szavak alkotják tehát az *-s* képzős állatmegnevezéseket tartalmazó helyneveket, illetve helynév-elemeket.

3. Az *-s* képző jelentéséről

„A mai magyar nyelv rendszeré”-ben (Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961) RUZSICZKY ÉVA részletesen vizsgálta ennek a termékeny képzőnek a jelentését és funkcióját. Főnév- és melléknévképzőként egyaránt értelmezi. Gyűjtőnévképzőnek tartja az alábbi alakokban: „*cseresznye-s, tölgy-e-s, akác-o-s, bükk-ő-s* ... Egyéb gyűjtő értelmű származékok: *méh-e-s, mén-é-s*... A *v-s* változatú töveknek a nem szótári tőalakjához kapcsolódik, nyílt kötőhangzóval: *lo-v-a-s, fenyv-e-s*” (I, 394). KIEFER FERENC megállapítása szerint: „Az *-(V)s* képző különböző használatait nem könnyű összefoglalóan jellemezni. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy a képző minden olyan esetben használható, amikor a vele képzett szóval valaminek a tulajdonságát tudjuk kifejezni.” (É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 239). KESZLER BORBÁLA is gyűjtőneveknek tekinti az *akácos, gyümölcsös -s* képzős főneveket (Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 318).

A nyelvtanok közül „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (Szerk. BENKŐ LORÁND. I. Bp., 1991, II/1. Bp., 1992) említi *-s* képzős helyneveket (a képzőkről szóló fejezeteket SZEGFÜ MÁRIA írta): 1165: *nadas*, 1086: *Arpas*, majd pedig a 15. századból: 1408: *Gemes*, 1478: *Koros* (< *kóró*), 1493: *Gyoparos* (I, 255, II/1: 317).

HOFFMANN ISTVÁN több szempontból alapvető munkájában értelmezi, kifejti az -s képzős helynevek számos sajátosságát. Fontos megállapítása: „A szinkrón névrendszerben együtt vannak jelen ... a kétrészes (főtagjukban, ill. jelzőjükben) -s képzőt tartalmazó, másrészt az egyrészes (hasadással, illetőleg a kétrészes nevek főtagjának, ritkábban jelzőjének ellipszisével keletkezett) nevek” (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 79). A szerző a Pápai, a Nyírbátori, a Fehérgyarmati és a Mátészalkai járás névanyagából közöl válogatást az állatnévi jelentésű -s képzős helynevekre: *Boglyos, Balhás, Bogaras, Cinegérés, Csigabígas, Férges, Foglyos, Gilisztás, Görényes* (i. h.).

Tehát az -s képzős szavak javarészt eredendően melléknévi funkciójúak, mivel a valamivel való ellátottságot, azaz az adott tájegységben jellemző, jelentős számban való előfordulást fejez ki. Testet ölt az e típusú helynevekben az élőlény jellegadó, arculatmeghatározó szerepe: *Vadas, Varjas*. Ez egyben természetes elkülönítést, valamelyes körülírást is jelent szükségképpen. Minden bizonynyal ebből a melléknévet generáló jegyből tanácsos kiindulni, mivel az elnevezendő táj milyenségének az érzékeltetése, megállapítása a tájban élő ember számára fontos információt hordoz. A milyenség megállapítása, sőt rögzítése a népi szemlélet fontos, lényegi összetevője. (Hajdan ugyanis a földművelő ember, különösen a tanyai, igazán természetközben élt, azaz minden tény, jelenséget szisztematikusan megfigyelt. A szél, a villámlás, az esőzés, a vízmozgás, a föld milyensége, állapota, általános és változó jellege mindennapos eleme volt az itt élő, teremtő ember szemléletének, tevékenységének. Ismertem olyan férfit, aki szinte a legnagyobb esőzés idején sem tudott fedett helyen maradni, mert úgy gondolta, mindent látnia kell.)

Az állat mint hasznát hajtó élőlény fontos szerepet játszott a földművelő ember életében, de az ártalmas állatfajok ismeretét sem nélkülözhetette az, aki a tájban, a tájból élt. Az állatok több olyan jelenséget is érzékeltek, amelyeket az ember közvetlen megfigyelés alapján nem tudott appercipálni, s ezért az „együttélés” természetes, szükségszerű volt, lehetett, s részben maradt is.

4. Az -s képzős alakok a névrendszerben

Három funkció betöltésére alakultak ki a vizsgált nevek, névelemek.

a) Az egyik névtani funkciót azok az -s képzős alakok jelentik, amelyek kizárólag névelemként kapnak szerepet a meghatározott táji alakulatok jelölésében. Ilyenek az alábbiak: *Csirkés, Halas, Kacsás, Kakasos, Kecskés, Libás, Lovas, Ludas, Macskás, Ménes, Rókás, Sasos*. Valamennyi felsorolt névelem — a *Rókás* kivételével, amelyen helyzetviszonyító elem van: *Alsó Rókás, Felső Rókás* — grammatikailag jelzői szerepű faktor. Közülük kettő (*Kakasos, Sasos*) meglehetősen ritka, és mindkét esetben rajtalevőséget fejez ki, mint például a köznyelvben a *kabátos, kalapos*. A *Csirkés* névelem kissé ironikus hangulatú és újabb keletű. Legtöbbször a *Kecskés* (8), majd a *Halas* (7) fordul elő.

b) A másik alfajt azok az -s képzős szóalakok alkotják, amelyek névként és névelemként egyaránt előfordulnak a névgyűjteményben: *Békás, Bolhás, Csíkos, Fácános, Harcsás, Méhes, Nadáros, Szúnyogos, Vadas, Varjas*. Igazában ez alkothatja az átmenetet a fejlődési folyamat rendjében, hiszen részben név, más helyzetben névelem a differenciálódás következtében, és így egy másik vagy több közszóval jelöl valamilyen területrészt: *Békás-part, Bolhás köz, Kis-Csíkos, Csíkosdő, Fácános büfé, Harcsás-lapos* stb. Ebben az esetben a megkülönböztetés a névként is szereplő -s képzős alakok segítségével történik, sőt a *Fácános büfé* esetében az eredetileg névként szereplő alakulat egy vendéglátó-ipari egység nevévé válik, azaz egy másik névfajta testesít meg.

c) Sajátos és egyben tanulságos, hogy az elemzett alakok egy része csak név, azaz névelemként nem fordul elő a gyűjteményben: *Csigás, Csukás, Kígyós, Piócás, Vadkacsás*. Úgy tűnik, ebben az esetben már befejeződhetett az -s helynévképzővé válásának a folyamata. Olyan területet jelölnek ugyanis, amelyeken a szóban forgó állatok jelentős, jelleget adó számban fordultak, fordulnak elő, és ennek következtében a névhasználó számára a terület ezzel jelöltetett meg, vált teljes mértékben azonosíthatóvá, felismerhetővé.

5. Az -s képzős állatnevek névanyagbeli aránya

A 27 vizsgált állatnév a gyűjtemény földrajzi neveinek igen szerény hányadát alkotja. Ez annál is inkább feltűnő, mert a Jászság hosszú századokon át az állattenyésztés fontos és gyümölcsöző színtere volt. (A Jászberényben ma is *Juhászok keresztje* meg a szinte számtalan *Vendel-szobor* a névtan szempontjából is megerősíti ezt a megállapítást.) Tanulságos, hogy a fa- és növénymegnevezések -s képzős változatai jóval számosabbak, mint az állatnevekéi.

Akkor sem növekednék jelentős mértékben ez az arány, ha a földrajzi neveket alkotó, állatnévből származó emberneveket is vizsgáltam volna: *Birgés, Birrás*. Ez esetben meg kellene említeni egy ragadványnevet is: *Bikás Lojzi tanyája*. Ezt azért nem tettem meg, mert ezek a jelenségek más névtani tartalmat és másképpen jelölnek meg.

A viszonylag alacsony előfordulás minden bizonnyal azzal lehet összefüggésben, hogy az -s képző jelentése állatmegnevezésekhez kapcsolódva sajátos jelentést közvetít többek között tömörítő képessége révén, nemkülönben talán azért is, mert csoportban, társadalomban élő állatfajok megnevezéséhez kapcsolható.

FARKAS FERENC

A házassági névviselés új szabályozásához

1. Házasságkötés alkalmával a nők neve megváltozik. Ha formailag meg is marad a leánykori név, a funkciója változik meg: házassági névvé lesz. Az így szerzett név megfelelő eljárással (anyakönyvi, illetve belügyminisztériumi névváltoztatási eljárással) másik asszonynévformára cserélhető, s a házasság megszűnését követően is változtatható. A férfjek esetében hasonló lehetőségekkel eddig nem számolhattunk (csak névváltoztatás esetében). Hamarosan azonban nemcsak hogy az asszonynevek már ma is egyedülállóan gazdag és sokszínű hazai választéka bővül tovább, hanem a férfjek számára is — a hagyományokból adódóan korlátozottabb kínálattal — lehetővé válik a házassági név felvétele. Ez a családi nevek összekapcsolásával képzett házassági nevek lehetősége egyébként már korábban is felmerült. Erről tanúskodik például egy évekkel ezelőtti belügyminisztériumi kiadvány is azzal, hogy külön megjegyzi: „A magyar jog nem teszi lehetővé a férfi számára, hogy a házasságkötés után a feleség családi nevét viselje, vagy a házastársak közös — a két családi név összekapcsolásával képzett — házassági nevet (pl. *Böröndi-Farkas*) válasszanak” (UGRÓCZKY MÁRIA, A névviselésről és a névváltozásról: Új magyar utónévkönyv. Szerk. UGRÓCZKY MÁRIA–BÍRÓ ÁGNES. Bp., 1997. 27).

2. Az asszonynevek használatát először az állami anyakönyvek vezetéséről szóló 1894. évi törvény kapcsán szabályozták, a történelmi sokszínűségben is alapformának tekinthető *Hunyadi Jánosné* típust határozva meg kizárólagos asszonynévformaként. E típus mellé 1952-ben az új családjogi törvény vezette be az igen hosszú *Hunyadi Jánosné Szilágyi Erzsébet* és a merésznek számító *Szilágyi Erzsébet* típusokat. Ezek sorát az 1974. évi módosítás bővítette a ma legnépszerűbb *Hunyadiné Szilágyi Erzsébet* és a sokak által hibáztatott *Hunyadi Erzsébet* típusokkal. (A házassági névviselés szabályozásának történetéről bővebben lásd UGRÓCZKY, i. m.) A nyelvészek figyelmét elsősorban a szükségsszerűvé vált változások irányították az asszonynevek vizsgálatára.

Az asszonynevek megítélését egyrészt a funkcionalitás, másrészt pedig egyre növekvő mértékben az egyenjogúság kérdése, illetve a hagyományok befolyása határozza meg, különféle megoldásokat téve lehetővé a családi (férj-jel, illetve a gyerekekkel való) összetartozás és/vagy az önazonosság kifejezésé-

re. Egyes (potenciális) nevek esetében a névesztétika is fontos tényezővé válik, olykor pedig szerepet kap a más nyelvközösségen belüli használhatóság szempontja is (a *-né* képzős nevek ellenében: lásd TAKÁCS JUDIT–VÁRNAI JUDIT SZILVIA, Gondolatok a magyar hivatalos személynévhasználatról az uniós csatlakozás tükrében: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc, 2002. 185). Az egyes tényezők befolyása idővel persze változhat. A hagyományok, a szokások mellett a társadalmi élet és gondolkodásmód, illetve ezek változása is alakítja a személynévhasználatot. A társadalmi igény — s részben gyakorlat — pedig természetesen vezetett a házassági névhasználat lehetőségeinek fokozatos bővítéséhez.

Részben a társadalmi háttér változását jelzi, hogy az egykor választott házassági nevükkel ma már *s o k a n e l é g e d e t l e n e k* (vö. RÉVÉSZ KATALIN, Asszonynevek a szentendrei névhasználat tükrében: NÉ. 23: 60–1), bár e nőknek csak kis része tette meg a megfelelő lépéseket a viselt névforma megváltoztatására. (Az újabb asszonynévtípusok bevezetését követően korábban is nyílt erre bizonyos lehetőség, a legújabb szabályok szerint pedig már határidő nélkül lesz mód egyszerűen, pusztán anyakönyvi eljárással tenni meg ezt.) Témánk szempontjából azonban még jellemzőbb az, hogy a társadalom egy részét nem elégíti ki a házassági névformák hivatalos választéka. Egy 1995-ös vizsgálat szerint például az asszonyok egyötöde a hivatalos választékon kívüli névformákat is jónak tartott volna (LACZKÓ KRISZTINA, A mai asszonynévhasználat Budapesten: Nyr. 120 [1996]: 164), ha gyakran csak általánosságban és nem is a maga számára.

3.1. A házassági névviselés kutatása többnyire a jogszabályok szerint választott nevek vizsgálatát jelenti, de fontos feladat a *n e m h i v a t a l o s n é v h a s z n á l a t* elemzése is. A névalkalmazás két síkja között lényeges különbségek lehetnek.

A névviselés hivatalos szabályozását megelőzően sokféle asszonynévforma volt használatos a régiségben (lásd például B. GERGELY PIROSKA, Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben: MNy. 91 [1995]: 186–91), de a 19. századi színésznők köréből is több, a hagyományostól eltérő típusról van tudomásunk (KERÉNYI FERENC, A régi magyar színésznők névhasználatáról: MNy. 92 [1997]: 342–6). A népnyelv is többféle névformát ismert (ÖRDÖG FERENC, Az asszonyok megnevezése a népnyelvben: MNyTK. 140: 69–72), de napjaink értelmiségének szóbeliségére, illetve nem hivatalos írásbeliségére szintén jellemző a hivatalostól eltérő asszonynevek használata (HAJDÚ MIHÁLY, Művészasszonyok névhasználatára Szentendrén: NÉ. 22: 45–50; RAÁTZ JUDIT, A doktori fokozattal rendelkező asszonyok névviselési szokásai: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp., 2003. 622–8). S hozhatnánk példát a határon túli magyar kisebbségek köréből is a mindkét ország hivatalos gyakorlatától eltérő névformák használatára (lásd VÖRÖS FERENC, Adalékok a magyar nevek *-ovázásához*: Kiss Jenő-Eml. 631).

Egyazon asszony többféle néven szerepelhet: régen vagy napjainkban egyaránt; akár mások, akár a maga által használt névformák tekintetében; akár szóbeli, akár kifejezetten írásbeli használat esetében (lásd KERÉNYI, i. m., HAJDÚ, i. m.). A házassági névviselés aktuálisan hivatalos választékától eltérő s esetleg ritka névforma — a kötöttségek lazítását támogató HAJDÚ MIHÁLY szavaival szólva — „figyelmet érdemel, elsősorban nem az azt választók nagy száma miatt..., hanem az igény tudatosítása szempontjából” (i. m. 48). A nem hivatalos, de létezett vagy létező — azaz: potenciális házassági névformák — széles köréből a „Nyelvművelő kézikönyv” (NyKk. I. *asszonynév* a.) s az itt hivatkozott tanulmányok a legtöbbet bemutatják, felsorolásuktól ezért most eltekinthetünk.

A kérdéskör tanulmányozása során mindenesetre figyelemmel kísérhetjük, hogy ezen névtípusok némelyike hogyan lett a hivatalos választék része. Egykor elképzelhetetlen lett volna a leánykori név megtartása, 1952 óta azonban erre van lehetőség. A jobbra a 19. századtól és idegen minták hatására terjedő névformaként számon tartott férj családneve + nő keresztnéve típust sokan elítélik, illetve nem tartják szerencsés választásnak (pl. SZARVAS GÁBOR, A névmagyarosítás kérdése: Nyr. 10 [1881]: 5; NyKk. i. h. stb.), 1974-ben azonban legális asszonynévformává lett, egyébként pedig az akkori népnyelvben (lásd ÖRDÖG, i. m.) és napjainkban is gyakorta helyettesíti a hivatalos névformát. A *Hunyadiné Szilágyi Erzsébet* típus hivatalossá tételét megelőzve még a helyesírási szabályzat példaanyagába is bekerült (AkH.¹⁰ 223). A hagyományos asszonynevek a teljes lakosságon belül ugyan még mindig a döntő többséget alkotják (vö. FERCSIK ERZSÉBET, Az elvált nők névviseléséről: Kiss Jenő-Eml. 614–22), az újabb házasságkötések esetében azonban köztudomásúlag egyre ritkábbá válnak.

3.2. A magánéletben, a szóbeliségben, a nem hivatalos írásbeliségben természetesen van lehetőség a hivatalostól eltérő névformák használatára. A jogszabályok szerint Magyarországon nem létező házassági névtípusok bizonyos esetekben azonban még a h i v a t a l o s s á g b a i s b e k e r ü l h e t t e k, így a hazai névviselési szabályoktól eltérő, külföldi házasságkötéssel szerzett — például kettős családnevet létrehozó — házassági nevek esetében (technikailag a névváltoztatással szerzett nevekhez hasonlóan: UGRÓCZKY, i. m. 27–8).

A hivatalos n é v v á l t o z t a t á s i e l j á r á s további lehetőségeket teremtett nemcsak az időközben bevezetett, újabb asszonynévformákra való váltásra, hanem egyes hivatalosan nem létező névtípusok felvételére is. Tapasztalataim szerint ez elsősorban a rendszerváltást követő, engedékenyebbé váló elbírálási gyakorlat esetében lett bár nem tömeges, de jellemző eljárás (vö. FARKAS TAMÁS, A magyar hivatalos család- és asszonynév-változtatások [különös tekintettel a 20. század második felére]. Doktori értekezés. Bp., 2001. 352–86). Névváltoztatással egyébként még az is megoldható, hogy az 1974 óta hivatalosan létező férj családneve + feleség keresztnéve asszonynévtípust mímeljék — az utóbbi időkben már a minisztérium ajánlatára — azok a második férjüktől el-

vált nők, akik első férjük családnévét *-né* képzős formában nem vehetik fel. Hasonlóra akad példa — a kettős családnévet kérvényező nem házaspárokkal együtt — a házasság alternatívájaként egyre gyakoribbá váló élettársi viszonyok esetében is. Ez a névforma valóban nem jelöli egyértelműen a férjezettséget, de kifejezheti az összetartozást és a gyerekek érdekét is szolgálhatja. Az már más kérdés, hogy a társadalom számára mindez megtévesztő lehet (lásd FARKAS, i. h.).

A férfiak hivatalos családnév-változtatási eljárás révén már a mostani törvénymódosítást megelőzően is felvehették feleségük családnévét. A gyakorlatban pedig volt lehetőség a két házastárs családnévéből képzett kettős nevek felvételére a férj és feleség, illetve közös gyermekeik esetében is. A „különös méltánylást érdemlő körülmények” fogalmának a 90-es évektől egyre engedékenyebb értelmezése lehetővé tette ezt akkor, amikor a családnév-változtatás általános szabályai (egészen mostanáig) kizárták a kettős családnévek választását. Ezek a nevek létrehozásukkor nem voltak hivatalosan házassági nevek, de viselőik számára annak értékével bírtak. A 2002 végén elfogadott új törvények alapján pedig már hivatalosan is a házassági névviselés választékát fogják bővíteni.

4.1. 2002 őszén két, egymással szorosan összefüggő törvény módosítást tárgyalta és fogadott el az Országgyűlés (2002. évi XLIV. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény [Csjt.] módosításáról; 2002. évi XLV. törvény az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 1982. évi 17. törvényerejű rendelet [At.] módosításáról: Magyar Közlöny 2002/144 [nov. 22.]). A családjogi és anyakönyvi szabályozás részleges megváltoztatása a névviselés több területét is érinti, legfontosabb újításának azonban a házassági névviselés és az ahhoz kapcsolódó szabályok megváltoztatását tekinthetjük. Az Igazságügy-minisztériumban (Csjt.), illetve a Belügyminisztériumban (At.) előkészített két törvénymódosítás különösebb nézetkülönbségeket nem hozott a felszínre, azokat gyakorlatilag egyhangúlag szavazta meg a T. Ház. (A plenáris üléseken elhangzott beszédek és a kapcsolódó irományok megtalálhatók az Országgyűlés honlapján. Csjt.: <http://www.mkogy.hu/irom37/0886> [a továbbiakban: T/886]; At.: <http://www.mkogy.hu/irom37/0944> [a továbbiakban: T/944]. Az Országgyűlésben elhangzottakra való utalásaim ezekre az internetes helyekre vonatkoznak.) Az eredeti szándék szerint e módosítások 2002. december 15-étől lennének hatályosak, a névviselést érintő egyes — köztük a házassági névviselés új típusait bevezető — részleteik azonban csak 2004. január 1-jével lépnek majd életbe. (Nem elvi, hanem gyakorlati okokból: az anyakönyveket érintő technikai jellegű változtatások végrehajtására akkorra biztosíthat majd fedezetet a költségvetés [T/886].)

A hazai és nemzetközi jogszabályi és társadalmi környezet jelentős változásai, a szabályozás széttagoltsága egyaránt indokoltá tették az adott kérdések újraszabályozását, különösen a rendszerváltás óta (vö. UGRÓCZKY, i. m. 17). A jelenlegi módosításokat azonban egy alkotmánybírósági határozat tette elodáz-

hatalatlanná, mely több, a névviselés és névváltoztatás szabályait érintő indítvány kapcsán született, s szabott határidőt (2002. december 15-ét, azaz a hatályba lépés tervezett idejét) az alkotmányellenesnek ítélt állapotok megszüntetésére (58/2001. AB határozat: Magyar Közlöny 2001/138 [dec. 7.]).

4.2. Az új Csjt. a következőképpen határozza meg a házasságkötés alkalmával felvehető névformákat:

„25. §

(1) A feleség a házasságkötés után

- a) kizárólag a maga teljes nevét viseli, vagy
- b) a férje teljes nevét viseli a házasságra utaló toldással, amelyhez a maga teljes nevét hozzákapcsolhatja, vagy
- c) a férje családi nevét viseli a házasságra utaló toldással és ehhez a maga teljes nevét hozzákapcsolja, vagy
- d) a férje családi nevéhez hozzákapcsolja a saját utónevét.

(2) A férj a házasságkötés után

- a) kizárólag a maga teljes nevét viseli, vagy
- b) a felesége családi nevéhez hozzákapcsolja a saját utónevét.

(3) A férj, illetve a feleség a házasságkötés után házassági névként családi nevüket is összekapcsolhatja, hozzáfűzve a saját utónevét.”

A házasságkötéskor csak az egyik fél veheti fel a másik családi nevét, kivéve a (3) bekezdésben jelzett típust, melyben a házastársak családnevei tetszőleges sorrendben kapcsolhatók össze. A házassági név családi nevekből képzett része — mint minden családnév — legfeljebb kéttagú lehet. A kéttagú házassági neveket — ahogyan az egyértelműség érdekében általában és évtizedek óta a kéttagú születési neveket is — kötőjellel kell majd írni.

Az asszonyok számára 1974 óta létező öt névforma tehát változatlanul megmarad. (Csak a névformák felsorolásában került előre a korábbi személynév megtartásának lehetősége, már csak a férjeknek kínált lehetőségek mintájára is.) Választható lesz azonban a két fél családnevének összekapcsolásával képzett házassági név, és a férjek is felvehetik házastársuk nevét. Az elvált házastársak névviselésére vonatkozó korábbi szabályozás nem változik lényegesen.

A házasságból született gyermekek mind azonos nevet viselnek; előzetes megegyezés alapján az apa, az anya vagy kettejük összekapcsolt családnevét. Az anya nevének örökítésére eddig csak akkor volt mód, ha kizárólag a maga nevét viselte. Az anya nevének felvételére, illetve a szülői nevek összekapcsolására többféle indokot (elvi, érzelmi, esztétikai okok, név továbbvitele) is feltehetünk (ahogyan a névváltoztatások körében is tapasztalhatjuk: lásd FARKAS, i. m. passim).

Az újításból, mely szerint a férj felveheti felesége nevét, az is következik, hogy a férfiak esetében is szükséges lesz számon tartani a születéskor kapott nevet. A *leánykori név* mellé nem vezetik be a *legénykori név* megnevezést — bár

az At. módosítását előterjesztő államtitkár beszámolója szerint (T/944) volt ilyen elképzelés —, hanem ezek helyére állítják az összefoglaló értelmű *születési név új termi n u s t*. Ez jelöli azt a nevet, amely a születési anyakönyv, a *házassági név* pedig azt, amely a házassági anyakönyv szerint illeti meg az állampolgárt. A család- vagy utónév-változtatás a születési név megváltoztatását jelenti, más esetek pedig a házassági névét. Ezeket a névváltozásokat azonban az átlagos nyilvántartások és űrlapok persze továbbra sem fogják nyilvántartani.

4.3. Az Alkotmánybíróság említett határozata mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenes helyzetnek minősítette, hogy házasságkötéskor a *f é r f i - a k n a k* — ellentétben több ország joggyakorlatával s egyes nemzetközi szerződések elveivel — nincs *j o g u k f e l v e n n i h á z a s t á r s u k n e - v é t*. A női egyenjogúság ugyanekkor csorbítatlannak volt tekinthető, hiszen a nő választhatott, hogy felveszi-e férje nevét vagy sem. A szóban forgó határozat tehát — kétségtől szokatlan módon — a férfiak hátrányos megkülönböztetéséből indult ki. A határozathoz egyébként három alkotmánybíró különvéleménye csatlakozott, melyek szerint indokolt lehet a nő pozitív diszkriminációja, így pedig nem alkotmányértő az a szabályozás, mely szerint a férj nem veheti fel közvetlenül házasságkötéskor (hanem csak családnév-változtatással, azaz külön eljárás révén) a felesége nevét.

Az Alkotmánybíróság nem szabta meg, hogy a szóban forgó lehetőségnek pontosan milyen formában kell megvalósulnia. A lehetséges két típust: a feleség családnévének átvételét, illetve a két családnév (tetszőleges sorrendű) összekapcsolását az új szabályozás mindenesetre egyaránt hivatalos házassági névnek nyilvánítja. (A *-né* képző használatához hasonló megoldást nehezen képzelhetnénk el, bár az előterjesztő államtitkár elmondása szerint érkezett a *-f é* „toldat” bevezetésére is javaslat: T/886.)

Az, hogy a férj felveszi felesége családnévét, valójában a magyar hagyományoktól sem teljesen idegen. Vannak rá történeti példák — az egyik képviselő idéz is ezekből a tervezet vitája során (T/886) —, és a családnévpótló ragadványnevek között is találhatunk hasonlókat. A családnév-változtatások anyagában — persze inkább csak az utóbbi években — ugyancsak akadtak ilyen esetek. Az egyenjogúság és az összetartozás kifejezése mellett itt is többféle (pl. névesztetiki) ok képzelhető el, amely a férfi névváltoztatása mellett szólhat. Jellemző mindenesetre az utóbbi negyedszázad társadalmi változásaira, hogy ennek a lehetőségére az 1974. évi módosítás elkészítésekor ötletként sem merült fel (és az is, hogy másfél évtizeddel később már fontosnak tartják ezt elmondani: A családjogi törvény magyarázata. Szerk. PETRIK FERENC. Bp. 1988. I, 263–4).

4.4. A *k é t c s a l á d n é v ö s s z e k a p c s o l á s á v a l l é t r e - h o z o t t h á z a s s á g i n é v* sok országban ismeretes, s több külföldön kötött házasság eredményezett már itthon is ilyen — technikailag eddig születési névként számon tartott — nevet. Ez a névtípus itthon azonban új keletűnek tű-

nik. A „Nyelvművelő kézikönyv” 1980-ban megjelent I. kötete (i. h.) például sokféle nem hivatalos formát sorol fel, de ezt a típust meg sem említi. A családnév-változtatások eredményeként a 90-es években megszorodó kettős családnevek egyik jellemző csoportja viszont már hasonló kötelék kifejezésére szolgál. Az általános igényt jól jellemzi, hogy a Belügyminisztérium illetékes osztályán használatos, hiánypótlásra felszólító formanyomtatványon az utóbbi években a szinte kizárólag technikai jellegű (adatokat, mellékleteket hiányoló) pontok egyike külön erre az esetre szolgál: „A kért név csak (kötőjellel összekapcsolva) leánykori családi névként »...« formában engedélyezhető. Egyben kérnie kell kizárólag leánykori nevének viselését is.” Azaz: míg a kettős családnevek felvételét a hatályos szabályozás alapvetően korlátozta még, bevett gyakorlattá vált már ezeknek a neveknek a „kerülő úton” történő engedélyezése. A legtöbbször a feleség, néha a férjek esetében (is), olykor pedig a közös gyermekekre vonatkozóan. A kérelmező asszonyok között egyébként a nagyvárosi, fiatal nők alkották a legjellemzőbb csoportot (FARKAS, i. m. 346). Hogy azonban ilyen nevet a férj is felvegyen, azt a kérdéskör egyik elemzője még nemrégiben is utópiának minősítette (RÉVÉSZ, i. m. 69).

E névtípus hazai megjelenésében bizonyára a külföldi minták is szerepet játszottak, s talán nem szabad számításon kívül hagynunk azt a presztízt sem, amellyel a kettős családnevek a magyar társadalomban — többféle okra visszavezethetően — rendelkeznek. Ez a házassági névtípus azonban a házasság felek összetartozásának és egyenjogúságának kifejezésére alkalmas lehetőségnek tűnik, s több más házassági névformánál informatívabb, azaz praktikusabb is. Mindez pedig önmagában is felkelthette, illetve felkeltheti az igényt iránta.

Mint említettem, a két családnév tetszőleges sorrendben kapcsolható össze házassági névvé, akár csak az egyik fél választja, akár közös házassági névként mindketten felveszik azt. Asszonynevek esetében a hagyományoknak jobban megfelel, azaz célszerűbbnek tűnik, hogy a férj neve álljon elől, s logikus is, mert így a nő korábbi személyneve együtt marad (HAJDÚ, i. m. 48). Másfelől azonban úgy is gondolkodhatnánk, hogy ennek fordítottja a jobb megoldás, melyben a nő korábbi, megszokott családnéve kap nagyobb figyelmet. Egy friss felmérés szerint mindenesetre a közös gyermekek esetében a férfiak és nők többsége egyaránt a hagyományos jellegű férj neve + feleség neve sorrendet tekintti természetesnek, annak fordítottjával szemben többen elutasítóak (SZAMOS HAJNALKA, Asszonynev és/vagy házassági név? Kézirat. Bp., 2003. 17–8).

A kételemű családnevek új használati lehetőségeivel kapcsolatban a fentebb már említett előnyök mellett azonban t ö b b k i f o g á s i s m e g f o g a l m a z h a t ó .

a) Új típust jelent, tehát szokatlan, előzményei is kevésbé vannak. Ez a helyzet azonban idővel változik majd.

b) A kételemű vezetéknevek esetében nem egyértelmű, hogy viselője házas vagy nem. A félreérthetőség a nem *-né* képzős — ám lassan megszokottá váló házassági nevekkal kapcsolatban — is jellemző ellenvetésként ismeretes, de az asszonynevét megtartó elvált nők esetében nem csak ezekre érvényes.

c) Viszonylag hosszú nevet hoz létre, de nem hosszabbat (bár kevésbé egyértelműt), mint a ma legnépszerűbb *Hunyadiné Szilágyi Erzsébet* típus.

d) Bizonyos nevek esetében előnytelen kombinációkat eredményezhet (lásd RÉVÉSZ, i. m. 70). Ilyen helyzetek a legtöbb házassági név esetében előállhatnak, de itt ennek tágabb tere adódik, hiszen e típus hasonló jellegű neveket (családnevek) hasonló formában (képző nélkül) rendel egymás mellé. Az előnytelen formák olykor félreérthető neveket eredményezhetnek. (Például pusztai keresztnévi eredetű családnév második névelemként: az írásban a kötőjel egyértelműsít, de a szóbeliségben zavart okozhat.) Ennek elkerülésére a bőséges választék alkalmat ad, bár garanciát nem biztosít rá.

e) A kételemű nevek szaporodása átalakíthatja majd a magyar személynévanyag összetételét. S nemcsak a házassági nevek körében, hanem a gyermekeknek adható kettős családnevek révén a teljes magyar családnévállomány esetében. Mindehhez persze a hivatalos névváltoztatások is hozzájárulnak majd, melynek kötöttségei közül az új szabályozással — s nemcsak az új házassági névviseléssel összefüggésben — hivatalosan is kikerül a kételemű családnevek felvételének korlátozása.

f) A kettős családnevek szaporodásával s a családnevek ilyen típusú összekapcsolásának lehetőségével a jövőben egyre többször adódhat majd olyan eset, amelyben az egyik vagy mindkét fél (házastárs, illetve szülő) már eleve két családnévből álló vezetéknevet visel. A törvény megszabja, hogy a születési vagy házassági név családnevekből képzett része legfeljebb kéttagú lehet, ennél több elemű családnevektől tehát nem kell tartanunk. A spanyoloknál vagy portugáloknál — ahol a gyermekek mindkét szülő családnevét öröklik — megvan a hagyománya annak, hogy a névelemeket hogyan adják tovább. Nálunk azonban megfelelő hagyomány és pontosabb jogi szabályozás hiányában ilyenkor többféle név is keletkezhet majd, amely a családi kapcsolatok eddigi hagyományos átláthatóságát változtatja majd meg. Ehhez leginkább az egykori gyermekeknek adott kettős családnevek vezethetnek majd, de a már ma is létező kételemű családnevek és a válás után megtartott volt házassági nevek is ezt idézhetik elő egy (újabb) házasságkötés esetén. A kettős családnevek formáját öltő házassági nevek várhatóan a lehetséges ellenvetések ellenére sem lesznek túl ritkák — bár RÉVÉSZ (i. m. 70) más véleményen van —, ám kérdéses, hogy a két családnévből kialakított egyes nevek mennyiben bizonyulnak hosszú életűnek s generációról generációra átadott típusnak. Ezek a különböző megfontolások és divat hatására keletkezett nevek ugyanis meglehetősen hosszúak. A családnév-változtatások utóbbi évtizedeiben is megfigyelhető, hogy kettős családnevet viselő személyek

kérlelmezik az egyik névelem elhagyását, jelentős részben az egyszerűbb használat, illetve a már ehhez igazodott szóbeli névhasználat hivatalosításának szándékával (FARKAS, i. m. 348–9). A házassági névviselés területén hasonlóképpen megmutatkozik a rövidebb névalakok preferenciája (RÉVÉSZ, i. h.). A kettős családnevek jövőbeli népszerűségével kapcsolatban azonban — mint általában a névválasztás, névízlés, névdivat területén — biztos megállapításokat előre nem fogalmazhatunk meg.

5. A törvénymódosítások során — legalábbis a hozzáférhető anyagokban — érdekes módon szó sem esett a *férj családnevének kezdőbetűje + feleség teljes neve (H. Szilágyi Erzsébet)* formáról. E típus a 19. században létezett már (P. Márkus Emília annyira ragaszkodott is hozzá, hogy második férjének *P* kezdőbetűs családnevet kellett felvennie: J. SOLTÉSZ, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 68). Napjainkban is inkább írásbeli változatként, de közismert, például a tudományos életben. Házassági névként nem egyértelmű, összetéveszthető a betűjelet tartalmazó más nevekkal. Betűrendi helye jelenleg gondokat okozhat, bizonyos esetekben pedig (pl. egy női név elé kerülő *K* esetében) tanácsosabb elkerülni.

Használata, esetleges hivatalosítása mellett viszont több érv is szólhat (bővebben lásd RÉVÉSZ, i. m. 68–9). Ezt illusztrálja LACZKÓ KRISZTINA eddig csak részben feldolgozott (lásd LACZKÓ, i. m.) kérdőíves anyaga is. A nagyrészt 1995 körül gyűjtött, félezresnél nagyobb mintában 12% látná szívesen egyik vagy másik, ott példaként megadott nem hivatalos típus bevezetését. (További 6% csak általánosságban nyilatkozik így.) A 63 konkrét választ adó asszony közül összesen csak 13 javasolta volna a *Hunyadi-Szilágyi Erzsébet* típust (közülük 2 valósította is meg névváltoztatással; a fordított sorrendre nem volt példa), míg 22 a *H. Szilágyi Erzsébet*-et, 13 a *Szilágyi H. Erzsébet* formát s 20 a *Hunyadiné Sz. Erzsébet* (!) lehetőséget. Azaz: nagyobb igény lett volna rá, mint a most bevezetett új házassági névformák választhatóságára. (Az adatokért köszönet LACZKÓ KRISZTINÁNAK.)

A betűjelzés nem számít külön névelemnek, ez tehát nem okozna további gondot. A házassági névben való hivatalos használata azonban további kérdéseket tenne fel a jogalkotóknak is. a) Nyilvánvalóan választhatná ezt a formát a férj is — de lenne-e mód a kölcsönösségre? (A mostani elv ezt kizárná.) b) Hogyan hatna a bevezetése a betűjeleket tartalmazó családnevek használatára? (Utóbbiak használatát ugyanis hosszú ideje korlátozza — valamennyire még ma is — a hivatalosság [lásd ERDÉLYI ERZSÉBET, *Betük, betűjelek, betűszók* — és a névhasználat: B. Gergely-Eml. 26–31, illetve T/944. 31. §.]. Éppen ezért e névformát névváltoztatási eljárással nem is lehet előállítani.) c) Mindkét családnévi elem rövidíthető-e ilyen módon, illetve csak a családnév előtt vagy az után is állhat? (Utóbbi típust egyébként a családnevek esetében egy ideig tiltotta is a hivatalosság: lásd ERDÉLYI, i. m.) d) További — más házassági névformák rö-

vidítéseiként felfogható — névtípusok is legyenek-e választhatók? e) Ha igen, meddig terjedhet még a névformák bővítésének a határa?

6. A törvénymódosításokat értékelendő tekinthetjük úgy, hogy a Parlament által elfogadott új szabályozás a férfiaknak megadja a jogot, hogy feleségük nevét felvegyék, a nőknek viszont azt a jogot biztosítja, hogy nevüket adhassák a férjüknek. Érdekes itt a Csjt. módosítását előterjesztő igazságügyi államtitkár gondolatait is idézni a törvényjavaslat általános vitájából (T/886). Értékelése szerint ez az egyenjogúság kiteljesedése s egy újfajta gondolkodás, egy korszerű családjogi szabályozás felé vezető lépést jelent. Ezt a szándékot jelzi az is, hogy a Csjt. módosítása nem korlátozódik az alkotmánybíróági határozatban megszabott minimumra — arra, hogy a férj valamilyen módon felvehesse a feleség nevét —, hanem bevezeti egyúttal a családi nevek összekapcsolásával megalkotható házassági név többek számára kívánatos új típusát. (Ez a típus várhatóan gyakoribb is lesz a férfiak esetében, mint a másik, a számukra jelenleg inkább csak a feleségük szerint elfogadható lehetőség: vö. SZAMOS, i. m. 14–5.) A házasságban született gyermekek névviselését a törvényalkotói szándék csak a legszükségesebb mértékben — bár a kettős család-név lehetőségével valójában jelentős mértékben — változtatta meg.

A törvénymódosításokat ezúttal nem övezte komolyabb társadalmi — illetve nyelvészek körében zajló — vita, mint korábban; a változások fogadtatása pedig természetesen korántsem egységes. A házassági névviselés lehetőségei nagyságrendekkel bővülnek, a család névbeli egységének korábbi képe pedig még tovább változik majd. Mellékesen az is megemlíthető, hogy az új lehetőségek a családnév-változtatások ügyintézését is bizonyos mértékig tehermentesíteni fogják, hiszen feleslegessé teszik az ezen névformák iránti eddigi kérvényezések jó részét, s új lehetőséget adnak a férfiaknak, illetve a gyermekeknek az előnytelen családnév megváltoztatására, illetve elkerülésére.

Fontos tudnunk, hogy az említett két új törvény azonban nem jelenti a kérdéskör végleges és megnyugtató rendezését. Az anyakönyvi igazgatás teljes körű újraszabályozásra szorul, a családjog pedig a készülő új Polgári Törvénykönyv része lesz (lásd a törvénymódosítások államtitkári előterjesztéseit a hivatkozott helyeken). Azaz: teljes áttekintése, felülvizsgálata feladatként és lehetőségként egyaránt még a jogalkotók előtt áll — bár az itt megfogalmazott szabályok annak alapját képezhetik majd. Jelenleg még kérdésesnek tűnik, mit kezd ezzel a lehetőséggel és feladattal a jövő.

FARKAS TAMÁS

A térképek mint a helynévkutatás forrásai

Nyirkos István professzor úrral először finnugrisztikai szemináriumokon, előadásokon találkoztam. A sok mindenhez értő tanár példáját állította elénk, és szakmai sokoldalúságát névtanból doktoráló ösztöndíjasként is tapasztalhattam. Értekezésem anyagának gyűjtése során bukkantam rá egy, a térképek névtani felhasználásáról írt tanulmányára (Térképeink névtani tanulságairól: NytudÉrt. 70: 89–93). Születésnapján egy hasonló témájú írással szeretném őt köszönteni hálával és köszönettel.

Sokfelé olvasható az a megállapítás, hogy a térképek nem csupán településtörténeti, földrajzi, történelmi források, hanem a rajtuk szereplő adatok a névtudomány számára is sok, eddig ki nem aknázott lehetőséget tartogatnak. Ez a gondolat az utóbbi évtizedekben több tanulmánynak is fő mondanója volt. NYIRKOS ISTVÁN fent említett írása mellett az alábbiakra utalok még: TÖRÖK GÁBOR, Régi térképeink nyelvjárástörténeti tanulságaiból: MNy. 63: 14–21, KÁZMÉR MIKLÓS, A magyar és a szlovák történeti kartográfia forráskiadványairól: MNy. 74: 498–501, SEBESTYÉN ÁRPÁD, A kéziratos térképek névtudományi hasznosítása: MNy. 26–27: 83–95, illetve MOLNÁR JÓZSEF, A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége: MNy. 74: 175–80.

A sokszori hangoztatás ellenére mind a mai napig úgy érezhetjük, hogy a térképekkel való névtani szempontú foglalkozás, a térképeken szereplő névadatok nyelvészeti szempontú felhasználása még mindig kissé elhanyagolt területe a helynévkutatásnak. KÁZMÉR MIKLÓS idézett cikkében arra mutatott rá, hogy a legfőbb akadály a régi térképek esetében ezek nehéz hozzáférhetősége, míg az újabbaknál inkább éppen óriási számuk rettent el a nyelvészeket. Sajnos KÁZMÉRnak a régi térképekre vonatkozó megállapításai még akkor is igazak, ha e térképek ma már sokkal jobban hozzáférhetők az azóta megjelent különböző forráskiadványok segítségével (l. később). A felvetődő akadályok ellenére mégis nehezen érthető, hogy a kutatók miért fordítottak oly kevés figyelmet e területre, hiszen az okleveles kor utáni időszaknak kevés más olyan forrása van, amely koncentrált formában ennyire gazdag adatállománnyal rendelkezne.

NYIRKOS ISTVÁN is kifejti (i. m. 90–1), hogy a térképek legnagyobb haszna az új adatok felbukkanásában rejlik, illetve a máshol megtalálható nevek újabb alakváltozatainak megismerésében. Ez még akkor is helytálló megállapítás, ha

tudjuk, hogy az okleveles anyagok, urbáriumok, dézsmalajstromok stb. korábbi és összességében gazdagabb névanyagot tartalmaznak, mint egyes térképek. Néha ugyanis a térképeken felfedezhetjük egy-egy földrajzi név régi korban szereplő első alakját is: KISS LAJOS például Ortélius térképén találta meg a Hargitát *Hargyta mons* formában (Régi földrajzi nevek, régi térképek: Nyr. 106: 479). EPERJESY KÁLMÁN azt emeli ki a térképek adataival kapcsolatban, hogy bár a térképek a kutatásnak csak részei, mégsem hanyagolhatók el, mivel több esetben a „kartográfus szeme sok olyant meglátott, amiről az oklevelek és feljegyzések megfeledkeztek” (Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Szeged, 1928. 3). Lényeges sajátosságuk továbbá a térképeknek, hogy rajtuk az új adatok mellett névváltozatok is fellelhetők. KISS LAJOS a földrajzi nevek etimológiájának kutatásában is nagy hasznát látja a térképeknek (vö. i. m. 477), mivel a „helyszínjárás” nélküli értelmezés lehetőségét adja a kutatóknak. Példaként említi a szigetközi *Dunaszeg* helynevet, ahol szembevető a térképekről is, hogy a település a Mosoni-Duna szögleténél, szegénél található, s minden bizonnyal innen kapta a nevét. A térképeken szereplő adatoknak a mai névanyaggal való összevetése is több, gyakran furcsának tűnő mai helynév eredetére világíthat rá, illetve egyértelművé teheti a térképrajzolók esetleges tévedéseit is. H. FEKETE PÉTER a változásokat, azoknak okait is felfedezhetőnek tartja a térképek segítségével (A vízrajzi nevek változása Tiszaszőlősen a XVIII–XIX. századi adatok tanúsága alapján: MNy. 23: 35–57). Felhívja a figyelmet arra, hogy csak „a térképek felhasználásával lehet lokalizálni az esetleg eltérő neveket, csak térképek anyagával lehet igazolni, hogy a változások azok-e, vagy a területet tovább részletezte nevekkkel a névadó közösség” (i. m. 35).

A térképeknek mint a helynévkutatás forrásainak lényegi kiaknázatlansága mellett szerencsére szólhatunk néhány olyan munkáról is, amely egy-egy térkép vagy térképeggyüttes anyagát dolgozza fel. HAJDÚ MIHÁLY és MOLNÁR JÓZSEF az első magyar térkép helyneveit adták közre (Névtani Dolgozatok 7. sz.), Lázár deák térképe alapján. HRENKÓ PÁL, HALMAI RÓBERT és MÉLYKÚTI MIHÁLY „A Lázár-térképek névanyaga” címmel öt Lázár térképet mutatnak be (STEGENA LAJOS, A magyar térképészet kezdetei. Bp., 1976). A szerzők azonosítják is a neveket a ma is meglévővel, illetőleg lokalizálják a már kihaltakat.

Fontos megemlíteni, hogy a térképeken szereplő névanyag feldolgozása nem csak az előnyökkel, hanem bizonyos nehézségekkel is jár, így a felhasználás során a névanyaghoz mindenképpen kritikával kell közelítenünk.

Lényeges a feldolgozandó térkép típusa, hiszen ez alapvetően befolyásolja a rajta szereplő névanyag jellegét is. SEBESTYÉN ÁRPÁD arra hívja fel a figyelmet (i. m.), hogy például a katonai térképeken a terep, az utak minősége is fontos, nem csupán a települések nevei, tehát néhol ez utóbbi háttérbe is kerülhet. Kataszteri térképeken viszont a birtokosok nevének szerepeltetése sok esetben lényegesebb volt, mint a helyi elnevezések feltüntetése. Több olyan adattal kell

tehát esetleg számolnunk, amely soha nem élt az adott közösségben. Ezért használja SEBESTYÉN a névhamisítás, önkényes névadás fogalmakat a térképírás körülményeire vonatkozóan (i. m.). A térkép készítőjének anyanyelve is meghatározó tényező volt, hiszen ez döntően befolyásolta a munka eredményét. Figyelembe kell vennünk tehát azt is, hogy az egyszeri előfordulású adatok nem minden esetben takarnak valóban meglévő neveket, hanem a fenti eseteken is túl akár elírások, íráshibák is lehetnek. A készítők anyanyelve természetesen a helyesírásban is megmutatkozik, ez is magyarázhatja a térképeken előforduló gyakori hibás alakokat.

A térképek névanyagának felhasználását az is gyakran megnehezíti, hogy a nyelvész képzettségű névkutatók olykor nem kellőképpen tájékozottak a térképészeti irodalomban, különösen pedig a régi térképek újrakiadása terén. Magam a Felső-Szigetköz helyneveit feldolgozó doktori értekezésem anyaggyűjtése során azt tapasztaltam, hogy — főleg a középmagyar korra vonatkozóan — e kiadványok igen bőséges forrásai a történeti adatfeltárásnak. A feldolgozó munka elősegítésére ezért kisebb kartográfiai adatbázist alakítottam ki. Ebben elsősorban az alábbi munkákat dolgoztam fel:

1. Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI. és a XVII. századból faximile kiadásban. Bp., 1972. — A kötet tíz, az Országos Széchényi Könyvtárban található térképet mutat be, többek között például a Lázár deák-, Zündt-, Mercator-, Blaeu-féle térképet.

2. BENDEFY LÁSZLÓ, Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár kéziratárának Mikoviny-térképeire. Bp., 1976. — Gazdag faximile anyaggal.

3. PAPP-VÁRY ÁRPÁD–HRENKÓ PÁL, Magyarország régi térképeken. Bp., 1989.

4. STEGENA LAJOS, Magyarország térképei a mohácsi vész előtt. Bp., 1991. — Klaudiosz Ptolemaiosznak a 2. századból való térképeitől kezdve az 1526-ig megszületett térképek nagy részét közli, s több térképet megtalálunk a könyvben faximile kiadásban is.

5. SZÁNTAI LAJOS, Atlas Hungaricus. Bp., 1996. Nagy jelentőségű munkáról van szó, hiszen az 1528-tól 1850-ig kiadott térképeknek nem csak egyszerű listáját, hanem majdnem minden esetben azok fotóját is közli a szerző a térképek jellemzése, keletkezésének története mellett.

E forrásmunkák ismeretében megpróbáltam összeállítani egy olyan adatbázist, amely a jelentősebb, fontosabb adatokat tartalmazó térképeket foglalja magában olyan információkkal együtt, amelyek a névkutató számára fontosak lehetnek. Munkám során számos problémával kerültem szembe. Már az időhatárok megállapítása sem volt egyszerű kérdés: figyelmemet — a más forrástípusok adta lehetőségeket is számba véve — elsősorban a középmagyar korból való munkákra összpontosítottam. Így végül a nagyon korai térképek nem kerültek be

a listába, mivel névtudományi jelentőségük az adatok gyér száma s kizárólagos idegen nyelvi alakja miatt kisebb. 1850 utánról való térképek is csak nagyon korlátozott számban találhatók a bibliográfiában, mivel itt éppen óriási mennyiségük jelentette a számbavétel legfőbb akadályát.

A több kiadásban megjelent térképeket csak egyszer szerepeltettem a listában, és az egymás alapján készült térképekre is számos példát találtam: e térképek névanyagának hasonlósága, nem ritkán egyezése miatt a legtöbb esetben csak a mintául szolgáló alaptérképet vettem fel. Az adatbázisban megtalálható a térkép szerzője, a térkép címe, kiadásának éve, valamint újraközlésének forrása helye a fenti kiadványokban. Emellett feltüntettem azt is, hogy a kérdéses térkép milyen területet mutat be. Emellett további kiegészítő információkat is rögzítettem a térkép használatáról, a névanyag mennyiségéről és minőségéről.

Az adatbázis térképei igen gazdag helynévanyagot tartalmaznak. Ennek érzékeltesére a továbbiakban a Felső-Szigetköz néhány településéről mutatok be adatokat. (Mivel a nevek közzétételével csupán a szemléltetés a célom, eltekintek a filológiai adatolás részleteitől, s a betűhív formák mellett csak az előfordulás évét adom meg.)

Darnózseli 1585, 1595, 1602, 1626, 1633?, 1633, 1683: *Schyel*, 1596: *Schijel*, 1635: *Schel*, 1657, 1660 k., 1664, 1683: *Scheyl*, 1682: *Schiel*, 1688: *Schiell*, 1798, 1805: *Darnó*, 1805: *Zsélyi*.

Dunakiliti 1566: *Kliti*, 1585: *Kyleti*, 1592: *Cliti*.

Dunasziget 1585, 1595, 1638, 1647 k., 1686: *Zigeth*, 1596, 1633?, 1636, 1689: *Ziget*, 1681: *Sigeta*, 1805, 1847: *Sziget*.

Halászi 1566: *Halasi*, 1567, 1578, 1665: *Hallasdy*, 1585, 1595, 1596, 1602, 1626, 1635, 1636, 1638, 1647 k., 1683, 1686: *Halasdy*, 1592, 1737: *Halasz*, 1664: *Halasy*, 1682, 1683, 1686, 1687, 1689, 1700, 1785: *Halasch*, 1682: *Halassen*, 1706–1716: *Halohsi*, 1710: *Hallista*, 1803: *Halaszi*, 1805: *Halászi*.

Kisbodak 1556, 1578, 1579, 1585, 1592, 1595, 1596, 1626, 1647 k., 1660?, 1636, 1638, 1664, 1683, 1686, 1707, 1713, 1741: *Bodak*, 1566, 1635: *Bodok*, 1590?: *Bedeck*, 1630: *Badak*, 1633?: *Bodack*, 1668: *Bodnek*.

Máriakálnok 1683: *Gellyng*, 1664, 1687: *Gumling*, 1717: *Gömlig*, 1805: *Kálnok* (Galling).

Püski 1566: *Pispoki*, 1567, 1578: *Pukaky*, 1590?: *Pispeok*, 1592: *Pisbeki*, 1596: *Piskakij*, 1633, 1664: *Piskaky*, 1683: *Bosky*, 1716?: *Büski*, 1789: *Biski*, 1798: *Püski*.

A fenti példák is jól mutatják a korábbiakban említett jellegzetességeket, általános tanulságokat. Első renden jó néhány valószínűleg hibásan lejegyzett formát szűrhetünk ki közülük. A mai Halászi adatai közül szembetűnőek a *Halassen* (1682), *Halohsi* (1706–1716), illetve a *Hallista* (1710) formák, de ugyanilyen lehet a mai Bodak *Bodnek* (1668) alakja is.

Hangtörténeti tekintetben is hasznosítható számos alak. A mainál zártabb forma szerepel a Bodak esetében (*Bodok* 1566, 1635), a Püski helynév korábban legtöbb adatában első szótagi illabiális magánhangzóval szerepel.

Halászi-nak több alakváltozata is előfordul a példák között. Egyes formák *Halas*, *Halasi* ejtésre engednek utalni, sőt *Halasdi* ~ *Halászdi* változatra is vannak adataink.

Az efféle jelenségek pontosabb értékelését a más típusú forrásokból nyert adatokkal való összevetésben lehet elvégezni. Ilyen módon a térképek a történeti helynévkutatás fontos forrásának bizonyulnak.

FAZEKAS ILDIKÓ

A csángó nyelvjárás elemeinek nyomai a bukovinai székelyek szókincsében*

1. A bukovinai telepések átmeneti évei Moldvában

Az új erdélyi határvédelmi rendszer 1764-es madéfalvi vérengzésbe torkolló szervezése, valamint a gazdasági nehézségek elől csoportosan elszökő székelyek átmenetileg Moldvában kerestek és találtak menedéket. Bukovinai letelepítésükig együtt éltek a moldvai csángók déli településeinek lakóival. A kivándoroltakat szinte otthoni környezettel várta a Kárpátok keleti oldalán a Tatros, a Beszterce és a Tázló patakok mentén a korábban elmenekült székely csoportok számos faluja. Ekkoriban Moldva közigazgatásilag még török fennhatóság alatt állt, ahol örömmel fogadták be a jó munkaerő hírében álló menekülteket. A betelepülők azonban nem csupán a madéfalvi veszedelem miatt elmenekült székelyek közül, hanem szinte egész Magyarország területéről sereglettek ide. Moldva az ország legkülönbözőbb területeiről összegyűlt menekültek gyűjtőhelye volt. Katonaszökevények, katonaság elől bújdosók, végleg elszegényedett emberek és családjaik éltek itt immár évszázadok óta nagy nyelvi és kulturális tarkaságban. Viszonylag békés körülmények között illeszkedhettek az elbújdosott székelyek is Lészped, Pusztina, Sóstázló, Szamoska és más magyar lakosságú falvak már korábban kialakult közösségeihez (KIS-VÁRDAY GYULA, A bukovinai székely falvak: Ethnographia 44 [1933]: 131). Életüket nem zavarta meg különösebben még az 1769–1774 között lezajlott orosz megszállás sem.

Hamarosan azonban a török irányítás alatt élő, Moldvától északra található Bukovina a háború kimenetelénél fogva osztrák fennhatóság alá került, s ennek hatására megváltozott a Kárpátokon túli magyarság élete is. 1774 őszén az új tartomány megszállását Splényi tábornok irányította, aki mint Bukovina első kormányzója, Bécsbe küldött jelentéseiben hangsúlyozta, hogy a gyéren lakott, de jó termőtalajú tartományt mielőbb be kell népesíteni. A tábornok feltehetően tudhatott a Moldvában található magyar telepekről, így érthető, hogy a németajkú lakosság mellett elsősorban ezek áttelepítését szorgalmazta a bécsi udvarnál. A moldvai magyaroknak akkor már Róma által kinevezett papjuk is volt Már-

* YRJÖ WICHMANN, Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes című szótára (Helsinki, 1936) alapján.

tonffi Mór személyében, aki 1771 óta látta el a falvakban a lelkeszi teendőket. A császári közigazgatás őt 1776-ban híveivel együtt Moldvából Bukovinába hívta. Ebben az esztendőben mintegy száz család át is települt Bukovinába, a Beszterce és a Szeret folyó között fekvő Szamoska községből (KIS-VÁRDAY, i. m.).

1783-ban II. József is Bukovinába látogatott, és személyesen győződhetett meg a betelepítések fontosságáról, melynek intézése Hadik András feladata lett, aki ekkor már a bécsi hadi tanács elnöke, tábornagy volt. Innen kezdve a betelepítések ügye gyorsabban intéződött, hiszen a Mártonffy által áttelepített népcsoport hamar gyökeret eresztett, sikeres letelepedésüknek pedig gyorsan híre szaladt Moldvában az ottmaradottak között is. Ott ekkortájt mintegy 7-8 ezer, a határőrség szervezése elől korábban megszökött magyarországi menekült lehetett a különböző falvakban (POLEK JÁNOS, *Die magyarischen Ansiedlungen Andreasfalva, Hadikfalva und Joseffalva*. Czernowitz, 1899. II. fejezet). E nagy tömeg áttelepítésének elintézésére az osztrákok külön bizottságot hoztak létre a jászvásári osztrák követ, Raicevich báró irányításával. Munkájának segítségével 1784 tavaszán Moldvába rendelték Beddäus kapitányt is. A bizottság szeptemberben már jelenthette, hogy mintegy száz család, több mint ötszáz lélek kész áttelepülni Bukovinába.

A szervezett áttelepülést persze sokféle tényező zavarta. Egyrészt a moldvai földesurak nem szerették volna legjobb mezei munkásaikat elveszíteni, s ezért mind a török portánál, mind más hivatalos testületeknél is közbenjártak, hogy az áttelepítéseket késleltessék. Másrészt Erdélyből Preiss tábornagy egy olyan átiratot küldött a Csernovciban működő tartományi kormányzóságra, mely szerint azok, akik a határőrszervezés idején a Gyimesi-szoroson keresztül menekültek el, kötelesek családjaikkal együtt Erdélybe visszamenni. Enzenberg, az új tartományi kormányzó végül kénytelen Hadikhoz fordulni, aki úgy határoz, hogy az Erdélybe visszatérni nem kívánó valamennyi menekültet Bukovinában kell letelepíteni.

Ezenközben Beddäus és bizottsága Jászvásáron folytatta munkáját, sőt az áttelepítendő menekültek összeírása olyan lendülettel folyt, hogy híre még Konstantinápolyba is eljutott. Az eredeti osztrák-török egyezmény szerint ugyanis a katonai bizottság csak a katonaszökevényeket írhatta össze, Beddäus és emberei azonban válogatás nélkül mindenkit lajstromjaikba vettek. Mindezekért a török porta figyelmeztette is Herbert bárót, osztrák katonai ügyvivőt Konstantinápolyban (POLEK, i. m. VI. fejezet). A korabeli helyzet megértéséhez érdemes még egy forrásértékű munkából is idézni: „A feljegyzések szerint voltak a (bukovinai — F. T.) bevándorlók között olyanok is, akik 20-40 éve éltek Moldvában, valamint több magyar — nem székely katonaszökevény — családfő. Az udvari haditanács az első jelentés vétele után meghagyta Enzenbergnek, hogy a jövőben csak székely emigránsokat és katonaszökevényeket telepítsen le” — írja cikkében OBERDING JÓZSEF GYÖRGY (*A bukovinai magyarság településtörténeti és társadalomrajzi vázlata: Hítel 1939/3-4: 5*).

Beddäus kapitány húszhónapos tevékenységéről végül 1786. február 25-én tett jelentést Enzenbergnek. Az áttelepülésre hajlandó családoknak jelentős gazdasági kedvezményeket ígértek a hatóságok, s ennek köszönhető, hogy az első, még Mártonffi által 1776-ban áttelepített népcsoportok mellé 1784 ősztől kezdve újabb családok költöztek át Bukovinába (SEBESTYÉN ÁDÁM, A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. Szekszárd, 1972). Noha az érintettek csupán mintegy két évtizedet töltöttek együtt a Moldvában régebben élőkkel, úgy tűnik, hogy Bukovinába kerülésükkor nemcsak a moldvai magyarok egy-egy csoportját, hanem azok nyelvjárásának bizonyos elemeit is magukkal vitték új lakóhelyükre.

2. A moldvai csángó és a későbbi bukovinai nyelvjárás közös szóképzletbeli elemei

Történeti ismereteink alapján az 1941-ben Magyarországra áttelepült egykori bukovinai lakosság nyelvjárásáról annyit tudunk, hogy a 18. század második felében a keleti székelység (Csík-Gyergyó-Háromszék) területéről kivándorolt, és a Moldvától északra eső területeken letelepült népcsoportok használatában alakult ki. Az eredeti székely nyelvváltozat az idők folyamán a bukovinai körülmények (a soknyelvűség, a papok, a rendszeres oktatás hiánya, a szezonális elvándorlás és számos más tényező) hatására fokozatosan megváltozott, egyfelől számos archaikus elemet őrzött ugyan meg, de másfelől, s főleg szóképzletében erősen kevertté vált. A keveredés első rétegét föltehetőleg a Moldvában eltöltött években megismert és onnan Bukovinába továbbvitt szavak jelentették.

Ennek vizsgálatára szemügyre vettem az utóbbi két évtizedben általam összegyűjtött bukovinai tájszavakat, melyek kéziratos anyagként mintegy tízezer szót jelentenek. Az általam följegyzett alakokkal összehasonlítottam az YRJÖ WICHMANN által 1906–1907-ben egybegyűjtött, majd a magyar és a finn nyelv-tudomány azóta is példa nélkül álló együttműködésének eredményeképpen CSÜRRY BÁLINT debreceni és ARTTURI KANNISTO helsinki professzorok kiadásában 1936-ban Helsinkiben megjelent csángó szótárának főleg az északi csángó nyelvváltozatot bemutató szóanyagával. A két szógyűjtemény közös elemeinek vizsgálata az alábbi következtetéseket és megállapításokat teszi lehetővé.

Mindkét nyelvváltozat szóképzlete — eltérő mértékben, de jól érezhetően — erős román nyelvi befolyás alatt állt/áll. A román szóelemek persze több szinten is bekerülhettek ezen nyelvváltozatokba, vannak közöttük olyan román jövevényszavak, amelyek a magyar nyelv szóképzletébe is bejutottak (BAKOS FERENC, A magyar szóképzlet román elemeinek története. Budapest, 1982), vannak olyanok, amelyek csak a moldvai nyelvváltozatokba kerültek be, és esetleg már akkor is jelen voltak, amikor a későbbi bukovinaiak átmenetileg együtt éltek a moldvai magyarokkal, s végül vannak olyanok is, amelyek mind a moldvai magyar, mind a bukovinai nyelvjárásba bekerültek ugyan, de ez már a 20. században, a megváltozott politikai feltételek között, egy országon belül, ám egymástól

függetlenül történt. A román jövevényszavak döntő többsége közismerten szláv alapelemekre vezethető vissza, ám figyelemre méltó azon szavak száma is, ahol a magyar-román közvetlen nyelvi kölcsönhatások mögött (LAJOS TAMÁS, *Ety-mologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. London, The Hague, Paris, 1967) sokkal bonyolultabb szláv–magyar és szláv–román párhuzamos kapcsolatokat, időben ezután pedig összetett regionális nyelvi interferenciákat kell föltételeznünk. Ennek a kérdéskörnek a tisztázása hallatlanul nehéz kutatói feladatokat állít elénk, romanisták, szlavisták, magyar nyelvészek hosszan tartó közös munkáját igényelné.

Mindkét nyelvváltozat szókészletében világosan kimutathatóak a székely (részben alap)nyelvjárás jellegzetes szavai is, újabb eredete miatt a viszonylag egységes bukovinai nyelvváltozatban sokkal világosabban, mint a belső változatokban gazdagabb moldvai csángóban. Az itt bemutatásra kerülő vizsgálatban a bukovinai és a moldvai szóanyag közötti, a székely nyelvjárásokra visszavezethető azonosságokra nem térhettem ki, hiszen azok nem a moldvai tartózkodás éveinek következményei, hanem az azt megelőző időszakból származó örökség elemei.

A rendelkezésemre álló szóanyagból így a fennmaradó összesen 63 elemet vetettem alaposabb vizsgálat alá, miután ezek mindkét gyűjtésben azonos jelentéssel bukkannak föl, és nem a székely nyelvjárásból származó nyelvi alapszókészlet elemei.

E 63 szónak mintegy a fele, 34 szó szerepel BAKOS FERENC könyvének anyagában is, tehát ezek olyan közös román eredetű tájszavakat jelentenek, amelyek többé-kevésbé egészen a magyar köznyelvig is eljutottak. Itt szükséges megjegyezni, hogy a BAKOS-féle könyvben vizsgált szóanyag a teljes történeti kapcsolatrendszer tárgyalja, vagyis olyan szavak is szerepelnek benne (pl. *bosztán, deggett, kabala, răznice* stb.), melyek bár valamely korábbi időszakban részei voltak a magyar nyelv egésze szókészletének, mégsem biztos, hogy túléltek a közben elmúlt évszázadokat, hanem közülük sok megint visszakerült a regionális magyar nyelvváltozatok szintjére, esetleg még onnan is kihullott. A további összevetésben tehát (azért, mert a vizsgálat körénél nagyobb nyelvi területen és tágabb összefüggésben is előfordulnak/előfordultak), az alábbi közös csángó-bukovinai szavak nem vettek részt: *álivánka, balán, bánka, burusztuj/ brusztuj, bukluk, bulándra, biszijó, csata, cserge, ăspion/ispon, ăspirt/ispirt, furtina, grănica, gusa, inzsănér/indzsăllér, kálík, kóbrics, kozsokár, kompona, liváda, lóza, macsuka, narábos (ló), pacil, pitán, pluta, punga, sztrunga, szulica, trifőj, vatáb, vénice, zsendice, zsitár*.

A fennmaradó 29 „közös” moldvai csángó és bukovinai szót szemügyre véve világossá válik, hogy jelentős részük további, javarészt újabb eredetű román jövevényszavakból áll. Ezek pontosabb elkülönítésére egyedül MÁRTON GYULA alapvető munkáját (MÁRTON GYULA, *A moldvai csángó nyelvjárás román köl-*

csönszavai. Bukarest, 1972) vonhattam be a vizsgálatba, noha WICHMANN gyűjtése és az ő kutatása között elég hosszú idő telt el, s így MÁRTONnál már olyan szavak is bekerülhettek a moldvai szóanyagba, amelyek WICHMANN idejében esetleg még nem voltak meg benne. Ez további és alaposabb, külön vizsgálato-
kat igényelne. A fenti források (saját gyűjtésem, WICHMAN és MÁRTON szótá-
rai) összehasonlítása után mindhárom anyagban az alábbi szavak fordulnak elő: *árészt, bálërka, budza/buza, csáska, csiszla/csiszlál, fárba/fárbë, fëster/föstyër, gica, kozsok, koperta/kupertar, kutruc/kutruca, potlogár, sofrony/sopron*. Ez a 13 igazoltan román eredetű, a modvai csángóban és a bukovinai nyelvjárásban egyaránt megtalálható szó tehát a moldvai tartózkodás alatt is bekerülhetett a későbbi bukovinaiak szókészletébe, ám föltűnően sok közöttük az olyan köz-
igazgatási ('börtön'), vagy újabb, technikai jelentésű ('festék', 'levélboríték') kifejezés, amelyek inkább a párhuzamos, területileg egymástól függetlenül be-
következett és közvetlenül a román nyelvből való átvételre utalnak.

Végül összesen 16 olyan szó marad, amely csak WICHMANN szótárában és a magam gyűjtésében szerepel, a román jövevényszavakat vizsgáló további szak-
irodalomban (BAKOS, MÁRTON) nem fordul elő. Ezek: *csigër/csügör* 'rossz mi-
nőségű házibor, vizezett törkölybor', *darabonca* 'talicska', *ëspion/ispion* 'kém',
harápka 'borona', *ige* '3 szál fonal együttes neve', *interës* 'kamat', *kisza/kisze*
'dohányzacskó', *kókonya* 'húsvéti ünnepi kalács', *kurászla* 'fecstej, a borjadzás
utáni első tej', *kolozsna/korozsna* 'keresztelőhöz adott ajándék, varrottas készí-
téséhez', *rozsolis* 'rózsapálinka', *sorompoj* 'villanypózna', *szurdék* 'kunyhó,
viskó', *vápa* 'hasadék, földbevagás', *virkolics* 'mitologikus Holdfaló állat, rossz
szellem', *zabla/zabola* 'kiütés a száj sarkában'. Elsősorban ez a szóanyag lehet
az, amit a Moldvában töltött évek alatt vehetett át a későbbi bukovinai nyelvjá-
rás, bár ezen kifejezések között is sok az új jelentéstartalmat kifejező szó (kém,
kamat, villanypózna stb.), vagyis itt is számolnunk kell a későbbi, párhuzamos
szóátvételek lehetőségével. Elsősorban a néprajzi, kulturális tartalmakat jelölő
szavak (*csigër/csügör, kókonya, kolozsna/korozsna* stb.) lehetnek a leginkább
azok, melyeknek felbukkanása a bukovinaiak szókincsében közvetlenül a Mold-
vában töltött évekkel hozható összefüggésbe.

Meg kell jegyeznem végül, hogy a vizsgálataimhoz felhasznált szakiroda-
lomban nagyon eltérő diakrón nyelvi anyagok kerültek bemutatásra, ezért végle-
ges következtetéseket kockázatos lenne csupán az itt bemutatott példákra ala-
pozva levonni. Az viszont mindenképpen kiderült a fentiekből, hogy a történeti
adatok hálóját sokkal sűrűbbre kell fonjuk ahhoz, hogy viszonylag valósághűen
megismerhessük a különböző nyelvek, nyelvváltozatok közötti hatások összetett
és dinamikus rendszerét.

FAZEKAS TIBORC

A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről

1. A magyar ragadványnév-kutatás igen gazdag szakirodalma¹ már nemcsak lehetővé teszi, de egyben meg is követeli a személynévtannal foglalkozó szakemberektől, hogy az eddigi tapasztalatokat összegezve általános érvényű megállapításokat is tegyenek e névtípus nyelvi jellemzőit és névadási normáját illetően. Ennek a kíváncságnak próbálom meg eleget tenni azzal, hogy a Nyirkos tanár úrnak tisztelgő írásomban a ragadványnevek funkcionális tulajdonságait elméleti közelítésmóddal kísérem meg bemutatni. Ennek megfelelően példaanyagomat is több közleményből, s főképpen eltérő területekről válogattam,² mivel szintetizáló igényű megállapításokat — úgy vélem — csak kellően nagy mennyiségű és több helyről származó névanyag áttekintésével tehetünk.

2. A ragadványnevekkel foglalkozó feldolgozások a nevek elemzése során gyakran eltérő szempontokat vesznek figyelembe, különböző módszereket alkalmaznak, és szakszóhasználatuk sem mondható egységesnek. Ahhoz azonban, hogy a magyar ragadványnevek rendszeréről átfogó képet alkothassunk, mindenképpen olyan egynemű leírási kerettel és terminushasználattal kell rendelkezünk, amely megfelel a korszerű onomasztika követelményeinek, vagyis lehetővé teszi a ragadványnevek rendszerszerű vizsgálatát, továbbá alkalmat ad az egyes névkörpuszok összevetésére is.

Egyik korábbi munkámban (FEHÉR 2002) egy ilyen lehetséges névelemzési modell felvázolására tettem kísérletet azzal, hogy a ragadványnevek lexikális jellemzőinek bemutatása során a HOFFMANN ISTVÁN által helynevekre már korábban kidolgozott többszintű tipológia (1993) gondolatmenetének és fogalomrendszerének alkalmazásával próbálkoztam. (A HOFFMANN-féle helynévelemzési modell személynévtani adaptációjának lehetőségéről és elveiről bővebben

¹ Bibliográfiám (1872–2003) eddig mintegy nyolcszáz tételt tartalmaz.

² A neveket saját gyűjtésemből (Hajdúnánás, 1999) és az alábbi munkákból merítettem: BACHÁT 1971, BALOGH 1966, B. GERGELY 1977, KÁLMÁN 1962, ÖRDÖG 1973. A nevek írásmódját egységesítettem, így minden névalakot egybeírok, hiszen ezek a névhasználó közösség számára lexikális egységek. A névrészhatárokat / jellel jelölöm. (A névrész fogalmát lásd alább.) A hivatalos névvel vagy annak változatával (becenévvel) együtt használt ragadványnevek esetében a család-, kereszt- és becenevek közlésétől eltekintettem, hiszen vállalt feladatomban nem ez utóbbiak funkcionális vizsgálata, hanem kizárólag a ragadványneveké.

lásd FEHÉR 2002: 75–8, KIS 1989: 39–40.) Mivel az így felvázolt leírási keret alkalmasnak bizonyult a ragadványnevek lexikális tulajdonságainak modellszerű bemutatására, mindenképpen indokoltnak tartom, hogy a funkcionális jellemzőket tárgyaló mostani írásomban is ezt a szemléletet és terminológiát kövessem.

3. A HOFFMANN-féle „f u n k c i o n á l i s - s z e m a n t i k a i e l e m - z é s” azoknak a modellfajtáknak ... a számbavételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak” (1993: 30). A névszerkezeti elemzés e szintjén a (ragadvány)névben közvetlen vagy közvetett formában megjelenő n é v - a d á s i m o t í v u m o k , szemantikai kategóriák vizsgálatát végezzük el (vö. i. m. 43): például a *Fekete* ragadványnév esetében a névadás alapjául a névviseelő valamely sajátossága (itt: hajszíne) szolgált, míg a *Lipi* (< *Lipták*) név létrejöttében inkább csak a meglévő névmodellhez (*Bari* < *Barkóczi*, *Buci* < *Bucilla*, *Kuli* < *Kulcsár* stb.) való alkalmazkodás igénye játszott szerepet.

3.1. Úgy vélem, hogy a ragadványnevekre is igaznak tarthatjuk a cseh RUDOLF ŠRÁMEKnek a névadási motívumokról a helynevek kapcsán írott gondolatait: a kutató az ún. megnevezési modelleknek (Benennungsmodell), vagyis a nevek funkcionálásában szerepet játszó szabályok összességének a névadási motívumokat magában foglaló komponensét a l a p m o d e l l e k n e k (Ausgangstellungmodell) nevezte, és elkülönítette a nyelvi elemkészletre, valamint azok kapcsolódási szabályaira vonatkozó ún. szóalkotási modellektől (wortbildendes Modell) (1972–1973: 56–7). (Ezzel kapcsolatban vö. még HOFFMANN 1993: 23–5, NYÍRKOS 1989: 291.)

Az alapmodellekről ŠRÁMEK megállapítja, hogy — szemben a szóalkotási modellekkel — nem nyelvspecifikusak, azaz kategóriáik nem az egyes nyelvek elemkészletének függvényei, hanem ismeretelméleti jellegűek, tehát az emberi gondolkodás fogalmi rendszerével mutatnak összefüggést. Ezért ŠRÁMEK szerint a történeti fejlődés során új alapmodellek nem is keletkeznek, hanem csupán mindig aktualizált variánsok formájában fordulnak elő; a szóalkotási modellek ezzel szemben a változásra hajlamosabbak (ŠRÁMEK 1972–1973: 68–9, 72; vö. még HOFFMANN 1993: 24–5, 31, 44).

3.2. A ragadványnévadásban szerepet játszó alapmodellek számbavételekor azon állításból indulunk ki, hogy „minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs” (HOFFMANN 1993: 43): a m o t í v á l t s á g é s a z ö n k é n y e s s é g egyidejűleg, ám ebből következően eltérő arányban jellemző az egyes nevekre. (E kérdésről bővebben lásd J. SOLTÉSZ 1979: 24–6.)

A denotátum valamely sajátosságát tükröző névalakokat (*Bolhás*, *Csűrhes*, *Koszós*, *Szép*, *Zöldséges* stb.) nyilvánvalóan erősebb motiváció jellemzi, mint a tulajdonnévi eredetű ragadványnevek azon csoportját, melyeknél a motiváció pusztán a névrendszerbe való beillesztés igényéből fakad (*Gazsó* < *Gazsi*, *Lukó* < *Lukács*, *Pernyő* < *Pál* stb.). A motiváltság mellett ugyanakkor minden névre

jellemző a motívumválasztásban megnyilvánuló önkényesség is: a névadó-névhasználó közösség szabadon dönthet arról, hogy az elnevezésben a lehetséges attribútumok közül melyiket használja fel.

3.3. A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a *n é v r é s z*. Funkcionális névrésznek tekintendő a ragadványnév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a ragadványnév jelentésének magvát adó denotatív jelentéshez való viszonyukban vizsgáljuk. Ennek megfelelően például a *Gumiláb* névalak olyan egy névrészből álló ragadványnév, aminek a denotatív jelentéshez való viszonya az 'aki mindig táncol' funkcionális-szemantikai jeggyel írható le. A *Nótás* ragadványnév névrésze pedig az 'aki gyakran énekel' információt árulja el viselőjéről stb. (vö. még HOFFMANN 1993: 43).

3.3.1. A denotátumra vonatkozó névbeli információk száma alapján elkülönítünk egyrészes és kétrészes ragadványneveket. *E g y r é s z e s n é v n e k* az olyan névalakokat tekintjük, amelyek a név viselőjéről egy információt (szemantikai jegyet) adnak meg: *Hátulszép* 'akinek formás fenéke van', *Szőrtarisznya* 'aki soha nem borotválkozik' stb. *K é t r é s z e s (ö s s z e t e t t) n é v n e k* pedig azokat a ragadványneveket nevezzük, amelyek a név viselőjéről két információt (szemantikai jegyet) fejeznek ki. Így például a *Kis/csócsa* névalak a következőket árulja el viselőjéről: (1) 'a fiatalabbik' (2) 'Csócsa nevű'. Ehhez hasonlóan a *Pista/néni* ragadványnév két névrésze a (1) 'Pista nevű' (2) 'néni' információkat adja meg a denotátumról (lásd még i. m. 50).

Mivel az átvizsgált többeszes névanyagban kizárólag egy-, illetve kétrészes neveket találtam, valószínűsíthetjük, hogy háromrészes ragadványnév — bár elvileg elképzelhető lenne ilyen névszerkezet is³ — nincs. (Mindehhez érdekes adalékul szolgálhat az is, hogy HOFFMANN ISTVÁN helyneveket vizsgálva szintén nem talált háromrészes névalakokat: 1993: 50–1.)

3.3.2. „Szerkezeti szempontból a morfológiai szerkesztéssel⁴ alkotott nevek egyrészesnek tekinthetők, de kétségtávol felmutatják az *á t m e n e t i s é g* jegyeit is” — állapítja meg HOFFMANN a helynevekről (i. m. 73; kiemelés tőlem

³ KIS TAMÁS osztják hősénekek — a ragadványnevekkel sok tekintetben rokonítható — személyneveit vizsgálva háromrészes neveket is említ: *oimát-iðχ-χò-sēuðñ- / òrt / uèñēmān* (1) 'Oimát-nép-embere-hajfonatos' (2) 'fejedelemlhős' (3) 'völk'; *òñk-ñioγi-χòlñ- / òrt / iðið* (1) 'Bálványhúsában-bővelkedő' (2) 'fejedelemlhős' (3) 'bátyó' stb. Megjegyzi ugyanakkor, hogy e nevekben a szorosabban összekapcsolódó első két névrészhez járuló harmadik tag tulajdonképpen nem is tekinthető biztosan a név részének, mivel beszélgetőpartnerenként változhat, vagy akár el is maradhat (1989: 41).

⁴ HOFFMANN morfológiai szerkesztésnek azt a névalkotási eljárást nevezi, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapsolásával helynévi (esetünkben: személynévi) szerep betöltésére válik alkalmassá (1993: 73).

— F. K.). Úgy vélem, hogy ezt a kijelentést nemcsak a helynevekre, hanem a hasonló alakulású ragadványnevekre is igaznak tarthatjuk, a személynévalkötő szerepű névformánsok⁵ ugyanis — annak megfelelően, ahogyan a közszők is valamilyen fogalmat fejeznek ki — általában a 'személy(ek)' jelentést képviselik, tehát a névviselő(k)re vonatkozó információt közölnek. Az asszonynévképző *-né* például az 'asszony', a *-k* többesjel — családi ragadványnévképzőként — a 'család', a *-ka/-ke* kicsinyítő képző pedig a 'fiatalabbik' jelentést reprezentálhatja a névben: *Daduska* (1) 'a fiatalabbik' (2) 'Dadus nevű', *Hófűvásné* (1) 'az az asszony' (2) 'akinek Hófűvás ragadványnevű ember a férje'; *Kacsák* (1) 'az a család' (2) 'amelyiknek több tagja Kacsá ragadványnevű' stb.

Az ilyen névalakokkal kapcsolatban HOFFMANN ugyanakkor megjegyzi, hogy esetükben „Nem beszélhetünk azonban egyértelmű kétrészségről, hiszen mind-egyik névformáns ugyanazt az általános jelentést hordozza csupán, s azt is meglehetősen eltérő mértékben, a formáns gyakoriságától, aktivitásától függően” (i. m. 73).

E helyütt kell megemlítenünk még azt, hogy a ragadványnevek csoportjában igen ritkán előfordulnak kettős névelőzményű alakok is (például *Gáljancsi* < az anya családnévéből és az apa becenevéből; *Pöske* < *pösze* × *szőke*, *Trojló* < *trojka* × *ló*). Ezek — az előbb tárgyalt ragadványnevekhez hasonlóan — szerkezeti szempontból ugyancsak átmenetiséget mutatnak az egyrészes és a kétrészes nevek között.

3.3.3. A névrész viszonyfogalom-jellegéből adódik, hogy látszólag analóg felépítésű névalakok eltérő funkcionális szerkezetűek lehetnek. A *Kis/dingó* ragadványnév kétrészes (ti. 'a fiatalabbik' / 'Dingó nevű'); a *Kiskabos* névalak ezzel szemben egy névrészből áll (ti. 'aki majdnem olyan vörös, mint Kabos László'). Ehhez hasonlóan összetett ragadványnév a *Mihók/mamuka* (ti. 'Mihók nevű' / 'öregasszony'), a *Róza/bácsi* (ti. 'Róza nevű' / 'bácsi'), a *Tréfás/ember* (ti. 'humoros' / 'személy') stb.; míg például a *Fokosgyerek* (ti. 'idős'), *Kanmenyecske* (ti. 'agglegény'), *Zsírosparaszt* (ti. 'szegény') nevek egyrészesek.

Fontos megjegyeznünk azt is, hogy — mivel a névrész nem morfológiai, hanem szemantikai kategória — a névrészek és a ragadványnévben található névalkötő szerepű morfémák (a továbbiakban: névelemek; vö. i. m. 44, 56) száma között nincs összefüggés: a *Cukorkaszopószájú* ragadványnév ugyan több névelemből épül fel, mint az összetett *Kis/ricsa* (ti. 'a fiatalabbik' / 'Ricsa nevű'),

⁵ „A tulajdonnevek jelentős részét bizonyos alaki sajátosságokról ismerjük fel. Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződések a névfórmánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglevők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el. Ilyen formánsok persze nem minden néven találhatók, rendszerük tehát töredékes, de vajon van-e olyan nyelvi kategória, amelynek morfológiai rendszere hiánytalan?” (J. SOLTÉSZ 1979: 19).

mégis egyrésznek tekinthető, mivel a névviselőről mindössze egy (külső tulajdonságra vonatkozó) információt közöl.

4. A ragadványnevek funkcionális-szemantikai elemzésével a szakirodalmi hagyomány ún. névadási indíték szerinti tipológiája rokonítható leginkább. Az egyes névkorpuszok ilyen jellegű rendszerezése a kezdetektől meglévő és manapság is a legnépszerűbb névelemzési szempontja a ragadványnevekkel foglalkozó feldolgozásoknak. (Az igen gazdag szakirodalomból lásd például BALÁZS J. 1982: 35–55, BALOGH 1966: 119–27, B. GERGELY 1977: 84–119, KÁLMÁN 1996: 97–9, KERTÉSZ M. 1902: 244–8, LŐRINCZE 1951: 73–94, TÓTH K. 1966: 97–107.)

Írásom e munkáktól lényegesen csupán egy dologban tér el: A 3.3. pontban leírtaknak megfelelően az elemzés alapegysége ezúttal nem a névegész (azaz a ragadványnév), hanem a névrész (tehát a ragadványnév egy funkcionális egysége). Ez utóbbi fogalom bevezetése két okból is hasznos lehet.

4.1. Az eddigi tipológiák — nem számolva e kategóriával — rendre problémába ütköztek az olyan ragadványnevek besorolásakor, amelyekben egyszerre két névadási motívum (a névviselőre vonatkozó két információ) is kifejeződik (például *Kis/jankó*). Mivel a rendszerezésekben az elemzés alapegysége a ragadványnévegész volt, ezek a nevek előtagjuk (*Kis-* 'fiatalabb') és utótagjuk (*-jankó* 'akinek Jankó a testvére') alapján egyidejűleg helyet kaphattak a tipológia különböző osztályaiban (viszonyított életkor; rokoni kapcsolat).⁶

Osztályozásunkat egyértelművé úgy tehetjük, hogy — igazodva a névadás tényleges mechanizmusához — a ragadványnevek besorolásakor nem a névegészt (*Kisjankó*), hanem a névtestben kifejeződő, a névadási motívumokat tükröző szemantikai egységeket (tkp. a névviselőre vonatkozó információkat hordozó névszegmenseket), tehát a névrészeket (*Kis-*, illetve *-jankó*) vesszük alapul.

4.2. A névrész fogalmának bevezetése a fentiekén túl azért is előnyös lehet, mert e kategória segítségével egyúttal a névszerkezeti elemzés alaktani szintjét is egyneműbbé és ténylegesen a névadási normát jellemző rendszerezéssé tehetjük.

Az eddigi tipológiák — mivel az elemzés során a névadási motívumokhoz szorosan nem kötődő névegészt vették alapul — a névbeli lexémák száma alapján kialakított osztályaikkal (*egyelemű, többelemű ragadványnevek*) nem mutathattak rá a névadás mechanizmusára, vagyis arra, hogy az elnevezés alkalmával

⁶ B. GERGELY PIROSKA — más szakemberekhez hasonlóan — ragadványnév-monográfiájában ezzel kapcsolatban úgy járt el, hogy a névben kifejeződő motívumokat rangsorolta, majd csupán az elsődlegesnek ítélt névadási indítékot vette figyelembe az adott ragadványnév besorolásakor. Ennek megfelelően például a *Kicsipali* (< *kicsi* + *Pali*) névalakot előtagja (*kicsi*) alapján a viszonyított életkorra vonatkozó nevek között helyezte el; a *Nagyandris* (< *Nagy*) ragadványnevet pedig utótagja (*Andris*) szerint a családtagokra utaló nevek csoportjába sorolta (1977: 88). Eljárása megkérdőjelezhető: mivel a névtestben mindkét névadási motívum egyformán kifejeződik, nincs okunk ezeket az elsődlegesség/másodlagosság alapján megkülönböztetni.

felhasznált funkcionális-szemantikai kategóriák (alapmodellek) milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg az egyes nevekben.

A fentieknek megfelelően a hagyományos rendszerezések egyaránt a minőségjelzős szerkezetekhez sorolták például az olyan „többbelemű” ragadványneveket, mint az *Afrikaimajom* vagy a *Közi/nagy*, holott ezek valójában nem tartoznak együvé. Míg az *Afrikaimajom* névalak esetében ugyanis a névviselő egyik belső tulajdonságát ténylegesen szószerkezet (*afrikai majom*) tükrözteti a névben, addig a *Közi/nagy* alakkal (ti. 'a Közben lakó' / 'Nagy nevű') más a helyzet: a névközösség a denotátumra vonatkozó egyik információt egy melléknév (*közi*), a másikat pedig egy tulajdonnév (*Nagy*) felhasználásával fejezte ki a névben (vö. még FEHÉR 2002: 85).

A szemantikai (*névrész*) és morfológiai (*névelem*) kategóriákat világosan elkülönítő, a névrészhez mint alapegységhez viszonyító elemzéssel tehát a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezetfajtáknak (tkp. a megnevezési modellek két komponensének) a nevekben realizálódó kapcsolattípusait is leírhatjuk, ezáltal pedig az adott névközösség névadási normáját mutathatjuk be (vö. ŠRÁMEK 1972–1973: 70–1, 74; HOFFMANN 1993: 24, 31).

5. A ragadványnévadásban szerepet játszó funkcionális-szemantikai modelleknek, vagyis a *n é v r é s z f u n k c i ó k n a k* két alapkategóriáját különíthetjük el: vannak olyan névrészek, melyek a névviselő valamely *s a j á t o s s á g á r a* utalnak (*Elefánt* 'nagytermetű', *Hatvékás* 'gazdag' stb.), de léteznek olyanok is, amelyek a névadáskor egyszerűen csak *m e g n e v e z ő* szerepben állnak (*Mila* 'Milancsik nevű', *Zsugecs* 'Zsuga nevű' stb.).

5.1. A sajátosságot kifejező és a megnevező funkciójú alapmodellek mellé — a HOFFMANN-féle funkcionális-szemantikai elemzés hagyományait követve — harmadik kategóriának felvehetnénk még a helyfajtajelölő névrészek (vö. i. m. 47) ragadványnévtani analógiájaként a *s z e m é l y j e l ő l ő* funkciót is. Ide olyan névrészeket sorolhatnánk, amelyek valamiféle 'személy' jelentést reprezentálnak a névben (pl. *Fekete/asszony*, *Fisza/papa*, *Öcsém*). Az ilyen névfunkció lexikális kifejezője természetesen csakis valamilyen fajfogalmat (foglalkozást, címet, rangot, társadalmi vagy életkori helyzetet, rokoni, baráti kapcsolatot) jelentő közszó (J. SOLTÉSZ terminusával: determinativum; 1979: 112–3) lehetne.

Mivel azonban e névrészszeret a ragadványnevek esetében világosan nem különíthető el a sajátosság funkciótól — gondoljunk például a *Karikás/bácsi* összetett név utótagjára, amely azon túl, hogy személyt jelöl, egyben életkorra (tehát sajátosságra) is utal —, úgy gondolom, helyesebben járunk el, ha a személyjelölő névrészszeret nem önálló alapmodellfajtaként, hanem csupán a sajátosság funkciójú névrészek egyik altípusaként tartjuk számon. HOFFMANN egy későbbi írásában egyébként maga is utal arra, hogy a (hely)fajtajelölő szerepet is tulajdonképpen egyféle sajátosság funkciónak kell tekintenünk (1999: 209).

5.2. Vannak olyan nevek is, melyeknek funkcionális szerkezete nem világos a számunkra, mivel a bennük kifejeződő névfunkciót már a névhasználó közösség sem tudja a névadási szituációhoz kapcsolni, így nem értjük az elnevezések motívumait (például *Cigányleány*, *Gocoj*, *Hajdú*, *Kostyěj*, *Szabógallér*). Ezeket a gyakorlati szempontú rendszerezésekben kategorizálhatatlan neveknél kell tartanunk. Megjegyzem ugyanakkor, hogy e csoport a nyelvben valójában nem létezik, hiszen egy-egy név nem lehet már születése pillanatában kategorizálhatatlan: keletkezésekor minden ragadványnévbeli névrész vagy sajátosság vagy megnevező funkcióban áll.

5.3. A névrészszerp megállapítása természetesen mindig a névadáskori helyzethez viszonyít: a *Mezőőr* ragadványnév névrészét akkor is sajátosságot (foglalkozást) kifejezőként elemezzük, ha időközben a névviselő más munkakörbe került. „A nyelvtudat nem feltétlenül vesz tudomást a denotátumok ilyen jellegű megváltozásáról, s ennek megfelelően nem is tükrözteti minden esetben ezeket a módosulásokat a név nyelvi arculatában: jelentésében, funkcionális és lexikális szerkezetében. ... Az analízis során azonban csupán azokra a mozzanatokra lehetünk tekintettel, amelyek a névben nyelvileg is megjelennek, kifejeződnek.” (i. m. 49).

6. Az egyrészes ragadványnevek funkcionális-szemantikai tulajdonságai

6.1. Az egyrészes ragadványnevek leggyakoribb típusa az, amelyik a nevet viselő személy valamely sajátosságát fejezi ki (*Bacilusgazda* 'piszkos'; *Bolha* 'kistermetű'; *Szöcske* 'fürgő').

A névviselők a sajátosságot kifejező alapmodellfajták mentén olyan értelemben motiválják a keletkező ragadványneveket, hogy csak valamely meglévő tulajdonságuk lehet a névadás alapja, a névrész elemeinek a denotatív jelentéshez való viszonya ily módon tehát nem mondhat ellent a valóságnak. Ha ez látszólag mégis bekövetkezik (*Angyalka* 'romlott erkölcsű', *Fekete* 'ősz hajú'), akkor az ellentmondást a motívumfajta és a felhasznált szóalkotási modell egyedi, a névadó-névhasználó közösség által ismert és egyúttal a ragadványnévnek sajátos pragmatikai jelentést is adó kapcsolata oldja fel (itt: a névadás során a névviselőnek a névben tükröztetni kívánt tulajdonságát antonim jelentésű lexémával fejezték ki).

Ez a névrészfunkció szemantikailag igen sokféle viszonyt tartalmazhat, ezért a kategóriát a vizsgálat jellegétől, céljától, illetve a névkorpusz nagyságától függően további altípusokra bonthatjuk. Így elkülöníthetünk például rokoni kapcsolatra utaló (*Csácsa* 'aki a Táncsicsácsa ragadványnevű ember fia', *Tóth* 'aki a Tóth családba házasodott'); termetre, testalkatra vonatkozó (*Kis*, *Tyúkszar*); testtartást, járást kifejező (*Csosza*, *Veréb*); fizikumra utaló (*Bordás*, *Nagy*); foggyatékosságra, feltűnő testrészeire vonatkozó (*Gömbatléta*, *Sánta*); arc-, bőr- és hajszínt kifejező (*Füstös*, *Piros*); haj-, szakáll- és bajuszviseletre utaló (*Gyapjas*,

Szőrös); szépségre, csúnyaságra vonatkozó (*Ronda, Szép*); ápolatlanságra utaló (*Koszmagazin, Taknyos*); szavajárásra vonatkozó (*Ám, Csá*); lelki tulajdonságot kifejező (*Dicsekedő, Makacs*); foglalkozásra utaló (*Csikós, Hentes*); származásra, lakóhelyre vonatkozó (*Dorogi, Kúti*); a névviselővel kapcsolatos eseményt kifejező (*Budiculáp* 'kerti vécét épített', *Szellemirtó* 'a temetőben szellemeket látott') stb. sajátosság funkciójú névrészeket.

6.1.1. A névviselő valamely jellemző tulajdonságát kifejező névrészek leginkább főnevekből (*Ágyúgolyó* 'pocakos', *Csuja* 'a Csuja családba házasodott') és melléknévekből (*Kopasz* 'tar', *Sete* 'balkezes') alakulnak, de ezeken kívül bármilyen egyéb szófajú lexéma, illetve szószerkezet részt vehet ilyen egyrészes ragadványnevek felépítésében. Igéből alakult például a *Hasítom* szavajárásra utaló névalak, melléknévi igenév az alapja a névviselő énekhangjáról árulkodó *Nyekergő* ragadványnévnek, interakciós mondat szóból alakult a névviselő szóhasználatára utaló *Dicsértessék* név, hangutánzó mondat szói eredetű a *Huhu* szavajárási ragadványnév, szószerkezetből alakult a testalkatra vonatkozó *Végigüres* névalak stb. (Erről részletesen lásd még FEHÉR 2002: 78–83.)

Egyrészes sajátosság funkciójú ragadványnév morfológiai szerkesztéssel (*Almácsi* < *alma* + *-csi*, *Matati* < *matat* + *-i*), hangalaki⁷ (*Kacsi* < *kancsi*, *Matolya* < *datolya*) vagy jelentésbeli névalkotással⁸ (*Egér* < *egér*, *Pörög* < *pörög*) keletkezhet.⁹

6.1.2. Mivel ez a névrészszerp a személynévek közül a pogánykori neveken kívül csakis a ragadványnevekben lelhető fel,¹⁰ a sajátosság funkció létét tulajdonképpen az e személynévtípusokat kizárólagosan jellemző természetes névteremtő működéssel magyarázhatjuk (vö. még J. SOLTÉSZ 1979: 56).

A sajátosságot kifejező ragadványnévrész — a személynévegész felől nézve — alkothat önmagában egyrészes nevet (*Duci, Fakir, Pici*), de szerepelhet kétrészes személynév tagjaként, azaz a család-, keresz- és becenévi névrészekkel együtt is (*Békás / Pálóczi, Bolond / Mari, Kerekfejű / Nagy Miklós*).

6.2. A m e g n e v e z ő szerepű egyrészes ragadványnév mindig már meglévő személynévből jön létre. Az ilyen alakulású hangsor funkcionális névrészként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben az eredeti személynév jelentése is:

⁷ A hangalaki szóalkotásról részletesen lásd KIS 2002.

⁸ Jelentésbeli névalkotásnak azt a névkeletkezési formát nevezem, amelynek során a névadók a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel ragadványnévként, hogy az új (ragadványnévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg (vö. PAPP I. 1963: 8–11, HOFFMANN 1993: 67–9, 89–119).

⁹ Mivel minden névalkotási eljárásban valamennyi névkeletkezési típus jegyei egyidejűleg (közvetlenül vagy zéró fokon) fellelhetők (vö. KIS 2002: 105), feltétlenül szükséges itt megemlíteni azt a besorolási elvet, miszerint az egyes nevek keletkezésének jellemzésekor mindig a domináns, a névalkotási eljárást leginkább meghatározó jegyet keressük (vö. HOFFMANN 1993: 69).

¹⁰ A család-, keresz- és becenevek mind megnevező funkcióban állnak.

a denotátumra való utalást (*Bozó* 'Bozán nevű'; *Jáska* 'János nevű'; *Reszka* 'Reszezi nevű') (vö. HOFFMANN 1993: 47–8). Ebből következik, hogy e nevek motiváltságát tulajdonképpen a meglévő ragadványnévrendszerbe való beillesztés igénye teremti meg.

A fentieknek megfelelően a megnevező névrészfunkciónak a tipológiába való felvétele azért lehet különösen előnyös a névkutató számára, mert ez az alapmodellfajta a személynevek átalakulási folyamatait közvetlenül jellemzi, a keletkező ragadványneveknek a mindenkor névrendszertől való morfológiai meghatározottságát (a névminták szerepét) pedig a sajátosság funkciójú névrésztípusnál erőteljesebben mutatja (vö. i. m. 21–2).¹¹

6.2.1. Mint láttuk, ez a névrészfunkció lexikális tekintetben nem túl változatos, hiszen megnevező szerepben kizárólag személynévi eredetű hangsor állhat. Családnévből származik például a *Sziki* (< *Szikora*) névalak, keresztnév az alapja a *Feleka* (< *Ferenc*) ragadványnévnek, a család- és a keresztnév kettőséből alakult a *Gyamibor* (< *Gyarmati Tibor*), becenév az alapja a *Jankula* (< *Jankó*) ragadványnévnek, a családnév és a becenév együtteséből jött létre a *Vödi* (< *Veres Ödi*) névforma, ragadványnévi eredetű a *Csutuka* (< *Csuta*) névalak.

Egyrészes megnevező ragadványnevek valódi személynévből szerkezeti változással¹² vagy névátvétel¹³ útján keletkezhetnek (vö. HOFFMANN 1993: 48, 68–9, 121–43).

6.2.2. Az ilyen szerkezetű ragadványnevek funkcionális szempontból igen közel állnak a (szintén megnevező szerepű) család-, keresztnév- és becenevekhez. Így nem meglepő, hogy a keresztnévi alapú megnevező ragadványnevek és a hasonló eredetű becenevek közti határ nemritkán elmosódik, bizonytalanná téve egyes névalakok státusát (*Annipanni* 'Panni nevű', *Báblis* 'Bálint nevű', *Jancsipancsi* 'Jancsi nevű'). A kérdésben döntést az utónévkönyvek becenevanyagához igazodva nyilvánvalóan nem hozhatunk, ilyen tekintetben csakis a névadó-névhasználó közösség ítélete lehet irányadó: eszerint a problémás névalakok hovatartozását mindig az határozza meg, hogy a névközösség az adott névformákat ragadványnevekként vagy becenevekként tartja-e számon.

¹¹ Érdekes itt megjegyezni, hogy a névformánsok szerepére, azaz a tulajdonképpeni morfológiai modellhatásra — fontossága ellenére — mindeddig csak igen kevesen figyeltek fel a személynévtani szakirodalomban: B. GERGELY 1977: 192–3, J. SOLTÉSZ 1979: 19, 25.

¹² Szerkezeti változásnak azt a névkeletkezési folyamatot nevezem, amelynek során úgy jön létre új ragadványnév, hogy egy személynévben (család-, keresztnév-, becenev- vagy ragadványnévben) a tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlanlansága mellett a személynév alakját érintő változás megy végbe (vö. HOFFMANN 1993: 121).

¹³ A névátvétellel mint külső szóalkotásmóddal (vö. PAPP I. 1963: 4–7, HOFFMANN 1993: 68–9, 143) kapcsolatban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy — mivel az egyes nyelvek, nyelvváltozatok (pontosabban a névközösségek) határai a gyakorlatban nemigen jelölhetők ki — e névkeletkezési móddal csak mint elvi lehetőséggel számolhatunk.

Az egyrészes megnevező szerepű ragadványnevek személynévi eredetével magyarázhatjuk, hogy e névalakok csak önállóan fordulnak elő, azaz egyéb tulajdonnévi névrészekkel (család-, kereszt- vagy becenevekkel) használatuk során nem egészülnek ki. E névtípus főként a szlengragadványnevek körében gyakori, míg a „hagyományos” ragadványnevekre¹⁴ kevésbé jellemző.

7. A k é t r é s z e s ragadványnevek funkcionális-szemantikai tulajdonságai

Az összetett nevek kis elemszámú csoportjában¹⁵ nyilvánvalóan ugyanazon alaptípust képviselnek (pontosabban azok kombinációi) tűnnek fel, amelyek az egyrészes ragadványneveknél is előfordultak.

Két sajátosság funkciójú névrész jelzős szerkezetet alkotva kapcsolódik össze például a *Gólya/néni* (ti. 'magas' / 'néni'), a *Táncsics/ácsa* (ti. 'a Táncsics Mgtsz-ben dolgozó' / 'ács'), a *Tündér/asszony* (ti. 'segítőkéz' / 'asszony') nevek esetében; megnevező és sajátosságot kifejező tagok jelzős kapcsolata alkotja a *Báró/gyuri* (ti. 'az a Báró ragadványnevű ember' / 'akinek Gyuri nevű rokona van'), a *Kis/úr* (ti. 'Kis nevű' / 'férfi') vagy a *Szenyő/bá* (ti. 'Szentjóni nevű' / 'tanár bácsi') névformákat.

Megnevező utótag szinte kizárólag sajátosság funkciójú jelzői előtaggal fordul elő: *Kis/bóri* (ti. 'a fiatalabbik' / 'Bóri nevű'), *Nagy/csócsa* (ti. 'az idősebbik' / 'Csócsa nevű'), *Nagy/dingó* (ti. 'az idősebbik' / 'Dingó nevű') stb. Két megnevező névrész mellérendelő kapcsolata meglehetősen ritka a ragadványnevek esetében. Az átvizsgált többeszes nagyságrendű névanyagban mindössze egy ilyen szerkezetű nevet találtam: a *Lupuj/duka* összetett névforma a névviselő két korábbi ragadványnevének (*Duka, Lupuj*) együtteséből jött létre.

7.1. A kétrészes ragadványnevek csoportja lexikális tekintetben kevésbé változatos, ezek a nevek ugyanis általában főnévi vagy melléknévi előtagúak, másodlagos névrészként pedig (majdnem mindig) személynév vagy személyre utaló köznév áll a ragadványnevében.

A személyre utaló közszókból (*kisasszony, néni, öcsém, sógor, úr* stb.) álló sajátosságot kifejező névrészek utótagként természetesen vetik fel a tulajdonnév határainak kérdését. Ezek a lexémák ugyanis szokásosan vokatívuszi, illetve névkiegészítő szerepben használatosak a család-, kereszt- és becenevek mellett, így problémás lehet annak megítélése, hogy az egyes névalakok eseté-

¹⁴ „Hagyományos” ragadványneveknek tekintem az olyan neveket, melyek nyelvi alapjául a közösség dialektusa szolgál. Ezekről elkülöníttem a KIS TAMÁS által szlengragadványneveknek nevezett névcsoportot, ez utóbbiak bázisnyelve ugyanis a szleng (vö. KIS 1996, 1997).

¹⁵ Kétrészes ragadványnév meglehetősen kevés van, annál több viszont a hivatalos névvel, illetve annak változatával (becenévvel) együtt használt ragadványnevek száma, ahol — a személynév egész felől nézve — a kétrészséget a ragadványnévi névrész és a család-, kereszt- vagy becenevi névrész kapcsolata valósítja meg: *Ács / Nagy Laci* (1) 'ács foglalkozású' (2) 'Nagy Laci nevű'; *Beles / Szilvási* (1) 'nagyétkű' (2) 'Szilvási nevű'; *Hazug / Nagy Imre* (1) 'nem szavazható' (2) 'Nagy Imre nevű' stb.

ben ezek a szavak részei-e a névnek vagy csak a ragadványnevek mellett álló járulékos tagok. Mivel elméletileg azt mondhatjuk, hogy azok a lexémák, „amelyek elhagyásával a név nem név többé, vagy pedig más név — más egyednek a neve —, szerves szerkezeti elemek” (J. SOLTÉSZ 1979: 17), ezért a kérdés eldöntésekor a gyakorlatban csakis a névadó-névhasználó közösségnek az adott névformára vonatkozó ítélete lehet mérvadó.

Kétrészes ragadványnév csak szerkezeti változással (*Kesely/próci* < *Próci*, *Zsúpos/zsüke* < *Zsüke*) vagy szintagmatikus szerkesztéssel¹⁶ (*Kis/fakír* < *kis* + *Fakír* m., *Lúd/úr* < *lúd* + *úr*) jöhet létre.

7.2. Az összetett névalakok — minden bizonnyal kétrészségükből adódóan — kizárólag önállóan, azaz egyéb tulajdonnévi névrészek nélkül használatosak (*Bancsi/fű*, *Kokas/gyuri*, *Piros/butykó*).

8. Úgy vélem, hogy — egyfajta összegzésként — mindenképpen hasznos lehet néhány szót szólni a ragadványnevek funkcionális jellemzőinek más elemzési szintekkel való modellszerű összefüggéseiről is.

8.1. A funkcionális névrészek lexikális jellemzőit tárgyalva láthattuk, hogy azok felépítésében bármilyen nyelvi elem részt vehet, mégis leginkább főnevekből és mellénevekből alakulnak ragadványnévi névrészek. A különböző szófajú névelemek ugyanakkor funkcionális tekintetben megoszlanak: míg sajátosság kifejezésére minden lexéma és szókapcsolat alkalmas, megnevező funkcióban csak személynévi eredetű hangsor állhat.

A kétrészes ragadványneveket alkotó elő- és utótagok közti szintaktikai viszonyt vizsgálva azt is tapasztalhattuk, hogy funkcionális névrészeket alanyos, tárgyas és határozós viszony nem köthet össze, a tagok között csakis jelzős kapcsolat (illetve igen ritkán mellérendelő viszony) lehetséges (vö. HOFFMANN 1993: 60).

8.2. A nevek funkcionális szerkezeti típusai a ragadványnév-alkotási folyamatokkal is mutatnak bizonyos összefüggéseket. Míg szerkezeti változással egy-, illetve kétrészes nevek egyaránt keletkezhetnek, jelentésbeli névalkotással és névátvétel útján csakis egyrészes, szintagmatikus szerkesztéssel pedig kizárólag kétrészes ragadványnevek jöhetnek létre. Láthattuk ugyanakkor azt is, hogy hangalaki szóalkotással általában egyrészes nevek, igen ritkán pedig funkcionális átmenetiséget felmutató névalakok keletkeznek; a morfológiai szerkesztés viszont mindig köztes névformákat eredményez.

FEHÉR KRISZTINA

¹⁶ A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportjába azokat a ragadványneveket sorolom, amelyek keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jönnek létre (vö. HOFFMANN 1993: 70).

Irodalom

- BACHÁT LÁSZLÓ (1971): A hivatalos névből alakult ragadványnevek az iskolában. *MNy.* 67: 439–49.
- BALÁZS JUDIT (1982): *A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében.* NytudÉrt. 114. sz. Bp.
- BALOGH LÁSZLÓ (1966): A szamoszegi ragadványnevek rendszere. *MNyj.* 12: 109–35.
- FEHÉR KRISZTINA (2002): A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 75–85.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.* Bukarest.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- KÁLMÁN BÉLA (1962): Szavajárási neveinkhez. *MNyj.* 8: 139–42.
- KÁLMÁN BÉLA (1996): *A nevek világa.* Negyedik kiadás. Debrecen.
- KERTÉSZ MANÓ (1902): A magyar gúnynevek. *Nyr.* 31: 243–50.
- KIS TAMÁS (1989): Újabb szempontok az osztják személynévkutatásokhoz. *FUD.* 1: 39–44.
- KIS TAMÁS (1996): Személynevek a szlengben. *MNyj.* 33: 93–104.
- KIS TAMÁS (1997): A csoportnevek. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK. 209. sz. Bp.–Miskolc. 207–14.
- KIS TAMÁS (2002): A hangalaki szóalkotás. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroška tiszteletére.* Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 104–7.
- LÖRINCZE LAJOS (1951): Szempontok és adatok személyneveink újabkori történetéhez. *MNyj.* 1: 64–94.
- NYIRKOS ISTVÁN (1989): A tulajdonnevek hírértékéről. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 290–4.
- ÖRDÖG FERENC (1973): *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Bp.
- PAPP ISTVÁN (1963): A szóalkotás problémái. *MNyj.* 9: 3–31.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–1973): Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- TÓTH KATALIN (1966): A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdéseiről. *MNyj.* 12: 95–107.

Az Öreg graduál ötvenegyedik zsoltárának forrása*

Az Öreg graduál, a reformátusok 1636-ban Gyulafehérvárott megjelent énekes szertartáskönyve zsoltárszövegeinek egyes típusait válogatott szemelvényekkel ugyanitt korábban már bemutattam (MNYj. 39 [2001]: 165–76). Ezek általában a Vizsolyi Biblia (1590) szövegével megegyeznek, de — nem számítva a gyakori kisebb eltéréseket — attól nem egyszer nagyobb mértékben különböznek. Két zsoltár szövegének forrása pedig jelentős részben, illetve egyáltalán nem is a Vizsolyi Biblia. Közülük az egyik, az első zsoltár szövege egyértelműen a kéziratosságot egy olyan ágából ered, amelyet a Batthyány graduál (BatthyK.), a Ráday graduál (kísérő tanulmánnyal kiadta FERENCZI ILONA, *Graduale Ráday saeculi XVII. Musicalia Danubiana* 16. sz. Bp., 1997) s részben a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött, kiadatlan Spáczay graduál képvisel (FEKETE: MNY. 98 [2002]: 329–35). Az újabb kutatások szerint ezeket a graduálokat a 17. század elején írták le, noha nyilván jóval korábbi hagyományt (is) képviseltek (vö. CZEGLÉDY SÁNDOR: MNY. 59 [1963]: 24–9). Az Öreg graduál 51. zsoltára szintén kapcsolódik a kéziratosságot ehhez az ágához, ugyanakkor azonban erősen kötődik a Vizsolyi Bibliához is. Ez alkalommal az 51. zsoltárnak a szöveghagyományát vizsgálom.

Az ószövetségi próféta-ságot általában jellemzi a vétkek elhagyására való felhívás. Ennek egyaránt hangsúlyos a belső aspektusa és a külső tettekben való megnyilvánulása. Ezért a liturgiában kitüntetett helye van a hét bűnbánati zsoltárnak (ezek a 6., 32., 38., 51., 102., 130., 143. sorszámuak a héber biblia illetőleg a protestáns számozás szerint). Közülük legtöbbször az ötvenegyedikkel találkozunk. Ez például a reggeli istendicséret (laudes) zsoltározásában minden nap benne van. A böjti szertartásnak is része ez a zsoltár. A protestánsoknál szintén hangsúlyosak a bűnbánati zsoltárok, többek között a halottaskönyvben (a temetési énekek 1598-tól sokszor megjelent gyűjteményében) szintén benne voltak. Az 51. zsoltár lényeges versei a *communio* (úrvacsora) szertartásában ma is elhangzanak. Az Öreg graduálban több helyütt különbözik a Vizsolyi Bibliától ennek a negyedik bűnbánati zsoltárnak a szövege (*Miserere mei Deus, secundum magnam misericordiam tuam*, a Vulgata szerint 50.), aminek az a fő oka,

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 22. Készült az OTKA T 029146 sz. pályázata támogatásával.

hogy a szerkesztő püspök, Keserői Dajka János — bár a szöveget helyesbítette is — egyes verseket az említett kéziratos forráscsoport alapján íratott le. Olykor, amint alább látjuk, az 51. zsoltár egyes verseiben a Batthyány/Ráday graduálban krisztianizáló adaptációt (történetietlen keresztyén átértelmezést) találunk. Az ilyen anakronisztikus sorokat (például az *fzent Lelek Ur Jftent ne ved el en tőlem... Erőfsits meg engemet fzent Lelek Jftennel* stb.) — amelyeket az Öreg graduálban Keserői Dajka püspök helyesbített — alábbi közlésemben félkövér betűtípus különbözteti meg a zsoltár szövegének többi részétől.

Az 51. zsoltárban a részben eltérő szóhasználat és egyes szövegrészek átfogalmazása mellett ezenkívül egy másfajta, sajátos szemlélet megjelenésére is figyelniünk kell. Előfordul, hogy a Biblia szövegétől eltérően az Öreg graduál a Batthyány/Ráday graduál hagyományát követi, ilyenkor protestáns dogmatikai tanítást illusztrál.

Alább úgy tördeltem három hasábra a szöveget, hogy egymás mellé kerüljenek az egymásnak megfelelő zsoltárversek és sorok. A kéziratos hagyomány egyik ágát a Batthyány graduál (Nytár. XIV. — innen idézem) és a vele azonos szövegű Ráday graduál képviseli. Az Öreg graduál és a Batthyány/Ráday graduál egyező szövegrészeit folyamatos aláhúzással jelölöm; az Öreg graduálnak a Vizsolyi Bibliával való egyezését vagy mindhárom szöveg egyezését pedig pontozott aláhúzással. A „pusztán” szórendi eltéréseket általában ugyancsak figyelembe vettem. Az említett kéziratos forrás(csoport) graduáljai alapján megmagyarázható az Öreg graduál szövegének a Vizsolyi Bibliától való különbözése. Csupán kisebb részben ismerjük az egykori forrásokat, mert többségük idő közben elpusztult, így elképzelhető, hogy az Öreg graduálhoz sokkal közelebb álló szövegek is a szerkesztő püspök kezében forogtak a 17. század harmincas éveinek elején, amikor nyomtatott és kéziratos források alapján az Öreg graduál Zsoltárkönyvének mintaszövegét megállapította.

Vizsolyi Biblia	Batthyány/Ráday graduál	Öreg graduál
LI. <i>Dauid Pfalmufa, mikor f hoz- zá ment volna Nathan Prophé- ta, minc vtánna az Bethseba afzfzonnyal vétkezet volna.</i>	Pfal. 51. (L.)	Pfal. XLI. [= LI.]
1 Kőnyörűly én raytam, én Istenem, az te irgalma[ságod szerint. Az te irgalma[ságodnac [ok]ága szerint töröld el az én bűneimet.	3 Kőnyörűly raitam en Istenē : Az te <u>nag</u> irgalma[ságod szerint Es az te bőfeges kegelmeffegedből : Töröld el az én bűneimet.	Kőnyörűly én raitam, én Istenem: Az te <u>nagy</u> irgalma[ságod szerint. Az te irgalma[ságodnak [ok]ága szerint: Töröld el az én bűneimet.
2 Mojs meg engemet az én álnok[ságimból.	4 Mojs meg engemet az én álnok[ságimból :	Mojs meg engemet az én álnokságimból:

és minden én álnokfágimat töröld el.	Es minden alnokfágimat töröld el <u>ennekem</u> .	Es minden álnokfágimat töröld el <u>énnékem</u> .
10 Teremts én bennem tízta βiuet Isten , és az erős lelket	12 En Istenem adg tífzta fziuet ennekem : <u>Es az te igedben valo</u> <u>tökélletes lelket</u> uyts meg az en fzivemben.	Teremts én bennem tíjzta fziuet, én Istenem: <u>Es az te igédben való</u> <u>tökélletes lelket</u> .
wiüts meg én bennem. 11 Ne vejs el engemet az te ertzád elől : és az te bent lelkedet ne vedd el én tőlem.	13 Ne vejs el engemet az te orczádnak előle : Es az szent Lelek Ur Istent ne ved el en tőlem.	uijtsd meg én bennem. Ne vejs el engemet az te orczádnak előlle : Es az te szent lelkedet ne vegyd el én tőlem.
12 Add meg énnékem az te iduözitéjednec örömét:	14 Ad meg az en <u>lelkemnek vigaffagat</u> <u>mell'et ertettem</u> <u>az te igedből</u> <u>idueffegem felől</u> : Es erőfficz meg engemet szent Lelek Istenuel.	Add meg énnékem <u>az én</u> <u>lelkemnek vigaffágát</u> , <u>melyet értettem</u> <u>az te igédből</u> <u>idvöffegem felől</u> : Es erőffits meg engemet az engedelemnek lelkével.
és az engedelemnec lelkéuel erőffits meg engemet.	15 Ha en velem íg <u>teende(z</u> <u>hirdetem az bwnőfőknek</u> <u>az te utaidat</u> : Es az bwnőfők te hozzád <u>terwlnék</u> .	<u>Ha én velem így tejende(z</u> <u>hirdetem az bűnőfőknek</u> <u>az te utaidat</u> : Es az bűnőfők te hozzád <u>térulnek</u> .
13 Tanitom az bwnőföket az te vtaidra: és az bwnőfőc te hozzád meg tērnec.	16 Oh en iduezitő Istenem fzabadicz meg engemet <u>minden bwneimből</u> :	<u>Oh én idvőzitő Istenem</u> fzabadits meg engemet <u>minden bűneimtől</u> :
14 Szabadits meg engemet az vértől ő Isten , én iduőfségemnec Istene : Es az én nyeluem nagy örömmel hirdeti az te iga[ságodat.	<u>hoé az en néluem</u> nagy örömmel <u>valhaffa</u> az te iga[lagodat.	<u>Hogy az én nyelvem</u> nagy örömmel <u>valhaffa</u> az te iga[lagodat.
15 WRam az én aiakaimat nifd meg, és az én Bám hirdeti az te diczeretedet.	17 Nifd meg <u>uram</u> <u>az en aiakimat</u> : Es az en fzam hirdeti az te diczeretedet.	<u>Nyifd meg Vram</u> <u>az én ajakimat</u> : Es az én fzám hirdeti az te dicsiretedet.
16 Mert nem gyönyörködől az áldozatokban , hogy azokat adgyam te néked: az egéβlen égő áldozatot nem akarod.	18 Mert ha akartad uolna <u>áldozatot tettem volna</u> en <u>teneked</u> : <u>de nem gőnőrkődől</u> <u>kwlőfő áldozatoknac</u> <u>uoltaba</u> .	<u>Mert ha akartad volna</u> <u>áldozatot tőttem volna</u> <u>tenéked</u> : <u>De nē gyönyörködől</u> <u>kűlfő áldozatnak</u> <u>mivóltában</u> .
17 Azt Isten előtt kedues áldozatoc,	19 Te neked felfeges Isten <u>kellemetes áldozat</u>	<u>Tenéked Felfeges Isten</u> <u>kellemetes áldozat</u>

az tőredelmes lélec, az tőredelmes és keferues űiuet nem vtálod meg. 18 Tégy iol az te ió akaratodból az Sijonual : és építs meg az Ieru[sálem]nec kő falait. 19 Ackor kedue[re]c lé[ve]nec te előtted az igaf[ságnac] áldozati, az egéblen égő áldozatoc és az hálá adá[fnac] áldozati : Ackor az te óltárodon áldoznac néked tulkockal.	bűnből ualo fel[er]kent lelek : Es alazatos keppen meg[er]zomorodot[er]ziuet nem utalz meg. 20 Tégy kegelmeffeget az te ió uoltodbol mindenekkel : hog az te kere[er]zt'enid erő[er]ffen ep[er]wlhe[er]ffenek. 21 Ackoron haladato[er]ffagbol az te oltarodon aldozatot te[er]znek teneked: Az ő igaffagoknak ieget k[er]wl[er]őkepen[nis] meg mutatt[er]ák te neked. di:	bűnből való fel[er]kent lélek : Es alázato[képpen] meg[er]zomorodot[er]zivet nem útál[er]z meg. Tégy kegylmeffeget az te jóvóltodból az Sionnal : Es éppit[er]d meg Ieru[sálem]nek kőfalait. Ackoron kedve[er]fek lé[er]znek te előtted az igaffágnak, és hálá-adá[er]fnak áldozati : Mert az hivek az ő igaffágoknak jegyeit kulsőképpen-is meg mutatt[er]ák tenéked. Dicső[er]ség, &c.

A szövegek különböző aláhúzásokkal jelölt összevetése tehát kétségtelenül mutatja, hogy az Öreg graduál az 51. zsoltárban a Vizsolyi Biblia mellett erőteljesen támaszkodott a kéziratok hagyományának a Batthyány/Ráday graduál által képviselt ágára is.

Az alábbiakban a Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál összehasonlításához — mintegy címszóként kiemelt jellegzetes témakörök szerint — még külön megjegyzéseket fűzök.

Felirat. A feliratok a zsoltárok többségének szövege előtti tájékoztató sorok, szakkifejezések a keletkezésről, a szerzőről és a szertartási használatról. Ezek hiánya miatt a Vizsolyi Biblia Zsoltárkönyve közelebb jár a liturgikus kiadványokhoz, mint a bibliakiadásokhoz. Feltűnő, hogy ennek a zsoltárnak van felirata a Vizsolyi Bibliában. Károlyiék csak itt és még két zsoltár fölött nem hagyták el a feliratot, de még eme három alkalommal sem számozták hozzá a zsoltár szövegéhez. Ebből adódik a versek számozásának eltérése. A liturgikus célra szánt fordítások és zsoltárkiadások mellőzik a feliratokat. Sem az Öreg graduálban, sem a kéziratok graduálokban nem találunk ilyeneket. Azonban a hívek számára és olvasásra (felolvasásra) is szánt bibliafordításokban mindenkor megvan az egyes zsoltárok felirata. Ezért aztán a Vizsolyi Biblia Szenci Molnár Albert-féle kiadásai (1608, 1612), azután a Váradi Biblia (1660) és a Tótfalusi Kis Miklós bibliakiadása (1685) mind pótolták a Vizsolyi Bibliából hiányzó valamennyi zsoltárfeliratot.

Az áldozat értelmezéséről. Az áldozat és/vagy az áldozó belső indulatának hangsúlyozása egy másik igen föltűnően kiütöző vonása az 51. zsoltárnak. A mise mint áldozat kérdését a reformáció azért vitatta, mert a szertartás (communio) áldozati jellegét egyoldalúan túlhangsúlyozták a középkor egyes teológusai a megváltás és az üdvözítés egyéb vonásainak kárára, és ez egyeduralkodóvá vált. Az áldozó életében a külsőségekkel szemben e zsoltár vége a belső odaadást és megváltozásra való törekvést (a vétkek megbánását, elhagyását) fogalmazza meg. A bűnbánat és áldozat kérdésének ilyen megítélése a különbség a szertartási szöveghagyomány és a Vizsolyi Biblia fordítása között. A kényes témát úgy oldja meg a zsoltárt adaptáló ismeretlen prédikátor, hogy a külsődleges cselekmény hátrányára a belső történésnek, tehát a megigazulásnak kedvez. Ezért a Batthyány/Ráday graduál és az Öreg graduál negyedik bűnbánó zsoltára végén nem „áldoznac” „tulkockal” a hívek, hanem *az ő igazságoknak* (’igaz, megigazult voltuknak’) *jegyeit* (’jeleit’) *külfőképpen-is meg mutatták*. Ebben a tekintetben az Öreg graduál zsoltárai között is páratlan az 51. Nem polemizál — mint például Szkhárosi Horváth András zsoltárparafrázisai —, de egyes versei pontos fordítás helyett értelmeznek, és ilyen helyeken a kéziratos hagyományra támaszkodnak. Az Öreg graduál Psalteriumának szövegtörténetében csupán még egy ízben jelentkezik ugyanez a szemlélet. Az Öreg graduál 20. zsoltárában találunk hasonló változtatást az áldozatra vonatkozóan.

Szövegmodosítások. Ezt a kérdést tüzetesen tárgyaltam „Psalterium gradualis: az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya, a protestáns graduálok főbb kérdései” című PhD. értekezésemben (Debrecen, 2002. Kézirat), amelynek jórészében a Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál zsoltárszövegeit hasonlítottam össze. Kitértem erre a kérdésre említett korábbi cikkekben is (MNy. 39: 165–76). Az Öreg graduál zsoltárai — mint a protestáns liturgia darabjai — elsősorban szóbeli (énekelt) használatra szánt szövegek. A Vizsolyi Bibliától kisebb mértékben akkor is eltérnek, amikor, és az esetek nagy többségében ez történt, Keserői Dajka János lényegében Károlyiék szövegét veszi át. Ezekből az eltérésekből alább csak mutatóba közlök néhányat.

Előfordul, hogy az Öreg graduál a szövegbe érzelemmel teljes megszólítást told be, vagy azt bővíti, mint a 4. versben: *Te néked, csak te néked vétkeztem* (Vizsolyi Biblia); *csak tenéked vétkeztem ó Vr Isten* (Öreg graduál). Ugyanitt a Batthyány/Ráday graduál betoldása: *felfeges Isten* (erre a bővítési módra vö. például GALLASY: TNyt. II/1: 850; BALÁZS: TNyt. II/2: 84–5; A. MOLNÁR, NytudÉrt. 148. sz. 14–5). A 6. versben pedig az Öreg graduál a Vizsolyi Biblia összetett igealakja helyett egyszerűt használ: *meg tanítottál vala ~ meg tanítottál*. Másutt, a 8. versbe egy már frázissá vált — bibliai eredetű — szópár kerül: *hallyak örömet és vigaságot*; ugyanakkor például az első zsoltárban a Vizsolyi Biblia *örvendezek és örülek* szópárja helyén az Öreg graduálban *örvendezek és*

vigadok szerkezet találunk. Erre vö. FEKETE: MNyj. 39: 170; M. NAGY: Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 1998–99: 72–3. A sort még hosszan folytathatnám a szinte versenként adódó eltérésekkel.

Nagyszámú olyan szövegmodosítás is van az Öreg graduálban, amely a Batthyány/Ráday graduál szöveg hagyományában ugyancsak megtalálható. Ezeket az Öreg graduál nyilvánvalóan innen vette át. Például a zsoltár kezdőversében a szöveg — amint az a régi egyházi nyelvben gyakori — az említett graduálokban sztereotip jelzőkkel bővül: *én Istenem, az te irgalmafságod berint ~ én Istenem: Az te **nagy** irgalmafságod szerint.* (Erre a jelenségre lásd például TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp., 1984. 234; HÁMORI: TNyt. II/2: 349.)

Az ilyen és hasonló változtatások általában a szöveg gördülékenyebb formálását, érthetőbb kimondását, jobb mondatritmusát szolgálják, illetve a korábbi szóbeliség és a graduálok ahhoz kapcsolódó hagyománya hatására keletkeztek.

Fordításváltozatok. A Vizsolyi Biblia fordítói valószínűleg ismerték azt a hagyományt is, amelyet a vizsgált forráscsoportba tartozó kéziratos graduálok örökítettek tovább. Erre világít rá az a széljegyzet (ilyen jellegű nincs több a Vizsolyi Biblia Zsoltárkönyvében), amelyet Károlyi Gáspár fűzött a zsoltár 4. versének *Te néked...* szavaihoz: *Nemelyec így fordittyác az verfnec vtolfo réþét, hogy meg győzzed azokat az kic téged itélne.* A Batthyány/Ráday graduál (és nyilván kéziratos előzményük meg követőik) szövege egyetlen szó többletet nem számítva ezzel megegyezik: *Es meg gőzzed azokat kik hamifsan itelnek tegedet.* Károlyi széljegyzetei e szerint néhol jelenthetik a zsoltárok egykori, a liturgiában elhangzó magyar variánsait is, és nem mindenkor a tekintélyes európai fordítások vagy kommentárok szövegét. Természetesen Károlyi többnyire az utóbbiakra utal, meg is nevezi helyenként Tremelliust vagy Vatablust, valamint általában csak magyarul idézi a fordítás eltérő lehetőségét. A korábbi kéziratos hagyomány még jóval később is élt. Például az 51. zsoltárnak a krisztianizáló sorait a kiadatlan Bélyei graduálba (amelyet Debrecenben, a Református Kollégium Nagykönyvtárában őriznek) még 1653-ban is a Batthyány/Ráday graduál szövegével egyezően másolták le, nem pedig Keserői Dajkának a Vizsolyi Bibliát is követő szövegmodosításával.

Dogmatikai interpretáció. Az 51. zsoltár utolsó versében, amint már láttuk, az Öreg graduál — a Vizsolyi Bibliától (is) eltérően — nem az eredeti héber szöveghez igazodik, hanem a Batthyány/Ráday graduál hagyományát követve szinte parafrázál, protestáns dogmatikai magyarázatot fogalmaz meg. Ilyen jelenség még a 20. zsoltárban fordul elő, de ott nem társul hozzá olyan nagy fokú szövegmodosítás, mint az 51. zsoltárban.

* * *

Az 51., a protestáns liturgiában (is) legismertebb, bűnbánó zsoltárnak az Öreg graduálban található szövege tanulságos módon világít rá a régi kéziratos

és nyomtatott zsoltárfordítások, a protestáns graduálok egymással való kapcsolata, a szöveghagyomány szerteágazó voltára.

FEKETE CSABA

Az egri püspökhöz írt két panaszlevél a XVIII. századból

Nyelvészeti és művelődéstörténeti vizsgálódásaim közben jelentős mennyiségű XVII–XIX. századból való, mintegy 150 iratból álló anyagot gyűjtöttem össze.

Az iratok a Heves Megyei Levéltár anyagából valók ugyan, de az ország nagy részét, az egykori püspökség, majd egri érsekség területét felölelik. Írójuk egy része parasztember, aki éppen csak írni, olvasni tudott. Jól utal az írójára az írás nehézsége. Az iratok többségének feljegyzője feltehetőleg hivatalnok, a falusi értelmiség valamelyik tagja, jegyző, tanító volt.

A feljegyzések természetéből következően, bárkik voltak az írók, a legnagyobb hűségre törekedtek, mindig a legnagyobb pontossággal jegyezték fel az elmondottakat. Jól érzékelteti ezt az is, hogy még a legdurvább sértő szavakat sem hagyták el, a különböző cáromkodásokat is hűen feljegyezték.

A tárgykört tekintve különféle szándékúak és indítékúak a levelek, vádalk. Köztük végrendeletek, tanúvallomások, kezes- és záloglevelek, kihallgatási jegyzőkönyvek, közismert betyárok levelei, vallomása, elveszett állatok és bűnözők köröző levelei, boszorkányperek stb. találhatók.

A korról tanúskodik az iratoknak minden példánya: szóljon bár a földesúrhoz vagy a vármegyéhez; könyörögjön vagy lázadozzék; írója paraszt vagy jegyző, mind az igazságát kereső, jobb sorsra vágó, a szokásához ragaszkodó szegény nép sajtós, paraszti gondolkodását mutatja. A tényeket sorakoztatják fel ezek az iratok. Nem egy esetben találunk a hatóság szívére ható, sajnálatra számító, a nyomorúság elviselhetetlenségére utaló, színes jelzőkkel, felkiáltó mondatokkal szerkesztett szöveget is. Az anyag többféle szempontból hasznosítható. Igen fontos forrásértékük, történeti, művelődéstörténeti, néprajzi, nyelvi, nyelvjárástörténeti vonatkozásuk; több „könyörgő” levélnek szinte balladai a hangulata. Nagyon tanulságosak, a kor szellemiségére utalóak a megszólítások s a befejezések is.

Itt most a levelek közül egy a szegénységét bemutató, alamizsnáért könyörgő asszony levelét, valamint egy borbély feleségének az egri püspökhöz küldött panaszát mutatom be. A levelek forrása: H. M. L. Egri Érsekség Gazdasági Levéltára. XII–3/46.

Az iratok közlésekor szöveghűen követek mindent, kivéve a helyesírás egyes eseteit. Az olvasás folyamatossága miatt ott, ahol az írás az olvasásban, illetve az értelmezésben zavart okozna, a mai helyesírás szerint járok el, arra nagyon vigyázva, hogy a korhűség és a szövegpontosság ne szenvedjen csorbát. Az átíráskor a gótbetű formájú *ð*, az *f*, valamint a *z* betűk helyett *d*-t, *s*-et és *z*-t írok, mivel ezek semmiféle információt nem hordoznak, az olvasásban nehézséget okoznának. Hasonló okokból nem jelöltem a sorvégeket.

*Nagy Mélytóságu Gróff, és Egri Püspök Ur, nekünk Kegyes és
Kegyelmes Nagy Urunk 's Nagy Attyánk!*

Nagy mélységes alázatossággal Mélytóságos, és Kegyelmes Nagy Urunk 's Nagy Attyánk Kegyes szine eleibe elfolyamodunk, és 'a Siralmas Szörnyű le-ábrázolhatatlan Sorsunk, 's állapotunkat Keseredett Szívvel 's Könyve borított Szemekkel terjesztenünk Kegyes Szine eleibe Kintelenéttetünk. Igaz, és tagadhatatlan dolog, és az egész Kereszténségnél tudva már vagyon, Kik ismérnek, bizonságot tehetnek felőle, hogy az Ujjabb Ujjabb 's Külömb-Külömb féle keserves Sullyos nagy nyavaláim, Számtalan Siránkozásim, Szörnyű és leábrázolhatatlan nagy fej fájássim, Keserves és iszszonyu nagy fájdalmim miatt /:mellyeket Le-nem ábrázolhatok itt elégségesen:/ annyira jutottam már Mélytóságos, és Kegyelmes Nagy Attyám, 's a' Kevés erőmtől Ugy annyira meg fosztattam, hogy még a' tűt /:Kivel varni Szokttam:/ Sem bírják el a' Kezeim, hanem ki hullanak – leg-ottan belőle, és mind annyiszor oly keserves Szörnyű siránkozásokra fakadnom Kelletik, hogy Le-nem ábrázolhatom itt azokat elégségesen. Más az Mélytóságos és Kegyelmes Nagy Uram! midőn a' Keserves fájdalmak 's iszonyu ájulások reám jönnek, mindenek valakik látják, bizonságot arról tehetnek, hogy azonnal az álló helemből el Kelletik esnem, és tsak azt gondolják akkoron minyájon, hogy butsut kell azonnal ez árnyék világtul vennem. Óh Siralmas állapot! Óh Keserves fájdalom! ki ne sirna, ki ne busulna az illy siralmas állapoton 's Szerensétlen sorson. Ugy nem külömben a' Szegén édes Szülő Anyám Aszszony öregséget érvén már valóban, Utólláro, öregségére, 's utolsó Szükségében vigasztalója, 's gyámolója nem lehetek, ki az ereitől meg fosztatván, egy szóval annyira jutván, hogy most ezen November Holnapnak ötödik Napján éjjel az edgyik Szémén a' hálog elfakadván és a' Szeme világa egészen ki follyt, a' keserves kimondhatatlan Nagy fájdalmi miatt ugy annyira volt már a' sorsa, és tsak azt gondollyta, hogy azonal szörnyű halált kell nékie szenvedni, hogy sem ez, Sem pediglen én azegy Kenyerünk 's testi táplálássunkra valót bé semmi képpen nem Szerezhetjük. Óh mit gondolnunk, vagy mit tselekednünk ezekben a' desperaltt 's boldogtalan időkben Kellessék. De mélytóságos és Kegyelmes nagy Attyám a' nagy hosszu Kemén Tél már előttünk. hová mi Szegén gyámoltalanok leszünk, hogy hogy viszük által az előttünk lévő hosszu Kemén Telet. Sem

az Kenyerünk 's testi táplálássunk, Sem az Kevés ruházatunk, sem pediglen az Téli fánkra valót a' nagy Keserves 's le-raizolhatatlan nyavaldánk 's fáidalmink miatt bé semmiképpen nem szerezhetyűk. miképpen fogunk mi az házbul Ki menni, 's az Isteni Szolgálatokra meg jelenni, el nem gondolhatyuk bizonyára. Mind ezekre nézve esedezőnk, és Könyörgünk igen, és igen nagy mélységes alázatossággal Mélytóságos és Kegyelmes Nagy Urunk Attyánk Excellentiád Kegyes Szi-ne előtt a' magos Keresztfán fel feszítettett Jesus Kristus drága Szent Vérehullásáért, melly az ő áldott őtt mélységes Szent Sebeiből a' magas Keresztfán nagy bővességgel Ki folly vala, és az ő Leg-Szentebb Szűz Annya Mária Könyörgése 's esedezéséért reánk Kegyessen tekénten, 's Kegyes Könyörülő Szívét hozzánk valamelly Ólly Fa 's Kevés Ruházat és Gabonabéli Segétségire fordítani Kegyessen mélytőztassék. Melly Különös Nagy Könyörületessége, s Attyai irgalmasságát meg fogja az árvák Istene ezernyi ezer jókkal mind itt mind menyekben az örök Boldogságban fizetni aztot Kegyelmes Nagy Urunk Attyánknak, és mi Leg-utolsó Szempillantássunkig Istent imádni Excellentiád Kegyelmes Nagy Urunk Attyánk Szerentsés hosszú életiért meg nem Szűnünk. 's maradunk

Excellentiádnak mind Kegyelmes Nagy Urunk 's Attyánknak

21. febr. 787 Pápán

*Leg alázatosabb Szegén elnyomorodott
Szolgálója Tratnyaki Juliánna*

*Méltóságghos Gróff Feő Ispány, és Egri Püspök Ur nékem nagy Kegyelmes
Uram és Patronusom*

Térdeim megh hajtásával csókolom Exczellenciád Istentül fel szentöltetett Kegyes Kezeit ezen alázatos Instanczionalis Levelemben, Mellyben Szeméremmel ugyan, de bizván Nagy Kegyességiben Exczellenciájának bátran panaszo-mat be is mutatom; amelly ebből áll, hogy imé Egerbül Pápára kívántam el jőni férjemmel, mellyet nem cselekedtünk Exczellenciád hire nélkül, és az Férjem, mind ez ideig velem becsületessen Pápán lakott, az idő alatt. Sokat instáltuk az Pápai Nemes Borbély Czehet, hogy férjemet is maguk köziben Számlálnák; A' minthogy Nzetes Rokovicz Ferencz Uram eléggé volt rajta, hogy férjem közik-ben bé vétődgység; de hármonn ugy ellene Szegeztik magokat, nevezetessen Kövi László, másik egy ujj Borbély Ferencz nevü, harmadik egy Németh borbélyok, hogy nem csak illetlen Szókkal illetvén, de azzalis fenyegettik, hogy katonákkal megh fogattyák, ki is el busulván, nem tudott mit cselekedni, és most egy hete el ment tölem, nem mondotta hová, hanem megh hallottam, hogy mostanában Nagy Györben vagon, honnét ismét a' mint hallom, Szándikozik Bécsben menni

Tanult Mestersiginek meg mutatására Regementsígre fog állani, a' minthogy minden ruháját, és mestersigihez valo kiszületit magával el is vitte; Én pedig Excellenciájának áhítatos Szegin Szolgáloja, akinek Isten után nincsen másban reminsigem, hanem migh ilek nem másul, hanem Excellenciája Kegyes Gondviselisitül függ mindennapi tápláltatásom, mely Kegyes Gondviselisiert Istennek én is imadom és Kirem hogy Nagy Kegyelmes Uram Excellenciáját Sok Számos esztendőkre az Úr Isten éltesse, instálok azért alázatosan tovább is Excellenciája Kegyes Szine előtt méltóztasson Keyessen ennek utánna is rajtam Könyörülni és Kegyes Patrocziniuma irant Pápán Számtarto Uramnál resolválni, mivel az Angariamnok ideje már régen el mult, hogy ezen rendbéli Kegyes Grátziójért Számtarto Uramhoz mehessek. Melly Keyelmessigiért maradok Nagy Kegyelmes Úr Excellenciájának

Pápa Die 17⁰⁰ 1771.

*Áhítatos Szegin Szolgáloja
Oroszvári Eörzsébeth*

FEKETE PÉTER

A *medvé*-vel kapcsolatos frazeológiai egységek a magyarban és más nyelvekben

1. Először is engedjék meg nekem, hogy megmagyarázzam, miért választottam írásom témájaként éppen a *medvé*-vel kapcsolatos frazeológiai egységeket. Bevallom azért, mert számomra Nyirkos tanár úrról valahogy mindig a *medve* jut eszembe. Ha összehasonlítjuk vele az ember, bizony nem gondolná, hogy ez a jókötésű, ereje teljében lévő, öles termetű férfi immár betölti a 70. életévét. S ha szót váltunk vele, nyoma sincs a ma divatos panaszkodásnak, hogy itt fáj, ott fáj, ép testben épphogy élek. Nem: Nyirkos tanár úr maga az életerő, a vitalitás: *erős, mint egy medve*. Jó vele találkozni. Nos, ezek az asszociációk tereltek abba az irányba, hogy egy kicsit körüljárjam, milyen szólások vagy közmondások találhatók a nagyobb világnyelvekben, amelyekben szerepel a *medve* mint vezérszó. De *lássuk a medvét!*

2. Ez a szállóigészerű szólásmondás más nyelvekben ebben a formában nem ismert,¹ itt tehát egy „hungaricum”-ról van szó. Mai ismereteink szerint egy a 19. század harmincas, negyvenes éveiben keletkezett anekdotához kapcsolódik. Jókai „A magyar nép adomái” című munkájában írja le a keletkezését. Eszerint egy Kecskemét környéki tanyán lakó gányó meghallotta, hogy „komédia lesz Király Károly uram pajtájában. Neki, mint alább látandjuk, igen szép fogalmai voltak e neméről a gyönyörűségeknek, s azoknak előélvezetében felvette magát a kakasülőre, lefizetvén az öt garasokat.

A függöny tetszett neki, de ami a függöny után következett, az nem állta ki a kritikáját: valami vékony színdarab volt az hosszú beszédekkel. A gányó csak várja, hogy mikor lesz már vége a párbeszédnek, az egyik elhagyná már, a másik megint újakezdi. Ez elmúlik, akkor meg az ottmaradt személy még magánybeszédhez fog, rettenetes gumielasztikumból készült véghetetlen magánybeszédhez. A gányó sem tűrheti már tovább, hanem lekiált onnan a paradicsomból:

— Nem ér semmit az a sok beszéd, ifjasszony, nem üjtük avval el: *lássuk már a medvét!*²

¹ Némiképp hasonló a német *Heraus mit der Katze aus dem Sack*, illetve *Heraus mit der wilden Katze!*, vö. RÖHRICH III, 818.

² Jókai Mór összes művei. Adomák. Sajtó alá rendezte SÁNDOR ISTVÁN. Bp., 1992. 138.

O. NAGY GÁBOR „Mi fán terem?” című munkájában (351) azzal magyarázza, miért akarta éppen a medvét látni a történet hőse, hogy ebben az időben nagy népszerűségnek örvendtek az ún. Hetz-Theaterek előadásai, melyeken kutyákat uszítottak egymásra vagy fogságban tartott vadállatokra, így vaddisznóra, farkasra, de legfőképpen medvére. Ezek a heccek valójában sokkal szórakoztatóbbak voltak a szélesebb közönség számára, mint az akkoriban színre vitt, többnyire németből fordított drámai férfiművek.³

2. A *medve* tipikus tulajdonságai, azaz nagy ereje, kicsit nehézkes mozgása, gyámoltalansága miatt számos szólásban feltűnik. Úgy tűnik azonban, hogy a németben vagy a magyarban inkább használják emberek jellemzésére, mint az angolszász országokban. Míg az angolok az öserőt inkább a bivallyal kötik össze (*strong as an ox*), számos nyelvben a medvére asszociálnak ebben a vonatkozásban, vö. ném. *stark wie ein Bär, ein Kerl wie ein Bär*; fi. *väkevä kuin karhu*, de mi magyarok is ezt használjuk (*erős, mint a medve*), igaz, nálunk, az *erős, mint a bivaly* is honos. A német szóláshasonlatból összetétel is keletkezett: *bärenstark*. Ennek ráadásul tovább is fejlődött a jelentése, hiszen nemcsak konkrétan, személyekre vonatkoztatva lehet használni, hanem elvontabb értelemben is, például *Wie war der Film? — Bärenstark!* A testi erőre vonatkozik viszont a következő német kifejezés: *er hat eine Bärennatur*. Ez azt jelenti, hogy az illető nagyon erős, jókötésű, a testi megpróbáltatást rendkívüli módon tűrő személy. Az angolban viszont inkább a lóhoz hasonlítják az ilyen embert: *he has a constitution as a horse*.

Míg a magyarban inkább csak a nagy testi erőre vonatkozik a *mint a medve* hasonlítás, a németben más kifejezésekben is megtaláljuk, s jelentése ugyanúgy fokozó értelmű: 'nagyon'. Ilyenek például: *hungrig wie ein Bär* 'nagyon éhes = éhes, mint a farkas', *schwitzen wie ein Bär* 'nagyon izzad = izzad, mint a ló'.

A medve mint az édességet szerető, kissé falánk állat bukkan fel a magyarban a *szereti, mint medve a mézet*, illetve *szereti, mint medve a vackort* 'nagyon szereti' kifejezésben. Persze azért csak kellő mennyiségű vackorral, azaz vadkörtevel tud jóllakni. Ezért mondták tréfás kedvű elődeink, ha valami nagyon kevés volt, hogy ez *annyi, mint kilenc medvének egy vackor*. Szinonimaként használható az *annyi, mint százhusz gémnek hatvan keszeg* hasonlat is.⁴ Az angolok is

³ Egy másik — szerintem kevésbé valószínű — lehetőség O. NAGY szerint (uo. 352), hogy a történet hőse Medve Albertet várta a színpadra, akinek neve egy Alois Gleich nevű szerző „Albert der Bär, oder die Weiber von Weinsberg” című darabjának „Toldi Miklós és a kőszegi hős asszonyok” címmel bemutatott magyarításában került a címlapra.

⁴ Azóta persze sokat változott a világ, de a mai beszélők semmiben sem maradnak le kreativitásban és humorban a korábbiaktól, megszületett a *kevés, mint...* kezdetű szóláshasonlat, amely szinte külön „műfajjá” vált, hihetetlen sok változata létezik — elsősorban a nyelvteremtő erejéről ismert szlengben. Itt most csak néhány közülük mutatóba: *Kevés (vagy), mint lócitromban a nyértés/C-vitamin; ... mint lókolbászban a patkódobogás; ... mint lopótökben a bűnözési hajlam; ... mint Mackó sajtban a brummogás; ... mint mákos tekercsben az önindukció; ... mint Hitlerben a jóindulat* stb.

tudják, mennyire szereti a medve az édességet, ezért óvnak is attól, hogy szőlőt aggassunk a házába (*to hang up grapes int he house of bear*). Ezzel ugyanis biztosan a *kecskére bízánk a káposztát*.

A medve persze rosszkedvű is lehet: a magyarban is mondjuk a mogorva, ingerlékeny emberre, hogy *morgós, morcos medve*, de más nyelvek is ismerik a medvét erről az oldaláról, gondoljunk csak a francia nyelv következő szólásaira: *c'est un vieil ours* 'mogorva vén medve', *vivre (comme un/en) ours* 'haragban áll/van az egész világgal' vagy *être un peu ours* 'kicsit magának való'. Hasonlóan az angolban: *be like a bear with a store head* 'olyan, mint a fejfájós medve = gyilkos kedvében van'; *cross as a bear* 'zsémbel, morog, mint a medve'; *what a bear!* 'micsoda mogorva fráter!'. De nincs ez másképp a finnben sem: ott a nagyon mérges ember jellemzésére használatos a *mint a fenékbe/seggbe lőtt medve* hasonlat: *kuin takapuoleen/perseeseen ammuttu karhu*.⁵

3. Ismeretes, hogy a medvék télen hibernálják magukat, azaz hosszú téli álmot alszanak. Ennek nyomán hasonlítják a hosszan és mélyen alvó embert is a medvéhez (*alszik, mint a medve*), ugyanígy a németben is (*schlafen wie ein Bär*). Mindamellet a mély alvás jellemzésére számos egyéb szólás is létezik, így előfordulnak más téli álmot alvó állatok is a szólásokban (pl. *alszik, mint a mormota*, ugyanígy a németben *schlafen wie ein Murmeltier*, de ott van *schlafen wie ein Dachs*, azaz *alszik, mint a borz* is, de találunk még *schlafen wie eine Ratte/Ratz* formákat is).⁶ Gyakran elfektetett tárgyakhoz is hasonlítják a mélyen, mozdulatlanul alvó embert (*schlafen wie ein Sack/Mehlsack*, vagy a magyarban: *alszik, mint a bunda*). Ez utóbbinak az a magyarázata, hogy a bundát meg a subát régen az egyszerű emberek nemcsak ruhadarabnak használták, hanem éjjel derékaljként vagy takaróul is. Amikor pedig nem használták, nem szegre akasztották, hanem csak lefektették egy félreeső helyre. A hosszában leterített bunda, különösen, ha a nyakrészéhez még a kalapot is odateszik, hasonlít egy teljesen mozdulatlan, nagyon mélyen alvó emberre. A mélyen alvóra mondhatjuk azt is, hogy *úgy alszik, hogy ágyúkat lehet elsütni/sütögetni a füle mellett*, de szokás úgy is jellemezni, hogy *úgy alszik, mint akit fejbe vágta*. Hasonlóan a németben is, de ott a halott ember a hasonlítás alapja: *schlafen wie ein Toter*.

A medve nemcsak mélyen alszik, azt sem szereti, ha megzavarják ebben a foglalatosságában, ettől nagyon mérges lesz. Bizonyára ezért születtek egyes nyelvekben a 'ne ébreszd fel az alvó medvét' jelentésű szólások. Ezeket főképp az északi nyelvek használják, így a svéd és a finn is: *Väck en björn som sover*, illetve *Älä herätä/ärsytä nukkuva karhua!* Tudjuk, hogy mi magyarok ilyenkor az *oroszlán*-t emlegetjük, de a németben a *kutyák* is veszélyesnek ítéltetnek ál-

⁵ Vannak persze emberek, akik csak házon kívül morgósak és nagyhangúak, odahaza *papucs alatt vannak*. Az ilyenekre mondják a svédben: *Borta som en björn, hemma som en skjuten örn*, azaz: 'házon kívül, mint egy medve, otthon, mint egy meglőtt sas'.

⁶ A *Ratz* a német nyelvjárásokban jelenthet patkányt, hörcsögöt és görényt is.

mukból ébresztve: a *schlafende Hunde wecken* szólás ugyanezekre a veszélyekre figyelmeztet.

4. A hosszan alvó medve a németben a lustaság szimbólumává is vált, erre utal az *auf der Bärenhaut liegen* 'lustálkodik (= a medvebőrön heverészik)' kifejezés.⁷ Maga a szólás a kutatók szerint a germánok életmódjának hiperbolisztikusan túláltalánosított jellemzéséből származik. Régi történetírók, például Tacitus (*Germania* 15: 22) szerint ugyanis a germánoknál a férfiak, ha éppen nem háborúztak vagy vadásztak, akkor csak a prémes bőrökön heverésztek, és a nők re hagyták a munkát. Egy régi diákdal is úgy örökíti meg őket, hogy „*Die alten Deutschen, die wohnten auf beiden Seiten des Rheins, sie lagen auf Bärenhäuten und tranken immer noch eins*” (vö. RÖHRICH, **Bärenhaut** címszó, I, 148–9 is). Feltételezhető azonban, hogy nem mindig medvebőrön szunyókáltak, hanem a *Bärenhaut* kifejezés kialakulásában szerepe lehetett a mélyen alvó medvéről alkotott elképzeléseknek is.

5. Régi szólás az *előre iszik a medve bőrére* is, gyakran használjuk figyelmeztető felhívásként is: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére*, azaz ne örüljünk olyan eredménynek, amit még el sem értünk. A kifejezés BARÓTI SZABÓ DÁVID-nak „A magyarság virágya” című munkájában még ebben a formában fordul elő: *Drágán árúlly a medve-bőrt, maga a medvéjét sem látta* (303, vö. NySz. I, 312). Ez a szólásmondás szinte az összes világnyelvben megtalálható, vö. például német *man soll das Fell des Bären nicht versaufen, bevor man ihn nicht erlegt hat*; angol *sell not the bear's skin before you have caught the bear*; francia *il ne faut pas vendre la peau de l'ours, avant qu'il soit pris*; svéd *man ska inte sälja skinnet förran björnen är skjuten*; spanyol *no vendas la piel antes de cazar el oso*; olasz *non vender la pella dell' orso prima di pigliarlo* stb.

A kifejezés RÖHRICH szerint (149–50) a németben már a 16. század elejéről adatolható, így például Thomas Murner „*Narrenbeschwörung*” című munkájából (V. 67):

[Die Priester] hondt die Berenhüt
verkoufft,
Ee das ir einer in erlouuft.

Ennek párhuzamos helye Murner 1522-ben megjelent „*Von dem großen Lutherischen Narren*” című munkájának következő részlete (V. 740):

[Die Kardinäl] wollen doch betrachten
nit,
Das sie die Berenhaut verkauffen,
Ee sie mit Jagen darumb lauffen.

⁷ Régen volt a kifejezésnek egyszavas változata is: *Bärenhäuter* 'semmirekellő, haszontalan, lusta, illetve ápolatlan'. Ez azonban ma már nem igazán használatos, szemben a szólással.

A kifejezés egy Európa szerte ismert anekdotából származik. A történet nyomtatásban először Laurentius Abstemiusnak, az urbinói herceg könyvtárosának „Hecatomythium” című munkájában látott napvilágot 1495-ben. Két jó barát elhatározza, hogy megöli a közeli erdőben garázdálkodó medvét. Hogy bátorságot merítsenek, előtte a kocsmában teleeszik és -isszák magukat, de mivel pénzüik nincs, azt ígérk, hogy majd a medve bőrének az árából fizetnek. A vállalkozás azonban félresikerül: egyikük a fára mászik a medve elől, a másik pedig a földre fekszik, s holtnak tettet magát. A medve megszaglássza, körülforgatja, végül — mert azt hiszi tényleg döggel van dolga — otthagyja. Utána a barátja megkérdezi tőle, mit súgott neki a medve, s erre a cimbora így válaszol: azt, hogy máskor *ne igyunk előre az ő bőrére*.

Ugyanebben a jelentésben számos szinonim variánsa is létezik a kifejezésnek a különböző nyelvekben. A régi magyarban például (vö. NySz. II, 727) gyakori volt a *meg sem fogta a madarat, máris mellezti/kopasztja* változat, vö. például Decsi Adagiorum 51: *Meg sem fogtad s addig mellezted* : ante victoriam encomium canis; uott. 127: *Még meg sem fogta, s addig mellezti* (127); Zvonarics: Pázm. 209: *Az mit meg nem fogtál, idő előtt mit melleztetted?*; Czegl: Tromf 225: *Fogd meg a tubát s azután mellezsd*.

Az angol, bár ismeri a *ne igyunk előre a medve bőrére* szólást is (lásd fentebb), ugyanezt a gondolatot így is kifejezi: *don't count your chicken before they are hatched*, azaz 'ne számold addig a csibéket, amíg ki nem keltek'. A kifejezés keletkezhetett egyszerű népi bölcsességgént is, kitöltve azt a gondolati sémát, hogy 'már akkor örül vminek, amikor az még nincs is birtokában', ám LIMPACH–HOFFMANN (23) felvetik, hogy esetleg ez is egy ezópuszi mesére vezethető vissza. Ebben a történetben egy asszony tojásokat visz a piacra eladni, s már előre azt tervezi, hogy a pénzből, amit érték kap, vehet egy libát, annak a tojásaiért aztán majd idővel annyi pénzt kap, hogy vehet belőle egy tehenet és így tovább. Ám az örömteli tervezgetés közben megbotlik, és az összes tojás összetörik.

De még további variánsai is léteznek a különböző nyelvekben a kifejezésnek. A németek szerint például nem jó már akkor beszerezni a bölcsőt, amikor még meg sem született a gyerek (*für die Wiege sorgen, ehe das Kind da ist*). Mint LIMPACH–HOFFMANN (23) írják, a perzsák szerint nem szabad elajándékozni olyan vadat, amit még nem fogtunk meg, míg egy hindi közmondás arra figyelmeztet, hogy ne keressünk olyan hallal, ami még a vízben van. (Ugyanezt a hollandok úgy fejezik ki, hogy ne adjunk el olyan heringet, ami még a hálóban van.) Egyébként ez a variáns a régi magyarban is ismert volt: *Szokatlan és majd hallatlan dolog is amaz magyar mondás szerint: háló előtt halat fogni, avagy megfogatlant melyeszteni* (MonTME. V, 242).

6. Ez után a hosszabb kitérő után kanyarodjunk vissza a medvékhez! Több európai nyelv is ismeri a *(le)nyalatlan medve* szólást, vö. például német *ein ungeleckter Bär*, francia *un ours mal léché*, holland *het is een ongelikte beer* stb.

Ezt főként a nyers, bárdolatlan emberek jellemzésére használják, szólásként és nagyjából képileg is megfeleltethető neki a magyar *faragatlan tuskó*. Az elnevezés alapjául ugyanis az a már az ókorban is ismert babonás elképzelés szolgált, hogy a medvék egy alaktalan, hatalmas húsdarabként jönnek a világra, és csak az anyjuk nyalja őket a valódi formájukra. RÖHRICH (1994: 145–6) megjegyzi, hogy a 18. századi német irodalomból számos esetben adatolható a kifejezés (először Gottschedtől 1752-ből). Jean Paul 1795-ben „Quintus Fixlein” című munkájában például így épül be a szövegbe a kifejezés: *Ein Opus, das wenn ich es eben hinwerfe, gleich einem neugebornen Bären noch größer ist als eine Ratze, leck ich mit der zeit zu einem breiten Landbären auf.*⁸

7. Sokkal újabb fejlemények a manapság a szlengben divatos szólásaink *a medvéről és a málnásról*. Ezeknek — a szlengben megszokott kreativitásnak megfelelően — olyan szövegbe épülő változatai is vannak, amelyekben már nem *a medve (maci)* a bővítménye, hanem más személyekre is kicserélhető. A mai köznyelvből adatolható formák alapján szótári alakjuk és jelentésük nagyjából a következőképpen adható meg (vö. FORGÁCS 2003 is):

besétál/bemegy/eltéved a málnásba vki [a maci/medve] (szleng, hum):

bedől (vkinek) vki, **mint maci/medve a málnásba** (szleng, hum):

hagya félrevezetni magát, besétál a csapdába, illetve helytelenül cselekszik ...csak annyit jegyeztek meg Mátrai Márta útján, hogy a kiskgazdapárt belügye, miként kezeli a miniszter múltjára vonatkozó információt. Értsd: nekünk most megint jól jött, hogy kedvenc koalíciós medvénk *besétált a környezetvédelmi és vidékfejlesztési málnásba*. (MH 2000. július 7., 7)

...a humor utolsó stációja az, amikor az ember rendszeresen kakival, pisivel hozza összefüggésbe a poénjait. Ráadásul felkészült televíziós kontrollja sincs, ezért aztán gyakran *téved el a málnásba*. (MH 1999. szeptember 4., 11)

...mi is sok mindennek *bedőltünk, mint maci a málnásba*... (MH 1995. április 28., 25)

bevisz vkit **a málnásba vki/(v)mi** (szleng, hum):

félrevezet, becsap, rászed, csapdába csal vkit

Már egészen lila lett a fejem, mire sikerült megértetnem a vén szatyorral, hogy nincs semmiféle dakotakérdés, különben is a dakota az Orbánnál nem romát jelent, mint a sarki krimó törzsvendégeinél. A miniszterelnök úr csak példaként idézett a parlamentben egy dakota közmondást, mely szerint: „Ha észreveszed, hogy halott lovon lovagolsz, akkor szállj le róla!” Anyósomat nem lehetett *bevinni a málnásba*, szerinte Orbán egy

⁸ A *medve* szónak a magyarban is van 'alaktalan tömeg' jelentése. Egyrészt jelentheti a földre hajlott, átázott, összekuszálódott gabonát (ettől *medvét fog* a kombájn), illetve a kohóban a fűtési hiba miatt alaktalan tömeggé olvadt ércet is, amelytől a kohó *fog medvét*, vö. ÉrtSz. IV, 976 is.

másik, hasonló sziú közmondást is idézhetett volna, mely így szól: „Magányos így egyedül, mióta kidöglött alólam a ló!” (MH 1999. szeptember 10., 7)

A Rádiókabaré stábjából soha senki nem írt és nem adott elő indulatból számot, mert az „indulat *bevisz a málnásba*”. (MH 1998. december 30., 8)

A kifejezések keletkezésére nyilván hatással volt a *bevisz az erdőbe vkit* szólás is, ennek a változatnak a közvetlen forrása azonban egy ismert vicc. Ebben a nyuszi azzal csalogatja át a medvét a folyó másik partjára, hogy ott majd mond neki valami fontosat. A medve hosszú tanakodás után átúszik, a nyuszi pedig tényyszerűen, még csak nem is nevetve közli a medvével, hogy kitűnő málnásokat lát azon a parton, ahonnan a medvét áthívta.

8. A macit úgy is be lehet vinni a málnásba, hogy egy valótlan történetet úgy mesélünk el neki, hogy elhiggye. Ebben a ’rászed, bolondít, lóvá tesz’ jelentésben előszeretettel használják a németben a *jemandem einen Bären aufbinden* kifejezést. Ez szó szerint azt jelenti, hogy ’felköt vkire egy medvét’, s egyesek azzal magyarázzák az eredetét, hogy a medve mérete miatt gyakorlatilag lehetetlen valakire úgy rákötni egy medvét, hogy az illető észre ne vegye. Ez azonban elég naivnak tűnő magyarázat. Valamivel hihetőbbnek látszik, hogy mivel itt többnyire egy olyan történet elhitetéséről van szó, amellyel a mesélő kérkedik, föl-vág, esetleg a ’medve’ jelentésű *Bär* szónak a régi német *Bär* ’teher’ (vö. *bern* ’visz, visel’, kfn. *bér* ’ütés’) szóval való alaki hasonlósága folytán került a kifejezésbe a medve. Legvalószínűbbnek azonban az a magyarázat látszik, hogy mégiscsak a medvéről van itt szó, de más megközelítésben. Eszerint a kifejezés a vadásznyelvűből eredhet. Már a középfelnémetben adatolható az *ich hete senfter einen bern zu dirre naht gebunden* kifejezés, amely arra utal, hogy igen nehéznek tarthatták egy medvének az elejtését és megkötözését. Ha tehát egy vadász az ügyességével akart kérkedni, akkor egy ilyen „hőstett” elmesélésével megpróbálhatta lenyűgözni a hallgatóságát. Erre utal az is, hogy a csodálatos Simplizissimus történeteiben (1668) is egy helyen (I, 289) az áll, hogy *daß ich ihnen, wenn ich nur aufschneiden wollen (!), seltsame Bären hätte anbinden können*. Mint látjuk itt *Bären anbinden* szerkezetet találunk a kifejezésben, ezek szerint ez lehetett a kifejezés korábbi formája. Csakhogy az *einen Bären anbinden* szólás más jelentésben is élt a régi németben: ’adósságokat csinál (főképp kocsmában)’.⁹ Hogy tehát a két kifejezés ne legyen összetéveszthető, az *anbinden* ’ráköt, odaköt’ igét a ’rászed, lóvá tesz’ jelentésű fordulatban később felváltotta az *aufbinden* ’felköt(öz)’ ige (vö. RÖHRICH I, 146).

⁹ Ennek legvalószínűbb magyarázata a *Bär* ’medve’ és az alnémet *Bere, Bäre* ’illeték, járulék, vám’ jelentésű szavak népetimológias összetévesztése (vö. RÖHRICH I, 97).

9. Ha valahol igen felszabadult a hangulat, nagy a nyüzsgés, sok az esemény akkor a német azt mondja: *da ist der Bär los* vagy *da geht der Bär ab* 'elszabadult a medve'. Ezt azzal szokták magyarázni, hogy a kifejezés a régi vásári mutatványosok idejébe megy vissza, és a medvetáncoltatókat néző forgatag nyüzsgésére utal. Elképzelhető ez is, de szerintem szó lehet itt a korábban már említett Hetz-Theaterek előadásairól is, ahol medvék küzdöttek különböző állatokkal. Azért is gondolok erre a megoldásra, mert az angolban a nagy nyüzsgéssel, zsibvásárral kapcsolatban *a the place is a bear-garden!* kifejezés járja (hasonló még: *turn the place into a bear-garden*, azaz 'felfordítja a házat; zűrzavart, felfordulást okoz valahol'). A *bear-garden* pedig nem más mint a medveheccaréna elnevezése.

De ha már medvetáncoltatókról volt szó, említsünk meg még egy német szólást: a kicsit szleng ízű német *den Bärenführer spielen/machen* kifejezés annyit jelent 'átveszi az idegenvezető szerepét, körbevezet vkit vhol', a metaforikus átvitel alapja pedig egyértelműen a táncoló medvét a láncon vezető idomár képe. A medvetáncoltatáshoz egyébként még további német szólások is tartoznak. A *tanzen wie ein Bär* 'táncol, mint egy medve' hasonlat esetében a *wie ein Bär* mellékmondat jelentése kivételesen nem 'nagyon', mint korábban láttuk, hanem 'ügyetlenül, sután'. A *den Bären machen* szólás pedig azt jelenti, hogy 'vkit kihasználnak, rangjához méltatlan szolgálatokra kényszerítik' (kissé hasonlóan a magyar metaforához, amikor valakinek a *négeréről* beszélünk, ha egy szerző mással íratja a saját neve alatt publikált írásait).

10. A magyarból is ismerjük azt a közmondást, hogy *a pokolba vezető út is jó szándékkal van kikövezve*. Ezt olyan szituációkban használjuk, ha valaki úgy tesz szívességet másnak, hogy végeredményben inkább árt neki. Ilyen esetekben alkalmazza a német a *jemandem einen Bärendienst erweisen* (tkp. 'medveszolgálatot tesz valakinek') kifejezést. A szólás egy régi anekdotából ered. Eszerint egy remetének volt egy megszelídített, fiatal medvéje, amely hogy kedves gazdáját ne zavarják álmában a szúnyogok, el akarta hessegetni őket. Fogott hát néhány nagyobb követ, s azokkal kezdte őket dobálni, hogy elröpjöjenek gazdája fejéről. A művelet el is érte a célját: a szúnyogok elröptek, csak hogy a remete is meghalt.¹⁰

11. Végül ejtsünk szót a tőzsde medvéjéről! A *medve* ugyanis a tőzsdén is jelen lehet, ilyenkor szomorúak a gazdasági szakemberek, hiszen ez áresést, szakszóval *besszt* jelent: „Az elmúlt hét drasztikus árfolyam-eséseit ugyan az elmúlt napok valamelyest korrigálták, ám a hetet ismét általános árgyengüléssel

¹⁰ A történetet La Fontaine is feldolgozta „A medve és a kertészkedő” című meséjében. Érdekes még, hogy a franciában is találunk egy hasonló kifejezést: ott a *le pavé de l'ours* fordulattal utalnak az olyan segítségre, amely bajt hoz (tkp. 'a medve [burkoló]köve'), ennek forrása talán ugyanez a történet.

kezdte a BÉT [Budapesti Értéktőzsde — F. T.], s a derűlátás korántsem jellemezte a befektetők, illetve a spekulánsok attitűdjét. Azaz *a medve továbbra is élénk résztvevője maradt a tőzsdének.*” (MH 1995. február 10., 17).

A kifejezés angolszász hatásra kerülhetett nyelvünkbe. Az angolban ugyanis magának a *bear* főnévnek is van ’besszjátékos, tőzsdei áresésre spekuláló ember’ jelentése. A *bear* olyan befektető, aki arra számít, hogy az árak zuhanni fognak a tőzsdén, ezért elad a papírjaiból, hogy később alacsonyabb áron vásárolja vissza őket, s ezzel tegyen szert nyereségre. Az *operate for a bear, go a bear*, illetve a *bear the market* kifejezések is azt jelentik, hogy valaki(k) az árak csökkentésére spekulál(nak). Az Encyclopedia Britannica **bear market** címszava szerint a *medve* főnévnek ez a jelentése feltehetően a fentebb már idézett *selling the bearskin before one has caught the bear* szólásból eredhet, bár másik magyarázatként az is fölmerülhet, hogy valaki akkor ad el, ha kifogyott a készleteiből (*somebody is „bare” of stock*). A *bear market*, azaz az áresés ellentéte, amikor nem a szomorú medve, hanem a magabiztos bika van jelen a tőzsdén (*bull market*). A *bika* olyan befektető, aki az árak emelkedésében bíz, ezért vásárol a tőzsdén — abban a reményben, hogy később magasabb áron tudja eladni papírjait: „Eseménydúsan teltek az utóbbi hetek a részvénytőzsián. Még fel sem ocsúdtak a befektetők a háromnapos év eleji boom mámorából, máris zuhanó árakkal kellett szembenézniük. A rövid korrekciót követően viszont másfél hete ismét *a bika uralja a piacot*, s kedden újra 1780 pont közelébe került a tőzsdeindex.” (Figyelő 1996. január 25.).

* * *

További nyelveket is figyelembe véve, bizonyára további érdekességeket is lehetne még felkutatni a medvével kapcsolatos frazeológiai egységek köréből, de legyen most ennyi elég, hiszen ennek az írásnak nem az enciklopédikuság a szándéka, hanem a köszöntés gesztusa. Mít is kívánhatnék befejezésül az ünnepeltnek? Kedves Pista, légy továbbra is *erős, mint a medve*, ha pihensz, úgy *tudjál aludni, mint a medve*, de azért lustán *ne feküdj a medvebőrön*, hogy továbbra is olvashassunk még tőled számos kiváló tanulmányt a magyar és a finn-ugor nyelvekkel kapcsolatban.

FORGÁCS TAMÁS

Irodalom

A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Bp., 1966.

ECKHARDT SÁNDOR–KONRÁD MIKLÓS (1999): *Magyar–francia nagyszótár.* Bp. Encyclopedia Britannica CD 99. Multimedia Edition.

- FORGÁCS TAMÁS (2003): *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve*. Bp.
- HALÁSZ ELŐD–FÖLDES CSABA–UZONYI PÁL (1998): *Magyar–német nagyszótár*. Bp.
- KISS GÁBOR (1999): *Magyar szókincstár*. Bp.
- La Fontaine meséi*. Teljes magyar kiadás Gustav Doré háromszáz illusztrációjával. Bp., 1997.
- LIMPACH, HANNELENE–HOFFMANN, ALEXANDER F. (1993): *Fuchsteufelswild und lammfromm. Tierisch gute Redensarten von A bis Z*. Frankfurt am Main.
- MARGALITS EDE (1896): *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp.
- O. NAGY GÁBOR (1967): *Magyar szólások és közmondások*. Bp.
- O. NAGY GÁBOR (1979): *Mi fán terem?* Bp.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ–FUTÁSZ DEZSŐ–KÖVECSES ZOLTÁN (1998): *Magyar–angol nagyszótár*. Bp.
- PÁLFY MIKLÓS (1999): *Francia–magyar kézisztár*. Szeged.
- RÖHRICH, LUTZ (1994): *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Band I, 144–147. Freiburg–Basel–Wien.
- SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND (1890–1893): *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Bp.

Aggódó és bizakodó gondolatok a muravidéki kétnyelvűségről

A kétnyelvű oktatás több évtizedre tekint vissza Szlovéniában. Az itt élő magyarság részese ennek az oktatási gyakorlatnak. Bevezetésének politikai és szakmai indokai voltak. Elmélete kétségtelenül megnyerő, progresszív, amely a kétnyelvű területeken élők számára egyenrangúvá teszi a két nyelv használatát. A bevezetése óta eltelt négy évtizedben elsősorban elismerő, dicsérő szavakat hallhatunk erről az oktatási gyakorlatról. Ezt nemcsak Szlovéniában tapasztalhattuk, hanem Magyarországon is. Az utóbbi helyen különösen akkor, ha hivatalos delegációk, újságírók, gyakorló pedagógusok meglátogattak valamelyik muravidéki kétnyelvű iskolában egy-egy bemutató órát a kétnyelvűség oktatásának elméletében megírt forгатókönyv szerint. Elragadtatással beszéltek és írtak a látottakról az órákon résztvevők. Igazuk is volt. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az ilyen bemutató órák nem tükrözik hitelesen az oktatási gyakorlat folyamatát, gondjait, eredményeit és hiányosságait.

Ezek a problémák nyíltan 1995-ben, Mariborban „Anyanyelv a kétnyelvűségben” címen rendezett konferencián vetődtek fel a hatékonyabb, eredményesebb oktatási gyakorlat érdekében, annak hangsúlyozásával, hogy a magyar anyanyelvűek anyanyelvi nyelvhasználatára terén kellene lépéseket tenni, s változtatni a kétnyelvű oktatás gyakorlatán, elismerve egyéb területeken elért eredményeket (lásd részletesen BOKOR JÓZSEF, *Az anyanyelv a kétnyelvűségben*. Maribor–Lendva, 1999). Ezt követően a gyakorlatban résztvevő pedagógusok, az oktatás irányítói, politikusok fejezték ki rosszsallásukat szóban és írásban. A Népújságban, a muravidéki magyarok hetilapjában megírták a kétnyelvű oktatás eredményeit, erőit, szükségességét, még azt is, hogy az itt végzetek eredményei semmivel sem gyengébbek az egynyelvű oktatás körülményei között tanuló gyermekekénél, amit a továbbtanulási eredmények is bizonyítanak (vö. POZSONEC MÁRIA: *Népújság* 1996. december). VARGA JÓZSEF „Kétnyelvű oktatásunk csődje?!” címmel foglalta össze gondolatait. Írásában kimondja: „Az anynyira hangoztatott politikai frázis, hogy a kisebbség nyelvét kötelezően (egyszinten) tanulja a többség is, eredményeiben csak szerény módon valósult meg. Hiszen a jelenkori, de még a régebbi tanulmányok is mindig fényt derítettek a hamisnak álcázott tényekre. Mégis dicsértük ezt a tanítási formát. Elkenődöttük vagy megszépítettük a valóságot: a világgal akartuk elhitetni, hogy ez az

oktatás a legtokéletesebb, amely megőriz egy kisebbségi közösséget a gyors asszimilációtól. Így csaptuk be saját magunkat, és persze másokat is.” (Népújság 1996. február 15. 11. lap).

Magam is részese voltam a kétnyelvű területek iskolái számára képzett magyartanárok, a média, a hivatalok számára képzett szakemberek oktatásának több éven keresztül. Így belülről, közvetlenül láttam, tapasztaltam a nehézségeket, gondokat. Magyarországra való visszatérésem óta is több féléven keresztül segítettem a Mariborban folyó tanárképzést, nyelvészeti kutatásokat végeztem a Muravidéken, a média munkájába is bekapcsolódtam. A muravidéki általános és középiskolai kétnyelvű iskolák szaktanácsadója voltam a 2000/2001-es tanévben, hivatalos, államközi kiküldetésben. Ezért mondhatom, hogy megbízható tapasztalataim vannak a kétnyelvű oktatás hatékonyságáról, az oktatási folyamatban megszerzett anyanyelvi ismeretek gyakorlati alkalmazásának helyzetéről. Most, a gyakorlati tapasztalataim, s mások véleménye alapján szólok olyan jelenségekről, amelyek a kétnyelvűség, a kétnyelvű oktatás árnyoldalaira irányítják a figyelmet. Aggódó gondolatok ezek, amelyeken érdemes elgondolkozni azoknak, akiket érint az iskolában, a médiában, az oktatás irányításában, a politikában, a vallás gyakorlásában, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Olyan tényeket, jelenségeket tapasztalhatunk a muravidéki magyarok nyelvhasználatában, nyelvi tudatában, a magyar kultúra megismerése terén, amelyek bizony jelzés értékűek mindenkinek, de különösen a nyelvterületen élő értelmiségnek.

Nemrégiben a Muravidéki Magyar Rádiót hallgatva, az óvodások műsorában kedves hangulatú beszélgetést folytatott az óvónő a gyerekekkel a sportról, különböző sportágakról. Kitértek arra is, hogy az egyes sportágak üzéséhez milyen eszközöket használnak a sportolók. Egymás után mondják a gyerekek a sporteszközöket, amikor az egyik ezt mondja: „Magyarul nem tudom, de szlovénül tudom a nevét.” (MMR 1998. október 12.). A megszólaló nagyon jól beszélt anyanyelvét. Az azonban kicsit elgondolkasztó, hogy az adott sporteszköz nevét szlovénül tanulja meg először, magyarul pedig nem tudjuk, mikor. Nagyon jó, hogy szlovénül tudja, de elszomorító, hogy anyanyelvén nem. Miért nem? Család, óvoda, az anyanyelvi környezet hogyan bővíti, értelmezi az anyanyelv szókincsét?

Az anyanyelvi kultúra fejlesztése, a tudás bővítésének ma is elengedhetetlen színtere az olvasás, az olvasóvá nevelés. Ennek valósága senki számára sem szorul bizonyításra. A Népújság rendszeresen közli a város könyvtárából kölcsönzött magyar és szlovén könyvek „toplistáját”. A cikk szerzője így elemzi az adatok tanulságait: „a legtöbbször kölcsönzött magyar (kétnyelvű) könyvet is kevesebbszer kölcsönözték ki, mint a tizedik helyre kerülő szlovén nyelvű kiadványt. A következtetés egyszerű: magyarul botránkoztatóan keveset olvasunk és csak azt, ami kötelező: a diákok a házi olvasmányokat kölcsönzik ki, még olvasni nem tudó gyerekek a színes kis könyvecskéket ragadják meg (a „Nagy sár-

ga busz” például, amelyben két mondatnyi szöveg található, a harmadik helyre került). A helyzet lesújtó és még az sem vigasztaló, hogy egyesek szerint azok, akik magyar regényeket olvasnak, a szomszédos lenti könyvtárat látogatják.” (Népújság 1998. október 8. 11. lap, Király M. Jutka).

Azt hiszem, senki nem kételkedik a fenti gondolatok aggasztó valóságában. Érdeemes lenne valóban megtudni, hogy a lenti könyvtárból hány muravidéki magyar kölcsönöz könyvet. A gyűjtött információ katasztrofális tényeket bizonyít. Maga a jelenség különösen káros a kétnyelvűség körülményei között élők számára az anyanyelv megőrzése szempontjából. A kétnyelvű oktatás hatékonysága bizony sok kívánnivalót hagy maga után az olvasóvá nevelésben. Mert azt nem vitathatjuk, hogy az olvasás technikájának megtanítása és az olvasóvá nevelés egyértelműen az iskola feladata függetlenül attól, milyen nyelven folyik az oktatás. Ha a tanuló az alsó fokú oktatás idején nem válik olvasóvá, később már még nehezebben vagy a fentiek szerint egyáltalán nem.

1998 novemberében zajlottak a választások Szlovéniában. A Népújság közölte az egyes községekben választható képviselők névsorát, köztük a magyar nemzetiségűekét is. A leírt nevek, családnév, utónevek egyaránt a szlovén helyesírás és betűhasználat szerint jelentek meg a választási névjegyzékeken nagy többségükben. Nyilván a nevet használó polgár nem ragaszkodik nevének magyar leírásához, feladta. Annak ellenére, hogy a törvények senkit nem kényszerítenek erre, sőt lehetőséget biztosítanak nemzeti hovatartozás szerinti használatára. Természetesen a polgárnak is joga a névváltás, azonban ez az önkéntesen vállalt asszimiláció egyik tényezője. A nevet használó polgár tudatában jelentkezik a közömbösség, a zavar, s nem ragaszkodik saját maga, elődeinek nemzeti, nemzeti hovatartozásának ilyen módon — azaz a magyar helyesírás szerint — való kifejezéséhez. Ugyanezt elmondhatjuk a telefonkönyvben szereplő magyar nevek írásáról is.

A magyar nyelv presztízse, használatának állapota és helyzete aggodalommal tölti el az illetékes nemzeti bizottság tagjait is. Ezt olvashatjuk a bizottság egyik üléséről: „Az anyanyelvápolással foglalkozó munkacsoport a februárban felvetődött vitával kapcsolatban olyan álláspontot fogalmazott meg, hogy továbbra is kiáll az akkor kimondott véleménye mellett, miszerint a magyar nyelv, mint tanítási nyelv kizorulóban van a kétnyelvű oktatásban.” (Miért nem akarunk táborba menni a középiskolások?: Népújság 1998. szeptember 10. 11. lap). Az idézett gondolatok meggyőzően érzékeltetik, hogy a nyelvi gyakorlat bizony nem megnyugtató, a kétnyelvűség körülményei között az anyanyelvnek a rangja nem a kétnyelvű oktatás elméletében megfogalmazott helyen van.

A nemzeti sajtónak, rádiónak, televízióknak a legfontosabb feladata az anyanyelven folyó tájékoztatás és szórakoztatás. Ennek eszköze a zenei szórakoztató, elsősorban könnyűzenei műsorok zeneszámainak szerkesztése is. Magam részéről nem tartom szerencsésnek, hogy a lendvai Magyar Rádió rendszeresen, néha egymás után több szlovén zeneszámot is bemutat. Nyilvánvalóan

nem a szlovén hallgatóknak szánják, hiszen a szlovén adókon bőséges a zenei választék. A magyarok pedig élvezhessék a magyar zenei anyanyelvet, ugyanis ebből van a kevesebb. Természetesen bárki szabadon választhat rádiócsatornát magának, tehát a magyar anyanyelvű is bármikor átállhat a szlovén, a horvát vagy más csatornákra, hiszen a demokráciában ez a természetes. Az anyanyelvű szórakoztatás azonban színvonalas anyanyelvű szerkesztést kíván, amellyel nemcsak a hallgató pihenését segítjük elő, hanem közvetett módon anyanyelvéhez, kultúrájához való kötődését is. A helyes szóhasználat biztonságát nem egy esetben a kétnyelvűség körülményei is befolyásolják. Az anyanyelv rendszerének legalsó szintjén, a hangok és a betűk világában is találkozhatunk a jelenséggel, s természetesen más nyelvi szinteken is. A kérdéssel a kétnyelvű oktatás kutatói lépten-nyomon találkoznak. Az ismert magyarországi író, Palotai Boris előadásának propagálása Palotai Borisz néven hangzott el, amely szlovén olvasat szerint ugyan tökéletes, de a nevezett személy szempontjából megmosolyogtató, sőt sértő is. Nyilvánvaló, hogy a hiba a szlovén *sz* és a magyar *s* betű azonosságán múlt, ami megzavarta a beszélőt.

Néhány évvel ezelőtt Mariborban egy nemzetközi tudományos ülést lezáró esti baráti beszélgetésen részt vettek a pedagógiai kar hallgatói is. Az egyik zongorázni tudó hallgató vezetésével dalolni kezdett a csoport. Néhány magyar szám eléneklése is csak nehézségek árán sikerült. Ezt követően átváltottak a szlovén dalokra. Minden nehézség nélkül, biztonságosan, jó hangulatban. Magam is örültem a jó hangulatot motiváló szlovén számok ismeretének, de mélysegesen elszomorodtam, hogy anyanyelvükön szóló népdalokat, nótákat, könnyűzenei számokat alig-alig ismernek azok, akik a kétnyelvű oktatás szakemberei lesznek néhány év múlva.

A kétnyelvű oktatás hatékonysága alapvetően függ a felkészült, szaktudományukat jól ismerő, pedagógiai és módszertani ismereteket egyaránt alkalmazó pedagógusoktól. A kétnyelvű oktatás módszertana azonban a mai napig nem készült el. Ezzel kapcsolatban is összefoglalja véleményét Varga József, a Maribori Egyetem Magyar Intézetének tanszékvezető professzora, Szugonyh Sándor újságírónak adott interjújában. Az újságírói kérdés így hangzott: „Foglalkozol-e behatóbban a kétnyelvű iskolák nyelvészeti és módszertani kérdéseinek mielőbbi megoldásával? Mikor kapnak kézhez az iskolák egy kétnyelvű módszertant, mert ez mindmáig csak elvekben van meg. A gyakorlati tapasztalatokat még senkinek sem sikerült tömören megfogalmazni.” A professzor válasza: „A szakirodalom foglalkozik a kétnyelvű oktatás módszertanával, mert ezt az oktatási fajtát nem mi találtuk ki. A világon különböző formákban gyakorolják, és talán néhol eredményesebben, mint nálunk. Nem szeretném különösebben bírálni a mi gyakorlatunkat, de nagyon sok árnyoldala van. Ezeket az árnyoldalakat már sokszor megfogalmaztuk, és megpróbáltunk módot találni a kiküszöbölésükre. Általában mindig csak a megfogalmazásokig, a leírásokig jutottunk el. Talán elhitettük önmagunkkal, hogy a kétnyelvű oktatás pillanatnyi hátrányai

abból származnak, hogy nincs megfelelő módszertani könyvünk. E sajátos munkaformában másképpen kell dolgozni, mint az anyanyelvű oktatás keretén belül. Én a szervezésben látom a lényegét, hogy egy-egy órát miként tervezünk és szervezünk meg, továbbá a kitűzött oktatási célokat hogyan hajtjuk végre, és hogyan valósítjuk meg. Az általános didaktikai és módszertani elvek érvényesek a kétnyelvű oktatásra is. Ezek az általános módszertani leírások már megfogalmazódtak. Számos alkalommal: továbbképzés, utasítás és megbeszélés alapján próbáltunk a kétnyelvű nevelők részére olyan mankókat adni, amelyekkel eredményesebbé tehetik oktatásukat. Általában megfellebbeztünk arról, hogy igazán a kétnyelvűség szellemében, az elfogadott didaktikai, pedagógiai elvek szellemében neveljünk és oktassunk. Ahhoz pedig olyan nevelői káderre van szükség, amely mindkét nyelvet tökéletesen tudja és használja. Ennek a mindennapok gyakorlatává kell válnia minden órán. Nem kirakat- és mintaórákat kell szervezni, hanem következetesen kell alkalmazni az elfogadott kétnyelvűségi elveket. A kétnyelvűséget nemcsak könyvekben és újságokban kell társadalmilag-politikailag népszerűsíteni, hanem az itt élő szlovének és magyarok szellemi értékeinek, érzésvilágának, hagyományainak a szellemében és értelmében kell fejleszteni. Társadalmasítanunk kell a kétnyelvű oktatást az iskola falain túl, és megfelelő érvényt kell neki juttatni. Ennek be kell kerülnie az itteni polgárok köztudatába. Minden itt élő polgárnak az agyában érvényesülni kell annak a tudatnak, hogy együtt élünk, együtt kell, hogy értékeljük és gazdagítsuk hagyományainkat, nyelvünket és kultúránkat.” (A kétnyelvűségnek be kell kerülnie az emberek köztudatába: Népújság 1989. október 6. 5. lap).

A fenti gondolatok több mint egy évtizeddel ezelőtt hangzottak el, s jelentek meg a Népújságban. Tény, hogy a kétnyelvű oktatás negyedik évtizede után sem készült el a hiányolt munka. Óriási tapasztalatok gyűltek össze az elmúlt évtizedekben. Ezek összegzése, lényegkiemelő összefoglalása, rendszerezése, összhangba hozása az általános didaktika elveivel valóban lehetőséget ad egy, a kétnyelvű oktatás elméletét és gyakorlatát tartalmazó módszertan megírására, magyar és szlovén szakemberek összefogásával. Az is elgondolkodtató, miért nem szerveződött meg a kétnyelvű oktatás négy évtizedes szakmai tapasztalatait összegző konferencia a szlovéniai szakemberek és mások részvételével.

A nyelvtudománnyal foglalkozó szakemberek, nyelvészek, tanárok mindig őszinte elismeréssel és tisztelettel írtak és beszéltek a kétnyelvűség, a két nyelvet ismerő és használó emberek értékeiről. Már-már közhely számba megy az a mondas, hogy ahány nyelvet beszélsz, annyi ember vagy. Magam is ezen a véleményen vagyok, és mélységesen tisztellem a két, esetleg több nyelvet is ismerő és használó embereket, hiszen nincs annál jobb érzés, ha anyanyelvünkön kívüli környezetben meg tudunk szólalni az adott nyelvterületen élő embertársaink nyelvén, s közölni tudjuk gondolatainkat.

A szakma, a nyelvtudomány szemszögéből tekintve a gyakorlati kétnyelvűségre sok pozitív és azt is be kell vallani, negatív hatás is ért az elmúlt években

Lendván és környékén, azt is mondhatnám, hogy a Muravidék kétnyelvű területein. Azt tudjuk, hogy a kétnyelvű oktatásról pro és kontra vélemények hangzanak el írásban és szóban, amelyek fontos, vitát, vitákat érdemlő szakmai vonatkozásokat tartalmaznak, de nem tekinthetünk el attól, amit mindennapjaink jelentenek számunkra ezen a téren, vagyis a kétnyelvűség gyakorlatában. Nagy igazság van abban a mondásban, amely így fogalmaz: A puding próbája az evés, s majd eldöntjük, ízlett, avagy nem. Nézzünk néhány személyes tapasztalatot.

A mai polgár élete elválaszthatatlan a bankoktól, a bankvilágtól. A szerény és nagyobb jövedelmű emberek egyaránt megfordulnak a lendvai bankokban. Jól-eső érzés tapasztalni, hogy a lendvai bankok munkatársai mindkét nyelven, tehát szlovénül és magyarul is pontos, precíz tájékoztatást adnak a legkényesebb pénzügyi kérdésekben is. Úgy tűnik számomra, hogy a gazdaság, a profit felül-emelkedik a kicsinyes politikai gondolkodáson, s teszi a dolgát szakmai alapon és hitelesen. Ugyanezt tapasztalja az ember a különböző önkiszolgáló üzletekben, az áruházban. A kiszolgáló, a pénztáros mindkét nyelv ismerője és aktív használója, a gyakorlati kétnyelvűség eszményi megvalósítója.

Nemrégiben sétát tettem a Lendva-hegy csodálatos természeti szépségű tája-in. Barangolásaim során kissé bizonytalanná vált számomra a helyes irányválasztás. Az egyik pince mellett beszélgető társasághoz fordultam információért, akik szlovénül beszélgettek egymással. Köszöntésemre, amely természetesen magyarul hangzott, átváltottak magyarra, s adták meg a számomra fontos információt, amelyet illendő módon szlovénül köszöntem meg és köszöntem el a beszélgető társaságtól. Ez a gyakorlati kétnyelvűség, amely tiszteli az embert, az ismert és használt két nyelvet és a két nyelv hordozta kultúrát, illetve kultúrákat, amelyek évszázadok óta éltek és élnek egymás mellett az egyszerű emberek körében békében, tiszteletben. Ezt a szemléletet kellene ma is minél jobban megerősítenünk, tisztelnünk, ismerve és megismerve egymás eredményeit, erőnyeit, gondjait.

Úgy tapasztalom, hogy nagyon sokan hasonló módon gondolkoznak az itt élő emberek között. Ez nem csoda, nem új dolog, mert a régi világban, a heti és havi vásárokon a Muravidék lakossága, ha szükség volt rá három nyelven, szlovénül, magyarul, németül adta-vette a portékát, amely nyelvi szempontból mindenkinek a hasznára vált. Ma is, az Európai Unió küszöbén csak ennek a szemléletnek van jövője, s minden, ami ez ellen szól, a jövőt kérdőjelezi meg.

Végül. A legfrissebb népszámlálási adatok szerint a szlovéniai magyarok száma 6 ezer 243 fő. Trianon óta az itt élő magyarság száma majdnem kétharmadával csökkent.

Szakmai tapasztalataim szűkszavú összefoglalása a köszöntés, az elismerés, a tisztelet szándékával is íródott Nyirkos István professzor úr jeles születésnapjára, aki munkásságával — egyebek mellett — ezen témakörben is példát mutatott.

GUTTMANN MIKLÓS

Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata*

1. A régi magyar hegy- és vízneveknek — mint a magyar helynévrendszer két szignifikáns csoportjának — az összehasonlító vizsgálatával az a célunk, hogy felderítsük: a funkcionális-szemantikai jegyek egységesen jellemzik-e ezt a két helynévfajtát, vagy vannak esetleg specifikusan az egyikre vagy a másikra jellemzők. A hegy- és víznevek csoportjának kiválasztását egyrészt számarányok indokolhatják: e két névfajta alkotja a településnevek mellett valószínűleg nemcsak napjainkban, hanem az Árpád-korban is a legnagyobb névrendszert. Választásunkat másrészt bizonyos szakirodalmi utalások is motiválták: általánosan elfogadott tény, hogy a településnevek számos olyan sajátossággal bírnak, amely a rendszerükből adódik, s így e jegyek más helyfajtákra egyáltalán nem vagy alig-alig jellemzők (gondoljunk például a törzsnévből vagy a puszta személynévből alakult településnevekre). Arra vonatkozóan ugyanakkor, hogy vajon rendelkeznek-e ilyen specifikus jegyekkel a víz-, illetve a hegynevek, nincsenek ismereteink.

A korai ómagyar kori hegy-, illetve víznevek korpuszának az összeállításához forrásként GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának ezidáig megjelent négy kötetét használtuk fel (Bp., 1963–1998), amely Abaújtól Pilis vármegyéig tartalmazza az adott korszak teljes helynévállományát. Az Árpád-korból adatolható hegy- és víznévállomány — amint erre már fentebb is utaltunk — igen gazdag: az előbbi helyfajtát mintegy 680, az utóbbit pedig 1100 névalak¹ képviseli. Úgy véljük, ez kellően tekintélyes számú adatállomány ahhoz, hogy segítségével általános érvényű megállapításokat tehessünk e két helynévfajta vonatkozásán.

* 70. születésnapja alkalmából az alábbi írásunkkal kívánunk köszönetet mondani Nyirkos tannár úrnak azért a kedvességért és segítőkészségért, amivel egyetemi éveink alatt munkánkat végigkísérte.

¹ Az objektumok különböző elnevezéseit és azok alakváltozatait egy-egy önálló névalaknak tekintjük. Önállóan kezeltük ennek megfelelően az ugyanazon denotatív jelentéssel bíró, ugyanazt az objektumot jelölő *Lendece mála*, illetve *Új-mál* szinonimákat éppúgy, mint az *Alma* víznevet, illetve annak *Almás* és *Almádi* alakváltozatait.

Az összehasonlító vizsgálat során nem voltunk tekintettel a területi jellemzőkre, mégpedig több okból sem. Részben az magyarázza ezt az elhatárolódást, hogy a feldolgozott névállomány egyelőre nem tartalmazza valamennyi Árpád-kori vármegye névkincsét, ami nagy mértékben meggátolja a lokális szemléletű összevetést. Ezért — első megközelítésben — célunk az volt, hogy a két helynévfajta egészéről alkossunk összevetésen alapuló képet. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a hegy- és a víznevek földrajzi előfordulását nagy mértékben befolyásolják nyelven kívüli tényezők is, főképpen a terület természetföldrajzi jellege, így eleve csak töredékes — és több ponton kétséges — megállapításokat tehetünk volna e téren.

A nevek funkcionális-szemantikai leírását a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynév-tipológiai modell (1993) alapján végeztük el. Az elemzett helynevekben — a modell kategóriarendszerének megfelelően — háromféle névrészfunkció megjelenésével számolhatunk: helyfajtajelölő (F), megnevező (M) és sajátosságot kifejező (S) szereppel. Ezek mindkét helyfajta esetében F, M, illetve S szerkezetű egyrészes, valamint M+F, S+F és S+M struktúrájú kétrészes neveket hoztak létre, noha természetesen az egyes névszerkezeti csoportok arányában helyfajtanként eltérések mutatkoznak.

A víznevek állományában az egy- és kétrészes nevek aránya közel azonos (49% : 51%), a hegynevek esetében ez az arány kis mértékben a kétrészes nevek irányába tolódik el (45% : 55%). A vizsgált nevek egy része — a hegynevek 13%-a, a víznevek 20%-a — funkcionális-szemantikai szempontból kategorizálhatatlan. Mivel ezeknek a helyneveknek az összehasonlító vizsgálat szempontjából semmiféle hozadékuk nincs, a továbbiakban csupán az elemezhető helynevek állományát vizsgáljuk, s az arányszámokat is ezekhez képest adjuk meg. A korpuszt alkotó nevek legnagyobb hányada S+F felépítésű: a hegynévállománynak a fele tartozik ebbe a kategóriába (50%), a víznevek esetében jóval kisebb az idetartozó neveknek az aránya: a nevek mintegy harmada (35%) kapcsolható e szerkezeti csoporthoz. Szintén jellemző szerkezeti kategória az S szerkezettel leírható nevek: a vizsgált névállomány közel ötöde ebbe a kategóriába sorolható (a hegynevek 20%-a, a víznevek 21%-a). Míg a hegynevek esetében közel azonos az F és az M szerkezetű egyrészes nevek aránya (11% : 12%), a víznevek körében az F szerkezettel leírható neveknél (5%) jóval több M struktúrájú (23%) szerepel. A hegynevek körében az M+F és az S+M szerkezetű nevek aránya a legalacsonyabb (4% : 3%), ezzel szemben a víznevek korpuszának mintegy egytizede M+F struktúrával írható le (9%), s az S+M felépítésű nevek is nagyobb arányban (7%) jellemzik ezt a helynévfajtát. Az itt bemutatott aránybeli különbségek okait az alábbiakban igyekszünk bemutatni.

2. A továbbiakban az egyes névrészfunkcióknak megfelelően tekintjük át a hegy- és a víznevek állományát, különös tekintettel a köztük megmutatkozó különbségekre.

Nem túl gyakori jelenség, hogy egy helyet jelölő közszó, azaz földrajzi köznév önmagában tulajdonnévi szerepet töltsön be. Az ilyen nevekben funkcionálisan minden esetben a hely fajtájának a megjelölése fejeződik ki. Utalnunk kell azonban arra, hogy a helyfajtajelölő szerepben álló neveket gyakran nehéz elhatárolni a sajátosságot kifejező nevektől, hiszen a hely fajtájára utaló szavak is lényegében a helyeknek valamiféle sajátosságait foglalják össze jelentésükben, s a jelentés nyilvánvalóan több-kevesebb specifikus tulajdonságjegyet is tartalmaz (lásd ehhez HOFFMANN 1999: 209).

Meg kell továbbá jegyeznünk azt is, hogy sok esetben, például a *Bérc*,² *Halom*, *Patak* nevek kapcsán nehezen határozható meg, hogy a forrásban előforduló adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg az adott objektumot. Az oklevél szövegezése alapján például bizonyára tulajdonnévként funkcionál a *bérc*, illetve a *patak* földrajzi köznév a következő esetekben: „asc. montem qui *berek* (*berch*) appellatur” (Gy. 2: 520), „per fl-m *potok* vocatum” (Gy. 1: 794). Az „ad unum *Berch* qui uulgo eregeteuhyg uocatur” (Oklsz.), „*patak* nomine patak Prepositi” (Gy. 2: 459) féle szövegezésben azonban e szavak a latin helyfajtajelölő kifejezések (*mons*, *collis*; *rivulus*, *fluuius*) mintájára értelmezhetők, s a „supra ad 1 *Berch*”; „in eodem *Berch*” (Gy. 3: 105, 112), illetőleg „ad Beredinca pathaka et per *pathoka*” (Gy. 2: 511) típusú szerkezetek *bérc* és *patak* lexémája gyaníthatóan ugyancsak nem tulajdonnév. A torz arányszámok elkerülése végett vizsgálatainkba csupán a biztosan tulajdonnévinek tekinthető adatokat vontuk be. Az F szerkezetű hegynevek létrehozásában a *bérc*, *domb*, *gerend* ’mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát’, *halom*, *hát*, *havas*, *hegyes*, *láz* ’tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány’, *mál* ’(déli) hegyoldal’, *rez* ’fücsúc, fennsík’, *ség* ’domb, halom’, *szakadát* ’szakadék’, *tető*, *torbágy* ’domb, halom’ lexémák játszottak szerepet, de ezek megoszlása közel sem egyenletes: a *halom* (az F szerkezetű nevek 35%-a), illetve a *bérc* (17%) lexémák a legtipikusabbak ebben a szerepben. A pusztai földrajzi köznévi víznevek körében az *ér* (17%) és a *sár* (17%) mellett a *patak* lexéma (21%) domináns, emellett azonban néhány esetben a *fertő* ’feltöltődő sekély tó’, *fok* ’nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna’, *jószás* ’folyás’, *maláka* ’vizenyős, mocsaras hely’, *morotva* ’a folyónak mederváltozás következtében lefűződött része, holtmeder’, *örém* ’folyó vagy állóvíz’ és *szék* ’időszakos vízállás’ földrajzi köznevek is tulajdonnévként szerepelnek.³

Az S+F szerkezetű kétrészes hegynevekben (például *Dió-mál*, *Gyérfa-bérc*, *Kerülő-hegy*, *Lyukas-kő*) szereplő földrajzi köznevek sokkal változatosabb képet

² Minthogy a betűhív formák a funkcionális összehasonlító vizsgálat szempontjából lényegi információkkal nem szolgálnak, a továbbiakban a helynevek mai vagy — amennyiben ma nem létező névről van szó — kikövetkeztetett mai névalakját közöljük.

³ A kevésbé közismert földrajzi köznevek jelentését a TESz., az EWUng. és a FNEsz. meghatározásai alapján közöltük.

mutatnak. Ennek oka részben az, hogy számszerűen is lényegesen több földrajzi köznév vesz részt ilyen struktúrájú nevek alkotásában. Az egyrészes nevekben szereplő — s fentebb felsorakoztatott — lexémákon túl a következők fordulnak még elő a hegynevek utótagjaként: *fő, gyűr* 'domb, bucka', *hegy, kő, homlok, homorú, kebel, lejtő, les, magas, orr, pest* 'kő, szikla, sziklás hegy', *verő* 'déli fekvésű, verőfényes hely'. A kétrészes nevekben a gyakorisági mutatók is más-ként alakulnak: legáltalánosabban ilyen pozícióban a *hegy* (27%), a *bérc* (22%), a *halom* (13%), a *kő* (12%), és a *mál* (10%) lexémák szerepelnek. A kétrészes víznevek (például *Bükk-örém, Csuka-fő, Fekete-ügy, Mitár séde*) utótagjaként szintén jóval változatosabb vízrajziköznév-állományt találunk, mint az egyrészes neveknél. Az előbbieken, az F szerkezetű egyrészes nevek bemutatásakor látott helyjelölő közzókon (*ér, fok, maláka, örém, patak, sár*) túl nevek utótagjaként az *ág, aszó* 'völgy, kiszáradó folyómeder', *fő, jó* 'folyó', *kút, séd* 'patak', *sevnice* 'savanyú víz', *tő, ügy* 'folyóvíz' is szerepelnek. A vízrajzi köznevek e gazdagsága mellett ugyanakkor e névszerkezeti típusban is a *patak* dominanciája mutatkozik meg: a nevek 66%-ában szerepel ez a lexéma második névrészként.

Az M+F struktúrájú hegynevek, mint korábban jeleztük, meglehetősen kis hányadát teszik ki a hegynévállománynak, ám az S+F szerkezetűekhez hasonlóan itt is a *hegy* és a *bérc* a legjellemzőbb földrajzi köznévi alkotóelem: *Ladica-bérc, Zsarnó hegy*. Az ugyanilyen szerkezetű víznevekben csupán a *patak* és a *víz* földrajzi köznevek fordulnak elő: *Eger vize, Láz pataka*. A *víz ~ vize* utótagú nevek kapcsán feltétlenül számolnunk kell azonban azzal a lehetőséggel is, hogy e köznevek anyagnévi szerepben is állhatnak az okleveles említésekben, s ebben az esetben ezeket nem tekinthetjük szerkezetileg a névtest részének (vö. TÓTH V. 1996: 67). A *patak* utótagú nevek e sajátos típusára az alábbiakban, a megnevező funkció tárgyalásakor térünk ki részletesebben.

3. A helynevekben nem is olyan ritkán csupán az a szemantikai tartalom tükröződik, hogy az adott helynek ez és ez a neve. Ezt a szemantikai szerepet *m e g n e v e z ő* funkciónak nevezzük. A vizsgált korpuszban mindkét névfajta esetében szép számban találunk példát megnevező funkcióban álló egyrészes névre. Arányaik azonban tekintélyes különbséget mutatnak: a megnevező szerepű egyrészes víznevek (például *Dráva, Hernád, Krassó, Rima, Száva*) csaknem kétszer olyan gyakoriak, mint az ugyanilyen funkcionális tartalommal jellemezhető hegynevek (például *Csalár, Csernavora, Hradissza, Ofenberg, Osztopán*). E nevek feladata kizárólagosan a denotátumra való utalás, ezen a funkción kívül mást nem fejeznek ki a magyar névhasználók számára. A megnevező szerepben álló helynevek a hegynevek esetében mindig, a vízneveknél pedig többnyire jövevénynevek. Mindkét helynévfajtnál átadó nyelvként néhány kivétellel valamelyik szláv nyelvet jelölhetjük meg. Átvett vízneveink nagy számát KISS LAJOS azzal magyarázza, hogy a nagyobb vizek nevei nemzetközi tulajdonban vannak, és az egykor kialakult neveket ritkán cserélik fel mással (1996a: 440). Az

átvett nevek mellett a víznevek körében találunk néhány olyat is, amely belső keletkezésű névként áll megnevező funkcióban: ezt a sajátos csoportot a *Berettyó, Hejő, Szikszó* nevek alkotják. Történeti alakulásuk hasonló: eredetileg mindegyik áttetsző etimológiájú összetett név volt (*Berek-jó, Héví-jó, Szik-aszó*), s utóbb, valószínűleg még az ómagyar korban az utótagjuk (*jó, aszó*) elhomályosulásának következményeként egyrészessé váltak, elveszítve ezáltal eredeti szemantikai szerkezetüket is.

Amint már utaltunk rá, a megnevező funkciójú előtag és a fajtajelölő szerepű utótag (M+F) kapcsolatából alakult víznevek jóval gyakoribbak, mint az ugyanilyen felépítésű hegynevek. E neveket előtagjuk eredete szerint szintén két csoportba sorolhatjuk. A *Csókás-kő, Dió-mál hegye, Vértes hegye* hegynevek, illetőleg a *Hejő vize, Komlós pataka, Medekes pataka* víznevek megnevező funkcióban álló névrésze belső keletkezésű, és az adatok tanúsága szerint elsődlegesen önállóan alkottak tulajdonnevet. Az utótaggal való kiegészülést némelyik név szemantikai és lexikális szerkezete is jelzi (*Dió-mál hegye, Hejő [*< Héví-jó*] vize*). Gyakoribbnak látszik azonban mindkét helyfajta esetében az a névadási forma, amely során jövevénynév veszi fel másodlagosan a magyar helyfajtajelölő földrajzi köznevet: az idetartozó hegynevek közel háromnegyede (például *Garabos-halom, Lendece mála, Szlovik köve, Vízoka hegye*); a víznévi állomány közel kétharmada (például *Körös vize, Lubus pataka, Szuha-patak*) tartozik ebbe a csoportba. A két alcsoport neveinek jelentése és lexikális felépítése megegyezik.

Az M+F szerkezettel leírható víznevek kapcsán HOFFMANN ISTVÁN felhívta a figyelmet arra, hogy e nevek létüket gyakran valószínűleg az oklevél írójának köszönhetik, aki a jobb azonosíthatóság érdekében a helyfajtajelölő vízrajzi köznevekkel egészítette ki a neveket (2003: 668). E nevek megnevező szerepű előtagjában állhat egyrészt jövevénynév (*Okolicsna pataka*), mely a magyar névhasználó számára nem közöl semmilyen információt a denotátumáról, csupán azt, hogy ez a neve, másrészt szerepelhet belső keletkezésű kétrészes víznév, mely deetimologizációs folyamat eredményeképpen elvesztette eredeti, közvetlenül a vízre utaló jelentését (*Szikszó pataka*). Harmadrészt olyan víznevekkel is találkozunk ebben a szerepben, melyek elsődlegesen településnév > víznév változáson mentek keresztül, s így a homonímia elkerülése végett kaptak vízrajzi köznévi utótagot (*Herepány pataka*). Mindhárom esetben kérdéses, hogy az utótag a név részét képezi-e, vagy csupán valamiféle osztály-egyed viszony kifejeződését gyaníthatjuk bennük (vö. TÓTH V. 1996: 65–7).

A mindenkori helynévrendszer tagjaihoz előtagként sajátosságot kifejező nyelvi elemek járulhatnak. Az így létrejött S+M szerkezetű nevek inkább a víznevekre jellemzők: *Kis-Balog, Holt-Latorca, Mőg-Sár, Ragály Szuhája, Váradi-Körös*. E nevek utótagjában általában jövevénynév szerepel. Meg kell említenünk emellett, hogy e víznevek többségében az utótagként szereplő víz valamely szakaszának, ágának megjelöléséről lehet szó. A hegynevek körében elenyésző

számban találkozunk ilyen szerkezetű nevekkel, s ezek utótagja — a víznevektől eltérően — általában belső keletkezésű. Ugyanakkor talán itt is számolhatunk a vízneveknél megfigyelhető sajátos differenciálódás jelenségével, azaz például a Kraszna vármegyei Somlyó körüli bércek nevei: *Aka-Bükk-fő*, *Badacsony-Bükk-fő*, *Vár-Bükk-fő* vélhetően egy hegy különböző részeinek nevei, esetleg önálló kiemelkedések elnevezései lehettek.

4. A vizsgált nevek között legnagyobb számban a *sajátosságot kifejező funkció* megjelenését láthatjuk, ez a névrészfunkció megjelenhet egyrészes nevekben (S), valamint kétrészes nevek előtagjaként fajtajelölő névrésszel kapcsolódva (S+F; ez a szerkezeti csoport teszi ki mindkét névfajta esetében a névállomány legnagyobb hányadát), valamint megnevező funkciójú névrészhez járulva (S+M). A sajátosságfunkció kategóriáján belül további szemantikai csoportokat különíthetünk el. Az ide tartozó hegy- és víznevek a bennük megjelenő szemantikai tartalom szempontjából hasonló képet mutatnak, csupán néhány olyan funkcionális osztállyal találkozunk, amely csak az egyik helynévfajta jellemzi. E különbségek az adott helyfajta speciális tulajdonságai-ból adódnak, s ezekbe a kategóriákba többnyire elenyésző számú helynév sorolható.

Az S funkciójú névrészt tartalmazó legtöbb név esetében valamely településsel való lokális érintkezés szolgált a névadás alapjául. Ez a funkcionális jegy jellemzi például az egyrészes *Csicsó*, *Geszte*, *Nándor*, *Vidricki*, és a kétrészes *Akna hegye*, *Dorog-hegy*, *Kocsola mála* hegyneveket (10%), valamint a *Bolt-rágy*, *Iszkornya*, *Legenye*, *Pográny*; *Bottelke pataka*, *Egervár pataka*, *Petlend pataka*, *Szentkirály pataka* vízneveket (28%). E nevek szemantikai tartalmában a helyfajta jellemzőiből adódóan különbségek vannak. A hegynevek az 'az a hegy, amely X település közelében emelkedik' szemantikai képlettel írhatók le, azaz például a *Gereg* hegynévként arra utal, hogy a hegy Gereg település határában található. A folyóvizek esetében a településsel való kapcsolat ugyanakkor más jellegű, összetettebb lehet: a víznév a fent említett szemantikai tartalmon túl (a víz az adott település határában folyik) jelölheti a víz folyási irányát is (ti. az adott településről vagy arrafelé folyik). Ez a különbség azonban a lokális kapcsolat lényegét természetesen nemigen érinti. E helyütt egy rendszertani tényezőre is fel kell ugyanakkor hívni a figyelmet: a víznév és a településnév kapcsolatában éppen a fordított irányú metonímia (azaz a víz > település változás) tekinthető az általánosnak (vö. BENKŐ 1947, BENKŐ 1997: 65, BENKŐ 1998: 155, BÍRÓ 1999: 36). Az ilyen funkciót kifejező nevek kapcsán ugyanakkor alaposan meg kell vizsgálnunk, hogy az adatok tényleg hegy-, illetve víznevek-e: erősen kérdéses például a *monte Kelenfeld* adat hegynévi státusa, lehetséges ugyanis, hogy az okleveles említés mögött egyszerűen a 'Kelenföld hegye' szerkezet rejlik. Bizonyosan hegynévnek kell tekintenünk a következő településnevekből alakult neveket: *Börzsöny*, *Gereg*, *Szamárd* (vö. FNEsz.).

A *Balya, Damján, Miskó, Pató; Bockó lese, Gyula havasa* hegységeiben és az *Apord, Bába, Tápió, Zsuny; Károly pataka, Szalma pataka* víznevekben valamely személyhez való viszony fejeződik ki. A személynévi névrész a vizsgált nevek esetében valamilyen birtokosi kapcsolatra utalhat. Ez a névadási forma a folyóvízre jóval kevésbé jellemző (4%; inkább halastavak kapják nevüket a halászjog egykori birtokosáról), a hegységek vizsgálata során ellenben gyakrabban merül fel a személynévből való származtatás lehetősége (16%). Amint a példákból kitűnik, ebben a funkcióban többnyire személynév áll, néhány névben emellett a hely közelében lakó emberekre vagy embercsoportra utaló lexémával találkozunk: *Székel-bérc, Orosz-havasok; Cseh-patak, Orosz-víz*. Az egyrészes hegységek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy esetükben a birtokosi viszony jóval kevésbé egyértelmű, mint a pusztai személynévi metonímia jellegzetes településnévi eseteiben.

A viszonylag állandó növényzet, növényföldrajzi környezet az egyik legszilárdabb támpontja lehet a lokalizálásnak, a tájékozódásnak, ezért meglehetősen gyakran szolgál a névadás alapjául (hegységek esetében 10%, a vízneveknél 16%). A táj növényzetéből a legfeltűnőbbek a csoportosan előforduló fafélék, ezért leggyakrabban ezek nevei szolgálnak megkülönböztetőül mind a *Bükk, Jávör, Kőrös, Nyír, Szemerkes* (szemerke 'borókafenyő'); *Fenyő-mál, Száldob-bérc, Cseresznye-bérc* hegységei, mind az *Eger, Gyűrű* ('gyűrűfa'), *Fenyős, Füzes; Bükk-öröm, Almás pataka, Rekettyés-maláka* víznevek esetében. Hegységek körében kivételt csupán a *Mogyorós*, illetve a *Borsós* név képez, míg a víznevekben nagyobb számban jelenik meg másfajta növényzet: *Füves, Hagymás, Tormás, Zabos*.

A hegy, illetve a víz állatvilága vagy valamely okból jellegzetes állata szolgált a névadás alapjául a *Csókás, Ménes, Ökrös, Ráros* (ráro 'kerecsensólyom'); *Bagoly-kő, Kan-kő, Keselyű-halom* hegységeiben (5%), illetőleg az *Ölyves, Ludas, Rák;* *Rák-patak, Férges-ér, Solymos pataka* víznevekben (5%). A két helynévfajta példái alapján felfigyelhetünk arra a tendenciára, hogy a hegységekben meghatározóbb az erdőben fészkelő madarakra való utalás, míg a víznevek inkább vízi állatokról, vízi madarokról kapták a nevüket. Ez a jelenség természetesen a két helynévfajta eltérő természetföldrajzi jellegével magyarázható. Emellett mindkét helynévfajta esetében találkozunk tenyésztett állatokra történő utalással az állattartásra alkalmas hegyi legelők, hegyet borító erdőségek, valamint vizek környékének megnevezéseiben.

Jóval ritkábban szolgáltattak névadási indítékot a következő szemantikai jelek: a hely méretével, kiterjedésével kapcsolatosak a *Kevély, Magasd; Kislakos, Nagy-bérc* hegységei, illetve a *Keskeny, Mélyes; Hosszú-Gózd, Nagy-patak* víznevek. A hegy, illetőleg a folyómeder alakjára utalnak a *Kereked; Füzér-kő, Sátor-hegy*, valamint az *Ostoros, Tekeres-ér* nevek. Találkozunk olyan hegységekkel is, amelyeknél a hegy színe szolgálhatott a névadás alapjául: *Vi-*

*lágos; Fehér-halom, Kék-mál, Vörös-kő.*⁴ A víznevek körében csupán kétrészes nevekben jelenik meg ez a funkció: *Fejér-Béla, Fejér-patak, Fekete-ügy, Kékes pataka*. A *Dongó* hegynév és a *Csergőd, Zúgó-fok* víznevek hanghatásra utalnak. A hegy környezetének vagy magának a hegynek az anyaga, illetve vizek esetében a vízben található vagy a víz környezetének anyaga szolgáltat névadási indítékul a *Meszes; Homok-hegy, Kövecses-halom*, valamint az *Aranyos; Köves-ér, Sáros-patak* nevekben. A *Vár; Kápolna bérce, Terem-halom* hegynévekben és a *Bánya-patak, Kőhid-Körös, Szín pataka* víznevek bővítményrészében épületre, építményre történik utalás. A *Monaj* víznév esetében is számolhatunk esetleg ezzel a szemantikai tartalommal, de minthogy az egyrészes víznevekre kevésbé jellemző az épületnév > víznév változás, valószínűbb, hogy a *Monaj* víznév az azonos nevű településről kaphatta a nevét.

Akadnak olyan szemantikai jegyek is, amelyekkel mindkét névtípus esetében csupán a kétrészes nevek között találkozunk, ide tartozik a hely hőmérsékletére (*Árnyék-mál, Meleg-hegy; Hideg-Tepla, Hideg-víz*), illetve állapotára (*Aszú-bérc, Új-mál; Aszó-jó, Száraz-ér*) történő utalás. Ez utóbbi szemantikai jegy különösen gyakran fordul elő az S+M szerkezettel leírható víznevek körében: *Aszú-Szartos, Holt-Duna, Meddő-Selmec*. A hely viszonyított helyzete szintén kizárólag kétrészes nevekben fejeződik ki: *Köz-bérc, Közép-mál; Elő-patak, Vég-ér*, s ugyanígy a hegy vagy a víz egyes részeinek a megnevezésére is természetesen csak kétrészes nevek előtagjában láthatunk példát: *Ikres-hegy-fő, Csiszta-homlok; Herepány-fő, Körtvély-ér-tő, Dolna pataka feje*.

Az azonos névrészfunkciók bemutatása után tekintsük át azokat a szemantikai kategóriákat, amelyek csak a hegynévekre jellemzők! Ide tartozik a hely funkciójának kifejeződése: *Konyha-hegy, Les-hegy, Gyepüs-bérc*. A *Szent Gellért-hegy* előtagjában ugyan személynév szerepel, ám ez a személynév nem birtokosi viszonyra, hanem a hellyel kapcsolatos eseményre utal: a névadás motivációját ugyanis az szolgáltatta, hogy Szent Gellért püspök itt, a mai Gellért-hegy lábánál szenvedett vértanúhalált. Szép számban találunk olyan hegynéveket, amelyek víznévből alakultak, s arra utalnak, hogy a hegy víz közelében emelkedik. Ez a szemantikai tartalom jelenik meg a *Tapolca* és talán a *Kőrisér* hegynévekben is. (A víznevek körében ugyanakkor nem találkozunk hegynév > víznév metonimikus alakulásmóddal.) A hegynévek korpuszán belül tekintélyes csoportot alkotnak azok a nevek is, amelyekben tájrésszel vagy térszíni formával való lokális érintkezés fejeződik ki: erdőséggel való kapcsolatra utal az *Igyfon, Széperdő, Törzsök*, vízi átkelőhely szolgáltatott névadási indítékot a *Pásztorrév* hegynévben. E névtípus kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy hegynévekként erdőnevek sűrűn szerepelnek. KISS LAJOS is felhívja a figyelmet arra, hogy a faki-

⁴ A ma az ország legmagasabb pontjának számító *Kékes* neve csak a XVIII. századból adatolható (vö. FNESz.).

termelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdaságilag különösen értékes hegyeink gyakran szerepelnek középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő', s nem mint *mons* 'hegy', példaként ő a Börzsöny (*silva Bersen*), Bakony (*silva Bocon*), Mátra (*silva Matra*), Pilis (*silva Ples*), valamint Vértes (*silva Vertus*) neveket említi (1997: 166). Szintén a kiemelkedések sajátossága, hogy oldalukban barlang nyílhat: ez szolgált a névadás alapjául a *Barlang-hegy*, *Ürög-mál* neveken.

A folyóvizek speciális tulajdonsága miatt kizárólag a víznevekre jellemző a mozgás megjelenése motivációként a névben. Ilyen funkciójú a *Sebes*, *Csorgó-ér*, *Sebes-patak* és a *Forród* víznév. Ez utóbbi névben a *forr* ige folyamatos melléknévi igeneve (ti. 'zubogó') rejlik. Ugyancsak a víznevek kategóriáján belül találkozunk olyan elnevezéssel, melyben a hely szaga szolgált a névadás alapjául: *Bűzös*. A víznevek utalhatnak emellett ízhatásra (*Sós-patak*, *Sós-séd*).

5. Vizsgálataink eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy mindhárom névrészfunkció egyaránt megtalálható a két helynévfajta esetében, különbségeket csupán az S funkciójú nevek körében tapasztalhatunk, ám mivel ezek jórészt a névfajta által jelölt objektumok eltérő sajátosságaiból adódnak, s emellett az ilyen funkcionális-szemantikai jegyekkel jellemezhető nevek száma meglehetősen alacsony, ezek az eltérések nem tekinthetők meghatározónak a két névfajta összevetésekor. Rendszertani szempontból jelentős azonban, hogy a három névrészfunkció megoszlásában jelentős különbségek mutatkoznak: az F funkció inkább a hegynevekre jellemző, s az S funkció is nagyobb számban szerepel kiemelkedések neveiben. Ez a jelenség nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a víznevek állományában lényegesen nagyobb a jövevénynevek (s ezzel együtt az M funkció) súlya: a nagy folyók nevei ugyanis már a magyar honfoglalás előtt léteztek, s a magyar nyelvbe a szlávok közvetítésével jutottak. A Kárpát-medence nagyobb folyóinak megnevezésére a magyar nyelvhasználók tehát általában idegen eredetű neveket használnak. Bár a hegynevek körében is találkozunk hasonló jelenséggel (ezzel a kérdéssel KISS LAJOS foglalkozott részletesebben, vö. 1996a: 441, 1996b: 965, 1997: 156), esetükben azonban ez mégis jóval kevésbé meghatározó, s ezzel magyarázható, hogy a hegynévállományban jóval nagyobb arányban szerepelnek belső keletkezésű nevek.

GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947): Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.
 BENKŐ LORÁND (1997): Megjegyzések a *Begej* névhez (Adalék táj- és vízneveink viszonyához). In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR. Bp. 62–70.

- BENKŐ LORÁND (1998): A Kísszamos völgyének név- és településtörténetéhez (*Vísszamos és Szamosfalva*). In: *Név és történelem*. Bp. 151–6.
- BÍRÓ FERENC (1999): Víznevek hatása Kőrösladány helynévrendszerére. *NÉ.* 21: 36–42.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003): *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- KISS LAJOS (1996a): A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KISS LAJOS (1996b): A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 964–71. Megjelent még: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 96–104.
- KISS LAJOS (1997): Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68.
- TÓTH VALÉRIA (1996): Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *MNyj.* 33: 59–70.

Abélard nyelvi filozófiájáról

Az univerzálék (általános fogalmak) természetéről szóló diskurzus, az úgynevezett nominalizmus–realizmus-vita, a nyelvfilozófia — s egyáltalában a bölcsélet — történetének egyik leghosszabb fejezetét képezi: Európában csaknem hat évszázadon át tartott. Mint ismeretes, e vita fő kérdése az univerzálék eredetének (és így státuszának) problémája. Vajon az univerzálék ténylegesen és önállóan, az egyes dolgokat és így persze ez utóbbiak appercepcióját is megelőzően létező szellemi lények (így a realisták), vagy pusztán szavak, illetve nevek, az emberi ész és a nyelv termékei, melyek nem felelnek meg semmiféle reális létezőnek (a nominalisták tétele).¹ A két jellegzetes nézetnek egyaránt voltak végletes, s mérsékeltebb képviselői, aszerint, hogy az univerzálék létét a dolgok előtt, a dolgokban vagy a dolgok után kizárólagosnak vagy — valamilyen kombinációban — egyaránt elfogadhatónak tartották-e, s abban is voltak eltérések, hogy ez az „előtt” és „után” csak strukturálisan vagy egyszersmind történetileg is értelmezhető-e. A kérdésfeltevés gyakran a nemek (genus) és fajok (species) kategóriáira (hierarchikus piramisára) koncentrált, abban az értelemben, ahogyan azokat Arisztotelész bevezette, az i. sz. III. században Porfüriosz felújította, s utána filozófusok sora taglalta. A vita mindazonáltal végig egyben nyelvfilozófiai jellegű is volt, bár ez ritkán vált explicitté. Az érvelők a vita igényeinek és lehetőségeinek mértékében hivatkoztak a nyelvre, bár ténylegesen ennél jóval gyakrabban indultak ki ilyen megfontolásokból.

Az alábbiakban ezt a nyelvi beállítottságot szeretném röviden bemutatni egy több szempontból is kiemelkedő középkori gondolkodó, Pierre Abélard (Abailard, Petrus Abaelardus; 1079–1142) példáján. Ugyanis a „Sic et non” és más fontos bölcséleti művek szerzője, a skolasztikus dialektika egyik legnagyobb alakja, aki versei és önéletrajza — nemkülönben az Héloïse-zal folytatott levelezése — révén a latin nyelvű francia irodalom történetében is jeles helyet foglal el, nem kis mértékben nyelvi, szemantikai meggyőződésére alapozva formálta meg a nominalizmus–realizmus-vitában kifejtett állásfoglalását, ha persze a hagyományt követve episztemológiai és ontológiai keretben is.

¹ Világos, hogy a vita végső forrása Platón és Arisztotelész nézetkülönbsége az ideák természetét illetően.

Abélard ismeretelmélete — ezzel kell ugyanis kezdenünk — ahhoz az évszázadokon keresztülélő gnoszeológiai hagyományhoz csatlakozik, miszerint az emberi megismerés egy hármass szerkezetű kognitív apparátus munkája révén jön létre. A megismerés első fokozata eszerint az *érzékelés* (sensus). Lelkünknek eme „valamiféle ereje és képessége” (quedam vis et potentia animae: SupPer 313, 19), amely közös az állatokéval, és testi szervek útján valósul meg. Az érzékek „valamiféle ablakok gyanánt” (quasi per quasdam fenestras: uo. 313, 7–8) feltárják előttünk a világot, de sem a testetlen, sem a távol lévő dolgokat nem mutatják meg nekünk, továbbá az érzékelteknek is csak akcideneciáit, nem világítva meg szubsztanciális lényegüket. A *képzetalkotás* (imaginatio) — a megismerés második fokozata — annyit tesz, hogy lelkünket (animus) összpontosítjuk egy dologra (tehát ehhez már nincsen szükség testi szervekre). Ha a szóban forgó dolog ténylegesen jelen van, akkor a képzetalkotás is azonosan működik az állatéval, ám ha nincs, koncentrállhatunk helyette a dologról általunk korábban megalkotott képre (imago). Ez teszi tehát lehetővé, hogy jelenvaló és nem jelenvaló dolgokról egyaránt gondolkodhassunk. Továbbá: míg az érzékelés lényegénél fogva mindig az egyedire irányul, a képzetek között vannak közös képzetek is, amelyek több individuumra vonatkoznak (például az „ember” képzete). Maguk a képzetek azonban nem „dolgok”, se nem szubsztanciák, se nem akcideneciák, pusztán közvetítők, melyeken keresztül aztán a megismerés harmadik fokozata, az *intellektus* elérheti a dolgokat. Az intellektus legfőbb sajátása az absztrakció (az a lelki képesség, hogy az anyagot és a formát, melyek a valóságban mindig együtt vannak, elválasszuk egymástól). Az univerzálékat, azaz az általános fogalmakat, éppen az absztrakció állítja elő. Az absztrakt „intellektumok”² így módon másképpen fogják fel a dolgokat, mint ahogyan vannak, hiszen ami az intellekciókban elkülönül, a dologban együtt volt meg, de ettől még nem veszti el objektivitásukat (más ugyanis a gondolkodás, és más a létezés módja³). Ezt bizonyítja, hogy gondolkodhatunk jelen nem lévő dolgokról is, bár közvetlenül az intellekció tárgya ilyenkor is kvázi jelenvaló.

Az általános fogalmak eszerint csakis absztrakció útján jönnek létre. Fontos azonban látni, hogy az egyedi dolgok intellektumai is absztrakció eredményei, például „ez az ember” az ember sajátos természetére hívja fel a figyelmet egy meghatározott alany kapcsán.⁴ Éppenséggel az egyedi dolog intellekciója a leg-

² Abélard a megismerés egyik fokozata tekintetében sem alkalmaz külön terminust az adott folyamat és annak terméke számára. Így a *sensus* hol érzékelésnek, hol érzékletnek értelmezhető, az *imaginatio* képzetalkotásnak és képzetnek, az *intellectus* pedig vagy a fogalmi belátás művelete, vagy ennek eredménye — nem egyszerűen a fogalom, hanem adott esetben a fogalmának megfelelően megragadott konkrét dolog —, amelyet itt feltételesen *intellektum*-nak „fordítok”.

³ Aliud modus est intelligendi quam subsistendi (SupPorph. II, 25,15–26,3). A *modus* kategóriája, mint ismeretes, egy évszázaddal később központi jelentőségűvé válik a spekulatív grammatikában (erről többek között lásd HAVAS 1991).

⁴ Abélard erre vonatkozó gondolatmenete évszázadokkal később Hegelnél teljesedik majd ki, „A szellem fenomenológiája”-nak abban a fejtegetésében, miszerint az érzékileg adott egyediség csakis általánosságában ragadható meg, s ezt éppen az eleve általános természetű nyelv teszi lehetővé.

tökéletesebb megismerés, a vélekedés és az általános intellekciója ennél kevésbé tökéletes.

Nos, éppen ehhez az ismeretelméleti konstrukcióhoz csatlakozik Abélard jelentés- avagy jelölésfelfogása. Jelölni (*significare*) nála annyit tesz, mint egy intellektumra utalni, azt felidézni. Ebből következik, hogy szabályos viszonyok állnak fenn a jelek, az intellektumok és a dolgok között.

A szavak az intellektumokat jelölik, nem magukat a dolgokat. Erre a filozófus három bizonyítékot hoz fel. Először is, a *nomen* és a *verbum* (pl. *futás* és *fut*) ugyanarra a dologra vonatkozik, különbségük a dolog felfogásán, tehát az intellektumokon múlik. Másodszor: a mondat (*oratio*) jelentése a részeinek jelentéséből áll össze, ám magának a mondatnak nem felel meg még valamely külön dolog. Végül: a jelölt dolgok eltűnhetnek, miközben a szó jelentése (tehát a jelölt intellektum) megmarad.

A szavak tehát intellektumokat jelölnek, ámde végül is mégiscsak a dolgokra vonatkoznak. (Abélard-nak nincsen erre vonatkozó következetes terminológiája, időnként a dolgokkal kapcsolatban is beszél *significatióról*, ám a *dolog* → *intellektus* → *hang* sor szigorú irányítottsága végig jelen van a gondolatmenetében.) Az állítások is a dolgokról mondanak valamit, ha például azt mondjuk, *az ember fut*, az emberrel és a futással foglalkozunk, nem intellektumaikkal. A szavak és a valóság viszonya azonban közvetett: minthogy az intellektumokat jelölik, a szavakról nem lehet közvetlenül áttérni a dolgokra. Így aztán az etimológia is inkább a nevek összeállítását világítja meg, mintsem a dolgok természetét. Érdekes megjegyezni, hogy Abélard helyenként beiktat egy másik „jelentést” is a jelölt intellektumok mellé, a szavak — mondjuk talán így — értelmét (nála *sententia*), ez lenne a szójelentés azon összetevője, melyet az idegen nyelvű egyén nem képes felfogni, holott a dolog, intellektuma és az ezt felidézni kívánó szó akusztikai képe egyaránt adva lehet számára.⁵ Ugyancsak a szavak és a dolgok közvetett összefüggését bizonyítják a retorikai fogások, például a *translatio* (közismertebb terminussal: *metafora*). Az ilyen kifejezésekben tulajdonképpen nem is a szót értjük meg, mely ekkor voltaképpen semmit sem jelöl, hanem a *propozíciót* (logikai állítást), melyben előfordul; ezt egyébként az teszi lehetővé, hogy ilyenkor a kérdéses szavak mellett mindig van legalább egy másik szó is, amely tulajdonképpen jelentésében szerepel.⁶ A metaforizálódás oka Abélard szerint a beszéd díszítésének szándéka, vagy az az átalakító jelleg, mely a gondolkodás sajátja, s mely az adott esetben magával a nyelvvel szemben is felléphet.

Abélard külön foglalkozik a szócsoporthoz (*oratio*) jelentésével is. Az *oratio* nála olyan szószorozat, melynek valamilyen értelme van. *Oratio imperfecta*, ha

⁵ Ez a gondolat a sztoikusok híres *lekton*-fogalmának felújítása Abélard-nál.

⁶ Az a felfogás, miszerint egy szó jelentése — már nemcsak a metaforikus, hanem a tulajdonképpen is — csak a mondat jelentésének függvényében állapítható meg, *mutatis mutandis* Russellnél és a bécsi neopozitívizmus tanításában tér majd vissza a XX. században.

nincsen benne ige (állítmány), ilyenek a definíciók. Így például egy olyan meghatározás, mint „halandó eszes élőlény”, egyenértékű az „ember”-rel, a két kifejezés egyugyanazon dolgot nevezi meg, miközben intellektumaik persze különböznek.⁷ Ha az oratióban van igei állítmány, azaz hogy szubjektum–predikátum szerkezetű, akkor propozícióval (logikai értelemben vett állítással) van dolgunk. Mint említettük, a szó esetében egy intellektumot és rajta keresztül egy dolgot idézünk fel. A propozíció materiálisan egy névből és egy igéből áll, ennek megfelelően az általa jelölt intellektum is összetett. De az, ami a valóságban megfelel a propozíciónak, nem áll ennek megfelelő részekből.⁸ Ezért amit az állítás mint állítás mond, az nem dolog (ennek ellenére mondhatom róla, hogy igaz vagy hamis, és ebből a szempontból mégiscsak valami „dologféle” — quasi res). Mármint ebben az esetben mit jelöl a propozíció? Ezek szerint nem dolgokat, hanem „a dolgok valamiféle viselkedésmódját”,⁹ a dolgok állapotát. Ez az, amit a propozíció mond (dictum propositionis). Abélard ezt a valamit, a dolgok állapotát, mindazonáltal határozottan a pszichikum által konstruált képnek fogja fel. Szókratész és Platón létezik, nem *létezik* azonban az, amit az „embernek lenni” propozíció mond, és nem a dolgokról állítok valamit, ha azt mondom, hogy Szókratész és Platón találkozik az „embernek levésben” vagy a „szubsztanciának levésben” — fejtegeti (Sup.Per. 368, 26–30).

A propozícióval, illetve a predikációval kapcsolatos megfontolások adják a kulcsot Abélard univerzálé-felfogásához is. Számunkra különösen fontos ugyanis annak a belátása, hogy ez a hagyományosan ontológiai–gnoszeológiai kérdés szerzőnknel mindenekelőtt *nyelvi* probléma. Az *ember* terminus univerzalitását például nem lételméleti vagy ismeretelméleti fejtegetések világíthatják meg, hanem annak felderítése, *mit jelent* ez a szó, hogy a létige segítségével összekapcsolható egy individuummal (például abban a kijelentésben, hogy *Szókratész ember volt*). Abélard Arisztotelész nyomán úgy határozza meg az univerzálét, mint valamit, ami több dologról *állítható* (quod de pluribus natum est aptum predicari), szemben az individuálissal, amit csak egy dologról *állíthatunk* (quod de uno solo predicatur: Sup.Porph. II. 9. 18–20).

A predikátumnak mármint az egész alanyt tartalmaznia kell, ami csak úgy lehetséges, hogy az előbbi vagy egyenlő kiterjedésű az utóbbival, vagy nagyobb nála. Az első esetben az alany és az állítmány ugyanazt az individuumot nevezi meg (például *Szókratész ember*), csak az intellektuális tartalom különbözik (ali-

⁷ Ez a fejtegetés feltűnő pontossággal előlegezi meg Gottlob Frege híres Sinn — Bedeutung (jelentés — jelöllet) megkülönböztetését. Más kérdés, hogy Abélard-nál a gondolatmenet ezzel véget is ér, nem vezet a logika ártérkékeléséhez, mint majd Fregénél.

⁸ Az *ember halandó értelmes élőlény* propozíció igaz, mindazonáltal nem „dolog”, hiszen nem arról van szó, hogy az ember ebből a három predikátumból vagy valamiféle nekik megfelelő dolgokból lenne összetéve.

⁹ Quidam rerum modus habendi se. (Dial. 160, 35). Ez a felfogás pedig az ifjú Wittgensteinre emlékeztet: a kijelentések mutatják a dolgok állását.

ud intelligitur: Dial. 351. 11–7).¹⁰ A második esetben viszont az állítmány nem lehet individuum, hiszen több dologról is állítható. (Az individuum oszthatatlan és önmagában egészet képező dolog, ő maga tehát per definitionem nem lehet univerzális.) Mindebből következően *egyedül a szavaknak tulajdoníthatunk univerzalitást*. Amikor fajokról és nemekről beszélünk, tulajdonképpen olyan predikátumokról van szó, amelyeket egyre több dologról állíthatunk. Miért lehetséges ez? Mert a dolgokban egyaránt vannak hasonlóságok és különbségek. Az univerzálék tehát egyfelől nem dolgok, másfelől azonban nem is irreáliák, mert a dolgokban ténylegesen benne foglaltatik, ami használatukat megalapozza. Egy univerzális predikátum a dolgoknak azt a természetét (natura) jelöli, amelyben találkoznak más dolgokkal.

Az univerzálék porfűröszi piramisa tehát Abélard szerint is fennáll, de a *szavak*, nem pedig a dolgok tartományában. A legáltalánosabb nem (genus) a szubsztancia, ami azonban nem jelent semmiféle minőséget, s még ha mondhatjuk is, hogy anyaga minden dolognak, akkor is hozzá kell tennünk: nem *realiter*, hanem *vocaliter*.

Ismeretelméletileg mindez tehát annyit tesz, hogy szerzőnk szerint az ember számára adott világban a dolgok kizárólag individualitásukban, elválasztottságukban kínálják magukat, az általánoshoz a lélek aktivitása, az absztrakció révén jutunk el. Nincs univerzális szubsztancia individuális szubsztanciák nélkül sem a létben, sem az intellektusban, sem a nyelvben. Az *egy-ség* a dolog esszenciális tulajdonsága (miközben maga az „egy” se nem faj, se nem genus), amely szükségszerűen megelőzi a járulékos, akcidentális jegyeket. A gólya például szükségszerűen madár, ugyanakkor nem szükségszerűen fehér. Mindazonáltal az akcideneciák is reális dolgok, és létezésükre nézve egyediek (minden esetben egy adott gólyának egy adott fehérségéről van szó). Ezért is elsődleges neveik közül az, amely „alapvetően” nevezi meg őket (*fehérség*), míg a másik megnevezésük (*fehér*) csak levezetett név (nomen sumptum). (Ez utóbbi ponton a nyelv iránt egyébként érzékeny gondolkodóban nyilvánvalóan felülkerekedik a filozófus, hiszen nyelvileg e két szó viszonyát éppen ellenkezőleg kellene látnia.)

Abélard pozícióját a nominalizmus–realizmus-vita szempontjából kétféleképpen jellemzik a filozófiai szakirodalomban: mérsékelt nominalizmusként, illetve konceptualizmusként. Az előző felfogás szerint a filozófus álláspontjának lényege az „universalia post res” felfogás, azaz a nominalizmus tétele, amely annyiban mérsékelt, amennyiben Abélard — a fent taglalt értelemben — az általános objektivitását magukban a dolgokban is tételezi. A konceptualizmusértékelés szerint a leglényegesebb pont, hogy Abélard elképzelése szerint az univerzális fogalmakat az intellektus hozza létre absztrakciós tevékenységével. Az természetesen bármely besorolás esetén egyértelmű, hogy határozottan anti-realista koncepcióról van szó.

¹⁰ Ismét lehetetlen Fregére nem asszociálnunk.

A nyelvfilozófia, sőt talán a szaknyelvészeti oldaláról nézve azonban, mint jeleztem is, azt tartom leginkább hangsúlyozandónak, hogy a filozófus érvelésének tényleges szerkezete — melynek gyakran az explicit fogalmazás is megfelel — a predikabilitást tekinti kiindulópontnak. Megközelítésmódját úgy is interpretálhatnánk, hogy nála a „Hogyan beszélhetünk a dolgokról?” kérdése a tényleges gondolatmenetben mindig elsődleges a „Miért?” (ismeretelmélet) és a „Hogyan vannak a dolgok?” (lételmélet) kérdéseihez képest. Így Abélard-nál, ha nem is kimondottan nyelvfilozófiával, de kétségtelenül nyelvi filozófiával van dolgunk, mely ráadásul nem nélkülözi a lappangó transzcendentalitást, jelesül éppenséggel *nyelvi* transzcendentalitás jellegét.¹¹

A középkori nyelvfilozófia történetében nem egyszer bukkanunk olyan momentumokra, melyek legalábbis megelőlegeznek, de nem egyszer lényegében ki is fejtenek bizonyos eszméket, melyeket évszázadokkal később az önhitt modernitás a maga vívmányának tartott. A nagy elődök sorában a fentiek alapján Abélard-t is bizvást számon tarthatjuk.

HAVAS FERENC

Irodalom

Dial. = Petrus Abaelardus: *Dialectica*. Assen, 1956.

HAVAS FERENC (1991): A grammatica speculativa modernsége I–II. *MNy.* 87: 145–51, *MNy.* 88: 278–88.

JOLIVET, JEAN (1969): *Ars du langage et théologie chez Abélard*. Paris.

Sup.Per. = Glossae super Peri hermeneias. In: Peter Abaelards, *Philosophische Schriften*. München, 1919–23.

Sup.Porph. = Editio super Porfirium. In: Pietro Abelardo, *Scritti Filosofici*. Milano, 1954.

¹¹ Nem véletlen, hogy a nyelv természetéből a valóságára következtetésben jóval tovább jutott grammatica speculativa előzményei között olyan grammatikus teljesítménye is jelentős (Ralph de Beauvais), aki közvetlenül Abélard tanítványa volt (a modista nyelvfilozófia transzcendentalitásáról vö. ismét HAVAS 1991).

Marginális megjegyzések **Ómagyar kori labiális utótagú záródó kettőshangzóink** **megmaradásának kérdéséről**

Több mint 50 évvel ezelőtt egy figyelmet felkeltő írás látott napvilágot BENKŐ LORÁND tollából „Egy jobbágylevél margójára” címmel (BENKŐ 1951). Bár a címadás is találó volt (utánozták is: vö. TÖRÖK 1964), a jelen írás számára a tartalom az elsődleges. Az említett tanulmányban BENKŐ — a régebbi nyelvtörténeti felfogással szemben — elfogadja és elméletileg igazolni kívánja PAIS DEZSŐ tételét (1950: 111) az ómagyar kori kettőshangzók későbbi fejlődéséről. A korábbi nyelvtörténeti felfogás (irodalmát lásd BÁRCZI 1953: 35) szerint ugyanis a labiális utótagú ómagyar kettőshangzók a 14. században (MELICH), illetőleg az ómagyar kor végéig (GOMBOCZ) monoftongizálódtak, mai nyelvjárási megjelenésük újabb fejlődés eredménye. Ezzel szemben PAIS (s az ő nyomán DEME LÁSZLÓ is, vö. 1950: 211–2) nem tartja valószínűnek a diftongus > monoftongus > diftongus fejlődést, úgy gondolja, hogy a diftongusok, legalább egyes nyelvjárásokban, tovább éltek — bár a korabeli helyesírás nem vagy csak igen csekély számban jelöli őket —, s a mai nyelvjárási záródó diftongusok ezek egyenes folytatásai, megőrzött régiségek. A kettőshangzóknak a helyesírásban több századon át is meglévő hiányát PAIS azzal magyarázza, hogy a 14. század végén történhetett a helyesírásban „valami reform”, amely a kettőshangzók helyett (bár ezek az élő nyelvben hangzottak) egyes hangzóra utaló jeleket használt.

BENKŐ érvrendszere a következő: 1. A 17. századtól kezdve számolhatunk a kérdéses kettőshangzók meglétével (így HORGER, LAZICZIUS), ám a helyesírás a kiejtés ellenére nem jelöli őket. Lényeges kettősség lehet tehát írás és kiejtés között. (Ehhez vö. MEZŐ 2000: 302–3.) 2. Bár a helyesírás nem jelöli általában a kettőshangzókat, szórványosan előfordulnak a 15–16. században is kettőshangzó-jelölésnek értelmezhető jelölések. Ezek egy része valódi, az élő beszédben ejtett kettőshangzót takarhat. 3. Adatai alapján nyilvánvaló, hogy a 15. század óta léteznek nyitódó kettőshangzók a nyelvterületnek azon a részén, ahol ma is megvannak, a mai és a 15. századi kettőshangzók között a folytonosság bizonyítható, az írás azonban — néhány esettől eltekintve — nem jelöli őket. Mivel

tehát a helyesírás ezen okok miatt nem perdöntő, reálisan számolhatunk azzal, hogy a ma az ország számos helyén meglevő záródó kettőshangzók megőrzött régiségek.

BENKŐ írására BÁRCZI GÉZA írt válaszcikket (1953). Sorra cáfolja, illetőleg elbizonytalanítja BENKŐ érveit: 1. Igaz, hogy általában felteszik a 17. századra már a labiális utótagú záródó kettőshangzók meglétét, ám hogy ezek ekkor valóban lennének, azt először bizonyítani kellene. Ez eddig nem történt meg. 2. BENKŐ 15–16. századi kettőshangzóra utaló példái szórványosak, esetlegesek, nem meggyőzők. Inkább tekinthetők írásbeli archaizmusnak, mint valóban ejtett alaknak. 3. Természetesnek tartható, hogy egy szűk körre kiterjedő, éppen keletkező nyelvi újítás (ilyen a nyugati nyelvjárasterület nyitódó diftongusa) nem jelentkezik a helyesírásban, amely a nyelvnél mindig konzervatívabb. Összegzőként bizonyítatlannak és valószínűtlennek tartja, hogy a mai labiális utótagú záródó kettőshangzók a régiek közvetlen folytatásai lennének. Megfigyelései alapján úgy látja, hogy e mai kettőshangzók újabb, mégpedig emfatikus eredetű képződmények.

A vita ezzel le is zárult, BÁRCZI nézete került be az egyetemi tankönyvbe (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1978: 175 [első kiadása 1967]), ezt vallja BÁRCZI később is (1982: 75). BÁRCZI álláspontját BENKŐ is elfogadja (előbb bizonyos megszorításokkal — vö. 1957: 76, 96), később teljes mértékben: a nyitódó és záródó diftongusok keletkezését egy adott változástípusba sorolva kiindulásként hosszú monofongusokat feltételez, meg sem említi az esetleges folytonosság lehetőségét (BENKŐ 1988: 57 — bár ez származhat az adott mű tálalásának logikájából is).

Mi készíthet mégis perújításra? Először is az a tény, hogy megőrzött régiségek vannak (BENKŐ 1957: 22). Másodszor, hogy bizonyos mai nyelvjárási jelenségeket (még ha adatosan nem bizonyíthatók is) feltételesen megőrzött régiségnek tarthatunk (vö. IMRE 1971: 295).

Kétféle úton indulhatnánk el: egyrészt megpróbálkozhatnánk BÁRCZI érveinek gyengítésével (például a szlavóniai nyelvjárásról általa mondottak, miszerint az ebben a nyelvjárásban található kettőshangzó — *ao* — köznyelvi *á* széthasadásából keletkezett, ugyan igaz, de az említett nyelvjárásban az általa ekkor ismerteken kívül találhatók a SzlavSz. tanúsága szerint *ou* kettőshangzók is, és ezek lehetnek ómagyar kettőshangzók folytatásai, például *szántó*, *mogyoró*, *ól*, *pokróc* stb.). Az ilyesféle negatív érvelés azonban csak további bizonytalanságokat szül, ezért inkább egy hármas pozitív érvelési stratégiával dolgozunk.

1. Történt-e helyesírási reform a 14. században? Erre a kérdésre nem tudunk sem határozott igennel, sem határozott nemmel válaszolni. Azt azonban tudjuk, s BÁRCZI maga is állítja, hogy az írás jellemzően konzervatív, a nyelvi újításokat csak nehezen veszi be, sőt kodifikálva már egyáltalán nem vesz róluk tudomást (lásd napjaink *j ~ ly* kínládását). Ha azt feltételezzük, hogy megtörtént a

PAIS által feltételezett írásreform, akkor egy aránylag rövid időszak alatt kellett ennek lejátszódnia. Megvizsgáltam a kritikus 14. század végét ebből a szempontból. Három évet választottam ki: az 1358-ast (AnjOkm. 7.), az 1387-est (ZsigmOkm. 1.) és az 1400-ast (ZsigmOkm. 1.). Az itt közölt okleveleket aszerint csoportosítottam, hogy az oklevélben az *ó* helyén (csak ezt vizsgáltam, az *ő*-t nem, mert nem lévén jel a palatális rövid hangzóra, az írás sokáig a hosszú egyes hangzóra is az *eu*, *ew* jeleket használja, az *ő* helyén tehát igen nagy a jelölési bizonytalanság) *o* betű vagy *ou* betűkapcsolat található-e. Külön csoportosítottam azokat az okleveleket, ahol egyszerre mindkét jel megtalálható volt a mai *ó* helyén. Szintén külön tárgyaltam a királyi kancellária által kiadott okleveleket, arra gondolva, hogy ha egy központi akarat indítja a feltételezett írásreformot, akkor az valószínűleg a királyi kancellária környékén keresendő.

Az 1358-as évben az *o* : *ou* jelölések aránya 25 : 48. Volt ezen kívül 4 olyan oklevél, amely *o*-t és *ou*-t is tartalmazott. Mindezen belül a királyi kancellária okleveleinek aránya 6 : 19, megjegyzendő, hogy mind a négy ingadozó helyesírású levél itt született. Az 1387-es év oklevelei az *o* : *ou* jelölésekre a következő megoszlást mutatják: 16 : 22. Ezen belül a királyi kancellária 15 : 13-as arányt mutat, s az ebben az évben ingadozó helyesírású 2 oklevél is innen származik. Az 1400-as év *o* : *ou* aránya 24 : 25, s kilenc ingadozó helyesírású oklevél is akadt. A királyi kancellária arányai: 9 : 12, s két ingadozó levél. Ha mármost az arányokat egyszerűsítjük, a következőt kapjuk: 1358: 1 : 2, 1387: 4 : 5, 1400: 1 : 1. Vagyis mintegy negyven év alatt az *o* : *ou* arány 1 : 2-ről 1 : 1-re változott. Ez a gyors változás több mint meglepő, az ugyanis bizonyos, hogy hangváltozás ilyen gyorsan nem megy végbe. A kor írásgyakorlatában tehát igen erős tendencia figyelhető meg az egyszerűbb írásmód használatára. Nem vonható kétségbe, hogy a nyelvterület nagy részén lezajlott már, vagy éppen ekkor zajlik a kettőshangzók egyszerűsödése. Úgy gondolom tehát, hogy PAISnak igaza lehet: a nyelvterület nagy részén ekkor már ejtett hosszú monoftongust jelölő *o*-t az írás ott is bevezette és használhatta, ahol az a kiejtésben még kettőshangzó lehetett. Végző következtetés: bizonyosnak tűnik az írást használók készsége az egyszerűbb jel használatára, s feltételezhetjük, hogy ettől kezdve az írás nem vesz tudomást az esetlegesen megmaradó kettőshangzóról. Tanulságos szemügyre venni a királyi kancellária arányait is: 1358: 1 : 3, 1387: 1 : 1, 1400: 3 : 4. Ezek nagy vonalakban megfelelnek az országos arálynak, de nem mutatnak arra, hogy a kancellária vezető szerepet töltene be az egyszerűbb jelölés bevezetésében. Az áttérés tehát nem egy pontból indult el, inkább spontán lehetett, s ez alátámasztani látszik azt, hogy az írásreform nem oka volt a hangtani változásnak, hanem követte a bekövetkezett változást, s az egyszerűbb jeleket (grafémákat) ott is bevezette, ahol a hang ejtése esetleg még (vagy folyamatosan) diftongikus realizációt mutatott.

2. Érvelésünk második részét azok a nyelvi adatok képezik, amelyek alapján a kettőshangzó 16–17. századi meglétére következtetünk. Ám itt különösen óvatossá kell lennünk, mert a betű–hang megfelelések nem egyértelmű volta esetleg csapdába ejthet. Így, bár nagyon erős a gyanú, hogy például Verancsics (1595) *Beüugees*, *Beüugni*, *Reüitve*, *El-reüiteüt* alakjai kettőshangzót rejtjenek, a palatálisok írásmódjának sokféle lehetősége nem enged egyértelmű állásfoglalást. Ellenben a következőkben megkísérlem alkalmazni SZABÓ T. ATTILÁNAK a *w* (bilabiális zöngés spiráns) jelölése/hiánya kapcsán megfogalmazott gondolatait (1960: 37). Szerinte a jelölésbeli ingadozás alapja, hogy a forrás szerzője érzékeli is, meg nem is az adott hangot. Ezért aztán vagy jelöli (*v*, *b* stb.), vagy hiátussal írja le a szóalakot. Úgy gondolom, a kettőshangzók esetében szintén alkalmazhatjuk ezt az elvet: ha ugyanaz a szerző ugyanolyan környezetben egyszer a feltételezett kettőshangzó egyik elemét használja, máskor a másikat, erősen gyanakodhatunk arra, hogy valójában kettőshangzót hall, használ vagy gondol, ám az írásban azt csak egyik elemével jelöli. Így az 1549-ből származó *rawakath*, *Rawanak*, *Rawowal*, *rawonak* (MNY. 47: 311) adatait mint a kettőshangzó (*ou*) jelölésének ingadozását tekintem. Szintén kettőshangzóra gyanakodhatunk egy színérváralji dülönév-leírás (évszáma: 1697) *nyúl*, *nyól* (MNYTK. 132: 112) adataiban. Ugyanitt az 1682-ből származó szilágycsehi adatokat: *nevő*, *nevü* (uo. 118) is az akkori kettőshangzók jelölési megoldásának gondolhatjuk. Egy 1579-es Szatmár megyei írat *tanu*, *tanoknak* adatai is ide vehetőnek látszanak (MNY. 51: 498). Két 17. századi leltár helyesírását elemezve RÉVAY VALÉRIA az *ö* ~ *ü* ingadozás példaként idézi a *csőjő* 'csövű' ~ *csuje* 'csöve' alakokat (keletkezési idejük 1674, vö. RÉVAY 1999a: 91, 99). Feltételezhetjük azonban, hogy a *cső* szóban ez esetben is a kettőshangzó (*öü*) egyik és másik elemét lelhetjük fel. RÉVAY egyébként az általa vizsgált északkeleti régióban keletkezett egyik végrendelet esetében feltételez kettőshangzót a *teörveny* ~ *türveny* szóban (1999b: 395).

3. Érdemes végül szemügyre vennünk a mai nyelvjárásokat: hogyan mutatkozik bennük a kérdéses kettőshangzó. IMRE SAMU 13. számú térképe alapján (1971: 273) a záródó kettőshangzók erős jelenléte jellemzi a somogy–baranyai vidéket, az erősen archaikus vonásokat mutató szlavóniai nyelvjárásszívet, a keleti palóc nyelvjárásokat, a szabolcs-szatmári, a hajdúsági nyelvjárásokat, Bihar nyelvjárásait. A Szilágyság helyi nyelvjárásaiban meglévő záródó kettőshangzóra vö. SzilNyA. 2. sz. térkép: *mező*, 29. *sarló*, 30. *tarló*, 31. *tarlóz*, 56. *öröl*, 70. *idő*. A RMNyjA. VII. kötete alapján: 1838. sz. térkép: *dagasztóteknő*, 1841. *élesztő*, 1856. *cipó*, 2052. *bagó*, 2069. *korsó* és további társai főként három területen mutatják a záródó diftongikus ejtismódot: 1. a magyarországi nyelvjárásokkal érintkező partiumi és szilágysági nyelvjárások, 2. Végvár és Szapárfalva nyelvjárása, 3. székely nyelvjárások. Ha a három hivatkozott forrás adatait s a segítségükkel megrajzolható térképet egybevetítjük a *lāti*, *mondí*, *tudi*

típusú E/3. személyű határozott ragozású igei személyrag elterjedését mutató adatokkal (vö. HEGEDŰS 2001: 53), a székely nyelvjárások kivételével nagyrészt ugyanazt a területet találjuk. Az idézett írásban megpróbáltam valószínűsíteni a *lāti, mondi, tudi* típusú E/3. személyű igerag megőrzött régiség voltát. Ha ezt a valószínűsítést elfogadjuk, az azonos terület szintén a diftongus megőrzött régiség volta mellett szól (esetében sem lehet szó költöztetésről vagy idegen nyelvi, esetleg „felső” nyelvi hatásról, mely a jelenséget mint több gócú, újonnan kialakult változatot magyarázná).

HEGEDŰS ATTILA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1953): A labiális utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez. *MNy.* 49: 35–43.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1978): *A magyar nyelv története.* Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1982): *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1951): Egy jobbágylevél margójára. *MNy.* 47: 221–9.
- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1988): *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Bp.
- DEME LÁSZLÓ (1950): A magyar nyelvtörténet korszakbeosztásának kérdéséhez. *MNy.* 46: 210–22.
- HEGEDŰS ATTILA (2001): A 3. személyű tárgyas igerag kérdéséhez. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. II. Magyar és finnugor alaktan.* Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 49–54.
- IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (2000): A Szabolcs megyei nyelvjárás XVI. századi történetéhez. *MNyj.* 38: 299–303.
- PAIS DEZSŐ (1950): Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. *MNy.* 46: 97–113.
- RÉVAY VALÉRIA (1999a): Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez. *MNyj.* 36: 95–106.
- RÉVAY VALÉRIA (1999b): Egy XVII. századi végrendelet nyelvről. *MNyj.* 37: 393–8.
- SZABÓ T. ATTILA (1960): A magyar bilabiális *v* nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez. *MNy.* 56: 31–43.
- TÖRÖK GÁBOR (1964): Mi fér rá a margóra? *MNy.* 60: 103–4.

A Logikai Forma és a prozódia viszonya és e viszony univerzális implikációi

1. A nyelvi szerkezet alapvető funkciói és a prozódia

Egy tetszőleges nyelvi formának az az alapvető funkciója, hogy kifejezze egy kijelentés propozicionális tartalmát. Így azonosítania kell az operátorokat és azok argumentumait, továbbá jelölnie kell, milyen argumentumok tartoznak egy adott operátor hatókörébe. Ez utóbbi különösen azon esetekben fontos, amikor egy mondat több operátort is tartalmaz és meg kell állapítani ezen operátorok relatív hatókörét. A helyzetet az teszi összetettebbé, hogy míg egyes operátoroknak van lexikailag kifejezett alakjuk, mások lexikailag jelöletlenek.

Megfigyelhetjük, hogy legáltalánosabban az operátorok (akár jelöltek, akár jelöletlenek lexikailag) kifejezésében a prozódia, ezen belül is a hangsúly fontos szerepet tölt be. E hangsúly lehet kötelező vagy opcionális a lexikális operátorok, és kötelező a nem-lexikális operátorok esetében.

A magyar nyelv mindkét típusra szolgáltat példát (nagybetűvel a főhangsúlyt jelöljük); vö. (1) és (2):

1. *NEM Jánossal találkoztam.*
- 2.a. *Csak JÁNOSSAL találkoztam.*
- b. *CSAK Jánossal találkoztam.*

(1)-ben a *nem*, a tagadó operátor hatókörébe a *Jánossal* fókusz tartozik, ami nem tagadva hangsúlyos; vö. (1a):

- 1.a. *JÁNOSSAL találkoztam.*

de a tagadás hatókörében, mint ezt (1) mutatja, elveszíti a hangsúlyát. Ezzel szemben (2)-ben a CSAK operátor alapértelmezésben úgy fejezi ki a hatókörét, hogy ez utóbbi kap főhangsúlyt (2.a), míg lehetséges a főhangsúlyos operátorváltozata is (2.b).

Amellett, hogy egy nyelvi formának ki kell fejeznie az adott propozicionális tartalom alapvető logikai hatóköri viszonyait, alapvető szemantikai funkciója is van: jelölnie kell az argumentumok tematikus szerepét. Egy argumentumhoz akkor lehet tematikus szerepet hozzárendelni, ha az argumentumok formálisan megkülönböztethetők egymástól.

Megfigyelhetjük, hogy a nyelvi forma eme két alapvető funkciójának a kifejezésében a lineáris sorrendnek fontos szerepe van. Azaz, amint igen sok nyelv-

ben az alany megelőzi a tárgyat, feltehető az is, hogy az alany és a tárgy mint alapvető argumentumok kifejezése a lineáris sorrenddel történik. Így a nyelvek nagy számára lehet érvényes a tematikus precedencia alábbi általános elve:

- (3) A tematikus precedencia elve: Ha A és B argumentumok egy tagmondaton belül, és az egyik ALANY, a másik TÁRGY, akkor, ha A megelőzi B-t, $A = \text{ALANY}$ és $B = \text{TÁRGY}$.

Azonban természetesnek tűnik az a feltevés is, hogy egy adott logikai precedencia (hatókör) viszony ugyancsak a lineáris precedencia elve alapján fejeződik ki. Kimutatható, hogy bizonyos alapvető logikai műveletek nyelvi formában úgy jelennek meg, hogy az adott műveletet kifejező lexéma megelőzi hatókörét — lásd (1) és (2) —: a legtöbb nyelvben a negatív operátor megelőzi a hatókörét, és csupán különleges esetekben követheti azt. A feltételes operátor ugyancsak megelőzi a hatókörét jelentő tagmondatot, és a modális operátorok szabad morfémas lexikális megjelenései is megelőzik magát az igét. Így ugyancsak megfogalmazhatjuk a logikai precedencia alábbi általános elvét:

- (4) A logikai precedencia elve: Ha A operátor és B a hatóköre, akkor A megelőzi B-t.

E két elv megfogalmazásából azt láthatjuk, hogy mind a tematikus, mind a logikai funkciót ugyanazon elv, a precedencia elve fejezi ki: ennek megfelelően a szintaxis (ami a lineáris precedencia megvalósításáért felelős) az elemeket mind argumentum-, mind logikai szerepük alapján egyaránt lineárisan rendezi. Mivel az argumentumszerepek és a logikai viszonyok kifejezése lényegében különböző nyelvi funkciók, ezeknek ugyanazon elv alapján való kifejezése struktúrális konfliktust eredményezhet.

Valójában mindkét funkció egyaránt fontos: fontos annak a kifejezése, hogy egy argumentum milyen tematikus szerepet tölt be, de az is, hogy ugyanezen argumentum milyen logikai viszonyban van más argumentumokkal és operátorokkal. Mivel a közöttük lehetséges konfliktus nem maradhat fenn a nyelvi forma alapvető funkciójának sérülése nélkül, a nyelveknek szükségszerűen rendelkezniük kell egy olyan reprezentációs szinttel, amely további felelősséget vállal ezen alapfunkciók elkülönítésére. Míg egyes (ragozó) nyelvekben ez a további szint a morfológia, azt láthatjuk, hogy a Fonetikai Forma, ezen belül a prozódia nyelvtipológiai megszorítás nélkül felvállalja e fontos megkülönböztetést. (E nézet fontos különbséget mutat azzal a nézettel szemben, amit SELKIRK 1984 és számos további munka képvisel, miszerint a prozódia alapvetően egy reprezentációja a szintaktikai szerkezetnek, azzal együtt, hogy annál laposabb. Míg a prozodiának a szintaxistól való lényeges függetlenségére e dolgozat is hoz példákat, e két nyelvi szint összefüggéseinek részletesebben tárgyalására vö. HUNYADI 2002.)

A fenti két precedencia elv alapján azt várjuk, hogy ha egy mondat neutrális és nem tartalmaz logikai operátort, aminek következtében nincs olyan logikai vi-

szony, aminek a kifejezésére alkalmazni kellene a logikai precedencia elvét, nem lesz konfliktus a két precedencia elv között. Ekkor azt várjuk, hogy az argumentumok lineáris elrendezése közvetlenül megfelel annak, amit a tematikus precedencia elve megjósol, azaz az ALANY megelőzi a TÁRGY-at.

Bár a magyar részlegesen nemkonfiguratív nyelv, amelyben mind az ALANY > TÁRGY, mind a TÁRGY > ALANY argumentumsorrend lehetséges, megfigyelhető, hogy az ALANY > TÁRGY sorrend „neutrálisabb”, mint a fordítottja; vö. (5) és (6):

(5) *János szereti Katit.*

(6) *Katit szereti János.*

A neutralitás fokában megnyilvánuló szemantikai különbség azt sugallja, hogy a tematikus precedencia elve még abban a magyarban is érvényes, ahol egyéb, jelesen morfológiai eszközök is rendelkezésre állnak a tematikus és a logikai precedencia konfliktusának a feloldására. Ezt mutatja az is, hogy abban a ritka esetben, amikor morfológiai különbség nincs az ALANY és a TÁRGY között, az ige előtti argumentumként az ALANY-t preferáljuk értelmezni; vö. (7):

(7) *A fekete kutyám kergeti a fehér kutyám.* = ALANY: *a fekete kutyám*, TÁRGY: *a fehér kutyám*.

Ha az operátorok hatókörét kifejező precedencia más értelmezést nyújt, mint a tematikus precedencia, a magyar feladja a tematikus precedencia elvét a logikai precedencia javára. Mint az alábbi (8) mutatja, a tárgy lesz a FÓKUSZ operátor hordozója, és ez az operátor nagy hatókörű. A (4) Logikai precedencia elve alapján tehát ezen operátor megelőzi a hatókörét, beleértve az ALANY-t:

(8) *KATIT szereti János.*

A magyar azért hagyhatja el a tematikus precedencia elvét a logikai precedencia elvének a javára, mert általában más, morfológiai eszközökkel is rendelkezik az argumentumok tematikus szerepének a jelölésére. A morfológiailag kevésbé gazdag nyelvek nem rendelkeznek ezzel az opcióval. Mivel a tematikus szerepek jelölése olyan funkció, ami a proposicionális tartalom kifejezéséhez nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen, és ennek a kifejezését az ilyen nyelvekben nem tudja átvenni a morfológia, a logikai precedencia kifejezésének a szerepét egy újabb reprezentációs szint veszi át, a Fonetikai Forma. Ezt látjuk az angolban, ahol a FÓKUSZ-operátor széles hatókörét a prozódia (a hangsúly) fejezi ki, mégpedig a tematikus precedencia elvének megsértése nélkül; vö. (9) és (10):

(9) *John loves Kate.* 'János szereti Katit.' (neutrális)

(10) *John loves KATE.* 'János KATIT szereti.' (fókusz: KATIT)

Az a tény, hogy a prozodiának, benne a hangsúlynak a magyarban és más, tipológiailag eltérő nyelvekben is hasonlóan fontos szerepe van a logikai hatókörök kifejezésében, azt mutatja, hogy a prozódia nem másodlagos opció a nyelvek számára, hanem tipológiától függetlenül általános tulajdonságuk. Megfogalmazzuk a prozódia általános hangsúly elvét:

(11) A hangsúly elve: Ha A operátor és B annak hatóköre, akkor fejezd ki e viszonyt hangsúllyal.

A magyarban mind a logikai precedencia, mind a hangsúly elve egyidőben érvényes lehet, hiszen a tematikus precedencia elvét csak igen korlátozottan szükséges alkalmazni; mint (7)-ben.

Az angolban ezzel szemben a tematikus precedencia és a hangsúly elve érvényes egyidőben, így a tematikus és a logikai precedencia elvének az egyidejű alkalmazásából származó konfliktust kerülendő a logikai precedencia elve másodlagossá válik: a nagy hatókörű operátor csak akkor előzi meg a hatókörét, ha e sorrend nem mond ellent a tematikus precedenciának. A hangsúly elvének az általános megfogalmazása azonban megengedi, hogy a hatókör kifejezésében a hangsúly itt is lényeges szerepet játsszon; vö. (12) és (13):

(12) *Who did EVERYONE see?* 'Ki(ke)t látott mindenki?' (*mindenki* > *kit*)

(13) *WHO saw everyone?* 'Ki az, aki mindenkit látott?' (*ki* > *mindenkit*)

Az ALANY tematikus precedenciája magasabb, mint a TÁRGY-é. A lineáris sorrend (13)-ban ennek megfelel, (12)-ben ugyanakkor ennek ellentmond. A prozódia eszközével azonban mindkét esetben egyazon módon fejeződik ki az ALANY magasabb precedenciája: (12) és (13) egy-egy prozódiai frázist alkot úgy, hogy az adott frázis feje az ALANY tematikus szerepet betöltő főhangsúlyos elem: (12)-ben az *everyone* 'mindenki', (13)-ban a *who* 'ki'. A hangsúly elvét alkalmazzuk a logikai hatókör értelmezésére is: az adott prozódiai frázis feje, a hangsúlyos alany lesz nagy hatókörű mindkét mondatban, azaz az *everyone* 'mindenki' univerzális kvantor (12)-ben és a *who* 'ki' (13)-ban.

2. A logikai szerkezet prozódiai megfeleltetése

Mint fentebb említettük, a nyelvek két alapvető funkciót jelenítenek meg: azonosítják az argumentumok tematikus szerepeit és kifejezik az operátorok relatív hatóköreit. Mivel mindkét funkció kifejezése a felszíni lineáris sorrendhez kötődik, e két funkció egyidejű kifejezése az adott nyelv tipológiájától, azaz parametrikus választásától függ. Úgy tűnik, hogy a tematikus szerepek azonosítása elsődleges, azaz ha a két funkció kifejezése között konfliktus keletkezne, a lineáris sorrenddel a tematikus szerepeket kell kifejezni.

Ha a logikai hatókör kifejezése nincs konfliktusban a tematikus szerepek azonosításával, a logikai viszonyokat a prozódia fejezi ki. Vagy azt a paramétert választják, hogy főhangsúlyt az operátornak adnak és a hatóköre hangsúlytalan lesz (ilyen a magyar), vagy ennek az ellenkezőjét, azt, hogy a hatókör kap főhangsúlyt, és az operátor lesz hangsúlytalan (mint az angol, a finn, a héber stb).

A logikai hatóköri viszonyok prozódiai kifejezésén belül prioritása egy ún. „statikus” relációnak van: egyes logikai konstansok prozódiai kifejezésének. Ebben az esetben a prozódiai megkülönböztetésnek lexikai szerepe van, mint a *valamennyi* kvantor esetében:

(14) *Valamennyien ELJÖTTEK.* 'Vannak, akik eljöttek.' — egzisztenciális olvasat

(15) *VALAMENNYIEN eljöttek.* 'Mindnyájan eljöttek.' — univerzális olvasat
A prozódiai különbség által jelzett logikai különbséget jól demonstrálja (16):

(16) *NEM jöttek el valamennyien.*

A hangsúlytalan *valamennyien* értelmezhető mind egzisztenciálisan, mind univerzálisan anélkül, hogy ezzel logikai kétértelműséget hoznánk létre. Ugyan-
is a *valamennyien* két okból is lehet hangsúlytalan: a) vagy azért, mert univerzá-
lis kvantor, ami kis hatókörű a negatív operátorral szemben, és ennek a sztand-
ard prozódiai kifejezése a magyarban az, hogy az egyébként hangsúlyos uni-
verzális kvantor — vö. (15) — hangsúlytalanná válik, b) vagy azért, mert [+spe-
cifikus] egzisztenciális kvantor, ami alapesetben hangsúlytalan — vö. (14) — és
nagy hatókörű a negatív operátorral szemben. Így a (16)-nak (17)-ben kifejezett
logikai azonossága

(17) $\neg \forall x. p(x) \Leftrightarrow \exists x. \neg p(x)$

levezethető a megfelelő nyelvi formákból: az azonosság bal oldalán álló, kis
hatókörű univerzális kvantornak az alapértelmezésben hangsúlyos univerzális
valamennyien-nek a (11)-ben meghatározott hangsúly elv alapján hangsúlyre-
dukciós változata felel meg, míg az azonosság jobb oldalán álló, nagy hatókörű
[+specifikus] egzisztenciális kvantornak az alapértelmezésben hangsúlytalan eg-
zisztenciális *valamennyien* felel meg. Ez a példa is mutatja, hogy egy nyelv va-
lójában egyetlen lexikális kvantorral is beérheti, csupán meg kell választania azt
a prozódiai alakját, ami az adott (nagy vagy kis) hatókörnek megfelel.

Eme „statikus” funkciója mellett a prozódiaának jelentős szerepe van a külön-
böző operátorok relatív hatóköri viszonyainak a kifejezésében. E „dinamikus”
viszonyok kifejezése a prozódia univerzális funkciója, és megvalósulásának a
módja a nyelvek konfigurativitásának mértékétől függ.

Vegyük példának egy propozíció vázlatos logikai szerkezetét:

(18) $Op_1 (Op_2 \dots (Op_n (p) \dots))$

Ha nincs konfliktus a tematikus szerepek lineáris jelölése (precedenciája) és
a hatóköri viszonyok ugyancsak lineáris jelölése (precedenciája) között, a pro-
zódiai hatókör-jelölés különböző módjait megvalósító nyelvek hasonló felszíni
realizációval rendelkeznek. Például, ha $Op_3 = \text{FÓKUSZ}$, $Op_2 = \text{'CSAK'}$ and Op_1
 $= \text{'neg'}$, úgy, hogy az ALANY van hangsúlyozva, akkor a (19) propozíciót

(19) 'Nem az a helyzet, hogy csak János az, aki jött.'

az operátorok azonos felszíni sorrendjével fejezhetjük ki mind a magyarban,
mind az angolban:

(20) *Nem csak János jött el.*

(21) *Not only John came.* 'Nem csak János jött el.'

Azonban ha konfliktus van a két alapvető nyelvi funkció lineáris sorrenddel való kifejezése között, a felszíni sorrend csak „vakon” követheti a (18) logikai kifejezésben meglévő operátor-sorrendet. Ha ez a sorrend nem felel meg a tematikus precedenciának egy olyan nyelvben, ahol e precedenciának lényegi szerepe van, ott a mondat agrammatikus lesz. Míg ha a tematikus precedencia nem releváns, mint a magyar (22)-ben, a mondat grammatikus és logikailag értelmezhető lesz, szemben az angol (23)-mal:

(22) *Nem csak Jánost láttam.*

(23) **Not only John I saw.*

A fenti (22)-ben a tematikus szerepeket a morfológia osztja ki, így a lineáris precedencia elve önállóan érvényesülhet egy másik funkció, a relatív logikai hatókörök kifejezésére. Így a hangsúly elve, ami általában a hatókör prozódiai kifejezését szolgálja, ebben az esetben egy további eszköze a hatókör kifejezésének. Ezzel szemben az angol (13) *WHO saw everyone?* 'Ki látott mindenkit?' mondatban, mint láttuk, csak a prozódia szolgálhat a hatókör kifejezésére.

Tekintsük az alábbi egyszerű logikai szerkezetet:

(24) Op (*p*)

Az Op mondatoperátor hatókörébe az egész propozíció (*p*) tartozik. Ez azt jelenti, hogy a hatókör kiterjed az adott propozíció minden elemére, így minden argumentumára. Ezt a *mellérendelés* esetének nevezzük. Prozódiai szempontból a mellérendelést úgy fejezzük ki, hogy minden összetevő azonos prozódiai tulajdonságokat kap. A magyarban ez azt jelenti, hogy *p* minden eleme azonos hangsúlyozást, általánosságban ugyanazon intonációs mintát kap; vö. (25)-öt, ahol a CSAK operátor hatókörébe az egész propozíció tartozik:

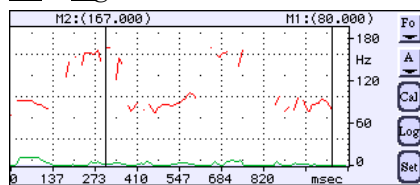
25.a. *Csak neki segítettem.*

b. *Csak segítettem neki.*

Mivel a mellérendelés prozódiailag mindkét változatban egyformán megvalósul, (25.a) és (25.b) hatóköri szempontból ekvivalensek.

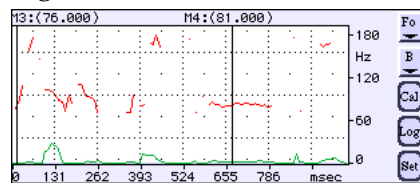
Egy másik tipikus példája a mellérendelésnek az olyan eldöntendő kérdés, ahol két alaphangfrekvencia-csúcs van, külön-külön egy-egy fonológiai szón. (26)-ban a nemlexikális kérdőoperátor hatókörébe a prozódiai mellérendeléssel jelezve a propozíció egésze beletartozik mindkét szórendi változatban, és azok így hatóköri szempontból ekvivalensek:

26.a. *Neki segítettél?*

Neki segítettél?

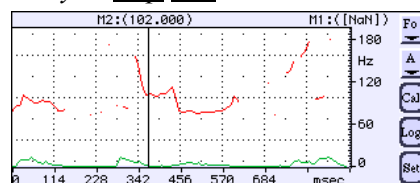
b. *Segítettél neki?*

Segítettél neki?

Hasonló módon két alapfrekvencia-csúcs található a (26)-nak megfelelő angol mondatban is, ami a prozódiai mellérendelés hatóköri értelmezésének kiterjesztését mutatja az angolra is; vö. (27):

(27) *Did you help him?*

Did you help him?

A mellérendelés egy másik esetét a többszörös fókusz tartalmazó mondatokban találjuk. Itt a FÓKUSZ operátor kiterjed az egész propozícióra, és ennek eredményeként annyi prozódiaileg jelölt fókusz összetevőt kapunk, ahány az összetevők száma; vö. (28):

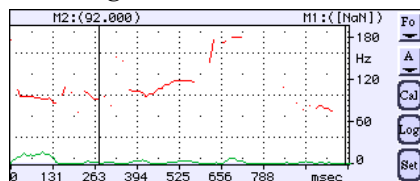
(28) *(Mi ez a zaj?) — JÁNOS jött meg az ISKOLÁBÓL.* 'Annyi történt, hogy János megjött az iskolából.'

A mellérendeléssel ellentétben az *alárendelés* esetében egy adott operátor hatókörébe nem tartozik bele az egész propozíció, csupán annak egy része. Ilyen az összetevő fókusz esete. Ekkor egy Op_1 operátor hatókörébe egy másik operátor, Op_2 tartozik az alábbi szerkezetben:

(29) $Op_1 (Op_2 (p))$

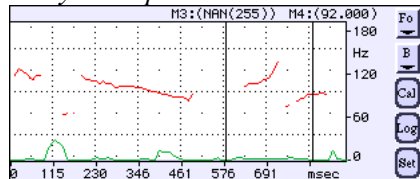
Ha Op_1 az eldöntendő kérdés operátora és Op_2 az összetevő FÓKUSZ operátora, akkor Op_1 hatóköre az alábbiak szerint lesz jelölve: először a FÓKUSZ operátor az adott propozíció összes összetevőjét egyetlen intonációs frázisban egyesíti azáltal, hogy a fókusz összetevőt teszi meg az adott intonációs frázis fejének (ez az $Op_2 (p)$ kifejezés prozódiai megvalósítása, amelynek eredményeként megszűnik a prozódiai koordináció az összetevők között), majd Op_1 az így egységgé váló, nem koordinált FÓKUSZ csoportra terjed ki, aminek az eredményeként Op_1 , a kérdő operátor egyetlen intonációs csúcsot jelöl ki a prozódiai frázison belül, e csúcsot (a fókusz összetevőt) a frázis fejének téve. Ezt látjuk (30)-ban és angol megfelelőjében, (31)-ben:

(30) *NEKI segítettél?*

NEKI segítettél?

(31) *Did you help HIM?*

Did you help HIM?

Mivel a magyarban a morfológia általában kifejezi az argumentumok alapvető tematikus szerepeit, a felszíni lineáris sorrend, együtt a prozódia meghatározó szerepével, kifejezheti a logikai hatóköri viszonyokat. A konfiguratív nyelvekben a felszíni sorrendnek tematikus funkciója van, így nem várható, hogy egy propozíció logikai reprezentációja egybeessék a lexikális nyelvi elemek felszíni sorrendjével. Ezekben a nyelvekben a prozódia különösen fontos szerepet játszik, hiszen egy adott összetevő prozódijának a megváltoztatása az egyedüli módja annak, hogy jelölje az adott összetevő alapvető logikai státusának a megváltozását. Ennek alapján lehet azonosítani számos operátor, így a tagadás, a CSAK vagy a FÓKUSZ aktuális hatókörét.

Láthatjuk ugyanakkor, hogy ha egy mondat elliptikus, akkor olyan felszíni sorrendek is grammatikusak, amelyek nem lennének azok az adott mondat teljes változatában; vö. (32)–(34):

(32) *Not PETER.* 'Nem PÉTER (hanem valaki más)'

(33) *Always ME.* 'Mindig ÉN (nem pedig valaki más)'

(34) **Not PETER came.*

Azaz az ilyen nyelvekben, mint a fenti angol példákban is, a tagadás, a kvantifikáció és más mondatszintű operátoroknak valóban a (teljes) mondat szintjén kell kifejeződniük. Mivel egy propozíció alapvető képviselője az ige, a mondatszintű operátornak az ígére kell közvetlenül kiterjednie, ezért a mondatnak ilyen esetben tartalmaznia kell az igét is. Ha alkalmazzuk a lineáris precedencia elvét (34)-re, azt láthatjuk, hogy a tagadás közvetlen hatókörébe nem az ige tartozik, így a mondat agrammatikus. Ha azonban a mondat elliptikus és nem tartalmaz igét, ennek a feltételnek nem kell teljesülnie. Így (32) és (33) lehet grammatikus.

Ezt a „kiskaput” használják ki egyes nyelvek annak érdekében, hogy megkerüljék az operátor és hatóköre felszíni elrendezésének merev megkötöttségét. Lehetnek olyan eszközök, amelyek segítségével létre lehet hozni olyan szintaktikai (és prozódiai) határt, amelyen keresztül egy adott logikai művelet (egy adott hatókör) nem értelmezendő. Ezt látjuk a japánban, ami a *wa*-topikpartikulát használja arra, hogy szintaktikai és prozódiai frázist alkosson vele egyes műveletek kiterjedésének jelölésére; vö. (35):

- (35) *Suzuki-san-wa nanimo mima sendeshita.* — [Suzuki-úr-topik valami lát nem] — 'Suzuki úr nem látott semmit.'

ahol a *-wa* partikula, azaz egy lexikális elem szolgál arra, hogy a *Suzuki-san* 'Suzuki úr' frázist elválassza a mondat többi részétől. Mivel ezáltal a *Suzuki-san* kifejezés topikká válik, az kívül esik a tagadás hatókörén. Azzal pedig, hogy a tagadó *sendeshita* hangsúlyos, jelzi, hogy a topikon kívül minden összetevő, beleértve az egzisztenciális kvantor *nanimo*-t a tagadás hatókörébe kerüljön. Így jelenthet (35) univerzális tagadást egzisztenciális kvantorral kifejezve.

Az angol ugyancsak úgy kerüli meg a felszíni elrendezésből fakadó követelményt, hogy határjelölésre olyan frázisokat alkot, amelyek nem tartalmazzák az igét, hasonlóan a fentebbi elliptikus mondatokhoz; vö. (36) és (37):

- (36) *Not only did I want to do it, I even did it.* — [nemcsak aux. én akar tenni azt, én is tettem azt.] — 'Nem meg akartam tenni, de meg is tettem.'
 (37) *Seldom do I make such a mistake.* — [ritkán aux. én csinál ilyen egy hibát] — 'Ritkán követek el ilyen hibát.'

Itt egy segédige (*do*) beiktatása, ami egyébként a 'fordított szórend' benyomását kelti, két következménnyel jár: először, kijelöli azt a jobb oldali határt, amin túl egy adott művelet értelmezése nem terjed, másrészt érintetlenül hagyja az elemek alapsorrendjét, ami által megőrződik a tematikus precedencia elve és így az alapvető tematikus szerepek jelölése.

A nyelvek ilyen „trükkjei” azonban meglehetősen ritkák. Mindképpen számos korlátozásnak kell megfelelniük, melyek közül a legfontosabb a tematikus precedencia elvének a megőrzése. (38)-ból láthatjuk, hogy a segédige beiktatásával létrehozott „inverzió” nem valósulhat meg, mivel ebben az esetben a tematikus precedencia elve sérül (a TÁRGY megelőzi az ALANY-t):

- (38) **John did I see yesterday.* — [Jánost aux. én lát tegnap.]

A fókusz gyakran tekintik úgy, hogy általa új információ fejeződik ki; így a fókusz a mondat rémáján belüli nyomatékos része (vö. É. KISS 1987). Ha azonban a fókusz prozódiai (emfatikus) tulajdonságai mellett a fókuszra jellemzőnek tekintjük azt a kommunikatív tulajdonságot is, hogy új információt hordoz, nehezen tudjuk megmagyarázni, miért tekintünk fókusznak bizonyos, új információt hordozó, de nem főnyomatékos kifejezéseket is; vö. (39):

- 39.a. *Mindig Katival beszélgetek.*
 b. *MINDIG KATIVAL beszélgetek.*
 c. *MINDIG Katival beszélgetek.*

(39.a) neutrális mondat, ami az egyes összetevőkre vonatkozó új információt fejez ki. (39.b) és (39.c) nem neutrális. Mindkettő kifejez új információt, különbség azonban van közöttük. Míg mindkettőben a *mindig* kifejez új információt, a *Katival* azonban csak (39.b)-ben, függetlenül attól, hogy a *Katival* mindkét mondatban szintaktikai értelemben fókusz. Ebből következik, hogy a 'fókusz' és az 'új információ' funkciókat egymástól célszerű elválasztani.

Feltesszük, hogy minden neutrális mondat (ami lényegében kommunikatív szempontból új információt hordoz) egy olyan *I* operátor hatókörében van, ami azonosít (vagy újként jelöl), azaz általánosságban

(40) $I(p)$

Egy neutrális mondatban minden összetevő hordoz valamilyen új információt, így prozódiaileg egy ilyen mondat szerkezete mellérendelésből áll. Ennek megfelelően a mellérendelés minden tagja nyomatékos visel, mint a fenti (39.a)-ban. Mivel (39.b) és (39.c) abban különböznek egymástól, hogy a *Katival* (39.b)-ben új információt hordoz, míg (39.c)-ben nem, a fentiek alapján arra kell következtetnünk, hogy a *Katival* beletartozik az *I* azonosítás-operátor hatókörébe, míg (39.c)-ben nem. Azaz:

- (39.a) = $I(p)$
 (39.b) = $I((Q, F)(p))$
 (39.c) = $I(Q) F(p)$

Mivel (39.a)-ban az *I* operátor hatókörébe az egész proposíció beletartozik, a proposíció minden egyes összetevője nyomatékos kap. (39.b)-ben az *I* operátor közvetlen hatókörébe a *mindig* kvantorral és a *Katival* fókusszal kifejezett koordináció tartozik, így e két összetevőnek kell nyomatékosnak lennie.

(39.c)-ben az azonosítás operátorának (*I*) a közvetlen hatókörébe csak a *mindig* univerzális kvantor (*Q*) tartozik (a *mindig* és a *Katival* nem képeznek egy koordinációt), így az univerzális kvantor az, ami, hordozván annak hangsúlyát, lesz egyedül hangsúlyos (azaz főhangsúlyos).

Végül, mivel (39.b) egy mellérendelő szerkezet, és mivel a mellérendelés összetevőinek a felszíni sorrendje nem releváns, (39.b) ekvivalens lehet a más lineáris sorrendet tartalmazó (39.d)-vel:

(39d) *KATIVAL beszélgetek MINDIG.*

Azaz:

(39.d) = $I((Q, F)(p)) \leftrightarrow I(Q(p)) \& I(F(p)) \leftrightarrow I(F(p)) \& I(Q(p))$

Ezzel az azonossággal levezethetjük a prozódia alapvető szerepét az ún. inverz hatókör korábban megfigyelt jelenségében (vö. HUNYADI 1985, HEIM et al. 1991, SZABOLCSI 1995).

3. A prozódiai szerkezet logikai megfeleltetése

Egy prozódiai szerkezet megfeleltetése logikai reprezentációnak nélkülözhetetlen a megértés modellálása szempontjából. Mint korábban láttuk, ez a megfeleltetés nagyban függ az adott nyelv által választott prozódiai paramétertől: fontos prozódiai jellemzője a nyelveknek általában, hogy egy nyelvi kifejezés prozódiai megformálása alapvető jelentőséggel bír a kifejezés megfelelő logikai reprezentációjában. A nyelvek ezen univerzális tulajdonságát (40)-ben fogalmazzuk meg:

(40) Egy operátor és annak hatóköre alapesetben ugyanazon prozódiai frázisban található.

Ahhoz, hogy a prozódiával többszörös hatóköri viszonyokat is ki lehessen fejezni, szükség van még egy univerzális tulajdonságra:

(41) Egy operátor prozódiaileg különbözik hatókörétől.

Ebből az következik, hogy ha van két lexikális operátor egy prozódiai frázisban és azok prozódiaileg különböznek (az egyik hangsúlyt visel, a másik hangsúlytalan), akkor az egyik operátor szűk hatókörű a másikhoz képest.

Ahhoz, hogy megállapítsuk egy prozódiai frázis elemei közötti relatív logikai hatóköri viszonyokat, azt is figyelembe kell venni, hogy az adott nyelv milyen értéket választ az univerzális prozódiai paraméternek. A paraméterválasztás szempontjából két lehetőség kínálkozik, amit a hangsúly elv határoz meg:

(41) A hangsúly elv értékválasztása:

Ha A operátor és B annak hatóköre, akkor fejezd ki e viszonyt hangsúllyal úgy, hogy

- a) hangsúlyozd az operátort vagy
- b) hangsúlyozd a hatókört.

Ezen paraméterválasztás ismerete lehetővé teszi, hogy azonosítsuk a megfelelő operátor–hatókör viszonyt az adott prozódiai frázison belül.

Az operátor–hatókör viszonyt tágan kell értelmeznünk. Ez nemcsak egy lexikális operátor és hatóköre viszonyát jelentheti, hanem a nem-lexikális operátorokét is, olyanokét, mint a FÓKUSZ vagy az eldöntendő kérdés operátora. Itt figyelembe kell venni, hogy a nem-lexikális operátorok prozódiai jegyeit egy lexikális összetevő viseli, és e lexikális összetevőnek kettős funkciója van: egyrészt mint a nem-lexikális operátor hordozója az adott operátor széles hatókörét fejezi ki, másrészt, az ige argumentumaként közvetve annak az operátornak a hatókörében marad, aminek közvetlen hatóköre az ige.

Ha a széles hatókört egy nyelv úgy fejezi ki, hogy hangsúlyozza az operátort (mint a magyarban), az ugyanazon prozódiai frázison belüli hangsúlyos operátorok lineáris sorrendje megfelel relatív hatókörüknek. Ha azonban egy nyelv a széles hatókör kifejezésére az ellenkező prozódiai módot választja (a hatókört hangsúlyozza), konfliktus lesz a hangsúly két egymással ellentétes értelmezése

között: e hangsúly egyrészt az adott összetevő kis hatókörét, másrészt, ha ez az összetevő a nem-lexikális FÓKUSZ operátor hordozója, a FÓKUSZ operátor nagy hatókörét jelenti. Ennek következtében a FÓKUSZ operátor relatíve nagy vagy kis hatóköri értelmezése kétértelmű lesz, mint a finnben vagy az angolban; vö. (42) és (43):

- (42) *Minä en tule töihin MAANANTAINA, (...vaan tiistaina).* — [én nem jövők dolgozni hétfőn, hanem kedden]
 a. 'HÉTFŐN nem fogok jönni dolgozni, (hanem kedden).'
 b. 'Nem hétfőn fogok jönni dolgozni, (hanem kedden).'
 (43) *I won't come to work on MONDAY.* — [én nem fogok jönni dolgozni hétfőn]
 a. 'HÉTFŐN nem fogok jönni dolgozni.'
 b. 'Nem hétfőn fogok jönni dolgozni.'

Bár (40) szerint alapesetben egy operátor és annak hatóköre ugyanazon prozódiai frázisban található, számos esettel találkozunk, amikor több, önálló prozódiai frázissal rendelkező operátor között kell megállapítani a relatív hatókört. Magyar és más, nem rokon nyelvi adatok alapján feltesszük, hogy hasonlóan ahhoz, ahogyan létezik az argumentumok között is egy bizonyos hierarchia a tematikus szerepek értelmezésére, ugyancsak létezik egy hierarchia, amely a nem azonos prozódiai frázisban található operátorok relatív hatóköri viszonyait értelmezi. Ezen hierarchia a következő:

- (44) Az operátorok relatív hatóköri viszonyainak hierarchiája:
 mondatoperátor > univerzális kvantor > nem-kvantifikált NP > ige

Ezen hierarchia szerint ha A és B operátor és egymástól különböző prozódiai frázis feje, A > B akkor és csak akkor, ha A magasabban áll a hierarchiában, mint B.

Az alábbi mondatpár azt mutatja, hogy e szabály egyaránt érvényes a magyarra és az angolra, két tipológiailag különböző nyelvre:

- (45) *MARI hívta őt MINDIG.* — *mindig* > *Mari*
 (46) *MARY called him ALWAYS.* — *always* > *Mary*

4. Összefoglalás

A magyar mondatok mondatszerkezetének, logikai interpretációjának és prozódijának a vizsgálata éppúgy, mint más, a magyartól tipológiailag különböző nyelvek vizsgálata azt sugallja, hogy a nyelvek úgy építik fel saját struktúrájukat, hogy szoros kapcsolat legyen egy adott propozíció logikai struktúrája és prozódiai reprezentációja között. Feltehetjük, hogy közvetlen viszony van a logikai struktúra és a prozódiai reprezentáció között, továbbá, hogy e kapcsolat alapvető a szintaktikai kiinduló szerkezet meghatározásában is. Három elv játszik lényeges szerepet a felszíni elrendezésben és annak logikai értelmezésében: a tematikus precedencia, a logikai precedencia és a hangsúly elve. A tematikus

elv univerzális és elsődleges, ugyancsak univerzális a hangsúly elve, míg a precedencia elve csak akkor érvényesül, ha nincs ellentmondásban a tematikus elvvel. A nyelvek parametrikus választása dönt a hangsúly elv megvalósításának adott módjáról, aminek az eredményeként a logikai hatóköri viszonyok vagy a felszíni sorrendből vagy a prozódiai struktúrából, esetleg mindkettőből kiolvashatók.

HUNYADI LÁSZLÓ

Irodalom

- HEIM, I.–LASNIK, H.– MAY, R. (1991), On 'Reciprocal Scope'. *Linguistic Inquiry* 22: 173–92.
- HUNYADI, LÁSZLÓ (1985): Peculiarities in the scope of operators. In: *Approaches to Hungarian I*. Szerk. KENESEI, ISTVÁN. Szeged. 39–52.
- HUNYADI, LÁSZLÓ (2002): *Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar*. Frankfurt am Main.
- É. KISS KATALIN (1987): *Configurationality in Hungarian*. Bp.
- SELKIRK, E. (1984): *Phonology and Syntax: The relation between sound and structure*. Cambridge, Massachusetts.
- SZABOLCSI, A. (1995): *Strategies for Scope Taking*. Working Papers in the Theory of Grammar, vol. 2, No. 1. Bp.

Megszólításformák Móricz Zsigmond „A fáklya” című regényében

A társadalmi kapcsolatteremtés nyelvi formái a köszönés és a megszólítás. A magyar nyelvészeti szakirodalomban meglévő, ezzel a témával foglalkozó cikkek egyik része egyes korszakoknak a teljesség igénye nélküli leírására korlátozódik (vö. THEWREWK 1897, SIMONYI 1911, SINOR 1974). A mai nyelvre vonatkozóan néhány összefoglaló tanulmány is megjelent (vö. LADÓ 1958, 1959, GUSZKOVA 1981, DEME–GRÉTSY–WACHA 1987/1999). A nyelvhasználat és társadalom összefüggését kutató szociolingvisztika egyik kedvelt vizsgálati témaköre a nyelvi tiszteletadási formák bemutatása (vö. TÓTH MIHÁLY 1983, KISS JENŐ 1993, BALÁZS 1993, SÁNDOR 1996, KISS JENŐ 1995). Az újabb kutatások a pragmatika és a beszédaktus-elmélet eredményeinek bevonásával bővítik a témával kapcsolatos ismereteket (vö. NYOMÁRKAY 1998, 1999).

A fenti tanulmányokban több helyen is olvashatjuk, hogy a régi korok tiszteletadási formáinak tanulmányozására a szépirodalmi alkotások kitűnő lehetőséget nyújtanak. DEME LÁSZLÓ a következőket írja: „Jó tükrözője az érintkezésformák mindenkori értékének és értékváltozásának a mindenkori szépirodalom” (DEME 1987/1999: 62). SEBESTYÉN ÁRPÁD több cikkében és előadásában a szociolingvisztikai szemléletmód érvényesítését hangsúlyozza a realista szépirodalmi művek elemzésében. Hasznos nyelvi elemzési szempontnak tartja annak megfigyelését, hogy a szereplők nyelvezete milyen mértékben és hogyan érzékelteti társadalmi hovatartozásukat, szociális helyzetüket, műveltségüket, életkorukat és nemüket (1990: 45, 1993: 85). BALÁZS GÉZA népies íróink prózájára hivatkozik: „Népies íróink gazdagon alkalmazzák a kapcsolatra utaló nyelvi elemeket. Prózájukba beépítik a népnyelvnek ezeket az elemeit” (1993: 49). NYOMÁRKAY ISTVÁN a középosztály udvariassági beszédaktusait tanulmányozva a nyelvi példákat Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán, Harsányi Zsolt és Molnár Ferenc műveiből meríti. A fenti megállapításokat figyelembe véve jelen írásomban Móricz Zsigmond „A fáklya” című regényében szereplő megszólításformákat rendszerezem. A nyelvi adatokat a szereplők dialógusaiból gyűjtöttem. Vizsgálatomban a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában, 1975-ben megjelent Móricz Zsigmond „Regények II.” című kötetének szövegét vettem alapul, a továbbiakban erre hivatkozom. A regény cselekménye falun — Musán és Fábián-

falván — játszódik. Móricz valóság híven jeleníti meg a korabeli falu társadalmának egy metszetét. A regényben bemutatott falu társadalma a következőképpen rétegződik: Arday képviseli a vezető földesúri osztályt, a falusi értelmiség megtestesítői: Matolcsy Miklós, Dékány Sámuel lelkész és felesége, a tanító és felesége és a fiatal tanítónő, Margit. A parasztságot a kurátor, a csordás, a cseléd és egy névtelen parasztember képviseli. Epizódsszereplőként jelennek meg a regényben a földesúri hatalom előtti megalázkodás tipikus képviselői: a rendőrkapitány és a takarékpénztár igazgatója. Hasonlóan kevés szerepe van Matolcsy Miklós két paptársának, Alvintzynek és Vitéz Györgynek. Ők a papi életvitelt reprezentálják.

„Minden beszélgetésnek van egy bizonyos udvariassági telítettsége, azaz — és ez általános nyelvi jelenség — két ember nyelvi kapcsolata, társalgása, akarva akaratlanul bizonyos konvencionális formákat tartalmaz. Így a beszélgetés vagy akár az egyirányú beszéd, nemcsak a közlendőt tartalmazza, hanem bizonyos mértékben fényt vet a szóló és a hallgató társadalmi kapcsolatára is” (SINOR 1974: 545). A fenti megállapítás érvényesnek látszik az említett regény szereplőinek egymás közti nyelvi érintkezésformáira is.

A megszólítás LADÓ JÁNOS meghatározása szerint „beszédtársunk személyének szavakkal való megjelölése” (1959: 23). A szakirodalom a beszélgető partner kétféle formában történő megjelölését (személyfelhívás, személyemlítés) különíti el. Az elsőbe azok a formák tartoznak, amelyeket „eredetileg a beszélgetés megelőzőjeként, annak szándékát jelezve, esetleg a beszédre való engedélykérés formájaként használunk: például *uram, engedd meg, hogy...* (uo.). A második csoportba tartozók a mondat szerves részei: *Maga is ott lesz?*

A megszólításformák fontos szerepet kaphatnak a kapcsolat felvételében, fenntartásában és lezárásában (vö. JUHÁSZ JÓZSEF 1983: 156). KISS JENŐ ezt a megállapítást azzal egészíti ki, hogy az említett nyelvi elemek tiszteletadásra és a partnerrel szembeni érzelmek kifejezésére is szolgálnak. A megszólításformák választását befolyásoló tényezők között a partnerek nemét, életkorát, társadalmi státuszát, rokonsági és ismertségi fokát, valamint a családi állapotát tartja legfontosabbnak (vö. 1995: 269).

A fentiek alapján LADÓ JÁNOS (1959) szempontjait figyelembe véve rendszerezem a regényben előforduló megszólításformákat. Az elemzési sorrend megállapításakor a vizsgált nyelvi elemek előfordulásának gyakoriságát tekintem irányadónak. Az első csoportot a **t á r s a d a l m i á l l á s h o z , f o g l a l k o z á s h o z k a p c s o l ó d ó m e g s z ó l í t á s o k** alkotják: *tiszteletes úr (uram)* (56), *tisztelendő úr* (3), *pap uram* (1), *nagytiszteletű úr (uram)* (5), *nagytiszteletes uram* (2), *nagytiszteletű asszony* (6), *nagyságos asszony* (5), *kurátor úr (uram)* (13), *képviselő úr* (9), *nagyságos uram* (1), *tanító úr* (1), *főkapitány úr* (1). A regényben előforduló nyelvi adatok száma: 103. Ezek között a leggyakoribbak a papok megszólítására szolgáló egyházi címek. A

„Nyelvművelő kézikönyv” a fenti megszólításokkal kapcsolatban megállapítja, hogy a református és az evangélikus lelkészeket a *nagytiszteletű úr*, a segédlelkészeket a *tiszteletes úr*, illetve a feleségüknek járó *nagytiszteletű és tiszteletes asszony* forma illette (vö. NyKk. I, 387). A regény főszereplője Matolcsy Miklós, Fábiánfalva újonnan kinevezett fiatal református papja, így nem véletlen, hogy környezetében mindenki a *tiszteletes úr (uram)* néven szólítja: „Sose kell avval törődni mámma, *tiszteletes uram*” (18). A példák között szerepel a reformátusok körében nem használatos, csak a katolikus papnövendékek megszólítására szolgáló *tisztelendő úr* megnevezés is. Ennek a magyarázata az lehet, hogy a kifejezés egy idegen szájából hangzik el, akivel Matolcsy Miklós a falu határában találkozik, s aki nem ismeri közelebbről a fiatal papot: „Jó napot, *tisztelendő úr*” (46). Egy alkalommal Arday, a képviselő a *pap uram* megszólítást alkalmazza: „Nincs magának, *pap uram*?” (132). A cinikus hangvétellű forma Ardaynak a pap iránti lenézésére, megvetésére utal.

A *nagytiszteletű (nagytiszteletes) uram* megszólítások minden esetben Dékány Sámuelnek, az idős musai papnak szólnak. Hivatalos beszédhelyzetekben Matolcsy Miklós mindig így szólítja az idős papot: „S íme most *Nagytiszteletű uram*” (13). Az *úr* szóhoz kapcsolt birtokos személyjel a korabeli társadalomban azt jelezte, hogy „a beszélő l é n y e g é b e n úgy érzi, hogy egy kaszthoz tartozik a megszólítottal” (SINOR 1974: 549). A kurátor hivatalos beszédhelyzetében a birtokos személyjel nélküli alakot használja: „Itt a mi papunk, *nagytiszteletes úr*” (12). Bizalmas beszélgetés közben a birtokos személyjeles formával él: „Mer instállom, *nagytiszteletű uram*” (15).

A *nagytiszteletű asszony* megszólítás Dékány Sámuelnét a korabeli szokások alapján férje után illeti meg. Matolcsy Miklós megismerkedésük kezdetén beszédhelyzettől függetlenül mindig így szólítja: „Igazán, *nagytiszteletű asszony*” (56). Később a feleségnek a férje társadalmi pozíciója után kijáró *nagyságos asszony* megszólítással él: „Maga hogy jött be, *nagyságos asszony*, mért?” (145).

Szintén társadalmi álláshoz kapcsolódó a *nagyságos uram* megszólítás. 1945 előtt a magyar társadalomban a megszólításformák használatának szigorú szabályai voltak: „pontosan meg volt határozva, hogy például hányadik fizetési osztálytól kezdve járt a *nagyságos*, illetve a *méltóságos* cím” (NyKk. I, 386). Az említett formával mindössze egyszer találkozunk a regényben: a rendőrkapitány hivatalos beszédhelyzetében így válaszol a falu földesurának: „Igenis, *nagyságos uram*” (134).

A következő a *képviselő úr* megszólítás, amely országgyűlési képviselő tisztséget viselő személy megnevezésére szolgál. A regény szereplői Ardayt hívják így hivatalos és bizalmas beszédhelyzetekben egyaránt: „Azért szerettem volna jelen lenni *képviselő úr*” (120).

Fontos szereplője a regénynek a kurátor, a református egyházközség gondnoka. Őt is minden esetben a társadalmi tisztségének megfelelően szólítják: „Phő, derék ember ez, *kurátor uram*” (15).

Epizód szereplőként van jelen a regényben a tanító, akit szintén a foglalkozása alapján szólít meg Matolcsy Miklós: „Sajnálom, kérem, *tanító úr*” (43).

S végül van még egy beosztásra utaló megszólítás: *főkapitány úr*. A jegyzőkönyv felvételekor így fogalmazza meg kérését Arday a rendőrkapitánynak: „Kérném a jegyzőkönyvet, *főkapitány úr*” (134).

A második csoportba a személynévmáshoz tartozó megszólítások tartoznak: *maga* (34), *ön* (6), *kegyed* (2), és a *kend* (1). A nyelvi adatok száma: 43. A *maga* használata a két világháború közti időben általános, de egyben bonyolult is volt. Az enyhítő szavak nélküli alkalmazása az egy nemhez tartozók társalgásában sohasem volt valóban udvarias. A társadalmilag egyenrangú férfi és nő között azonban — mindkettő szájában — teljesen általános és megengedett volt (vö. SINOR 1974: 549). Ez a megállapítás érvényes a regény szereplőinek nyelvi kapcsolatára is. Ha a férfi és nő kapcsolatát tekintjük, mindhárom női szereplő — Dékány Sámuelné, Margit és Dékány Márta — mindvégig magázza Matolcsy Miklóst. Dékányné, az idős pap felesége bizalmas beszélgetés közben többször is így szólítja a fiatal papot: „*Maga* sokkal rosszabb nyelvű, mint gondolná az ember” (68).

Matolcsy Miklós szintén magázza az idős papnét, de a *maga* 3. személyű udvariassági névmáshoz tisztelete jeléül még egy társadalmi álláshoz kapcsolódó megszólítást is fűz: „*maga* aludt, *nagytiszteletű asszony*” (71).

Margit, Matolcsy Miklós szerelme is legtöbbször így fordul kedveséhez: „*Maga* nem táncol?” (187); „*Maga* még nem is tudja” (188).

Márta, az idős pap lánya szintén ezzel a megszólítással él: „Jé, *maga* itt?” (83); „*Maga* valami álomszuszéknak tart engem?” (94). Matolcsy Miklós viszonozza a magázást: „S *maga* rossz embernek tart engem?” (94).

Férj és feleség nyelvi kapcsolatában is találunk példát a *maga* használatára, amikor Dékányné férjét korholja: „Csak *maga* ilyeneket szalasszon ki a száján” (10).

Más szerepe van a *maga* udvariassági névmásnak a férfiak egymás közti társalgásában. A kurátor Matolcsy Miklóssal folytatott vitájában gyakran alkalmazza ezt a névmást: „*Maga* aztat nem is tuggya” (233); „*Maga?* ... Nem lesz itt *maga* sokáig *tiszteletes úr!* (uo.). Az indulat hevében néha csak önmagában alkalmazza a névmást mintegy bántó célzattal. A következő mondatokban azonban már hozzáilleszti a pap foglalkozására utaló címet, feloldva ezzel a *maga* nyersességét.

Matolcsy Miklós általában egy másik megszólítással együtt használja a szót, megadva ezzel a másik félnek a kellő tiszteletet: „Nézze, *barátom*, képzelje csak magát az én helyembe: *maga* most mit tenne?” (28). Mindössze egyszer fordul

elő az enyhítő szó nélküli változat, kifejezve ezzel a fiatal papnak a kurátor iránt érzett megvetését: „Megálljon csak! *Magának* meg akarom mondani előre” (230).

A következő udvariassági névmás az *ön*, amely „a *magá*-val szemben nagyobb távolságtartást, jelentősebb megbecsülést és tiszteletadást fejez ki” (GUSZKOVA 1981: 47). Ezt a mértéktartó, kissé hivatalos önözést alkalmazza Arday Dékánynéval szemben: „mivel *ön* még nem beszélt vele, bár ő üzent *önnek*” (uo.).

Az önözésre másik példa, amikor Matolcsy Miklós a városi vendéglőben felelősségre von egy istenkáromló fiatalembert: „És mi az *ön* hite? Mi maradt meg *önben* gyerekkori vallásos emlékeiből?” (127). Az *ön* használata jól érzékelteti a közöttük lévő mérhetetlen távolságot. Hasonló a funkciója ugyanebben a dialógusban a *kegyed* megszólításnak is: „*kegyednek* egyáltalán semmi vallásos érzése, meggyőződése, vagy elképzelése sincsen?” (127). Matolcsy Miklós gondolatban megveti, szóban azonban kimérten udvarias a fiatalemberrel szemben.

Egy másik esetben Arday használja ezt a megszólítást, amikor váratlanul betoppan a fiatal pap házába: „Fiatal barátom, *kegyed* meg lehet lepve azon, hogy fölkerestem” (169). Szavaiban túlzott udvariasság érezhető.

Egy esetben előfordul a *kegyelmed* szó népies változata: *kend*. Dékány Sámuel, az idős pap alkalmazkodva a kurátor népies beszédmódjához a megszólításban a nyelvjárási változatot alkalmazza: „Mint *kend* a papokhoz, vagy mi a tatár!” (15).

A harmadik csoportot a *n e m e k* szerint elkülönülő megszólítások alkotják: *uram* (5), nagytiszteletű *asszony* (6), nagyságos *asszony* (5), *asszonyom* (1), *kisasszony* (2). A nyelvi adatok száma: 19. Az *uram* a „Nyelvi illetan” szerint „minden felnőtt férfit megillető választékos megszólítás” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1987/1999: 497). Még udvariasabb, ha eléje valamilyen jelzőt teszünk, vagy kimondjuk a megszólított vezetéknevét vagy rangját. Ilyenek voltak a fentiekben tárgyalt *nagyságos uram*, *tiszteletes uram* és a *kurátor uram* megszólítások. Jelzővel ellátott és anélküli formára a cseléd beszédében találunk példát, aki így meséli el Matolcsy Miklósnak az élettörténetét: „Dehogynem vót, *kedves uram*, vót nekem kettő” (96). A kurátor háromszor próbálkozik Matolcsyhoz fordulva az *uram* formával: „Nem termett annak, *uram*” (27); „Nohát, *uram*, ahogy én esmerem ezeket a népeket” (28).

Hasonló a helyzet az *asszonyom* formával, amely férjezett nők megszólítására alkalmas, s az udvariasság a szó elé tett jelzőt is megkíván. A regény férfi szereplői is ezeket a formákat alkalmazzák az idős papnéhoz szólva: *nagytiszteletű asszony*, *nagyságos asszony*. Mindössze egyszer fordul elő a jelző nélküli forma Arday beszédében: „Ön, *asszonyom*, sokkal okosabb” (159). A képviselő hideg, elutasító a papnéval szemben.

Következő a *kisasszony* megszólítás, amely 1945 előtt az úri családból származó hajadon lánynak, illetve vidéken a tanítónőnek a megszólító neve volt (vö. DEME–GRÉTSY–WACHA 1987/1999: 450). Matolcsy Miklós így szólítja Dékány tiszteletes lányát, s a falu fiatal tanítónőjét egyaránt: „Ez az iskolájuk, *kisasszony*” (188).

A negyedik csoportba a rokonsági fokozatot jelző, családi körből származó megszólítások tartoznak: *apuka* (4), *anyuskám*, *anyucikám*, *anyuci* (2), *jányom* (1), *édesanyám* (8), *fiam*, *fiacskám* (4). A nyelvi adatok száma: 19. Dékány Márta édesapja megszólítására minden alkalommal az *apa* szó kicsinyítő képzős alakját használja: „Hova siet *apuka*?” (7); „Ne szidd magad, *apuka!*” (11). Édesanyjához fordulva pedig így szól: „*Anyuskám*, *anyucikám*” (83); „Szeles vagyok, *anyuci*?” (uo.). Dékány Sámuel a lányát a szó népies változatával illeti: „Gyere csak *jányom*” (14). Matolcsy Miklós mindig választékosan szól édesanyjához: „El kell mennem, *édesanyám*” (174); „Én tudnék *édesanyának* mutatni egy lányt” (198). Az édesanya Miklós megszólításakor a *fiú* szó birtokos személyjeles, illetve kicsinyítő képzős alakját használja: „Tegyük fel, *fiam*” (261); „Feltegyük *fiacskám*?” (uo.).

Az ötödik csoportba a *kedveskedő* megszólítások tartoznak: *kedvesem* (3), *kedves* (5), *szívem* (4), *lelkem* (1), *édes kicsim* (1), *kedves kis cicám* (1), *kis édes* (1), *mókus* (1), *macska* (1).

A *kedves(em)* „családi vagy baráti, kedveskedő megszólításforma mindkét nem részéről, mindkét nemű személynek” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1987/1999: 444). A regényben az idős pap így szól a feleségéhez: „Isznak valamék kocsmába, no, mondja csak ki *kedves*” (9). Matolcsy Miklós is így akarja szóra bírni szerelmét: „Mi történt az istenért, *kedves*” (212). Ezt a formát használja Alvin-tzi, Matolcsy idősebb paptársa is fiatalabb barátját köszöntve: „Isten hozott, *kedvesem*” (176). Bizalmas beszélgetés közben egyszer a képviselő így szólítja Matolcsy Miklóst: „Mondja meg, *kedvesem*” (143).

A *szívem*, *édes kicsim*, *kedves kis cicám*, *kis édes* megszólítások Matolcsy Miklós szájából hangzanak el szerelmének becézései: „*édes kicsim*, miért sír, *kedves kis cicám*” (212); „tessék könnyíteni a szívén... *kis édes*” (uo.); „Tudja *szívem* ... mennyit keresnek ők” (215). Margit is viszonozza a kedveskedést: „Mit akar mondani, *szívem*” (261); „Nem, *szívem*, maga jó” (uo.).

A *lelkem* szót Dékány Sámuel használja felesége megnyugtatóására: „Ugyan *lelkem*, sose bánja” (10). Lányával társalogva pedig állatneveket talál ki: „Gyere onnan te *mókus*” (9); „Te *macska*” (10).

A hatodik csoportot a *keresztneves* formák alkotják: *Miklós* (3), *Margit* (6), *Margitkám* (2), *Márta* (3). A nyelvi adatok száma: 14. Matolcsy Miklóst mindössze ketten — Dékányné és Margit — szólítják bizalmasan a keresztnévén: „Mit csinál az édesanyja, *Miklós*?” (218). A fiatal pap bizalmas beszédhelyzetben szintén a kedvesének keresztnévét, illetve annak becézett alakját alkalmazza: „*Margit*... *Margitkám*... édes... kicsi *Margitkám*” (212).

Dékány Sámuel lányát, Mártát édesapja és édesanyja hívja csak így: „Aggy egy pohár vizet, *Márta*” (8); „*Márta, Márta*” (83).

A hetedik csoportot a *hangulati megszólítások* képezik. Ide a *barátom* (14) szót soroltam, amely előfordul önmagában és a *fiatal, kedves*, illetve *édes* jelzőkkel társítva. A *kedves barátom* megszólításról a „Nyelvi illetan” a következőket írja: „Közvetlen megszólításban a nála fiatalabbnak (atyáskodó) megtisztelő megszólítási formája idős(ebb), rangosabb férfi részéről” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1987/1999: 443). A regénybeli szereplők Matolcsy Miklóst szólítják így. Dékány Sámuelné bizalmas barátjának tekinti a fiatal papot: „*Kedves barátom...* kimondhatatlanul sajnálom magát” (79). Az idős pap atyáskodó tisztelettel szól Matolcsyhoz: „Tisztelt *fiatal barátom*” (12). Arday részéről felnőttes fölényeskedés érezhető: „*Fiatal barátom*, kegyed meg lehet lepve” (169); „*Kedves barátom*, közeledik február 18.” (172); „Mondja meg, *barátom*” (172). Alvintzi, Matolcsy Miklós idős paptársa gyengédséggel és szeretettel szól a fiatal paphoz: „Ah, *kedves barátom*, isten hozott” (176).

A nyolcadik csoportba az *életkort tükröző megszólításformák* tartoznak: *öcsém* (4), *bátyám* (2), *fiam* (6). A nyelvi adatok száma: 12. Mindhárom szó az életkoron kívül nemre is utal. Az *öcsém* megszólítást Dékány Sámuel, az idős pap használja a fiatal Matolcsy Miklóssal szemben: „No, isten hozott *kedves öcsém*” (14); „No, *öcsém*, hát hogy vág a bajusz?” (182). A fiatalabb kolléga megtisztelő, kissé „atyaiais” megszólítása természetes az idős pap részéről.

A *bátyám* a húszas-harmincas években társadalmilag egyenrangú férfiak között a fiatalabb részéről általánosan elfogadott megszólítás volt, s gyakran alkalmazták a megszólított keresztnévvel vagy a *kedves* melléknévvel egybekötve (vö. SINOR 1974: 549–50). Ezt figyelhetjük meg Matolcsy Miklós esetében is, aki tisztelettudó módon így fordul idősebb kollégájához: „Mélyen tisztelt *kedves Bátyám*” (13); „*Kedves bátyám*, jó színben vagy” (182).

A *fiam* hasonló az *öcsém* megszólításhoz, amennyiben idősebb férfi szólít meg így fiatalabb férfit. Dékány Sámuel legtöbbször az *édes* jelzővel társítva fejezi ki a fiatal pap iránti rokonszenvét: „*Édes fiam*: a vármegyével szemben mindenki gyáva” (38). Arday, a képviselő csak akkor szólítja így Matolcsyt, amikor személyes kéréssel fordul hozzá: „Vigye vissza *fiam* az aranyakat” (172).

A kilencedik csoportba a *vezetékneves megszólítások* tartoznak: *Matolcsy* (9), *Arday* képviselő úr (1). A nyelvi adatok száma: 10. A fiatal papot a vezetéknevén legtöbbször Dékányné hívja: „Maga nem őszinte, *Matolcsy*” (57); „*Kedves Matolcsy*” (79). Egy alkalommal Dékányné lánya is így kiált utána: „*Matolcsy, Matolcsy!*” (100).

A következő csoportot a *megszólítás-helyettesítő formák* alkotják. Idetartoznak a *tetszik* segédigés szerkezetek (10). A megszólítást megkerülve így udvariaskodik a kurátor Dékány tiszteletesnek: „No, mit

teccik szóllani a papunkhoz” (15); „*Tessék* csak aláírni” (29). Matolcsy Miklós és az idegen férfi közötti dialógusban is mindkét fél kerüli egymás megszólítását, hisz nem ismerik egymást: „*Kérem* most álljon meg, *tessék* visszafordulni” (46); „Akkor mért *tetszik* vele foglalkozni?” (47). Az idős hölgy iránti tiszteletét fejezi ki Matolcsy Miklós, amikor tetszikeli Dékánynét: „Felolvasom... ha meg... *tetszik* engedni” (62). Hasonló udvarias magatartást tanúsít a fiatal pincérlány Matolcsyval szemben: „Mit *tetszik* parancsolni?” (105); „Ne *tessék* haragudni” (114).

Az újabb csoportot a *s z e m é l y n é v m á s o k* alkotják. Ezek közül az egyes szám második személyre (*te*) találtam példákat. Dékány tiszteletes tegezi a lányát: „Gyere onnan *te* mókus, mer ha meglát valaki, mingyán az lesz a pletyka, hogy *te* várod a legjobban!” (9). Az idős pap Matolcsyval folytatott beszélgetésekor is a tegező formát választja: „Ha *te* azt mondod a parasztnak” (221). S végül a letegező formára is van egy példa, amikor a rendőrkapitány lekezelően szól Matolcsyhoz: „Majd leszel még *te* is” (136). A mondathoz hozzáfűzött írói narráció is megerősíti ezt: „mondta a rendőrkapitány felröhögve, de már amolyan fidélis komázással, mintha pajtásos hecc volna közöttük” (uo.).

Kevés példa a *c s a l á d i á l l a p o t o t k i f e j e z ő m e g s z ó l í t á s o k* ra is akad: *asszonyom* (1), *kisasszony* (2), ezeket azonban a két szempont keresztezése miatt a nemek szerint elkülönülő megszólításoknál tárgyaltam.

Az utolsó csoportba az *e g y o s z t á l y o n , i l l e t v e r é t e g e n b e l ü l h a s z n á l t m e l l é r e n d e l ő m e g s z ó l í t á s o k* tartoznak: *kolléga úr* (1), *kedves kollégám* (1). Mindkét választékos megszólítást Dékány Sámuel alkalmazza, amikor fiatal paptársát hivatalosan köszönti: „Isten hozta, *kolléga úr*” (12); „Tisztelt fiatal barátom, *kedves kollégám*” (uo.).

Összegzés: A regényben vizsgált megszólításokat tekintve a következő sorrend alakult ki: 1. Társadalmi álláshoz, foglalkozáshoz kapcsolódó megszólításformák; 2. személynévmásszerű megszólításformák; 3. nemek szerint elkülönülő megszólítások; 4. rokonsági fokozatot jelző megszólítások; 5. kedveskedő megszólítások; 6. keresztneves megszólításformák; 7. hangulati megszólítások; 8. életkort tükröző megszólításformák; 9. vezetéknéves megszólítások; 10. megszólítás-helyettesítő formák; 11. személynévmások; 12. családi állapotot kifejező megszólítások; 13. egy osztályon, illetve rétegen belül használt, mellérendelő jellegű megszólítások.

A fenti felsorolás azt mutatja, hogy a megszólítást döntően befolyásolja a szereplők egymás közötti kapcsolata, a megszólított társadalmi rangja, foglalkozása, neme és életkora. Fontos szerepet játszik a megszólítások választásában a beszédhelyzet formális, illetve informális jellege. A vizsgált nyelvi elemek ki-
válóan alkalmasak a tiszteletadásra és az érzelmek kifejezésére is.

IMRE RUBENNÉ

Irodalom

- BALÁZS GÉZA (1993): *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Bp.
- GUSZKOVA ANTONYINA (1981): *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben*. NytudÉrt. 106. sz. Bp.
- JUHÁSZ JÓZSEF (1983): Szövegtani vázlatok. I. A megszólítás funkciói a szövegben. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp. 152–63.
- KISS JENŐ (1993): Köszönés- és megszólításformák a Rábaközi Mihályiban. *Nyr.* 117: 208–28.
- KISS JENŐ (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Bp.
- LADÓ JÁNOS (1958): Köszönés és megszólítás napjainkban: *Nyr.* 82: 422–430.
- LADÓ JÁNOS (1959): Köszönés és megszólítás napjainkban: *Nyr.* 83: 23–36.
- DEME LÁSZLÓ–GRÉTSY LÁSZLÓ–WACHA IMRE (szerk.) (1987/1999): *Nyelvi illetan*. Bp.
- Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1983–1985.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Nyr.* 122: 277–83.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN (1999): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Nyr.* 123: 145–9.
- SÁNDOR ANNA (1996): Koloni köszönés- és megszólításformák. *Nyr.* 120: 302–18.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1990): A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról. *MNyTK.* 189: 42–48.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1993): Szövegértés, stílusérzékelés. *MNyTK.* 196: 85–94.
- SIMONYI ZSIGMOND (1911): Az udvariasság nyelvéről. *Nyr.* 40: 1–8, 149–55.
- SINOR DÉNES (1974): A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. *NytudÉrt.* 83: 545–52.
- THEWREWK EMIL (1897): Az udvariasság nyelve. *Nyr.* 26: 9–15, 101–8.
- TÓTH MIHÁLY (1983): *Köszönések és megszólítások Bag községben*. MCsD. 20. sz. Bp.

A *-ba/-be* rag kialakulása

1. Az elmúlt évben jelentettem meg „A *be* igekötő alakja a XIV–XV. századi kódexeinkben” című tanulmányomat (Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc, 2002. 73–7). Ebben többek között azt állapítottam meg, hogy az igekötő végéről az *l* elem azért tűnt el, mert a *bel* egybeesett a *bel* ~ *bél* főnév korabeli alakjával, és a terjedelem kötöttsége miatt csak utaltam arra, hogy „ugyanígy magyarázható a *-be* rag alakulása is” (i. m. 77). Jelen dolgozatomban ezt kívánom részletesebben megvilágítani.

2. Abban általában egyetértenek a kutatók, hogy a végződés a *belé* ~ *belí* lativusragos névutóból jött létre. Ez a névutó a Halotti Beszédben többször is szerepel: *vilagbele*, *uruzagbele*, *nugulmabeli*. BENKŐ LORÁND a KTSz.-ben levő adatokat is névutónak tekinti, és ekképpen egészíti ki őket: *mvnybe[le] ha tekunte*, *[hi]tuan pustobe[l]e tacaruta* (ÁrpSzöv. 43).

Az alábbiakban bemutatom, hogyan jelentkezik a végződés a XIV–XV. századi kódexeinkben. BENKŐ kiegészítése elfogadható, ha a KTSz. eredetijének keletkezési idejét a XIII. század elejére tesszük (vö. ÁrpSzöv. 26). Később azonban nem lenne indokolt az ilyen kiegészítés. A Jókai-kódexben ugyanis már kétalakú illeszkedő *-ba/-be* rag van (vö. JAKAB LÁSZLÓ, A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. Debrecen, 2002. 450. A továbbiakban JKNyE.). Például: *kezebe vewue az penzt es vete egy ablakba* (80/8); *Es yly zernyew halalbol bekefegebe es nywgodalomba vette* (152/23–4); *fonha ewtett bewnbe nem hagyauala esny* (71/3). P. BALÁZS JÁNOS az általa kiadott mű bevezetőjében a kódex keletkezésének idejét így határozza meg: 1370 után/1440 körül (Jókai-kódex. XIV–XV. század. Bp., 1981. 10). Így feltételezhetjük, hogy a végződésnek ez a formája már a XIV. század elején élt legalábbis a kódex nyelvjárásában. A forrásban több mint 180-szor fordul elő ez a járulék, és mindössze két példa van közöttük, amelyek eltérő alakúak: *lewlyuala ewtett cellaia kewl egbee fel emeltett* (41/21); *gyakorta erdemle lattny zent attyat egbee felemelettleny* (64/5). Ez a szóalak még kétszer fordul elő a szövegben egy *e*-vel írva: *gyakarta latta ewtett egbe fel emeletlen* (61/17); *Az ew aldot lelke gyakarta egbe nemczak elmeyezerent De teltizerent es fel emeltetykuala fewldrewl* (63/17). A *-bee* írásmód hosszú magánhangzóra utalhat. A kódex másolója ritkán jelöli a magán-

hangzók hosszúságát, de a jelöltek közül éppen az $\bar{e} \sim \acute{e}$ fordul elő legtöbbször (vö. JKNyE. 466). Ennek ellenére úgy vélem, hogy a másolat keletkezése idején a hosszú magánhangzós változat már nem élt a forrás nyelvjárásában, ezt a mélyhangrendű *-ba* megléte kétségtelenné teszi. Valószínűleg a másoló itt meghagyta a korábbi írásmódot.

Az ún. huszita bibliafordítást tartalmazó kódexekben is a kétalakú *-ba/-be* rag található. Ezekből idézek néhány adatot.

Bécsi Kódex: *iutanac Bètlèhèmbè* (2), *vazo/ba bè mēwèn* (2), *mazlad te fa-latodat az ècètèbè* (5), *azpa τ abuza λv2oçbè vèttènenç* (6), *zagadatba tɔzbè τ bozzo/əgba adattanac* (18), *loc oκoçzɔlɔc fog/əgba vitèttètèc a nē oφldebè* (19).

Mücheni Kódex: *babillomba viteleiglen* (8rb11), *babillomba vitèlèt* (8rb12), *oλtɔʒtetec oτèt ba2fonba* (52va17), *è2èztuē oket betlechembe* (8vb8), *buzat ke. gohetec èn cùzɔmbe* (20ra30), *ug be mēni o dicɔfègèbè* (84rb26), *èfec a io fɔld-be* (38vb8).

Apor-kódex: *Vittel münket tɔrbe* (55/2), *ffel mentel magassagba* (58/5), *es nemzetbɔl nemzetbe oɔkiglen* (116/14), *ha fel menendek menbe* (151/11), *leueted oket tɔzbe* (153/20).

A többi XV. századi kódexben is kétalakú a végződés:

Birk-kódex: *midon bel iettek az monostorba* (1a/14); *Se ferdøbe ne mēnenek lem egeb hère* (2a17); *Mendenhez on magat [io] peldaiol adga io tetemēbe* (2b27); *De hog remētelenfegbe ne effek* (3a7); *ouig mezeitelen vezzekuel ioien az capitulōba* (3b12).

Guary-kódex: *mind az tengorbe a3a3 pocolba v velɔc ʒoɔɔɔffenec* (7/6), *Azert kiki mind iol vege ezebe* (8/12), *ki mōdatic menbe caialto binne* (42/11), *fel ɔpɔl az mēnei hazaba* (66/6), *Es minec elotte be ment volna az fatorba* (111/18).

A Festetics-kódexben is a kétalakú *-ba/-be* rag található. A forrásban közel 150 adat van erre a végződésre: *Iutasson mýnketh mý wronk ýesus xp̄us menýek-nek orzagaba* (15/10); *hogh be mennýenek syralmasok mennýekbe* (43/10); *Bel megýewn̄k ew sathoraba* (128/2); *hogý te ayandekodnak zemebe hanyasaawal megh ne zegyenewlýek* (379/7). Mindössze három olyan adat van a kódexben, amelynek az írása hosszú magánhangzót jelöl: *wagý ký aal az ew zenth helebee* (12/15); *een ferthezeethesseegees thestembee bekeseeggel zenwedny* (158); *Aldott wagý wram menýek erewssegeebee* (259/9). A két utóbbi példában a rag inessivusi funkciót fejez ki.

A XIV–XV. századi kódexekben tehát mindig a kétalakú *-ba/-be* fordul elő. Csupán a Jókai- és a Festetics-kódexben van néhány, mindössze öt adat, amelyekben a végződés esetleges korábbi *-bee* változata szerepel. Ez az írásmód hosszú $\bar{e} \sim \acute{e}$ magánhangzóra utal. Elképzelhető, hogy a raggá fejlődés folyamatában egyes területeken volt a végződésnek *-bē* $\sim$ *-bé* alakja is, amely később megrövidült. Ezt igazolják egyes későbbi nyelvjárások. HORGER ANTAL szerint

a halmágyi székelj nyelvjárászigeten a hosszú magánhangzós illeszkedés nélküli *-bje* él, a szintén egyalakú *-be* változatot pedig Göcsej és Nyitra környékén használják (Nyj. 125–6). SIMONYI a XIX. század végén írja, hogy Göcsejben nem illeszkedik a végződés: *tánczbe, szájába* (MHat. I, 50), és hasonlóképpen nyilatkozik a TMNy.-ban is (654).

XVI. századi forrásból, a Margit-legendából szoktak idézni *l*-re végződő formát: *keetfegebel efueen* (140/10). Ezt az adatot SIMONYI ZSIGMOND találta, legalábbis ő idézi először (TMNy. 654). Ezt veszi át BERRÁR (TörtMondt. 37), majd pedig a történeti nyelvtan is (TNyt. II/1: 368). Tüzetesen végigolvastam az egész szöveget, de több ilyen adatot nem találtam benne. Ebben a forrásban is a *-ba/-be* az általános. Például: *el megyen vala az capitulum házba* (24/12); *es be bochatak az fewldben egy verewmbe awagy ferben* (103/21–2); *evlebe veue* (195/7); *ez zerzetbe jut vala* (200/3) stb. Az előbb idézett *keetfegebel* kifejezés is még kétszer fordul elő a forrásban, de más végződéssel: *ketfegeben efenek* (183/8), *ketfegeben efet vala* (189/16). Ezekben már nem is *-be*, hanem *-ben* van. A két rag használatának a keveredése már a Jókai-kódexben is jelentkezik (vö. JKNyE. 450–1).

Bár a kódexekben *-bal/-bel* változatra tudomásom szerint a fent idézetten kívül nincs más adat, mégis valószínű, hogy egyes területeken folyamatosan megvolt. Ezt látszanak bizonyítani egyes palóc nyelvjárások. SIMONYI a mikófalvi palócoktól idéz ilyen szöveget: *tekénts be abbal a házbal; önts ebbel a vederbel vizet* (TMNy. 654). HORGER szerint egyes palóc vidékek emberei még a XIX. században, sőt a XX. század elején is ejtették a *-ba/-be* végén az *l* elemet (Nyj. 125–6).

3. A következőkben bemutatom a végződés keletkezésére vonatkozó nézeteiket. Ma már elfogadott ténynek látszik, hogy a belviszonyt kifejező ragok a *bel* ~ *bél* 'belső rész' főnév eredeti nyílt tőhangzós tövéből primér ragokkal keletkező névutóból jöttek létre. Ezt a felfogást olvashatjuk RÉVAItól kezdve minden összefoglaló munkában (RÉVAI, Ant. 221–2; TMNy. 654; KLEMM, TörtMondt. 180; BERRÁR, TörtMondt. 35–7; PAPP ISTVÁN, Unkarin kielen historia 153; TESz.; EWUng.; UEW.; BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza 64–5; BENKŐ LORÁND, ÁrpSzöv. 228–30; TNyt. I, 290). Másképpen vélekedik BALÁZS JÁNOS „Belviszonyragjaink eredetéhez” című tanulmányában (NytudÉrt. 40. sz. 28–33). BALÁZS a *bel* ~ *bél* főnév ismeretlen eredete és a végzésekben végbemenő szabálytalan változások miatt kételkedik az általánosan elfogadott elméletben. Ezért egy *be* határozószóból származtatja ezeket a végzéseket, sőt magát a *bel* ~ *bél* főnevet is, és ez a határozószó szerinte eredetileg nyomatékosító partikula lehetett. Ez a tanulmány nem sok visszhangot keltett, a TNyt. még az irodalomjegyzékbe sem veszi fel (vö. I, 318, II/1: 410). BÁRCZI pedig határozottan elutasítja ezt a magyarázatot (A HB. nyelvtörténeti elemzése 52).

BALÁZS cikkének megjelenése óta eltelt négy évtized. *Bél* szavunk eredete azóta tisztázódott (vö. TESz., EWUng., UEW.). BENKŐ LORÁND a *-ban/-ben* változat szabálytalan alakulását is kellő módon megmagyarázza (ÁrpSzöv. 228–30). A *-ba/-be* illativusi rag alakulására azonban a mai napig sincs megnyugtató magyarázat.

A raggá fejlődés menetét HORGER ANTAL úgy képzei el, hogy egyrészt *belé* > *beli* > *bel* változás ment végbe, s a *-bel* később illeszkedett is. Hangtani alapon azonban a *belé* ~ *bele*, és a *-bal/-bel* formától semmiképpen „sem jutunk el a mai *-ba/-be* alakhoz”, ezért feltételezi, hogy talán a *-belől* > *-ből* fejlődés és a *-rá/-ré*, *-á/-é* egytagú ragok analógiájára a kéttagú *-belé* helyébe az egytagú *-bé* lépett. Majd a véghangzó megrövidült, és kialakult a mélyhangrendű változat is. A *-bal/-bel* pedig lassan kihalt (Nyr. 39: 296, NyK. 42: 315–6).

BALÁZS szerint az *é* ~ *i* lekopását az „analógiák eléggé érthetővé teszik, de a *bel* *l*-jének eltűnésére HORGER magyarázata sem ad megnyugtató feleletet” (i. m. 28). Hasonlóképpen vélekedik J. SOLTÉSZ KATALIN (Az ősi magyar igekötők 25). BÁRCZI a különféle önálló szóból keletkező végződésekből végbemenő szabálytalan alakulásról ezt írja: „ha egy szó önállóságát, szemantikai teljes értékét elveszti és csak szintaktikai eszközzé gyengül, akkor hangtestében is szabálytalan zsugorodás áll be, amely az ismert hangfejlődési tendenciákkal semmiképpen sem magyarázható” (A HB. nyelvtörténeti elemzése 51). A kutatók általában elfogadják ezt a nézetet. KOROMPAY KLÁRA a TNyt.-ban ennek megfelelően így írja le a rag fejlődését: *-belé* > *-belē* > *-bel* > *-bé* > *-bē* > *-ba/-be*, és hozzáfűzi, hogy esetleg közvetlenül *belé* > *bé* változás történt az *l* kiesésével (II/1: 368).

4. Ezt a fejlődési sort a XIV–XV. századi adatok nem igazolják, de segítségükkel a változatok létrejöttét megmagyarázhatjuk. Először is a raggá fejlődés kezdetét kell tisztáznunk. Láttuk, hogy a Jókai-kódex korában már kétalakú a végződés. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy ez az állapot már korábban, a XIV. század elején is megvolt. Ha ez igaz, akkor a raggá fejlődésnek már a XIII. század közepén meg kellett kezdődnie egyes nyelvjárásokban. Tehát a XIII. század közepén indult el a *belé* ~ *beli* névutó változása.

A tövégi magánhangzó megrövidült: *belē* ~ *beli*. Ezek, de az előző fázis formái is, egybeestek a *bel* ~ *bél* főnév egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakjaival: *vminek belē* ~ *beli*. Tehát a *városbele* egyrészt azt jelentette ’városba’, másrészt ’város belseje’. Sőt a *-beli* változat használatakor hármas homonímia jött létre. A *városheli* azt jelentette: ’városba’, ’város belseje’ és a ’városban levő/található, városból való’. A *-beli* képzőszerű funkciója a XIV. század elejére már kialakult, a Jókai-kódexben számos példát találunk: *azysbely* (57/15), *asisiabely* (2/11, 3/7), *eletewnbely* (98/16), *yonhbely* (58/23), *cappolnabely* (1/18), *zyubely* (125/19), *varasabeli* (158/26), *varasbelyek* (150/17) stb. (vö. JKNyE. 421).

A *bel* ~ *bél* szónak több jelentése volt. A TESz. és az EWUng. a következőket ismeri az ómagyar korból: A) mn 'belső', B) fn 1. ? 'zsigerek', 2. 'gyümölcs húsa, belseje', 3. 'kanóc', 4. 'lélek', 5. 'az emésztő csatornának a hasüregben levő, csőszerű része', 6. 'gyomor'. Bár az összefüggésből általában kiderül, hogy melyik jelentés illik a helyzethez, mégis adódhattak olyan szóalakok, amelyekhez furcsa képzettársítás is kapcsolódhatott, ami szintén segíthette a véghangzó elmaradását. Például: az *állatbele megy* jelenthette azt, hogy 'állatba megy', de azt is, hogy az 'állat belseje/bele megy'. (Megemlítem, hogy TESz. és az EWUng. a szó 5. jelentésére 1533-ból hoz példát. Az 1510-ből származó Margit-legendában azonban már van rá adat: *Adak zent margit azzonnan az dízno belit ganeauual evzue mykeppen az díznobol ky vettek vala; 50/24*).

A *-bele* ~ *-beli* véghangzójának az eltűnését tehát a végződés és a *bel* ~ *bél* főnév birtokos személyragos alakjának a homonímiája okozta. Így született meg a *-bel* forma. A XIII. század második felében ez az alak egybeesett a *bel* főnévvel, amelyben még rövid volt a magánhangzó. A *városbel* jelenthette azt, hogy a 'városba' és azt, hogy a 'város belseje', hasonlóképpen: *emberbel* 'emberbe' és 'ember belső része'. A homonímia miatt a XIV. század elejére az *l* is eltűnt a járulék végéről. Ez a változás feltehetőleg nem ment végbe az egész magyar nyelvterületen, egy kis szigeten megmaradhatott a *-bel* alak.

A kutatók általában a HORGER-féle analógiás felfogás alapján úgy gondolják, hogy a *-bel* után *-bé* következett a fejlődés során. A fentiekből kiderült, hogy nincs szükség erre az analógiás magyarázatra, egészen más oka volt a végződés rövidülésének. A magánhangzó nyúlása az *l* eltűnésének a következménye is lehetett. Az adatok azonban nem valószínűsítik azt sem, hogy a *-bé* változat az egész magyar nyelvterületen létrejött. A XIV–XV. századi kódexekben többségében nincs nyoma a hosszú hangnak, a *-bé* meglétét ugyanis a végződés kétalakúsága kizárja. Csupán két forrásban van öt adat, amelyek korábbi hosszú hangra utalnak. Valószínű azonban, hogy az *l* elmaradása után a nyelvterület nagy részén nem történt nyúlás, hanem közvetlenül a *-be* forma jött létre. Ezt igazolja az is, hogy a *-bé* később is csak elszigetelten jelentkezik. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a XIV. század elejére a következő fejlődés zajlott le: *belé* ~ *beli* > *-belē* ~ *-beli* > *-bel* > *-be*, és utána a *-be* mellé az illeszkedés révén megszületett a mélyhangrendű *-ba*, de a nyevjárások tanúsága szerint egyes helyeken hosszú ideig megmaradt egyalakúnak.

Ha a hosszú magánhangzós alak az *l* eltűnésével van kapcsolatban, akkor a fejlődés menete a következő lehetett: *-bel* > *-bē*, vagyis először nyílt hosszú hang keletkezhetett a XIII. század végén, a XIV. elején. Ez később megrövidülhetett, vagy egyes elszigetelt területeken helyébe lépett az *é*, és a *-bé* egyalakúként élt a XX. század elejéig.

A fenti nyelvjárási adatokból úgy látszik, volt olyan terület, ahol az *l* nem tűnt el a rag végéről, és ezen a fokon alakult ki illeszkedéssel a *-bal/-bel*. Ezt az

illeszkedő ragot ismereteim szerint a kódexekből nem lehet kimutatni. Amint láttuk, csak egy kódexben van a *-bel* változatra egy példa, a nyelvjárási adatok azonban bizonyossá teszik, hogy kisebb területen folyamatosan meg lehetett a *-bal/-bel* a XX. század elejéig. A köznyelv és a többi nyelvjárás hatására azután kihalt, mint az egyalakú *-bé* és *-be*, legalábbis a nyelvatlaszban nem találunk rájuk példát (vö. IMRE SAMU, MNyjRendsz. 316).

A végződés alakváltozatai tehát nyelvjárási különfejlődés eredményeképpen jöttek létre. Amint tudjuk, és ezt igazolják a fentiek is, az ómagyar kori nyelvjárásokban nemcsak hangtani eltérések voltak, hanem a ragok kialakulásának menete és fejlődésük végeredménye is különbözhetett.

JAKAB LÁSZLÓ

Népnyelvi frazeologizmusok a műfordításban

1. A műfordítás körülményei és a célnyelvi ekvivalencia

A fordítás konvencionális normameghatározása azt kívánja a fordított szövegtől, hogy nyelvileg maximálisan közelítse meg az eredetit, s töltsse be azt a funkciót, amelyet az eredeti szöveg a szerző szándéka szerint mind pragmatikailag, mind stilisztikailag hivatott volt betölteni. Gyakorlatban a műfordításban a fordítási ekvivalencia különböző fokaival kell számolnunk. Az informatív, irodalmi sztenderd szövegek ekvivalencia-relációk egészen más nyelvi szinten követelik meg a nyelvi megfeleltetést, mint a szóképekben, alakzatokban gazdag szépirodalmi szövegek, s ezen belül is műnemi hovatartozásuk szerint a próza, a színpadi mű vagy a líra körébe sorolható alkotások. A műfajstilisztikai funkcionális különbségek mellett további nyelven kívüli, de a nyelvre mindig nagy hatást gyakorló, a műfordítást befolyásoló körülményekkel kell számolnunk. Ezek a tényezők — a műfaj meghatározta normatív stílustulajdonításon túl — két képzeletbeli tengelyen helyezhetők el.¹

Vertikális tengely (történelmi korszakok):

1. nemzetpolitikai rendszer
2. szociokulturális rendszer
3. irodalmi rendszer

Horizontális tengely (a műfordítás funkciói):

1. informatív, művelődési
2. szubsztitúciós (pótló) funkció
3. kreatív funkció (az idegen mű hat a hazai irodalomra)
4. önálló irodalmi aktivitás
5. utilitáris (konkrét cél, például Cirill és Metód az oktatáshoz, az írásbeliség megteremtéshez használta a fordítást)
6. komplementáris funkció (az idegen mű impulzusokat ad az irodalomnak)
7. szociokulturális funkció
8. fejlődési funkció
9. retardációs funkció

¹ KAROL WLACHOWSKY e témáról tartott előadása elhangzott a MANyE XII. kongresszusán. (Nyelvek és kultúrák találkozása. Szeged, 2002. márc. 27–29.)

A fenti rendszerezésben gondolkozva bármely műfordításról világosan látszik, hogy a fordításstilisztikai ekvivalenciatípusok és célnyelvi megoldási lehetőségek sokszintű, egymással összefonódó és egymásra ható nyelvi és nem nyelvi világokat foglalnak magukba. A parasztság nyelvi ábrázolása kapcsán a fordítás alapvetően az irodalmi nyelv — köznyelv — népnyelv összefüggési körbe sorolható kérdéseket vet fel (KOMISSZAROV 1980: 125, NYÍRKOS 1983). A frazeologizmusok képi összetevői további finomításokat követelnek abban a tekintetben, hogy a különböző nyelvek nyelvkarakterológiájuk szerint a képek fordításában más-más szemantikai rétegeket hoznak mozgásba például a konkrét és az elvont megjelenítés vonatkozásában (vö. SZABÓ 2002).

2. A „Csendes Don” magyar fordításának népnyelvi frazeologizmusai

Mihail Solohov (1905–1984) „Csendes Don” című monumentális regényfolyamát 1928 és 1940 között írta a doni kozákság életéről. Magyar fordítása MAKAI IMRE tollából 1949-ben született. A fordítás népnyelvi elemei északi nyelvjárásunkhoz kapcsolódnak. Kvázi-frazeologizmusai a huszadik század közepének magyar paraszti szociolektusaira épülnek. TATÁR BÉLA lexikológiai és frazeológiai kutatásai a frazémák nyelvi jellemzőiként a következő jegyeket emelik ki (1992: 24):

- beszélt nyelvi jegyek
- állandó szókapcsolatok
- egységnyi fogalomjelentések
- lexikai jellemzők
- legfőbb jegyként a *f r a z é m a a l k o t ó k é p e s s é g*.

A *frazémaalkotó képesség* fogalmán az állandó szókapcsolat minden komponensében jelen levő speciális tulajdonságok értendők. A szókapcsolat létrejöttének korai szakaszától kezdve átvitt értelmű, átfogó, metaforikus, egymással összefüggő jelentést hordoznak az összetevők, s közben elveszítik elsődleges lexikai jelentésüket. Másképpen szólva a frazémaalkotó képesség nem más, mint a frazeológiai szószerkezetek olyan jellemzőinek összessége, amely a metaforizáció, konnotáció s a belső képi átminősülés folyamatában minden lexikai egységre mint alkotóelemre egyaránt érvényes (TATÁR 1992: 26, vö. BUSUI 1986: 40, ZSUKOV 1967, MOLOTKOV 1967, POPOVA 1969: 97–8).

3. Ekvivalencia és az adaptáció

A dialektológiai frazeologizmusok közé tartoznak a közmondások, szólások, népi rigmusok, csúfolódók. A „Csendes Don”-ban ezek bőséges választékát találjuk. MAKAI sokat gondolkozott, milyen nyelvjárás töltené be leginkább azt a funkcionális stilisztikai szerepet, hogy a kozák falu szókimondó, *-suk/-sük*-ölő, mégis rendkívül ízes, képekben gazdag világát élőnek jelenítse meg a magyar olvasó számára (PÉTER 1991, PÉTER 2003). A hortobágyi, tiszántúli nyelvjárás elemei hozzá, a hajdúböszörményi születésű (1920), bár Budapesten végzett görög–latin szakos Eötvös-kollégistához ízig-vérig közelállóak voltak. Amit ma-

gyarul a szöveg stílusjegyeiben a stilizált beszélt nyelv jegyeiként visszaadott, az funkcionálisan tökéletes megvalósított ekvivalens, szociolingvisztikai, ma is élő, élvezhető magyar adaptáció.

A tájnyelvi kiejtési jellemzőkön túl — ilyen a *lú*, *mink* — a rigmusokban, szólásokban a rímeket, a logikai csattanókat is újra kellett teremtenie (vö. HADROVICS 1995, T. KÁROLYI 2002: 19–26, P. LAKATOS 2002: 35–9, P. CSIGE 2002: 119–23). Az alábbiakban ezeket a fordítási megoldásokat vizsgáljuk a „Csendes Don” és a MAKAI-féle szöveg összevetésében. A fordítási megoldások a következők:

- a) rímes frazeologizmus átadása félig adaptált (szemiotikailag nem explicált), magyarul is rímelő frazeologizmussal
- b) rímelő frazeologizmus átadása nem rímelő, csak funkcionálisan ekvivalens magyar frazeologizmussal
- c) nem rímes frazeologizmus átadása félig adaptált (szemiotikailag nem explicált), magyarul rímelő frazeologizmussal
- d) népnyelvi frazeologizmus átadása funkcionálisan ekvivalens magyar metaforikus népnyelvi frazeologizmussal
- e) egyszerű igealak fordítása nézőpontváltással vagy frazémával (konkrét — elvont jelentésváltás), orosz szólás funkcionális adaptációja elvontabb magyar metaforikus frazeologizmussal
- f) közmondás átadása ekvivalens magyar közmondással
- g) szövegszintű, dialogikus rímes frazéma átadása félig adaptált metaforikus szólással.

a) Rímes frazeologizmus fordítása félig adaptált (szemiotikailag nem explicált), magyarul is rímelő frazeologizmussal — csúfolódó rigmussal

A regény szereplői az ortodox, borotvált fejű, hajcsimbókos kozákokat *hoholok*-nak (*csimbókosok*-nak) csúfolták. A fordításhoz jegyzetben nincs megadva a *hohol* ’hajcsimbók’ funkcionális stílusértéke, jelentése. A kvázi-magyar rigmus mégis élő, hiteles:

Хохол-мазница, давай с тобой дражниться! Хохол!... Хохол!... Дегтярник!... — верещала детвора, прыгая вокруг мешочных широких шаровар Гетька.

(Solohov 1962: I, 92)

Hohol, hohol, kulimász, a képibe belemász! Hohol!... Kulimászos! — kiabálta a gyermekhad, és pajkosan ugrándozott Hetyko zsáknyi széles, bugyogós nadrágja körül.

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 120)

b) Rímelő frazeologizmus — mellérendelő játékos szó szerkezet — fordítása nem rímelő, de funkcionálisan ekvivalens magyar frazeologizmussal

A *метепу-ятепу...* (*süketfajd, fajdkakas*) alapú szólás a lassú, *tutyi-mutyi* emberre értendő. A fordítás ebből a szituatív akaratnyilvánítás, a buzdítás mo-

dális tartalmát fejezte ki, azt viszont gazdag metaforikus képpel: *azt a rézangyalát*:

— Горька!...

На рукаве его голубого атаманского мундира морщились три золотые загогулины — нашивки за сверхсрочную службу.

— Го-орь-ка!

Григорий с ненавистью вглядывался в щербатый рот Коловейдина. У того в порожнюю меж зубами скважину при слове »горько« трубочкой вылезал слизистый багровый язык.

— Целуйтесь, *тетери-ятери*... — шипел Петро, шевеля косичками намокших в водке усов.

(Solohov 1962: I, 97)

— Keserű! — Világoskék testőrmundérja ujján összegyűrődtek a továbbbszólóknak dukáló aranycikornyák.

— Keserű!

Grigorij gyűlölettel nézegetett Kolovejgyin foghíjas szájába. A fogai közt tátongó résen apró csatornaként bújt ki nyálkás, vörös nyelve, valahányszor azt mondta, hogy „keserű”.

— Csókolózzatok, *azt a rézangyalát*... — sziszegte Petro, és meg-megrebent vodkában ázott bajusza hegye.

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 128)

c) Nem rímes frazeologizmus fordítása félig adaptált (szemiotikailag nem explikált), magyarul rímelő frazeologizmussal — kvázi-szólással

A szólás alapja a következő példában a könnyű *fűzfaháncsból, nyírfakéregből* font, *szárazágból* összetákolt kosár, amely ugyanúgy *nem sokat ér*, mint a muzsikok beszéde: *из лыка деланные, хворостом скляченные*. A magyar kvázi-szólás bár rímekbe szedett, az olvasó számára nem fejezi ki képileg a felületes, üres fecsegést:

— Молчи уж, мужик!

— А мужики аль не люди?

— Так они и есть мужики, *из лыка деланные, хворостом скляченные*.

(Solohov 1962: I, 148)

— Fogd be a szád, muzsik!

— No, tán a muzsik nem ember?

— Az csak muzsik, *háncsból csinálták, rőzséből fonták!*

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 193)

d) Nem rímes frazeologizmus fordítása félig adaptált (szemiotikailag nem explikált), magyarul rímelő frazeologizmussal

A *хохол-мазница* (*csimbókos kulimász*) magyar fordításában az expresszív, emotív stílustartalmak tökéletesen megjelennek, bár az oroszban itt se *disznóról*, se *loholás-ról* nincs szó. A *Кобель на плетне* (*kutya a kerítésen*) pontos adaptációval válik metaforikus frazémává, *macska a köszörűkövön*:

Хмурый, в предчувствии близкого запоя, Гетько увел на гумно лошадь; украдкой от Мирона Григорьевича обротава ее, поскакал охлюпкой [на неоседланной лошади]. Сидел он на лошади присущей неказакам неловкой посадкой, болтал на рыси рваными локтями и, провожаемый назойливыми криками игравших на проулке казачат, ехал шибкой рысью.

— *Хохол-мазница!*

— *Хохол!... Хохол!...*

— *Упадешь!...*

— *Кобель на плетне!...* — вслед ему кричали ребяташи.

Вернулся с ответом он к вечеру. Привез синий клочок оберточной сахарной бумаги; вынимая его из-за пазухи, подмигнул Наталье.

(Solohov 1962: I, 192)

Alattomban, Miron Grigorjevics tudta nélkül kantározta fel, és huppogva vágatott el. Meglátszott, hogy nem kozák: ügyetlen tartással ült a lovon, nyargaltában rázkódott rongyos könyöke, és az utcán játszó kozák kölykök szemtelen kiabálása közepette sebesen ügetett.

— *Hohol!... Hohol!*

— *Disznó lohol!*

— *Lelök a lú!*

— *Macska a köszörűkövön...* — rikkantották utána a gyerkőcök.

Estefelé jött meg a válasszal. Süvegukor kék csomagolópapírjának darabkája volt a levél. Mikor kivette az inge alól, rákacsintott Nataljára

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 250)

Az *ушо как-нибудь цокнемся* (*még valahogy koccintunk*) adaptált magyar szólással gazdagodva és adaptált tájnyelvi elemmel (*mink*) éri el fordítási hitelességét:

— Не горюй, *ушо как-нибудь цокнемся*.

Степан потер лоб рукой, что-то вспоминая.

(Solohov 1962: I, 196)

— Ne búsulj, *tengelyt akasztunk még mink valahogy!*

Sztyepan megtörölte homlokát a keze fejével, igyekezett emlékezetébe idézni valamit.

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 255)

e) Egyszerű igealak fordítása nézőpontváltással vagy frazémával (konkrét — elvont jelentésváltás). Orosz szólás funkcionális adaptációja elvontabb magyar metaforikus frazeologizmussal

A d) alatti példánkban az *Упадешь...* (*leesel*) egyszerű igealak nézőpontváltással, modulációval lesz nyelvjárási szóhasználat *lelök a lú*. A következő szövegrészben az egyszerű igealak *Упал!* (*Leesett!*) konkrét jelentése népies szólással történő fordítása *fübe harapott*, az oroszban máshol meglevő stílusadekvát transzpozíciója:

Против второго поста свалили еще одного.

— Упал! — крикнул Крючков, заноса ногу в стремя.

(Solohov 1962: I, 275)

A második őrс tájékán még egyet sikerült leszedni a nyeregből.

— *Ez is fűbe harapott!* — kiáltotta Krjucskov, és kengyelbe öltötte a lába fejét.

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 357)

A *задалось ему* (*megkapta a magáét, adtak neki*) orosz metafora képi elvontságát fokozza a magyar *rájárt a rúd* értékelő elemet is tartalmazó szólás:

Он расспрашивал Листницкого о прежней службе, о столичных новостях, о дороге; и за все время короткого их разговора ни разу не поднял на собеседника отягощенных какой-то большою усталостью глаз.

»Надо полагать, что *задалось ему* на фронте. Вид у него смертельно усталый«, — соболезнующе подумал сотник, разглядывая высокий умный лоб полковника.

(Solohov 1962: I, 319)

Rövid beszélgetésük alatt egyetlenegyszer emelte beszélgető-társára nagy-nagy fáradtságtól elnehezült szemét.

„Úgy veszem észre, nagyon *rájárt a rúd* a fronton. Halálosan fáradtnak látszik” — gondolta részvétellel a főhadnagy, és az ezredes magas, okos homlokát nézegette.

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 414)

A *человек с чужинкой* (*csodabogár ez az ember*) magyar *bogaras a fickó* fordítása képileg bővített, funkciójában adekvát adaptáció:

«Что он, оригинальничает или просто *человек с чужинкой*?» — раздраженно думал Фразецкий, шагая в опрятную землянку командира сотни.

(Solohov 1962: I, 326)

„Mi az: különködik, vagy amúgy is *bogaras a fickó*?» — gondolta bosszúsan, mikor belépett a századparancsnok tiszta földkunyhójába.

(Makai ford.: Solohov 1966: I/423).

f) Közmondás fordítása ekvivalens magyar közmondással

Mind az oroszban, mind a magyarban ugyanaz a közmondás él a hebehurgya ember viselkedésére.

— Знаете, сотник (еще пронзительнее сощурился тот), поговорку: »*Сеющий ветер пожнет бурю*«? Так вот.

(Solohov 1962: I, 326)

— Ismeri, főhadnagy (Buncsuk még szúrósabban hunyorgott), ismeri a közmondást: »*Ki szelet vet, vihart arat*«? No hát így...

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 422).

g) Szövegszintű, dialogikus rímes frazéma fordítása félig adaptált metaforikus szólásreplikával

A dialogikus frazeologizmus fordítása nem könnyű. Vallásos, református köszönésben találunk az oroszoknak megfelelő magyar szerkezeti példát: *Áldás, békeesség!, Istené a dicsőség!*, vagy népi köszöntési forma: *Adjon Isten!, Fogadj' Isten!*

A népies *Як дила?* (*hogyan mennek a dolgok*) kérdésre a rímelő válasz *Как сажа бела* (*mint a fehér korom*), vagyis *rosszul*. A fordításban ebből expresszív mellérendelő szószerkezet lett, a *hogyan ityeg a fityeg*, de a rá rímelő kvázi-szólás másik felét a válaszban már nem sikerült újrateregetni:

За несколько дней он особенно близко сошелся с Григорием; койки их стояли рядом, и они уже после вечернего обхода шепотом подолгу разговаривали.

— Ну, козак, як дила?

— Как сажа бела.

(Solohov 1962: I, 360)

Grigorijsal ágyuk egymás mellett állt, és már az esti körvizit után, persze csak halkán, suttogva, sokáig elbeszélgettek:

— Na, kozák, *hogyan ityeg a fityeg?*

— *Pocsékul, komám!*

(Makai ford.: Solohov 1966: I, 466).

A frazeologizmusok irodalmi — köznyelvi — népnyelvi fordítási kérdéseit példák alapján áttekintve a következők állapíthatók meg. A műfordításnak alapvetően négy követelménynek kell megfelelnie: a) át kell tudni adnia az értelmi tartalmat, b) az eredeti szöveg hangulatát, stílusát, c) visszaadni az eredeti szöveg természetességét és érthetőségét, d) az eredeti művel azonos értékű hatást kiváltani a célnyelvi olvasóban. MAKAI IMRE fordítása ezt a stílusértéket ma is élvezhető magyar szövegváltozatban teremtette újra 1949-ben. A frazeologizmusok fordítása a tájnyelvi adaptációval együtt MAKAI interpretációjában adekvát megjelenítői a doni kozákság nyelvi gondolkodásának, beszédmodorának (vö. KISS 2001, KLAUDY 1997). Ez a nyelv fél évszázad elteltével ma, a huszonegyedik század elején is hiteles, élvezhető, az eredetivel egyenértékű élő beszéd benyomását kelti a magyar olvasóban.

CS. JÓNÁS EZSÉBET

Irodalom

BUSUJ (1986) = БУШУЙ, А. М. и Зинаида Даниловна: *Библиографический указатель по русскому и общему языкознанию*. Самарканд. 40.

P. CSIGE KATALIN (2002): Mondatszerkesztési idegennyelvűség a kárpátaljai magyarok nyelvében. In: *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Szerk. P. LAKATOS ILONA. Nyíregyháza. 119–23.

- HADROVICS LÁSZLÓ (1995): *Magyar frazeológia*. Bp.
- T. KÁROLYI MARGIT (2002): Az északkeleti régió nyelvjárásainak jellemzői. In: *Mutatványok a hármass határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Szerk. P. LAKATOS ILONA. Nyíregyháza. 19–26.
- KISS JENŐ (szerk.) (2001): *Magyar dialektológia*. Bp.
- KLAUDY KINGA (1997): *Fordítás I*. Bp.
- KOMISSZAROV (1978) = КОМИССАРОВ, В. Н.: *Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике*. Москва: Международные отношения.
- P. LAKATOS ILONA (2002): A hármass határ mentén végzett nyelvjárási gyűjtések orvadatainak tanulságaiból. In: *Mutatványok a hármass határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Szerk. P. LAKATOS ILONA. Nyíregyháza. 35–9.
- МОЛОТКОВ (1967) = МОЛОТКОВ, А. И.: *Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания*. «Фразеологический словарь русского языка». Москва.
- NYÍRKOS ISTVÁN (1983): Irodalmi nyelv — köznyelv — népnyelv. *MNyj.* 25: 19–30.
- PÉTER MIHÁLY (1991): *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*. Bp.
- PÉTER MIHÁLY (2003): Az orosz prosztorecsije. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 469–72.
- ПОРОВА (1969) = ПОПОВА, З. Д. Устойчивость и фразеологичность. *Актуальные проблемы лексикологии*. Тезисы докладов лингвистической конференции. Вып. II. ч. II. Новосибирск. 97–8.
- SZABÓ ZOLTÁN (2002): Összehasonlító és alkalmazott stilisztika nyelvkarakterológiai megközelítésben. In: *Nyelvek és kultúrák találkozása*. Összefoglalók kötete. XIII. MANNY Kongresszus, Szeged. 55.
- TATÁR (1992) = ТАТАР, Б.: *Фразеология современного русского языка*. Bp.
- ZSUKOV (1967) = ЖУКОВ, В. П.: *Роль образности (метафоричности) в формировании целостного значения фразеологизма*. Вологда: СПФ.

Szépirodalmi források

- СОЛОНОВ (1962) = ШОЛОХОВ, Михаил. *Тихий Дон*. Роман в четырех томах. Москва: Государственное издательство «Художественной литературы».
- СОЛОНОВ, МИХАИЛ (1966): *Csendes Don I–III*. Ford. MAKAI IMRE. Bp.–Uzsgorod.

Néhány gondolat a nyelvjárások veszélyeztetettségéről

1. „Pusztulnak a nyelvjárásaink!” — Különböző módon, de ezzel a lényegi gondolattal sokan fogalmazták már meg aggodásukat, nyelvészek és nem szakemberek egyaránt. Ha pedig a gyűjtés került szóba, a leggyakoribb metafora a helyzet jellemzésére az volt, hogy a 24. órában járunk. Hogy meddig lesznek még nyelvjárások határainkon innen és túl, nehéz lenne megjósolni. A korrekt válasz valószínűleg így kezdődne: *Ez attól függ...* A visszaszorulás tényezőit, jeleit, formáit már többen érintették, illetve össze is foglalták. (A téma egyik legismertebb tanulmánya IMRE SAMU írása: Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról: ÁNyT. VIII [1972]: 85–104, újabban pedig lásd KISS JENŐ, A regionális nyelvhasználati és nyelvi változások. In: Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001. 243–57.) Nem tekintem feladatommak, hogy e rövid eszmefuttatásban újraértékeljem a visszaszorulás okait, színtereit, vagy hogy szakirodalmi szemlét tartsak. Megelégszem néhány gondolat felvázolásával a nyelvjárások veszélyeztetettségéről. (Egyébként ha pontosabban tudnánk körvonalazni, melyek a legvesélyeztetettebb dialektusaink, talán a gyűjtési terveinken is lényegesen változtatnánk.)

2. Rögtön a gondolatmenet elején érdemes leszögezni: egy nyelvjárás nemcsak a magyar köznyelvvvel szemben veszíthet tért, hanem egy idegen nyelvvel szemben is. Sőt, ha tovább finomítjuk a kölcsönhatások koordináta-rendszerét, észrevehetjük, hogy az idegen nyelv is legalább két megjelenési formájában, a standardban és valamely regionális változatában fejtheti ki asszimilációs hatását. Más helyzetben van tehát a kisebbségben élő nyelvjárási beszélő: az ő nyelvjárásvesztése mögött a legfenyegetőbb veszélyként maga a nyelvvesztés áll. Szemlém során ezért különválasztva foglalkozom az anyaországon kívüli és belüli nyelvhasználókkal.

A határon túli magyarság körében a legkedvezőtlenebb nyelvi helyzetben valószínűleg azok vannak, akik nem valamelyik szomszédos országban élnek, hanem távolabb, esetleg más kontinensen, például Amerikában vagy Ausztráliában. Egyrészt az anyaországtól, illetve a szomszédos országok magyar közösségeitől való távolság, másrészt a külföldi csoportok nyelvhasználati, esetenként nyelvjárási heterogenitása egyszerre hatnak oda, hogy az újabb generációk nyelvi kompetenciája biztosan haladjon a nyelvvesztés és a regionális elszíntelenedés irányába.

E folyamat szomszédos országban is bekövetkezhet: gondoljunk például az Ausztriába kivándorolt és valamely nagyváros (Bécs, Linz stb.) magyar kisközségeiben — vagy éppen ezektől elkülönülten — élőkre. Nyelvi elszakadásuknál már csak a nyelvjárási lehet nagyobb: ha nem folyamatos, eleven a kapcsolat a kibocsátó szűkebb szülőfölddel, a tápláló gyökereket kíméletlenül elvágja az idő. (A standardot az elérhető médiumok még közvetíthetik.) Hasonló nyelvészociológiai helyzettel jellemezhetők például a horvát, szlovén, román főváros magyar kolóniai, szórványai. Ezek mögött nincs közös helyi nyelvjárás, és nagyok a nyelvmegtartás egyéni különbségei is. Határozottabb nyelvjárásosság jóformán csak olyan első generációs elvándorlóknál figyelhető meg, akik valamely színes dialektusú vidékről származnak, és elsődleges vagy kizárólagos anyanyelvváltozatuk nem a (regionális) köznyelv.

Jóval kedvezőbb nyelvi-nyelvjárási helyzetben vannak azok a szomszédos országokban élő magyarok, akik elhagyták ugyan szülőfalujukat, de csupán egy közeli városba költöztek be — főleg megélhetési gondok miatt. Ezen belül is lényeges különbség tapasztalható a befogadó város nyelvészociológiai, etnikai struktúrája (és persze egyéni nyelvi attitűdök) alapján. Vegyük például az erdélyi Székelyudvarhely, Marosvásárhely, illetőleg a szlovákiai Kassa, Érsekújvár esetét. Az említett erdélyi városok magyarsága számottevő, létalapot adván az anyanyelv — főleg informális helyzetű — továbbéléséhez. A regionális köznyelv erős szálakkal kötődik a szomszédos székely nyelvjárási tömbhöz, de az anyanyelvjárásnak a városi közegben való használata sem ütközik különösebb akadályba. (A központi magyar normaváltozat gyengébb jelenléte ez esetben akár kedvező körülményként is értékelhető.)

Ha a további példaként kiszemelt szlovákiai városokkal, Kassával, Érsekújvárral végzünk gyors összevetést, közös és eltérő vonásokat egyaránt felfedezhetünk. Hasonló a helyzet abban a tekintetben, hogy a tömbmagyarság peremén, egy színes, egyedi formákban bővelkedő nyelvjárási régió, a palóc hatóköréről van szó. Ha viszont azt nézzük, hogy Kassa és Érsekújvár magyarsága számarányát tekintve jóval szerényebb, mint a székely városoké, illetve a magyar nyelv helyzete is gyengébb, az ide költözők nyelvjárása — ezzel szoros összefüggésben — ugyancsak veszélyeztetettebb.

Ha a nagyvárosokra, például Kolozsvárra, Pozsonyra vetünk egy pillantást, a veszélyeztetetettségi skálán ismét negatív irányban mozdulunk el. Nemcsak a magyar lakosság látványos és időben gyorsuló háttérbe szorulása miatt, hanem a nagyvárosi lét erős izolációs hatása és a különböző nyelvjárási régiók színeit egybeolvasztó működése miatt is. (Kolozsvár esetében főleg a mezősegi és székely jegyek, Pozsony vonatkozásában pedig a palóc és kisalföldi — „dunai” — vonások ötvöződésével kell számolnunk.) Még erősebb integrációs folyamatok zajlottak és zajlanak a Délvidéken, ahol például a nagyobb városokba — mondjuk Újvidékre, Szabadkára — zömmel keverék nyelvjárások képviselői költöz-

tek be, a dialektális háttér az ismert történelmi, településtörténeti okok folytán igen tarkának mondható.

Szemlénk eddigi szakaszában olyan határon túli beszélők sorsával foglalkoztunk, akik elköltöztek az anyanyelvjárásukat adó településről: a szülőfaluból, kisvárosból. Ha a közösségváltás — akár több nemzedéket figyelembe véve — nyelvcserehez vagy nyelvjárásvesztéshez vezetett, akkor a végeredmény az érintett nyelvjárások „veszteséglistáját” is növelte. Ha nem tudnánk, milyen jelentős „tételekről” van szó, azt mondhatnánk, efféle mozgások minden nép, népcsoport, dialektus életében előfordulnak, ettől még a kibocsátó közösség élhet és fejlődhet. Sajnos azonban ott is a negatív tendenciák erősödnek.

3. Nézzük ezek után azokat a nyelvjárásokat, amelyeknek beszélői helyben maradnak. Amint említettük, a kisebbségi lét, amennyiben több eleme a nyelvvesztés irányába hat, közvetve a nyelvjárások számára is „veszélyforrásokat” tartalmaz. Ha azonban a nyelv létét általában veszélyeztető tényezőktől most eltekintünk, azt tapasztaljuk, hogy az elszigeteltség kedvez a regionalizmusok megőrzésének. (Ezt a tételt újabb empirikus kutatások is megerősítik; lásd például a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének hármas határ menti vizsgálódásait: Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából. Szerk. P. LAKATOS ILONA. Nyíregyháza, 2002.) Az elszigeteltségi tényezők össze is adódhatnak: kisebbségi lét + peremhelyzet + nyelvi tömbön kívülség + szigethelyzet + anyanyelvi média hiánya, illetve korlátozottsága + társadalmi és földrajzi immobilitás stb. — mindezek a nyelvjárások konzerválódásához, archaizálódásához vezetnek. (A klasszikus példa a csángók helyzete. De a moldvai falvak nyelvi-nyelvjárási állapotában is jelentős eltérések vannak, lásd az északi csángók és a székelyes falvak különbségét.) Vagyis, ahogy mondani szokták, a sok rosszban is van valami jó. Az, hogy a XXI. század elején még eséllyel gyűjthetünk akár középkori gyökerű néprajzi és népnyelvi reliktumokat, annak is köszönhető, hogy Trianon után bőséggel találhatók a magyar nyelvterület peremlein elszigetelődött kisközösségek. (Paládi-Kovács Attila mondta egy beszélgetésünk alkalmával, hogy a nyugat-európai néprajzosok nem titkolt irigységgel tekintenek a magyar kutatókra, mivel nekünk még lehetőségünk van pótolhatatlan kulturális kincsek összegyűjtésére. — De vajon meddig?)

És mi a helyzet az anyaországi nyelvjárásokkal? Bár az országhatár és egy másik államnyelv, hatalmi struktúra nem játszik szerepet sorsuk alakulásában, az elszigeteltségi tényezőknek itt is kiemelt szerepe van. Vagyis: minél távolabb van egy település a városoktól, különösen az ipari-gazdasági-szellemi stb. központoktól, annál inkább hagyományörző, és viszont. Különösen a főváros közeli falvak vannak kitéve a nyelvjárásvesztés hatóerőinek. IMRE SAMU nagymonográfiájában (MMNyjR. 360) még felvett egy Budapest környéki nyelvjárástípust, de csak két kutatóponttal: E-11: Mány, E-18: Bugyi. Az új egyetemi nyelvjárás-tankönyv (MDial.) tipológiai fejezetében (265) ezt az egységet már nem iktat-

tam a megújított rendszerbe, tekintettel arra, hogy a Magyar Nyelvatlasz gyűjtése óta eltelt fél évszázadban oly mértékű dialektusvesztés következett be, amely indokoltá tette a csoport megszüntetését. Erre a sorsra jutott a palóc régió Szikszó környéki típusa is (melyet IMRÉnél egy kutatópont, az L-13-as Alsóvadász képviselt), mivel a legfontosabb palóc hangtani vonás, az illabiális rövid *á* és a labiális hosszú *ā* korrelációja itt már a gyűjtés idején sem létezett. A köznyelviesedés oka ez esetben nem egy város közelségével magyarázható, hanem azzal, hogy Szikszó környéke a palóc tömb délkeleti peremén található, ahol egy átmeneti (kontakt)zóna húzódik, a Tisza–Körös-vidéki és az északkeleti régió nyelvjárásaival szomszédságban.

Itt jegyzem meg, hogy a Budapest környéki nyelvjárástípus felszívódásában történelmi távlatban nemcsak a főváros közelsége játszott szerepet, hanem az is, hogy az illető terület ugyancsak több régió ütközőzónájában helyezkedik el (délalföldi, közép-dunántúli–kisalföldi, palóc). Vagyis a XIX. század végére, mikorra Budapest modern nagyvárossá nőtte ki magát, az itteni, környékbeli nyelvjárások már jelentősen kiegyenlíthették, tompíthatták egymást. Ami pedig az innen kiinduló széles átmeneti zónát illeti, róla a következőket írtam: „A színeesebb nyelvjárástípusok visszaszorulásának nemcsak az átmeneti sávok szélesedése a következménye, hanem az is, hogy körülbelül a Budapest–Szolnok tengely mentén új közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna van kialakulóban, amelyben a szóban forgó Budapest környéki nyelvjárás is lassan feloldódik.” (JUHÁSZ, A magyar nyelvjárások területi egységei: MDial. 266).

Ha rátekintünk a „Magyar dialektológia” tankönyv 5. számú mellékletére, amely a magyar nyelvjárási régiókat és csoportokat ábrázolja, láthatjuk, hogy a közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna egyrészt a Tisza vonalát követve továbbhalad északkeleti irányban, egészen a nyelvhatárig (hogy a Szolnok fölötti rész elkülönítendő-e, az külön vizsgálat tárgya lehet), másrészt nyugatról beletorkollik egy másik ütközőzónába, amelynek a tengelye a Duna nyugati partján jelölhető ki. Ez a két átmeneti zóna a legszélesebb a magyar nyelvterületen, és egyben ezek közelítik meg legjobban az ország szellemi központját, a fővárost. (A Tisza–Körös-vidéki régió és a mezőségi között is földrajzilag széles elválasztóvonal húzódik, de ennek nagy részét gyéren lakott hegyvidékek teszik ki, tehát a nyelvjárási kontinuum sokkal hézagosabb.) Átmeneti nyelvjárások találhatók még szinte minden régió között (például a Dunától nyugatra a nyugat-dunántúli, közép-dunántúli–kisalföldi és a dél-dunántúli között), de jóval szűkebb sávban.

4. Melyeket tarthatjuk tehát (a mai) Magyarország legveszélyeztetettebb nyelvjárásainak? Elsősorban azokat, amelyek a két legnagyobb — nevezzük így: tiszai és dunai — ütközőzónában, valamely város közelében, különösen pedig Budapest agglomerációs körzetében találhatók. És vajon hogyan áll ezeknek a haldokló regionális nyelvváltozatoknak a kutatása? Ha egy szóval akarnék vála-

szolni, azt mondanám: elégtelen. Míg például Moldvába vagy a székelyekhez kutatócsoportok és egyénileg gyűjtők egyre sűrűbben jutnak ki és hoznak értékes anyagokat (igaz örömünkre), addig a központi és az átmeneti nyelvjárásaink feltárása igen szerénynek mondható. Ennek természetesen számos oka van. Kevesen akarnak például nyelvi törmelékeket szedegetni, amikor a peremekről gazdag zsákmánnyal lehet hazatérni. De vajon jól van-e ez így? Nem kellene-e a régészekhez hasonlóan legalább leletmentő terepbejárásokat tartanunk, mielőtt a XXI. század kulturális és nyelvi buldózerei végleg legyalulják ezeket a tájakat?

JUHÁSZ DEZSŐ

Egy versszöveg metamorfózisa

Elemzésemben Dsida Jenő „Nagycsütörtök” című versének kialakulását folyamatként igyekszem végigkísérni a versötlet születésétől a végleges szöveg létrejöttéig. A versnek van egy „címváltozata”, a „Nagycsütörtökön”, és fennmaradtak szövegvariánsai is, ezek közül a versötletet jelzésszerűen megfogalmazó alapváltozatot és a végleges szöveget előkészítő két főváltozatot a kolozsvári hagyaték feldolgozása során vettük számba, és közöltük először az „Égi mezőkön” című kötetben (DSIDA JENŐ, Égi mezőkön. Szerk. KABÁN ANNAMÁRIA–MÓZES HUBA. Bp., 2001). Nos, a versnek ezek a variánsai segítenek megérteni a versszöveg igazi színeváltozását, amelynek részletes vizsgálatára egy másik írásomban vállalkoztam (KABÁN ANNAMÁRIA, Aktuális tagolás és versszerkezet: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp., 2003. 230–4.).

A „Nagycsütörtökön” a krisztusi szenvedéstörténetet villantja fel az evangéliumi részletek alapján. A „Nagycsütörtök” variánsaiban a vershelyzet módosul. Ezekben a költő saját szenvedéseiről ír, mégpedig oly módon, hogy az alapváltozatban szenvedései még konkrét helyhez és időhöz kötve jelennek meg, a későbbiekben viszont nyomon követhető a költő szenvedéseinek és a krisztusi szenvedéstörténetnek az egyre elválaszthatatlanabb egybefonódása.

A költemény alapváltozata, amely hat sorral rövidebb a végleges szövegnél, a költő szenvedéseit és a mindennapok nyomasztó félelmeit idézi:

*Nem volt csatlakozás — Hat óra késést
jelzett a vonat és koromsötétben
hat teljes órát gubbasztottam a székelőkocsárdi
váróteremben: fáradt voltam és olyan
törött lelkű a sok-sok szenvedéstől
Odaküint mozdonyok dörögtek jöttek mentek
fülem mellett nagy szárnyak suhogtak
s elfogott valami névtelen irtózat
valami iszonyú félelem a holnapi naptól
Körülnéztem:
kivel tudnék néhány szót váltani
de Péter aludt János aludt Jakab*

*és a többiek mind aludtak
Homlokomról nehéz cseppek indultak
s folytak-folytak végig az arcomon.*

A székelykocsárdi váróteremben várakozó költő még egyértelműen csak saját szenvedéseiről vall:

*... fáradt voltam és olyan
törött lelkű a sok-sok szenvedéstől*

Félelmei is csak mindennapi életkörülményeiből fakadnak:

*s elfogott valami névtelen irtózat
valami iszonyú félelem a holnapi naptól*

Ebből a lelki bénultságból tör fel a költőben a valakihez szólás igénye anélkül, hogy megnevezné, kinek a társaságára vágyik:

*Körülnéztem:
kivel tudnék néhány szót váltani*

A zárlat már majdnem szó szerint egyezik a későbbi változatok zárlatával.

Az első főváltozatba a költő több sornyi hasonlatot iktat be. Ennek révén egyéni szenvedése közösségivé táguul és már-már messianisztikus magaslatokba emelkedik, a költői küldetéstudat szépségét is érzékeltetve. A költemény globális szövegszervezője ettől kezdve az ellentét, amely a fojtogató félelem, a sivár egyedüllét, a meg nem értettség és a küldetéstudat értelme és szépsége között feszül.

*Testem fáradt volt és nehéz a lelkem,
mint aki Erdély földjén halni készül
bolondul édes, szép-szép dolgokért
s lehúnyt pillával sejtí messziről
lopódzó, gyilkos ellenségeit.*

Eltűnik a variánsból a pusztá életkörülményektől való félelemnek a gondolata, helyette a sorok sokkal általánosabb, egzisztenciálisabb félelemérzetet sugallnak:

*Az ablakon túl mozdonyok dörögtek,
jöttek-mentek, nagy füstsárnyak suhogtak
fülem körül. Vad, néma borzalom
fogott el, fülledt, fojtó félelem.*

A következő szövegrészben hangsúlyosabb a párbeszéd vágya, és a beszélgető társra vonatkozó elvárás is megfogalmazódik:

*Körülnéztem: néhány szót váltani
be vágytam csendes, kedves emberekkel,*

A közvetlen és átvitt értelemben vett környezetre utaló sor hangulatilag a vers befejező részét készíti elő:

de nyirkos éj volt és hideg sötét volt,

A vers zárata a negyedik bibliai név beiktatásával válik hatásosabbá, teljesebbé:

*Péter aludt, János aludt, Jakab
aludt, Máté aludt és mind aludtak...*

De változtat Dsida a befejező mondat szórendjén is, ezáltal a veritékezés lukácsi motívumát emelve ki:

*Nagy csöppek kezdtek folyni homlokomról
s végigcsurogtak gyűrött arcomon.*

A szövegvariánsok közül a második főváltozat valósítja meg a versnek azt a belső metamorfózisát, amely a versszöveg sajátos színeváltozását hozza magával. A második főváltozat a vers végső szövegétől már csak egyetlen szó sorrendi helyében különbözik, ettől a szórendi változástól eltekintve tehát a további elemzés a második főváltozatra és a végső szövegre egyaránt érvényes.

*Nem volt csatlakozás. Hat óra késést
jeleztek és a fullatag sötétben
hat órát üldögéltem a kocsárdi
váróteremben, nagycsütörtökön.*

A második főváltozatban a *jeleztek* többes szám harmadik személye egyfajta általánosítást érzékeltet az alapváltozat *jelzett a vonat* megfogalmazásához képest. Az *üldögéltem* egyes szám első személye pedig a költői szubjektum előtérbe kerülését fejezi ki, s ehhez a gyakorító képző sajátos jelentésárnyalata is hozzájárul. Az *üldögéltem* itt az alapváltozat beletörődést sugalló *gubbasztottam* igéjéhez képest a szenvedéseit már tudatosan vállaló költő nyugodt magabiztosságát sugallja.

A költő énjének előtérbe kerülése határozza meg immár a versszöveg további alakulását. Ez magyarázza a *fullatag sötétben* jelzős szószerkezettel kifejezett helyhatározónak ismertként való szerepeltetését, amelynek az előző szövegváltozatokban fellelhető *koromsötétben*, illetve *sűrűdő sötétben* megfogalmazáshoz képest nemcsak konkrét szituációra utaló, hanem mélyebb szimbolikus jelentése is van, és ez előreutal a szöveg később megjelenő alapgondolatára, a félelem eluralkodására. A predikátum bővítményei közül a pontos hely- és időmegjelölő határozók kerülnek a mondat végére. Az egyik látszólag a konkrét térbeli hely megjelölője, a *kocsárdi váróterem*, amely tömörebb az alapváltozat *székelykocsárdi váróterem* jelzős szószerkezetéhez képest, a másik ezzel ellentétben a végtelenné tágitott idő, a bibliai *nagycsütörtöki* történések sugalmazója, amely viszont hiányzik a vers alapváltozatából. A mondat végén ez a címre visszautaló időhatározó válik hangsúlyossá.

Testem törött volt és nehéz a lelkem,

Az első főváltozatban szereplő *testem fáradt volt* helyett a *törött volt* már a bibliai történetet idézi. A vallomástevő *én* átlép egy másik dimenzióba, amelyben a krisztusi szenvedés mélységeit sajátjaként éli át.

A költő szubjektív vallomását a hasonlat lendíti át még teljesebben a másik dimenzióba. Ezek a sorok az Olajfák hegyén történeteket és a költő helyzetét egyszerre idézik:

*mint ki sötétben titkos útnak indult,
végzetes földön csillagok szavára,
sors elől szökve, mégis szembe sorssal,
s finom ideggel érzi messziről
nyomán lopódzó ellenségeit.*

A költeménynek ez a része tartalmazza a legtöbb változtatást az első főváltozathoz képest. A korábbi versváltozatban szereplő *halni készül* helyett a *titkos út* szintén szervezőjévé válik a versszöveg színeváltozásának, hiszen sejtelmes többletjelentésével sugallni képes az egész bibliai szenvedéstörténetet. A vers korábbi változatában a *végzetes földön* helyett *Erdély földjén* olvasható. A változtatás jelzi, hogy itt a költő egyéni szenvedése valóban közösségivé tágul, és ezáltal emelkedik messianisztikus magaslatokra. A hasonlat második tagmondatában az előző változat *lehúnyt pillával* szavai helyett a *finom ideggel* jelzős szószerkezet a költői átlényegülés képességét sejteti.

*Az ablakon túl mozdonyok zörögtek,
a sűrű füst, mint roppant denevérszárny,
arcul legyintett. Tompa borzalom
fogott el, mély állati félelem.*

A *sűrű füst, mint roppant denevérszárny* hasonlat betoldása a költőt eltöltő szorongást érzékelteti. Ez még hangsúlyosabbá válik a végleges szöveg *arcul legyintett* → *legyintett arcul* szórendcseréjével, amelynek révén a *sűrű füst* fókuszpozícióba kerül:

*Az ablakon túl mozdonyok zörögtek
a sűrű füst, mint roppant denevérszárny,
legyintett arcul...*

A költő világosan megfogalmazott félelemérzetét a *tompa borzalom* jelzős szószerkezet fókuszpozícióba kerülése, illetve az első főváltozat *fülledt, fojtó félelem* szavait felváltó *mély állati félelem* jelzős szószerkezet tovább erősíti.

*Körülnéztem: szerettem volna néhány
szót váltani jó, meghitt emberekkel,*

A folytatás egyértelműen a költő belső vágyairól szól. A hangsúlyos ige feltételes módú múlt ideje viszont — az első szövegvariáns feltételes mód jelen ideje helyett — a szót váltás, a szót értés lehetőségének az elmaradásáról árulkodik. Változnak a költő beszélgetőtársakra vonatkozó elvárásai: a *csendes*,

kedves emberek helyett jó, meghitt emberek-re vágyik. Olyan társakra azonban, akik vele rezdülnének, nem talál.

*de nyirkos éj volt és hideg sötét volt,
Péter aludt, János aludt, Jakab
aludt, Máté aludt és MIND aludtak...
Kövér csöppek indultak homlokomról
S végigcsurogtak gyűrött arcomon.*

A verszárlat már csupán egyetlen sor megfogalmazásában különbözik az első főváltozat zárlatától. A *kövér csöppek* az előző változat *nagy csöppek*-je helyett, az *indultak a kezdtek folyni* helyett a közösségért vállalt fájdalom nagyságát jobban érzékelteti.

Összegzőképpen elmondható, hogy a szöveg metamorfózisában lépésről lépésre követhető nyomon és egyértelműen ragadható meg a végleges változat értékszerkezetének kialakulása.

KABÁN ANNAMÁRIA

Gondolatok a cívis szótár szerkesztése közben

Immár egy évtizede, hogy az 1990-es évek elején a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében körvonalazódott a „Debreceni cívis szótár” elkészítésének terve. Ismeretes, a debreceni városi szótár elkészítésének gondolata ennél jóval korábban, több mint hat évtizede CSÜRY BÁLINTnak, a népryelvkutatás első katedrás professzorának tervmunkái között jelent meg (Mít akarunk?: MNny. 1: 3–6). Néhány dolgozat el is készült e témakörben, de az ismert problémák, nehézségek miatt CSÜRY BÁLINT életében nem valósulhatott meg a cívis szótár. (Mindezekről bővebben lásd KÁLNÁSI ÁRPÁD, Fejezetek a Csüry iskola történetéből. Debrecen, 1998. 62–71.)

Korábban már beszámoltam a szótár készítésének egyes állomásairól, így a Sebestyén Árpádot köszöntő könyvben a „Gondolatok a Debreceni cívis szótárról” (MNyj. 37: 235–44), míg a Jakab Lászlót köszöntő könyvben a Gondolatok a Cívis szólások és közmondások című kötetéről (MNyj. 38: 203–8) ejtettem szót. A szombathelyi negyedik dialektológiai szimpozionon 2001 augusztusában pedig a szótárszerkesztés akkori helyzetéről tartottam előadást „A készülő Debreceni cívis szótárról” címmel (IV. Dialektológiai szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 2002. 154–60). Mindezek ellenére, úgy vélem, érdemes újból visszatérni e témára, hiszen tanszékünknek ez a vállalkozása a nyelvészek, különösképpen pedig a dialektológiai foglalkozók körének érdeklődésére is bizonyára számot tart. De érthetővé teszi ezt az is, hogy több éve e sorok írójának szinte minden kutatásra fordított idejét a cívis szótár teszi ki.

A cívis szótár anyaggyűjtéséről. A módszeres, szervezett gyűjtés a kilencvenes évek közepén indult meg, amikor a magyar szakos hallgatók képzési rendjébe bekerült a záródolgozati szeminárium. E fél évtizedben sokan írtak főként e sorok írójánál a szótárhoz kapcsolódó témakörökből záródolgozatokat, szakdolgozatokat. Ez utóbbiak közül is kiemelném a Magyar Nyelvtudományi Társaság országos gyűjtőpályázatán is sikerrel szereplő munkákat, amelyek a szűcsmesterséget, illetve kosárfonást mutatják be. Végül, de nem utolsósorban említsem KENÉZ TÜNDE dolgozatát, amely szerkesztésemben A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai sorozat 77. számaként „A debreceni könyvkötészet szókincse” címmel 2002-ben látott napvilágot. E kiadvány

értékét csak növeli, hogy szócikkeihez számtalan rajz is kapcsolódik, amelyek így a Wörter und Sachen szellemében a szócikkekben tárgyalta fogalmakat, eszközöket, munkafolyamatokat mutatják be.

Az adatgyűjtésről szólva korábban arról is említést tettem, hogy a cívis szótár egyik forrásának a „Szamosháti szótár” kikérdezésével nyert szókincs tekinthető. Ezt a munkát Ménes Andrásné Nagy Katalinnal végeztem el. A SzamSz. értékes anyaga magnókazettákra került, amelyeket a munkára vállalkozó hallgatók záródolgozati témaként lejegyezték, és bizonyos szempontok szerint elemeztek. (A frazémakincs vizsgálata volt a legkedveltebb téma.) Ugyancsak bekerültek a szótárba a „Magyar értelmező kéziszótár” *táji* és *népi* jellegű anyagának debreceni vonatkozásai. Ezt szakdolgozati témaként egy levelező hallgató, ROSKÓNÉ MOHÁCSI PIROSKA gyűjtötte ki a szótárból és kérdezte ki adatközlőjétől. Az anyagot azonban a jó beszédképességű és szellemileg friss 93 éves Nagy János adatközlő segítségével magam is ellenőriztem. A szótár anyaggyűjtésének középpontjában azonban az ÜMTsz. kötetének kikérdezése állt. Ezt a munkát is Ménes Andrásnéval végeztem el. Válaszait gyűjtőfüzetbe írtam, mert a magnófelvételes megoldás olyan mértékben felduzzasztotta volna kb. 100 kazettányi anyagomat, hogy lejegyzése szinte megoldhatatlan feladat lett volna.

A tájszótárírásról szóló szakirodalomban több tanulmány foglalkozik azzal, mit tartalmazzanak a tájszótárak. A „szerelésbeli többlet” igényét többek között HAJDÚ MIHÁLY vetette fel több mint húsz évvel ezelőtt (Regionális szótárak, szakszótárak, tájszótárak: Dialektológiai szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém, 1982. 159). „Észrevételek a hazai regionális lexikográfáról” írt cikkében pedig KISS JENŐ fogalmazott meg súlyos szavakat a hazai regionális lexikográfáról. A szerző leszögezi: tájszótáraink többségének „lexikográfiai minősítő rendszere nem elégíti ki nem a mai, egy részük bizony még a tegnapi igényeket sem” (MNy. 92: 171). Az utóbbi években HEGEDŰS ATTILA a Magyar Nyelv 92. kötetében (215–8) „Három tájszótárról” címmel HÁZI ALBERT „Okányi tájszótár”, NAGY GÉZA „Bodroközi tájszótár” és SIL-LING ISTVÁN „Kupuszinai tájszótár” című munkájáról, később pedig a Magyar Nyelv 98. évfolyamában (147–54) „Változó szókészlet — változatlan tájszótárak” címmel közölt figyelemre méltó bírálatot a közelmúltban megjelent három tájszótárról. A szerző DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS „Hosszúhetényi szótár”-a, SZABÓ JÓZSEF–SZ. BOZÓKI MÁRIA „Koppány menti tájszótár”-a és a LIZANEC PÉTER szerkesztésében megjelent „A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára” című munkák kapcsán fejt ki véleményét a modern tájszótárírás követelményéről. Mondanivalójának lényege, hogy az említett munkák nem felelnek meg a kor követelményeinek, hiszen egy sor olyan közzétételbeli hiányosságuk van, amelyek figyelembevétele nélkül ma már nem lehet korszerű tájszótárakról beszélni. Felvetett gondolataira, bíráló észrevételeire az egyik érintett, SZABÓ JÓZSEF, a hazai dialektológia jeles művelője válaszolt (MNy. 98: 473–7).

SZABÓ elismeri a negatív észrevételek egy részének jogosságát, de elutasítja azt a szemléletmódot, amely a bíráló észrevételekre helyezi a fő hangsúlyt. Ez véleménye szerint aligha segíti a tájszótárírást, hiszen miként megfogalmazza: „Kitől várható el, hogy a különféle nyelvjárási kiadványok, köztük a tájszótárak hibáinak jogos és szükséges feltárása mellett rámutasson azok értékeire is?” Majd így folytatja gondolatmenetét: „Nem szerencsés, ha a bírálat nagyon egysíkú, ha a mű hibáinak és értékeinek bemutatása aránytalan”.

Bár HEGEDŰS érvelésével az elmélet oldaláról mindenképpen egyetérthetünk, hiszen az általa felvetett kívánalmak nagyban megkönnyítenék a szótár használoinak, főként a kutatóknak a munkáját. Magam SZABÓ gondolatmenetével azonosulnék, mintegy előrebocsátott „mentegetőzésként”, hiszen ezen hiányok egy részét a „Debreceni cívis szótár”-ra is lehet majd vonatkoztatni. Itt magától értetődően nem a nyomdahibákra, szerkesztésbeli pontatlanságokra gondolok — ezek számát a kötet lektorával, JAKAB LÁSZLÓVAL igyekszünk a minimálisra csökkenteni —, hanem azon igények egy részének teljesítéséről, illetve nem teljesítéséről van szó, amelyeket HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ is megfogalmaztak fentebb említett írásaikban. Magam is úgy vélem, az elvárások jó része egy néhány száz adatos szójegyzék elkészítésekor minden különösebb fáradság nélkül teljesíthető, különösen akkor, ha a szótáríró maga is otthon van az adott közösségben. A cívis szótár azonban mint városi szótár hazánk második legnagyobb településének szókincséből mutatja be azokat a szavakat, kifejezéseket, amelyek az idős emberek emlékezetéből még előhívhatók voltak. Anyaga jelenleg, a szerkesztés utolsó fázisában, kb. 800 lapnyi terjedelemre rúg, ez úgy vélem, önmagában is tekintélyt parancsoló terjedelem. Az adatok összegyűjtése, miként erről már fentebb is, de más tanulmányaimban is szóltam, kiterjedt a múlt századbeli cívis élet minden területére. Néhány fő adatközlőjének sok-sok időt igénybe vevő kifaggatása több évig tartott. Ilyen körülmények között újabb adatközlők bevonása csupán az ellenőrzés, a meglévő adatok szociális érvényének megállapítása miatt is olyan rengeteg időt vett volna igénybe, ami veszélyeztette volna a szótár elkészítését. Az ÚMTsz. köteteinek kikérdezésére fordított idő mennyiségének érzékeltetésére csak utalnék rá, hogy óránként kb. tíz lapnyi terjedelmű anyagot sikerült az adatközlővel átvenni. Több adatközlő bevonásával csupán ezt a munkát évekig, esetleg évtizedekig kellett volna végezni. De személyi feltételek hiánya miatt is meg kellett elégedni az általam választott megoldással: egy adatközlővel alaposan átvenni az ÚMTsz. szócikkeit. Egyre kevesebb az olyan idős emberek száma, akik vállalkoznának erre a sok időt és energiát igénylő aprólékos munkára. Egyéb témákhoz természetesen — fentebb erről is szóltam — más adatközlők bevonására is sort kerítettem. S ha mindezekhez hozzáveszem azokat az adatközlőket, akikkel CSÜRY tanítványai annak idején dolgoztak, illetve azokat, akik az általam irányított tárgykörmonográfiák kapcsán hallgatóim adatközlői voltak, úgy vélem, mintegy száz főre tehető a munkába bekapcsolt jelentősebb

adatközlők száma. Mindez azonban a reprezentatív számtól Debrecen vonatkozásában még messze van.

A gyűjtés eme hiányosságai mellett, illetve ahhoz kapcsolódva arról is szólnom kell, hogy nem tudtam sort keríteni annak az igénynek a teljesítésére sem, amiről HEGEDŰS ATTILA a „Magyar dialektológia” megfelelő helyein szól (378–80, 400–1): a valódi tájszavak két csoportjának (fogalmi és névbeli), illetőleg jelentésbeli és alaki, valamint alaki-jelentésbeli csoportjának elkülönítése is hiányozni fog a „Debreceni cívis szótár”-ból. Ezek megvalósításához ismételten az összegyűjtött anyag többszöri átforgatására lett volna szükség. Ez a munka az előbbihez kapcsolva szintén jelentősen megnövelte volna a szótár elkészítésének idejét.

Az anyag összegyűjtése, szócikkbe rendezése, az utalózás elkészítése mind-mind olyan időrabló, de elvégzendő feladat, amely egyáltalán nem teszi lehetővé a tájszótípusok egyes szakemberektől javasolt betűjelekkel történő minősítését stb. Egy szógyűjtemény elkészítésekor, különösen ha a szótárkészítő még honos is a településen, nincsen akadálya a fentebb említett igények teljesítésének. Nagy terjedelmű tájszótár szerkesztésekor azonban ezek az igények a munka teljes lelassulását, esetleg elsorvadását eredményezhetik. Csak utalnék rá, hogy CSÜRY „Szamosháti szótár”-a számára jórészt családja köréből gyűjtötte adatait. Az első városi szótár megalkotója, BÁLINT SÁNDOR meg is fogalmazta: „Művem forrása elsősorban alighanem én magam vagyok” (SzegSz. 7). És ettől még jó a SzamSz. is, és a SzegSz. is. Bárcsak sok ehhez hasonló munka lenne a kutatók és érdeklődők asztalán! Természetesen törekedni kell a kutatók igényeinek minél jobb kiszolgálására, de ez nem lehet fékező erő a szótárkészítés amúgy is embert próbáló munkájában. Megjegyzem, hogy bizonyos dolgokra a cívis szótár is kitér: így a szakmai fogalomkörök jelzésére, a szó régies voltára. De nem várható el a tájszótártól, amelynek elsődleges célja mégis az adatmentés, a szociolingvisztikai feldolgozás. Ezt éppen a szótár alapján tudja majd a későbbiekben kikérdezni az általa vizsgálandó szempontok szerint a feldolgozásra vállalkozó kutató.

Végezetül mutatványként közlök a készülő cívis szótárból egy valódi, egy jelentésbeli és egy alaki tájszót, amelyek kommentár nélkül is bizonyítják, hogy a tájszótár írása az említett kívánalmak teljesítése, illetőleg a kívánalmak egy részének figyelmen kívül hagyása nélkül is rengeteg időt, türelmet és fáradságot kíván az adatközlőktől és a szótár szerkesztőjétől egyaránt:

gombóta *gombóuta* fn **1.** Keményre gyúrt, reszelt v. apróra vágott levesbe v. sűrűre főzött ételnek való tészta. **2.** Ugyanez a tésztafajta tejben v. sűrűre főzve, pépes ételként fogyasztva. *A tejezs gombóuta öregre főzöt reszelt tiszta, tejbe főjve.* **3.** Tejberizs. *A téberizsre is montág Debrecembe hogy gombóuta, mi nem.* **Nr:** *Reszelt tiszta, gombóuta, / Csóukolom, aki gyúrta:* <a gombóta készítőjét dicsérő versike>.

ló lú fn **1.** *Lúho lát:* elvégzi a ló körüli teendőket. *Ífílbe mán talpon a kocsis,* és *lúho lát, megítet, megvakar, megitat.* *Lú után megy:* éjszaka lovat legeltet. *Kiment a lúval:* éjjelre kivitte a lovat a legelőre. **2.** ⟨Mézeskalácsosoknál:⟩ ló alakú öntőforma. **3.** A ló alakú öntőformában készített mézeskalácsos termék. **4.** *Szent Miháj lova:* koporsó rátételére való négylábú állvány. *Elvitte a Szent Miháj lova:* meghalt, eltemették. **Sz:** *Te isten lova!:* te számár! *Nyerít, mint a lú:* túl hangosan, idegesítően nevet. *Úgy röhög, mint a lú:* ua. *Annyit ír, mind döglőt lovon a patkóu:* semmit sem ér. *Annyit ért hozzá, mint lú az ábécéhe:* egyáltalán nem ért hozzá. *Fingik, mint a szakat lú:* ⟨erölködés, megerőltetés miatt⟩ nagyokat fingik. *Izzad, mint a lú:* erősen izzad. *Rá van szokva, mint a jóu lú az abrakra:* megszokta a kényelmet, a jólétet. *Álva alszik, mint a lú:* ⟨dicsőően mondják a szorgalmas, dolgozó emberre⟩. *Kirúgot, mint rossz lú a hámbul:* berúgott. *Úgy üti, mint a lovat:* kíméletlenül üti. *Bánnya a lú!:* bánja a manó! *Bisztattya, mint cigány a lovát:* üres ígérekkel hitegeti. *Használt neki, mint a cigány lovának a bontóufűsű:* ⟨ironikus dicséret vminek a hasznos voltáról⟩. *Vírré válig benne, mint a cigány lovába a bontóufűsű:* —. *Annyit eszik, mint egy lú:* sokat eszik. *Ojam, mint aki egy lúval szánt, oszt maga húzza a berenát:* **a)** szegény, szána-lomra méltó, **b)** félbolond. *Halad, mint aki egy lúval szánt, oszt maga húzza a berenát:* egyáltalán nem halad a dolgával. *Mint aki egy lúval szánt, oszt maga húzza a berenát:* ⟨felelet a *Hogy vagy?* kérdésre:⟩ rosszul. *Akár a lúval imátkozzon az ember, akár veled:* hiába beszél neki az ember. *Akár a lúnak imátkoz-nék/beszílnék:* ua. *Takaros lú nem venné el tülle az abrakot:* ⟨mondják a piszkos, rendetlen öltözetű emberre, főleg asszonyra⟩. *Áteset, mind Gazsi a lú másik óudalára:* vmivel kapcsolatban hirtelen másképpen kezd viselkedni. *Nem adnám egy vak lújír (se): (tréf) a)* ⟨tárgyra vonatkoztatva:⟩ ragaszkodom hozzá, szükségem van rá, **b)** sokat adnék érte, ha vmi megtörténne, illetve meg nem történne. *Nem adnám oda egy vak lújír: (tréf) (pl. kisgyerekét)* semmiért se adná, nagyon szereti. *Lefagyott a lúnak a szarva:* ⟨főleg kisgyereknek mondják tréfás tiltás-ként:⟩ ne menj ki, mert hideg van! *Jóu lúra tett:* előnyös házasságot kötött. *Magos lovon ül:* nagyra tartja magát, beképzelt. *A lovát keresi, pedig rajta ül:* szórakozottan keres vmit, ami éppen a közelében van. *Aszt a lovat ütik, amék jobban húz:* azt biztatják, aki anélkül is dolgozik. *A zsidóu is aszt a lovat üti, amék jobban húz:* ua. *Ne üzsd aszt a lovat, amék anélkül is húz!:* ne azt biztasd, aki magától is jól dolgozik. *Kitóuggya a lú fejit:* abrakra fogja, ti. abrakostarisznyát húz a fejére. *Vín lúnak csikóukantár/csikóus kantár:* idős nő ne öltözködjön túl fiatalosan! *Vín lúnak nem illik a csikóus kantár:* ua. **Km:** *Veres kutya, veres lú, veres ember, ety se jóu:* ⟨mondják a vörös hajú emberről⟩. *Ne újj a lúra, nem esel le!:* ne fogj kockázatos vállalkozásba, akkor nem járod meg! *Nyomtatóu lúnak nindzs bekötve a szája:* aki élelmiszerrel, gyümölcssel bánik, szabad neki azt megkóstolni. *Nyomtatóu lúnak nem kötig be a száját:* ua. *Cigány is/Mindenki a maga lovád dicsíri:* mindenki azt tartja a legjobbnak, ami az övé. *A lúnak nígy*

lába van, mégis megbotlik: tévedni emberi dolog. Ha lú nincs, számár is jó: azzal kell beérnünk, ami van. Ahon van a kantár, ot kerezd a lovat!: ahol megtalálnak vmit az ellopott tárgyakból, ott kell lennie a többinek is. *Lú elli a csikóút, abrak az annya:* táplálni kell az állatot, ha hasznat akarunk belőle látni. *Közös lúnak túróys (= sebes) a háta:* nem jó közösködni. *Akinek nincs lova, gyalog megyen Pestre, akinek nincs kuttyája, maga ugat este: —. Nr:* Mikor útközbe a lovat megálítták vizelni, a kocsis fütyül neki, hogy jobban tuggyon vizelni. — *Lúra csikóys, lúra! Elszalatt a mínes, csak egyedül maratt a pányván a deres. Jóu lú vóut a szürke, jóu lú is ellette. Álgya meg az Isten, aki felnevelte!* (Csikósdal).

szocialista cocilista fn/mn

Úgy vélem, a bemutatott szócikkek hosszadalmas indoklás nélkül is meggyőzik az olvasót, hogy a kifogásolt minősítési és egyéb hiányosságok ellenére is rengeteg olyan ismeretet tartalmaznak, amelyek nemcsak a kutatóknak, hanem a széles olvasórétegeknek is tanulságul, szellemi gyarapodásul szolgálhatnak.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

A közepett(e) szóalak előfordulásai a Bécsi Kódexben

1. A határozói mondatrész kifejezése a magyar nyelvben mind szófajtani, mind pedig alaktani szempontból igen gazdag. Nyelvi realizációjában sok szófaj használatos, a határozós szerkezetekben lévő logikai viszony kifejezésére pedig a viszonyító eszközök különböző típusait alkalmazhatjuk. A határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök sorában — számba véve az egyes kifejezőeszközöket — azzal a sajátos helyzettel is találkozhatunk, hogy ugyanaz a szóalak egyszer önállóan, határozószóként a mondatban tartalmas fogalommal determinált körülményviszonyt fejez ki, más esetben viszonyítóeszközként egy alapszóval együtt tölt be hasonló funkciót, harmadik lehetőségként pedig — megfelelő személyjelekkel ellátva — határozószói személyes névmásként is megjelenhet a mondatban.

A három kategória viszonyára vonatkozóan, mielőtt megvizsgálánk a címnek megfelelően a *közepett(e)* szóalak előfordulásait a Bécsi Kódexben, szükséges tisztázni az alakilag egybeeső elemek lehetséges összefüggéseit. E feladat témánk szempontjából két területet érint. Ennek megfelelően egyrészt azt kell hangsúlyoznunk, hogy az azonos morfológiai felépítésű határozószó és névutó vonatkozásában határozószó → névutó irányú fejlődést csak az értelmezős szerkezetben keletkezett névutók esetében tételezhetünk fel (vö. SEBESTYÉN 1991, D. MÁTAI 1999a). A többi ilyen esetben azonban ezzel szemben feltehetőleg „eredendő” kettős szófajúság létezett, mely „kettős szófajúság megfelelő szintagmatikus viszonyok között, megfelelő jelentésű ragos névszókból, ragos névmásokból kétirányú fejlődéssel alakulhatott ki. Egy *hegy alá megy, ház belé megy* típusú szerkezetben az *alá, belé* ragos főnév szintaktikailag két irányban mozdulhatott el: ha a főnévhez vonódott (amellyel birtokos szerkezetet alkotott), akkor névutóvá vált, ha pedig az ige vonzáskörébe került (amivel határozós szerkezetet alkotott), akkor határozószó lett belőle” (D. MÁTAI, i. m. 137). Elkülönítésük az adott helyzetben viszonylag egyszerű feladat, mivel „a határozószó önálló, szabad, a névutó pedig kötött nyelvi forma: csak valamilyen önálló szóval kapcsolva, annak kötelékében fordul elő, vesz részt határozóként a határozós szintagmában” (SEBESTYÉN 1965: 13).

Másrészt azt is meg kell jegyeznünk, hogy a névutóval korreláló határozószói személyes névmások csoportjába tartozó elemek egyaránt rokonságot mutatnak

a határozószóval, a névutóval, sőt a névmásokkal is. Az idetartozó elemeknek éppen ebből a sajátosságából adódik, hogy e kategória megítélése mind a nyelvtani rendszerben elfoglalt helyét, mind pedig elnevezését tekintve többféle a szakirodalomban. D. MÁTAI szerint a nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket tekintve ezek az elemek a személyes névmás paradigmáját alkotják, annak kiegészült alakjai, keletkezésüket tekintve pedig „e határozószói személyes névmások is birtokos szerkezetben keletkeztek, csak ezúttal nem főnév, hanem személyes névmás volt a birtokos, s mint ilyen, hangsúlytalanul a *belé*-féle ragos főnevek után álltak” (1999a: 137). SEBESTYÉN azonban, aki szintén hangsúlyozza, hogy ezeket az elemeket nem tekinti szabályos névutós szerkezetnek, D. MÁTAI-val ellentétben feltétlenül a névutózás körébe tartozónak veszi, „mivel teljes értékű névutós szerkezetet reprezentálnak, csak más morfológiai alakban” (2002: 34).

A fentiek alapján a három kategória viszonyára vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy eredetüket tekintve bizonyos összefüggéseket mutatnak, ugyanakkor mind a határozószó, mind a névutó, mind pedig a határozószói személyes névmás nyelvünk rendszerében más-más kategória. Ez is indokolja, hogy a továbbiakban a három szerepkör betöltésére is alkalmas *közepett(e)* szóalak előfordulásait e funkcióknak megfelelően külön-külön mutassam be.

A választásom azért esett a Bécsi Kódex *közepett(e)* szóalakjára, mivel ennek első előfordulását a TESz. ebben a forrásban jelöli meg.

2. A *közepett(e)* a köz főnévből képzett *közep* szó locativusi *-t* ragos származéka (vö. SEBESTYÉN 1965: 64; TESz. *közepett* alatt; ZSILINSZKY 1992: 700). A *közepett(e)* határozószó és a *közepett(e)* névutó viszonyát tekintve — figyelembe véve, hogy a *közepett(e)* névutó birtokos előzményből alakult — eredendően kettős szófajúságot kell feltételezni. Névmási alakja pedig a kódexek korában a *-nak/-nek* ragos főnévhez járuló *közepette* névutónak keletkezett (D. MÁTAI 1999b: 449).

2.1. A *közepett(e)* mint névutó

A *közepett(e)* szóalak a kódex szövegében összesen 25-ször fordul elő névutói szerepkörben. Egy esetben azonban zárójelben szerepel, helyette a mondatban a névutói funkcióban a *között* található: 294:8 „Latam eyèl τ ime ferfiu vè-rès lora fel èllø τ ø aluala a mirtetac [*közèpet*] közøt” (Vidi per noctem, et ecce, vir ascendens super equum rufum, et ipse stabat *inter myrteta*). Ebben az esetben a fordító/másoló javításának oka a latin eredetinek megfelelő változat minél hűségesebb visszaadása lehetett. A vizsgált korpuszban e birtokos előzményből alakult névutó kétféle alakban realizálódik: az előfordulások nagyobb hányadában a birtokos személyjeles *közèpette* jelenik meg, összesen 15-ször: 300:4 „τ la-kozic ø *hazanac közèpette*” (et commorabitur *in medio domus eius*), egy esetben még egy *-k* többesjellel is bővülve, utalva az alapszó többes számára 253:8 „τ leznøc Iacobnac megmaradeki ø nèmzètibèn fòc *nepèknèc közèpettec*” (Et erunt

reliquiū Iacob in gentibus *in medio populorum* multorum), kisebb arányban pedig, összesen 10-szer a személyjel nélküli *kəzəpet* alakban: 208:27 „mert ən *Iŕl kəzəpet* vagoc” (quia *in medio Israel* ego sum).

A névutó alapszava — mely valamennyi előfordulásban tulajdonképpen névszó —, a fentiek figyelembevételével a birtokos személyjeles névutói alak előtt *-nak/-nek* ragos névszó: 300:7 „Es ime egnəmberi vluē a *korfonac kəzəpet-te*” (et ecce, mulier una sedens *in medio amphorae*), míg a birtokos személyjel nélküli névutó esetében pedig ragtalan névszó: 115:54 „Ok kədeg mikent *gerendac kəzəpet* meg egnēc” (ipsi vero sicut traves *in medio comburentur*).

A *kəzəpette* névutós szerkezettel kifejezett határozói viszony a kódex szövegében hely- és időviszony kifejezésére szolgál. Helyhatározóként pedig gyakran nem ’középen’, hanem ’társaságában, körében, között’ jelentésben fordul elő. A 25 előfordulás funkció szerinti megoszlása úgy alakul, hogy 22 esetben helyviszony kifejezésére szolgál, három esetben pedig időhatározót fejez ki a névutós szerkezet.

Helyhatározó: 170:34 „Es felkəlenēc a kət papoc a *nepnə kəzəpette*” (Con-surgentes autem duo presbyteri *in medio populi*), 177:39 „Es ime Daniəl vluala az *orozlanoc kəzəpet*” (et esse, Daniel sedens *in medio leonum*), 304:3 „*τ* lakozom *Iŕlm kəzəpət*” (et habitabo *in medio Ierusalem*), 114:53 „mert fəmit nem tēhətnēc [o] mikent hollołkac *mənnēc τ fəldnēc kəzəpette*” (quia nihil possunt, sicut corniculae *inter medium coeli et terrae*), 136:7 „Latom vala *τ* ime fa *fəldnēc [k] kəzəpette τ ϕ* magallaga igē magas” (Videbam, et ecce, arbor *in medio terrae*, et altitudo eius nimia), 227:10 „Amos te əllənəd viut *Iŕl hazanac kəzəpette*” (Rebellavit contra te Amos *in medio domus Israel*), 300:4 „*τ* lakozic ϕ *hazanac kəzəpette*” (et commorabitur *in medio domus eius*), 315:6 „Es mōdatic nəki Mic ə *lapafoc te kəzəidnə kəzəpəttə*” (Et dicitur ei: Quid sunt plagae istae *in medio manuum tuarum?*), 300: 7 „Es ime egnəmberi vluē a *korfonac kəzəpet-te*” (et ecce, mulier una sedens *in medio amphorae*), 300:8 „Es mōda Ez a kəget-lənfég *τ* leuəte ϕtət a *korfonac kəzəpette*” (Et dixit: Haec est impietas. Et proiecit eam *in medio amphorae*), 21:10 „*τ ənəpnə kəzəpəttə* allaptatac ϕtət megtudakozanac” (atque *in medium populi* illum statuentes, percunctati sunt), 253:8 „*τ* leznə Iacobnac megmaradeki ϕ nəmzətibən fəc *nepəknēc kəzəpettec* monnal orozlan ərdəknēc barmiban” (Et erunt reliquiae Iacob in gentibus *in medio populorum* multorum, quasi leo in iumentis silvarum), 44:4 „Ki vətə *ϕzalla-fīt ɔnəpenēc kəzəpəttə* hog mēgzabadeitana mūkət mṽ mēden əllənfeğinknēc kəzə[c]bəl” (Qui posuit castra sua *in medio populi sui*, ut eriperet nos de manu omnium inimicorum nostrorum), 309:5 „Es leznēc monnal ərəfłəc *τ* meğnomo-doc a fərt *vəaknac kəzəpette* a hadban” (Et erunt quasi fortes conculcantes lutum viarum in proelio), 305:8 „*τ* lakozom *Iŕlmnə kəzəpəttə*” (et habitabunt *in medio Ierusalem*), 115:54 „Ok kədeg mikent *gerendac kəzəpet* meg egnēc” (ipsi vero sicut traves *in medio comburentur*), 291 „Latot ə ppheta ferfiat vərəs louon vłot

τ allot a gakor *mirtetus kəzəpet* ki latafnac èz oldozaf̃ta” (Vidit propheta virum equo rubeo sedentem et stantem *in medio myrteti* umbrosi, cuius visionis haec solutio est), 42:18 „τ mōdhatatlan vūltes lōn *əzallafoç kəzəpet*” (Et factus est clamor incomparabilis *in medio castrorum eorum*), 134:92 „Ime èn latoc neg ferfiakat megodattakat iarokat a *tüz kəzəpet*” (Ecce, ego video quatuor viros solutos et ambulantes *in medio ignis compeditos*), 21:12 „τ vg a *vènec kəzəpet* τ mēdenėknç zēmèlè èlōt mēgmōda Achior mēdz igėkèt” (In medio itaque seniorum, et in conspectu omnium, Achior dixit omnia), 208:27 „mert èn *Iḥl kəzəpet* vagoç” (quia *in medio Israel* ego sum), [294:8] „Latam eyèl τ ime ferfiu vèrès lora fel èllō τ o aluala a mirtetac [*kəzəpet*] kəzōt” (Vidi per noctem, et ecce, vir ascendens super equum rufum, et ipse stabat *inter myrteta*).

Időhatározó: 253:7 „Es leznēc Iacobnac megmaradeki fōc nēmzètekbèn fōc *napoknac kəzəpette*” (Et erunt reliquie Iacob *in medio* populorum multorum), 273:1 „τ feltēm Vrā te mīuèlkedètīd èztèndōknç *kəzəpette*” (et timui Domine, opus tuum *in medio annorum*), 273:2 „èztèndōknēc *kəzəpette* megėfmèrèndpie tegèd” (*in medio annorum* nocturnum facies).

2.2. A közepett(e) mint határozószói személyes névmás

A Bécsi Kódex szövegében a *közepett(e)* névutóval párhuzamba állítható *kəzəpette* határozószói személyes névmásra 21 példát találunk. A szóalak előfordulásainak rokonságát a névutós szerkezettel jól igazolja az a tény, hogy az összes előfordulásban megjelenik a személyes névmás is, például 197:9 „*te kəzəpettəd*”, 219:9 „*o kəzəpette*”, 171:50 „*mṽ kəzəpettōnc*”, 288:6 „*tṽ kəzəpettētec*”, 171:48 „*o kəzəpettec*”. Azt viszont, hogy a szóalak előfordulásai a személyes névmás paradigmájának kiegészült alakjai, jól igazolja az a tény, hogy a kódex szövegében az egyes szám első személyű *én közepettem* adaton kívül mindkét számban mindegyik személyre van példa.

A szóalak — határozószói személyes névmásként való megjelenésének — összes előfordulását tekintve leggyakoribb az egyes szám második személyű alak, mely kilencszer szerepel a kódexben: 197:9 „mert èn ištèn τ nem ember τ f̃cēt *te kəzəpettəd* τ nem megecbè a varolba” (quoniam Deus ego, et non homo: *in medio tui* sanctus, et non ingrediar civitatem), 255:14 „Te ezel τ nem elege-del meg τ te alazatod *te kəzəpettəd* τ megfoglalod τ nē zabadeitaz meg” (Tu comedes, et non saturaberis; et humiliatio tua *in medio tui*, et apprehendes et non salvabis), 223:17 „mert által megec *te kəzəpettəd*” (quia pertransibo *in medio tui*), 283:12 „Es meg hagoc *te kəzəpettəd* zegen τ nauolas nepèt” (Et derelinquam *in medio tui* populum pauperem et egenum, et sperabunt in nomine Domini), 283:15 „Vr *te kəzəpettəd* Nem felz gonozt touabba” (rex Israel Dominus *in medio tui*, non timebis malum ultra), 263:13 „Ime te nepèd *te kəzəpettəd*” (Ecce populus tuus mulieris *in medio tui*), 297:10 „τ lakozom *te kəzəpettəd* vgmond vr” (et habitabo *in medio tui*, ait Dominus), 297:11 „τ lakozom *te kəzəpettəd*” (et habitabo *in medio tui*), 315:1 „τ meg oztatnac te fozlatid *te*

közèpettèd” (et dividuntur spolia tua *in medio tui*). Gyakoriságát tekintve ezt a többes szám haramadik személyű alak követi 5 előfordulásával: 171:48 „Ki mikorō *o közèpettec* allana” (Qui cum staret *in medio eorum*), 187:4 „mert paraznalkodatnac zèllète *o közèpettec*” (quia spiritus fornicationum *in medio eorum*), 281:14 „Es ñugoznac *o közèpettec* nèmzètec menden vaginac lorday” (Et accubabunt *in medio euis* greges, omnes bestiae gentium), 282:5 „Igaz vr *o közèpettec* nē tezē hamiffagot” (Dominus iustus *in medio eius* non faciet iniquitatem), 296:4 „Kō falnal külön lakoztatic Ih̄lm èmbereknèc fokaffagaert: τ barmoc *o közèpettec*” (Absque muro habitabitur Ierusalem prae multitudine hominum et iumentorum *in medio eius*), illetve 3 előfordulásával az egyes szám haramadik személyű alak: 219:9 „τ laffatoc a foc balgatagagokat *o közèpette*” (et videte insanias multas *in medio eius*), 281:3 „O fèdèlmec *o közèpette* monnal reuo orozlanoc” (Principes eius *in medio eius* quasi leones rugientes), 296:5 „τ dil·ofèggèl lezec *o közèpette*” (et in gloria ero *in medio eius*). A gyakorisági sort a többes szám első és második személyű alakok sora zárja két-két példával: 22:18 „Mikor kèdeg mv v2ōc iftènōc adanga *o zolgaynac* è zabadfagot lègen iftèn te vèlèd es mvkòzèpèttōnc” (Cum vero Dominus Deus noster dederit hanc libertatem servis suis, sit et tecum Deus *in medio nostri*), 171:50 „Ioy τ vlle mv kòzèpèttōnc” (Veni, et sede *in medio nostrum*); 250:11 „Minemdè vr nē tv kòzèpèttètec è nē iqnèc tv reiatoc èftet nē hadnacvala holuallara” (Numquid non Dominus *in medio nostrum*? non venient super nos mala), 288:6 „τ èn zèllètè lèzen tv kòzèpèttètec” (et spiritus meus erit *in medio vestrum*).

A határozószói személyes névmás funkciója ’köztünk, közöttetek stb.’ jelentésben helyhatározói.

2.3. A közepett(e) mint határozószó

A névutóként, valamint határozószói személyes névmásként sokkal gyakoribb *közepette* szóalak határozószóként egy esetben fordul elő helyviszonyt kifejezve: 265 „Valobizon Zacharias *közèpette* τ vegenèl illèn nèmō kèt cimerlètèkèt vèt” (Porro Zacharias *in medio* et circa finem duos huiusmodi ponit titulos).

3. Megvizsgálva a *közepett(e)* szóalak előfordulásait a Bécsi Kódexben, a következő megállapításokat tehetjük: 1. A szóalak összesen 47-szer fordul elő a kódex szövegében, ebből 25-ször névutóként, 21-szer határozószói személyes névmásként, 1-szer pedig határozószóként. 2. Névutóként gyakrabban jelenik meg a birtokos szerkezeti előzményre utaló *-nak/-nek* ragos alapszóval, mint anélkül. 3. Határozószói személyes névmásként a *közepett(e)* szóalakot mind az adatok mennyisége, mind pedig rendszerszerűsége alapján — G. VARGA GYÖRGYIvel (1992: 475) ellentétben — nemcsak névutó → határozószói személyes névmás irányú kezdeményezésnek tekinthetjük, hanem egyértelműen határozószói személyes névmásnak a kódex szövegében. 4. Az egyszer előforduló *közepett* határozószó pedig a későbbiekben a háromirányú határozószók csoportjával szemben e dokumentum alapján az egyirányú határozószók közé sorolható.

5. Funkcióját tekintve a szóalak az előfordulások nagyobb arányában, összesen 44-szer helyviszony kifejezésére szolgál, három névutós szerkezet esetében azonban időviszonyt fejez ki.

KATONA KRISZTINA

Irodalom

- D. MÁTAI MÁRIA (1999a): A névutó rokonsága. *MNyj.* 37: 135–42.
- D. MÁTAI MÁRIA (1999b): A névmások története a középmagyar kor végéig. *MNy.* 123: 438–64.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965): *A magyar nyelv névutó rendszere.* Bp.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1991): Névutózásunk keletkezéstörténetéhez. *FUD.* 2: 159–72.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (2002): *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.).* Debrecen.
- G. VARGA GYÖRGYI (1992): A névmások. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 455–569.
- ZSILINSZKY ÉVA (1992): A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 696–715.

Conscriptio Judeaorum Borsodiensis (1774, 1775)

E két 18. századi összeírás névtani tekintetben különösen figyelemre méltó, hiszen II. József 1787-es, zsidó névhasználatot szabályzó rendelete előtt készült. Olyan névjegyzékekkel állunk szemben, amelyek a keresztnév + vezetéknév (német közszoí) formába kényszerítés előtti állapotokat mutatják. MOLLAY KÁROLY szavaival élve, ez az a korszak, amely „tanulságos a névtudomány számára a zsidóknak a keresztény környezettel való viszonyuk szempontjából, s amelyet a spontán névadás, a nem feltétlenül állandó, ún. ragadványnév jellemez” (vö. SCHEIBERNÉ BERNÁTH LÍVIA, A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig. Bp., 1981. 7).

Az összeírásokat a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár IV.A-501/b jelzetű iratanyagának 96–98. kötete tartalmazza. A három kötetből kettőnek (a 96-os és 97-es számúnak) azonos a fejléce, felépítése, és mondhatni ugyanaz a tartalma. Településenként, név szerint veszi számba a családfőket (Pater Familias), szám szerint a vele egy háztartásban élőket (Filius, Filias, Servites), valamint egyéb származásra és foglalkozásra vonatkozó adatokat is közöl (In Regno Habitat ab Anno, Ludus Professio Arenda et cateri Proventus, Exceptis quodreccensitis solutioni solvunt ... Dominis Ferristibus). A 96-os és 97-es kötet ugyanazt az 1774. évi összeírást tartalmazza, de két különböző kéz lejegyzésében.

A kötetek között eltérés egyrészt helyesírási szempontból, másrészt három családfő lejegyzésében található.

A kezek helyesírása két fő vonásban különbözik. Egyrészt a IV.A-501/b 96 írója következetesen az *y*-t használja ugyanazon nevekben, ahol a IV.A-501/b 97 írója a *j*-t (96: *Kain Moyses* — 97: *Kain Mojses*). Másrészt a két kötet közül a 96-osban szereplő nevek lejegyzése közelebb áll a beszélt nyelvi alakokhoz.

Az összeírásoknak Miskolcra vonatkozó adatait nem tartalmazza e tanulmány, így a 96-os kötetből hatvanegy településről összesen 253 családfő nevét közlöm, míg a 97-esből 254-ét. 251 név megegyezik, viszont a 97-es kötetben nem szerepel a Nemesbikken lakó *Marcus Löbl*, ugyanakkor említést tesz két Mindszenten lakó családfőről *Antsl Simon*-ról és *Samuel Jacob*-ról.

Az 1775-ös összeírást tartalmazó 98. kötet egy harmadik kéztől származik. Az előző kötetekhez képest diósgyőri, szelecsényi és ládházi személyeket is említ, így hatvanhárom településről, s összesen 246 családfőről van tudomásunk.

A kezekre jellemző helyesírási sajátosságokat az alábbi típuspéldák szemléltetik:

IV.A-501/b 96	IV.A-501/b 97	IV.A-501/b 98
Samuel Bernáth	Samuel Bernath	Samuel Bernath
Salamon Markus	Salamon Marcus	Salamon Marcus
Samuelis Herschkovics	Samuelis Herschkovicz	Samuelis Herschkovics
Samuël Moyses	Samuel Moyses	Samuel Moyses
Gasparrus Mihalovics	Gasparus Mihalovics	Gasparus Mihalovics
Salamon Szinay	Salamon Szinai	Salamon Szinay

Az 1775-ös névjegyzék mellé a 96. kötetet választottam bemutatásom és az összehasonlítás alapjául (minthogy a két 1774-es összeírás szinte csak helyesírási különbségekben különbözik).

Az alábbiakban települések szerint közlöm először az 1774-ből származó adatokat, majd zárójelben a név 1775-ben lejegyzett formáját (tildével jelöltem, ha a két alak között nincs eltérés; illetve kihúzással, ha nem találtam meg azon a településen; ha máshol írták össze 1775-ben a családfőt, akkor dőlten szedve a település neve szerepel a név után). Végül megadtam a csak 1775-ben regisztrált személyek nevét.

Mindszent: 1774: Salamon Löbl (–). 1775: Antsl Simon, Samuel Jacob.

Bábony: 1774: Kain Moyses (Kain Moyses).

Csaba: 1774: Bert Hersch (–), Maria David, Jacobi Marcus Rēcta (Maria David), Jonás Jacob (~), Herschl Bernáth (–), Jacobus Markus (~), Jacob Marcus (Jacobus Marcus), Isarel Marcus (–), Simon Salamon (~), Sen. Laurentius Isaac (~), Juv. Laurentius Isaac (~), Abraham Farkas (~), Josephus Salamon (~), Moyses Bernáth (–), Lobl Moyses (–), Vidua Isaaci Svek Sara Moyses (–), Abraham Jacob (–), Elias Jacob (~), Laurentius Marcus (~), Judas Aron (Juda Aron), Jacobus Elchonen (~), Michael Joël (–), Jacobus Adam (~), Josephus Klamper (–), Rēcta Martini Samuel vidua Sara Abraham (–), Rēcta Josephi Jacob vidua Sara Marton (Sara Marton), Aron Joseph (~), Isaac Herschl (–), Salamon Samuel (–), Herschl Isaac (–), Moyses Salamon (Moyses Salamon), Abraham Salamon (–). 1775: Samuel Kagán, Moyses Pike, Josephus Isaac, Moyses Jacob, Elisabetha Moyses, Aron Jacob, Löbl Jacob Teutlander, Daniel Lőrincz, Jacobus Lőrincz.

Onod: 1774: Josephus Moyses (Josephus Moyses), Isaac Salamon (~), Rēcta Moyses Aron Maria Bernáth (–), Joseph Herschl (Josephus Herschl).

Szirma: 1774: Moyses Jacob (Moyses Jacob). 1775: David Matthias.

Kistokaj: 1774: Abraham Lemé (*Diós Győr*).

Petri: 1774: Salamon Jacob (–). 1775: Sara Jacob.

Mályi: 1774: Mandl Löbl (~), Martinus Moyses (–). 1775: Laurentius Volff, Georgius Samuel.

Szirma Bessenýő: 1774: Samuel Prágay (–). 1775: Marcus Löbl.

Nemesbikk: 1774: Laurentius Löbl (~), Marcus Löbl (–), Jacobus Moyses (Jacobus Moyses), Lazar Löbl (–), Jacobus David (–), Laurentius Jacob (–). 1775: Laurentius Lázár.

Szederkény: 1774: Isaac Moyses (–).

N. Csécs: 1774: Marcus Joseph (~). 1775: Volfgangus Abraham.

Bába: 1774: Samuel Adam (~), Martinus Lörincz (~), Herschl David (~), Jónás Jacob (Jonas Jacob), Bernáth Moyses (–). 1775: Laurentius Jacob.

Őróss: 1774: Moyses Herschkó (~).

Szalonta: 1774: Jacobus Isaac (–). 1775: Jacobus Moyses.

Nyék: 1774: Volfgangus Herschl (~), Farkas Jacob (Jacobus Farkas), Mandl Isaac (–). 1775: Jacobus Joseph, Herschl Jacob, Josephus Simon.

Tisza Keszi: 1774: Martinus Jacob (~), Laurentius Jacob (~), Moyses Joseph (~). 1775: Samuel Moyses.

Igrinczi: 1774: Salamon Szinay (*Lövő*). 1775: Josephus Herschl, Abraham Jacob, Volfgangus Samuel.

Emőd: 1774: Franciscus Abraham (~), Joseph Markus (~), Simon Marcus (Simon Markus), Zelman Herschkó (~). 1775: Martinus Samuel.

Sály: 1774: Mandl Israel (–), Salamon Markus (~), Moyses Jacob (Moses Jacob). 1775: Adam Salamon, Moyses Salamon.

Vatha: 1774: Aron Moyses (Aron Moyses), Marcus Littmán (~), Israel Samuel (~), Samuel Herschl (–), Aron Moyses (–), Jacobus Lobl (~), Jacobus Salamon (~), Isaac Abraham (~), Abrahamus Herschl (~), Samuel Eliás (~), Aron Isaac (~), Antsl Moyses (Antsl Moyses), Josephus Herschl (–), Juditha Lobl Rēcta Ignatz Csale (Juditha Löbl), Samuel Bernát (~), Salamon Adám (–), Judas Samuel (~), Abraham Samuel (~), Salamon Abraham (~), David Isaac (–). 1775: Salamon Jacob, Rosina Moyses, Mart Nathan.

Ábrány: 1774: Samuel Isaac (~), Israel Jacob (~), Jacobus Jodres (Jacobus Todres), Anna Eliás Rēcta Samuelis Jacob (–), Salamon Samuel (~), Marcus Salamon (~), Markus Jacob (~), Herschl Isaac (–), Jacob Adam (–), Börl Moyses (*T. Darócz*), Isaac Herschl (~), Jacobus Herschl (~), Nothi Abraham (~), Juditha Krendl (–), Salamon Löbl (~), Aron Joseph (–), Martinus Nathán (*Vatha*), Samuel Markus (~), Martinus Samuel (–), Martinus Moyses (Martinus Moyses), Jacobus Baruch (~). 1775: Jacobus Volff, Salamon Jacob, Isaac Joseph.

Kács: 1774: Samuel Volff (~), Georgius Samuel (–), Salamon Volff (–), Petrus Isaac (–).

Tibold Darócz: 1774: Rēcta Samuelis Marcus Maria Edl (–), Rēcta Salamonis Majer Rachel Isaac (Rachel Isaac), Herschl Abraham (~), Abraham David (~), Jacobus Herschl (~), Philippus Marcus (~), Samuil Moyses (–), Isaac Herschl (–), Abraham Jacob (–), Herschl Moyses (–), Michael Abraham (–),

Fabián Moyses (Fabian Moyses), Jacob Salamon (Jacobus Salamon). 1775: Herschl Isaac, Jacobus Lévi, Bórl Moyses, Israel Jacob, Jacobus Aron, Petrus Isaac, Jacobus Isaac.

Nagy Mihály: 1774: Jacobus Mayer (~), Jacobus Herschl (~), Simon Berkovics (Simon Berkovits), Josephus Jacob (~), Jacobus Moyses (–), Israel Salamon (–), Samuel Bernáth (Samuel Barnath), Abraham Jacob (~), Adam Abraham (~), Bernárh Elás (Bernad Elias), Rēcta Isaaci Moyses Catharina (Cathar Aron), David Jacob (–).

Lővő: 1774: Martinus Samuel (~), Jacob Abraham (–), Josephus Robonivics (–), Jacobus Nothen (–). 1775: Maria Isaac, David Abraham, Michail Abraham, Salamon Szinay.

Martonyi: 1774: Gasparrus Mihalovics (Gasparus Mihalovics), Samuel Herschl (~), Markus Abraham (~).

Szalonna: 1774: Adamus Jacob (Adam Jacob), Laurentius Volff (~), Abrahamus Moyses (–). 1775: Laurentius Abraham.

Vámos: 1774: Jacobus Israel (~), Samuel Abraham (~), Abraham Marcus (~), David Samuel (–), Samuelis Herschkovics (Samuelis Herskovics). 1775: Josephus Abraham.

Pálfalva: 1774: Salamon Moyses (~).

Arnóth: 1774: Salamon Jacob (~).

Hangács: 1774: Laurentius Isaac (–), Josephus Moyses (~). 1775: Laurentius Herschl, Jacobus Joseff, Samuel David.

Damak: 1774: Jacobus Moyses (~), Salamon Mátyás (~).

Rakatza Szend: 1774: Simon Jacob (~). 1775: Jacobus Moyses.

Hegymeg: 1774: Samuel Jacob (~), Samuel Abraham (–), Salamon Isaac (~). 1775: Elias Löbl.

Lak: 1774: Jacob Joseph (Jacob Joseff), Elias Löbl (–), Löbl Elias (–), Jacobus Farkas (–), Herschl Jacob (~). 1775: Volfgangus Elias.

Asszaló: 1774: Philippus Jacob (~), Jacobus Czéjzel (Jacobus Czeizel), Moyses Isaac (–), Jacobus Abraham (~), Elias Joseph (–), Bernardus Czéjzel (Bernard Czeizel). 1775: Abraham Isaac, Elias Moyses.

Balajt: 1774: Saulus Joseph (Saulus Joseff), Israel Jacob (–), David Herschl (~). 1775: Abraham Samuel, Rachel Isaac, Matthias Moyses, Fabian Lőrincz.

Bódva: 1774: Israel Jacob (–), Bórl Jacob (~). 1775: Martinus Polacsek, Anna Herschl.

Finke: 1774: Jacobus Isaac (~), Jacobus Isaac (–), Josephus Jónás (~).

Ziliz: 1774: Moyses Israel (–). 1775: Isaac Leffkovics.

Káló: 1774: Jónás Herschl (–), Abraham Jacob (~), Lazar Jacob Alias Polak (Lazar Jacob), Jacobus Lázár (Jacob Lázár). 1775: Moyses Abraham.

Kuritány: 1774: Marcus Joseph (–). 1775: Baruch David.

Edelény: 1774: Jacobus Samuel (–), Herschl Moyses (~). 1775: Petrus Samuel.

Borsod: 1774: Mathias Moyses (–), Laurentius Jacob (–), Lobl Schapszl (*D. Horváth*). 1775: Jacobus Salamon, Martinus Herschl.

Kelecsény: 1774: Moyses Lefkovich (–).

Nyárád: 1774: Fabian Isaac (–), David Herzkó (–). 1775: Jacobus Kálmán.

Disznós Horváth: 1774: Israel Jacob (–), David Jacob (~), Baruch David (*Kuritány*). 1775: Marcus Joseff, Jacobus Marcus, Löbl Schapszl.

Lád Bessenyő: 1774: Samuel Daniel (~).

Bessenyő Lád: 1774: Jacobus Abraham (~).

Kaza: 1774: Moyses Abraham (–), Isaac Leffkovics (*Ziliz*), Jacobus Johanicus (~), Simon Abraham (~), Laurentius Abraham (~), Jacobus Markus (–), Jacobus Salamon (–). 1775: Martinus Samuel.

A. Telekes: 1774: David Abraham (~).

Diviny: 1774: Volffgangus Samuel (*Igrinczi*). 1775: Fabian Isaac.

Szent Péter: 1774: Löbl Salamon (~), Farkas Salamon (–), Martinus Polacsek (–), Josephus Moyses (Josephus Moyses), Salamon Herschl (~), Jacobus Herschl (~), Herschl Salamon (~), Samuel Isaac (~), Mathias Samuel (–), Adamus Isaac (~), Moyses Salamon (Moyes Salamon), Jacobus Samuel (~), Herschl Joël (Herschl Joel), Hindl Jacob Rēcta Samuelis Lorintz (–), Laurentius Samuel (–), Laurentius Abraham (~), Salamon David (~), Simon Volff (~), Adamus Farkas (~), Jacobus Jónás (Jacobus Jonas), Jacobus Benjamin (–). 1775: Bernardus Adam, Jacobus Isaac, Hajim Samuel, Jacobus Farkas.

Varbó: 1774: Jacobus Isaac (–), Laurentius Salamon (–). 1775: Schefftl Moyses.

Kápolna: 1774: Laurentius Marton (–). 1775: Larentius Salamon.

Kazincz: 1774: Petrus Samuel (–), Bernardus Adam (–), Isaac Abraham (~), Herschl Jacob (–), Martinus Abraham (~), Petrus Aron (~), Abrahamus Aszer (Abraham Aser), Josephus Löbl (–), Rēcta Jacobi Herschl Eva Jacob (–). 1775: Martinus Judovics, Moyses Lefkovics, Jonas Herschl, David Samuel, Maria Herschl.

Berente: 1774: Levi Abraham (~).

Barczika: 1774: Marcus Samuel Aliás Jacob (Marcus Jacob), Fabianus Bernáth (~), Rēcta Salamonis Abraham Juditha (–), Hajum Samuel (*Sz.Péter*). 1775: Moyses Simon, Herschl Jacob.

Vadna: 1774: David Samuel (~).

Alacska: 1774: Moyses Salamon (Moyes Salamon).

Csak az 1775-ös összeírásban szereplő települések:

Ládháza: Samuel Volff, **Diós Győr:** Abraham Lemé, **Szelecsény:** Martinus Israel.

A források feldolgozásakor felmerülő első kérdés a különböző évekből származó írásváltozatok azonosítása volt. Ez a munka különös körülményeket igényelt, hiszen névtani szempontból tudjuk: ebben az időszakban nem szükségszerű az állandó második névelem használata; másfelől társadalomtörténeti tény, hogy a zsidók szabad letelepedését csak az 1840. évi XXIX. tc. tette lehetővé (vö. GERŐ ANDRÁS: Magyar polgárosodás. Bp., 1993. 298). Ezért csak azokat a neveket tekintettem írásváltozatoknak, amelyeknél a névviselők azonossága egyéb adataikból egyértelműen kiderült.

A 96-os és 97-es kötetben lévő összeírások legszembevetőbb sajátossága, hogy a nevek lejegyzése keresztnév + második névelem szerkezetben történt. 98,7%-ban ez a forma jelenik meg az 1775-ös összeírásban (egyetlen egy háromelemű név szerepel benne: *Löbl Jacob Teutlander* és két névkiegészítő forma), az 1774-es forrás pedig 93,2%-ban (236 tulajdonnév) alkalmazza. Ez utóbbiban az özvegyek nevének lejegyzése, két névkiegészítő forma és két *alias*-szal kapcsolt név tér el a fenti névszerkezettől. A 236 tulajdonnév második néveleme közül 222 apanévi, amelyből 196 képző nélküli (például *Abraham, Joseff, Löbl* stb.), 6 pedig patronimikum képzős (például *Mihalovics, Herschkovics*). Két tulajdonnév helynévi eredetű: *Szinay, Prágay*; kettő utal származásra: *Littmán, Polacsek*. Egy második névelem igei származék: az *Elchonen*, amely a hála kifejezésének módja: 'Isten kegyességét tanúsította'. Három névben pedig foglalkozásnevet ismerhetünk fel: *Klamper, Nothi, Nothen*. A fennmaradó három név nem kategorizálható egyértelműen. Hasonló tulajdonságokat mutat az 1775-ös összeírás is. A 243 keresztnév + második névelemként lejegyzett tulajdonnévből 223-ban képző nélküli apanév a második névelem, 8 apanév szláv patronimikum képzős, ugyanazt a két helynévből keletkezett és származásra utaló nevet találjuk meg ebben a forrásban is. Két foglalkozásnévi (*Nothi, Scheffil*) és egy igei (*Elchonen*) származékot is tartalmaz. Ebből a forrásból 5 nevet nem tudtam kategorizálni.

Fenti eredményeim összecsengnek SCHEIBERNÉ adataival, miszerint „a nyugati országrészek zsidóságának már majdnem megszilárdult, vagyis szinte már vezetéknévnek vehető családnevei vannak, addig a keleti; pl. Sáros, Ung, Zemplén megyei összeírásokban szinte kivétel nélkül a két személynévvel való megnevezéstípus ... az uralkodó, sőt egyes helyeken még egyes név is szerepel” (1981: 41). A borsodi forrásokban egyes név nem szerepel, SCHEIBERNÉ viszont nem tesz említést a kételeműtől eltérő névszerkezetekről. Vizsgáljuk meg, mit is mutatnak ezek!

Mindkét összeírásban megtaláljuk a *Sen. Laurentius Isaac* és *Juv. Laurentius Isaac* tulajdonneveket. A zsidó névadási szokások szerint a fiúgyermek nem örökölhette az apa nevét, így az itt lejegyzett névforma a zsidóság körében nem lehetett a XVIII. században funkcionális névszerkezet. Az apa neve csak a háromelemű „ben”-es formában jelenhetett meg, például *Laurentius ben Isaac*

'Laurentius, Isaac fia'. A fenti latin névkiegészítő formát tehát csak a MOLLAY-féle szempontból értékelhetjük: arra utal, hogy más keresztény közösségekkel való együttélés során először írásban jelennek meg olyan névszerkezetek, amelyek igazodnak a zsidóságtól eltérő tulajdonnevekhez. Ebben nagy szerepe lehetett a lejegyző személynek, de maga a nyomtatvány formája és nyelve (latin, német) is indukálhatta. Az 1775-ös forrás másik háromelemű névszerkezete a *Löbl Jacob Teutlander*. A harmadik névelemet származásra utaló ragadványnévi természetű elemnek minősítem. Összeköthető az 1774-es forrásban szereplő egyik *alias*-szal kapcsolt névvel: *Lazar Jacob Alias Polak*. A forrás másik *alias*-szal kapcsolt neve azonban eltér tőlük: *Marcus Samuel Aliás Jacob*, ugyanezen személyt *Marcus Jacob*-ként írták össze 1775-ben. Korábban az *alias*-szal kapcsolt nevekről írt tanulmányomban (KECSKÉS JUDIT, Újabb adalékok az *alias*-szal kapcsolt nevekhez: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc, 2002. 88–91) többek között arra a megállapításra jutottam, hogy e névszerkezet alkalmassá teszi a háromelemű neveket használó közösségek beilleszkedését a kételemű névrendszerbe. A fenti példa ezt a folyamatot mutatja, s nem dönthető el, hogy a *Jacob* majdan vezetéknevvé szilárduló apanév, vagy az egyéni név.

Nem egységes a családfői minőségben összeírt özvegyek nevének lejegyzése sem. A következő típusokat találhatjuk meg az 1774-es forrásban: (1) *Maria David, Jacobi Marcus Rēcta*, (2) *Juditha Löbl Rēcta Ignatz Csale*, (3) *Vidua Isaaci Svek Sara Moyses*, (4) *Rēcta Martini Samuel vidua Sara Abraham*, (5) *Rēcta Moyses Aron Maria Bernáth*, (6) *Rēcta Isaaci Moyses Catherina*, (7) *Juditha Krendl*. Az elsőől az ötödik típusig a feleség keresztnévét és apanévi eredetű második névelemet a férj keresztnévvel és második névelemével kombinálja, amint látjuk, egyaránt állhat elől a férj vagy a feleség neve. A férj neve szerepelhet alapalakban vagy genitivusos formában: *Jacobi*, *Isaaci*. A hatodik típusban csak a férj neve kételemű, az asszony pedig keresztnévvel jelölt. S végül a hetedik típus, amely a nő keresztnévéből és egy második névelemből áll. A 98-as kötetben ugyan nem szerepel ez a név, de ha az 1775-ös összeírással összevetjük az asszonyneveket, akkor megállapítható, hogy a második névelem az asszony apáról vett neve (például 1774: *Maria David, Jacobi Marcus Rēcta*, 1775: *Maria David*). A 98-as kötetben a hetedik típusnak megfelelően jegyezték le a női családfőket. Ha összegezzük a két forrás jellemzőit, azt láthatjuk, hogy egyfelől a zsidó és más közösségekben is általánosan használt férj nevével kombinált szerkezet a leggyakoribb; másfelől a férfiaknál alkalmazott kételemű név hatása olyan erős, hogy áttérjed a családfőnek tekintett nők leírására is.

Végezetül a két összeírás tanulságait ekként foglalhatom össze. A kisebbségben élő zsidó közösségek névszerkezete idomul az őket befogadó közösségéhez, jelen esetben kételeművé válik. A folyamatot katalizálhatják az összeírók, akik az általuk használt névszerkezetet alkalmazzák a lejegyzéskor. Ugyanakkor az

átalakulást a regionális köznyelv kialakulásához is hasonlíthatnám, mivel megjelenik egy olyan lépcsőfok, amely csak írásban létezik, szóbeli névhasználatban nem funkcionál.

KECSKÉS JUDIT

Nyelvi változás és mikrodiakrónia

1. „A változás a nyelv egyik alaptulajdonsága” — állapítja meg FÓNAGY IVÁN a kérdő dallamú felszólításokról szóló régi, kitűnő tanulmányában. „Ennek ellenére kevés bizonyosat tudunk a változás mechanizmusáról, és igen ritkán sikerült folyamatban levő hangváltozást megfigyelni” (1966: 130). Ez azonban nemcsak a hangváltozásokról mondható el, hanem általában a nyelvi változásokról is. Még aránylag a szókincsbeli változásokat (jelentésváltozásokat, neologizmusokat, bizonyos szavak kiavulását) lehet a legjobban nyomon követni, de ennek dokumentálása is csak nemrég kezdődött meg (vö. KISS G.–PUSZTAI 1999). A többi, alacsonyabb, illetve magasabb szintű nyelvhasználati változás természetéről, mechanizmusáról ennél is kevesebbet tudunk.

2. A n y e l v i v á l t o z á s t KISS JENŐ olyan állandó alkalmazkodásként határozza meg, amely a nyelvközösség mindenkori kommunikációs és kifejezési igényeit elégíti ki. Ezt a „nyelvi alkalmazkodást” egyrészt külső (nyelven kívüli), másrészt belső (a nyelv rendszeréből fakadó) körülmények kényszerítik ki (1999: 188). A nyelvi változás alapja, kiindulópontja a nyelvi újítás.

3. Ezt a n y e l v i ú j í t á s megjelölést kétféle: egy tágabb és egy szűkebb értelemben használhatjuk (uo.).

Tágabb értelemben nyelvi újításnak tekinthető minden nyelvhasználati módosítás/módosulás, vagyis akár a hapax legomenon is. Ezt olvasom például a tévéújság műsorelőzetesében: „A film a *lepukkant* Glasgow-ban játszódik a hetvenes évek szemetessztrájkja idején” (RTV Részletes 2003/22: 57). A *lepukkant* melléknév alkalmi szótévesztésként, kontaminációként jöhetett létre (*lepusztult* × *lerobbant*), de talán nem marad meg egyszeri nyelvi eseménynek, mert — újabb adatok szerint — az élőbeszédben is felbukkan.

A szűkebb értelemben vett nyelvi újítás körébe az olyan egyéni kiindulású neologizmusok tartoznak, amelyek fokozatosan közösségivé válnak. Lássunk erre a típusra is egy példát, ezúttal a szintaxis köréből! NEMES NAGY ÁGNES, a magyar nyelv egyik legkitűnőbb ismerője és művésze ezt válaszolta egy interjúban KABDEBŐ LÓRÁNT kérdésére (Hogyan születtek ezek az irodalmi ismeretségei?): „Tömegestül Balázs [Lengyel Balázs, az író nő férje] révén, minthogy ő, *lévén négy évvel idősebb nálam*, hamarabb belépett abba, ami az élő irodalom” (NEMES NAGY 1987: 45). Az idézetben kiemelt szerkezet jól tükrözi az 1980-as

évek művelt beszélt nyelvét, amelyben a *lévén* igenév a (tag)mondat élére állva kötőszóként kezdett viselkedni. Esszében vagy kritikában NEMES NAGY ÁGNES valószínűleg az akkori írott nyelvi norma szerinti szórendet alkalmazta volna: *négy évvel idősebb lévén nálam*, de beszédében már feltűnik az — azóta egyre gyakoribbá váló — újabb szórend.

4. A nyelvi újítást KISS JENŐ tanulmánya szerint több tényező is korlátozza (ha nem így lenne, a nyelv a szüntelen újítások miatt végső soron alkalmatlanná válna kommunikációs funkciójának betöltésére). A legalapvetőbb korlátozó tényező a *nyelvrendszer-tani szűrő* (ez akadályozta meg többek között a nyelvtani nemnek a magyar nyelvre erőltetését, az ún. nőstényítést a 19. században). A következő szűrő a *beszélők közösség szűrője*: ha az újításnak nincs társadalmi alapja, rendeltetése, nem tud gyökeret verni, és előbb-utóbb elenyészik (KISS J. 1999: 189). De ezek előtt (vagy után?) kell lennie valamiféle *egyéni szűrőnek* is, amely az idiolektusnak, a saját nyelvhasználat normájának megfelelően korlátozza rögtönzéseink kimondását, illetve leírását. (Itt főként az ún. nyilvános beszédre, illetve írásra gondolok.)

5. De miért is változik szüntelenül mindegyik élő nyelv? Az okokat CRYSTAL enciklopédiája két nagy csoportra osztja (1998: 416):

a) társadalmi tényezők:

- földrajzi távolság (például a norvég és az izlandi nép, illetve nyelv elkülönülése);
- új és régi (új tárgyak, fogalmak feltűnése, mások kiavulása);
- tökéletlen elsajátítás (gyermeknyelv; bevándorlók, kisebbségek nyelvhasználata);
- társadalmi presztízs (például a New York-i *r*-ejtés; a francia uvuláris *r* színpadi normából köznyelvi normává válik);

b) nyelvi tényezők:

- ejtéskönnyítés (a lehető legkisebb artikulációs erőfeszítés elve; nyelvi gazdaságosság);
- analógia (a rendhagyó alakok a szabályosakhoz igazodnak);
- véletlenszerűség, például emphatikus hangképzés következtében kialakuló szóvégi affrikálódás a *péndz* szóban.

A „Nyelvi fogalmak kisszótára” szerint ezek az okok vagy belsők, vagy külsők (KUGLER–TOLCSVAI NAGY 2000: 177):

a) belső okok:

- gazdaságosság (energiatakarékosság), pl. a **cigaretta* típusú szóalakok;
- jóhangzás, például a *föl* előnyben részesítése a *fel*-l szemben;
- fiziológiai változások, például az artikulációs bázis előre tolódása;

b) külső okok:

- érintkezés más nyelvekkel (kölsönszavak, kétnyelvűség, általában az areális hatások);

- szociológiai (társadalmi) változások;
- a kommunikációs formák megváltozása, például *elvtárs/úr* (lásd BALÁZS 1994).

6. Hogyan zajlik a nyelvi változás? Ennek módjára leginkább a jelenlegi nyelvhasználati módosulásokból következtethetünk. FÓNAGY IVÁN írja már idézett cikkében: „A »szabálytalanság« ... nem kivétel, hanem szinte szabály az élőbeszédben. Alighanem azért érezzük elevennek a beszédet a »holt« betűvel szemben, mivel a mozgás a beszédnek inherens, azaz szükségszerű, belső tulajdonsága. A jelenben megfigyelhető mozgás, a v á l t a k o z á s pedig az időben lefolyó v á l t o z á s vetülete” (1966: 130).

A „vetülete” itt nem csupán „megfelelője”, hanem forrása, alapja, megnyilvánulási módja. Ami a szinkroniában váltakozásként, például két szinonim szerkezet vagy két alakváltozat versengéseként jelenik meg, az a történetiségben változásként rajzolódhat ki a nyelvtörténész szeme előtt: „az egymást követő nyelvallapotok közötti átmenet olyan közbülső állapotokon keresztül valósul meg, amelyekben ... »régik« és »új« alakok élnek egymás mellett” (BYNON 1997: 197). Például a New York-i *r* folyamatban levő változása csak egy olyan nyelvváltozási modellben értelmezhető, amely egymás mellett élő, érintkező változatok létét is figyelembe veszi (i. m. 200).

Hasonlóképp foglal állást a kérdésben HERMAN JÓZSEFnek és IMRE SAMUNak a magyarországi nyelvi változásról és nyelvi tervezésről írott klasszikus cikke: „egy-egy nyelvben a szerkezeti módosulások zöme ún. változatok egymás melletti használatán, »együttélésén« keresztül zajlik le. Ezért a diakrón átalakulás bizonyos folyamatai a nyelvközösség számára mint szinkrón síkon adott változatok közti választási lehetőségek jelennek meg” (1987: 515).

A nyelvi változatok versengése azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a nyelvi változásnak (vö. BYNON 1997: 185, KONTRA 2003: 21). Aból, hogy egy nyelvi elem vagy szerkezet variabilitást mutat, nem következik, hogy ez a variabilitás egy éppen akkor zajló nyelvi változásnak a tünete. Fordítva azonban kimondhatjuk, hogy bármely tényleges változás feltételezi korábbi nyelvi változatok meglétét.

7. Az eddigiekből bizvást levonhatjuk azt a tudományelméleti és módszertani következtetést, hogy a leíró és a történeti megközelítés nem zárja ki egymást (vö. WARDHAUGH 1995: 167, KONTRA 2003: 33), minthogy a szinkroniában végzett megfigyelések releváns adatokkal szolgálhatnak a diakrónia kutatója számára is.

Az egyidejűségben zajló nyelvi változásokat KISS JENŐ *n y e l v i m o z g á s o k n a k* nevezi (1999: 192). A szinkrón változásvizsgálat (i. h.) e szerint az elgondolás szerint nem egyéb, mint a főbb változási tendenciáknak a vizsgálata. A makrodiakrónia mellett (annak előkészítéseként) szükség lehet tehát a *m i k r o d i a k r ó n i a* művelésére is. A mikrodiakrónia fogalmát KÁROLY

SÁNDOR vezette be: a nyelvi változásokat szinkrón metszetek alapján, a nyelvi rendszer elmozdulásaiból kell kifejtetni, a lehető legnagyobb korpuszra támaszkodva (KÁROLY 1980, ismerteti HAADER 2001: 354).

A mikrodiachrónia főbb vizsgálati tárgyai, aspektusai (i. h.):

- (rész)rendszerbeli kapcsolatok;
- funkcionális variánsok versengése;
- szinonímia.

A változásokat irányító folyamatok (uo.):

- grammatikalizáció;
- ellipszis;
- analógia (törekvés a rendszer szimmetriájára);
- szinonim szerkezetek harca.

8. A mai magyar nyelvhasználatban (munkahipotézisként) az alábbi v á l - t o z á s i t e n d e n c i á k meglétét tételezem fel:

- a) rövidülés (detrakciós alakzatok) ↔ hosszabbodás, bővülés (adjekciós alakzatok);
- b) tömörítés (szintetikus kifejezésmód) ↔ (fel)oldás (analitikus kifejezésmód);
- c) egységesülés (analógia) ↔ differenciálódás (variánsok létrejötte);
- d) idegen szavak beáramlása (olykor „visszaidegenítés” is) ↔ magyarítás (olykor tükörfordítások, idegenszerűségek is);
- e) választékosságra törekvés (olykor a finomkodásig) ↔ stílári felazulás (olykor a bizalmasodásig, a durvaságig, sőt a trágárságig).

Ezek azonban csak a legfőbb tendenciák: valószínűleg nem csupán ezek működnek, hanem mások is, ha nem is ilyen nagy horderejűek. Például a szókinés gazdagodása ↔ szegényedése (a type/token hányados növekedése, illetve csökkenése).

Pusztán vitakérdésként vetem fel, hogy egy adott szinkrón metszetben az egymással ellentétes irányú tendenciák közül az egyik szükségképpen meghatározó fontosságú-e? (Vö. „a dialektikus ellentmondás fő oldala”, amelyhez képest a másik oldal, a másik irány csupán másodlagos, kiegészítő jellegű.) Erre a kérdésre jószerivel csak nagyobb zárt korpusz statisztikai feldolgozása alapján adhatunk választ (ahogyan KÁROLY SÁNDOR is gondolhatta 1977-ben, a magyar nyelvészek nyíregyházi kongresszusán mondott hozzászólásában).

9. Az előbbieken felsorolt változási tendenciák közül most csak a c) pont alattiakat mutatom be néhány példa tükrében.

9.1. Az e g y s é g e s ü l é s körébe sorolható nyelvi változások egyike bizonyos kötőszók szórendi helyének analogikus módosulása.

Az azonban, viszont, pedig stb. mellérendelő kötőszók szembeállító ellentét kifejezőjeként „rendszerint a második tagmondat belsejében, a szembeállított mondatrészlet után foglalnak helyet, hangsúlytalanul” (RÁCZ 1968: 434). Egy

idő óta azonban (!) az *azonban* kötőszó mind gyakrabban a (tag)mondat élére kerül:

„Mivel szándékától nem tágitott [attól ti., hogy kirabolja a postahivatalt], értesítették a rendőrséget, *azonban* a járőrök kiérkezéséig a férfi kereket oldott” (Mai Nap 2001. jan. 2. 7);

„*Azonban* a végrendelet eredeti példánya eltűnt” (Kossuth rádió, 2003. jún. 8. 14.50, a „Mit üzen a Rádió?”-ban az ügyvéd mondja).

A jelenség oka kétféle lehet: a) a *de* kötőszó szórendjének analógiája; b) törekvés az ellentétességnek minél korábbi jelzésére (ez sietősségből, illetve türelmetlenségből is fakadhat).

Az *ugyan* megengedő kötőszói szerepben hangsúlytalan, s rendszerint nem a mondat élén áll (ELEKFI 1985). A fókusz körül mozoghat; a topik után tökéletesen, a mondatélen kevésbé grammatikális; csak az első tagmondatban fordul elő (BÁNRÉTI 1983: 23).

Újabb példák a megengedő *ugyan* kötőszó balra mozgására:

„*Ugyan* a holnapi Balaton-átúszás nem innen, Zánkáról indul, ...” (Kossuth rádió, 2000. aug. 11. 10.30);

„*Ugyan* nem értük el a 7%-os emelkedést, ...” (Kossuth rádió, 2001. jan. 3., M. Gy. gazdasági miniszter nyilatkozik);

[Gézu, a Big Brother valóságshow egyik szereplője] „*Ugyan* Zsófival van összegabalyodva, de Lilla közeledését sem veti meg, sőt Szilvire sem haragszik igazán” (Mai Nap 2003. márc. 5. 4);

„*Ugyan* a hírek szerint George Bush elnök személyes garanciát vállalt az esemény [a műkorcsolyázó-világbajnokság] biztonságáért, elképzelhető, hogy a háború kitörésének lehetősége sokakat elriaszt” (Nemzeti Sport 2003. márc. 7. 20).

Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az *ugyan* átveszi — szórendi helyével együtt — a *bár* funkcióját (kb. ugyanúgy, ahogy az *azonban* a *de* kötőszóét). Itt is szerepet játszik a kommunikáció szempontja, a kötőszónak minél előbbre hozatalára való törekvés. (Erre már 1983-ban, BÁNRÉTI ZOLTÁN disszertációjának munkahelyi vitáján felhívta a figyelmet H. MOLNÁR ILONA. Ő akkor úgy látta, hogy a beszélt norma elkülönül az írott normától, de azóta az írott nyelvben is gyakorrivá vált az *ugyan* előrehozatala.)

Hasonló tüneteket mutat az okadó magyarázó *ugyanis* kötőszónak a szórendje is. Erre már a régebbi egyetemi tankönyvben ilyen példát ad RÁ CZ ENDRE (1968: 440–1): „Nem tudok elmenni a megbeszélésre, *ugyanis megbetegedtem*”, bár megjegyzi, hogy az *ugyanis* (és a *tudniillik*) „az utótagban hátrább is állhat” (uo. 441). Az ÉKsz. példamondata ezt a sorrendet példázza: „Az értekezlet elmaradt, *az igazgató ugyanis megbetegedett*.” A mai sajtó- és közéleti nyelvben ezt így mondanák, sőt írnák: „..., *ugyanis az igazgató megbetegedett*.” Az okok azonosnak látszanak a fentebbiekkel. Az *ugyanis* a *mivel*, *mivelhogy*, *minthogy*

hatása alá (és helyére) került. Itt is szükségét érzi a közlő a két tagmondat közötti logikai-mondattani kapcsolat minél sürgősebb kifejezésre juttatásának.

Itt jegyzem meg, hogy az *-e* kérdőszócskának a főhangsúlyos tagadószóhoz vagy igekötőhöz való, ma norma alattinak tekintett kapcsolása is összefügghet efféle kommunikációs szempontokkal. KASSAI ILONA az MTA Nyelvtudományi Intézetének 1989. novemberi normakonferenciáján ezt a sejtését így fogalmazta meg: „az *-e* kérdőszó helyváltoztatásainak a kommunikatív szándék és a szintaktikai szerkezet közötti közvetlenebb megfelelés lehetne a motivációja” (1994: 128).

9.2. Számos jele mutatkozik nyelvhasználatunkban a *d i f f e r e n c i á l ó d á s* (*v a r i á l ó d á s*) tendenciájának is.

Szókinszünk folyamatosan bővül, sőt árnyaltabbá is válik a szóhasadás, illetve a szóalakhasadás útján: *tartály — tartány; tároló — tározó; vezérlőterem — vezénylőterem* (GRÉTSY 1974: 581); *magános — magányos* (UŐ 1999: 129); *daruk — darvak; ébren — éberen; május elseje — az osztály elsője* (uo. 132); *valóban — valójában* (GRÉTSY–KEMÉNY 1996: 612) stb.

Következetesebbé vált a hasonló alakú, de eltérő jelentésű szópárok használata: a gazdasági folyamatokat *szabályozó* intézkedéseket a piacgazdaság bevezetéséig *szabályzó*-nak hívták; a *zuhanyozó* diákok a *zuhanyzóba* mennek tisztálkodni; más a *tároló*, mint a *tárló* ’(apróbb) tárgyak bemutatására való üvegezett szekrényféle’; lassan elkülönül a *változik* és a *váltakozik*: „A hőmérséklet 18 és 32 fok között *változik*”, de „A *váltakozó* irányú forgalmat jelzőlámpa engedti át” (Kossuth rádió, 2000. febr. 2.).

Elvontabb viszonyokat jelölő újabb névutófélek fejlődtek ki birtokos, illetve határozós szerkezetekből: valami *következtében, szempontjából, értelmében* (GRÉTSY 1974: 581); valami *terén, területén, tekintetében, ügyében, okán* (HERMAN–IMRE 1987: 524); valamire *tekintettel* (GRÉTSY–KEMÉNY 1996: 564–5) stb. A régi névutók is így jöttek létre (például valami *mögött*), s ez a tendencia megfelel a kommunikáció igényeinek is. Némelyik új névutó azonban a finomkodó stílusnak a velejárójává vált (például *mentén, okán*).

Az *-a-, -e-* kötőhangzó jelentés-, illetve szófaj-megkülönböztető szerephez jutott: „Ezek az *üditők* valóban nagyon *üditőek*” (lásd GRÉTSY 1999: 132). Ez a differenciálódás vitathatatlan nyeresége nyelvünknek. De a kötőhangzó analógián átterjedt a *-ható, -hető* képzős igenevekre is, amelyekben ilyen megkülönböztetésre nincs szükség, illetve lehetőség:

„A főútvonalak *járhatóak*; az alsóbbrendű útvonalak *nem járhatóak*” (rádió);

„Súlyos megszorítások *várhatóak* a cégnél” (rádió);

„Műbútor asztalosmunkák [!] is *rendelhetőek*” (hirdetés);

„nem a megszokott köznapi valósággal való egybevetés révén *szólíthatóak meg*” (egy irodalomtörténeti monográfiából).

Egyik hallgatóm mindössze három sort írt egy kétoldalas tesztlapra, de ebben benne volt: „szakszavak *találhatóak* benne”.

E kötőhangzós szóalakok megítélésében KOVALOVSKY MIKLÓS véleményével (1977: 191–2) értek egyet: a jóhangzás és a tömörség követelménye egyaránt azt kívánja, hogy csak akkor éljünk velük, amikor szófaj-megkülönböztető funkciójuk van.

10. Összegzésül néhány tanulságot próbálok levonni a nyelvi mozgások, mikrodiakronikus változási tendenciák kapcsán.

R e n d s z e r b o m l á s ? ÁGOSTON MIHÁLY ezzel a címmel gyűjtötte kötetbe a jugoszláviai magyarság nyelvhasználati zavarait tárgyaló cikkeit (1990). Abban kétségtelenül igaza van a jeles délvidéki magyar nyelvűvelőnek, hogy minden változás a nyelvi rendszer (meg)bomlása is egy adott ponton. Ahogy József Attila írta az Eszméletben (VII.): „a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”.

Csakhogy a nyelvi változás nemcsak rendszerbomlás, hanem r e n d s z e r - é p ü l é s vagy - ú j j á é p ü l é s is. Az ellentétes tendenciák többé-kevésbé egyensúlyban tartják egymást. BÁRCZI GÉZA ezt írta erről „hattyúdalában”, „A magyar nyelv jelleme” című tanulmányban: „a nyelv egész rendszerét érintő módosulások nem okvetlenül hátrányosak. Ha egy hagyományos nyelvi eszköz elavul, a nyelv azonnal teremti pótlására valami újat” (1975: 267).

Ez az oka annak, hogy sem a nyelvi rendszer egésze, sem annak egyes részrendszerei nem bomlanak fel, hanem csupán átrendeződnek, de nem akárhogy, hanem rendszer voltukat megőrizve (vö. KENESEI 1995: 177). A szakirodalom ezt d i n a m i k u s vagy r u g a l m a s s t a b i l i t á s néven tartja számon: „a nyelvi rendszer nagyjából stabil, ... kisebbrészt viszont változik, tehát az állandóság nem merev” (KUGLER–TOLCSVAI NAGY 2000: 176).

Szemléltesse ezt a folyamatos rendszerbomlást és -épülést a magyar vonatkozó névmási kötőszók használatának újabb kori változása: a könyvnyelvivé váló *amely* helyére benyomul az *ami* és az ennél választékosabbnak érzett, korábban más rendeltetésű *amelyik*; az így funkció nélkül maradt *amely* — egyelőre a norma alatti szinten — átveszi az *ami* szerepét a névmásra vagy teljes tagmondatnyi előzményre vonatkozó tagmondat kapcsolására:

„Van olyan élmény, *amit* személyesen kell átélned” (reklám);

„John ... egy olyan kalandban találja magát, *amelyre* nem vágyott, de *amire* talán épp nagy szüksége van” (filmismertető egy szórólapon);

„Úgy éreztem, mintha felszálltam volna egy buszra, *amelyikről* nem tudom, hová visz” (regényfordításból);

„Tájékoztatjuk, hogy a pályázatok bírálata várhatóan 1994 végéig lezárul, *amely* függ az OTKA 1995. évi költségvetési támogatásának jóváhagyásától” (hivatalos levél zárómondata);

„Arról már nem akarok beszélni, *amelyet* az előzetesen kiosztott vázlat is tartalmaz” (nyelvész előadásában).

Az utóbbi mondatok létrejöttében a hiperkorrekciónak (túlhelyesbítésnek) is szerepe lehetett (erről a nyelvhelyességi jelenségről vö. KISS J. 1995: 147–8, ZIMÁNYI 2003).

Mindez persze nemigen nyeri el a választékos norma ismerőinek, tisztelőinek tetszését. De egyvalamit mégiscsak jelez: azt, hogy a magyar nyelv élő nyelv, amelynek Pénelopé-vászna szüntelenül felfeslik, de szüntelenül újra is szövődik. Ily módon soha nem lesz egészen „kész”, mert folytonosan alkalmazkodnia kell mindazokhoz a belső és külső (rendszerbeli, társadalmi, stilisztikai stb.) tényezőkhöz, amelyek napról napra formálják s ezáltal életben is tartják.

KEMÉNY GÁBOR

Irodalom

- ÁGOSTON MIHÁLY (1990): *Rendszerbomlás? Nyelvhasználatunk zavarai*. Nyelvművelő Füzetek. Újvidék.
- BALÁZS GÉZA (1994): Normaváltás napjaink megszólításformáiban (*Az elvtárs/úr* kapcsán). In: *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Szerk. KEMÉNY GÁBOR–KARDOS TAMÁS. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 16. Bp. 75–9.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN (1983): *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. NytudÉrt. 117. sz. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1975): A magyar nyelv jelleme. *MNy.* 71: 257–68.
- BYNON, THEODORA (1983/1997): *Történeti nyelvészet*. Bp.
- CRYSTAL, DAVID (1997/1998): *A nyelv enciklopédiája*. Bp.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1985): *Ugyan*. In: *Nyelvművelő kézikönyv*. Második kötet. L–Zs. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp. 1132.
- FÓNAGY IVÁN (1966): *Api, figyelj ide!?* (Dallammetaforák, dallamváltozás a köznyelvben). *Nyr.* 90: 121–37.
- GRÉTSY LÁSZLÓ (1974): Magyar nyelv, anno 1974. *Élet és Tudomány* 579–83.
- GRÉTSY LÁSZLÓ (1999): Nyelvünk esélyei a harmadik évezredben. In: *Ember és nyelv*. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER NÓRA–LENGYEL KLÁRA. Bp. 127–34.
- GRÉTSY LÁSZLÓ–KEMÉNY GÁBOR (szerk.) (1996): *Nyelvművelő kézisótár*. Bp.
- HAADER LEA (2001): Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Nyr.* 125: 354–71.
- HERMAN JÓZSEF–IMRE SAMU (1987): Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 32: 513–31.

- KÁROLY SÁNDOR (1980): Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” című előadáshoz. In: *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Szerk. IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZÜTS LÁSZLÓ. NytudÉrt. 104. sz. Bp. 41–53.
- KASSAI ILONA (1994): Az *-e* kérdőszó vándorlásai. In: *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Szerk. KEMÉNY GÁBOR–KARDOS TAMÁS. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 16. Bp. 125–30.
- KENESEI ISTVÁN (szerk.) (1995): *A nyelv és a nyelvek*. 3., átdolgozott kiadás. Bp.
- KISS GÁBOR–PUSZTAI FERENC (1999): *Új szavak, új jelentések 1997-ből*. Bp.
- KISS JENŐ (1995): *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Bp.
- KISS JENŐ (1999): Gondolatok a nyelvi újításról. In: *Ember és nyelv*. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER NÓRA–LENGYEL KLÁRA. Bp. 188–93.
- KONTRA MIKLÓS (2003): Bevezető. In: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bp. 19–25; Szociolingvisztika. In: *uo.* 31–4.
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1977): *Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség*. Bp.
- KUGLER NÓRA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2000): *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Bp.
- NEMES NAGY ÁGNES (1987): *Látkép gesztenyefával*. Esszék. Bp.
- RÁCZ ENDRE (1968): Mondattan. In: BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ: *A mai magyar nyelv*. Bp. 205–458.
- WARDHAUGH, RONALD (1986/1995): *Szociolingvisztika*. Bp.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD (2003): A túlhelyesbítés mai nyelvhasználatunkban. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 350–4.

Néhány megjegyzés a formális szemantika metafizikai antinómiájának két megoldásához

1. Bevezetés¹

„olykor nem értem, hogy az, amit csinálok, nyelvészet-e vagy filozófia. ... Sokat törtem a fejem azon, hogy mi a különbség egy bizonyos fajta filozófia és egy bizonyos fajta nyelvészet között. Végül rájöttem, hogy a fő különbség az, hogy az ember azért szégyelli-e magát, mert nem ismer egy cikket a *Linguistic Inquiry*-ben, vagy pedig azért, mert nem ismer egy cikket a *Journal of Philosophy*-ban.” (BACH 1986: 593).

Mire utal ez az idézet? A nyelvészet és a filozófia közötti viszony közismerten bonyolult problémájára. E probléma természetesen sokkal nehezebben átlátható annál, semhogy közvetlenül vizsgálhassuk, így szűkíteniünk kell egy olyan kérdésre, amely egyfelől elég súlyos ahhoz, hogy nyelvészet és filozófia viszonyát a kifejtés korlátai miatt ne trivializáljuk, másfelől azonban kellőképpen sarkítható ahhoz, hogy viszonylag egyszerűen bemutassa a probléma lényegi összetevőinek bizonyos aspektusait. Így jelen írásban az említett viszonyt a filozófia irányából a metafizikára, a nyelvészet irányából pedig a formális szemantikára redukáljuk: ’metafizika’ és ’formális szemantika’ viszonyához fűzünk néhány megjegyzést.²

Ez a redukció nem véletlen, hanem szorosan összefügg a tudományfejlődés egyes, jelenleg igen világosan kirajzolódó tendenciáival. A filozófia szempontjából egyrészt összefügg azzal, hogy — miután az analitikus nyelv- és tudományfilozófia a huszadik század első felében kirekesztette érdeklődési köréből a metafizikát — jelenleg bizonyos metafizikai kérdések ismét egyre erőteljesebben érdeklődésének előterébe kerülnek.³ Hasonló a helyzet a szemantikában is,

¹ Jelen írás előtanulmány az MTA–DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportban folyó „Kognitív szemantikai elméletek empirikus alapjai” című kutatáshoz. Köszönetet mondok Csátár Péternek, Pethő Gergelynek és Rákosi Csillának a kéziratához fűzött hasznos kommentárjaikért. A hibákért a felelősség kizárólag engem terhel. K.A.

² A terjedelmi és műfaji korlátok miatt a kulcskategóriák — mint például ’metafizika’, ’világ’, ’referencia’, ’inferencia’ stb. — pontos meghatározására nincs lehetőség, ezért azokat tudatosan preexplikatív értelemben használom.

³ Lásd HUORANSZKI 2001-et a kérdéskör magyar nyelvű áttekintéséhez. Kiragadott, de tanulságos példaként arra, hogy a tudományfilozófiában — több évtizedes száműzést követően — jelen-

melynek jelenlegi domináns szemléletmódjai — a formális és a kognitív szemantika — egészen eltérő módon ugyan, de egyaránt élesen felvetnek metafizikai problémákat.⁴

Mindenekelőtt röviden ki kell térnünk a metafizika fogalmára, mely természetesen a legbonyolultabb filozófiai kategóriák egyike, és közismerten nehezen definiálható. BACH (1986: 573) szerint „a metafizika ... olyan kérdésekkel foglalkozik, mint: Mi az, ami van? Milyen dolgok vannak és hogyan függnek össze egymással?”. Az analitikus filozófiai hagyományhoz kapcsolódva tehát első megközelítésben metafizikán olyan kérdések és válaszok rendszerét értjük, amelyek (i) a világban létező objektumok és az objektumokat magukba foglaló kategóriák általános tulajdonságaira vonatkoznak, (ii) a tapasztalat alapján nem vizsgálhatók és (iii) a tapasztalaton túlmutatók (azaz ’transzcendensek’; vö. ehhez például HUORANSZKY 2001, LOUX 2002).⁵ Bármily leegyszerűsített is ez a jellemzés, későbbi megfontolásaink kifejtéséhez elegendő lesz.

Akkor, amikor jelen tanulmányban a formális szemantika⁶ és bizonyos metafizikai feltevések viszonyára kérdezzük rá, hangsúlyozottan csupán olyan szerény megjegyzéseket fűzünk egy bonyolult és nehezen megragadható problémakörhöz, amelyek nem léphetnek fel e problémakör mély és eredeti felismerésekhez vezető tárgyalásának igényével. Mindössze arra törekszünk, hogy bizonyos nézeteket röviden összefoglaljunk és rendszerezve ismertessünk. Gondolatmenetünk a következő lesz:

A 2. szakaszban egy rövid tudománytörténeti áttekintés keretében körvonalazzuk azt, amit a fenti idézet „egy bizonyos fajta filozófián” és „egy bizonyos fajta nyelvészetén” ért. Ez az áttekintés elvezet majd „a formális szemantika metafizikai antinómiájának” megfogalmazásához. A 3. szakaszban röviden bemutatjuk az antinómia két lehetséges megoldását, a 4. szakaszban pedig levonjuk a következtetéseket.

leg igen élesen vetődik fel a metafizikai kérdések rehabilitálásának szükségessége, lásd számos egyéb próbálkozás mellett MAXWELL (2002: 381), aki egyenesen a tudományelmélet új paradigmájának kidolgozása mellett érvel: „Szükségünk van egy új paradigmára, amely elismeri, hogy a tudomány *metafizikai* feltevések hierarchiáját fogalmazza meg az univerzum megismerhetőségéről és megérthetőségéről, az elméleteket pedig részben az ezen paradigmával való összeegyeztethetőségük alapján választjuk ki.” (kiemelés tőlem: K.A.).

Noha ez az idézet a metafizikának a természettudományokba való visszatérésére utal, mint majd látni fogjuk, a szemantika esetében e visszatérés szükségességének plauzibilitása még nagyobb. (A tudományfilozófián belüli súlypontáthelyezések lehetőségét tárgyalja más összefüggésben például KERTÉSZ 2002 is.)

⁴ BACH 1986-os cikke, melyből a fenti idézet származik, szintén „a formális szemantika metafizikáját” állítja megfontolásai középpontjába. Egyébként e téma szakirodalma rendkívül gazdag, vö. PETHŐ (2003). A kognitív szemantika metafizikai vonatkozásait e tanulmányban nem érintjük.

⁵ A 2. lábjegyzetben mondottakkal összhangban ez a meghatározás csupán orientáló jellegű, és nem változtat azon, hogy a „metafizika” fogalmát preexplikatív értelemben használjuk.

⁶ A továbbiakban a „szemantika” kifejezést a „formális szemantika” kifejezés rövidítéséként használjuk.

2. Tudománytörténeti vázlat

2.1. A filozófia nyelvi fordulata

Mi lehet a fenti BACH-idézetben jelzett identitászavar oka? Mivel az idézetben felvetett probléma filozófia és nyelvészet viszonyából származik, közelítsük meg a kérdést mindkét terület irányából!

Ami a filozófiát illeti, az egyik tényező, amely az identitászavart kiváltotta, a filozófia — mindenekelőtt FREGE, RUSSELL, CARNAP, WITTGENSTEIN, AYER és mások tevékenységével fémjelzett — nyelvi fordulata. A filozófia nyelvi fordulatának lényege az volt, hogy a világ mibenlétére vonatkozó, a fenti értelemben felfogott metafizikai kérdéseket megkísérelték a nyelvre vonatkozó „mit jelent” típusú kérdések felvetésével és elemzésével felváltani.⁷ Így például azt a metafizikai kérdést, hogy „Mi a tudat?”, felváltotta az a kérdés, hogy „Mit jelent az, hogy tudat?”. Vagy: azt a kérdést, hogy „Mi a szükségszerűség?”, felváltotta az a kérdés, hogy „Mit jelent az, hogy szükségszerű?” — és így tovább. A különbség a kétféle kérdésfeltevés között mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy az előbbiben benne rejlik egy olyan *előfeltevés*, amely az utóbbiból hiányzik. Amikor ugyanis azt kérdezzük, „Mi az éter?”, a kérdés óhatatlanul azt sugallja, hogy létezik éter — hiszen ennek a tulajdonságaira vonatkozik az érdeklődésünk; az a kérdés, hogy „Mit jelent az, hogy éter?” ezzel szemben nem kényszerít arra, hogy feltételezzünk egy ilyen létezőt.

SIR ARTHUR AYER például az analitikus filozófia egyik híres, programadó művében így fogalmaz: „A filozófia kijelentései nem faktuálisak, hanem nyelvi természetűek — azaz nem a fizikai vagy éppen a mentális objektumok viselkedését írják le; definíciókat fejeznek ki, vagy a definíciók formális következményeit.” (1936: 35).

Az analitikus filozófia e központi tételét három különböző nézőpontból röviden a következőképpen jellemzi például BECKERMANN (2001: VII):

- A filozófia *célja* a metafizika meghaladása a nyelv elemzése révén.
- A filozófia egyetlen *feladata* a nyelv elemzése.
- A filozófia egyetlen rendelkezésre álló *módszere* a nyelv elemzése.

A filozófia elsődleges feladatává a nyelv elemzése — ezen belül pedig mindenekelőtt a kifejezések jelentésének elemzése —, ily módon pedig a filozófiai problémáknak nyelvi problémákként való felvetése és megoldása vált. A metafizika helyére tehát mindenekelőtt a kifejezések jelentésének és használatának elemzése lépett, és a filozófusok — sarkítottan fogalmazva — elkezdtek a nyelvészekéhez hasonló tevékenységet folytatni. Hogyan tették ezt? Az *egyik* — de nem az egyetlen — lehetséges válasz: *formális nyelvek* vizsgálata révén.⁸

⁷ Az alábbi rövid áttekintés súlypontozásánál BACH 1986-ra, PEREGRIN 1995-re és PEREGRIN 1998-ra támaszkodom.

⁸ Az analitikus filozófia két ágának — a formális nyelvek és a hétköznapi nyelv filozófiájának — az összevetésére e rövid írás keretén belül nem térhetünk ki.

A formális nyelvek filozófiájának alapgondolata az, hogy a természetes nyelv 'tökéletlenül' reprezentálja a 'világot' — gondoljunk például a homonim és szinonim kifejezésekre vagy a többértelműség sokféleségére. Ezért világ és nyelv viszonyának vizsgálatakor a természetes nyelv helyett a formális logika nyelvét kell vizsgálnunk.

2.2. A szemantika modellelméleti fordulata

Ha a szemantika talaján állva kérdezzük rá a BACH-idézetben jelzett helyzet kiváltó okára, akkor azt mondhatjuk, hogy a szemantikában is — többek között — végbement egy olyan fordulat, amely szorosan kapcsolódott a formális nyelvek filozófiájához. E fordulat alapgondolata az volt, hogy a nyelvészeti szemantika felhasználhatja a *formális* nyelvek filozófiájának bizonyos eredményeit a *természetes* nyelvi jelentés mibenlétének megértéséhez. Ahhoz azonban, hogy ezeket az eredményeket saját céljaik érdekében felhasználhassák, a nyelvészeknek át kellett venniük az analitikus filozófia egyes problémafelvetéseit és módszereit: a formális szemantika tehát a nyelvészet olyan részterületévé bontakozott ki, amely — a BACH-idézetben vázolt helyzetképnek megfelelően — olykor valóban a formális nyelvek filozófiájához hasonlóan járt el.⁹ E tekintetben elsősorban azoknak az eredményeknek volt jelentősége, amelyek FREGE, TARSKI, CARNAP és KRIPKE tevékenysége nyomán az ún. *modellelmélet* kialakulásához vezettek. A modellelmélet lehetővé teszi a formális nyelv halmazelméleti eszközökkel való interpretációját, amennyiben megadja, hogy melyek azok az entitások, amelyekre a formális nyelv kifejezései vonatkozhatnak. Mivel a modellek a 'világ' halmazelméleti eszközök alkalmazásával létrehozott ábrázolásai, szükségképpen felvetik azt a kérdést is, hogy melyek azok az objektumok, amelyeknek a létezését a valóságos világban fel kell tennünk, és amelyeket a modellekben ábrázolni kell. *Ezért a modellelmélet visszahoz bizonyos metafizikai feltevéseket a formális nyelvek filozófiájába.*¹⁰

Nézzük meg, hogy a modellelmélet milyen szerepet játszott a természetes nyelv és a világ kapcsolatának kezelésében!

Ezt a szerepet a legegyszerűbb és legkézzelfoghatóbb módon akkor szemléltethetjük, ha a MONTAGUE-grammatika klasszikus változatából indulunk ki. A MONTAGUE-grammatika, mint tudjuk, a lexikai egységek jelentését nem bontja elemekre, hanem analízatlanul kezeli őket.¹¹ Például egy olyan lexikai egység esetében, mint a *ló*, csupán azt mondja meg, hogy extenziója individuumok halmaza, az *etet* ige pedig individuumok közötti bináris reláció. A MONTAGUE-grammatika ezen egységek jelentésének tartalmát nem írja le: egyszerűen fo-

⁹ Sokatmondó a MONTAGUE tanulmányait tartalmazó kötet címe: *Formal Philosophy* (1974).

¹⁰ Ehhez a nagyon leegyszerűsítve vázolt folyamathoz lásd részletesebben például BACH 1986, PEREGRIN 1995, 1998.

¹¹ Vö. ehhez BACH 1986. Ugyanakkor például DOWTY (1979) kísérletet tett a lexikai egységek dekompozíciójára a MONTAGUE-grammatikában.

galmazva nem szól semmit arról, hogy mi egy ló, melyek a lovak azon tulajdonságai, amelyek megkülönböztetik őket egyéb objektumoktól. Ahhoz azonban, hogy — a fenti példában — meghatározhassuk azon individuumok körét, amelyekre a *ló* vagy az *etet* vonatkozik, ún. *modellstruktúrákat* kell megadnunk. E modellstruktúrák azon dolgokat és a dolgok közötti azon viszonyokat tartalmazzák, amelyekre szükség van a formális nyelv értelmezéséhez. A klasszikus MONTAGUE-grammatikában egy ilyen modellstruktúra például a következő halmazokat öleli fel:

- A: a lehetséges individuumok halmaza
- I: a lehetséges világok halmaza
- J: az időpontok halmaza, melyen a $\leq$ rendezési relációt értelmezzük,
- 2 (= {0, 1}): az igazságértékek halmaza.

A klasszikus MONTAGUE-grammatikában az egyértelműsített angol nyelv interpretációja két lépésben történik. Először, az angol nyelvi kifejezéseket lefordítjuk egy típuselméleti intenzionális logikai nyelv kifejezéseire, majd ez utóbbiakat interpretáljuk úgy, hogy hozzárendeljük őket olyan modellstruktúrákhoz, amelyeket a fenti négy halmaz segítségével adunk meg. Ezen eljárás lényegét, mely a modellelméleti szemantika legfontosabb eredménye, MONTAGUE így jellemzi: „Elutasítom azt a felfogást, amely szerint lényeges elméleti különbség van a formális és a természetes nyelvek között.” (1974: 188).

Az alapvető kérdés ezek után az, hogy melyek azok a dolgok, amelyekből a modellstruktúra áll, amelyeket 'adott'-nak vagy 'létező'-nek kell tekintenünk a formális nyelv interpretációjához. *Ezért a modellelmélet szükségképpen elvezet metafizikai kérdések implicit vagy explicit felvetéséhez.* MONTAGUE-nál a kérdések felvetése *implicit* módon történik, mivel MONTAGUE *explicit* formában nem foglal állást azzal kapcsolatban, hogy hogyan értelmezi a modellstruktúrák és a valóság objektumai közötti viszonyt (vö. ehhez még BACH 1986). Ezzel szemben az, hogy metafizika és modellelméleti szemantika milyen elválaszthatatlanul összefolyik, *explicit* formában felvetve metafizikai kérdéseket, nagyon jól szemléltethető mások mellett például CRESSWELL munkásságában (1973). Ezen felfogás nagyon világosan utal a metafizika jelenlétére, mégpedig a már említett okból: a formális nyelvek bevezetéséhez szükség van modellstruktúrákra, amelyek megmondják azt, hogy az adott formális nyelv egyes elemei miként értelmezhetők. CRESSWELL szerint a formális nyelv definiálásához már *elvéle* el kell döntenünk azt, hogy milyen entitásokkal kívánjuk azt a világot benépesíteni, amelyre a nyelvi kifejezések vonatkoznak. Ez pedig azt jelenti, hogy a formális nyelv bevezetésének egyik szükséges *előfeltétele* olyan metafizikai kérdések felvetése és megválaszolása, amelyek e világ egyes elemeire vonatkoznak. CRESSWELL említett könyvével jól szemléltethető a metafizika jelenléte a formális nyelvek elméletében, szemantika és metafizika határának elmosódása:

olyan fejezetcímek találhatók benne, mint például „A proposíciók metafizikája” vagy „A kategoriális nyelvek metafizikája”.

Megfogalmazhatjuk azt, hogy a szemantika modellelméleti fordulata következtében a metafizika szerepe két lépésben valósul meg:

1. lépés: A formális szemantika felvet metafizikai kérdéseket és javaslatot tesz megoldásukra.
2. lépés: A metafizikai kérdésekre adott válaszok *függvényében* kidolgozza a nyelvi jelentés formális nyelvi eszközöket alkalmazó elméletét.

2.3. A formális szemantika metafizikai antinómiája

Az eddig elmondottak a következőképpen összegezhetők:

(a) Az analitikus filozófia a metafizikai kérdéseket száműzni kívánja és helyettük formális nyelvi kifejezések jelentését elemzi.

(b) A formális nyelvek filozófiájának egyik leghatékonyabb eszköze a modellelmélet.

(c) Ugyanakkor a modellelmélet — mint a ’világ’ halmazelméleti módszerekkel modelláló eszköz — szükségképpen kénytelen feltevéseket megfogalmazni a ’világban’ létező entitásokra (idő, individuumok stb.) vonatkozóan.

(d) Következésképpen fellép a formális nyelvek filozófiájának *metafizikai köre*: miután az analitikus filozófia száműzte a metafizikát, kidolgozta leghatékonyabb formális eszközét, a modellelméletet — a modellelmélet azonban természeténél fogva visszahozza a metafizikát a formális nyelvek filozófiájába.

(e) A nyelvészeti szemantika átvette a formális nyelvek filozófiájától többek között a modellelméletet is, amely lehetővé tette, hogy a természetes nyelv egyes sajátosságait formális nyelvek segítségével elemezzük (vö. például MONTAGUE szemantikáját).

(f) A nyelvészeti szemantika azonban a modellelmélettel együtt kénytelen volt átvenni annak látens metafizikai terheltségét is.

(g) Ily módon a formális nyelvek filozófiájának metafizikai köre a formális szemantikában egy antinómiához vezet. Egyfelől ugyanis a formális szemantika a nyelvi jelentés elméletének tekinti magát, mely nem kíván a világban létező objektumok mibenlétével kapcsolatban állást foglalni. Másfelől viszont ezzel egyidejűleg leghatékonyabb eszköze, a modellelmélet révén kénytelen metafizikai feltevéseket is megfogalmazni. Ezt az ellentmondásos állapotot nevezzük a továbbiakban *a formális szemantika metafizikai antinómiájának*.

3. Néhány megjegyzés a metafizika státusához a formális szemantikában

3.1. Problémafelvetés

Hangsúlyozni kell, hogy a formális szemantika metafizikai antinómiája önmagában nem tartozik a klasszikus, a tudományos megismerés lehetőségét megkérdőjelező szkeptikus antinómiák közé. Jelentősége sokkal inkább abban rejlik, hogy rámutat a következőre: a formális szemantikai elméletek a jelentés kategoriájának látens metafizikai terheltségét explikátlanul hagyva olyan problémá-

kat generálhatnak, amelyeket saját eszközeikkel nem tudnak megoldani. Az ebből fakadó nehézségek lényege leegyszerűsítve és sarkítottnak így foglalható össze:

(a) Nem tudjuk elválasztani a világra vonatkozó tudásunkat a nyelvre vonatkozó tudásunktól, következésképpen nem világos, hogy mi a szemantika tárgya: a nyelvi jelentésre vonatkozó tudásunk vagy a világra vonatkozó tudásunk vagy mindkettő?

(b) A nyelvész olyan kérdések felvetésére kényszerül, amelyek az elfogadott konvenciók szerint nem tartoznak a nyelvészet feladatkörébe, amelyek túlmutatnak a nyelvész hatáskörén, és amelyek általában meghaladják a nyelvész szakmai felkészültségét.

(c) Mivel a metafizikai kérdésekben való állásfoglalás a fenti áttekintés szerint előfeltétele a szemantikai elemzésnek, fennáll annak a veszélye, hogy a nyelvész látens, explikálatlan, reflektálatlan, filozófiai szempontból differenciálatlan előfeltevéseinek megoldatlan problémái átöröklődnek a szemantikai elemzésekre, így módon megalapozatlan háttérfeltevésekkel és nyitott kérdésekkel terhelve meg azokat.

Ezért akkor, amikor a formális szemantikai elméletek működőképességét megítéljük, szembe kell néznünk többek között az alábbi problémával:

(P) Milyen módon oldható fel a formális szemantika metafizikai antinómiája?

E kérdésre két látszólag eltérő — de, mint majd látni fogjuk, egymással mégis szorosan összefüggő — választ mutatok be.

3.2. Az első megoldás (P)-re: Nincs szemantika metafizika nélkül!

EMMON BACH metafizika és szemantika viszonyára vonatkozó nézetét többek között az angol igeidőkre és aspektusra vonatkozó megfontolások alapján fejtegette ki. BACH (1981: 65–6) a következő szemléletes példán mutatja be azt, ahogy véleménye szerint a modellstruktúrák és a metafizikai feltevések közötti viszonyt értelmezni kell:

A MONTAGUE-grammatika egyebek mellett a modellstruktúrákban adottnak tekinti a lehetséges világok és az időpontok halmazát. Az időpontok halmazán egy egyszerű rendezési relációt értelmek, amely az időpontok egyidejűségét vagy sorrendiségét határozza meg. Például a *János szerette Marit* mondat akkor igaz egy *i* lehetséges világban a *j* időpontban, ha van olyan *j*-nél korábbi *j'* időpont, amelyben a *János szereti Marit* mondat igaz *i*-ben. Ez a nagyon egyszerűnek látszó megfontolás azonban, mely lényegi részét képezi a MONTAGUE-grammatikának, és amely az igeidők kezelésének technikai kiindulópontja, számomra, a nyelven kívüli valóságra vonatkozó háttérfeltevést implikál. Ezek többek között a következők:

- (1.a) A newtoni fizika helyes, az einsteini fizika pedig helytelen.
- (b) Az időutazás logikailag lehetetlen.
- (c) Az idő folyamának alapvető egységei az időpontok és nem az intervallumok.

Mint látjuk, ezek nagyon erős metafizikai állítások, amelyek a nyelven kívüli valóság lényegi tulajdonságaira vonatkoznak. Ugyanakkor nyitva maradnak többek között az alábbi kérdések:

- (2.a) Az időpontok halmaza véges vagy végtelen?
- (b) Van-e legelső és/vagy legutolsó időpont?
- (c) Az idő folyamatos-e?

Attól függően, hogy ezekre a kérdésekre milyen választ adunk, különbözőképpen kell a nyelvi szerkezeteket elemeznünk. Tegyük fel például, hogy a (2.b) kérdésre azt a választ adjuk, hogy az időnek van kezdete — azaz van legelső időpont. Ekkor viszont a legelső időpontban minden múlt idejű mondat hamis lesz minden lehetséges világban; ha viszont azt a választ adjuk, hogy az időnek nincs kezdete, akkor ez természetesen nem így van.

E nagyon röviden és leegyszerűsítve bemutatott példák jól szemléltetik azt, hogy BACH a következőképpen érvel:

- (3.a) A formális szemantika egyes problémái nem oldhatók meg metafizikai háttérfeltevések bevonása nélkül.
- (b) Ergo: a metafizikát eleve a szemantika részének kell tekinteni.

Megkapjuk (P) egy lehetséges megoldását:

- (4) A formális szemantika metafizikai antinómiája azért nem léphet fel, mert a metafizika per definitionem nem zárható ki a formális szemantikából.

Eszerint a formális szemantika metafizikai antinómiájának egyik megoldási lehetősége abban rejlik, ha a szemantika tudatosan vállalja a metafizikai kérdések felvetését és metafizikai háttérfeltevések explikálását. Mivel ebben az esetben nem törekszünk a metafizika kizárására, nem léphet fel az az antinómia, amelynek forrása az volt, hogy az analitikus filozófia ki akarta zárni a metafizikát a formális nyelvek elméletéből, de az a formális nyelvi elemzés legsikeresebb eszköze, a modellelmélet révén jelen van a szemantikában.

Ugyanakkor nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy BACH felfogása gyökeresen eltér a 2.2. pontban CRESSWELL példáján szemléltetett felfogástól. Ott ugyanis azt láttuk, hogy a metafizika bizonyos értelemben *elsődleges* volt a szemantikához képest: első lépésként a nyelvész megfogalmazott bizonyos metafizikai feltevéseket, majd második lépésként ezek ismeretében tett kísérletet a modellelméleti szemantika kidolgozására. Ezzel szemben BACH fordítva jár el: a metafizikai feltevéseket nem tekinti eleve adottnak, hanem azok a szemantikai problémafelvetések következményei. Felvet szemantikai problémákat, majd ott — de kizárólag ott —, ahol feltétlenül szükséges, megoldásukhoz felhasznál bizonyos metafizikai feltevéseket. Ez utóbbiak a szemantikához képest *másodlagosak*, és kizárólag az adott szemantikai problémák megoldásához feltétlenül szükséges formában és mértékben veendők figyelembe. Ez a felfogás nem tagad-

ja ugyan metafizikai szempontok bevonásának szükségességét a szemantikába, viszont nem tekinti azokat a szemantikától függetlenül eleve adottnak, hanem a szemantikában felmerülő problémákkal motiválja őket.

3.3. A második megoldás (P)-re: Szemantika csak metafizika nélkül!

PEREGRIN (vö. 1995, 1998, 2000) érvelésének első alapgondolata az, hogy a szemantika tárgyát kizárólag nyelvi kifejezések közötti relációk alkotják, mivel egy szemantikai elemzés nem léphet túl a természetes nyelvi kifejezések valamilyen formális nyelvre való fordításán. Ha pedig az elemzés ebben az értelemben megmarad a nyelv határain belül, metafizikai kérdések sem merülhetnek fel.

PEREGRIN felfogásának második lényeges eleme az a nézete, hogy a szemantika feladata nem az, hogy a *nyelven kívüli* dolgok és a nyelv szavai közötti kapcsolatot leírja, hanem az, hogy megadja, milyen szerepet töltenek be az egyes szavak (mondatok) a *nyelv rendszerén belül*. Az ily módon értelmezett szemantika voltaképpen nem más, mint a természetes nyelv kifejezéseinek lefordítása a logika nyelvére abból a célból, hogy világosan láthatóvá váljanak azok a következtetési relációk, amelyekben az adott természetes nyelvi kifejezés részt vehet. Tudjuk azonban, hogy a referencia az, ami kapcsolatot teremt nyelvi kifejezések és a világ objektumai között. Következésképpen a valóságos világra vonatkozó metafizikai kérdések felvetésének egyik legnyilvánvalóbb forrása a referencia kategóriája — bárhogyan definiáljuk is azt. Ebből viszont PEREGRIN szerint az következik, hogy a referencia kategóriája kiiktatható a szemantikából.¹² Ha a referencia kategóriáját ily módon elhagyhatjuk, akkor szemantikai elemzéseink egyik lényeges aspektusa az lesz, hogy a nyelvi kifejezések közötti következtetési viszonyok feltárására szorítkoznak. Amennyiben viszont a referencia kategóriáját kiküszöböljük, megszűnik a nyelvi kifejezések és a világ közötti kapocs. Ergo: az utóbbiakkal összefüggő metafizikai kérdések és előfeltevések sem léphetnek fel.

PEREGRIN itt nagyon leegyszerűsítve ismertetett felfogását a következőképpen rekonstruálhatjuk:

(5) Mivel

- (a) a formális szemantika elemzései nyelvi kifejezések fordításai egy formális nyelvre;
- (b) a referencia kategóriája az inferencia kategóriájára redukálható, ezért
- (c) a szemantikának nem feladata az, hogy a kifejezések és a világ objektumai közötti viszonyt vizsgálja, következésképpen
- (d) a szemantikának nincs olyan eleme, amely megengedné metafizikai kérdések felvetését.

¹² A bizonyítási kísérlet bemutatásától jelen írás terjedelmi és műfaji korlátai miatt eltekintünk. Hipotetikusán elfogadjuk PEREGRIN azon állítását, hogy a redukció végrehajtható.

Ergo: megkapjuk a (P) probléma egyik lehetséges megoldását:

- (6) A formális szemantika metafizikai antinómiája azért nem lép fel, mert a szemantika per definitionem kizárja a metafizikát.

4. Következtetések

A fentiekben bemutattunk két példát arra, ahogy a formális szemantika metafizikai antinómiája feloldható. A (P)-re adott két megoldás látszólag ellentétes: az egyik úgy küszöböli ki az antinómiát, hogy a metafizikai kérdéseket eleve a szemantika részének tekinti, a másik pedig úgy, hogy eleve kizárja őket a szemantikából. Ugyanakkor, látszólagos ellentétüktől függetlenül, a két megoldás rendelkezik egy nagyon lényeges közös vonással. Mindkét megoldás lényege ugyanis az, hogy elutasítják a következő — a 2.2. pontban bemutatott — tételt:

- (7.a) A formális szemantika felvet metafizikai kérdéseket és javaslatot tesz megoldásukra.
(b) A metafizikai kérdésekre adott válaszok *függvényében* kidolgozza a nyelvi jelentés elméletét.

Viszont elfogadják e tétel „tükörképét”:

- (8.a) A szemantika létrehozza a nyelvi jelentés elméletét és felveti ezen elméleten belül a nyelvi kifejezések közötti viszonyra vonatkozó kérdéseket.
(b) E kérdések *függvényében* megfogalmaz a világra vonatkozó olyan feltevéseket, amelyekre azért van szükség, hogy a nyelv modellelméleti elemzését végrehajthassuk.

BACH és PEREGRIN felfogása csupán a (8.b)-ben jelzett feltevések bevonásának mértékében különbözik egymástól: míg például BACH megtartja a referencia kategóriáját, következetesen vállalva ezen döntés metafizikai következményeit, addig PEREGRIN e kategóriának az inferencia kategóriájára való redukciója révén a nyelvi kifejezések és a valóságra vonatkozó háttérfeltevések viszonyának vizsgálatát minimálisra csökkenti. A két felfogás megegyezik abban, hogy a metafizikai összefüggések *másodlagosak* a szemantikához képest, és kizárólag a szemantikai problémák megoldásához szükséges módon és mértékben vehetők figyelembe.

KERTÉSZ ANDRÁS

Irodalom

- AYER, A. J. (1936): *Language, Truth and Logic*. London.
BACH, E. (1981): On Time, Tense and Aspect: An Essay in English Metaphysics. In: *Radical Pragmatics*. Szerk. COLE, P. New York. 63–81.

- BACH, E. (1986): Natural Language Metaphysics. In: *Logic, Methodology and Philosophy of Science VII*. Szerk. BARCAN MARCUS, R. et. al. Amsterdam. 573–95.
- BECKERMANN, A. (2001): *Philosophie des Geistes*. Berlin–New York.
- CRESSWELL, M. (1973): *Logics and Languages*. London.
- DOWTY, D. R. (1979): *Word Meaning and Montague Grammar*. Dordrecht.
- HUORANSZKI F. (2001): *Modern metafizika*. Bp.
- KERTÉSZ, ANDRÁS (2002): On the De-Naturalization of Epistemology. *Journal for General Philosophy of Science* 33: 269–88.
- LOUX, M. J. (2002): *Metaphysics: A Contemporary Introduction*. London.
- MAXWELL, N. (2002): The Need for a Revolution in the Philosophy of Science. *Journal for General Philosophy of Science* 33: 381–408.
- MONTAGUE, R. (1974): *Formal Philosophy*. Szerk. THOMASON, R. New Haven.
- PEREGRIN, J. (1995): *Doing Worlds with Words*. Dordrecht.
- PEREGRIN, J. (1998): Linguistics and Philosophy. *Theoretical Linguistics* 24: 245–64.
- PEREGRIN, J. (2000): Reference and Inference: The Case of Anaphora. In: *Reference and Anaphorical Relations*. Szerk. HEUSINGER, K. VON-EGLI, U. Dordrecht. 269–86.
- PETHŐ GERGELY (2003): *Metafizika és formális szemantika — bibliográfia*. MTA–DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport. Kézirat.

A Kalevala nyelve A Kalevala finn „fordításai”

1. A Kalevala 1835-ben (a második része 1836-ban) jelent meg („Régi” Kalevala, 32 ének, 12 078 verssor), a kiegészített, átdolgozott kiadás pedig 1849-ben (50 ének, 22 795 sor). Ez utóbbinak öt teljes magyar fordítása van: Barna Ferdinánd (1871), Vikár Béla (1909), Nagy Kálmán (Bukarest, 1972; Budapest, 1976), Rácz István (Helsinki, 1976; Budapest, 1980), Sente Imre (München, 1987; Szombathely, 2001). A fordítások nyelve különböző, követik a magyar nyelv fejlődését, tükrözik koruk nyelvéllapotát, a műfordító nyelvhasználatát, műfordítási módszereit. Ha a Kalevala kezdő sorait nézzük (legkönnyebben: TILLINGER 2002), Barna Ferdinándnál még van elbeszélő múlt (*összejutánk*), régies, nyelvjárásias szavak, szóalakok (*korácsom, jöszte, fejledező, búv-dalokat*), ezek azonban fokozatosan eltűnnek, bár Sente Imre is tudatosan törekszik arra, hogy egyrészt a régi nyelvből, másrészt anyanyelvjárásából (a Vas megyeiből), „anyám nyelvéből”, mintegy „színesítőül és fűszerül” nyelvjárási szavakat is használjon (SZENTE 2001a: 358–9). Arra a kérdésre, „hogyan legyen a magyar Kalevala nyelve? Archaizáló-e? Népnyelvi-e? Köznyelvi-e?” ugyancsak SZENTE úgy válaszolt, hogy „egy a fontos: költői nyelv legyen” (i. m. 360). Vagy kissé részletesebben kifejtve: „Mai magyar nyelven szóljon, közérthető legyen, mégis egzotikus” (SZENTE 2001b: 67). Nem véletlen az a kesernyés, játékos kijelentés, hogy a magyaroknak öt Kalevalája van, a finneknek pedig csak egy.

2. Az eredeti Kalevala (1849) természetesen szintén korának nyelvéllapotát tükrözi, nem a mai finn nyelven szól, nem is mindig közérthető már, csupán egzotikum maradt. RUOPPILA így fogalmazta ezt meg az 1960-as évek közepén: „A gazdasági életünkben és más körülményekben az 1900-as években bekövetkezett nagy változások miatt a Kalevala a mai finn nemzedék számára mind tárgyat, mind szókészletét tekintve egy távoli könyvvé vált, bármennyire is nemzeti eposznak tekintjük azt” (1967: 5).

2.1. Ha megnézzük a Kalevala első énekének kezdő sorait (1–36), akkor például ilyen régies (vagy keleti) nyelvjárási formákat találunk: *tekevi, ajattelevi* (~ *te-kee, ajattelee*), *laulamahan, sanelemahan* (~ *laulamaan, sanelemaan*), *lähteäni, saa’ani* (~ *lähteäkseeni, saadakseeni*), *puhe’et, kahta’alta* (~ *puheet, kahtaalta*), *lähe, yhymme* (~ *lähde, yhdymme*), *kätehen, lomahan, hampahilleni, kankahilta*

(~ *käteeen, lomaan, hampailleni, kankailta*), *hajoovat, lauloaksemme* (~ *hajoavat, laulaaksemme*).

A régies szóalakokon kívül a szókinsben is nagyon sok olyan szó van, amely vagy régies, vagy nyelvjárási, és csak azért kerültek be például a „Mai finn nyelv szótára”-ba (Nykysuomen sanakirja), mert előfordultak a Kalevalában (és esetleg a Kanteletarban), de nem terjedtek el még a műköltészetben sem. A Kalevalában (1849) található 7 830 szó közül PAAVO PULKKINEN 221 szót említ, amely a finn irodalmi nyelvbe kerülve ma is élőnek tekinthető (azaz nem voltak benne a Kalevala megjelenése előtt kiadott szótárakban, de megtalálhatók a „Mai finn nyelv szótára”-ban) (PULKKINEN 1986: 302–3). Érthető tehát, hogy a Kalevala megértéséhez szinte az első kiadásoktól kezdve (vö. ANTTONEN–KUUSI 1999: 131–46) szójegyzékeket, magyarázatokat, majd külön szótárakat kellett összeállítani (AIMO TURUNEN, Kalevalan sanakirja. Helsinki, 1949, UO, Kalevalan sanat ja niiden taustat. Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö. Lappeenranta, 1979). Két okból is szükség volt ezekre: „először is abban a korban az értelmiség nagy része csak elég gyengén tudott finnül, s így a Kalevala keleti finn nyelve és a népi kultúra fogalomköre megértési nehézséget okozott, másrészt azért, mert a Kalevalát 1843 óta rendszeresen használták az iskolai oktatásban, s a fiatalság nagy része számára a Kalevala világa ugyanolyan idegen volt, mint az értelmiség számára” (ANTTONEN–KUUSI 1999: 144).

Martti Haavio is úgy igyekezett közelebb hozni a diákokhoz a Kalevalát, hogy 1938-ban egy rövidített változatot állított össze főleg esztétikai és néprajztudományi alapelveket véve figyelembe, s a korábbi Kalevala-kiadások nyelvi-
leg változatlan szövegéhez lapalji magyarázatokat fűzött (például az említett első ének 1–36. sorában a *lähteäni, suoltamahan, mielitehtoisien* és a *virittämiä* szavakhoz), s a szövegben előforduló néprajzi anyagot 80 ábrával szemléltette.

2.2. A Kalevala (1849) szövege azonban már egy megváltoztatott, köznyelvi-esített, „fordított” szöveg. Erre maga Lönnrot is utal a Kalevala (1835) előszavában (XVIII–XXII): „Aztán így írtam pl., hogy sanowi, tulewi, ottawi bár mások ezeket így írják: sanoowi, ... Másutt eltértem az ő ejtismódjuktól, pl. az alábbi szavakat így írtam: laulamahan, annetahan ..., nem pedig laulamahek, annetahek ... formában, ahogy ők ejtik” (XX–XXII). A Kalevala (1849) előszavában is (10. pont) foglalkozik a szókészlettel, olyan típusokkal, amelyek főleg a karjalai, savoí nyelvjárásokban vannak meg, például bizonyos hangutánzó szók, a „*kääntäeleikse* s. o. *kääntelee itseänsä*” ’forgolódik’ típusú szavak, vagy a pillanatnyi, intenzív cselekvést jelölő igék, mint a „*työnnältää* yhtä kuin *työntää* äkisti ja väkevällä kädellä” ’*meglök* annyi mint *meglök* hirtelen és erős kézzel’ stb. és bizonyos hangtani, helyesírási kérdésekkel (11. pont): *osoittaa, tavoittaa* (,amelyekben a korábbi, karjalai nyelvjárás jelölismódja szerint *osottaa, tavottaa* ... volt”), vagy *hopea, valkea* (a korábbi *hopia, valkia* helyett) stb. (KAUKONEN 1956: 5–7). KAUKONEN (1983: 82–4) a szókészletre vonatkozóan részle-

tezi azokat a különbségeket, amelyek az adatközlőktől lejegyzett anyag és a végleges szöveg között vannak: Lönnrot kihagyja a kereszténységre (megkelesztelt vidék, papos hely, Szűz Mária stb.) és a modern életre (puska, kávé stb.) vonatkozó szavakat, verssorokat, versrészleteket. KAUKONEN szerint (1983: 89) „Ha a Kalevala sorait összehasonlítjuk azokkal az anyagokkal, amelyek az eposz összeállítására szolgáltak, négy csoportba oszthatjuk őket: a) az eposzban és a runókban azonos sorok; b) olyan sorok, amelyeken Lönnrot helyesírási, nyelvi vagy verstani szempontból változtatott; c) olyan sorok, amelyeknek nincsenek megfelelői a runókban, de Lönnrot népi anyagból vett; d) Lönnrot által írt sorok, amelyeknek nincsenek népi megfelelőik.” Az egyes típusok aránya: 33%, 50%, 14% és 3%. A Kalevala (1849) végleges szövege, nyelve tehát mintegy 50%-ban az eredeti gyűjtések nyelvén megváltoztatásával, „fordításával” jött létre. Lönnrotot „a nyelv egyik legjobb ismerőjének tartották a saját korában ... A nyelvjárások harca idején ő a józan, egyeztető, mondhatnánk »konszenzusos« nézetek híve volt, aki mindig szem előtt tartotta az irodalmi nyelv formálódását elősegítő lehetőségek megtalálását” (NYÍRKOS 2002: 108). Ennek a nyelvnek nagy hatása volt a finn nyelvre, finn írók, költők nyelvére például az egyik legnagyobb finn költő, Eino Leino esetében, akinek „az ősi múlt és a népi-nemzeti eposz iránti érdeklődését számon tartja az irodalom. A paltamoi nyelv, nyelvjárási és elbeszélő gazdagsága pedig megalapozták az ő virtuóznak mondott kalevalai nyelvnek a kifejlesztését” (NYÍRKOS 2000: 102).

2.3. A Kalevala (1849) nyelvénél előéletéhez hasonlóan érdekes annak utóélete is. A huszadik század utolsó harmadában divattá vált a normákkal leginkább szabályozott irodalmi, írott nyelvvel szemben a kötetlen beszélt nyelv írott változatának a használata, s ugyancsak divat lett a helyi rádiókban, sajtóban a helyi nyelvváltozat, nyelvjárás használata. Ennek a divatjelenségnek egyik érdekes példája a Kalevalának a savói nyelvre, pontosabban a finn nyelv savói nyelvjárására való fordítása. NYÍRKOS ISTVÁN kitűnő ismertetésében így ír erről: „annyi nagyon is valószínűnek látszik, hogy akit komolyan érdekel a mű, az mindenképpen közelebb érezheti magához a saját anyanyelvjárásában írt alkotást, mint a különböző finn, keleti és nyugati nyelvjárások sajátosságait ötvöző, Lönnrot-féle eredeti Kalevalát, másrészt az eredeti nyilvánvalóan ma már nyelvjárás archaizmust képvisel, szemben a mai, élő nyelvjárással, a savoival, amely megőrzött, de ma is élő vonásai ellenére is frissebb, elevenebb nyelvként hat ránk. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy maibb irodalmi nyelven szól hozzánk. Vagy ez — a savoi változatú Kalevala — nem irodalmi nyelvi alkotás? Nézetünk szerint feltétlenül az, csak éppen a nyelvjárást formálja irodalmi nyelvvé” (2001: 31). Úgy gondolom, hogy mint érdekes kísérlet feltétlenül figyelmet érdemel a Kalevala (1849) nyelvénél ez a valóban fordítása, de furcsa lenne látni a könyvespolcon a Kalevala és a savói „nyelvű” Kalevala mellett a hämei, a délnyugati, a pohjanmaai vagy a délkeleti „nyelvű” Kalevala-köteteket. Ezek nyelvét nem

tartom irodalmi nyelvnek, legfeljebb a nyelvjárások írott változatának. Amennyire közelebb hoznak egy művet egy kisebb terület olvasóihoz, legalább annyira távolítják a nyelvterület nagyobb részének lakóitól. Ugyanígy furcsa lenne a finn irodalom klasszikusainak (Kivi, Sillanpää stb.) műveit különböző nyelvjárásokra fordítva látni.

2.4. Sokkal járhatóbb útnak látszik a Kalevalát a mai finn irodalmi nyelvre fordítani, és így közelíteni a mai olvasóhoz. Nem tekintve a kisebb próbálkozásokat, például az 1980-as évek elején Martti Haavio Pienois-Kalevalájának a fordítását a 15-16 éves porvooi fiatalok beszélt nyelvére, amely a porvooi Linnajoki általános iskola felső tagozatában készült Marketta Adamsson vezetésével (ANTTONEN–KUUSI 1999: 140) stb., itt csak két átdolgozásról, „fordításról” lesz szó.

Az elsőt Kai Nieminen, a kitűnő költő és műfordító készítette 1999-ben. Nézzük módszerét az első ének első 36 sorában! A Kalevalából (1849) idézi az első hat sort, megadva ezzel a szöveg ünnepélyes, régies alaphangulatát, majd így folytatja: *Veliseni, hyvä ystävä, nyt kun satuimme / tapaamaan, tartu käteeni ja ryhdy / laulamaan kanssani. Lauletaan yhdessä / isiltä perityt laulut, kerrotaan mitä meille / on kerrottu, jotta nuoretkin kuulisivat / Väinämöisestä ja Ilmarisesta, / Lemminkäisestä ja Joukahaisesta, / saisivat tietää mitä aikoinaan tapahtui / Pohjolan perillä ja Kalevalan kankailla.* A szöveg régies alakjai eltűntek: *käteeni* (~ *kätehen*), *laulamaan* (~ *laulamahan*), *yhdessä* (~ *yhtehen* *yhittyämme*), *kankailla* (~ *kankahilta*), a szöveg könnyen olvasható, érthető prózává egyszerűsödött, amelyben csak a négy név tizenegy szótagú páros összekapcsolása ad némi ritmust, s csupán az utolsó sorban emlékeztet formailag is a Kalevala 35. és 36. sorára: *Pohjan peltojen periltä / Kalevalan kankahilta.*

A másik prózai átdolgozást Kirsti Mäkinen készítette az általános iskola alsó tagozatos tanulói számára. Mint mondja „a próza nyelve állandóan megújul, s a történeteket a kor saját nyelvén kell elmesélni. Például Haavio Kalevalája már visszavonhatatlanul elavult. Nem akartam a Kalevala nyelvét utánozni, ez meseterkélt lett volna” (JOENPELTO 2002: 4). A már többször vizsgált Kalevala-részből (I, 1–36) az első tizennégy sort idézi, a szöveg többi része kimarad. (A könyvben egyébként csaknem minden lapon találunk az 1849-es Kalevalából átvett részleteket!) Nézzük a fordítási megoldásokra az első ének 245–280. sorát. Az eredeti szöveg rövidítve: *Ajat eellehen menevät, / vuoet tuota tuonnemmaksi / uuen päivän paistaessa, / uuen kuun kumottaessa. / Aina uipi veen emonen, / veen emonen, ilman impi, / noilla vienoilla vesillä, / utuisilla lainehilla, ... Jo vuonna yheksäntenä, / kymmenentenä kesänä / nosti päätänsä merestä, / kohottavi kokkoansa. / Alkoi luoa luomiansa, [...] Kussa kättä käännähytti, / siihen niemet siivoeli; / kussa pohjasi jalalla, / kalahauat kaivaeli; ... Kylin maahan kääntelihe: / siihen sai sileät rannat; / jaloin maahan kääntelihe: / siihen loi lohiapajat; ... kasvatti salakaria / laivan laskemasijaksi, / merimiesten pään*

menoksi. Mäkinen átdolgozásában ez a részlet így hangzik (JOENPELTO már említett interjújából: Kirja on ajateltu ääneen luettavaksi 'a könyv hangos olvasásra készült'): *Aika* jatkoi kulkuaan. Ilmatar, veden emonen, uiskenteli vuosia meressä, utuisilla laineilla. Tuli kymmenes kesä. Ilman impi nosti päätänsä merestä ja aloitti luomistyönsä. Käsillään hän muotoili niemet ja lahden poukamat. Kylkeään kääntäen hän loi sileät rannat ja rantahietikot, jaloillaan hän polki kalastajille lohiaapajat ja kalahaudat, mutta nosteli hän karejakin merimiesten pään menoksi. Az eredeti verses szöveg erősen lerövidült, elmaradtak az ismétlések, párhuzamos sorok, a szóalakok a mai nyelvre jellemzőek (*veden, laineilla, kalahaudat* stb.). A tartalom azonban nem sérült, s ha megnézzük az átdolgozást — mutatják a kurzivált szavak —, nemcsak meglepően sok szó azonos, hanem három verssor is változatlanul átkerült ebbe a viszonylag rövid prózai szövegbe: *utuisilla laineilla; nosti päätänsä merestä; merimiesten pään menoksi*. Nem véletlen, hogy Tiina Joenpelto interjújának címében az új évezred Lönnrotjának nevezi Kirsti Mäkinent.

Mind a két könyv igen sikeres volt, nagyon sok dicsérő ismertetést írtak róluk, úgy látszik tehát, hogy a Kalevalával való *e l s ő* ismerkedésnek valóban kitűnő eszközei.

KISS ANTAL

Irodalom

- ANTTONEN, PERTTI-KUUSI, MATTI (1999): *Kalevala-lipas (Uusi laitos)*. Helsinki.
- JOENPELTO, TIINA (2002): Kirsti Mäkinen — uuden vuosituhannen Lönnrot [Kirsti Mäkinen — az új évezred Lönnrotja]. *Virke* 2002/2: 4–5.
- KAUKONEN, VÄINÖ (1956): *Elias Lönnrotin Kalevalan toinen painos*. Helsinki.
- KAUKONEN, VÄINÖ (1983): *A Kalevala születése*. Bp.
- LÖNNROT, ELIAS (1985): *A Régi Kalevala előszava / Vanhan Kalevalan esipuhe*. Bp.
- MÄKINEN, KIRSTI (2002): *Suomen lasten Kalevala*. Kertonut Kirsti Mäkinen, kuvittanut Pirkko-Liisa Surojegin [A finn gyermekek Kalevalája. Elmondta Kirsti Mäkinen, illusztrálta Pirkko-Liisa Surojegin]. Helsinki, 2002.
- NIEMINEN, KAI (1999): *Kalevala 1999*. Elias Lönnrotin vuoden 1849 Kalevalan pohjalta kirjoittanut Kai Nieminen, kuvittanut Adam Korpak. [Kalevala 1999. Elias Lönnrot 1849-es Kalevalája alapján írta Kai Nieminen, illusztrálta Adam Korpak]. Helsinki, 1999.
- NYIRKOS ISTVÁN (2000): A Kalevala művelődéstörténeti hatásáról. *Ethnica* 2: 101–6.
- NYIRKOS ISTVÁN (2001): Matti Lehmonen: Kalevala savon kielellä [= a Kalevala savoi nyelven]. *Ethnica* 3: 31–2.
- NYIRKOS ISTVÁN (2002): Kétszáz éve született Lönnrot Elias (1802–1884). *Ethnica* 4: 105–9.

- Pienois–Kalevala kouluja varten.* Összeállította MARTTI HAAVIO. WSOY. Porvoo–Helsinki, 1938.
- PULKKINEN, PAAVO (1986): Kalevala kirjasuomen sanaston lähteenä. *Virittäjä* 90: 278–305.
- RUOPPILA, VEIKKO (1967): *Kalevala ja kansankieli.* Helsinki.
- SZENTE IMRE (2001a): Kalevala. Fordította SZENTE IMRE. In: *Minoritates mundi — Literatura.* Szerk. PUSZTAY JÁNOS. Szombathely.
- SZENTE IMRE (2001b): Kedvcsináló a Kalevalához. *Hitel* 2001. szept. 65–76.
- TILLINGER PÉTER (2002): *A Kalevala első runója tíz magyar fordításban.* Összeállította TILLINGER PÉTER. A bevezető tanulmányt CSEPREGI MÁRTA írta. Szentendre.

Ezredfordulós köszönés- és megszólításformák a magyar nyelvközösségben

1. A jelen közlemény rövid híradás kíván lenni egy néhány esztendeje folyamatban levő kutatásról.

A szociolingvisztikával (társasnyelvészettel) való foglalkozás vezetett el a nyelvi tiszteletadás vizsgálatához, s az e téren szerzett kutatási és egyetemi oktatási ismeretek és tapasztalatok ahhoz, hogy megfogalmazódjék bennem a gondolat, majd pedig elhatározás: szükség volna az ezredfordulós évek magyar köszönés- és megszólításformáit számba venni és róluk szinkrón leírást készíteni. A szülőfalumban, Mihályiban végzett vizsgálat (Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban: Nyr. 117 [1993]: 208–28) arról győzött meg, hogy a falvakban is nagy átalakulások zajlanak a nyelvi tiszteletadás terén, s a vonatkozó vizsgálatok igazolták, hogy több szempontból is időszerű és hasznos vállalkozás a nyelvi udvariasság vizsgálata. (Elegendő ehelyütt DOMONKOSI ÁGNES közelmúltban megjelent munkájára, a debreceni egyetemi doktori iskolában született doktori disszertációra utalnom: Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. szám. Debrecen, 2002.) Úgy gondoltam, a vizsgálatot ki kell terjeszteni a Kárpát-medencei őshonos kisebbségi magyarságra is. A rendelkezésre álló személyi, pénzügyi és egyéb lehetőségek ismeretében jól tudtam azonban azt, hogy a tervezés időszakában sem szabad túl sokat markolni, ezért a megvalósíthatóság kritériumát tartva szem előtt úgy gondoltam, olyan, a magyar nyelvterületet szem előtt tartó gyűjtést indítok el, amely a 10–14 éves korosztály iskolában elérhető, magyarán a felső tagozatos (vagy gimnáziumi első négy osztályos) tanulóit célozza meg.

A munkálatokhoz 1996-ban fogtam, s miután elkészítettem a kérdőív első változatát, próbagyűjtéseket végeztem és végeztettem néhány egyetemi tanítvánnyal. A gyűjtések után doktori iskolánk szociolingvista és dialektológus hallgatóival beszéltek meg a tapasztalatokat. Ezek után véglegesítettem a kérdőívet, s e kérdőívvel folyik a gyűjtés immár hét esztendeje mind a mai napig.

A fölmérés célja az, hogy a magyar nyelvközösségben használatos köszönés- és megszólításformákról, a tegezés : magázás, a magázás és az önözés állapotáról hiteles képet nyerjünk. A felgyűjtendő adatok összehasonlíthatóságát azzal

biztosíthatjuk, hogy azonos kérdéseket teszünk föl adatközlőinknek. Közismert, hogy a kérdőíves módszer s az írásban való kitöltés biztosítja leginkább a sikert. Azért is ezt kellett választanom, mert arra nem volt lehetőség, hogy magam vagy néhány munkatársam a magyar nyelvterület több tucat települését fölkeresve elvégezzük a gyűjtést. Kínálkozott viszont az a lehetőség, hogy érdeklődő szomszédos országokbeli és hazai tanítványaim, illetőleg általános iskolákban és nyolc osztályos gimnáziumokban oktató ismerőseim közül nem kevesen készségesen vállalták a kérdőívek kitöltetésének megszervezését, lebonyolítását. E nélkül a segítség nélkül legfőljebb szűrőpróbaszerű gyűjtéseket és feldolgozást végezhettem volna. Nyilvánvalóan ennek is lett volna értelme. Sokkal pontosabb és megbízhatóbb azonban az a vizsgálat, amely szélesebb alapokon és jóval nagyobb korpusz elemzése alapján születik. Hogy ez lehetségessé válik, azt a gyűjtésben segítő tanítványaimnak, kollégáimnak köszönhetem és köszönöm.

A korosztály kiválasztását alapvetően a következők határozták meg. 1. A 10–14 éves diákok olyan nyelvi kommunikációs háló részei, amely szociológiai szempontból meglehetősen tagolt. Ugyanis ezek a diákok azok, akik nemcsak csoporton belül érintkeznek rendszeresen egymással (még erősek a családi kötelékek), hanem a csoporton kívül is rendszeres és aktív spontán kommunikációs kapcsolatban vannak a szűkebb család tagjaival és többnyire a család azonos településen élő rokonaival és ismerőseivel is. A diákok azok, akik az iskola révén hivatalos személyekkel (tanárok, papok, hivatalnokok) is kapcsolatot tartanak fenn. Azaz: a nyelvi tiszteletadás szempontjából fontos területekkel (azonos korúak : eltérő korúak, családtagok : nem családtagok, nők : férfiak, rokonok : ismerősök : idegenek) aktív a kapcsolatuk, következésképpen vonatkozó nyelvi készletük nagy valószínűséggel tartalmazza a korosztály-specifikus elemek mellett az adott beszélőközösségek nyelvi tiszteletadási formáit általában is. 2. A diákok azok, akik egyrészt leginkább elérhetők, mégpedig tömegesen, másrészt akik a kérdőív kitöltésétől nem vagy kevésbé idegenkednek (az iskolákban a kérdőív-kitöltés jó ideje már rutinfeladat). 3. Ez a korosztály az, amelynek tiszteletadási formái és ismeretei a jövőbe mutatnak, mert felnőtté válván a mai nagyobb iskolások viszik majd tovább az általuk ilyen-olyan okból helyesnek, megfelelőnek, követendőnek tartott nyelvi udvariassági formákat. 4. A serdülőkorú gyermekekben épülnek ki a nyelvi érték- és előítélet-struktúrák (is), ebből pedig az következik, hogy jövőbeli nyelvhasználatuk szóban forgó tartománya megalapozódása okainak a vizsgálatára is mód nyílik.

A kérdések egy részével független változókra kérdezünk (életkor, lakhely, nem; a foglalkozás értelemszerűen „tanuló”). A tanulók felekezeti hovatartozására való kérdést azért tartom itt fölöslegesnek, mert az egyik kérdésre (8/i.) adott válaszok egyszersmind erre a kérdésre adott feleletnek tekinthetők az esetek döntő többségében. Mivel különösen kisebbségi körülmények között várható, hogy a szűkebb család egy vagy több tagja nem magyarul vagy nem csak ma-

gyarul érintkezik az adatközlőkkel, az egyik kérdéssel azt tudakoljuk, ha nem magyarul, akkor mely nyelven beszél szűkebb családja tagjaival. A nyelvi tiszteletadási formák szempontjából ugyanis a két- vagy többnyelvűségnek fontos szerepe van.

A kutatópontok kiválasztásában az a szempont vezetett, hogy mind a településtípusok tekintetében, mind szociológiai és szociokulturális szempontból változatos terepekről és beszélőközösségekből származzanak az adatok. Ezért magyarországi és szomszédos országokbeli, illetőleg nagy- és kistelepüléseken (Budapest, nagyváros, kisváros, nagyobb és kisebb falvak, a nagyvárosokban belvárosi és külvárosi, illetőleg elit és nem elit iskolákban, s különböző típusú iskolákban: általános iskola, 8 osztályos gimnázium), valamint nemzetiségiéktől is lakott településeken egyaránt folytak és folynak gyűjtések. A kutatópont-hálózat egyenetlen lesz, mert a szomszédos országokban nem lehet annyi gyűjtést megszervezni, amennyit Magyarországon módom van megtenni. Pályáztam ugyan, hogy a gyűjtésben résztvevőket is tudjam motiválni és segíteni, de eddig eredménytelenül. Így a kutatópontok kiválasztódását lényegében az szabta meg, hogy a látókörömbe került tanítványok és kollégák mely településeken tudták megszervezni a gyűjtést. Feladatom tehát a munka eme fázisában elsősorban abban áll(t), hogy megszólítsam az embereket, és hajlandóságuk esetén kiderítsem, hol tudnák a gyűjtést elvégezni vagy elvégeztetni. Többször ismétlődött, hogy azt kellett mondanom: abban a városban, faluban, abban az iskolában, ahol a gyűjtést meg tudnák szervezni, már megtörtént a gyűjtés.

Úgy gondolom, talán nem lesz haszontalan közzétennem a kérdőív kérdéseit. Részint a segítség szándékával: esetleg adhat ötleteket azoknak, akik hasonló felméréseket kívánnak végezni. Részint pedig azért, mert a különböző hasonló tematikájú vizsgálatok összehasonlíthatóságát növelné, ha egy volumenét tekintve viszonylag nagyobbnak tervezett vizsgálatnak a gyűjtési szakaszában tudhatóvá válna, milyen kérdésekre adott válaszokból épül föl majd az elemzés alapjául szolgáló korpusz. Gondolok az egyetemek és főiskolák nyelvi tiszteletadási kérdések iránt érdeklődő magyar szakosaira is, akik tanári biztatásra esetleg ennek a kérdőívnek a segítségével készítenek szemináriumi dolgozatot vagy írnak szakdolgozatot. Ha így lenne, köszönettel venném mind a tanárok közvetítését, mind a diákok munkáját, különösen pedig a kitöltött kérdőívek és az elemzések megküldését!

2. A kérdőív.

1. Kód [ezt nem kell az adatközlőknek kitölteni], 2. A kérdőív kitöltésének helyszíne, és: Hol laksz? 3. A kitöltés ideje 4. Nemed: a) férfi, b) nő. 5. Születési éved. 6. Hányadik osztályba jársz? 7. Milyen nyelven beszélsz az alábbi személyekkel? Édesanyáddal, édesapáddal, nagyszüleiddel, testvéreiddel. Magyarul vagy más nyelven, és pedig... 8. Hogyan köszönsz te? a) édesanyádnak, b) édesapádnak, c) testvéreidnek, d) nagynéniknek/nagybácsiknak, e) férfi tanáraidnak,

f) tanárnőidnek, g) iskolatársaidnak, h) barátaidnak, i) papotoknak, j) nem rokon felnőtteknek. 9. Neked hogyan köszönnek? a) édesanyád, b) édesapád, c) nagyszüleid, d) testvéreid, e) nagynénik/nagybácsik, f) tanáraid, g) iskolatársaid, h) barátaid, i) papotok, j) nem rokon felnőttek. 10. Szüleid hogyan köszönnek? a) nagyszüleidnek, b) tanáraidnak, c) iskolatársaidnak, e) papotoknak, f) idegen felnőtteknek, g) idegen gyerekeknek. 11. Te tegezed vagy magázod? a) szüleidet, b) nagyszüleidet, c) nagynéniket/nagybácsikat, d) keresztszüleidet, e) testvéreidet, f) tanáraidat, g) iskolatársaidat, h) papotokat, i) idegen iskolásokat, j) idegen felnőtteket. 12. Téged tegeznek vagy magáznak? a) szüleid, b) nagyszüleid, c) nagynénik/nagybácsik, d) keresztszüleid, e) tanáraid, f) papotok, g) idegen felnőttek. 13. Mit mondanak a magázódó emberek a ti településeken: *maga* vagy *ön*? Például: *maga, Jóska bácsi* — *maga, doktor úr* vagy pedig: *Ön, Jóska bácsi* — *Ön. Doktor úr?* A megfelelő szót húzd alá! Ha mindkettőt használják, akkor húzd alá mindkét szót! 14. Hogyan szólítanak meg téged? a) édesanyád, b) édesapád, c) nagyszüleid, d) nagynénik/nagybácsik, e) keresztszüleid, f) tanáraid, g) papotok, h) idegen felnőttek. 15. Te hogyan szólítod meg? a) édesanyádat, b) édesapádat, c) nagymamá(i)dat, d) nagyapá(i)dat, e) nagynéniedet, f) nagybácsiidat, g) keresztanyádat, h) keresztapádat, i) bátyádat, j) nővéredet, k) öcsédet, l) hugodat, m) iskolatársadat, n) tanárnőidet/tanítónéniidet, o) tanáraidat/tanítóidat, p) az iskolaigazgatót, r) az orvost, s) papotokat, t) az idegen felnőtt nőket, u) az idegen felnőtt férfiakat. 16. Milyen köszönésformákat ismeresz? Sorold föl őket! 17. Ezek közül melyiket/melyeket szoktad használni? Sorold föl őket! 18. Neked milyen köszönésformák tetszenek a legjobban? Sorold föl őket!

3. Néhány adat és következtetés.

A korpuszból kiragadom néhány település néhány adatát, és megjegyzéseket fűzök hozzájuk. A települések: Budapest (XII. kerület, Kiss János Altábornagy Általános és Középiskola, gyűjtő: Pápay Kinga), Enying (Általános Iskola, gyűjtő: Nagy András Ödön), Kiskunfélegyháza (Általános Iskola, gyűjtő: Dufka Hajnalka), Tornalja (Szlovákia, gyűjtő Majercsik Mária).

Van-e még *m a g á z á s* a gyermekek részéről a gyermek : szülő és a gyermek : nagyszülő kapcsolatban? A szülőket mindenhol mindegyik adatközlő tegezi, a nagyszülőket legalább egy tanuló mindenhol magázza (Budapest: 5, Enying: 1, Kiskunfélegyháza: 13, Tornalja: 1).

A *maga* vagy az *ön* használatos-e megszólításformaként a nem tegeződők körében? Az adatok ezt mutatják: Budapest 32 (*maga*) : 57 (*ön*), Enying 12 : 12, Kiskunfélegyháza 64 : 68, Tornalja 66 : 63. Tehát a fővárosban az önözés szignifikánsan gyakoribb, a többi településen nincs lényegi különbség, a kisebbségi településen mutat némi többséget a magázás.

Ami a *m e g s z ó l í t á s f o r m á k* a t illeti, úgy tűnik, a nagyszülők egy része szólítja legváltozatosabban az unokákat, s nem a szülők gyermekeiket. A

vizsgált települések közül a felvidéki Tornalja tűnik ki érzelmileg is motivált nagyszülői megszólításformáival: a leggyakoribb a (kereszt-, illetőleg becéző-) névvel való megszólítás ezen a településen is (kb. 80%), de szerepelnek a következők is: *aranyvirág, babám, bogaram, csillagom, kedvescsillag, kisfiam, kislányom, kisszívem, narancsvirág, szememfénye, törpilla*. A budapesti nagyszülők körében előfordul az *aranyvirágszál, csillagvirágom, nyuszifül, szívemcsücske*, Enyingen pedig az *angyalkám* is (az utóbbi nyilván lányunokának szól).

Az adatok — ahogy várható volt — azt mutatják, hogy a legszámosabb és legváltozatosabb *k ö s z ö n é s f o r m á k* az iskolatársak egymás közötti kommunikációjában fordulnak elő. A testvérek egymás között kevesebb üdvözlésformát s kevesebb változatot használnak. Lássuk (Kiskunfélegyházát és Tornalját szembesítve egymással), hogyan köszönnek a válaszadó diákok testvéreiknek és tanulótársaiknak! A testvéreknek így köszönnek Kiskunfélegyházán: *szia* (75 adat), *helló* (21 adat), a többi csupán egy-két adatos: *bye, csá, csók, helcsi, helka, hi, szasz, szioka*, Tornalján pedig így: *szia* (59 adat), *cső* (19 adat), *helló* (5 adat), egy-két adatosak: *csaó, csaz, pá, szevasz*. A tanulótársak így köszönnek egymásnak: Kiskunfélegyháza: *szia(sztok)* és *helló(sztok)* a két nagy gyakoriságú köszönésforma, a többi jóval ritkább: *csá, csá csumi, csáó, császtok, csátok, csőmalac, csövi, csumi, hali, hellóka, hi, szervusz, szevasz*. Tornalja: *szia* és *cső* a két leggyakoribb forma, a sorban a *szevasz* és a *helló* következik, majd egy-egy adattal a *csaó, csasz, cső-cső, szervusz, szioka* és a *szasz*.

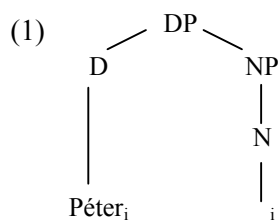
KISS JENŐ

A szibériai kapcsolat

avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén

Nyirkos Istvánt, hajdani kedves finn- és magyar nyelvészet-tanáromat 70. születésnapja alkalmából hadd köszöntsem egy olyan írással, mely a magyar nyelvtan egy látszólag rendhagyó jelenségének magyarázatát a magyar nyelv uráli múltjában, szibériai kapcsolataiban véli felfedezni.

Az alanyi és a tárgyas igeragozási paradigma használatának feltételeit a különféle magyar nyelvtanok eltérő megfogalmazásban, de a lényeget tekintve egybeeső módon adják meg. A MMNyR. (TOMPA 1961) és RÁCZ (1967) szerint az igét akkor ragozzuk tárgyasan, ha határozott tárgya van. KESZLER (2000) megfogalmazásában az ige akkor határozott ragozású, ha tárgya 3. személyű határozott tárgy. BARTOS (2000a) szintén egy olyan technikai megoldást kínál, melyben a tárgyas ragozás szükségessége a 3. személyű tárgyak esetén léphet fel. BARTOS (2000b) megoldása némileg eltérő; eszerint az ige akkor és csak akkor választ tárgyas ragozási paradigmát, ha tárgyának szintaktikai kategóriája DP, azaz, ha a tárgya határozott determinánssal szintagmát alkotó főnévi kifejezés. A tulajdonnevek természetesen mindegyik megközelítésben határozott főnévnek minősülnek. Bartos szerint például a tulajdonnév olyan DP-be (determinánsi kifejezésbe) ágyazott NP, melyben a főnév az N pozícióból az üres D pozícióba emelkedik, a következőképpen:

Ha az N-ből (azaz a főnévi pozícióból) a D-be (azaz a determinánsi pozícióba) való mozgást egy közbeékelődő jelző megakadályozza, akkor a határozott determinánst ki kell tenni:

(2) az okos Péter

A (szét nem szakított) birtokos szerkezetek alkotta tárgyak is tárgyas ragozást váltanak ki. A hagyományos megközelítés számára problémát okoz, hogy milyen alapon tulajdonítson például a (3 a,b) alatti mondatok tárgyának határozottságot:

- (3) a. *Csak [egy diák néhány versét] hallgattuk meg.*
 b. *Csak [egy diáknak néhány versét] hallgattuk meg.*

BARTOSnál mind a (3a), mind a (3b) alatt illusztrált birtokos szerkezet DP kategóriájú. A ragtalan birtokost megelőzi, a *-nak/-nek* ragos birtokost pedig követi egy többnyire látható, de a fenti példákban rejtve maradó határozott névelő (vö. *a Péter kalapja* — *Péternek a kalapja*). Az *egy diák néhány versét* típusú kifejezések élén azért nem hangzik az *az* névelő, mert ha a névelőt másik determináns, ez esetben az *egy* követi, akkor — egy SZABOLCSI (1992) megállapította szabály értelmében — a névelő törlődik. Az *egy diáknak néhány versét* szerkezetben a szintagma alaptagjának határozottságát mutató determináns a *néhány versét* szakasz előtt kellene, hogy álljon (*egy diáknak a néhány versét*). Ekkor a határozott névelőt követő *néhány* determináns váltja ki a névelő törlését.

É. KISS (1998) megközelítésében maga a birtokos játszik determinánsi szerepet, ezért DP kategóriájú a birtokos szerkezet.¹

Mind a hagyományos leírás, mind a BARTOS (2000b), illetve a sok tekintetben BARTOST követő É. KISS (1998)-féle megközelítés számára problémát jelent az a tény, hogy a 3. személyű ige 1. és 2. személyű személyes névmási tárgy esetén, a 2. személyű ige 1. személyű személyes névmási tárgy esetén, valamint a többes szám 1. személyű ige 2. személyű személyes névmási tárgy esetén alanyi ragozást kíván. (Az 1. és 2. személyű visszaható névmások lényegében egy 3. személyű főnév, a *mag* birtokos személyragos alakjai, és 3. személyű alakokként szabályosan tárgyas ragozást váltanak ki.) A következő esetek szorulnak tehát magyarázatra:

(4)	<i>ő lát engem/minket</i>	<i>ők látnak engem/minket</i>
	<i>ő lát téged/titeket</i>	<i>ők látnak téged/titeket</i>
	<i>te látsz engem/minket</i>	<i>ti láttok engem/minket</i>
	<i>mi látunk téged/titeket</i>	

Szemantikailag az 1., illetve 2. személyű tárgy nem tekinthető határozatlannak, mint a 3. személyű tárgy. BARTOS (2000b) és általában a generatív nyelvészet felfogásában a személyes névmások — a tulajdonnevekhez hasonló-

¹ Szétszakított birtokos szerkezet, azaz a birtokosnak a birtokos szerkezetből való kiemelése esetén a birtokos tekinthető akár határozottnak, akár határozatlannak.

(i) *Egy diáknak meghallgattuk néhány versét.*

(ii) *Egy diáknak meghallgattunk néhány versét.*

Ez a BARTOS-, illetve az É. KISS-féle keretben úgy vezethető le, hogy az (i) esetben a *-nak/-nek* ragos birtokost DP kategóriájú birtokos szerkezetből emeltük ki, s a szerkezet kategóriája a kiemelés után sem változott meg. Ha a birtokost eleve a birtokos szerkezeten kívül vesszük fel, a határozott névelő nélküli birtokszó NP kategóriájú.

an — DP kategóriájúak. Semmi okunk sincs rá, hogy az 1. és 2. személyű névmásokat ne határozott DP-kként, hanem határozatlan NP-kként elemezzük.

További megoldatlan problémát jelent az egyes szám 1. személyű igén 2. személyű tárgy esetén megjelenő *-lak/-lek* rag, mely nem illik sem a tárgyas, sem a tárgyatlan paradigmába; esetlegességnak tűnik a grammatika rendszerében. (TOMPA [1961] és RÁCZ [1961] a tárgyas paradigma részének tekintik. KESZLER [2000] felfogásában az általános — azaz az alanyi — paradigmába tartozik.)

(5) *én látlak téged/titeket*

A *-lak/-lek* mibenlétére nincs igazán meggyőző magyarázat. Az uralkodó nyelvtörténeti álláspont szerint a *-lak/-lek -l* eleme a gyakorítóképzővel azonos (lásd ABAFFY 1991-et). Az egyszerű *kérek valamit*, valamint a gyakorító *kéreklek valamit* típusú alakok között a tárgy személye szerinti funkciómegoszlás ment végbe. REBRUS (2000) 2. személyre utaló morfémát lát az *-l*-ben. Magam is osztom ezt a nézetet. Nem véletlen, hogy a nyelv azt a 2. személyű személyragot alkalmazta a tárgy 2. személyének kifejezésére, mely az ősmagyar korban a mediális igék 2. személyű alanyának jelölésére szolgált — hiszen a mediális igék 2. személyű alanyára utaló toldalék lényegében a patiensnek, azaz a cselekvés elszenvedőjének: a prototipikus tárgynak a 2. személyét jelöli. Azonban, ha a *-lak/-lek* valóban a 2. személyű tárgyra utaló *-l* és az egyes szám 1. személyű alanyra utaló *-k* morfémák kombinációja, akkor is rejtély marad, hogy miért csak egyes szám 1. személyű alany esetén kell a 2. személyű tárgyat az igén kifejezni.

Az újgrammatikusoktól a generatív nyelvészekig több nyelvészeti irányzat művelőiben él az a meggyőződés, hogy a nyelvi tények rendszert alkotnak. Ha egy jelenség rendszerszerűtlennek tűnik, ez annak a jele, hogy még nem ismerjük fel a jelenséget mozgató törvényt.

E meggyőződésünknek megfelelően az 1. és 2. személyű tárggyal való igeegyeztetést is törvény irányítja — ha nem is univerzális, csak a nyelvek egy csoportjára jellemző törvény. E törvényt COMRIE (1980) írta le az északkelet-szibériai csukcs, korják és kamcsadál nyelvek tényei alapján.

COMRIE megfigyelése szerint e nyelvekben a mondatban kifejezett esemény szereplői, illetve az őket megtestesítő igei személyragok személyük szerint egy ún. elevenségi (animacy) hierarchiába rendeződnek. Ennek lényege, hogy az 1. személy prominensebb, mint a 2. személy, s a 2. személy prominensebb, mint a 3. személy, és az egyes számú alakok is prominensebbek mint a többes számúak.

A csukcsban, a korjában és a kamcsadálban — az ugor és a szamojéd nyelvekhez, valamint a mordvinhoz hasonlóan (lásd KERESZTES 1994-et) — az ige egyezik mind alanyával, mind tárgyával. Az egyeztetést az alábbi megszorítás korlátozza:

- (6) *Inverz egyeztetési tilalom*.² Egy ige tárgyának kevésbé prominensnek kell lennie, mint az ige alanyának. Az e követelményt megsértő tárggyal az ige nem egyeztethető.

A prominencia fogalmát a három nyelv, illetve a nyelvek különféle nyelvjárási némileg eltérően, az alábbi hierarchiát másképp tagolva értelmezik:

- (7) E/1.személy > T/1. személy > E/2. személy > T/2. személy > E/3. személy > T/3. személy

A korjában csak a 3. személyben van szám szerinti megkülönböztetés. A csukcsban a hierarchia első négy lépcsőfoka esik egybe, a következőképpen:

- (8) 1. személy } > E/3. személy > T/3. személy
2. személy }

A kamcsadálban a hierarchia csak két fokozatú:

- (9) 1. személy } > T/3. személy
2. személy }
E/1. személy }

A korják tárgyas igeragozásban az alanyi egyeztető morféma az ige előtt, a tárgyi egyeztető morféma az ige után jelenik meg. Az inverz egyeztetési tilalom az alábbi morfémák együttes előfordulását zárja ki:

- (10) *3. személyű alany — 1. személyű tárgy
*3. személyű alany — 2. személyű tárgy
*2. személyű alany — 1. személyű tárgy
*T/3. személyű alany — bármilyen tárgy

Az inverz egyeztetési tilalom hatálya alá kerülő esetekben a tárgyi egyeztető morféma elmarad, azaz az ige tárgyas ragozás helyett alanyi ragozásban áll.

Lényegében ugyanezt tapasztaljuk a magyarban is. Tétélezzük fel, hogy a tárgyas ragozású ígéhez a morfoszintaxis szintjén a magyarban is két morféma: egy BARTOS (2000b) és REBRUS (2000) által *-(j)a/-j/-i/-e*-ként azonosított tárgyi egyeztető morféma, valamint egy alanyi személyrag kapcsolódik. Egyes szám 1. és 2. személyben a két morféma kombinációját egy elem testesíti meg; azonban többes számban, valamint egyes szám 3. személyben a $\emptyset$ alanyi személyrag előtt világosan felismerhető a *-(j)a/-j/-i* tárgyi egyeztető elem:

² Az *inverz egyeztetési tilalom* terminus *inverz* elemét COMRIE (1980) az észak-amerikai indián nyelvek grammatikáiból kölcsönözte. Több észak-amerikai indián nyelvben, például az algonkin nyelvekben is szerepet játszik egy, a (7) alattihoz hasonló hierarchia. E nyelvekben az ige ún. direkt vagy inverz alakban állhat, attól függően, hogy az ige alanya és tárgya közül melyik a prominensebb. Az olyan igealakot nevezik direkt igealaknak, mely prominensebb alannal és kevésbé prominens tárggyal (például 1. személyű alannal és 3. személyű tárggyal) áll együtt. Ha a tárgy prominensebb az alannál, akkor az ige inverz alakú. E nyelvekben az alanyi és a tárgyi névmás nem ragozódik, a szórendjük szabad, tehát abból állapítható meg, hogy melyikük a tárgy és melyikük az alany, hogy az ige direkt vagy inverz alakban áll-e.

- (11) *én lát-om/kér-em őt* *mi lát-j-uk /kér-j-ük őt*
 te lát-od /kér-ed őt *ti lát-já-tok/kér-i-tek őt*
 ő lát-ja-Ø/kér-i-Ø őt *ők lát-já-k/kér-i-k őt*

Tételezzük fel továbbá, hogy a magyarban a (7) alatti hierarchia alábbi változata van érvényben:

- (12) $E/1. \text{ személy} > \left\{ \begin{array}{l} T/1. \text{ személy} \\ 2. \text{ személy} \end{array} \right\} > 3. \text{ személy}$

Eszerint tehát a beszélő a legprominensebb; nála kevésbé prominens a társalgás többi résztvevője, míg a társalgásban részt nem vevők a legkevesbé prominensek.

A magyarban az inverz egyeztetési tilalom enyhébb, mint a kelet-szibériai nyelvekben: egy 3. személyű alany egyezhet egy vele egyformán prominens 3. személyű tárggyal. Azaz:

- (13) *Inverz egyeztetési tilalom* (magyar változat). Egy ige tárgyának kevésbé prominensnek kell lennie, mint az ige alanyának, kivéve, ha az alany maga is a hierarchia legalsó fokán áll. Az e követelményt megsértő tárggyal az ige nem egyeztethető.

Ez az inverz egyeztetési tilalom az alábbi morfémakombinációkat fogja ki-zárni, azaz az alábbi esetekre ír elő alanyi ragozást a tárgyas ragozás helyett.

- (14) *3. személyű alany — 1./2. személyű tárgy
 vö. *ő lát engem/téged/minket/titeket*,
 ők látnak engem/téged/minket/titeket
 *2. személyű alany — 1. személyű tárgy
 vö. *te látsz engem/minket*, *ti láttok engem/minket*
 *T/1. személyű alany — 2. személyű tárgy
 vö. *mi látunk téged/titeket*
 *T/1. személyű alany — E/1. személyű tárgy
 vö. *mi engem választottunk*

Az E/1. személyű alany + 2. személyű tárgy morfémakombináció nem sérti meg az inverz egyeztetési tilalmat — tehát ebben az esetben számítunk a tárgyi egyeztető morféma jelenlétére. Egyes szám 1. személyű alany esetén meg is jelenik a 2. személyű tárgyra utaló *-l*:

- (15) *én lát-l-ak téged/titeket*

BARTOS (2000b) és REBRUS (2000) tárgyasragozás-leírását pontosítva, bizonyos szempontból TOMPA (1961) és RÁCZ (1967) álláspontjához közelítve tehát azt kell mondanunk, hogy a magyarban a tárgyi egyeztető morféma is többalakú a tárgy személyétől függően: 3. személyű tárgy esetén *-(j)a/-j/-i/-e*, 2. személyű tárgy esetén pedig *-l*.

Összefoglalva az elmondottakat: az a látszólag rendhagyó tény, hogy a magyarban 3. személyű alany és 1. vagy 2. személyű tárgy esetén az ige alanyi ragozása, egyes szám 1. személyű alany és 2. személyű tárgy esetén viszont visel tárgyi egyeztető morfémát, levezethető az északkelet-szibériai korják, csukcs és kamcsadál nyelvekben megfigyelt inverz egyeztetési tilalomból. Az inverz egyeztetési tilalom ezidáig a magyaron kívül csak az említett három északkelet-szibériai nyelvből ismert. Jóllehet több észak-amerikai indián nyelvben is találunk a (7) alatti hierarchiára épülő jelenségeket (lásd a 2. jegyzetet), nyilvánvalóan nem univerzális nyelvi sajátyságról van szó. Kérdés, hogy vajon a magyar és a korják-csukcs-kamcsadál nyelvek egyedi fejlődése során véletlenszerűen kialakulhatott-e egy lényegében azonos megszorítás. A korják, csukcs és kamcsadál nyelveket szoros genetikai rokonság fűzi össze. A magyart genetikai rokonság nem köti e nyelvcsoporthoz. Azt azonban érdemes volna megvizsgálni, hogy vajon az uráli nyelvcsalád szibériai nyelveiben nem fedezhetők-e fel az inverz egyeztetési tilalom jelei, azaz vajon nem egy hajdani, az uráli és az északkelet-szibériai nyelveket is magába foglaló nyelvsvövetségre utaló jelenséggel van dolgunk. Az uráli nyelvekkel és a kelet-szibériai jukagírral kapcsolatban már vetődött fel ilyen hipotézis.

É. KISS KATALIN

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (1991): Az igei személyragozás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 122–60.
- BARTOS HUBA (2000a): Az alanyi és a tárgyas ragozásról. In: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–MALECZKI MÁRTA. Szeged. 153–70.
- BARTOS HUBA (2000b): Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: *Strukturális magyar nyelvtan II. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 653–761.
- COMRIE, BERNARD (1980): Inverse verb forms in Siberia: evidence from Chukchee, Koryak and Kamchadal. *Folia Linguistica Historica* 1: 61–74.
- KERESZTES LÁSZLÓ (1994): The definite conjugation in Finno-Ugric languages. *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 19–33.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) (2000): *Magyar grammatika*. Bp.
- É. KISS KATALIN (1998): Mondattan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: *Új magyar nyelvtan*. Bp. 1–186.
- RÁCZ ENDRE (1967): Mondattan. In: *A mai magyar nyelv*. Szerk. BENCZÉDI JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ. Bp.
- REBRUS PÉTER (2000): Morfofonológiai jelenségek. In: *Strukturális magyar nyelvtan II. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 763–949.
- SZABOLCSI ANNA (1992): A főnévi csoport szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 179–298.
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) (1961): *A mai magyar nyelv rendszere. I.* Bp.

Bugás, bugázik

0. Mi, akik az 1980-as években hallgatói voltunk, sok mindent kaptunk Nyirkos István tanár úrtól. Én tőle kaptam például hangtörténeti ismereteim egy jó részét, és szintén ő a forrása legkorábbi szociolingvisztikai tudásomnak is, amit 1986 tavaszán a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar szakának első ízben meghirdetett szociolingvisztika szemináriumán szerezhettem meg.

Aztán kaptunk tőle mást is: kiváló passzokat vagy éppen kőkemény szereléseket — attól függően, hogy vele egy csapatban vagy éppen ellene fociztunk.

Ő is kapott tőlünk néhány meglepetést. Tőlem például azt, hogy jelentkezési lapom aláírásakor tudta meg, hogy ő a „katonai zsargonról” írott diákköri dolgozatom témavezetője.

De talán szívesebben emlékszik Nyirkos tanár úr¹ egy másik meglepetésre: arra az 1987-ben, finnországi hosszú kiküldetésére indulása előtt tanítványaitól kapott emlékkönyvre (készült két számozott példányban:-), melyben „A Nyirkos név etimológiája” [ejtsd: etimológiája], valamint „Az István név eredete és jelenlegi helyzete” mellett olyan korszakalkotó írások „jelentek meg”, mint a „Nyúl-fogó-Lurkó” című déli osztják futó-kaland vagy az „Alucuhuli besedu”, nyelvtörténetünk máig méltatlanul mellőzött emléke, hogy a grúz– vagy éppen eszperantó–magyar nyelvrokonság korszakos jelentőségű bizonygatásairól ne is szóljak.

Tanár és diák persze kaphat és adhat úgy is, hogy nem tud róla. Így kaptam (szereztem?, loptam?) Nyirkos tanár úr egy kétmondatos szemináriumi megjegyzéséből annak ötletét, hogy a finn *soppakanuuna* és a magyar *gulyáságyú* esetleg összefüggenek (következményeit ld. KIS 1991). Most, hogy tizenhat év után Nyirkos tanár úr számára újabb tisztelgő kötet összeállítása vált aktuálissá, szeretném sok-sok adományát egy újabb „lopással” megköszönni:

1.1. A mai börtönszleng egyik legismertebb szava a ’lop, eltulajdonít’ jelentésű *bugázik* (SZABÓ 2003). A *bugázik* ige és igekötős (*elbugáz, megbugáz* ’el-lop’), illetve főnévi származékai (*bugázás* ’lopás’, *bugás, bugázó* ’tolvaj’: uo.)

¹ Mint BOGÁR EDIT és MATICSÁK SÁNDOR, az első Nyirkos-emlékkönyv szerkesztői méltatják: oktatási dékán- és diákhelyettes, diákjaink egyik fő patrónusa, érdemes és kiváló nyelv-járásgyűjtő, a DAB [Debreceni Alkoholbarátok Bizottsága] tiszteletbeli tagja, a tanszéki estek és szalonnasütések többszörösen kitüntetett nótafája, az antialkoholizmus, antinikotinizmus és antibizmus térkalácsrenddel és dicsérő oklevéllel kitüntetett lovagja.

tolvajnyelvi szótárainkban az 1920-as évek óta fordulnak elő. A szócsalád eleinte három speciális tolvajlási módot jelölt: (1) az alkalmi, (2) a vásárlás közbeni, vásárlás színlelése alatt történő, illetve piaci és (3) az ún. csomaglopást, járművekről történő tolvajlást. A későbbiekben ezen jelentések elhomályosulásával, a jelentés tágulásával felvette a (4) 'kis értékű, apróbb tárgyak eltulajdonítása' jelentést is. Vö.:

bugázik 1924: *bugázni* 'lopni (alkalmi lopás, nem hivatásszerű)' (SZIRMAY 1924: 19), 1945 előtt: *bugázik* 'járműről lop' (ZOLNAY–GEDÉNYI 1996: 92), 1960-as évek: *bugázni* '(főként apróbb tárgyakat) lopni' (VELKEI é. n.).

elbugáz 1960-as évek: *elbugázni* '(főként apróbb tárgyakat) ellopni' (VELKEI é. n.).

bugázás 1924: *bugázás* 'alkalmi lopás, piaci lopás' (SZIRMAY 1924: 19), 1945 előtt: *bugázás* 'piaci lopás; csomaglopás' (ZOLNAY–GEDÉNYI 1996: 92), 1987: *bugázás* 'alkalmi lopás, piaci lopás, csomaglopás' (BOROSS–SZÜTS 1987: 25), 1991: *bugázás* 'alkalmi lopás' (FAZAKAS 1991: 102).

bugázó 1926: *Bugázó* 'aki vásárlás közben lop; csomagtolvaj' (KÁLNAY–BENKES 1926: 5, 43, 45), 1945 előtt: *bugázó* 'tolvaj, aki utcán járműről csomagot lop; tolvaj, aki vásárlás közben lop' (ZOLNAY–GEDÉNYI 1996: 92), 1945: *bugázó* 'aki vásárlás közben lop' (KEPES 1945: 193).

bugás 1960-as évek: *bugás* 'tolvaj, alkalmi csomagtolvaj' (VELKEI é. n.), 1963: *bugás* 'tolvaj, alkalmi csomagtolvaj' (KISS 1963: 48).

1.2. Az 1960-as évek táján a szócsalád jelentése a szavak „kisebb szociális körből nagyobb körbe” kerülésével — tökéletes összhangban MEILLET megfigyelésével (GOMBOCZ 1997: 163) — tovább tágult az általában vett 'lopás'-ra:

bugázik 1963: *bugázni* 'ellopni' (KISS 1963: 48), 1980: *bugázni* 'lopni' (NAGY 1980: 2), 1991: *bugázni* 'lopni' (C. FEHÉR 1991: 122).

elbugáz 1998: *elbugáz* valamit 'csen, ellop valamit' (BENCZE 1998).

megbugáz 1988: *megbugáz* 'ellop' (GRÁD 1988).

bugázás 1963: *bugázás* 'lopás' (KISS 1963: 48).

bugás 1946: *Bugások* 'tolvajok' (VÖDÖR 1946), 1987: *bugás* 'tolvaj, lopós' (BOROSS–SZÜTS 1987: 25).

1.3. A *bugázik* és családja napjainkra kívül került a bűnözői szlengeken és általánosan ismertté vált. Adatolták már a rendőrszlengben², a javító-nevelő otthonok szlengjében³, a diáknyelvben⁴, és újabb szlengszótárainkat⁵ vizsgálva úgy

² *Megbugáz* 'lop' (SZEGFÜ MÁRTA gyűjtése: Békéscsaba, 1996)

³ *Elbugáz* 'ellop' (BALOGH 1998), *bugázik* 'lop, autót feltör' (KALCSÓ 1998).

⁴ *Bugázik* 'lop' (THOMANN–TÓTH 1994: 20), *elbugáz* 'ellop' (uo. 35), *megbugáz* 'ellop' (KARDOS–SZÜTS 1995: 99), *elbugázták* 'valamit elloptak, valami eltűnt' (HOFFMANN 1996: 45), *megbugázták* 'valamit elloptak, valami eltűnt' (uo. 46), *megbugáz* 'ellop' (ÁRVA ILDIKÓ gyűjtése: Hajdú-Bihar megye, 2002).

⁵ *Bugázás* 'lopás', (*el/meg*)*bugáz* 'lop, ellop' (ANDRÁS T.–KÖVECSES 1989: 317), *bugázás* 'lopás', *bugázik* 'lop, ellop' (KÖVECSES 1998: 46), *elbugázik* 'ellop' (uo. 75), *megbugázik* 'lop, ellop' (uo. 194); *megbugázás* 'lopás' (SzlSzt. 1998: 30), *buga* 'lopás; csomag; pénz', *bugás* 'tolvaj; lopós', *bugázás* 'alkalmi lopás', *bugázik* 'lop, ellop' (DAHN 1999: 46), *megbugáz* 'ellop' (uo. 197). — Az internetes közszleng szójegyzékek közül az *elbugázza* 'ellopja' szót tartalmazza például VÉKÁSI ATTILA gyűjteménye (<http://szlengszotar.ini.hu>), és számos (ál)szlengben íródott szövegnek is kulcsszava a *buga*, *bugázik* (vö. <http://kiskacs.freeweb.hu/jasperikarusz.html>).

tűnik, közszlengünknek is része lett. Terjedését mutatja, hogy újabb származékai is felbukkantak. Ilyen az 1990-es évek börtönszlengjében is adatolt (SZABÓ 2003), de a diáknyelvben már 1980 előtt feltűnt *bugajakab* 'tolvaj' (THOMANN-TÓTH 1994: 20)⁶, a *megbuggant* 'lop, ellop' (KÖVECSES 1998: 194) és a *bugeszol* 'lop' (SZABÓ 2003).

Közvetlenül a 'lop' jelentésű *bugázik* családjához kell sorolnunk a belőle elvonással keletkezett 'lopás' (BOROSS-SZÜTS 1987: 25), 'lopott holmi' (KISS 1963: 47, VELKEI é. n.) és 'csomag' jelentésben (SZIRMAY 1924: 19, KÁLNAY-BENKES 1926: 14, 21, 45, KEPES 1945: 193, KISS 1963: 47, VELKEI é. n., BOROSS-SZÜTS 1987: 25) ismert *buga* szót is.

A szlengbeli *buga* 'lopott holmi'-ből származtatható a *buga* 'pénz'⁷ (THOMANN-TÓTH 1994: 20, KARDOS-SZÜTS 1995: 39; SZEGFÜ MÁRTA gyűjtése: Békéscsaba, 1996), és a *bugázik* 'lop, nem egyenes dolgot művel'-ből ered a *bugázik* 'hazudik'⁸ (HÉZSER 1998), a *bugamanci* 'hazudós lány' (uo.), a *bugázik* 'titokban csinál' (NAGY KRISZTINA gyűjtése: Eger, 1996), és a *bugás* 'gyanús' (NOCHTA 1996). A szóalkotásban rendkívül aktív diáknyelv további jelentésekben is alkalmazza a *bugá*-t: az eredeti kifejezésből annak pozitív értékjelentése (vö. SZILÁGYI N. 1997: 11–3) alapján lett a *buga* 'jó' melléknév (THOMANN-TÓTH 1994: 20), és a negatív értékjegyekből alakult ki a szó 'ügyetlen diák' (HELLE 1992) jelentése.

2.1. A *bugázik* 'lop' eléggé nyilvánvalónak látszó módon az értelmező és tájshótárainkban adatolt *buga* szavak valamelyikéből származik. E munkákban (vö. ÉrtSz., ÉKsz., Tsz. MTsz., ÚMTsz.) a *buga* szót (*búga* alakban is) az alábbi jelentésekben említik:

buga¹ 1. Fürtösen összetett fürt virágzat. 2. Kerek, gömbölyű vagy kúp alakú virágzat vagy termés. 3. Dohány ki nem nyílt bimbója. 4. Gubacs 5. Gubó.

buga² 1. Kis szarvú vagy szarvatlan (marha). 2. Ostoba, bugris.

buga³ Fémből, különösen acélból hengerelt vagy öntött féltermék.

A *bugá*-t ismerjük még 'nyakatlan ködmön' jelentésben is (NéprLex. III, 293; vö. *guba*¹ 'fürtös felsőkabát'), de ez a szlengszó eredete szempontjából valószínűleg ugyanúgy figyelmen kívül hagyható, mint a *buga¹*-ből keletkezett *buga³*.

2.2. A 'lopás' jelentéskörbe tartozó *bugáz* és szócsaládja közvetlen előzményeként a *buga¹* és a *buga²* szavak vehetők számba. Ezeket szófejtő szótáraink (szerintem tévesen) két különböző előzményre vezetik vissza. E szerint a *buga¹* a *bog* 'csomó' szó családjába tartozik (vö. TESz. I, 379, EWUng. I, 143), míg a *buga²* ismeretlen eredetű (uo.), és — bár a TESz. ezt „erősen kétséges”-nek tartja — a törökségi nyelvek *buga*, *boga* 'bika' szavaival hozzák összefüggésbe.

⁶ A szó bizonyára „A Tenkes kapitánya” című filmből ismertté vált *Buga Jakab* nevéből keletkezett szójátékkal, és nem a „Buga Jakab éneke” címen számon tartott versünk ihlette. — Magának a *Buga* névnek a létrejötte egyébként többféleképpen is magyarázható (vö. KÁZMÉR 1993: 191), ám valószínűleg ezek nincsenek közvetlen kapcsolatban a szócsalád tolvajlást jelentő ágával.

⁷ A jelentés kialakulásában valószínűleg szerepet játszott a végső soron szintén a *bog*-hoz (és bizonyos a *guberál*-hoz is) kapcsolódó *guba* 'pénz' szó is.

⁸ A *bugázik* 'hazudik' szintén elterjedni látszik, a webkeresők számos találatot adnak rá.

2.3. A *buga*² török (többek szerint kun⁹) eredetét látszólag támogatják a szlengbeli *buga* legkorábbi előfordulásai, hiszen első tolvajnyelvi szójegyzékeink, a 18. századi alföldi zsványnyelv emlékei a *buga*, *búga* szót kivétel nélkül 'ökör', ritkábban 'tehén' jelentésben ismerik: 1775: *Buga* 'Ökör' (PiarSzőj.; vö. SCHRAMM 1962: 108), 1776: *Buga* 'Ökör' (ZsivSz.; vö. NAGY 1970: 35), 1782: *Búga* 'Ökör' (JablSzőj.), ?1775/1811: *Buga* 'Ökör[,] tehény' (EgriSzőj.; vö. HEINLEIN 1908: 268).

Ezek az adatok azonban sokkal inkább a török eredet ötletének elvetését erősítik: nagyon valószínűtlen, hogy éppen egy szlengszó őrizte volna meg eredeti (átadáskori) jelentésében a magyar nyelvjárások egyik szavát, hisz a *bugá*-nak — mint IMPLÓM JÓZSEF rámutatott — „Csak a tolvajnyelvben volt 'ökör' jelentése... Eredetileg a 'hibás (összehajló, csonka vagy apró) szarvnak volt a jelzője... Majd az ilyen ökör jelzőjeként 'buga szarvú'... Végül főnévként 'buga szarvú ökröt' jelentett” (1972: 336).

Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a *buga*² is a 'csomó, kidudorodás' jelentésű *bog*-ból származik, és etimológiailag-szemantikailag szorosan összefügg a *buga*¹-gyel. Eredeti jelentése 'szarvkezdemény; csökött, kis szarv' lehetett. Ezt a feltevésünket erősíti a vadász szaknyelv is, amelyben a *buga* jelentése 'agancstő' (RÁZSÓ–NAGY 1928: 15, 40, 48, 51; vö. még: „A szarvasborju élete első esztendejének végén a homlokcsont a bőr alatt sarjadzásnak indul, kidudorodik és *bog*, *buga* vagy *gomb* keletkezik rajta”: uo. 12).

2.4. A *buga* meglátásom szerint a magyar nyelvjárásokban sohasem jelentett szarvasmarhát, viszont a '(valamiféle) szarv' jelentéséből jól magyarázható a tolvajnyelvi 'ökör' jelentés, hiszen maguk a *bugá*-t tartalmazó argó szójegyzékek is több olyan adatot őriznek, amelyek az állatot (metonimikusan, metaforikusan) valamilyen tulajdonságról nevezik meg.¹⁰ Természetesen — nem feledve, hogy egy szónak több „gyökere” is lehet: vö. SZILÁGYI N. 1999) — nem zárhatjuk ki teljesen a szó jelentésének alakulásában a kun hatást sem, hiszen MÁNDOKY KONGUR szerint a kunok nyelvi beolvadása csak a 17. század végére, azaz alig száz évvel a zsványnyelv *buga* 'ökör' szavának felbukkanását megelőzően zárult le (1993: 30). Talán véletlen, talán nem, de mindenképpen említésre méltó a kun hatás lehetőségével kapcsolatosan az is, hogy a *buga*, amely a pásztor szókincsből elsősorban nem az Alföldön ismert (vö. HERMAN 1914: 454), 'ökör' jelentésben éppen a Nagykunság szomszédságában tűnik föl először.

⁹ MÁNDOKY KONGUR szerint a magyarországi kunban a szónak mind a *buqa* (ez az alak volt — természetesen egy másik törökségi nyelvekből — a magyar *bika* előzménye, vö. LIGETI 1986: 279–80), mind a *búga* változata megvolt (1993: 149).

¹⁰ Ezekben az emlékekben a folyamatos melléknévi igenévből alakult megnevezések a leggyakoribbak (PiarSzőj.: *Csacsogó*, JablSzőj.: *Csatsogó*, ZsivSz.: *Csácsogó*, EgriSzőj.: *Csahogó* 'kutya', PiarSzőj., ZsivSz., JablSzőj., EgriSzőj.: *Kaparó* 'tyúk', ZsivSz., JablSzőj.: *Rikkantó* 'kacsa', EgriSzőj.: *Suszogó* (!) 'disznó'), de egyéb megoldások is akadnak: PiarSzőj., ZsivSz., JablSzőj.: *Füles*, EgriSzőj.: *Füles* 'ló', PiarSzőj., ZsivSz.: *Piarista*, JablSzőj.: *Piárista* 'pulyka', PiarSzőj., ZsivSz., EgriSzőj.: *Banya*, JablSzőj.: *Bánya* (!) 'lúd', PiarSzőj., EgriSzőj.: *Rikkancs* 'kacsa', PiarSzőj.: *Tapsi füless* 'farkas'.

3. A *bugázik* 'lop' jelentésének kialakulásában a zsványnyelv *buga* 'ökrör' szava nem sok segítséget nyújt, ha — és adatok híján nem is igen tehetünk mást — rögtön elvetjük egy **bugázik* 'ökröt lop' → 'lop' jelentésmódosulás lehetőségét.

3.1.1. Vizsgált szavunk eredetének kérdését látszólag sokkal sikeresebben magyarázhatnánk a *buga'* alapszóból és származékaiból. A *bugás* 'tolvaj' esetében például gondolhatunk arra, hogy a *buga'*-nek (a *szem bugája* szerkezeten keresztül) meglévő 'szemgolyó' jelentéséből (PallasLex. III, 807; Tsz. 53, MTsz. I, 190, vö. még ÚMTsz. I, 614) kiindulva egy *buga* > *bugás* 'jó szemű' → 'élelmes' → 'tolvaj' fejlődést feltételezzünk a *szemes* 'jó szemű' → 'élelmes'; a kedvező lehetőségeket (adott esetben tolvajlasi alkalmat) felismerő' jelentésmódosulás mintájára.

3.1.2. Ennél is valószínűbbnek látszik a *bugázik* 'lop' jelentésének a *bugázik* 'magtermést kifejt, csépel; a tarlón összeszedett gabona-, illetve a nyüvés után visszamaradt kenderszalakat bugákba, vagyis kis csomókba köti' jelentéséből való magyarázása: 'tallózik' → 'gazdátlan dolgokat felszedve' → 'lop'.

3.2. Mindezekkel szemben azonban — nem kizárva a 3.1. pontban felvázolt kapcsolódási pontok későbbi jelentésszociáló hatásának lehetőségét sem — úgy vélem, hogy a *bugázik* 'lop' és szócsaládja a 'szarv' jelentésű *bugá*-ból eredeztethető a legsikeresebben. A szleng asszociációs ugrásaiból eredő bizonytalanság természetesen ebben az esetben is nagy, de talán nem túl merész ötlet a 'szarv' jelentésű *bugá*-ból egy 'döf, szúr' jelentésű *bugáz* igét feltételeznünk, majd ebből magyarázni a 19–20. század fordulója környékén felbukkanó tolvajnyelvi *bugáz* szót: *Bugazni* 'Megölni [vagy] Keresztül szúrni' (TORONYAI 1862: 31), *bugázni* 'megölni, keresztül szúrni' (JENŐ–VETŐ 1900: 60), *Bugázni* 'megölni, keresztül szúrni' (Államrendőrség 1911: 15), *Bugazni* 'megölni' (Rend 1921: 2).

A 'leszúr, megöl' jelentéstől egyenesen vezet az út a JENŐ–VETŐ-féle (1900: 60) és az államrendőrségi tolvajnyelvi szótárak (1911: 15) *bugázó markhez*, *Bugázó markhez* (azaz *bugázó markec*) 'országúti rabló(gyilkos), útonálló' szavához, és ebből az eltulajdonítást jelentő szerkezetből a *bugáz* '(szekérről, járműről) lop' jelentéséhez.

Mivel a lopás a tolvajnyelv egyik legkiterjedtebb, számos hasonló, ám a beszélők számára mégis jól elkülönülő szinonimával rendelkező attrakciós központja, természetes, hogy egy ebbe a tematikus csoportba bekerülő új szó speciális (és nem általános) jelentést vesz föl. Az országúton járókat kirabló bűnözőket megnevező *bugázó markec* mellett bizonyára létezett egy *bugázik* 'szekéren, kocsin járó kifoszt' szó, amelyből logikusan következik a *bugázik*-nak a 'szekérről, kocsiról lop' jelentésűvé alakulása, majd ebből az 1.1. pontban említett további jelentések létrejötte.

4. A *bugázik* és szócsaládjának szerteágazó jelentéseit a következőképpen foglalhatjuk össze (a szlengszavakat félkövérrel szedtem):

Irodalom

- Államrendőrség 1911 = *A tolvajnyelv szótára*. Kiadja: A Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya. Bp., 1911.
- ANDRÁS T. LÁSZLÓ–KÖVECSES ZOLTÁN (1989): *Magyar–angol szlengszótár. (Hungarian–English Thesaurus of Slang)*. Bp.
- BALOGH ZSUZSA (1998): *A berettyóújfalui Arany János Nevelőotthon diáknyelvi szótára*. (Szakdolgozat). Debrecen.
- BENCZE 1998 = [BENCZE IMRE]: Rabszótár. *Börtön Újság*, 7/12 (1998. március 20.): 8
- BOROSS JÓZSEF–SZÜTS [= SZÜTS] LÁSZLÓ (1987): *A mai magyar argó kisszótára*. Bp., é. n.
- C. FEHÉR FERENC (1991): *Szabaddlábon*. H. n. [?Cegléd].
- DAHN, THOMAS C. (1999): *Wörterbuch der ungarischen Umgangssprache (Ungarisch–Deutsch)*. Hamburg.
- EgriSzój. = *Dictionarium Novum in Sede Dominali Episcopali Agriae Die 29 Novembris conscriptū[m] a latronib[us] interceptis, adhuc in latrocinio suo existentib[us] excogitatū[m]*. In: TAKÁTS, RAPHAËLIS (1811): *Lexicon Ungaricum*. (MTA kézirata: M. Nyelvt. 4-r. 33. sz. 310. levél)
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF–SZÖKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1972.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁG LÁSZLÓ. Bp., 1959–1962.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS: *Magyar etymologiai szótár*. I–II. Bp., 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Herausgeber LORÁND BENKŐ. Bp., 1993–1995.
- FAZAKAS ISTVÁN (1991): *Jasszok, zsarók, cafkavágók*. Bp.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1997): *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Bp.
- GRÁD ANDRÁS (1988): *Menők, csicskák, vamzerok. (Az aszódi fiúnevelő szubkultúrájáról. Az aszódi fiúnevelő argónyelvi szószedete.)* (Kézirat). Aszód.
- HEINLEIN ISTVÁN (1908): Egri tolvajnyelv a XIX-dik század elejéről. *Magyar Nyelv*, 4: 268–9.
- HELLE ELEONÓRA (1992): *A debreceni diáknyelv szótára*. (Szakdolgozat). Debrecen.
- HERMAN OTTÓ (1914): *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Bp.
- HÉZSER JUDIT (1998): *Az egri Szilágyi Erzsébet Gimnázium diáknyelve és szótára*. (Szakdolgozat). Debrecen.
- HOFFMANN OTTÓ (1996): *Mini-tini-szótár. (A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára)*. Pécs.
- IMPLÓM JÓZSEF (1972): Szótörténeti adalékok a TESz. első kötetéhez. *Magyar Nyelv*, 68: 332–40.
- JablSzój. = *Annó 1782. Die 17te Aprilis, sub Sedria Districtūs Privilegiatōr[um] Oppidorum Hajdonicalium Causarum Criminalium Revisoria, in Oppido Böszörmény celebrata, Consignatio Terminorum, et Vocum, quibus Fures Nundinales, vulgō 'Sivány, seu Vásári Tolvaj, in mutuo colloquio, occasione patratorum furtorum uti consueverunt* (Magyar Országos Levéltár: C 43 – Helytartótanácsi Levéltár – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62)
- JENŐ SÁNDOR–VETŐ IMRE (1900): *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Bp.
- KALCSÓ KRISZTINA (1998): *Az aszódi fiúnevelő intézet szlengszókincse*. (Záródolgozat). Debrecen.
- KÁLNAY GYULA–BENKES JÁNOS (1926): *A tolvajnyelv szótára*. Nagykanizsa.

- KARDOS TAMÁS-SZÜTS LÁSZLÓ (1995): *Diáksóder. (Hogyan beszél a mai ifjúság?)*. Bp., é. n.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp.
- KEPES FERENC (1945): *Amit a detektívnek tudnia kell*. Bp.
- KIS TAMÁS (1991): *Gulyásagyú és soppakanuuna: Folia Uralica Debreceniensia*, 2: 87–95.
- KISS KÁROLY (1963): *A mai magyar tolvajnyelv*. Bp.
- KÖVECSES ZOLTÁN (1998): *Magyar szlengszótár*. Bp.
- LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.
- MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN (1993): *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag.
- MTsz. = *Magyar tájszótár*. I–II. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. Bp., 1893–1901.
- NAGY F. (1980): *Magyar zsargon (tolvajnyelv) szótár*. H. n.
- NAGY SÁNDOR (1970): Zsivány nyelv a XVIII. században. *Múzeumi Kurír*, 2. sz. 34–6.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
- NOCHTA RITA (1996): *A budapesti motoros rendőrök szlengje (1995–1996)*. (Szakdolgozat). Debrecen.
- PallasLex. III. = *A Pallas nagylexikona III*. Bp., 1893.
- PiarSzőj. = *Lingva idiotica furum Complurium in una Societate et ingenti Banda Constitutionum per Captivum Eppälem Joannem Kovács asylantem dicita. 28° 9^{bris} 1775*. (Budapesti Piarista Levéltár: Varia For. 20. Fasc. 1/16 [V407]).
- RÁZSÓ LAJOS–NAGY LÁSZLÓ (1928): *Vad és vadászat*. Bp.
- Rend 1921 = A „linkek” nyelvén: *A Rend*, 1/33 (1921. december 23.): 2.
- SCHRAMM FERENC (1962): Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék. *Magyar Nyelv*, 58: 107–9.
- SZABÓ EDINA (2003): *A mai magyar börtönszleng és szótára*. (Szlengkutatás 5.) Debrecen. (Megjelenés előtt).
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1999): A szent mokus, avagy a módszer buktatói. In: *Tűzcsiholó. (Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére)*. Szerk. POZSGAI PÉTER. Bp. 345–65.
- SZIRMAY ISTVÁN (1924): *A magyar tolvaj nyelv szótára*. Bp., é. n.
- SzlSzt. (1998): *Szleng szótár. (Magyar–angol)*. [A külső borítón: *Szlengszótár diákoknak*]. (Puska-sorozat diákoknak). H. n. Laude Kiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1984.
- THOMANN MÓNICA–TÓTH KORNÉLIA (1994): *Magyar diákszótár (1965–1980)*. Bp.
- TORONYAI 1862 = *A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédeik, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéseit összeiratott és kiadattatott a köznépnek ovakodási hasznára, és a rossz emberektől való őrizkedéseikre* TORONYAI KÁROLY által Békés Csabán. Pest.
- Tsz. = *Magyar tájszótár*. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Buda, 1838.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár*. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–.
- VELKEI LÁSZLÓ (é. n.): *Zsiványszótár*. (Kézirat). Győr.
- VÖDÖR, Vagány Feri szenzációs újévi nyilatkozata: *Népszava*, 74/11 (1946. január 13.): 8
- ZOLNAY VILMOS–GEDÉNYI MIHÁLY (1996): *A régi Budapest fattyúnyelvben*. Bp.
- ZsivSz. = *Zsivány Szók* (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára: IV. A. 505/e. 7. csomó. 1776. Fasc. J. N°. 14/17.)

Keresztül a vízvásztón

A volok és a zavolocsjei csúdok

Oroszország életében különleges helyzetet foglalnak el a folyók. Ez a mondat közhelynek tűnik, hiszen minden nép életében különleges helyzetet foglalnak el a folyók (mint nálunk a „Kék Duna” vagy a „Szőke Tisza”). Azonban mégsem az, mert a folyók adta különlegesség mindenhol más és más. Minden nép vívott egykoron nagy csatákat folyami átkelőit védve, mindenhol jelentős kereskedelmi útvonalak vezettek a folyókon, nagy városok alakultak ki partjaikon. Oroszország erdőövezetében azonban a folyók a közlekedés egyetlen lehetőségét jelentették. A távoli utakra induló kereskedők, kalandorok a folyók közti vízvásztókon áttolták-vonszolták csónakjaikat, majd a másik folyón vízrebocsátva haladtak tovább. Ez a fajta közlekedési mód, amely a sűrű erdőkön történő gyalogos átkelésnél gyorsabb és kevésbé fárasztó volt, talán a finnugor népektől ered, körükben már évezredek óta ismert lehetett: a régészeti adatok szerint lakóhelyeik mindig valamely víz közelében helyezkedtek el. A földrajzi körülmények nagyon kedvezőek voltak a csónakon való közlekedésre: a sík vidékeken a különböző tengerek felé nyugodtan hömpölygő nagy folyók kiterjedt vízgyűjtő területtel, sok mellékfolyóval rendelkeztek. A nagyobb folyókat nem magas hegyek vágják el egymástól, így a vízvásztókon különösebb nehézségek nélkül át lehetett jutni a csónakokat.

A folyók mellett, hogy összekötötték az erdőövezet őslakos finnugor közösségeit, védtek is őket egymástól: az erődített településeket, földvárakat általában két folyó összeömlésénél alakították ki, oly módon, hogy a folyók által összezárt területet egy földsáncsal lezárták. Az erődítetlen települések is általában a folyók közelében helyezkedtek el: a házak az árvízektől védett magas partokon, míg a megművelt földek az áradásokkal olykor-olykor előntött, jól termő részen. A finnugor népek hiedelemvilágában is jelentős szerepe volt a folyóknak, különösen a túlvilággal kapcsolatban: az ananyjinói kultúra ősspermi népessége a folyók mellett alakította ki temetőit, a sírokat a folyásirány szerint tájolta, az obi-ugoroknál pedig elterjedt volt a csónakos temetkezés.

Az oroszországi erdőövezet csapadékban igen gazdag vidék. A térképre nézve láthatjuk, hogy számtalan kisebb-nagyobb folyó szeli át. A folyók a történettudományi, régészeti szakmunkákban a földrajzi tájolás alapvető eszközeivé vál-

tak: egy-egy lelőhely vagy történelmi esemény helyét mindig a közeli folyókhoz viszonyítva határozzák meg, a folyóvölgyek és a legközelebbi mellékfolyók torlójának megnevezésével. A folyók történelmi, gazdasági szerepét tanulmányozva jelentős cikkek és monográfiák születtek. Különösen a Volga szakirodalma gazdag (lásd például ДУБОВ, И. В., Великий Волжский путь. Ленинград, 1989).

A két hajózható folyó közötti szárazföldi átjárót a régi orosz nyelv *volok*-nak nevezte.¹ A vízválasztók, a volokok a különböző vidékekről érkezők találkozási helyeivé váltak: a középkorban városi települések, kereskedelmi központok alakultak itt ki. Egy évezreddel ezelőtt az őslakos finnugorok és bevándorló oroszok mellett viking portyázók és mohamedán kereskedők járták Kelet-Európa folyóit a Baltikumtól a Fekete-tengerig. A virágzó kereskedelemnek a tatár hódítás vetett véget. A folyók azonban nem veszítették el gazdasági jelentőségüket. Az orosz belső piac természetes összekötő ereiként nagy szerepük volt a 19. századi gazdasági kibontakozásban. A 20. században sok volok helyén csatorna épült, kiegészítve a természetes vízi utakat. Moszkvát a tankönyvek *öt tenger közöttjé*-nek nevezik.

Az orosz krónikákban többször előfordul a *volok* földrajzi fogalom, és továbbképzett alakja a *zavolocsje* 'volokon túli vidék' jelentésű szó. E szavak értelmezése számunkra azért fontos, hogy megállapíthassuk, laktak-e a voloknak vagy zavolocsjének nevezett vidékeken finnugor népek. A történelmi források segítségével megkísérelhetjük a *zavolocsjei csúdok* finnugor népének azonosítását is.

A legelső fennmaradt orosz évkönyvben, a „Régmúlt idők krónikájá”-ban két helyen fordul elő a *zavolocsje* szó, a krónika bevezetőjében és az 1078. év eseményeinél:

Jáfet országaiban vannak az oroszok, a csúdok és mindenféle népek: merják, murómák, veszek, mordvinok, a *zavolocsjei csúdok* (az eredetiben: *заволоцкие чюду*), permiek, pecserák, jamok, zimgolák, korszok, letgolok, lívek. A ljahok meg a poroszok, a csúdok a Varég-tenger mellett vannak... (KLIMA LÁSZLÓ, Finnugor történelmi chrestomathia I. Budapesti Finnugor Füzetek 12. Bp., 1999. 50).

A 6586. [1078.] évben. ... Ugyanebben az évben ölték meg *Zavolocsjében* (az eredetiben: *в Заволочье*) Glebet,² Szvjatoszlav fiát (KLIMA, i. m. 53).

A krónika bevezető része, ahol a zavolocsjei csúdok kifejezés megtalálható, a 11–12. század fordulóján keletkezett, valószínűleg Nyesztornak, a krónika összeállítójának műve. Az 1078-as adat időben közel áll ehhez. Ebből arra következtethetünk, hogy Kijevben, ahol a „Régmúlt idők krónikája” keletkezett, a

¹ A szó a *волочить* vagy *волочь* igéből származik, jelentése: 'húz, vonszol', és a csónakok áttolására utal. Lásd ДАЛЬ, В., Толковый словарь I. Москва, 1955. 236.

² Gleb Szvjatoszlavics: Jaroszlav Vlagyimirovics (Bölcs Jaroszláv) unokája, Szvjatoszlav Jaroszlavics fia. Novgorodi fejedelem 1069–1078 között.

Zavolocsje szót a 11. század utolsó harmadában kezdték el használni egy meghatározott tájegységre. Azt azonban nem tudjuk, hogy melyikre. A későbbi krónikákból kiolvasható, hogy több volokot — vízválasztót — tartottak számon a történetírók. Ez a két kijevi hír önmagában nem igazít el minket arról, hogy merre keressük az említett tájegységet, és csúd lakóit. A bevezetőben szereplő felsorolás Jáfet országának népeiről azonban sejteni engedi, hogy a zavolocsjei csúdok különböztek a Varég-tenger melletti csúdoktól, ezért tarthatta őket két népnek a krónikáiró Nyesztor.

Az itt részletesebben megvizsgálandó másik évkönyv a „Novgorodi első krónika”. Ez a legkorábbi olyan fennmaradt évkönyv, amely részletesebben tájékoztat az orosz észak történelméről. E művet többen állították össze, első szerzői a 13. század második felében az 1016–1234 közti eseményeket dolgozták fel. A 14. század közepe táján a krónikát tovább írták az 1352-es évig, a krónika későbbi változatát („mladsij izvod”) pedig folytatták egészen 1432-ig. A novgorodi első krónika jelentősége abban áll, hogy összeállítói a „Régmúlt idők krónikájá”-nak egyik, mára elveszett korai variánsát is használták. Ennek ellenére a mi szempontunkból csalódást okoz, mert a korai idők finnugor vonatkozásairól, és így Zavolocsjéről, valamint a zavolocsjei csúdokról a 11–12. század fordulóján nem tud többet, mint a „Régmúlt idők krónikája”. Novgorod azonban jóval közelebb volt a finnugor területekhez, mint Kijev, az északkeleti területek orosz megszállásáról tehát részletesebb képet kapunk a „Novgorodi első króniká”-ból, mint a „Régmúlt idők krónikájá”-ból. Ha zavolocsjei csúdok nem is szerepelnek benne, azért nyomon követhetjük a volok és zavolocsje terminológiák használatának változásait.

Volokot először az 1187-es eseményeknél említi a krónika. Az esemény Novgorod keleti expanziójával kapcsolatos:

A 6695. [1187.] évben. ... Ugyanekkor a pecserieket és a jugraiakat [a Pecserába és Jugrába küldött adószedőket] Pecserában megölték, másokat pedig *a volokon túl* (az eredetiben: *за Волокомъ*), és száz főember feje hullt le. (KLIMA LÁSZLÓ, Finnugor történeti chrestomathia II. Budapesti Finnugor Füzetek 18. Bp., 2002. 64).

Az említett volokon túli terület valószínűleg Pecsera közelében lehetett. A későbbi híradások alapján a dvina-i volokra gondolhatunk, vagyis a Pecsora folyótól nyugatra eső területre, az Északi-Dvina mellékére.

Ezután mintegy másfél évszázadig nem találkozunk ezzel a földrajzi fogalommal. Talán Novgorodot lekötötték a baltikumi események, s a keleti területekre kevesebb figyelmet fordított. A volokon túli területek csak a 14. századi hírekben bukkannak fel újra. Az 1324-es híradás szerint:

A 6832. [1324.] évben. A novgorodiak Jurij³ fejedelemmel *Zavolocsje* (az eredetiben: *Заволочье*) ellen mentek és zsákmányként bevették Usztyugot, a Dvi-

³ III. Jurij (Jurij Danyilovics, meghalt 1325-ben): Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij unokája, Daniil Alekszandrovics legidősebb fia. Novgorodi fejedelem 1322–1325 között.

nához értek, és ekkor az usztyugi fejedelmek követeket küldtek a fejedelemhez és a novgorodiakhoz és az ősi jogok szerint békét kötöttek; és a novgorodiak mindnyájan épségben tértek vissza, míg Jurij fejedelem a Káma folyón *Zavolocsjéból* (az eredetiben: *изъ Заволочья*) a Hordához ment. (KLIMA 2002: 78).

Zavolocsje jelentése: volokon túl; 1187-ben még nem ezt a nyelvi formát használták a volokon túli terület megjelölésére, a 14. századra azonban megjelenik ez az elnevezés is. Az 1324-es hírből annyit lehet megállapítani, hogy Zavolocsjén át Usztyugba lehet jutni. A térképre pillantva megállapítható, hogy Usztyug városát Novgorod felől a Szuhona folyón lehet elérni. A Szuhonát Novgorod felől a Volhov folyó–Ladoga-tó–Szvir folyó–Onyega-tó–Fehér-tó útvonalon lehetett elérni. Az Onyega-tó és a Fehér-tó, valamint a Fehér-tó és a Szuhona felső folyása között lehetnek olyan szakaszok, ahol át kellett tolni a hajókat.⁴ Ez a volok tehát ezt a területet jelenthette. E hír alapján ettől keletre volt Zavolocsje, amely a Szuhona és mellékfolyói vidékével lehetett azonos.

1337-ben a volok felől éri támadás Novgorodot:

A 6845. [1337.] évben. ... Ezen a télen Iván nagyfejedelem⁵ összekülönbözött a novgorodiakkal és sereget küldött a Dvinán *a volokon túl* (az eredetiben: *за Волочь*)... (KLIMA 2002: 79).

E hírből arra következtethetünk, hogy a volokhoz tartoztak az Északi-Dvinától nyugatra lévő területek. 1342-ben egész pontos meghatározását kapjuk a volokon túli területnek: Orlec és Jemca környéke tartozik alá az Északi-Dvina mentén.

6850. [1342.] évben. ... Ugyanebben az évben Luka Valfromejev, nem hallgatván Novgorodra, a metropolita és a vladika áldására, vakmerő jobbágyokat gyűjtött maga köré, és elment *a volokon túlra* (az eredetiben: *за Волочь*) a Dvinán, és felépítette Orlec városát; és összegyűjtve a jemcaiakat, és elfoglalta *a volokon túli* (az eredetiben: *Заволочкю*) földet a Dvina mentén, minden adót zsákmányul ejtett. (KLIMA 2002: 80).

A volokon túli területekkel kapcsolatban nagyon gyakran olvashatunk erről a vidékről. Ennek alapján a szakirodalomban elterjedt az a vélekedés, hogy Zavolocsje az Északi-Dvina, a Jemca és a Vaga folyók vidékével azonos. Az 1324-es hír alapján azonban a Szuhona mellékét is feltétlenül Zavolocsje területéhez kell sorolnunk.

A „Novgorodi első krónika” alapján a volok felől nemcsak a Szuhonát és az Északi Dvinát lehetett elérni, hanem a Fehér-tótól dél felé haladva a Volga víz-

⁴ Ma már ezeket csatornák kötik össze.

⁵ I. Iván (Ivan Danyilovics Kalita = Pénzeszsák Iván, meghalt 1340-ben): Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij unokája, Danyil Alekszandrovics fia. Vlagyimir–szuzdáli fejedelem 1328–1340 között, novgorodi fejedelem 1328–1337 között, e hatalmi központok mellett több más kisebb fejedelemség ura is.

gyűjtő területét is: 1388-ban Novgorod büntetőadót rótt ki a volokon túli földre, amiért engedélye nélkül az ott lakók a Volgára mentek, vagyis hajóra szállva rablóportyára indultak:

A 6894. [1388.] évben. ... Ugyanezen a télen *a volokon túlra* (az eredetiben: *за Волокъ*) ment Fedor Timofejevics helytartó, Timofej Jurjevics és a bojárok emberei (liberi bojarum) velük, hogy 5000 rubelt beszedjenek, amit Novgorod rótt ki *a volokon túli földre* (az eredetiben: *на Заволочкую землю*), amiért *a volokon túliak* (az eredetiben: *заволочанѣ*) a Volgán voltak. (KLIMA LÁSZLÓ 2002: 83).

1419-ben a volokon túli vidékkel kapcsolatban több karél település szerepel, 1445-ben pedig Nyenoksza, amely már az 1419-es hírben is előfordult, mint karél falu. Mindkét alkalommal a murmanok támadtak a volokon túli vidékre. Ezt a két hírt csak úgy érthetjük meg, ha feltételezzük, hogy itt a dvinai volok nyugati peremterületeiről van szó. A murman támadás hírére a dvinaiak mentek oda, s futamították meg az ellenséget:

A 6927. [1419.] évben. ... Ugyanebben az évben 500 főnyi haddal jöttek a murmanok, hajókon és vitorlásokon, és Varzugában feldúltak egy korelai falut és *Zavolocsjéban* (az eredetiben: *в земли Заволочкой*) [a következő] falvakat: a korelai Nyenokszában szent Nyikola monostorát, Jakov küriosz Konyecsni falvát, Ondrejan partját, Kig-szigetet, Kjar-szigetet, Mihail monostorát, Csiglónimot, Hecsinimát; 3 templomot felgyújtottak, a keresztény szerzeteseket pedig lekaszábolták, a *zavolocsjeiek* (az eredetiben: *заволочанѣ*) meg szétzúzták a murmanok 2 vitorlását, mások meg a tengerre menekültek. (KLIMA 2002: 85–6).

A 6953. [1445.] évben. ... Ugyanebben az évben Vaszilij Senkurszkij és Mihail Jakol novgorodi hadvezérek háromezernyi *zavolocsjei haddal* (az eredetiben: *путью заволочкою*) mentek Jugra ellen ... Ugyanebben az évben a svéd murmanok haddal mentek *a volokon túlra* (az eredetiben: *за Волокъ*) Dvina, Nyenoksza ellen... (KLIMA 2002: 86).

A felsoroltak alapján megállapítható, hogy a novgorodi első krónikában szereplő *volok* a Ladoga-tó–Onyega-tó–Fehér-tó és a hozzájuk kapcsolódó kisebb-nagyobb tavak és folyók vízrendszerét jelöli. Ezen a nagy, voloknak nevezett területen belül azonban külön számon tartották és szintén voloknak nevezték a szárazföldi átjárókat, amelyek a távoli folyók vízrendszeréhez vezettek. Ezek közül a legészakibb, az Északi-Dvinához vezető volok nyugati határvidéke a források alapján karél őslakossággal rendelkezett, a volokon túli terület, az Északi-Dvina túlsópartja pedig már Pecsera határvidéke volt, talán komi őslakossággal. Az Onyega- és a Fehér-tó vidéke, ahonnan a Szuhonára jutva Usztyug felé vezetett az út, vepsze őslakossággal rendelkezett. A „Novgorodi első krónika” a vepszéket a karélok között tartja számon. A Volga felé vezető volok nem tartozott az ősi finnugor területekhez, de ezen a volokon túl, a Felső-Volga és mellékfolyói vidékén merja lakosság élt a régészeti feltárások tanúsága szerint.

A Novgorodi első krónikában nyomon követhető a *Zavolocsje* terminológia megszületése: először 1324-ben írják le, de nem válik kizárólagossá a használata, végig váltakozik a *volokon túl* kifejezéssel, akár egy év eseményein belül is (lásd a 6953. [1445.] év híreit).

A krónikában szereplő *volokon túl* — *Zavolocsje* határvidéknek tekinthető a különböző őslakos finnugor népek között, esetleg gyér finnugor lakossággal, amelyre egyes régészeti,⁶ történeti⁷ és helynévi⁸ adatok utalhatnak. Délnyugat felől balti finn (karél, vepsze), délkelet felől volgai (merja), kelet felől pedig permi (zürjén) lakosságú területekkel érintkezett. Viszonylagos lakatlansága magyarázza a novgorodi betelepülők érdeklődését iránta: 1342-ben „Luka Valfromejev ... vakmerő jobbágyokat gyűjtött maga köré, és elment a volokon túlra a Dvinán, és felépítette Orlec városát”.

A fenti véleménnyel szemben a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy az Északi-Dvina és mellékfolyói mentén a *zavolocsjei csúdok* éltek. Egy példa: HEIKKI KIRKINEN az inkerik (izsórok) történetét összefoglaló műben közölt térképén az Onyega, Jemca és Vaga folyók mellékét, tehát *Zavolocsje* egy részét a *zavolocsjei csúd* népesség lakóhelyeként ábrázolja.⁹

Ez a felfogás összemosza két krónikaíró műhely hagyományait és ismereteit. Amint láttuk, a „Novgorodi első krónika” a 14. századtól használja a *Zavolocsje* földrajzi fogalmat, és nem tud *zavolocsjei csúd* lakosságról. Ezt az elnevezést egy korábban és máshol működött műhely használta: a „Régmúlt idők krónikája”-nak bevezetőjében szerepel. Ez a krónika Kijevben született, bevezető része az 1110-es évekből származik. Kijevből nézve az északi területek őslakos finnugor és betelepült orosz népességét, a *szmolenszki volok* mögött, amely a Dnyeper és a Nyugati-Dvina között biztosította az átjárást, valóban csúdok éltek. A „Régmúlt idők krónikája” megkülönbözteti a csúdokat és a *zavolocsjei csúdok*-kat. A csúdok minden bizonnyal az észtekkel azonosak, ezt más források alapján is állíthatjuk, a *zavolocsjei csúdok* pedig Novgorod és környékének őslakosságával, amely a térképről láthatóan a *szmolenszki volokon túl* lakott. A *zavolocsjei csúdok* népessége a novgorodi állam őslakosságát alkotta, a városban megtalált nyírfakéregre rótt levelek alapján a karél nyelv egyik változatát beszélték.

⁶ Овсянников, О. В., Археологические памятники „чуди заволочьской” бассейна Ваги. In: Вопросы финно-угроведения. (Тезисы) ч. II, Сыктывкар, 1979. 73.

⁷ ЖЕРЕБЦОВ, Л. Н., Историко-культурные взаимоотношения коми с соседними народами. Москва, 1982. 30.

⁸ ВЛАСОВА, И. В., Русские и субстратные основы топонимов междуречья Северной Двины и Волги (XVIII–начало XX в.), In: Ономастика Поволжья. в. 2. Горький, 1971. 182.

МАТВЕЕВ, А. К., К проблеме происхождения севернорусской топонимии. In: Вопросы финно-угорского языкознания. Москва–Ленинград, 1964. 191.

⁹ Inkerin keskiaika ja uuden ajan alku vuoteen 1617. In: Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri. Szerk. PEKKA NEVALAINEN–HANNES SIHVO. Helsinki, XXX, 37.

A régi kódexeket nagy szorgalommal másoló szerzetesek számára a hír keletkezése után két-háromszáz évvel már nem volt nyilvánvaló, hogy a „Régmúlt idők krónikájá”-ban olvasható Zavolocsje nem azonos a 14. századtól Zavolocsjének nevezett Északi-Dvina menti tájjal. Az a szerzetes, aki elgondolkodott a szövegekből kiolvasható ellentmondáson, lerövidítette az eredeti hírt:

A 6586. [1078.] évben. ... Ugyanebben az évben ölték meg *Zavolocsjében* Glebet, Szvjatoszlav fiát.

Így idéztem az imént, mert így maradt fenn ez a hír a „Régmúlt idők krónikájá”-t megőrző Lavrentyij-kódexben. Másutt azonban e mondatot a következő kiegészítéssel olvashatjuk: *és Csernyigovban temették el.*

Ez a változat maradt fenn például a „Vologda-permi évkönyv”-ben,¹⁰ és a vele közös eredetű moszkvai évkönyvekben. Csernyigov Kijevtől észak-észak-keletre található mintegy száz kilométernyire. Az Északi-Dvina vidékétől, amelyet a 14. századtól kétséget kizáróan Zavolocsjének neveztek, azonban több mint ezer kilométernyire. Vajon hogy lehet valakit ilyen messzire elszállítani a halála után? — jutott eszébe egyik-másik szerzetesnek, s a mondatot megrövidítették. Arra nem gondoltak, hogy amikor még Kijev volt az orosz államiság központja, akkor Zavolocsje neve nem az Északi-Dvina vidékére vonatkozott.

A zavolocsjei csúdok lakóhelyéről megfogalmazott állításomat három krónika híradásainak összehasonlító elemzésére alapoztam. Az elmélet mögött azonban az egész orosz krónikairódalom áttekintése áll: zavolocsjei csúdok csak azokban a krónikákban szerepelnek, amelyek átvették vagy felhasználták a „Régmúlt idők krónikájá”-nak Nyesztor által írt bevezetőjét. Ezek a krónikák csak ebben az átvett részben említik a zavolocsjei csúdokat. A későbbi idők híreiben pedig a „Novgorodi első krónika” alapján ismertetett események említésekor bukkan fel Zavolocsje, és sosem kapcsolódik hozzá a csúd nép említése. A két Zavolocsje térben és időben elválik egymástól.

KLIMA LÁSZLÓ

¹⁰ Вологодско-Пермская летопись. In: Полное собрание Русских летописей. т. 26. Москва, 1950. 44.

Beleértett jelentés a szövegtípus függvényében

A szemantika és pragmatika határterületét kutatónak meghatározóan fontos feladata a beleértett jelentések vizsgálata. A hetvenes évektől kezdődően egyre több közlemény és egyre több fogalom jelenik meg e tárgyban. A kutatás — következően a két érintkező területből — kétféle irányból közelít a határvonalhoz. Ez a természetes kettős közelítés értelemszerűen rányomja bélyegét a kutatás történetére, ezen belül mindenek előtt arra a fogalomhalmazra, amely a beleértett jelentés válfajait a szemantika, illetve a pragmatika felől kívánja meghatározni. Alapkérdéssé válik, hogy miképpen határoljuk el a mondottakat és a hozzáértetteket, a diktumot és az implikátumot, hozzáfűzve egyfelől, hogy a diktum természetesen nem azonos az elhangzottal, de mindenképpen olyan része a jelentésnek, amely, ha nincs is kimondva, de konvencionálisan jelen van és egyértelműsíthető (ez a fontos kérdés a szemantika szemszögéből), másfelől pedig, hogy az implikátum más és más lehet aszerint, hogy mennyire tágitjuk ki vizsgálódásunk kereteit a kommunikáció egésze felé, annak összes velejárójával (ez a fontos kérdés a pragmatika szemszögéből). A vitatott pontok jó kritikái összefoglalását olvashatjuk LIEDTKE (1995: 19 kk.) és LEVINSON (2000, különösen például 195 kk.) munkáiban. A beleértett jelentések fogalmköréből KIEFER „Jelentésemélet”-ében részletesen tárgyalja a preszuppozíciókat, kitér e fogalom problémáira az összetett mondatokban, és ennek kapcsán több megoldási kísérletet ismertet, amelyekben összevethetők az implikációk, az implikaturák (GRICE 1975 értelmezésében) és a preszuppozíciók (KIEFER é. n. 365 kk.). Ugyanitt ígéretes kezdeményezésnek tartja azokat az eljárásokat, amelyek a szövegkoherencia fogalmának felhasználásával kerítenek sort a preszuppozíciók projekciós problémáinak magyarázatára, vagyis arra a tényre, hogy az egyszerű mondatban megállapítható elemi preszuppozíciók az összetett mondatban igen eltérően viselkednek.

Az alábbiakban ehhez a gondolathoz társítok egy adatot, amely azt kívánja szemléltetni és bizonyítani, hogy a beleértések szabályozottsága nem, illetve nemcsak a szövegkoherencia függvénye e fogalom megszokott értelmezésében, hanem meghatározó módon függhet egy szövegtípusról való tudásunktól is. A vizsgált szövegtípus a mondas, amelyet mint olyan generikus kijelentést határozhatunk meg, amely megerősíti

vagy — és ez a gyakoribb — megcáfolja egy, az adott tárgyról, témáról látensen adott, értékelő ítéletünket (részletesen lásd KOCSÁNY 2001). A cáfoló típusú mondások vizsgálatában sort kellett keríteni a tagadás különféle lehetőségeire, ezek között érdekes szerep jut a preszuppozícióknak. Az a fajta előfeltevés, amely konvencionálissá válik a mondás mint szövegtípus kontextusában, a faktív igékkel függ össze. A faktív igékkel alkotott főmondatok kimondatlanul tartalmazzák a beszélőnek azt a meggyőződését, hogy a mellékmondatban foglaltak igazak. Például a *János eltitkolja, hogy ismer téged* mondat igaz állításként tartalmazza azt az előfeltevést, hogy 'János ismer téged'. Ezzel szemben a *János azt írja, hogy ismer téged* mondatban nincs olyan előfeltevés, mely szerint 'János tényleg ismer téged', amint azt az ismert tagadás-tesztrel ellenőrizhetjük:

**János eltitkolja, hogy ismer téged, pedig nem is ismer.*

János azt írja, hogy ismer téged, pedig nem is ismer.

(A téma részletes kifejtését lásd KIEFER 1983: 192 kk.)

Vannak emellett olyan főmondatbeli igék, amelyeknél nem a beszélő világában igaz az, amiről szó van, hanem a mindenkori alany világában. A *János azt gondolja, hogy Péter már nem akar nyelvészettel foglalkozni* mondat esetében János-nak, tehát a bevezető igei állítmány alanyának a világában igaz az, hogy *Péter már nem akar nyelvészettel foglalkozni*. Ezeket az igéket KIEFER (1983: 280 kk.) nyomán színező predikátumoknak tekinthetjük. A színező predikátumok az előfeltevések szempontjából kétértelműek: az előfeltevés vagy a mindenkori alany világában része a jelentésnek — ilyen volt a mi példánk —, vagy a beszélő és a mindenkori alany világában együtt (e kettő hierarchiájáról lásd KIEFER, i. h.). Hogy melyik esetről van szó, az a mindenkori kontextussal függ össze.

A mondások szempontjából ez a lehetőség sajátos közegben sajátos módon érvényesül. Mivel a mondás mindig valamihez: tudniillik egy adott közösségi értékelvhez képest állít valamit (ugyanazt vagy mást), ezért mindig reakció egy véleményre. A véleményt pedig lehet valakinek, valakiknek tulajdonítani. Így nem meglepők az ennek megfelelően szerkesztett, vagyis az éppen ezt a véleményt tulajdonítást explikáló mondások, például: *Sokan azt hiszik, hogy ha bevalólták hibájukat, már nem is kell elhagyniuk.* (Marie von Ebner-Eschenbach); *A járt úton könnyű járni — gondolják a járatlanok.* (Horváth Imre).

Mindkét mondás azt közvetíti, hogy a beszélő szerint amit az alany (*sokan; a járatlanok*) igaznak vél, az nem úgy van. Ezekben a mondásokban a színező predikátumokkal járó lehetőség specifikus esetével találkozunk, egy olyan beleértéssel, amelyet a mondás mint szövegtípus egy bizonyos vonatkozásban megköt, konvencionalizál. A beszélő mind a megerősítő, mind a cáfoló jelentést belefűzhetné a szövegbe, tehát elvileg és nyelvileg nincs meghatározva, hogy melyik folytatás a helyes: *A járt úton könnyű járni, gondolják a járatlanok, és igazuk van,* illetve: *A járt úton könnyű járni, gondolják a járatlanok, és nincs iga-*

zuk/pedig nem így van. A mondást értelmező számára azonban nyilvánvalóan csak a második interpretáció jön számításba. Ennek okát pedig csakis a szöveg-típussal együttjáró elvárásban kereshetjük, vagyis abban az elvárásban, amely nem az ismert tételek megfogalmazására irányul, hanem további információt: cáfolást (vagy legalábbis formájában visszautasítást) szeretne, illetve részesít előnyben. (Minderről, illetve a cáfoló típusú mondások informativitásáról lásd KOCSÁNY 2001.)

Az interpretáció természetesen más tényezőkkel is összefügg. Ahhoz, hogy létrejöjjön a beleértés (tehát az, hogy a függő mondat tartalmát mint nem igazat értelmezzük), szükségesek bizonyos megkötések (i) a beszélőt és a kijelentés alanyát illetően, továbbá (ii) a tagadással járó téma-réma viszonyokat illetően.

(i) Vessük össze a következő két példát!

Hiszek nemcsak abban, hogy az ember megmarad, de abban is, hogy fennmarad. (Faulkner)

Azt hisszük, hogy ami nem tetszetős, az nem művészet, és hogy a rút a művészettel ellentétes. (H. Read)

A példák közötti különbségek megragadhatók az alany és a beszélő viszonyában, illetve az utalószó (*azt*) jelenlétében.

Az alany és a beszélő viszonyát illetően a következők érvényesek. Az első példában, ahol az egyes szám első személyű beszélő önmagáról szól, a beleértett jelentés a *k o m m u n i k á c i ó* szintjén egyértelmű: a mondottak igazak, az ellenkezője fel sem merül. A második mondatban viszont azzal a *s z e m a n t i k a i* *b e l e é r t é s s e l* van dolgunk, amely a függő mondat nem-igaz voltát írja elő. A többes szám első, többes szám harmadik, egyes szám harmadik és az általános érvényű nyilatkozatokban azok retorikus variánsának tekinthető második személyű alany (*azt hisszük, hiszik, hiszi, hiszed, hiszitek, hogy...*) — kiegészülve az utalószóval — megteremti azt a nyelvi feltételt, amely előírja a főmondatbeli színező predikátumokkal járó beleértést. Ez az igehasználat valóban félreérthetetlenül azt sugallja, hogy az utána következő mellékmondatnak az ellenkezője az igaz. A mondások ezt a formai lehetőséget jól hasznosítják egy-egy értékelv cáfolására. Az említett igéken kívül lehetségesek további rokon értelmű igék ugyanebben a funkcióban (például *azt képzelik, vallják, úgy tűnik, úgy látszik* stb.). Mindannyian azt fejezik ki, hogy a beszélő nem osztja a főmondat alanya által képviselt véleményt.

Mivel általánosan morálisan értékelt tényekről van szó, ezért a beszélő nemcsak a maga eltérő véleményét juttatja kifejezésre, hanem egyúttal értékeli is azt, akinek a szerinte nem helytálló véleményt tulajdonítja. Ha a vélemény a sajátunk, azt is felülbírálnak, de csak akkor, ha bizonyos távolságból tekintünk rá. Ezért az egyes szám első személyű beszélő véleményét is kiigazíthatja a mondás, ha a bevezető predikátum múlt időben áll, lásd a következő példákat:

Azt hiszem, hogy mindaz jó is, ami szép : lehet, hogy így van.

Azt hittem, hogy mindaz jó is, ami szép : pedig nem így volt.

(ii) Az utalószó használata összefügg azzal a ténnyel, hogy a függő mondatnak ahhoz, hogy a cáfoló-tagadó beleértés működjön, a nyilatkozatban réma szerepet kell kapnia. Ezt szépen szemlélteti a pozitív, illetve negatív poláris névmások lehetséges használata a főmondat alanyaként.

A mellékmondatbeli állítás lehetséges tagadását kiemelheti az olyan típusú, pozitívan poláris névmással megnevezett alany, mint *sokan, néhányan, némelyek, vannak, akik...* stb. Például: *Sokan azt hiszik, hogy a szép mindig jó is.*

A negatív poláris névmás (például *kevesen*) nem működőképes, a következő, számunkra lényeges okból: A *kevesen* a benne foglalt tagadás következtében szükségszerűen réma (vö. *Kevesen hiszik azt...* ↔ **Kevesen azt hiszik...*), a faktív predikátumként működő *azt hiszi/azt hiszik* esetében viszont a bevezetett mellékmondatnak kell a réma szerepét betöltenie, erre utal a korrelátum (*azt*) jelenléte. (A korrelátumoknak kiemelkedően fontos szerepét bizonyos faktívan és nem faktívan használható igék esetében lásd KIEFER 1983: 207, valamint HUNYADI 1985: 116.)

Összefoglalva a mondottakat: a mondásokban működik egy specifikus beleértés, amely megengedi, hogy a vélekedés, amelyet egy főmondatbeli színező predikátum bevezet, csak a vélekedés alanyának világában legyen igaz, a beszélő világában nem. Ezt a lehetőséget a mondás mint szövegtípus kötelező erővel ellenkező előjellel egyértelműsíti: a mondás azt közvetíti, hogy a beszélő világában egyszerűen nem igaz az, ami a vélekedés alanyának világában igaz. A színező *gondol, hisz, vél* stb. predikátumokat követő mellékmondatnak tehát minden olyan esetben az ellenkezője az igaz, ha a színező predikátum (i) nem a beszélővel azonos, vagyis nem egyes szám első személyű alanyra vonatkozik, (ii) első személyű alany esetében múlt időben áll, és ezzel lehetővé teszi, hogy a véleményt a beszélő bizonyos távolságtartással szemlélje és értékelje, valamint (iii) a mellékmondatbeli állítás a mondat rémája, ami megfelelő mondatrenddel (lásd Horváth Imre fenti aforizmáját) vagy a főmondatbeli utalószó (*azt, úgy*) kötelező jelenlétével érhető el. A mondások így a maguk módján megerősíthetik KIEFER (1983) egyes megállapításait a faktív, illetve színező predikátumokkal kapcsolatban, és hozzájárulhatnak a beleértések színes világának tárgyalásakor ahhoz a kiinduló hipotézishez, amely szerint a projekciós problémák megoldását a szöveg szintjén kell keresnünk.

KOCSÁNY PIROSKA

Irodalom

- GRICE, PAUL (1975): Logic and Conversation. In: *Speech Acts*. Szerk. COLE, P.–MORGAN, J. L. New York. 41–58. Németül: Logik und Konversation. In: Handlung, Kommunikation, Bedeutung. Szerk. GEORG MEGGLE. Frankfurt, 1979. 243–65.
- HUNYADI LÁSZLÓ (1985): *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban (A hangsúly szintaktikai és szemantikai szerepe)*. Kézirat.
- KIEFER FERENC (1983): *Az előfeltevések elmélete*. Bp.
- KIEFER FERENC (é. n.): *Jelentéselmélet*. Bp.
- KOCSÁNY PIROSKA (2001): *Szöveg és jelentés. A mondás mint szövegtípus*. Bp.
- LEVINSON, STEPHEN C. (2000): *Presumptive Meanings. The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge, Massachusetts.
- LIEDTKE, FRANK (1995): Das Gesagte und das Nicht-Gesagte: Zur Definition von Implikaturen. In: *Implikaturen. Grammatische und pragmatische Analysen*. Szerk. FRANK LIEDTKE. Tübingen. 19–47.

(Kontaktus)nyelvjárás és anyanyelvoktatás* **Egy készülő „jelenségprognózis” elé**

1. Köztudomású, hogy a modern társadalmak anyanyelvoktatásában az alapvető cél a köznyelv elsajátíttatása. A nyelvi versenyképességnek, a társadalmi élet minden szférájában szükséges otthonosságérzet kialakulásának a köznyelvi kód biztonságos ismerete a feltétele. Az is közismert ugyanakkor, hogy a magyar anyanyelvű gyermekek több mint fele nyelvjárási háttérüként kerül még ma is az iskolába. Nem mindegy tehát, milyen viszony alakul ki a gyerekekben a másodlagos nyelvi szocializáció egyes szinterein az otthon elsajátított nyelvjárási és az iskolában tanított/megkövetelt sztenderd változatok között. Az egészséges kettős- vagy többesnyelvűség az ideális állapot minden egyes nyelv esetében, amikor is a teljes/tökéletesen elégséges nyelvi kompetencia mellett a megfelelően működő kommunikatív kompetencia irányítja a nyelvhasználatot. Magyarországon, ahol viszonylag erős a köznyelvközpontúság, ahol tehát a nyelvjárási beszéd erősen stigmatizált a társadalom tudatában, óriási hátrányba kerül az iskolában az erősen dialektális háttérrel rendelkező diák. Számos példa bizonyítja, hogy a nem megfelelő módon és időben történő, a nyelvi toleranciát nélkülöző tanári (érték)ítéletek negatívan hat(hat)nak a gyerekek nyelvi és érzelmi fejlődésére egyaránt (KISS JENŐ, Magyar dialektológia. Bp., 2001. 14–6; SEBES-TYÉN ÁRPÁD: MNy: 39 [2001]: 194). Azt is egyre több vizsgálat bizonyítja, hogy az iskoláskorúak helyesírási hibáinak jelentős százaléka nyelvjárási függőségű (KISS, i. m. 205).

2. Az áldásosnak éppen nem mondható helyzeten a harmadik évezred küszöbén, a pozitív történelmi sorsfordulók idején javítani kellene pontosan az új Európa nyelvi sokszínűségének megtartása érdekében. Különösen nagy a felelőssége a nyelvi tervezés minden területének, itteni témámmal kapcsolatosan az oktatásügyi nyelvi tervezés fontosságának hangsúlyozását érzem leginkább szükségesnek (SKUTNABB-KANGAS, Oktatásügy és nyelv: Regio 1998: 3.3). Magyarországon véleményem szerint nem az elvekkel vagy a működő programokkal van baj, hanem a tanítási gyakorlat eredményei mutatta nem megfelelő

* Nyirkos tanár úrnak ajánlja sok szeretettel, a debreceni egyetemi évekre emlékezve az egykori tanítvány.

módszerekkel és szemlélettel. Az anyanyelvoktatásnak a nyelvjárások–köznyelv összefüggésében olyan koncepciót kellene követnie, amely a nyelvjárást tudatosan beépíti a köznyelv oktatásába, közvetlenül támaszkodva a gyerekek elsődleges nyelvváltozatára. Csak az a kontrasztív módszer eredményezhetne jól működő kommunikációs készséget, amely a diákok nyelvjárását nem üldözendőnek, parasztos, intelligenciahiányos „illen-ollan-beszédnek” tartja, hanem objektív ténynek, ésszerűen kezelhető s kiválóan felhasználható tényezőnek (KISS, i. m. 150). A feltételes móddal arra a több szempontból is megmagyarázható ún. rálegyintő állásfoglalásra akartam utalni, amelynek summázata így hangzik: szép, szép, de kinek van erre energiája.

3. Kisebbségben, jelen esetben a Muravidéken természetesen még összetettebb, másabb a helyzet. A magyar nyelv státusza a szomszédos országok közül egyedülként irigylésre méltó: Szlovénia példa értékű, a pozitív diszkriminációra épülő kisebbségpolitikája hivatalos nyelvi rangra emelte a magyart (és az olaszt), mármint a kétnyelvű területeken. A magyar nyelv presztízse mégis jóval alatta marad a szlovénének, ezt tényként kell elfogadnunk, a történelmi, szociokulturális mérték boncolgatásának itt és most nincs helye. Az anyanyelv oktatására a most bevezetendő kilencéves általános iskolai programban is megfelelő óraszám áll rendelkezésre. Az oly sokat emlegetett és csodált kétnyelvű oktatás viszont nem azt az eredményt hozta, mint amit vártak tőle: az anyanyelv dominanciája egyre kevésbé érvényesül, a tantárgyakat az általános iskola felső tagozatától kezdve jobbra szlovénul tanítják, s egyre több szülő íratja gyermekét az ún. magyar II. (eddig környezetnyelvi, ma már második nyelvi) programra, ez ugyanis az államnyelv első nyelvként való tanulását teszi lehetővé. (Érvényesülni természetesen Szlovéniában akarnak a tanulmányok befejeztével, hisz az életkörülmények még napjainkban is jobbak a magyarországiaknál; az is világos, hogy egyetemi tanulmányaikat Szlovéniában csak szlovén nyelven végezhetik — kivételt csak a magyar nyelv és irodalom szak képez a Maribori Egyetemen —, ehhez pedig az államnyelv makulátlan ismerete szükséges.)

A magyar nyelv anyanyelvi szintű általános és középiskolai oktatásában fokozottabb mértékben kell számolnunk a nyelvjárási háttérrel. A Muravidéken iskolába kerülő kisgyerekek magyar anyanyelvüket tekintve szinte kivétel nélkül *kontaktusnyelvjárási egyesnyelvűek* (néhány kivételt képez(het)nek például a Vajdaságból áttelepült bölcsész értelmiségiek gyerekei). Ez a nyelvváltozat nem jelent tehát ott és akkor hátrányt, mert mindenki ilyen, a tanító pedig (a legtöbb esetben) legalább magyar kettősnyelvű. A magyarországi sztenderd dialektust, azaz a magyar anyanyelv egynyelvű változatát képtelenség és nonszensz teljes mértékben megkövetelni azon a területen, ahol még az egynyelvűek (azaz a szlovén iskolába soha nem járt idősebb beszélők) is az anyanyelv kétnyelvű változatát beszélik (és írják). (A kétnyelvű anyanyelvváltozat terminus technikust használok a kisebbségi/nemzetiségi anyanyelvváltozat helyett, mert ezt

nyelvészeti szempontú megközelítésnek tartom, s a kontaktusváltozat egészére vonatkoztatom, míg az utóbbit elsősorban történelmi-társadalmi-politikai szempontúnak.) A hátrány akkor tudatosul(hat) bennük és környezetükben, amikor nyelvhasználatuk a magyar nyelv egynyelvű változataival konfrontálódik a legkülönbözőbb szituációkban. Ez pedig egyre gyakrabban előfordul.

4. A Maribori Egyetem Pedagógiai Karán töltött tíz évem alatt többször is lehetőségem nyílt arra, hogy a muravidéki kétnyelvű általános és középiskolások különböző nyelvi produktumait közelebbről is megismerjem. Hallgatóim nyelvhasználatának tanulmányozásán kívül például nagyon tanulságos volt számomra közvetlenül meg tapasztalni azt a természetes tendenciát (szavalóversenyek produkcióit hallgatva, tanítási órákat látogatva, a tévé- és rádióműsorok riportjait figyelve), hogy a nyelvjárási ejtés a gyerekek életkorával fordítottan arányos, ugyanakkor az is szembeötlő volt, hogy az egyes nyelvjárási jelenségek megvalósulásai természetesen nem azonos gyakoriságúak. Míg például a nagyon erős nyitódó diftongusok csak a kisiskolások nyelvhasználatában érvényesülnek szinte kivételtelenül (szituációfüggetlen a jelenség), addig például a hangsúlytalan *i*-zés a középiskolásokéban is szép számmal előfordul. Azzal viszont, hogy a dialektalizmusok — elsősorban hangtaniak, alaktaniak, esetleg szókészletiek — ilyen erővel törnek fel a különböző iskolás korosztályok írásbeli munkáiban, nem számoltam a kezdet kezdetén (a nyelvjárás valóban csak beszélt nyelvváltozat első-sorban?). Ezért fordult figyelmem az utóbbi időben az írásbeli nyelvhasználat felé. A tényfeltárási elemzéssel (nevezhetnénk esettanulmánynak is) valami olyasmi lenne a célom, mint ami a német dialektológiában már bevett gyakorlat (KISS, i. m. 147), egyfajta „jelenségprognózist” (szándékosan nem „hibaprognózist” mondtam, bár ez a tényeken nem, talán a szemléleten változtat) adni a gyakorló tanárok kezébe, rámutatva: ezek a jelenségek elevenen élnek az egyébként szigorúbban normakövető írott nyelvváltozatban is, tehát megkülönböztetett kezelést kívánnak a belső nyelvváltozatok tekintetében vett kontrasztív szemléletű anyanyelvoktatásban. Hiszen világos: a kettős szorításból adódó feszültséget (az anyanyelven belüli versenyképesség mint szóban és írásban egyaránt elérendő cél, s az anyanyelvi még mindig majdnem egyesnyelvűség a másodnyelvdomináns kétnyelvűségben) úgy kell feloldani, hogy az mindenképpen a muravidéki magyar nyelvváltozat(ok) megmaradását szolgálja.

5. A ma bemutatandó szövegeim a lendvai Kétnyelvű Középiskola 20 magyar I-re járó, magát magyar anyanyelvűnek valló első és második diákjának megadott témára, névtelenül írt fogalmazásaiból álló 42 oldalas korpusz darabjai. A gyűjtés egy helyesírási kérdésekkel foglalkozó szakdolgozathoz készült, kontrollanyagként a helyesírási feladatlap mellé (TÓTH ELIZABETA, Helyesírási kérdések a lendvai Kétnyelvű Középiskola diákjai körében. Maribor, 2002). A diákok két cím közül választhattak (Egy izgalmas óra az iskolában: 6 szöveg; Egy nyári napom története: 14 szöveg). A fogalmazások elemzésére, a jelensé-

gek bemutatására most nincs mód. Csak arra vállalkozom, hogy néhány fogalmazás néhány részletét közöljem, bemutatandó azt a valós nyelvi helyzetet, amelyről a fentiekben szó volt. A szövegrészletek nem „állatorvosi lovak”, hanem az élő írásbeliség darabjai. Legszívesebben valamennyit csatolnám teljes terjedelmében, hogy a jelenségek gyakoriságáról is hiteles képet kapjunk. A szövegeket szó szerint, a helyesírási hibákkal együtt, javítatlanul közlöm. Ritkítva szedem azokat a helyeket, amelyekre az elemzés kiterjed.

1. szöveg:

A tanár már 10 percet késik a csöngetés után a gyerekek a padon remegnek, akik állnak azok futkosnak ide oda. De egyszer csak megjelenik a tanár a lépcsőn, amely rossz kedvel és könyvekkel keziben rohan a lépcsőkön lefelé. A gyerekekre nézve egy kis mosolyt önt az arcán és már nyissa az ajtót. A folyosón, az osztályba befelé meve, semi mást nem lehet hallani, csak azt, hogy „jaj ne”... Elkezd sorunyit a neveket, hogy kinek is kellene felelnie.

2. szöveg:

Ő még a kicsit morcosabb tanulókat is jókedvbe hozza. Tehát annak ellenére hogy félünk a földrajzi órától, mivelhogy tudásfelmérést írunk, jó kedvűek vagyunk. ... Most már más nem is marad hátra, mint hogy megvacsorázam és lassan az ágyam felé irányítjam az utamat.

4. szöveg:

Ezért a puskát a térdemre helyeztem el. A tanárnő már kezdett gyanús kódnál és ezért gyorsan eltettem a puskát a pulóverem száraiba.

5. szöveg:

De az öreg már elkapta és magához szorította, én akkorán megijedtem, hogy az utra ugortam és csak egy kicsi hiányzott, hogy föl nem téptek.

6. szöveg:

Mindenki elcsodálkozott mert egy harmadik szem nyitott ki a homlokán és több ujjal nyitott ki nekik. Peti elkezdett sirni, hogy fáj neki, de a tanárnő nem engedte el mindig jobban húzta. Ezt én nem bírtam eltűrni és kijáltottam, hogy engedje el.

9. szöveg:

Igen, igen izgalmas órák is léteznek, de nem a véget, mert belemélyülnék a tananyagba, dehogy is!

11. szöveg:

Ebéd után átjött a szomszéd gyerek, és kigondoltuk, hogy a biciglit, pontosabban a biciglegumit megcsináljuk úgy, hogy víz hűtti... Ezzel egybe azt is elértük, hogy kerékpározás közben a víz nem fől ki.

14. szöveg:

*R á m egy elég rövid szoknyát huztam, nagyon f e s z i s r ö v i d u j ó t és kész is voltam. Pontossan nyolckor jött értem. Nagyon m e l e p ü d t e m mi-
kor meglátam a HONDA CRX- i t . Mert nagyon szeretem a motorkerékpároso-
kat ő is gyorsan b e t e c e t .*

15. szöveg:

*Már tegnap megbeszéltem a barátommal hogy elmegyünk kempingezni. Reggel
kilen órakor nagy n e h e z z e l felkeltem. Elkészítettem az e n y i v a l u t ,
i n y a v a l u t , sátrat és egy pár t ö r ü l k ö z ü t és persze fürdő gatyát is
vettem hiszen f ü r d é s n é l k ü l n y á r o n n e m m e g y . Barátom
már 10 órakor nálam volt, úgy fel volt szerelve mint ha elköltözne h a z u r ó l .
Mikor odaértünk a tóhoz, eszembe jutott hogy a h o r g á s z p á l c á t othon
felejtettem de nem baj, majd elmegyek később érte hiszen közel van, mondtam
magamban, leraktam a pakomat, és körülnéztem hol lesz a legjobb h e l a s á -
tornak.*

18. szöveg:

*A vízbe adig voltunk medig még éreztük minden ujunkat, hogy n e m s e -
m e d t e k e l .
Egy pár óra után végre kimásztunk a vízből. I d ő v o l t a z e b é d r e ...
Az e r d ü b e az első amit látunk egy őz volt. Amikor észrevetük szép lasan
próbáltunk k ö z e l k e d n i , hogy közelebről m e g l á s o k a szép álatot...
Regel a regeli után e l k e z d ü d ö t a z ö s z e p a k u l á s ... Erre még egy
u t o l s ó s z e r b e l e u g o r t u n k a vízbe és akkor elindultunk haza.*

20. szöveg:

*S z e r e n c s i m v o l t , hogy a kutya csak kis k a p a r á s o k a t okozott
rajtam. A barátnőm e l i g m é l s e b e k e t k a p o t t . Az i n e k c i ó k
nagyon f á j u s a k v o l t a k , és nem volt őkett könnyű tünni...*

6. A muravidéki kétnyelvű magyar anyanyelv köztes változatának ilyen jelle-
gű egyveleges válogatásából felsejlenek mindazok a jelenségek, amelyeknek
felismerése és kezelni tudása nélkül elképzelhetetlen a korszerű (kisebbségi)
anyanyelvoktatás. Nem fér hozzá semmi kétség: az anyanyelv oktatása (az anya-
nyelvi nevelés) a mindenkori nyelvi környezet függvénye (PÉNTEK JÁNOS, A
nyelvi környezet és a helyesírás: Nyr. 126: 259), ennek pontos, szakszerű isme-
rete elengedhetetlen a helyes szemlélet s az azt kiszolgáló tanítási módszer(ek)
kialakításban. Nem csak a gyerekek nyelvjárási hátterével kell tisztában lenniük
a magyartanároknak, hanem azzal is, hogy a szűkebb értelemben vett dialektaliz-
musok a kétnyelvű anyanyelvváltozatokban szinte szétválaszthatatlanul, együtt
jelen(het)nek meg a kontaktusjelenségekkel (kontaktusnyelvjárások). Ha tehát
elfogadjuk és természetesen szorgalmazzuk — szituatív kötetten — például a
tájszókat, akkor el kell fogadnunk — ugyancsak beszédhelyzetfüggőként! —
például a szövegekben előforduló *föltépett az autó* vagy a *prikolica* típusú „szlo-

venizmusokat” is. Mivelhogy ezek csak az egynyelvű beszélőnek idegenségek, a kétnyelvűnek nem. Az a legfontosabb, hogy a kétnyelvű anyanyelv jelenségeinek megítélésében, tanításában minden szinten a kétnyelvű szemlélet uralkodjék (Interjú François Grosjeannel a kétnyelvűségről. Készítette Navracsics Judit. *AlkNytud.* II [2002]: 103–14). Csak ez állhat a 21. században a nyelvmegtartás szolgálatában.

KOLLÁTH ANNA

Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó?

Papp István igaza

Aligha akad olyan nyelvész magyartanárképző intézményeinkben, akinek az lenne a célja, hogy tanítványait atyai pofonokba kergesse. De előfordul ilyesmi. Akkor is, ha ez tanárképző kollégáinknak nem célja, s akkor is, ha erről ők nem is tudnak.

Egy magyartanároknak tartott előadásom végén, egy hozzászólásban mesélte valaki a következő történetet: „Én suksüklő faluból származom — kezdte a tanárnő — és az egyetemen nagyon meg kellett küzdenem azért, hogy leszokjak erről a helytelen beszédről. Nem volt könnyű, de leszoktam. Engem ma is zavar, ha a tanáriban a kollégáim, például a tornatanár vagy a fizikatanár suksüklőnek. Egyszer, még egyetemista koromban, amikor hazamentem a falumba, kijavítottam az édesapámat, amikor suksüklött. Akkora pofont kaptam tőle, hogy szinte még ma is fáj a helye.”

Persze nemcsak a magyartanárok javítgatják az emberek „helytelen” beszédét, mindenki más is. Például az a biológiatanár is, aki egy tanítványával azt mondatta el, miképp készítik a befőttet, s mikor a kisgimnazista azt mondta, hogy *rátesszük az üvegre a celefánt*, a tanár megismételtette vele hangosan, hogy mit tesz az üvegre, majd kinevettette a gyereket az osztálytársaival a *celefán* miatt. Úgy megszégyenítette a tanár a gyereket, hogy annak még ma is, nyugdíjas szakfelügyelő korában is görcsbe rándul a gyomra, ha erre az esetre gondol.

Az egyetemista kapta atyai pofon, a szakfelügyelő úr fájdalmas emléke s az a sok-sok hasonló sérelem, ami a „helytelenül” beszélőket éri, elkerülhető lenne, ha a helyes(nek vélt) beszéd letéteményesei nem a felcserélő, hanem a hozzáadó anyanyelvi nevelésnek lennének ügybuzgó hívei. A h o z z á d ó nyelvpedagógia célja egy új nyelvváltozat megtanítása oly módon, hogy a diák eredeti nyelvváltozata ne sérüljön. Az ilyen pedagógiai helyzetben tanult új változat a régit nem kiiktatja, hanem ahhoz hozzáadódik, a gyermek nyelvi repertoárja ez által bővül. Ezzel ellentétes a f e l c s e r é l ő pedagógia. Ebben az új nyelvváltozatot úgy sajátíttatják el, hogy az a régit (a gyermek nemsztenderd változatát) felcserélje. A sztenderd változat megtanítása a nemsztenderd változat kiiktatásával együtt történik.

Amikor a hozzáadó vagy a felcserélő nyelvpedagógia célját említem, nem kell feltétlenül *expressis verbis* megfogalmazott célokra gondolni. Ha megkérdeznénk azokat a tanárképző kollégáinkat, akiknek a tanítványa kijavította süksüklő édesapját, hogy a felcserélő vagy a hozzáadó nyelvi nevelés-e a céljuk, valószínűleg a hozzáadót említenék válaszul. Mégis az a helyzet, hogy a tanítványuk a felcserélő nyelvi viselkedésnek lett híve. Ha tudta volna, hogy édesapja nem *helytelenül* beszél, hanem *helyénvaló módon*, úgy, ahogy a faluban mindenki beszél (hacsak nem lesz belőle magyartanár), akkor nem sértette volna meg édesapját, s nem kapta volna azt a hatalmas pofont se.

A magyar iskolai anyanyelvi nevelést régóta a felcserélő pedagógia jellemzi — persze nem annyira a hivatalosan kinyilvánított céljait, mint a gyakorlatát. PAPP ISTVÁN „A magyar nyelvtan nevelőereje” című dolgozatában (Bp., 1935) az 1930-as évekről írta, hogy „Siralmas a helyzete tájszólásainknak a közéletben: az újság, a vasút, a rádió és az iskola vállvetve fáradoznak azon, hogy a nép ajkáról letöröljék a szójárás zamatát, a vidékies ejtés frissességét” (45). Az iskolai nyelvi megbélyegzés kártékony hatásait nagyon pontosan jellemezte, amikor ezt írta: „A legelső dolog, ami a gyermeket meglepi az iskolában, az, hogy az a magyar nyelv, melyet otthon tanult az édesanyjától, s melyet szülei, testvérei és játszótársai beszélnek, nem helyes, hanem szégyelnivaló. Minden erejét összeszedi hát, hogy egy-kettőre elfelejtse szülőfaluja paraszti beszédmódját, mely az első napokban annyi pirulást és lelki gyötrelmet szerzett neki. El is felejtí mihamar, s ha később felnőtt korában a gyermekkori anyanyelv hangja találja megütni fülét, rögtön feltámad lelkében az első iskolai napok szorongó, kellemetlen érzése. Ez az érzés fogja színezní lelkében állandóan szülőfaluja nyelvjárásának képét, s hogy megszabaduljon a kellemetlen emlékektől, igyekezni fog fölé emelkedni gúnnyal és megvetéssel. Meggondolták-e az iskola emberei, mit romboltak itt a növendék lelkében?” (PAPP 1935: 16–7).

A nyelvjárások leszólásának és a köznyelv dicsőítésének tipikus érveit „kissé kiélezve (de nem eltúlozva)” LŐRINCZE LAJOS (1980: 211) pontosan összefoglalta: a tájnyelv elhaló, de a köznyelv fejlődő, az előbbi csak regionális érvényű, de az utóbbi országos érvényű és a közös nemzeti műveltség hordozója, az elmaradott nyelvi forma elmaradott (műveletlen) embert is takar, következésképp mindent meg kell tenni a köznyelviesedés siettetésére (a tájnyelv elhagyatására), tehát a „helytelenül” beszélők helyes beszédre szoktatására. Majd így folytatja: „S ez — úgy látszik — meg is történik. Hallunk túlságosan következetes pedagógusokról, akik egy csapásra le akarják szoktatni a rájuk bízottakat nemcsak táji szavaikról, hanem olyan kiejtési jellegzetességeikről is, amelyet azok szinte képtelenek elhagyni, mert hiszen nem is hallják a különbséget a saját kiejtésük és a kínált, kívánt, követelt forma között.” (LŐRINCZE 1980: 211–2).

Az iskola nyelvhasználat-formáló szerepéről KISS JENŐ kétségtelenül helyesen állapította meg, hogy „A nyelvjárások Magyarországon meglehetősen széles

körü lenézettségnek »örvendenek«. Ennek egyik, nem is a legfontosabb oka az iskolai magyartanítás korábbi, nagyjából általánosnak mondható azon gyakorlata volt, amely a tanulók nyelvjárásiasságát nem ésszerűen kezelendő és felhasználható, de legalábbis felhasználható, hanem csupán kiiktatandó, kigyomlálendő, sőt üldözendő tényezőnek tekintette.” (1998: 934). Pedig — írja KISS JENŐ másutt — „Ha az esélyegyenlőség elősegítését komolyan vesszük, akkor a nyelvjárás-függőségű nyelvi hátrányoknak az iskolai oktatásban való ignorálása egyszerűen (szakmai és emberi) felelőtlenség” (2001: 147). Az ilyen szakmai és emberi felelőtlenségből elkövetett hibákat az amerikai JOHN BAUGH (1999) *p e d a - g ó g i a i m ű h i b á k n a k* nevezi.

Tanárképzésünk sok egyetemen és főiskolán a 21. század elején is fenntartja, illetve továbbörökíti a nyelvi megbélyegzést. Nyilvánvalóan nem azért, mert az egyetemi tanárok, nyelvészek és módszertan oktatók tudatosan „rombolni akarják növendékeik lelkét” (PAPP ISTVÁN), avagy romboltatni akarják az általuk képzett magyartanárokkal a növendékek lelkét, hanem azért, mert a hagyomány rabjai, akik nem teszik kritika tárgyává az évszázados elveket és tanári praxist. Nem abból indulnak ki, hogy az iskolába lépő gyermek már jól tud magyarul, csak nem azt a változatot beszéli, amelyet az iskola elvár. A nyelvjárást nem tekintik a köznyelvvél egyenrangú változatnak, hanem „egy csapásra le akarják szoktatni a rájuk bízottakat” róla (LÖRINCZE LAJOS), sőt „üldözendőnek tekintik” (KISS JENŐ). Vagyis: tanárképzésünkben a felcserélő pedagógia uralkodik, nem a hozzáadó. A tanárok zöme arra neveli növendékeit, hogy felejtsek el, vetközzék le nyelvjárási (avagy nemsztenderd) beszédüket, s helyette tanulják meg a sztenderdet. Ez a felcserélő pedagógiai stratégia, ami „elfordítja a gyermek lelkét igazi anyanyelvétől” (PAPP ISTVÁN 1935: 45), ugyanakkor hátráltatja, megnehezíti a köznyelv megtanulását is. Ezzel szemben a hozzáadó tanári stratégiával tanítók arra nevelik növendékeiket, hogy a maga helyén mind a nyelvjárás, mind a köznyelv használata *helyénvaló*, s *nyelvészeti*leg egyik sem különb a másiknál, de a *társadalmi megítélésben* annál inkább. A hozzáadó pedagógiai stratégiával tanítók nem csökkentik, hanem növelik tanítványaik nyelvi önbizalmát. Nagyon kevesen vannak még, de vannak már ilyen tanítóink és tanáraink is.

PAPP ISTVÁNNak sajnos, ma is, hét évtized múltán is igaza van, de nem szükségszerű, hogy örökké igaza legyen. Nem szükségszerű, hogy a magyar iskolai anyanyelvi nevelésben évtizedek múlva is szakmai és emberi felelőtlenség uralkodjon. De ahhoz, hogy PAPP ISTVÁNNak egyszer majd ne legyen már igaza, elengedhetetlenül szükséges a tanítók, tanárok s különösen a magyartanárok képzésének megváltoztatása, a ma uralkodó felcserélő pedagógia kiiktatása, felváltása hozzáadó pedagógiára.

KONTRA MIKLÓS

Irodalom

- BAUGH, JOHN (1999): *Out of the Mouths of Slaves: African American Language and Educational Malpractice*. Austin Tx.
- KISS JENŐ (1998): A magyar dialektológia s újabb feladatai az ezredfordulón. *Magyar Tudomány* 1998/8: 929–35.
- KISS JENŐ (2001): Az alkalmazott dialektológia: a nyelvjárások és az anyanyelvi oktatás. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. 145–56. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1980): *Emberközpontú nyelvművelés*. Bp.
- PAPP ISTVÁN (1935): *A magyar nyelvtan nevelőereje*. Bp.

Jancsika és Juliska

Felsőnyárádi keresztnévváltozatok az 1940-es és 50-es évek fordulóján

Azok a tények, emlékek, amelyeket most Nyirkos tanár úr tiszteletére és köszöntésére összefoglalok, „messzeringó gyerekkorom világá”-ból idéződnek fel. Sokszor és sokan megfogalmazták, hogy a gyerekkor élményei meghatározóak a felnőtt élet során is, és erősen beivódnak az ember emlékezetébe. Ezért merem tényként kezelni azokat az ismereteket, amelyeket 14 éves koromig szülőfalumban, Felsőnyárádon szereztem, főleg az 1940-es évek második felében, pontosabban 1952-ig. 1952 őszétől ugyanis mint sárospataki gimnáziumi tanuló, később debreceni egyetemista, majd rövid pataki tanárság után egyetemi oktató Debrecenben csak a vakációkra, majd egyre rövidebb szabadságra, illetve látogatásra tudtam hazamenni.

Felsőnyárád a mai Borsod–Abaúj–Zemplén megyében, a hajdani Borsod vármegyében, a keleti-palóc nyelvjárás területén van. A fonetikus átírásban szereplő adatok ennek a nyelvjárás-területnek a sajátosságait mutatják.

A megadott években a falu társadalma (1000 fő körüli lakos) hármas tagozódást mutatott. Nagyjából egyharmad volt a földdel nem rendelkező, többségében a környékbeli bányák valamelyikében foglalkoztatottak és családtagjaik száma. Ez tulajdonképpen a falusi *p r o l e t á r r é t e g* (lásd a táblázat A oszlopát). A nagyobb részt kitevő (kb. a lakosság kétharmada) volt a földdel rendelkező, földet birtokoló *p a r a s z t i c s o p o r t* (lásd a táblázat B oszlopát). A gazdaságok szinte kizárólag reformátusok voltak, a földnélküli munkások között református, katolikus és nagyon kis számban evangélikus is volt. Evangélikusok voltak például a *Svirján*, a *Svejcer*, a *Frits* családnevet viselő, nyilvánvalóan német származású bányászcsaládok. Ez a két csoport azonban nem volt egységes. Az önállóan gazdálkodó parasztok között voltak az ún. armális nemesek, nem-nemesek, jobb- és kevésbé jómódúak, tekintélyesek vagy kevésbé tekintélyesek. A földnélküliek között ott találjuk a putriban élő, sokgyerekes cigány csordást, kondást, a rendesen lakó, öltözködő, szegény, de igényesebb cigányzenész családokat, a közeli szénbányák által foglalkoztatott szakképzetlen munkaerőt, a napszámból vagy feles föld műveléséből, summáskodásból élőket. A két eddig említett csoportot éppen a vizsgált időben erősen megkeverte a földosztás, amikor is a proletárok közül többen földtulajdonosokká váltak. A jobbmódú parasz-

tokat viszont kuláknak nyilvánították, és olyan mennyiségű beszolgáltatással nyomorították őket, hogy családonként legalább egy személy kénytelen volt a gazdálkodás mellett főleg a bányászatban is munkát vállalni. A megkeresett bért pedig sokszor a beszolgáltatni valók megvásárlására kellett fordítaniuk.

Az említett két csoport iskolai végzettsége a falusi hat elemi, a nők körében a törekvőbb családoknál a négy polgári, a háború és az iskolák államosítása után a nyolc általános volt. A paraszt férfiak számára néhány évig telente még a háború után is működött továbbképzés jelleggel az ezüst- és az aranykalászos gazdátanfolyam. Az asszonyok számára a háború után már nem szerveztek varró- és főzőtanfolyamokat, pedig ezek nagyon népszerűek és sikeresek voltak a maguk idejében.

Harmadikként kell említenem a létszámában nem, de társadalmi szerepvállalásában és tekintélyében jelentős és ugyancsak nem egységes csoportot. Ennek a csoportnak a tagjai valamilyen szempontból megkülönböztetett presztízzsel rendelkeztek a falu közösségében. Ők alkotják a *preferáltak csoportját* (lásd a táblázat C oszlopát). Ide tartozik az ún. „falusi intelligencia” (magukat így jellemezték), azok a családok ahol a családfő nyugdíjas vagy aktív pap, tanító, a háború előtt jegyző, felsőfokú tanulmányokat (például Debrecen-Pallagon gazdasági akadémiát, mezei jogászságot) abszolvált, illetve doktorált férfiak voltak, azaz a „tanult emberek”. A nők körében a legmagasabb iskolai végzettség a négy (régi) gimnázium (főleg a Tóth Pál Református Leánynevelő Intézetben Miskolcon), egy kis kézimunka, zongora, háztartási ismeretek, s erre a műveltségre tette fel a koronát valami kis idegennyelv-tanulás (egy kis német, egy kis francia). A nem férjezett postamesternőket leszámítva nem tudok a nők körében szakmai végzettségről. A postamesterséghez tanfolyamot kellett végezni. Egy egyéb esetet mégis tudok említeni. A nyugdíjas református tanító lánya (a táblázat C 2. rubrikájában), *Duciká/Duciká kisasszony* a négy gimnáziumi osztály elvégzése után olyan szabó-varró tanfolyamot végzett, amivel maga is tudott szabás-varrást tanítani. A vizsgált időben minden télen két-három fiatal lány, akik „már kiálltak az iskolából”, tanult meg varrni, kézimunkázni, süteményeket sütni, tortát készíteni és díszíteni (különösen lakodalmakra) a *kisasszony* műhelyként is szolgáló konyhájában. Ezekkel a nem egészen szabályos tanfolyamokkal *Duciká/Duciká kisasszony* missziót teljesített, pótolva a lányok, asszonyok szervezett továbbképzését. A preferáltakhoz számítom az egy-két (család)főt kitevő szakképzett művezetőt, bányatisztviselőt, akiknek a presztízse a családjukra is átsugárzott.

A falusi intelligencia a háború előtt intenzív társasági életet élt, s ennek résztvevői voltak például vadászatokon a környékbeli földbirtokosok (Manó Sándor Jákfalváról, Bolváry Andor Dövényből) s a Felsőnyárádon bányát és körülbelül 300 holdas földbirtokot, malmot, halastavat, magazint, azaz vegyesbirtokoló Bódi ~ Bódy család. A felsőkelecsényi bárócsalád, a Ragályiak és a

sajókazai Radvánszky bárók nem forogtak ebben a körben. A háború után közülük csak a kazai báró maradt a falujában, természetesen kiköltöztetve a kastélyából. Csak 1945 után került közelebbi kapcsolatba a nyárádi falusi intelligencia egy részével a malomtulajdonos Kardos család.

A legmagasabb címzés és megszólítás felsőnyárádiak számára a *tekintetős úr*, illetve a *tekintetős asszony* volt, s ez kijárt a falusi intelligencia tagjainak, ha nem a foglalkozása szerint nevezték *jedző úr*-nak, *jedzőné asszony*-nak, *tánító úr*-nak, *tánítóné asszony*-nak, a katolikus és a református papot egyaránt *tisztelendő úr*-nak (nem volt ismeretes a *tiszteletes* szó), a református pap feleségét *tisztelendőné asszony*-nak szólították. Nem volt viszont egyáltalán használatban a *fiatalúr* említés vagy szólítás, a *kisasszony* is csupán három esetben volt használatos a keresztnév/keresztnévváltozat mellett vagy helyett (lásd a C 1. és C 2. rubrikákban). A harmadik generációban már egyáltalán nem fordul elő. A bányatulajdonos leggazdagabb család legidősebb férfitagjait a keresztnévükön *úr* névkiegészítővel említették és szólították: *Ferenc úr*, *János úr*, *Ödön úr*. Ferenc úr eredeti foglalkozása cipész volt, a János úré asztalos, az Ödön úré nem tudom. Foglalkozásuk szerint tehát nem tartoztak a „tanult emberek” közé, nem voltak tekintetes urak, de vagyoni helyzetük alapján megkülönböztetett tiszteletben részesültek. A falusi intelligencia akkori fiataljai számára bizalmasabban *Féri bácsi*, *János bácsi*, a feleségek *Böske néni*, *Ilus néni*. Ödön úr Miskolcon vitte a vállalkozás ügyeit, így vele és családjával nem volt közvetlen a falusiak kapcsolata.

A továbbiakban azt mutatom be, hogy a három társadalmi csoport tagjai, a proletárok, a parasztok és a preferáltak a csoportokon belül és a csoportok között milyen keresztnévváltozatokat használtak. Mindhárom csoportot három generációra osztottam, és kimutatható, hogy a keresztnévváltozatok az idők folyamán változnak, illetve csak bizonyos csoportban használatosak.

Keresztnévváltozatnak nevezem a hivatalos névalaktól eltérő alakokat, mint az *Erzsébet* mellett, illetve helyett a *Böske*, *Bözsí*, a *Bözsike*, az *Erzsi*, *Erzsike*, az *Istvān* mellett és helyett a *Pěstā*, *Pěstu*, *Pistā*, *Pisti*, *Pistike* alakokat. Szándékosan kerülöm a becézőnév, becenév, becéző változat terminusokat, mert a különböző generációkban és a különböző nevekben többnyire nem éreztem a becéző, kedveskedő szándékot.

Ez a megfigyelésem egybevág azzal, amit PAPP LÁSZLÓ Hosszúpályiban szerzett tapasztalatai alapján megállapított: „Nehéz elképzelni, hogy ha egy idősebb nőt vagy éppen egy öregasszonyt *Juli*, *Zsófi*, *Emika*, *Örzse*, *Julcsa néni*-nek neveznek, ebben »becéző« szándék volna, s a névalakot »kicsinyítő« alaknak érezné az átlagos beszélő. ... az eredetileg valóban becézők a későbbi használatban pusztán névváltozatokká váltak” (1956: 454–5). RÁ CZ ENDRE is hasonló megállapítást tett: „A közelmúltban több szó esett arról, hogy a becéző névalakok igen sok esetben nem kedveskedő funkciójúak, hanem csupán familiáris

vagy hasonló jellegű változatai alapnevüknek, vagy pedig egyenesen indifferens megnevezésül használatosak” (RÁCZ 1960: 147). S az én meglátásaimat támasztja alá az is, amit B. GERGELY PIROSKA Kalotaszeg személyneveit vizsgálva állapított meg: „a becenevek körében maradván Kalotaszegen az *-i* képzősek nagy része elveszítette becéző funkcióját” (1968: 13). A „Nyelvi illem — nagyszüleink kiskorában” című kötet több írása is hasonló tapasztalatokról számol be (BALÁZS–GRÉTSY 2001).

Látok viszont bizonyos változatok esetében olyan funkciót, hogy a változat használatával, megválasztásával társadalmi elismerést, a presztízs meglétét fejezik ki, s a változat arra is szolgál, hogy a társadalmi helyzetet kifejező *úr, aszszony, fiatalúr, kisasszony* névkiegészítő feladatát is ellássa. Ez azokra a keresztnevváltozatokra érvényes, amelyekben a csonkított névalakhoz egyszerű *-i* vagy *-u* (kicsinyítő)képzőt tesznek, majd ehhez még hozzátoldják a *-ka/-ke* képzőt. Ebben a funkcióban a *-ka/-ke* képzőt *presztízsjelölő képzőnek* nevezem. Ilyen például *János* névből a *Jáncsi/Jáni*, s ezekből a *Jáncsiká/Jániká*, az *István* névből a *Pisti*, majd ebből a *Pistike*, a *Ferenc*-ből a *Féri*, majd a *Fériké*, a *Miklós* névből a *Micu*, majd ebből a *Micuká*. A női nevek körében az *Erzsébet*-ből az *Erzsi*, majd ebből az *Erzsike*, illetve a *Bözszi*, *Bözsike*, *Ágnés* > *Ági* > *Ágiká*; *Káta* > *Káti* > *Kátiká*, *Lénke* > *Léncsuká*.

A negyvenes-ötvenes évek fordulójának lakosságában a három társadalmi csoport mellett három korcsoportot is elkülöníttek. A legidősebbek, a nagyszülők generációja az akkori 80–70–60 évesek (az A–B–C 1.). A középső csoportot a szülői generáció alkotja, az 50–40–30 évesek (az A–B–C 2.). Az ennél fiatalabakat a gyermeki csoportba soroltam 20 évtől lefelé (az A–B–C 3.). Ezt kapcsolom össze a három generációban a három társadalmi csoporttal, így egy olyan táblázat áll elő, amelyben kilenc rubrika van.

A táblázatba az emlékezetemben megmaradt nevek kerültek a használt formában. Az első generáció kevés nevet tartalmaz, mert közülük keveset ismertem. Ezzel szemben a harmadik, a saját generációm, iskolatársaim névanyaga természetesen gazdagabb.

A / jel két, esetleg három változat között azt jelenti, hogy ugyanazt a személyt más-más névváltozattal is illették. Ugyanazt a nevet vagy névváltozatot többen is viselték, sőt a kedvelt neveket akár sokan is, például *Erzsi/Erzsike/Bözszi*, illetve *Sándor/Sányi*, *Józsi/Jóská*. Minél korábbi generációt nézünk, annál szűkebb volt a névválaszték, majd bővült, de csak az én vizsgálatom utáni időkben alakult úgy a névdivat, hogy a ritka, nálunk addig ismeretlen, nem használt neveket is kezdték választani (*Mártá*, *Ede*, *Tihámér*).

Néhány név, mint az említett kedvelt nevek és a máshol talán ritkábban használtak Felsőnyáradon makacsul tartják magukat. Ilyen a *Bértálné*, amelyet az első generációban családnévvel együtt a paraszti csoportban említésre is használtak általában az említettnél fiatalabbak például a *Kun* vagy a *Karla* családnévvel

együtt: *Kum Bértálán, Kállá Bértálán*. Ez a név kedvelt volt, és bizonyos családokban öröklődik. Van nem is egy család (*Feledi, Kárlá*), ahol mindhárom generációban előfordul a *Bértálán/Bérti/Bértike*. Sőt az ezredforduló iskolásai között is van *Bérti*. A másik ilyen férfinév a *Dániel* (helybeli ejtés szerint *Dānijël*: a B 1.-ben *Csik Dānijël*, de az A 2.-ben *Visnyáji* (~ *Visnyai*) *Dányi* (*bācsi*), a B 3.-ban *Csik Dányi* és *Szabó Dányi/Dányiká*.

A táblázatban a * jelet azok a névváltozatok kapják, amelyeknek kifejezetten presztízskifejező, megtisztelő funkciójuk van. A nevek csak példák, és korántsem mutatják a teljes utónévhasználatot.

A) Proletárok	B) Parasztok	C) Preferáltak
1. korosztály	1. korosztály	1. korosztály
Borcsá, Fāni, Julcsá, Lídi	<i>Ěszti, Irén, Piroská, Zsófi, Vëron</i>	<i>Boriská, Ěrszike, Juliská, Piroská/Piri/Pirká</i>
<i>Dányi, Gyulá, Pëstá, Pëstu</i>	<i>Bālint, Bërti, Dányi, Józsi, Sāndor</i>	<i>Bërti, Ferenc/Fëri, Jānos, Józsi, Pāl, Sāndor, Sānyi</i>
2. korosztály	2. korosztály	2. korosztály
<i>Boris, Ěrszi, Gizá, Gizi, Icá, Ěrszike, Ěszti, Icá, Irmá, Irmá, Julis, Klāri, Lídi, Māgdi, Zsuská/Zsuzsiká</i>	<i>Ěszti, Irén, Piroská, Sári, Juli, Piroská, Sári</i>	<i>Āncsi/Āncsiká* (<Anna), Bőzsi/Bőzsike*, Boriská, Duci/Duciká* (<Ida), Gizi/Gizike*, Ěrszike, Ilonká, Ilu/Iluká*, Ircsu/Ircsuká*, Lēncsu/Lēncsuká* (<Lenke), Māgdá/Māgdi/Māgdi-ká, Vilmá/Vilmuká*</i>
<i>Ālādār, Āndris, Gyulá, Imre, Jóská, Józsi, Lāci, Lāli, Lājos, Sānyi, Pëstá/Pistá, Vilmus (<Vilmos)</i>	<i>Bërti, Fëri, Gyulá, Kāroj, Lāci, Lāli, Lājos, Mihāj/Miská, Pāli</i>	<i>Bërti/Bërtike*, Gyulá/Gyuluká*, Gyurká, Micu/Micuká*, Pisti/Pistike*, Sānyi/Sānyiká*</i>
3. korosztály	3. korosztály	3. korosztály
<i>Āncsu (<Aranka), Ānnus, Āránká, Bőzsi, Ěrszi, Ilu, Irén/Irény, Irmuci*, Joli, Julesu, Māgdá, Mānci, Mārgit, Māri, Piros/Piros-ká, Rózsi, Sári, Tëri, Vilmá, Zsófi, Zsuská/Zsuzsiká</i>	<i>Āránká, Ěrszike, Ilonká, Ilus, Inci, Irén, Irénke, Ircsu (<Irén), Joli, Juliská, Kāti, Pircsi, Piroská, Rózsi</i>	<i>Āgiká*, Ěvike*, Ildike*, Iluci*, Joliká*, Kátiká*, Māg- duci*</i>
<i>Bélá, Dányi, Imre, Imi, Jāncsi, Jóská, Lāli, Lājos, Lāci, Pistá, Sānyi</i>	<i>Bërti, Bërtike, Gyuszi, Kārcsi, Lāci, Lājcsi, Micu, Pisti, Tibi</i>	<i>Fërike, Gyusziká, Jāncsiká, Józsiká, Lāciká</i>

A továbbiakban a különböző rubrikák keresztnévváltozataihoz fűzök megjegyzéseket.

Az A 1-ben félkövérrel kiemelt keresztnévváltozatok a legidősebb generációt nem élik túl, azaz a későbbiekben kimennek a használatból. Azonkívül a *Fāni* (A 1.) és a *Véron* (B 1.) csak itt és csak egy-egy személy neveként fordul elő.

A C 1. csoportban a *Boriskà* és a *Juliskà* csak az A 1. csoport elemeivel összevetve bír megtisztelő funkcióval. Az *Ěrsike*, a *Juliskà*, valamint a *Piroskà* a későbbiekben elveszti megtisztelő funkcióját.

A *Piroskà/Piri/Pirkà* (C 1.) változatok egy nyugdíjas postamesternőre vonatkoznak, aki *Piroskà kisásszony/kisásszonkà* az A és a B csoportok számára; *Piroskà/Piroskà néni/Piri néni* a C csoportbelieknek; *Pirkà néni* csak a rokonoknak. A *kisásszony* inkább említéskor használt névkiegészítő, míg a pusztá *kisásszonkà* megszólítás volt, amit például a cseléd lány használt.

Az első korosztályba (C 1.-be) tartozik a nyugdíjas református lelkész, aki nem családtagoknak *Batà tisztelendő úr*, családtagoknak és azonos társadalmi állásúaknak *Józsi, Józsi bácsi*.

A földtelen (A 1.) *Julcsà néni*-t a saját korosztályából két *Berti bácsi* is csak *Julcsà* névvel szólította és említette, a korosztályomhoz tartozó rokongyerekek számára azonban már *Juli nénnýë* ('nénje') volt. Egy napszámos cigány házaspárt *Julcsà néni*, illetve *Pěstu bácsi* névvel és névkiegészítővel említettek és szólítottak. A legidősebb korosztály fiatalabbjai között a *Julcsà* a paraszti rétegben átadja a helyét a *Juli*, a nincsteleneknél a *Julis* változatnak. A legidősebbek között van nincstelen *Borcsà néni*, de a nyugdíjas jegyző felesége és a vénlány postamester *Boriskà/Boriskà néni* az azonos társadalmi állásúaknak, *jedžóné* asszony vagy *tekintetēs asszony* másoknak. A három testvér: *Boris (néni)*, *Julis (néni)*, *Ěrsi (néni)* napszámosok és napszámosnék, s két testvér az intelligencia köréből: *Boriskà (néni)*, *Ěrsike (néni)*, s harmadikként a nyugdíjas tanítófeleség *Juliskà néni*.

Életkora szerint ide tartozik a paraszti rétegből *Ěszti (néni)*, több *Ěrsike (néni)*, *Piroskà (néni)*, *Zsófi (néni)*, *Irén (néni)*, illetve *Berti (bácsi)*, *KároJ (bácsi)*. A *bácsi* és a *néni* névkiegészítőt természetesen a megnevezetnél fiatalabbak használták. Ezeket a falumbelieket én is csak néniként és bácsiként ismertem.

A *-ka/-ke* képző kedveskedő, becéző jellege nem érvényesül az *Ěrsike*, *Piroskà*, *Juliska*, *Zsuzskà*, illetve a *Jóskà*, *Miskà* nevek használatában.

Az is megfigyelhető, hogy a proletárok között csak *Ěrsi*, *Juli/Julis*, *Piros* névváltozat van.

Az A 2. csoportban a váltakozó *Zsuskà/Zsuzsikà* használatáról el lehet mondani, hogy akkor váltott át hosszabb, udvariasabb formára (vö. FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 11), amikor az A 3.-ban található *Zsuskà* egyik napról a másikra kikövetelte magának a megfelelőbbnek érzett *Zsuzsikà* változatot. Egyszerűen bejelen-

tette az iskolatársainak, hogy ő most már *Zsuzsiká* lesz. Így aztán a fiatalabb beszélők a *Zsuská néni* (A 2.) helyett is az udvariasabbnak, megtisztelőnek tekintett *Zsuzsiká néni*-t kezdték használni.

A C 2. és a C 3. csoportban található két változatú női nevek rövidebb alakját az azonos csoportba tartozó nők, illetve a családtagok használták elsősorban. A *-ká/-ke* képzővel bővített változatot mind a férfi, mind a női nevek esetében az A csoportból az idősebbek, a B csoportból a közel azonos korúak, a C csoportból a nem családtagok használták.

A C 3. csoportban mind a fiúk, mind a lányok esetében az összes idősebb használó a *-ká/-ke* képzővel bővített változatot használta. Kivételt képeztek a családtagok és többnyire az azonos korúak.

Kortársaim közül az A 3.-ban található *Irén/Irény* mindennapos játszótársam volt, akit én és a családom következetesen *Iréнке* névváltozattal említett és szólított, de saját családjában csak az *Irén/Irény* volt használatban, a testvére is *Bözsi*, de sosem *Bözsike*. Az A 3. csoportban ott látjuk, hogy a *Piros/Piroská* névváltozatot ugyanaz a személy viseli. A rövidebb változat akkor adta át a helyét a presztízsjelölő hosszabb változatnak, amikor a bányászlány *Piros* szakérettségi után tanári oklevelet szerzett.

A *-ka/-ke* képzőnek az itt feltételezett sajátos funkcióját akkor lehet tetten érni, ha társadalmilag lentebb állók „tisztelik meg” vele a fentebb állókat.

Míg a cselédlány mindig *Érzi*, *Bözsi*, *Mánci* a munkaadónak, a nincstelen kislány *Irény*, *Bözsi*, *Ilu*, *Téri*, *Piros*, *Piri*, a parasztlány *Évá*, *Inci*, *Ilus*, *Ilonká*, *Juliská*, *Piroská* a családtagok és a nemrokonok számára, addig a preferált csoportban a presztízsjelölő *-ka/-ke* használatos a névkiegészítővel együtt, vagy ami még fontosabb, a névkiegészítő helyett.

A nyugdíjas tanító gyermekei (A 2.) *Duciká/Duciká kisasszony* (< *Ida*), *Micuká* (< *Miklós*), a malmos család gyermekei *Gyuluká*, *Sanyiká*, unokái (A 3.) *Évike* és *Láciká*, a nyugdíjas jegyző fia (A 2.) *Pistike* még doktor korában is. A tanító gyermekei (A 3.) *Ágiká*, *Jáncsiká*, *Kátiká* szólításként és említésként is. Ugyanebben a korosztályban a paraszt és a proletár családok gyermekei: *Káti*, *Piri*, *Pircsi*, illetve *Béti*, *Jáncsi*, *Jáni*, *Pisti*, *Sanyi* stb.

A *-ka/-ke* képző csak abban az esetben hordozza a presztízsjelölő funkciót, ha névcsonkítás + *-i* képző előzi meg: *Áncsiká*, *Évike*, *Láciká*, *Sanyiká*. Bizonyos nevek esetében (*Aranka*, *Lenke*, *Vilma*, illetve *Gyula* és *Miklós*) a csonkított névhez az *-u* képző, majd ehhez az alakhoz a *-ka/-ke* presztízsjelölő képző, ha a név viselője a C oszlop valamelyik korcsoportjában van: *Léncsiká* (< *Lenke*); *Vilmuká* (< *Vilma*), *Gyuluká*, *Micuká*. Kivétel az *Áncsu* az A 3.-ban, amikor az *-u* képző szintén a csonkított névhez járul, amit azonban nem követ presztízsjelölő további képző.

A 3. generációban (A 3. és C 3.) az *Irmuci* és *Iluci* kifejezetten kedveskedő/becéző alak.

A preferáltak csoportjába tartozó gyerekeket a más csoportbeli idősebbek mindig a *-ka/-ke* képzős kersztnévváltozattal szólítják: *Jáncsiká, ne rugdozsd azt a tököt!* Ugyanígy az említéskor is: *Ágiká méhhált? Pedig mijen jóízűjen ettē tennáp este a ződbábot!*

A harmadik generációban, a 40-es és 50-es évek fordulójának gyermeknemzedékénél az egymás közti használatban bekövetkezik egy egyenrangúsodási folyamat, ami azt jelenti, hogy eltűnik a a presztízsjelölő képzőhasználat. Ez minden fiúnév esetében így alakul, a lánynevek esetében az alapnévtől függően megtaláljuk a *-ka/-ke* képzőt, de ezekben a nevekben (például *Boriská, Ęrzsike, Juliská, Piroská*) már a második korosztályban sincs meg a presztízsjelölő funkciója.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Irodalom

- BALÁZS GÉZA–GRÉTSY LÁSZÓ (szerk.) (2001): *Nyelvi illem — nagyszüleink kiskorában*. Bp.
- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (1994): *A verbális érintés*. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA (1968): Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón használatához. *MNyj.* 14: 3–15.
- PAPP LÁSZLÓ (1956): Néhány szó becéző személyneveinkről. *Nyr.* 80: 454–7.
- RÁCZ ENDRE (1960): Néhány szempont becéző keresztnéveink vizsgálatához. In: *Névtudományi vizsgálatok*. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette MIKESY SÁNDOR. Bp. 146–9.

A jogi nyelv és a nyelvújítás

A magyar tudományos szakszókincs megteremtésének igénye a XVII. századtól, SZENCZI-MOLNÁR ALBERT színre lépésétől folyamatosan létezett. A kor szak nagy nyelvtanírói, az erdélyi nyelvművelő mozgalom tagjai, különösen GELEJI KATONA ISTVÁN elsődlegesnek tartották az új szavak alkotását. A szaktudományok magyar nyelven való művelésének megvalósítását szolgálta APÁCZAI CSERE JÁNOS is a „Magyar Encyklopaedia” (1653) és a „Magyar logicatska” (1654) megjelentetésével, melyekben a legalapvetőbb tudományos szakszókincs magyar megfelelőit alkotta meg (FÁBIÁN 1993: 18).

A XVIII. század még inkább bővelkedik a szaktudományok elnevezéseinek magyarrá tételében. PÁPAI PÁRIZ FERENC latin–magyar, magyar–latin szótárát (1708) művek egész sora követi, hogy anyanyelven tegyék lehetővé a tudományok megismerését. MISKOLTZI FERENC „Manuale chirurgicum” címen 1742-ben kiadott műve az orvosi nyelv, MARÓTHY GYÖRGY 1743-as „Arithmetica”-ja a mennyiségtan, KOVÁTS JÁNOS „Hadi exercitium”-a 1746-ból a katonai nyelv, BERTALANFI PÁL „A világnak rövid ismerete” című 1757-es műve pedig a földrajz nyelvének magyarrá tételét kísérelte meg (vö. FÁBIÁN, i. m. 20). Összességében ezek és az itt nem említett kiadványok már jelentős mennyiségű tudatosan alkotott új szót tartalmaztak. Joggal tarthatjuk őket a nyelvújítás, pontosabban a szaknyelvújítás előfutárainak. Az ekkor megjelent művek között még nincs a jog latin szakszavainak magyar megfelelőit tartalmazó munka. A kor hivatalos és jogi nyelve döntően latin szakszavakat használt, annak ellenére, hogy valószínűleg létezett egy szerényebb terjedelmű magyar szókincs, hisz WERBŐCZI „Hármaskönyv”-e többször megjelent magyarul. A szakszókincs azonban továbbra is őrizte a latin hegemoniáját, ennek következményeként a hivatali nyelvhasználat is.

A nyelvújítás kiterjedése 1772-től, a felvilágosodás kezdetétől datálható. Íróink, költőink egész sora ismerte fel a nyelvújítás szükségességét, s vált szószólójává, többen pedig részesévé is újonnan alkotott szavaik révén (BARÓTI SZABÓ DÁVID, DUGONICS ANDRÁS, KAZINCZY FERENC). Vitathatatlanul az ő érdemük, s különösen a KAZINCZY köré csoportosuló írónemzedéké, hogy a nyelvújítás társadalmi mozgalommá vált. Nyilván szépíróink nyelvújítás kori szerepvállalásának döntő része volt abban, hogy a nyelvújítást elsődlegesen a szépirodalom nyelvének tükrében vizsgálták. Ennek következtében a szókincs

gyarapodását is főként az irodalom nyelvén keresztül kísérték nyomon. Így járt el TOLNAI VILMOS is a nyelvújításról szóló monográfiájában, hisz a jogi szaknyelv magyar szókészlete megalkotásának, a tiszti és műszótáraknak szűk egy oldalnyi terjedelmet szentel (vö. 1929: 78–9). A szaknyelvek szókincsének gazdagítása, megteremtése azonban természetesen nem szépíróink feladata volt.

A nyelvújítás mozgalommá válása mellett a jog nyelvének magyarítását azok a törvények is ösztönözték, amelyek lehetővé, majd kötelezővé tették az igazságszolgáltatás intézményrendszerében az anyanyelv használatát. Az 1805. évi IV. törvény még csak a lehetőségét biztosította a törvényhatóságok számára, hogy fölirataikat magyarul írják. Az 1843–44. évi II. törvény azonban elrendelte, hogy a királyi leiratok, törvények, rendeletek, az országgyűlési tanácskozások és valamennyi ítélőszék hivatalos nyelve kizárólag a magyar legyen. A XIX. század első éveiben tehát a nyelvújítás révén a korszellem sugallta, a törvény pedig a lehetőségét biztosította annak, hogy az igazságszolgáltatás végre anyanyelvű legyen hazánkban. E kettős hatás eredményeként a kor legkiválóbb jogászai és néhány nyelvésze az 1805. évi törvény megjelenése után azonnal hozzáláttak a hiányzó szókincs megteremtéséhez. Így születtek a latin kifejezések újonnan alkotott magyar megfelelőit tartalmazó ún. tiszti szótárak vagy műszótárak. Összesen több mint harminc ilyen kiadvány jelent meg. Ha csupán a legjelentősebbeket említjük, a felsorolás akkor is terjedelmes: CSÁSZÁR FERENC, „Váltójogi műszótár” (Pest, 1837), FOGARASI JÁNOS, „Diák magyar műszókönyv” (Pest, 1835), FOGARASI JÁNOS, „Jogtani műszókönyv” (Pest, 1842), OTTLIK DÁNIEL, „A tisztségi írásmód saját szavai” (Pest, 1806), PAULY KÁROLY, „A magyar tiszti írásmód a polgári igazgatás és törvénykezés szótárával” (Buda, 1827), PUKY KÁROLY, „Honi törvénytár” (Pest, 1827), SZIRMAY ANTAL, „Magyaroztattyá azon szókak, mellyek A’ Magyar országai Polgári, ’s Törvényes dolgokban elő fordulnak némely rövidebb formákkal” (Kassa, 1806), „A pesti királyi Curia szótára” (Pest, 1837), a „Debreczeni kerületi Tábla szótára” (Debrecen, 1837), a „Pesti gyűjteménye a tisztségi írásmód saját szavainak” (Pest, 1807). A szótárakon kívül meg kell még említenünk néhány olyan szerzőt és munkát, amelyek jellegüknél fogva alapvetően hozzájárultak a magyar nyelvű terminológia megalkotásához. Ilyen volt GEORCH ILLÉS „Honnyi törvény” (Pest, 1804–1809) című műve, amely sokáig tankönyv is volt; SZLEMENICS ISTVÁN „Fenyítő törvénytársági magyar törvény” (Buda, 1836) című munkája vagy ÚJFALUSY JÁNOS „Természeti hármastörvény” (Pest, 1825) című műve, valamint SZTROKAY ANTALnak a „Tudományos Gyűjtemény”-ben és az „Akadémiai Értesítő”-ben publikált szócikkei.

A szaknyelvek magyarosítását felvállaló Magyar Tudós Társaság az addig megjelent művek alapján összeállította az 1843-ban, majd bővített változatban 1847-ben napvilágot látott „Törvénytudományi műszótár”-t a korábbi munkák szintéziseként. A szótár a meglévő összes jogi kifejezést a szinonimák sorával

tárja az olvasó elé anélkül, hogy bármelyik mellett állást foglalna. Szóállományát több tízezresre becsülhetjük, így rendkívül gazdag tárháza volt a potenciális magyar szakszavaknak. Bár ennek vélhetően csupán néhány százaléka maradt meg a szaknyelvben. A szakmai nyelvújítók hatalmas munkája így is tiszteletre méltó.

Az új szavak alkotói főként jogászok voltak, FOGARASI JÁNOST azonban nyelvészként is tisztelhetjük. A latin szakszavak hiányzó magyar megfelelőinek megalkotásakor minden lehetséges módszert alkalmaztak, éppúgy, mint az orvosi nyelv újítói, köztük főleg BUGÁT PÁL (KESZLER 2002: 102). A szakszótárak szóállományát vizsgálva megállapítható, hogy az új szavak alkotásának módja döntően a képzés. A szaknyelv jellegéből fakadóan magas a nomenképzők aránya, hisz nagyon sok elvont főnév tartozik a terminológiába.

Képzett szavak: *utalvány* (Császárr), *szerződés* (Fogarasi), *alapítvány* (Fogarasi), *illetmény* (Pauly), *intézmény* (előbb *intézkönyv* alakban, Fogarasi) *határozat* (mai értelemben Fogarasi), *szavazat* (Kunoss), *személyzet* (Kunoss), *gondnok* (Császárr), *hivatalnok* (Fogarasi), *bizonyíték* (Fogarasi), *ígérvény* (Fogarasi), *járandóság* (Georch), *kiváltság* (Georch). Jóval kevesebb a képzéssel létrehozott igék száma a szaknyelvben: *tanúskodni* (Debreczeni Tábla), *szavatolni* (Fogarasi), *tanúsítani* (Kunoss), *igazolni* (Fogarasi). A határozóragos főnevet tőle használó képzésmóddal jött létre a Helmeczy Mihálynak tulajdonított *szembesít*, majd ennek analógiájára a *kézbessít* (Fogarasi).

A szóösszetétellel alkotott szavak aránya kisebb, de jó néhány megmaradt közülük: *törvénytár* (Georch), *jelzálog* (Kunoss, Fogarasi), *tulajdonjog*, *vádirat*, *ügyvitel*, *nagykövet* (Fogarasi), *törvényhatóság* (Pápay), *fűltanú* (Pauly), *bűnjel* (Szirmay). A latin szakszavak szó szerinti fordítása révén is jöttek létre magyar megfelelőik: *előítélet* (praejudicium), *kivonat* (extractum).

A képzéssel rokon eljárás, a szóelvonás nyelvújítóink kedvelt alkotásmódja volt, a jogi szaknyelvben azonban kevés ilyen módon létrehozott szót találunk: *gyám* < *gyámol* (a szaknyelvbe Fogarasi közvetítésével került, eredetileg Bartzafalvinak tulajdonítják) *eskü* < *esküszik* (VERSEGHY FERENC, A' tiszta magyarság. 1805), *cikk* < *cikkely* (Bartzafalvi elvonása).

Kihalt vagy kihalóban levő szavak felelevenítésére csupán kísérlet történt. FOGARASI JÁNOS és SZTROKAY ANTAL megpróbálta a szaknyelvbe visszahozni az elavult *siiv* vagy *sű* alakot a *sógor* helyett. Próbálkozásuk azonban sikertelen maradt.

A népnyelvi jelenségek szaknyelvbe emelése is csekély eredménnyel járt, bár a szótárak szerzői merítették a nyelvjárások szókincséből. Népnyelvi eredetű az *ittasulni* (Fogarasi), amely megmaradt a korabeli szóhasználatban. A szótárakban előforduló többi tájszó azonban nem került be a szakszókincsbe (*tukma* 'szerződés', *tuhasztás* 'gát' stb.).

Természetesen nagyon sok szabálytalanul alkotott, terjedelmes, a szaknyelvbe soha be nem kerülő alak született meg a szótárírók jóvoltából. Némelyikük

keletkezésekor is reménytelen próbálkozás volt csupán, mint az *apúl anyúl testvér* (Pesti Cur.), másokat a jelentéstartalom pontos felidézése ellenére hosszúságuk tett alkalmatlanná a szakszóvá válásra: *csupán bosszantó perlekedés* 'tyúk-per', *gonosztétel maradványa* 'bűnjel', *jószághoz jutás* 'jószágszerzés'. A példákat hosszan sorolhatnám, hisz a tiszti szótárakban, műszótárakban közzétett több tízezernyi szómennyiség döntő része soha nem volt használatban. Ennek ellenére jelentőségük mégis óriási volt a XIX. században, mert lehetővé tették a jogalkalmazók számára, hogy a latin szakszavak lehetséges magyar megfelelői közül a szótárakban található szinonimasorokból a célnak leginkább megfelelőt válasszák. Ugyanakkor bizonyítékai annak is, hogy a nyelvújítás döntő része a szakmák, foglalkozások, tudományok nyelvében zajlott, s az újonnan alkotott szavak zöme innen került a köz- és az irodalmi nyelvbe.

KOVÁCS MÁRIA

Irodalom

- FÁBIÁN PÁL (1993): Nyelvfejlődés és nyelvfejlesztés. In: *Nyelvművelés*. Szerk. FÁBIÁN PÁL. Bp.
- KESZLER BORBÁLA (2002): Az orvosi nyelv és a nyelvújítás. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc, 101–3.
- TOLNAI VILMOS (1929): *A nyelvújítás*. Bp.

Az *-Ás* főnévképző morfoszintaxisára vonatkozó újabb elképzelésekről

1. Bevezetés

A magyar generatív nyelvészeti irodalomban számos megoldási javaslat született már az *-Ás* nominalizáció jellemzésére.¹ Ebben a dolgozatban összevetem a legfrissebb chomskyánus megoldási javaslatot (KENESEI 2003) három olyanal, amely a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretében készült. A tárgyalás menete a következő lesz. Először ismertetem KENESEI (2003) legfontosabb vonásait (2. pont), majd az LFG-beli elemzéseket villantom fel (3. pont). Ezután azt mutatom be, hogy KENESEI lényeges és részben új empirikus megállapításai hogyan ragadhatók meg egy olyan LFG-s eszközkészlettel, amely két korábbi megközelítés bizonyos elemeit ötvözi (4. pont). Végül mindezt néhány általános megjegyzés követi (5. pont).

2. Kenesei javaslata

KENESEI megoldása a legújabb chomskyánus keretet, a minimalista programot (MP) alkalmazza. Az az elvi kiindulópontja, hogy azok a főneves kifejezések, amelyek a SZABOLCSI–LACZKÓ (1992) értelmében vett ’tény, cselekvés’ jelentésű *-Ás* képzős főnévi fejeket tartalmaznak, tagmondati tulajdonságúak, és emiatt alapvetően különböznek az összes többi főneves kifejezéstől. A központi érv, egy új empirikus általánosítás, a kötésviszonyokon alapul. A kulcspéldák a következők.

- (1) a. A fiúk_i látták [egymás_i rajzát].
b. A fiúk_i látták [az ő_i rajzukat].
- (2) a. A fiúk_i abbahagyták [egymás_i rajzolását].
b. *A fiúk_i abbahagyták [az ő_i rajzolásukat].

Amint azt (1) szemlélteti, egy közönséges főneves kifejezésen belül található anafora (kölcsonös vagy visszaható névmás), valamint egy személyes névmás is lehet koreferens egy „külső” főneves kifejezéssel (generatív terminussal: kötheti őket egy külső főneves kifejezés). (2) viszont azt illusztrálja, hogy egy (’tény, cselekvés’ jelentésű) *-Ás* főnevet tartalmazó főneves kifejezésben csak az anaforát kötheti egy külső főneves kifejezés. KENESEI szerint az (1b) és (2b) közötti szembenállást a kötéselmélet szellemében úgy ragadhatjuk meg a legelvszerűb-

¹ Erről LACZKÓ (2000: 405–7) részletes szakirodalmi áttekintést ad.

ben, hogy (2)-ben a főneves kifejezésekben egy hangalak nélküli („rejtett”) alanyi névmást (generatív szóhasználat: PRO-t) teszünk fel, amelyet a főige alanya kontrollál (vagyis a két főneves kifejezés koreferens), vö.:

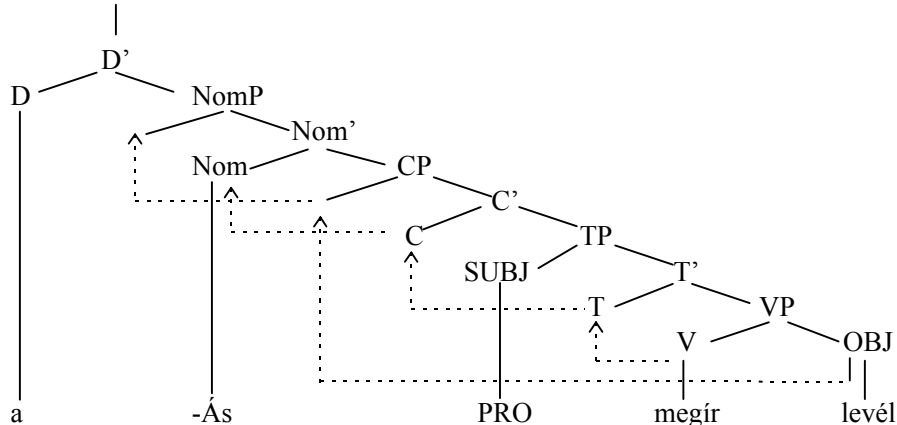
- (3) a. A fiúk_i abbahagyták [PRO_i egymás_i rajzolását].
 b. *A fiúk_i abbahagyták [PRO_i az ő_i rajzolásukat].

A kötéselmélet szabályainak megfelelően (3a) főneves kifejezésében minden rendben van, mivel az anaforáknak kötve kell lenniük egy minimális tagmondati tartományon belül, és ez a feltétel teljesül is: a PRO köti a kölcsönös névmást. (3b)-ben a PRO szintén köti a személyes névmást, amit viszont a kötéselmélet határozottan tilt. Ez az oka (3b) elfogadhatatlanságának a jelzett olvasatban.

KENESEI rámutat, hogy bár SZABOLCSI (1994) kormányzás és kötés elméleti (GB) kerete, és LACZKÓ (2000) LFG-kerete is számol egy PRO elemmel (a kontrollviszonyok megragadása céljából), mindkettő számára gondot okoz annak a kezelése akkor, amikor tranzitív igéből képzett *-Ás* főnévről van szó. Az előbbi nem talál megfelelő szintaktikai pozíciót egy ilyen PRO számára, mivel a főneves kifejezéseknek a SZABOLCSI által bevezetett szerkezetébe egyszerűen nem illeszthető bele. Az utóbbi pedig nem talál megfelelő grammatikai funkciót, ezért erőteljesen jelölt módon egy teljesen más (lexikai) reprezentációs szintre utalják a PRO-t.

KENESEI alternatív megoldásának az a lényege, hogy az *-Ás* szintaktikai képző, amely a szintaxisban egy teljes tagmondatdal egyesül az MP elveinek megfelelően, és így az adott tagmondatban a PRO számára rendelkezésre áll a szükséges szintaktikai pozíció (és funkció), az alanyi. Az alábbi szerkezet és elemzés az itteni céljainkhoz igazított, erőteljesen leegyszerűsített változata a KENESEI által eredetileg javasolt struktúrának és elemzésnek.²

- (4) a. a levél megírása
 b. DP

² Az ágrajzban szereplő szimbólumok feloldása: D = determináns (a főnévi csoport bevezetője), Nom = főnévi fej, C = tagmondat-bevezető, T = igeidő, V = ige, SUBJ = alany, OBJ = tárgy, a P-re végződő szimbólumok pedig az alapkategóriák frázisszintű kiterjesztését jelölik.

KENESEI három további olyan tulajdonságát említi az *-Ás* főneves kifejezéseknek, amelyek szintén a tagmondat szerű elemzést támasztják alá. Ezek a következők.³

A) Ha a többes számú, nem névmási *-nak* toldalékos birtokos a főneves kifejezésen kívül fordul elő, akkor egy közönséges főnévi fej mindkét egyeztetési formát megengedi, míg egy *-Ás* képzős csak az egyiket.

- (5) a. A fiúknak jó volt a rajza/rajzuk.
- b. A fiúknak veszélyes volt a lerajzolása/*lerajzolásuk.

Erre a szembenállásra KENESEI azt a magyarázatot adja, hogy egy közönséges főneves szerkezet azt is megengedi, hogy a *-nak* toldalékos birtokost a szerkezeten belül generáljuk, és onnan mozgassuk ki (ekkor a fej *rajza* alakú lesz), és azt is eltűri, hogy ezt a birtokost a főneves szerkezeten kívül illesszük be a mondatba, és őt a szerkezeten belül egy vele koreferens, hangalak nélküli névmás (pro) képviselje (ekkor a fej *rajzuk* alakú lesz). A tagmondatos belső szerkezetű *-Ás* főneves kifejezés viszont az utóbbi stratégiát nem viseli el.

B) Közönséges főneves kifejezéseken belül nem lehet tagadás, míg *-Ás* főneves kifejezéseken belül igen. Ráadásul ilyenkor a tagadószó beékelődik az igekötő és az ige közé, vö.:

- (6) a. *Láttam a fiúknak nem a rajzát.
- b. Veszélyes volt a fiúknak a le nem rajzolása.

C) Az *-Ás* képzős főnevek döntő többsége befejezett aspektusú, amelyet jellegzetesen igekötők hordoznak.

- (7) a. *a kacsák (Péter által való) ölése
- b. a kacsák (Péter által való) megölése

Az aspektus megragadásának kézenfekvő színtere az MP-ben pedig szintén a szintaktikai szerkezet, amelyben az AspP funkcionális frázis szerepelhet, és ennek a fej pozícióját elfoglalhatja a perfektiváló igekötő.⁴

3. Három LFG-beli elemzés

Az LFG nemtranszformációs alternatív generatív nyelvtan. Két központi reprezentációs szintje a funkcionális információkkal ellátott összetevős szerkezet és a funkcionális szerkezet. Az előbbi a nyelvek felszíni különbözőségét, az utóbbi pedig azok lényegi hasonlóságát hivatott megragadni. Ebben a modellben (szemben a chomskyánus irányzattal) a grammatikai funkciók nem szintaktikai pozíciókból származtatott kategóriák, hanem saját jogukon létező, a nyelvekre univerzálisan jellemző, alapvető nyelvtani viszonyok kifejezői.⁵

³ A példákat is KENESEI-től veszem át.

⁴ A (4)-beli leegyszerűsített ábrán ezt a funkcionális kategóriát sem tüntettem fel. KENESEI-nél az AspP a TP és a VP között helyezkedik el.

⁵ Az elmélet részletes magyar nyelvű bemutatását lásd KOMLÓSY (2001)-ben.

Az alábbiakban a három elemzésnek csupán azokat a vonásait említem, amelyek a dolgozat szempontjából lényegesek.

3.1. Laczkó (2000)

Ez a megközelítés egyetlen ún. szemantikailag korlátozatlan grammatikai funkciót tesz fel a főneves kifejezések tartományában, a birtokost (POSS), amelyet a magyar nominativusi és dativusi formában egyaránt meg tud jeleníteni. Ez a funkció a mondat szintű alanyi funkció egyenértékese. Az *-As* főnévi predikátumok központi (ágensi és patiens) argumentumaikat a következő elvek alapján képezik le grammatikai funkciókra. A) A patiensnek abszolút elsőbbsége van a (POSS) funkcióra. Ez azt jelenti, hogy egy patiens alanyú intranszitiv igéből vagy egy tranzitiv igéből képzett főnév a patienst juttatja a (POSS) funkcióhoz; vö. (8a) és (8b). B) A tranzitiv változatban az ágensi argumentum vagy nincs kifejezve, vagy obliquusi (OBL) funkciót kap; vö. (8b). C) Ha nincs patiens argumentum az argumentumszerkezetben (az ágensi alanyú intranszitiv igéből képzett főnevek esetében), akkor (és csak akkor) kaphatja meg egy ágensi argumentum a (POSS) funkciót; vö. (8c).

- (8) a. János(nak a) (POSS) megérkezése
- b. a dokumentum(nak a) (POSS) megsemmisítése (János által) (OBL)
- c. János(nak a) (POSS) kiabálása

3.2. Chisarik–Payne (2001)

Ez a szerzőpáros a tagmondati tartomány (SUBJ) és (OBJ) funkcióihoz hasonlóan a főneves kifejezésekben is két szemantikailag korlátozatlan funkcióval számol: a) (SUBJ), amelyet mindig a dativusi birtokos fejez ki (és amely értelemszerűen a tagmondati alannal állítható párhuzamba); b) (NCOMP), amely kizárólag a főneves tartományban fordul elő, és amelyet mindig a nominativusi birtokos jelenít meg. Az előbbihez a topik diskurzusfunkciót is hozzákapcsolják. Egy külön megszorítást vezetnek be annak biztosítására, hogy a két funkció egyszerre ne fordulhasson elő (vö. **az ellenségnek a város elpusztítása*). Az alábbi példák szemléltetik az alapvető összefüggéseket.

- (9) a. Jánosnak (SUBJ) a megérkezése/kiabálása
- b. János (NCOMP) megérkezése/kiabálása
- c. a dokumentumnak a (SUBJ) megsemmisítése (János által) (OBL)
- d. a dokumentum (NCOMP) megsemmisítése (János által) (OBL)

3.3. Komlósy (1998)

Ebben a megközelítésben szintén két szemantikailag korlátozatlan funkció van: a (POSS) és a (SUBJ). Az előbbi a fonetikailag megjelölt nominativusi vagy dativusi birtokos fejezi ki, míg az utóbbinak soha nincs hangalakja, vagyis az kötelező jelleggel egy alanyi funkciójú PRO elem. Mindezt a (10)-beli példák szemléltetik.

- (10) a. János(nak a) (POSS) megérkezése/kiabálása
- b. a megérkezés/kiabálás (PRO-SUBJ)

- c. a dokumentum(nak a) (POSS) megsemmisítése János által (OBL)
- d. a dokumentum(nak a) (POSS) megsemmisítése (PRO-SUBJ)

4. Egy újabb megoldás felé

Ebben a pontban először néhány általános észrevételt teszek egyrészt KENESEI (2003) érvrendszeréről (4.1.1. alpont), másrészt a fenti három LFG-beli megközelítésről (4.1.2. alpont), majd a három közül kettőnek a — véleményem szerint — előnyös összeolvasztásával egy olyan új alternatív elemzést körvonalazok, amely LFG-keretben alkalmas arra, hogy a KENESEI által említett kihívásokra megfelelő és elvszerű válaszokat adjon (4.2. alpont).

4.1. Néhány általános megfontolás

4.1.1. Megjegyzések KENESEI (2003) megállapításairól

a) A kontroll- és kötésviszonyok megnyugtató kezelése mindenképpen kívánatos. A kulcsfontosságú mozzanat a PRO elemnek az általános elveket tiszteletben tartó alkalmazása.

— KENESEI-nek igaza van abban, hogy erre sem SZABOLCSI (1994) GB-megoldása, sem LACZKÓ (2000) LFG-kerete nem képes.

— Úgy tűnik, KENESEI nem tud KOMLÓSY (1998)-ról, amelynek megítélés szerint a legnagyobb erénye éppen az, hogy ezeket a viszonyokat az LFG keretei között koherensen és elegánsan képes megragadni. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az LFG-nek nincs szüksége arra, hogy egy teljes igei tagmondatot illesszen be egy *-Ás* képzős főneves kifejezés „mélyére” (a további részleteket lásd alább).

b) Megítélésem szerint az (5)-ben szemléltetett részleges egyeztetési különbséget a közönséges főneves és az *-Ás* főneves kifejezések között némi fenntartással kell kezelni. Egyrészt SZABOLCSI–LACZKÓ (1992) empirikus általánosítása az, hogy az utóbbi típusból csak nagyon marginális elfogadhatósággal szakadhat ki a *-nAk* toldalékos birtokos, vagyis (5b) grammatikalitása — legalábbis a szerzők által leírt nyelvváltozatban — alapvetően kétséges. Másrészt az én nyelvérzékeim szerint (és egy szűk körű közvéleménykutatás tanúsága szerint), ha az (5b)-ben szereplő két egyeztetési forma közül választani kellene, akkor a jobbik változat éppen a KENESEI által megcsillagozott lenne.

c) Az ígékötős *-Ás* főnevek tagadásának lehetősége és jellegzetessége valóban nyújthat bizonyos fokú motivációt egy tagmondatos elemzés számára (bár ennek a részleteit KENESEI nem mutatja be). LACZKÓ (1995)-ben — CHRIS PIÑÓN javaslatára — megemlítem azonban, hogy ennek a speciális tagadó szerkezetnek a lexikai szintű kezelése sem elképzelhetetlen egy LFG-keretben. Mindössze arra van szükség, hogy megkülönböztessünk egy „szintaktikai” és egy „morfológiai” tagadószt.

d) Ami az aspektusra hivatkozó érvet illeti, az kifejezetten elméletspecifikus. Az MP tele van funkcionális kategóriákkal (D, C, I, Neg, Asp, T, Mood, Mod, Agr_s, Agr_{DO}, Agr_{IO} stb.). Az LFG ezzel szemben minimális szinten tartja az

ilyen kategóriák számát (D, C, I), ezért az aspektusra vonatkozó információkat is jellegzetesen lexikai eszközökkel kódolja.

4.1.2. Megjegyzések a három LFG-beli elemzésről

a) Az összetevős szerkezet szintjén kiindulópontként mindhárom megközelítés elfogadja a SZABOLCSI (1994)-féle alapsémát, tehát az *-Ás* főneves kifejezéseknek is olyan belső felépítést tulajdonít, mint a közönséges főneves kifejezéseknek. A két típus közötti eltéréseket az *-Ás* predikátumok argumentumszerkezetének jellemzése, a szerkezeti csomópontokhoz társított funkcionális annotációk, valamint a funkcionális szerkezeti ábrázolás révén ragadják meg.

b) Amint arról fentebb már többször is szó volt, KENESEI jogosan mutat rá arra, hogy sem SZABOLCSI (1994), sem LACZKÓ (2000) nem képes a kontroll- és kötésviszonyok egységes és (saját elméleten belüli) elvszerű kezelésére. Nagy eltérés ugyanakkor a két elemzés között az, hogy az előbbinek mindenképpen mélyreható szerkezeti módosításra van szüksége, hiszen a kulcsfontosságú PRO elemnek (a tranzitív esetben) szintaktikai pozíciót kell teremteni. Ennek egy valóban kézenfekvő (de nem kizárólagos) kivitelezése lehet a KENESEI-féle tagmondatos átrendezés. Az utóbbinak viszont egyáltalán nem kell az összetevős szerkezetet megváltoztatnia a cél érdekében. Azért nincs szüksége erre, mert az LFG-ben a PRO soha nem foglal el összetevős szerkezeti szintaktikai pozíciót. Ehelyett egy LFG-beli PRO egyrészt az adott predikátum lexikai tételében van kódolva, másrészt (e kódolás alapján) a funkcionális szerkezetben jelenik meg.⁶ Ebből következőleg LACZKÓ (2000) alapvető gondja „mindössze” az, hogy a tranzitív esetben nem talál megfelelő („hús-vér”) grammatikai funkciót a PRO számára, hiszen minden magyar főneves kifejezésben csak egy birtokos jelenhet meg. Ezt az egy (POSS) funkciót pedig ilyenkor a *patiens*i argumentum kapja meg, és az ágenst realizáló PRO funkciótlanul marad.

c) LACZKÓ (2000) imént vázolt problémájának megoldására LACZKÓ (2002)-ben a következő javaslatot tettem. Engedjük meg, hogy a klasszikus LFG által bevezetett zéró grammatikai funkcióval rendelkező argumentumnak ne csupán a bevett ’egzisztenciálisan lekötött’ értelmezése legyen, hanem — predikátumtípustól függően — ’PRO’-ként is értelmezhezzük a funkcionális szerkezetből leképezett szemantikai szerkezetben. Azt is hozzátettem, hogy ez óhatatlanul magával hozza, hogy a kontrollviszonyokon kívül a kötésviszonyok ellenőrzését is végső soron a funkcionális szerkezet szintjéről a szemantikai szerkezet szintjére kell áthelyezni. Ez az elmélet felépítésének és működésének szempontjából kifejezetten nagy változtatás, amelynek a következményeit további kiterjedt kutatással lehetne csak felmérni.

⁶ Az is megjegyzendő, hogy számos olyan szerkezetben, amelyet a GB PRO felhasználásával elemez, az LFG nem tesz fel LFG-stílusú PRO-t sem, hanem a „funkcionális kontroll” nevű eljárást alkalmazza. Ennek a részleteibe itt nem mehetek bele. Az érdeklődő olvasót KOMLÓSY (2001)-hez utalom.

d) CHISARIK–PAYNE (2001) modelljét eleve nem tartom meggyőzőnek, mert nem érzem kellően megalapozottnak, hogy a kiegészítő eloszlásban lévő dativusi és nominativusi birtokoshoz eltérő grammatikai funkciókat rendel, aztán külön megszorítást vezet be, hogy ne fordulhassanak elő együtt. Ráadásul a fentebb vázolt kontroll- és kötésviszonyok kezeléséhez az ágensi PRO-nak hol (SUBJ), hol (NCOMP) funkciót kellene tulajdonítania attól függően, hogy a patiens argumentum történetesen nominativusi vagy dativusi formájú-e. Ezzel az ilyen jelenségek LFG-beli jellemzésének elveit bonyolultabbá és esetlegesebbé tenné.

e) Amint azt fentebb már jeleztem, KOMLÓSY (1998) megközelítése mintaszerűen megoldja a kontroll- és kötésviszonyok LFG-beli megragadásának gondját. Lehetővé teszi, hogy a mondat szintű összefüggések leírására kidolgozott rendszert minden változtatás nélkül, közvetlenül alkalmazzuk a főneves kifejezésekben is, hiszen mind az intranszítív, mind a tranzitív esetben a hangalakkal ki nem fejezett argumentumot (SUBJ) funkciójú PRO-nak tekinti.

f) Ezen a ponton vissza kell utalnom KENESEI (2003) fő érvére a tagmondatos megközelítés mellett. Az általa használt elméleti keretben két központi argumentumpozícióra van igény, és ezt a SZABOLCSI (1994)-féle DP-szerkezet nem nyújtja. A KOMLÓSY (1998) által javasolt LFG-megoldásban nincs szükség újabb szerkezeti pozícióra, hanem — LACZKÓ (2000)-hez képest — csupán egy újabb grammatikai funkcióra, tehát megmaradhatunk a főneves kifejezések szintjén, és nem kell egy tagmondat bevezetéséhez folyamodnunk. Lényeges ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a GB klasszikus elveivel is összeegyeztethető az, hogy a kötéselmélet szempontjából releváns tartomány nem feltétlenül egy tagmondat, hanem az egy főneves kifejezés is lehet.⁷

g) Laczkó (2002)-ben ugyanakkor két lényeges problémát is megemlítek a KOMLÓSY-féle megoldással kapcsolatban.

1. Nem elhanyagolható mértékben bonyolultabbá teszi a DP-n belüli grammatikai funkciók rendszerét: bevezet egy „fantom” alanyi funkciót, amelyet kizárólag egy PRO elem kaphat meg, vagyis soha nincs, bár elvileg lehetne, lexikailag kifejezett párja. Vessük össze (11a)-t és (11b)-t!

(11) a. János (SUBJ) kiabált. ~ János elkezdett (PRO-SUBJ) kiabálni.

b. János (POSS) kiabálása ~ János elkezdte a (PRO-SUBJ) kiabálást.

(11a) azt mutatja, hogy a véges ~ nem-véges igei tartományban valóban találunk lexikailag kifejezett (SUBJ) ~ (PRO-SUBJ) párhuzamot. (11b)-ben hasonló formai megfelelést várhatnánk, ám KOMLÓSY rendszerében ez nincs így. A lexikailag kifejezett argumentumnak (POSS) funkciója van, PRO párjának viszont (SUBJ).

2. Az LFG újabb változataiban az argumentumok a grammatikai funkciójukat a lexikai leképezési elmélet (LLE) nevű komponens elvei szerint kapják.⁸ Az

⁷ Lásd például KIEFER (1992) grammatikaelméleti bevezetőjét.

⁸ A komponens részletes bemutatását lásd KOMLÓSY (2001)-ben.

LLE működését a főnévi kifejezések tartományában a (SUBJ) és (POSS) funkciók ilyen megoszlása óhatatlanul komplikáltabbá teszi. Itt most csak egy kiragadott példát említek. Az igék argumentumainak leképezésére vonatkozólag van egy általános kikötés: minden igei predikátumnak ki kell osztania a (SUBJ) funkciót.⁹ Ezt a feltételt változtatás nélkül természetesen nem veheti át KOMLÓSY. Esetleg úgy módosíthatná, hogy egy argumentumszerkezettel rendelkező *-Ás* főnévi predikátumnak ki kell osztania vagy a (SUBJ) vagy a (POSS) funkciót. Ezen túlmenően azt is meg kell határoznia, hogy a lexikailag ki nem fejezett (PRO) argumentum mindig (SUBJ) funkciójú, a lexikailag kifejezett pedig mindig (POSS) funkciójú lesz.

4.2. Egy hatékonyabb elemzés körvonalai

A 4.1.2. alpontban már kifejtettem, hogy általános fenntartásaimon túlmenően a CHISARIK–PAYNE (2001) megközelítést nem tartom alkalmasnak arra, hogy a kontroll- és kötésviszonyokat elvszerűen megragadhassuk vele. Úgy látom azonban, hogy KOMLÓSY (1998) és LACZKÓ (2000) ötvözésével egy olyan elemzés adható, amelyben az előnyös tulajdonságok kölcsönösen kiegészítik és felerősítik egymást, ugyanakkor mindkét korábbi megoldás erősen jelölt vonásait kiküszöbölhetjük. Csupán egyetlen viszonylag jelölt mozzanat alkalmazására van szükség, ám erre számos példát találunk különböző nyelvekben.

Az alapötlet a következő. KOMLÓSY (1998) szellemében felteszem, hogy az *-Ás* főnévi predikátumok két szemantikailag korlátozatlan funkciót tudnak argumentumaiknak kiosztani: a (SUBJ) és a (POSS) funkciókat. KOMLÓSY-val ellentétben azonban megengedem, hogy egy lexikailag kifejezett, vagyis nem PRO, birtokos argumentum is alanyi funkciót kapjon. A KOMLÓSY által és az általam korábban javasolt elemzéssel összehangban — és a CHISARIK–PAYNE (2001)-féle felfogással szemben — itt is azonos grammatikai funkciót fejeznek ki a nominativusi és a dativusi birtokos alakok. Vessük össze (10)-et, az eredeti KOMLÓSY-féle funkcióelosztást (12)-vel, amely a funkciók általam javasolt eloszlását mutatja be! Az aláhúzott funkciók tekintetében van eltérés.

- (12) a. János(nak a) (SUBJ) megérkezése/kiabálása
- b. a megérkezés/kiabálás (PRO-SUBJ)
- c. a dokumentum(nak a) (SUBJ) megsemmisítése János által (OBL)
- d. a dokumentum(nak a) (POSS) megsemmisítése (PRO-SUBJ)

Ennek a módosított megközelítésnek az a nagy előnye is megvan, hogy lehetővé teszi az LLE olyan jelöletlen alkalmazását, amelyben a (SUBJ) és (POSS) funkciók ugyanabban a szemantikailag korlátozatlan kategóriában vannak. A kettő közötti választást ugyanis minden esetben az LLE általános és függetlenül motivált elvei szabályozzák, tehát ezen a területen semmit nem kell külön megszorítanunk. Csupán annyit kell az *-Ás* főnévképző morfoszintaktikai jellemzé-

⁹ A részleteket lásd BRESNAN (2001)-ben.

sébe beépíteni, hogy az ő hatására egy ágensi argumentum választhatóan (OBL) funkciójává válhat. Egy ilyen jellemzést egyébként már LACZKÓ (1995)-ben javasoltam.¹⁰ A választhatóság részleteiről sem kell külön rendelkezünk, mert azokról szintén az LLE elvei gondoskodnak. Lássuk mindezt (12) példáin keresztül! Az intranszitiv igéből képzett *-As* predikátum az egyetlen patiensi vagy ágensi argumentumát — akár ki van fejezve lexikailag (12a), akár nincs (12b) — elvileg a (SUBJ) és a (POSS) funkciókra is leképezhetné. A 4.1.2. alpont g) pontjában említett (SUBJ)-feltétel viszont előírja, hogy a kettő közül az előbbit válasszuk. (12c)-ben az *-As* predikátum az ágensnek az (OBL) funkcióra való leképezését hajtotta végre. Ennek egyenes következménye, hogy a patiensi argumentumnak a (SUBJ) funkciót kell kapnia, egyébként megsértenénk a (SUBJ)-feltételt. Végül (12d)-ben az LLE azon elve érvényesül, hogy ha egy argumentumszerkezetben egy ágensi és egy patiensi argumentum is (SUBJ) várományos, akkor mindig az előbbit kell erre a funkcióra leképezni. Kizárásos alapon a patiensenek a (POSS) funkció jut. Arról, hogy ilyen esetekben a két argumentum közül mindig az ágenst fogja PRO kifejezni, ismét egy (a PRO-ra vonatkozó) általános elv gondoskodik. Csak a szemantikaiszerép-hierarchia legmagasabb pontján lévő argumentum (itt az ágens) lehet PRO.

Ennek az új megközelítésnek az előnyös vonásai összefoglalóan tehát a következők.

— Minden tekintetben az általánosan elfogadott módon képes kezelni a kontroll- és kötésviszonyokat az *-As* főneves kifejezésekben.

— A grammatikafunkció-állományának nincsenek jelölt tulajdonságai. Nem alkalmaz például „fantom” funkciót.

— Lehetővé teszi, hogy az LLE elveit közvetlenül és teljes mértékben elvszerűen kiterjesszük az igei predikátumok köréről a deverbális főnévi predikátumok körére.

Amint azt ennek az alpontnak a bevezetőjében jeleztem, egyetlen némiképp jelölt jellemzője van az itt vázolt elképzelésnek. Megengedi, hogy ugyanaz a (nominativusi vagy dativusi) birtokos forma két különböző grammatikai funkciót is kifejezzon. Ez azonban messze nem példa nélküli jelenség. Két idevágó (birtokos) példát, egy angolt és egy japánt, részletesen tárgyalok Laczkó (1995)-ben.

5. Záró gondolatok

A dolgozat elején röviden bemutattam KENESEI (2003) érveit amellet, hogy az *-As* főneves kifejezéseket helytállóbb tagmondati tulajdonságúnak tekinteni, majd vázoltam az ő MP-beli megoldását. Ezután felvillantottam három LFG-keretben kidolgozott alternatív eljárást. A továbbiakban pedig néhány elvi jellegű kritikai észrevétel után körvonalaztam azt, hogy e három megközelítés közül kettőnek a

¹⁰ Ott azonban részben eltérő volt a grammatikai funkciók állománya (és ebből következőleg részben eltértek az LLE általam ebben a tartományban feltett elvei), mivel csupán egy szemantikailag korlátozatlan funkciót, a (POSS)-t alkalmaztam.

szerencsés ötvözésével az LFG-ben elvszerűen megragadhatjuk a releváns nominalizációs jelenségeket anélkül, hogy a tagmondatos mag fogalmához folyamodnánk. Az alábbiakban néhány általános záró megjegyzést fűzök a fenti gondolatmenethez.

a) Megítélésem szerint mind a KENESEI-féle, mind az általam újonnan javasolt elemzés teljes mértékben koherens az alkalmazott elméleti keret rendszerében.

b) A kettő között tapasztalható lényegi elvi különbség a modelleknek a (derivációs) morfológiára vonatkozó alapállásbeli eltérésére vezethető vissza. A chomskyánus főirány a „leglexikaibb” változatában is jellemzően a „gyenge lexika hipotézist” fogadja el. E nézet szerint az inflexiós jelenségek szintaktikai eszközökkel, a derivációs jelenségek pedig lexikai eszközökkel kezelendők. Ezzel szemben az LFG a létrejöttétől fogva egyfolytában az „erős lexikai hipotézist” vallja, amely minden morfológiai jelenséget — derivációt és inflexiót egyaránt — lexikai természetűnek tekint.¹¹ KENESEI szintaktikai derivációról beszél, ami azt jelenti, hogy még a gyenge lexikai hipotézis általános érvényességét sem fogadja el. Egy ilyen keretben közönséges eljárás egy kötött főnévképző morfémának és egy igei fejet tartalmazó tagmondatnak a szintaktikai egyesítése. Ezzel szemben az általam használt LFG-ben megengedhetetlen lenne egy ilyen megoldás. Tehát a tagmondat alapú megközelítés elvi okok miatt szóba sem jöhet. Amint azt a 4. pontban bemutattam, valójában nincs is rá feltétlenül szükség.

c) LACZKÓ (2000)-ben amellet érvelek, hogy a mai magyar nyelvben az *-Ás* képző alapvető, produktív funkciója 'tény, cselekvés' jelentésű főnevek létrehozása igékből, és a nem produktív 'egyszerű esemény' vagy 'eredmény' értelmű *-Ás* toldalékos főneveket ezekből az alapalakokból konverzióval állítjuk elő. KENESEI megközelítése — természetéből adódóan — nem alkalmazhatja ezt a megoldást. Ahogyan azt KENESEI egy helyen explicit módon kifejezi, ő (minimálisan) megkettőzi az *-Ás* morfémát. A konverzió és a morfémakettőzés közötti választás gyakran felmerülő probléma a morfológiai kutatásokban, és minden eset alapos egyedi vizsgálatot igényel.¹² A LACZKÓ (2000)-ben szereplő megfontolások miatt én továbbra is a konverziós megközelítés felé hajlok.

LACZKÓ TIBOR

Irodalom

BRESNAN, JOAN (2001): *Lexical-Functional Syntax*. Oxford.

CHISARIK, ERIKA–PAYNE, JOHN (2001): Modelling possessor constructions in LFG: English and Hungarian. In: *Proceedings of the LFG '01 Conference, Berkeley: University of California*. Szerk. MIRIAM, BUTT–KING, TRACY H. Berkeley.

¹¹ E fogalmak részletes tárgyalását lásd KIEFER (2000)-ben.

¹² Néhány klasszikus magyar jelenség tárgyalását lásd KIEFER (2000)-ben.

- KENESEI ISTVÁN (2003): Nonfinite clauses in derived nominals. In: *Approaches to Hungarian. Volume 9. Papers from the Düsseldorf Conference*. Szerk. PIÑÓN, CHRISTOPHER–SIPTÁR, PÉTER. Megjelenés előtt.
- KIEFER FERENC (szerk.) (1992): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Bp.
- KIEFER FERENC (szerk.) (2000) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Bp.
- KOMLÓSY ANDRÁS (1998): *A nomen actionis argumentumainak szintaktikai funkcióiról*. Kézirat. MTA, Nyelvtudományi Intézet. Bp.
- KOMLÓSY ANDRÁS (2001): *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Bp.
- LACZKÓ, TIBOR (1995): *The Syntax of Hungarian Noun Phrases. A Lexical-Functional Approach. Metalinguistica 2*. Frankfurt am Main.
- LACZKÓ TIBOR (2000): Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 293–407.
- LACZKÓ TIBOR (2002): Néhány gondolat a magyar főnévi csoporton belüli kontrollviszonyokról. In: *Szöveg az egész világ. Petőfi Sándor János 70. születésnapjára*. Szerk. ANDOR JÓZSEF–BENKES ZSUZSA–BÓKAY ANTAL. Bp. 348–65.
- SZABOLCSI ANNA–LACZKÓ TIBOR (1992): A főnévi csoport szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 179–298.
- SZABOLCSI, ANNA (1994): The noun phrase. In: *The Syntactic Structure of Hungarian*. Szerk. KIEFER, FERENC–É. KISS, KATALIN. San Diego–New York. 179–274.

Attitűdvizsgálat kisebbségi beszélőközösségben*

„Szociolingvisztikai alaptétel, hogy a nyelvhasználat a társadalmi cselekvés része, s mint ilyen a meghatározó, befolyásoló társadalmi tényezőkkel való összefüggésében vizsgálendő. Ebből következik, hogy a társadalmi okokra visszamenő s a nyelvhasználatot befolyásoló beszélői viszonyulásnak, a nyelvi attitűdnek a vizsgálata fontos és időszerű feladat” (KISS 1996: 138). Kisebbségi helyzetben kétnyelvű környezetben a vizsgálat még fontosabb, hiszen „A kétnyelvűség nyelvi velejáróival kapcsolatos ... attitűd a nyelvválasztást is befolyásolhatja” (LANSTYÁK 2000: 230, vö. még például GAL 1991: 75, KISS 1995: 143). A határon túli beszélőközösségek vizsgálatakor számolnunk kell számos egyéb itt jelentkező tényezővel, így például a kisebbségi népcsoportok kötődési bizonytalanságaival, az érzelmi tényezők meghatározta identitástudattal stb.

A kisebbségi, őshonos kétnyelvűségből adódó nehézségek, problémák igazak annak a községnek a tagjaira, ahol tizenkét — véletlen, rétegzett mintavételnek köszönhető — adatközlő nyelvi attitűdjét próbáltuk megragadni. Tiszaújlak ukrainjai, kárpátaljai magyar település, hajdan a történelmi Ugocsa vármegyében, ma a Nagyszőlősi járásban található. Fontos vasúti és közúti csomópont, a magyar határtól, illetőleg a magyarországi Tiszabecstől a Tisza vonala és egy híd választja el.¹ Dolgozatunk első részében azokat a társadalmi, gazdasági, politikai tényezőket próbáljuk számba venni, amelyek meghatározhatják, befolyásolhatják Tiszaújlak lakóinak attitűdjét; ezután attitűdvizsgálatunk eredményeit közöljük.

Tiszaújlak már a múlt század fordulóján is a dinamikusan fejlődő közösségek egyike. Báró PERÉNYI ZSIGMOND a következőképpen mutatja be a községet: „Tisza-Újlak egyike a legvagyonosabb községeknek. Csinos házak, fő utcáján aszfalt burkolat. ... Élelmes kereskedők, ügyes iparosok lakják, akik a vidék

* Nyirkos István tanár úrnak nyújtjuk át sok szeretettel alábbi tanulmányunkat hosszú, boldog életet kívánva és megköszönve azt a két évet, amelyet az akkori Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén együtt tölthettünk.

¹ Köszöntő munkánk elkészülte után jelent meg CSERNICSKÓ ISTVÁN szerkesztésében „A mi szavunk járása” (Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. Uzsgorod, 2003) című kitűnő, alapműnek számító kézikönyve, benne KARMACSI ZOLTÁNNAK a tiszaújlaki lakosok nyelvválasztási szokásait vizsgáló újabb tanulmányával (74–82). A mi mikrovizsgálatunk és az ő átfogóbb, több szempontú felmérésének eredményei megerősítik és kiegészítik egymást.

szükségeit látják el. A tiszaujlaki népes vásárokat a szomszéd Bereg és Szatmár vármegyéből is látogatják. Egyik nevezetessége a tiszaujlaki bajuszpedrő, melyből még Amerikába is szállítanak” (PERÉNYI 1900: 464).

A kis határu településen a XX. században is az ipar jelentette a biztos megélhetést. A privatizáció előtt közel tíz ipari létesítmény működött a községben: cipőgyár, asztalos üzem, pékség, aszfaltkeverő üzem stb.

A kárpátaljai települések lakossága a 20. században több állam- és rendszer-váltást megélt. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után nem sokkal a trianoni békeszerződéseknek megfelelően Csehszlovákiához csatolták a területet, az 1938-as első bécsi döntés értelmében Magyarország visszakapta a kárpátaljai településeket, 1944 október végén szovjet megszállás alá került, és 1945 nyarától a Szovjetunió részévé vált. Ukrajna 1991-es függetlenné válásától az Ukrán Köztársaságba tartozik.

A történelmi Ugocsa vármegyében a magyarság három évszázada vegyesen él a ruszin lakossággal. A városi, illetőleg városias jellegű településeken a magyarok vannak túlsúlyban (vö. KOCSIS–KOCSISNÉ 1991: 41). Vizsgálataink színhelye, Tiszújlak a XIX. század közepén még szinte színmagyar település, csupán 10 zsidó és kevés elmagyarosodott szlovák és sváb lakosa van (BOTLIK–DUPKA 1993: 178). Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a község 3 470 lakosából 3 411 fő, vagyis a népesség 98,7%-a magyarnak vallja magát. Az azóta eltelt időszakban a lakosság összlétszáma kis mértékben növekedett, s ezzel párhuzamosan a magyarság százalékos aránya csökkent. Kárpátalja Csehszlovákiához tartozása idején a csehszlovák hatóságok cseh és szlovák betelepítésekkel igyekeztek megbontani az egységes népességet, a városokba és a városias településekre cseh és szlovák hivatalnokokat költöztettek, Kárpátalja szovjet megszállása után a férfiakat málenkij robotra vitték, és újabb orosz-ukrán betelepítések zajlottak le.

A nagyobb települések vegyes lakosságúvá váltak, ez történt Újlakon is. 1991-ben a nagyközség 3 500 lakosából 3 180 (90,8%) vallja magát magyarnak (vö. BOTLIK–DUPKA 1993: 178), a kilencvenes évek végére a 3 466 főből 2 690 a magyar anyanyelvű (78%), 2 563 (74%) magyar nemzetiségű (vö. KARMACSI 2001: 142).

Az elcsatolt településeken a másodnyelvi kontaktushatás és a kisebbségi lét-helyzet következtében a magyar lakosság két-, illetve többnyelvűvé vált. Ha tehát az identitás és az attitűd kérdéskörét vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ezeket meghatározó és befolyásoló nyelvhasználati háttér milyenségének feltárását sem. Ennek tanulmányozására adatközlőinkkel a szakirodalomban használatos kétnyelvűségi tesztet töltöttünk ki, amelyben az anyanyelvre, a nemzetiségre, a nyelvelsajátítás színterére, az iskoláztatás nyelvére, a másod-, harmadnyelv ismeretének fokára és a nyelvhasználat formális és informális szintekre vonatkozó kérdéseket tettünk fel (vö. KISS JENŐ 1996: 48–55).

Adatközlőink a tágabban megfogalmazott kutatási céljainknak megfelelően csak magyar anyanyelvűek lehettek. A Kárpát-medencében folyó identitáskutatókból ismeretes, hogy az anyanyelv és a nemzetiség nem minden esetben azonos. A vizsgált minta is részben ezt igazolja. A tizenkét adatközlőből tizenegy egynemzetiségűnek, magyarnak vallja magát, egy fiatal nő viszont magyar–ukrán kettős kötődést vállal. A kettős kötődés azokra jellemző, akiket az átlagosnál erősebben érnek interetnikus hatások, mert vagy vegyes családból származnak, vagy vegyes házasságban élnek, mint adatközlőink, hiszen a nemzeti hovatartozást a születés, a neveltetés és egyéb családi viszonyok határozzák meg (GEREBEN 1999: 60).

Az identitás „az egyén–társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel” (GEREBEN 1999: 56). Magában foglalja a szűkebb és tágabb közösséghez való kapcsolódás elemeit, vertikálisan és horizontálisan is rétegződik, van időbeli dimenziója, amely a múlthoz, a jelenhez és a jövőhöz való viszonyt jelképezi. Kisebbségi sorsban a fennmaradásra való törekvést szimbolizálja, azt, hogy mit akarunk megőrizni, milyenek kívánunk maradni, mik a gyökereink, és mik a jövőbeli esélyeink (GEREBEN 1999: 55). A tiszaujlakiak s a kárpátaljai magyarok magyar nemzethez, helyi közösséghez való kötődése sokkal erősebb, mint a többi Kárpát-medencei csoporté, nem jellemző rájuk a kötődési bizonytalanság. Többségük a jövőjét is csak magyarként tudja elképzelni. Ezt támasztják alá majd azok a válaszok is, amelyekben saját nyelv-változatukat minősítik.

Tiszaújlakon a csehszlovák és a szovjet időkben is működött magyar tannyelvű elemi/általános iskola, 1972 óta pedig magyar nyelvű középiskolája is van a településnek. A magyaroknak tehát lehetőségük volt arra, hogy legalább az alsó fokú tanulmányaikat magyar nyelven végezzék. Adatközlőink iskolaválasztása is jól szemlélteti Kárpátalja 20. századi hányatott történelmét (vö. 1. sz. melléklet). Mint a diagramon is jól látható a minta igen szórt, nem mutatható ki összefüggés az iskolaválasztás és az iskolázottság között. Az adatközlők fele magyar tannyelvű iskolát végzett, a másik fele pedig két, esetleg három nyelven folytatta tanulmányait. A történelem nyelvi „szabályozó hatására” utal az életkor és iskolaválasztás között mutatkozó összefüggés, vagyis az, hogy magyar–orosz, magyar–cseh és magyar–cseh–orosz nyelvű tanulmányokat csak az idősök folytattak, s csak a legfiatalabbak között találunk olyanokat, akik iskoláikat végig másodnyelven, ukránul végezték. A nemzeti identitás erőssége és a társadalmi mobilitási esély ellentmondása itt is felszínre kerül: „a kisebbségi helyzet degradálta a kisebbségi nyelvhasználat társadalmi presztízsét, anyanyelven tanulva csak szakképzetlen fizikai munkás lehet az ember” (vö. GEREBEN 1999: 55), egészen 1989-ig nem volt ugyanis magyar nyelvű szakképzés az Ukrán SzSzK-ban.

A továbbiakban a két-, illetőleg többnyelvűséghez kapcsolódó eredményeinkről szólnak. Adatközlőink szinte mindegyike kétnyelvű a grosjeani értelem-

ben, azaz mindennapi kommunikációja során egynél több nyelvet használ. Ezt nevezzük funkcionális kétnyelvűségnek. Kárpátalján a kétnyelvűség fogalma a többnyelvűséget foglalja magában, hiszen Ukrajna függetlenné válása előtt a magyar tannyelvű iskolákban nem a környezet nyelvét, az ukránt oktatták, hanem a birodalmi lingua francát, azaz az orosz nyelvet. A soknemzetiségű és soknyelvű Szovjetunióknak ez volt a kivételezett státusú nyelve a közigazgatásban, a hivatalokban, a közép- és felsőfokú oktatásban, s a vegyes lakosságú településeken sokszor ez töltötte be a közvetítő nyelv szerepét (vö. CSERNICSKÓ 1998: 139–40). Oroszul tehát szinte mindenkinek illelt tudni, s aki e mellett még a környezet nyelvét is elsajátította, az már többnyelvű.

Az alacsony iskolai végzettségű idős és középkorú emberek másodnyelvként általában csak az orosz használik, a magasabb iskolai végzettségűek, illetve a középkorúak és fiatalok az orosz mellett már ukránul is tudnak. A legfiatalabb adatközlőnk egynyelvű, magyar tannyelvű középiskolában kezdett el ukránul tanulni, s a felmérés idején még nem érti a környezet nyelvét (vö. 2. sz. melléklet).

A kisebbségben élő a másodnyelvet vagy a környezetétől sajátítja el, vagy az iskolában tanulja meg. Az elsőként említett nyelvszajátítási mód csak akkor lehetséges, ha van elegendő kommunikációs alkalom, azaz jelen van a környezetben a másodnyelvi kontaktus. A vizsgált területen a nemzetiségek egymás mellett élésére a politikai célú betelepítések miatt a szegregáció jellemző, s ugyanakkor a szláv, azaz az orosz, ukrán nyelvű lakosság aránya a kilencvenes éveket megelőző időkből csupán 10 százaléknyi, vagyis elég alacsony. Kevés lehetőség adódott tehát arra, hogy a másodnyelvet a természetes nyelvi környezetben sajátítsák el a település lakosságának többségét képviselő magyarok. Érthető tehát, hogy adatközlőink nagyobb része, kétharmada az iskolában idegen nyelvként kezdte tanulni az orosz, illetve ukránt, s csupán egyharmadának adódott lehetősége arra, hogy a környezetében, azaz a lakóhelyen, a munkahelyen vagy éppen hadifogságban sajátítsa el a másodnyelvet. Ők általában annak a korosztálynak a tagjai, akik az államváltások és rendszerváltások idején már nem voltak iskolás korúak.

A vizsgált csoportban a másodnyelv ismeretének foka változó, függ az egyén életkorától, az iskolázottságtól s nem utolsósorban attól is, hogy az egyén milyen nyelven végezte tanulmányait, melyik nyelvhez kötődik a szaknyelvi kompetenciája, illetve a szűkebb közösség, amelyben él, egynyelvű vagy többnyelvű.

Az adatközlők önmaguk ítélték meg, hogy milyen szinten beszélnek a másodnyelvet. A válaszokból öt kategóriát lehet felállítani: perfektül (ez az anyanyelvi szint), felsőfokon, középfokon, gyengén, s nincs nyelvismerete annak, aki ukránul még nem ért (vö. 3–4. sz. melléklet). A diagramok jól szemléltetik, hogy a nyelvismeret szintjét az életkor és az iskolai végzettség határozza meg. A másodnyelvismeretüket gyengének csak azok az alacsony iskolai végzettségű idős emberek minősítik, akik kisebbségi létüket két állam (Csehszlovákia és az Ukrán

SzSzK) keretei között éltek, az elsőként elsajátított idegen nyelvet már fél évszázada nem tudják használni, az új hivatalos nyelvet már nem iskolai keretek között tanulták, s esetleg kevés kommunikációs alkalom kínálkozott az utóbb „tanult” nyelv használatára. A másodnyelvet anyanyelvi szinten csak azok beszélik, akik egyetemet végeztek, mert vagy orosz/ukrán nyelven folytatták szakmai tanulmányaikat, vagy bizonyos tantárgyakat orosz nyelven hallgattak (vö. CSERNICSKÓ 1998: 160). A felsőfokú nyelvismeret a középiskolát végzettekre, illetve azokra jellemző, akik ukrán tannyelvű iskolába jártak. Ezek az adatok is alátámasztják a már más összefüggésben idézett, de szorosan idekapcsolódó megállapítást, hogy tehát „a domináns szerepű anyanyelv legadekvátabb társadalmi hordozója a legalacsonyabban kvalifikált réteg” (GEREBEN 1999: 55).

A 5. sz. ábra jól szemlélteti, hogy „A magyar nyelv domináns használata úgy vált át az ukrán nyelv dominanciájába, ahogy az informális helyektől a formális helyek felé haladunk” (KARMACSI 2001: 143). Informális helyzetben, a családban csak azok váltanak kódot, akik vegyes házasságban élnek. Az anyanyelvhasználat az identitást jelző közösségekhez, a kódváltás pedig az idegen közösségekhez kapcsolható. Az anyanyelvű hitélet és a nemzeti azonosságtudat szoros összefüggését jól szemlélteti a grafikon (vö. még KISS JENŐ 1996: 123), a templomban csak magyar nyelven beszélnek a hívők. Egyik adatközlőnk a magyar nyelv presztízsének növekedését fogalmazta meg: „Munkahelyen magyar közösségben az ukrán is magyarul beszél”.

Kárpátalján lehetőség lenne ugyan a hivatalos ügyek anyanyelven történő intézésére, de ennek nagyon sokszor hiányoznak a feltételei. Nagyon sokan a hajdan oroszul elsajátított hivatali mechanizmust ismerik még mindig, anyanyelvi kompetenciájukba a hivatalos nyelvi kommunikáció elemei nem tartoznak bele. Kódváltásra csak azok képesek, akiknek kommunikatív kompetenciája lehetővé teszi a kódváltást, és a társadalmi kapcsolathálójukba olyan emberek is beletartoznak, akik nem magyar nyelvűek.

A kisebbségi sors, amely próbára teszi az identitást, kihívja az azonosságtudatot védő gesztusokat, bizonyos mértékig konzerválja az értékrendet, és erősítheti a hagyományos közösségi értékekhez való kötődést. Ugyanakkor „Kárpátalja évszázadok óta nemzetiségileg és nyelvileg vegyes lakosságú terület, ahol az értékekhez szervesen hozzátartozik a nemzetiségi önkép relatív jellege, azaz a saját közösségnek a szomszédos csoportokhoz való viszonyulása” (CSERNICSKÓ 2003: 240). Ezek a tényezők meghatározzák, befolyásolják az alábbiakban ismertetendő attitűdvizsgálat eredményeit is.

Attitűdvizsgálatunk eredményeit áthatja KARMACSI ZOLTÁN megállapítása: „A tiszaujlaki lakosok igen erős magyar identitástudattal rendelkeznek: szeretik a magyar nyelvet, a szülőföldet, Kárpátalját” (2001: 152). Az adatközlők nyelvi attitűdjét 10 alapkérdés segítségével, irányított interjú formájában próbáltuk tanulmányozni. A nyelvi attitűd része az is, hogyan vélekednek a beszélők saját

nyelvváltozatokról. Az ez iránt érdeklődő első kérdésre (Milyennek tartja a tiszaujlaki beszédmódot?) kapott válaszokat egy másik köszöntő munkánkban már értékeltük (P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2003: 509–12), most csak a legfontosabb tanulságot ismételjük. A „tisza, eredeti magyarnak” jellemzett, a magyarországgal szembeállított, annál nagyobb presztízsnak tartott helyi beszédmód azt az anyaországhoz fűződő sajátos kötődést és elhatárolódást jelzi, amely a kisebbségi létből fakad, s amely csak a kárpátaljai magyarság történelmi, társadalmi helyzete által meghatározott identitás-, nemzet- és hazatudattal összefüggésben magyarázható. CSERNICSKÓ ISTVÁNT idézve: „a kárpátaljai magyarság hazaképe elsősorban nem államokhoz, hanem a szűkebb szülőföldhöz kötődik. Sajátos helyet foglal el benne Magyarország, amely mint állam szintén kevésbé értékelt, inkább mint a magyar nemzet szimbóluma kapott magas kötődési arányt” (CSERNICSKÓ 2003: 230; vö. még VERESS 2001: 239–45).

Az attitűdöt vizsgáló teszt egyéb hívómondataira adott feleletek, hitvallások ugyanazt a saját nyelvváltozathoz való, fentebb említett pozitív viszonyulást tükrözik valamennyi adatközlő részéről. Véleményük szerint a tiszaujlakiakat „tisza magyar, tájszólás nélküli” beszédjükéről lehet felismerni (3. kérdés). (A nyelvjárási beszéd elutasításáról, annak lehetséges okairól fentebb idézett munkánkban szintén írtunk.)

Adatközlőink közül nyelvhasználatára miatt még senkit sem ért negatív élmény (4. kérdés), s néhányukat — elsősorban Budapesten, illetve Magyarországon — már meg is dicsérték beszédjükért (5. kérdés). A pozitív attitűdöt, a saját nyelvhasználatra való büszkeséget mutatja az is, hogy a megkérdezett adatközlők egyike sem kerüli szándékosan a „tiszaújlaki” beszédet, illetőleg saját bevallása szerint a formális, informális helyzet nem befolyásolja nyelvhasználatát (9., 10. kérdés): „*nem forogatom a beszédemet. Én azt beszélem, amit én mektanultam. Én ebből nem tágitok. És engem már mektanítani nem lehet másképp*” (B. A. 73 éves munkás).

A kisebbségi beszélőközösségek pozitív nyelvi attitűdje a kisebbségi nyelv fennmaradásának esélyeit növeli. A tiszaujlakiak nemcsak legtisztábbnak tartják beszédjüket, hanem egyöntetűen hisznek abban, hogy az nem fog eltűnni (6., 7. kérdés). „*Nem fog eltűnni, nem fog. Ha magyar lesz, így fog beszélni*” (M. E. 79 éves női szabó). „*Száz éve is így, és most is, ötven év múlva is*” (K. M. 69 éves cipőgyári munkásnő).

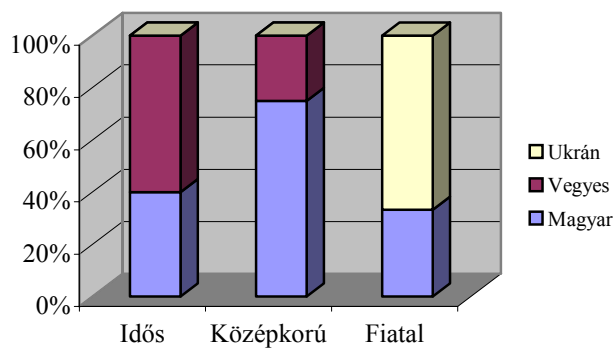
Ismerve az attitűd és a nyelvmegtartás, illetve a nyelvcsere összefüggéseit mindez valóban reményt ad arra, hogy „Tiszaujlakon rövid időn belül biztosan nem fog bekövetkezni nyelvcsere” (KARMACSI 2001: 152).

P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT

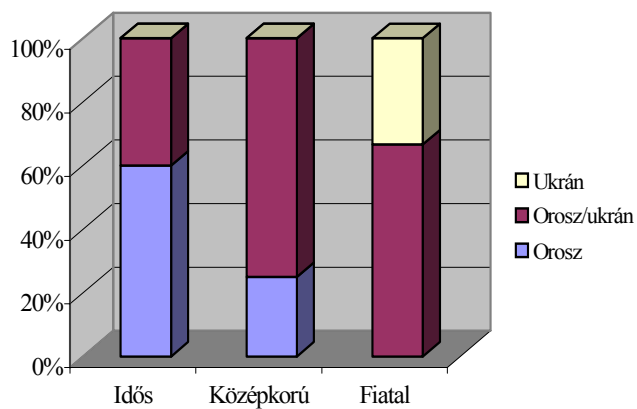
Irodalom

- BOTLIK JÓZSEF–DUPKA GYÖRGY (1993): *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Bp.
- CSERNICKSKÓ ISTVÁN (1998): *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Bp.
- CSERNICKSKÓ ISTVÁN (2003): *A mi szavunk járása (Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba)*. Uzsgorod.
- GAL, SUSAN (1991): Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio* 1991/1: 66–76.
- GEREBEN FERENC (1999): *Identitás, kultúra, kisebbség*. Bp.
- KARMACSI ZOLTÁN (2001): Tiszaújlak lakosságának nyelvválasztási szokásai és identitástudata. In: *11. Élőnyelvi Konferencia*. Szerk. PAPP GYÖRGY. Újvidék. 141–54.
- KISS JENŐ (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Bp.
- KISS JENŐ (1996): A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *MNy.* 92: 138–51.
- KOCSIS KÁROLY–KOCSISNÉ HODOS ESZTER (1992): *Magyarok a határokon túl a Kárpát-medencében*. Bp.
- P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT (2003): „Itt és ott”. Identitástudat és nyelvi összetartozás-tudat kapcsolatáról. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 509–12.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2000): *A magyar nyelv Szlovákiában*. Bp.–Pozsony.
- PERÉNYI ZSIGMOND (1900): Ugocsamegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képekben. VI. kötet. Felső-Magyarország II.* Bp. 461–9.
- VERESS MÁRTA (2001): Attitűdvizsgálat és nyelvhasználat a kolozsvári magyar fiatalok körében. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Szerk. BORBÉLY ANNA. Bp. 239–45.

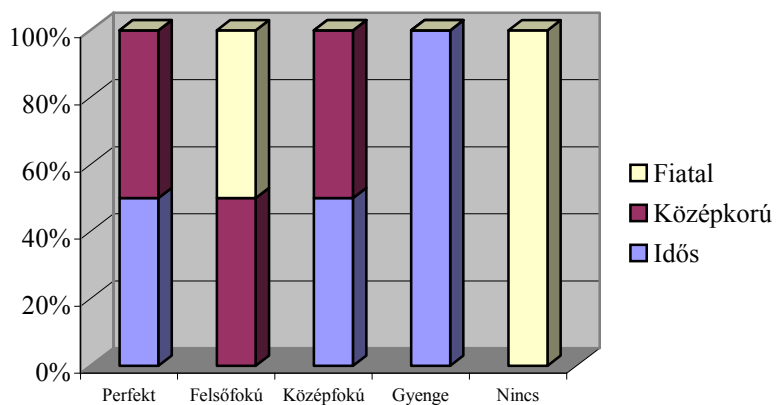
1. sz. melléklet. Az iskoláztatás nyelve.

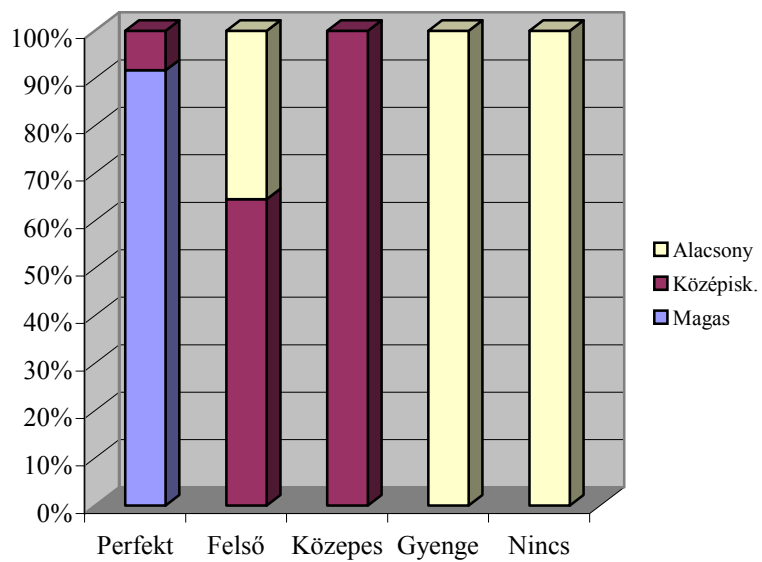
2. sz. melléklet. Két- és többnyelvűség.

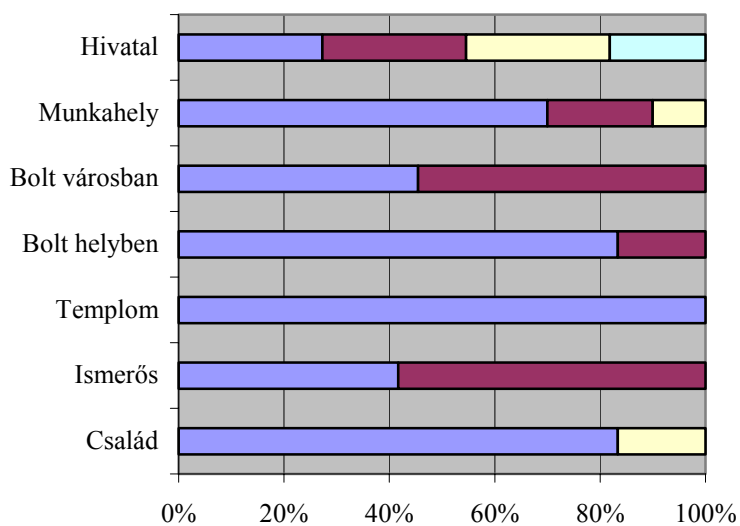
3. sz. melléklet. A nyelvismeret szintje.

4. sz. mell. *Nyelvismeret az iskolázottság függvényében.*

5. sz. melléklet. *A nyelvhasználat szinterei.*

A kétnyelvű beszélő mint botcsinálta fordító*

1. A fordításkutatók gyakran — és jogosan — hangsúlyozzák, hogy az az ember, aki két nyelvet ismer, ebből a pusztán tényből kifolyólag még nem tekinthető fordítónak. A két nyelv valamilyen szintű ismerete szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy az ember fordító lehessen. A fordítás *szakma*, amelynek megvannak a maga fortélyai, ezekre pedig vagy hosszú gyakorlat során, vagy pedig szakképzés segítségével tesz szert az ember. A képzettség megszerzése pedig nemcsak gyakorlati fogások elsajátításából áll, hanem elméleti ismeretek megszerzéséből is. A fordítás elméleti kérdéseivel ma már egy önálló tudományág foglalkozik, a fordításelmélet vagy fordítástudomány. A fordítás kérdéseinek tanulmányozását a fordítás gyakorlati szükségletei motiválták, ezért érthető, hogy a fordításelmélet annak legjelesebb magyar művelője, KLAUDY KINGA (1999/2002a: 26) szerint alkalmazott tudomány, jóllehet számos elméleti kérdéssel is foglalkozik (e nélkül aligha nevezhetnénk fordításelmélet-nek).

Mivel a fordítástudomány művelői a fordítást szakmának tartják, a fordítót pedig szakembernek, a fordításelméleti kutatások is a hivatásos fordítók nyelvi közvetítő tevékenységére, illetve annak eredményére, a fordítástermékekre irányulnak. Pedig a hivatásos nyelvi közvetítőkön kívül nagyon sok laikus fordító is készít fordításnak nevezhető nyelvi produktumokat, melyek vizsgálata nem kevésbé (volna) érdekes, mint a hivatásos fordítóké. A szakképesítés nélküli fordítók egy része munkája során olyan jártasságra tesz szert, hogy az általuk készített fordítások nem föltétlenül rosszabb minőségűek a hivatásos fordítókénál. Én a következőkben *nem* ezekről kívánok beszélni, hanem a szükséges jártassággal nem vagy alig rendelkező *botcsinálta* fordítókról, akik nemcsak hogy nem részesültek fordítóképzésben, hanem csupán alkalmi fordítóképpen végeznek fordítási tevékenységet. A jártasság hiányánál nem kevésbé lényeges jellemzőjük az ilyen alkalmi nyelvi közvetítőknek, hogy nyelvtudásuk sokkal szélesebb skálán mozog, mint a hivatásos fordítóké, nem beszélve iskolázottsági szintjükről,

* Az írásom alapjául szolgáló kutatások a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport és a Gramma Nyelvi Iroda munkatervének keretében folytak, illetve folynak az Arany János Közalapítvány, az Illyés Közalapítvány és a Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatásával. Itt köszönöm meg Fenyvesi Annának (Szegedi Egyetem) az írásom korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseit, melyek legtöbbjét fölhasználtam a végleges változat megírásához.

műveltségükről, olvasottságukról, nyelvi műveltségükről és a fordítás minőségét befolyásoló egyéb tényezőkről.

A botcsinálta fordítók zöme kétnyelvű beszélőközösségben élő ember, akik mindennapi életük folyamán kerülnek néha-néha olyan helyzetbe, hogy alkalmi tolmácsként vagy fordítóként kell működniük.¹ A kétnyelvű beszélőközösségben élő emberek egy része ugyanis — többé-kevésbé vagy teljesen — egynyelvű (például az általam legjobban ismert szlovákiai magyar beszélőközösségben magyar egynyelvű a kisgyermek és az idős, falun élő emberek jelentős része), ezenkívül pedig a kétnyelvű emberek más beszélőközösségekhez tartozó egynyelvű emberekkel is sokat érintkeznek (például a szlovákiai magyarok az egynyelvű szlovákokkal és az egynyelvű magyarországi magyarokkal).

Ám a fordításokra nemcsak az egynyelvű beszélőknek van szükségük, hanem sok esetben a kétnyelvűek is igénylik őket, egyrészt azért, mert előfordul, hogy a két nyelv közül az egyiket — rendszerint az ún. első nyelvüket — határozottan előnyben részesítik a másikkal szemben, másrészt pedig szimbolikus okokból. A kisebbségi beszélőközösségeknek elemi érdekük, hogy a beszélők anyanyelvüket a nyelvhasználat minél több színterén használhassák attól függetlenül, beszél-e a többségi nyelvet vagy sem. Ezért sokszor áldozatot is készek hozni, s ha ezt a többségi hatalom lehetővé teszi számukra, a hivatali élet és a közélet számos nyelvi dokumentumát anyanyelvükre is lefordítják, az általuk lakott területeken található középületeket kétnyelvű táblával jelölik meg stb. Ez a munka — különösen helyi szinten — javarészt a botcsinálta fordítók reszortja: önkormányzati dolgozóké, hivatalnokoké, titkárnőké. Az így készült munkák szinte kizárólag az ún. könyvön aluli fordítások kategóriájába tartoznak; egy kitűnő szlovákiai magyar műfordító, HUBIK ISTVÁN (1987: 230–1) nevezte így „a gyakorlati élet megkívánta sok-sok fordításszöveg”-et: a hatósági hivatali közleményeket, felhívásokat, hirdetményeket, tájékoztatókat, vállalati és magánhirdetéseket, reklámcédulákat, ismertető füzeteket, a szervezeti élet írásos segédeszközeit, munkavédelmi előírásokat, figyelmeztető táblákat, egészségvédelmi baleset-elhárítási útmutatókat, útikalauzokat stb.

A kisebbségi közösségekben nemcsak többségi nyelv → kisebbségi nyelv irányban történnek napi rendszerességgel fordítások, hanem kisebbségi nyelv → többségi nyelv irányban is. Előfordul, hogy az így keletkező államnyelvű termékeknek nincs is olvasóközönségük (mert például a helyi közösségben mindenki a

¹ Ezzel kapcsolatosan érdemes utalni egy friss kutatási eredményre, amely ugyan önmagában nem általánosítható, de mindenképpen jelzésértékű: JASTRABSKÁ (2003: 9) harminckét, jobbára közép- és felsőfokú végzettségű szlovákiai magyar adatközlője közül saját bevallása szerint csak kettő találkozott a fordítással kizárólag befogadóként, azaz nem fordult vele elő, hogy fél oldalnál hosszabb szöveg lefordítására kérték volna. A fordítás különféle válfajai közül JASTRABSKÁ (i. m. 9–10) adatközlői körében a blattolás a leggyakoribb, utána következik a tolmácsolás, majd pedig az írott szöveg írásbeli fordítása (hangzó szöveg írásban történő fordításával egyetlen adatközlő sem találkozott).

kisebbséghez tartozik), az államnak azonban hatalmában áll, hogy ilyen körülmények közt is kikényszerítse a kétnyelvűséget. Ez a munka szintén nagyrészt a laikus fordítókra hárul.

Ám a kétnyelvű kisebbségi közösségekben nemcsak írásos fordítások készülnek; sokszor válnak az emberek szinte egyik pillanatról a másikra alkalmi tolmácsokká, amikor hirtelen valamely egynyelvű embertársukat ki kell segíteni a bajból: nemegyszer előfordul, hogy a többségi nyelvet nem beszélő anyóának egy fiatalabb, kétnyelvű ügyfél segít boldogulni a hivatalban, ha a hivatalnok nem beszéli a kisebbség nyelvét; hasonlóképpen segíti ki sokszor az egynyelvű beteget a nővérke vagy egy másik beteg a kisebbségi nyelvet nem beszélő orvos rendelőjében. Társas összejöveteleken megesik, hogy a beszélők mindkét nyelvéket használják a társalgás során, s a beszélgetés valamelyik résztvevője tolmácsol a jelenlévő egynyelvű beszélőknek. A példákat tovább szaporíthatnánk, de célom nem az, hogy összeállítsam a nyelvi közvetítést igénylő helyzetek kimerítő listáját, hanem csupán annyi, hogy az egynyelvű közösségben élő olvasó számára érzékeltessem a problémát. (Lásd még LANSTYÁK, megjelenés alatt.)

2. Érdekes — és mind a hivatásos nyelvi közvetítők által készített fordítások, mind a kétnyelvű emberek beszédtevékenységének jobb megismerése szempontjából fontos — kérdés az, hogy milyen különbségek vannak a hivatásos nyelvi közvetítők és a laikus kétnyelvű beszélők fordítói stratégiái² közt, különös tekintettel a kétnyelvű beszélőközösségekben élő botcsinálta fordítókra. Megfigyeléseim, saját tapasztalataim, valamint egyetemi hallgatók néhány munkája (elsősorban JASTRABSKÁ 2003) alapján úgy látom, hogy valószínűleg alapvető különbség van a szóban és az írásban alkalmazott laikus fordítói stratégiák között.

A tolmácsolás — és részben a blattolás — során a laikus beszélő föltehetőleg alapvetően az elhangzottak *tartalmának* visszaadására törekszik, vagyis értelemfüggő³ szövegalkotási stratégiákat alkalmaz. Ha nyelvtudásbeli hiányosságai vagy a két nyelv rendszerbeli különbségei miatt nehézségei támadnak, továbbá ha kevés idő áll a rendelkezésére, a laikus nyelvi közvetítő valószínűleg nem riad vissza a kihagyásoktól (az ún. szelektív fordítástól) és az implicitációs eljárások radikálisabb alkalmazásától (elnagyolás) sem,⁴ ezenkívül pedig a „fordítás”

² A fordítói stratégiák KLAUDY KINGA megfogalmazásában „olyan műveletsorozatok, amelyeket a fordítók többé-kevésbé *rutinszerűen* végeznek annak érdekében, hogy a forrásnyelvi szövegből célnyelvi szöveg legyen” (1999/2002b: 34). A kétnyelvű beszélőközösségekre gondolva érdemes lenne némileg „lazábban” kezelni a fordítói stratégiákat, és nem ragaszkodni túlságosan a „rutinszerűség” feltételéhez sem, olyan *eljárásoknak* tekintve a fordítói stratégiákat, melyeknek segítségével a fordítók áthidalják a két nyelvi rendszer eltéréseiből adódó fordítási nehézségeket (vö. KLAUDY 2003: 11).

³ Az értelemfüggő fordítói stratégiákat azok az eljárások alkotják, melyek során a fordító, miután megértette a fordítandó szöveget, a forrásnyelvi megfogalmazástól mintegy függetlenül írja le a szöveg által ábrázolt valóságot, fölhasználva az adott valóságrészletről szerzett minden múltbeli ismeretét is (vö. REVZIN–ROZENCVEJG 1964/1986: 93).

⁴ A szelektív és a vele rokon nagyoló fordítás olyan fordítási, illetve (jellemzőbb módon) tolmácsolási eljárás, melynek során a fordító a forrásnyelvi szövegnek csak egyes, lényegesnek —

parafrázisként vagy tartalmi összefoglalásként is megvalósulhat (vö. KLAUDY 1999: 8). Nyelvfüggő szövegalkotási stratégiákhoz⁵ inkább csak olyankor folyamodik (vagyis jobbra olyankor keres formális megfeleléseket), amikor a szövegből kiemelkedő, fontos szavak vagy szókapcsolatok — mintegy terminus értékű elemek — visszaadásáról van szó (így keletkeznek a beszélt nyelvi jelentésbeli kölcsönszavak, tükörszavak és tükörkifejezések). Ami a kontaktusjelenségeket illeti, ezeket lexikális szinten szándéka szerint sok laikus fordító is kerüli (legalábbis ha a kétnyelvű nyelvváltozatokat nem ismerő kívülállóknak tolmácsol), de a gyakorlatban többnyire csak az ún. közvetlen kölcsönszavak kiküszöbölésére képes; az ún. közvetett kölcsönszavak, és még inkább a nekik megfelelő interferenciajelenségek (jelentésbeli vendégszavak és alkalmi tükörszavak, tükörkifejezések) valószínűleg szép számmal megtalálhatók a laikusi tolmácsolatokban (a kontaktusjelenségek különféle típusaira lásd Lanstyák 2002a).

Ami az írásbeli fordítást illeti, a laikus fordító ilyenkor — szemben a tolmácsolással — inkább nyelvfüggő szövegalkotási stratégiákat alkalmaz, vagyis a formális megfelelések visszaadására érez késztetést, s emiatt fordítása gyakran interlineáris jellegű (vö. NIDA–TABER 1969: 101–2; KLAUDY 1999/2002a: 65). A lexikális szintű kontaktusjelenségeket azonban kerüli, még inkább, mint szóban, hiányos nyelvtudása mégis számos jelentésbeli vendégszó, valamint alkalmi tükörszó és tükörkifejezés létrehozására kényszeríti (vö. JASTRABSKÁ 2003: 51–66, 76–87).

Fontos még megjegyezni, hogy a szóbeli és írásbeli fordítás közti különbségek — melyeket természetesen igazolandó vagy elvetendő hipotézisekként kell kezelni — valószínűleg nemcsak a szóbeli és írásbeli beszédtevékenység jellegének általánosan ismert nyelvlélektani és egyéb eltéréseiből adódnak, hanem abból is, hogy szóbeli laikusi fordításra, illetve blattolásra legtöbbször informális körülmények között, „baráti alapon” kerül sor,⁶ míg az írásbeli fordítás in-

vagy éppen könnyen fordíthatónak — ítélte részleteit fordítja le, időhiány, gyakorlatlanság, fáradtság, nyelvtudás hiányosságai stb. miatt. Ha ez az eljárás mód makroszinten jelentkezik, szelektív fordításról beszélhetünk, ha mikroszinten van jelen, nagyoló fordításról. A szelektív fordítás eredményeképpen a célnyelvi szöveg a forrásnyelvi szöveg egyes részleteit fogja tartalmazni elvileg pontos fordításban, a nagyoló fordítás eredményeképpen a célnyelvi szöveg egésze lefordításra kerül, elnagyolt, pontatlan, mikroszinten hiányos fordításban. A kétféle fordítási stratégia persze egyidejűleg is érvényesíthető, ez esetben az eredmény: forrásnyelvi szövegrészletek elnagyolt, pontatlan, hiányos fordításban (lásd LANSTYÁK 2003: 79–80). A fordításelméleti fogalmak közül a „nagyoló fordítás” egyfelől az implicitációval (vö. KLAUDY 1999: 8), másfelől a minimális fordítással (HELTAI 1997, 1999), illetve a nyersfordítással érintkező fogalom, de nem azonos velük.

⁵ A nyelvfüggő fordítói stratégiák azok a fordítók által alkalmazott eljárások, melyek során a fordító, miután megértette az eredeti írás- vagy beszédművet, nem szakad el tőle, hanem a forrásnyelvi szöveg lehetőleg minél kisebb egységeinek a korábban megállapított, s a kétnyelvű szótárak által rögzített formális megfelelések rendszere alapján megtalálja legpontosabb célnyelvi megfelelőjét, s e megfelelések alapján építi föl a célnyelvi szöveget, mintegy „helyettesítve” a forrásnyelvi elemeket célnyelvi elemekkel (vö. REVZIN–ROZENCVEJG 1964/1986: 92).

⁶ Az intézményi keretek közt történő, formális jellegű tolmácsolást a kétnyelvű közösségekben is rendszerint erre szakosodott tolmácsok végzik (még ha nem föltétlenül van is ilyen irányú szakképesítésük).

kább intézményi keretek közt történik, sok esetben munkaköri kötelességként vagy pedig anyagilag is honorált megbízatás alapján.

Az informális beszélgetés során a laikus fordító fő célja, hogy a társalgás nyelvét nem értő résztvevő bekapcsolódhasson a társalgásba, és ehhez az elhangzottak globális tartalmának átadása sokszor elegendő; ezért kézenfekvő az értelemfüggő szövegalkotási stratégiák alkalmazása. Ezzel szemben a formális írásbeli fordítás esetében a laikus fordító tisztában van azzal, hogy nagyobb tartalmi pontosságra kell törekednie, ami a forrásnyelvi szöveg kisebb egységeire irányítja a figyelmét, s így formális megfelelők keresésére, azaz nyelvfüggő szövegalkotási stratégiák alkalmazására készíti. A formális megfelelőkre irányíthatja a fordító figyelmét az is, hogy írásbeli fordítás esetén lehetősége van szótárak használatára.

3. A beszélt és az írott nyelvi fordítások során alkalmazott fordítói stratégiák különbségének magyarázatában fontos tényező a laikus fordító nyelvtudása is. Okkal föltételezhető, hogy a laikus tolmácsok és fordítók sok esetben nem ismerik a forrás- vagy a célnyelvet olyan magas szinten, mint a hivatásosok, ezenkívül pedig rendszerint kellő gyakorlatuk sincsen, így nyilvánvaló, hogy gyakran szembesülnek fordítás közben a nyelvi hiány és a nyelvi lapszus⁷ okozta nehézségekkel. Tolmácsolás esetén ezeket a problémákat az alkalmi laikus tolmácsok szinte csak a gondot okozó szövegrészek kihagyásával vagy a fordítás radikális elnagyolásával tudják megoldani⁸ (vö. GÁLOSI 2000: 57), ez a helyzet pedig szinte kikényszeríti az értelemfüggő stratégiák alkalmazását (a tolmács kénytelen elgondolkodni, mi az, ami az adott üzenetrészletben igazán fontos, és amit leegyszerűsítve bár, de föltétlenül vissza kellene adnia).

Egészen más a helyzet az írásbeli fordítások készítésekor, hiszen ilyenkor többnyire lehetőség van szótárak és más segédkönyvek használatára, ez pedig éppenséggel a nyelvfüggő stratégiák alkalmazására ösztönzi a laikus fordítót. Írásbeli fordítás esetében is szükség lehet persze elkerülési stratégiákra, ez a lehetőség azonban csak korlátozottan áll a fordító rendelkezésére (rendszerint csak egészen rövid, tartalmi szempontból kevésbé lényegesnek látszó szövegrészleteket lehet teljesen kihagyni). Ezért előfordul, hogy a kétnyelvű beszélő a meg nem értett szövegrészleteket „szó szerint” fordítja le; ez számára még mindig kisebb bajnak tűnik, mint az inkriminált szövegrészek teljes kihagyása vagy a szöveg értelmére vonatkozó bizonytalan föltételezések alapján való radikális átfogalmazása (vö. HELTAI 1996: 73).

⁷ Nyelvi lapszusról akkor beszélünk, ha a nyelvhasználónak éppen nem jut eszébe egy egyébként ismert szó vagy nyelvtani szerkezet; nyelvi hiány esetében a beszélő a számára szükséges szót vagy nyelvtani szerkezetet nem is ismeri. A nyelvi lapszus általában a nemdomináns nyelvben, illetve regiszterekben jelentkezik nagyobb mértékben (a fogalmakra lásd LANSTYÁK 2002b: 89).

⁸ Itt most eltekintünk attól a — kétnyelvű közösségekben egyébként nem ritka — esettől, amikor a tolmácsnak más jelenlévő kétnyelvű beszélők segítenek a fordítási problémák megoldásában.

Tolmácsolás esetén az informális beszédhelyzet a kétnyelvű beszélőközösségekben nemcsak a kihagyást, szelektív fordítást, összefoglalást, elnagyolást és más elkerülési stratégiák alkalmazását teszi a laikus nyelvi közvetítő számára lehetővé, hanem annak mintegy az ellenkezőjét is: arra is lehetőséget teremt, hogy a botcsinálta tolmács a hivatásosok esetében alkalmazottnál sokszorosan radikálisabb módon éljen az ún. explicitációs stratégiákkal⁹ (vö. PÁPAI 2001: 31; 2002: 99–100), s így a fordítás alkalmanként akár az eredeti szöveg többszörösére duzzadt másnyelvű magyarázatként is megvalósulhat, ha a tolmács ennek szükségét érzi.

4. KLAUDY KINGA szerint a hivatásos fordítót az átváltási stratégiák „könnyed, rutinszerű alkalmazása” különbözteti meg a laikus fordítótól (1999/2002b: 35; vö. még HELTAI 1996: 81). Való igaz: a hivatásos fordítók által gyakran használt eljárások könnyen automatizálódnak, a laikus fordítóknak viszont a legtöbb esetben nincs annyi fordítási tapasztalatuk, hogy fordítási tevékenységük során elérjék a hivatásos fordítókhoz hasonló szintű automatizáltságot. Másfelől a hivatásos fordítók, még ha automatikusan dolgoznak is, akkor is *tudják*, mit csinálnak, hiszen az időközben automatizálódott műveleteket egykor tudatosan sajátították el és gyakorolták. Míg tehát a hivatásos fordítóknak nem kellett a fordítás során alkalmazott stratégiákat saját maguknak „kikísérletezniük”, megtették ezt elődeik, akik munkájának az eredményeit a fordításoktatás folyamán csak átvették és utána tudatosan alkalmazták, addig a botcsinálta fordítók mindezekről a stratégiákról mit sem tudva újra meg újra kénytelenek a maguk számára „fölfedezni a spanyolviaszt”, az ezzel törvényszerűen együtt járó kísérletezéssel, vargabetűkkel és zsákutcákkal együtt. Mindebből következően föltehető, hogy a laikus fordításokban több a következetlenség, ugyanazon probléma más-más módon történő megoldása.

A nagyobb fokú tudatosság a hivatásos fordítóknál nemcsak a fordítási technikák alkalmazásában jelentkezhet, hanem egyáltalán a fordítás megközelítésében, például annak tudatosításában, hogy a fordítás kinek a számára készül, mi a célja; annak eldöntésében, hogy milyen típusú elemek, illetve szövegrészek esetében fog inkább nyelvfüggő fordítási stratégiákat alkalmazni, milyen típusú elemek, illetve szövegrészek esetében pedig értelemfüggő fordítási stratégiákat. Egy laikus fordító alighanem ritkábban gondolkozik el azon, hogy egy szerkezeti sajátosság (például hosszú összetett mondatok használata) vagy egy szó-készlet-tani elem az adott nyelvre jellemző-e (és ezért nem szükséges nyelvfüggő módon fordítani), vagy pedig az adott regiszterre mindkét nyelvben (vö. ALBERT

⁹ Az explicitáció mint fordítói stratégia PÁPAI VILMA értelmezésében „a célnyelvi olvasóra figyelő, a fordítandó szöveg gondolatának zavartalan közvetítése érdekében tett fordítói művelet/stratégia, amely során a fordító kifejt/felszínre hoz/felfed bizonyos, az eredetiben nem kifejtetten, hanem beleértve, utalásszerűen vagy éppen homályosan meglévő nyelvi vagy nyelven kívüli információ(ka)t” (2001: 33).

2003: 104), netán a szerző stílusának jellegzetességéről van-e szó (s ezért ez utóbbi két esetben meg kell fontolni a célnyelven való visszaadását vagy legalább érzékeltetését is). A laikus fordítónak nincsenek kontrasztív nyelvészeti ismeretei (a kontrasztivitás — legalábbis a szlovákiai magyar iskolákban — a magyar és a szlovák nyelv oktatása során használt tankönyvekben csupán nagyon szerény mértékben jelentkezik), sőt a két nyelvvel kapcsolatos egyéb, a fordítás során hasznosítható nyelvészeti ismeretei is alighanem rendkívül gyérek.

5. S ezen a ponton a botcsinálta fordítókról és az általuk készített fordításokról szóló eszmefuttatásomat kénytelen vagyok a kemény terjedelmi korlátok miatt félbeszakítani. Bár egyik legkedvesebb tanáromnak, Nyirkos Istvánnak eredetileg hozzá közelebb álló témájú írással akartam kedveskedni (van ugyanis egy-két nyelvtörténeti, pontosabban történeti kontaktológiai és egyben dialektológiai téma is — igaz, jó mélyen — a tarsolyomban), csakhogy az elmúlt hónapokban annyira a fordítás témájával voltam elfoglalva, hogy másról *ebben a helyzetben* csak kényszeredetten, kötelességszerűen tudtam volna írni. Ez pedig sehogyan sem illett volna ehhez az örömteli alkalomhoz, nem beszélve arról, hogy igazán kár lett volna elrontani a tanár úrhoz és az 1979-ben, illetve 1980-ban hallgatott nyelvtörténet óráihoz kapcsolódó kellemes emlékeimet. Úgyhogy a történeti témával inkább megvárom a következő Nyirkos-émlékkönyvet.

LANSTYÁK ISTVÁN

Irodalom

- ALBERT SÁNDOR (2003): *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományelméleti problémái. Filozófiai szövegek fordítási kérdései*. Bp.
- GÁLÓSI ADRIENNE (2000): Értelmezési stratégiák megfigyelhetősége a visszafordítás módszerének segítségével. *Fordítástudomány* 2/1: 50–61.
- HELTAI, PÁL (1996): Lexical Contrasts in Learners' Translations. In: *Translation Studies in Hungary*. Szerk. KLAUDY, KINGA–LAMBERT, JOSÉ–SOHÁR, ANIKÓ. Bp. 71–82.
- HELTAI, PÁL (1997): Minimal translation. In: *Transfere Necesse Est. Proceedings of the 2nd International Conference on Current Trends in Studies of Translation and Interpreting 5–7 September, 1996, Budapest, Hungary*. Szerk. KLAUDY, KINGA–KOHN, JÁNOS. Bp. 117–23.
- HELTAI PÁL (1999): Minimális fordítás. *Fordítástudomány* 1/2: 22–31.
- HUBIK ISTVÁN (1987): A csehszlovákiai magyar fordítás általános problémái. In: *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. Szerk. ZALABAI ZSIGMOND. 2., bővített kiadás. Bratislava. 230–49.
- JASTRABSKÁ, LÍVIA (2003): *Fordítás és kontaktushatás. A kétnyelvűség hatása a fordításra szlovákiai magyar kétnyelvűek körében*. Bratislava. Szakdolgozat.

- KLAUDY KINGA (1999): Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* 1/2: 5–21.
- KLAUDY KINGA (1999/2002a): *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Az 5., bővített és átdolgozott kiadás alapján készült változatlan utánnyomás. Bp.
- KLAUDY KINGA (1999/2002b): *Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Angol, német, orosz fordítástechnikai példatárral*. Az 5., bővített és átdolgozott kiadás alapján készült változatlan utánnyomás. Bp.
- KLAUDY KINGA (2003): Dinamikus kontrasztok. In: *Fordítás és tolmácsolás az ezredfordulón. 30 éves az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Központja. Jubileumi évkönyv 1973–2003*. Szerk. KLAUDY KINGA. Bp. 11–21.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2002a): A nyelvérintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: *Társadalom — Tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*. Szerk. GYURGYÍK LÁSZLÓ–KOC SIS ARANKA. Pozsony. 73–95.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2002b): A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony. 84–108.
- LANSTYÁK ISTVÁN (megjelenés alatt): *Utazás a fordítás körül. Kétnyelvűség és nyelvköziség, független és függő szövegalkotás*.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2003): Kódváltás és fordítás. A célkeresztben a szlovákiai magyar nyelvi valóság. *Irodalmi Szemle* 46/7: 77–94.
- NIDA, EUGENE–TABER, CHARLES R. (1969): *The Theory and Practice of Translation*. Leiden.
- PÁPAI VILMA (2001): Új irányzatok az explicitáció kutatásában. *Fordítástudomány* 3/1: 26–39.
- PÁPAI VILMA (2002): Az explicitációs hipotézis vizsgálata angol–magyar és magyar–angol párhuzamos korpuszok egybevetésével. Az értekezés tézisei. *Fordítástudomány* 4/1: 97–107.
- REVZIN, I. I.–ROZENCVEJG, V. JU. (1964/1986): Fordítás és interpretáció. In: *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Szerk. BART ISTVÁN–KLAUDY KINGA. Bp. 91–101.

A Csepel-sziget korai ómagyar kori helyneveinek funkcionális elemzése

Ómagyar kori helynevek rendszertani feldolgozásával foglalkozó munka már több is készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. Magam ehhez a sorozathoz csatlakozva, de némileg új aspektusból próbálom elvégezni az Árpád-kori Fejér vármegye helyneveinek nyelvészeti-névtörténeti feldolgozását. Fejér vármegye földrajzi elhelyezkedését tekintve különös sajátyságot mutat: a Duna két részre tagolja és a két területi egység között helyezkedik el a Csepel-sziget. Vizsgálódásom főképpen arra irányul, hogy vajon mutatkoznak-e névrendszertani tekintetben különbségek a Dunán túli és a Dunán inneni névanyagban, illetve hogyan viszonyulnak ezek az esetleges eltérések a Csepel-sziget névrendszeréhez. Egy ilyen névrendszertani vizsgálat ezzel együtt lehetőséget nyújthat ahhoz is, hogy a más forrásokból fel nem deríthető korai ómagyar kori nyelvjárások megismeréséhez adalékokat adjon. A vizsgálat során a helynevek szerkezeti elemzését a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modell (1993) alapján végzem el, különös tekintettel azonban a névrendszertani különbségekre. Az alábbi, Nyirkos tanár urat köszöntő írásomban terjedelmi korlátok miatt csupán a köztes terület, a Csepel-sziget korai ómagyar kori helyneveinek funkcionális-szemantikai elemzését adom közre. A feldolgozást GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című művének negyedik kötetében (Bp., 1998) közzétett anyaga alapján végzem. A könnyebb áttekinthetőség végett modernizált írású névalakokat használlok.

1. A névrész megjelöli a h e l y f a j t á j á t

Az ide tartozó településnevek a fajtajelölő névrész szerint csoportosítva: **fa-lu:** Új/falu; **földe:** Bagamér/földe; **lak:** Lak; **telek, telke:** Cseke/telke, Csép/telek, Halász/telek, Szentábrahám/telke (7 név).

Az ide tartozó mikrotoponimák a fajtajelölő névrész szerint csoportosítva: **agyagkeltő:** Agyagkeltő; **bérc:** Bérc; **fő:** Szék/fő; **farka:** Tövis-föl/farka; **halom, halma:** Küngös/halom, Úr/halma; **hegy:** Kápolna/hegy, Kaptár/hegy, Les/hegy; **kenderátó:** Kenderátó; **kereke:** Fajd/kereke; **mála:** Öz/mála; **orr:** Sziget/orr; **szakadát:** Szakadát; **sziget:** Föveny/sziget, Király/sziget, Nagy/sziget, Sziget; **tanya:** Tanya; **telek:** Szil/telek; **tető:** Homok/tető; **völgy:** Fenyős/völgy, Les/völgy, Tövises/völgy; **zug ~ szög:** Csipke/zug ~ szög (25 név).

A településnevek esetében a fajtamegjelölő névrész szerepét 'település' jelentésű közszavak töltik be, melyek közül az adatok tanúsága szerint a Csepel-szigeten a legelterjedtebb a *telek ~ telke* köznév volt (4 település nevében fordul elő). Feltűnő azonban, hogy ez a névtípus sokkal elterjedtebb a mikronevek körében: huszonöt mikronév mellett mindössze hét településnév tartalmaz fajtajelölő funkcióval bíró névrészt. A nem települést jelölő helynevek körében a *sziget* közszó fordul elő a leggyakrabban fajtajelölő névrészként: a *Csepel-sziget* szinonim neveiben.

A fajtamegjelölő funkcióban szereplő névrészek vagy egyrészes neveket alkotnak (*Lak, Bérc*), vagy pedig utótagként fordulnak elő összetételekben (*Halásztelek, Kaptár-hegy*). Kétrészes nevek első névrészeként is előfordulhatnak ugyan földrajzi köznevek (*Szék-fő*), ám ezek nem fajtajelölő szerepben állnak, hanem lokális viszonyra utalnak. A Csepel-sziget összetett településneveinek bővítményi része általában a birtokost (*Cseke/telke*) vagy az ott lakó ember(ek)et (*Halász/telek*) jelöli meg.

2. A névrész megnevezi magát a helyet

Az ide tartozó településnevek egy- és kétrészesek egyaránt lehetnek. Az utóbbiaknak többnyire az utótagja szerepel ilyen funkcióban. Egyrészesek: *Ragál(y)*, *Ragál(y)d*. Kétrészes településnevek: *Al/háros, Fel/háros, Hahót/őrszigete, Kis/keve, Szentábrahám/telke* (7 név).

Az ide tartozó mikronevek a feldolgozott névanyagban kivétel nélkül egyrészesek: *Duna, Szekcső* (2 név).

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. E névrészek funkciója mindig a denotátumra való utalás, s ebből a szempontból nem meghatározó, hogy a nyelvtudat számára etimológiailag azonosítható-e, illetve hogy egy vagy több lexémából áll-e az adott névrész (vö. HOFFMANN 1993: 48).

Eredet (és szerkezet) szerint két csoportra oszthatjuk az ide tartozó neveket. Egy részük idegen eredetű, azaz átvett helynév (*Duna, Ragály*), s csupán az a szemantikai tartalom fejeződik ki bennük, hogy az adott helynek ez a neve. A másik csoportot a fenti szintagmatikus szerkesztéssel (*Alháros, Felháros, Hahótőrszigete, Kiskeve*) és esetleg kiegészüléssel (*Szentábrahám/telke*) keletkezett nevek képezik. Az előbbieken már meglévő helynév kap többnyire differenciáló szerepű jelzői bővítményt. Itt többnyire a faluosztódásnak nevezett történeti folyamat hozta létre az új neveket. A *Szentábrahám/telke* esetében a már korábban létezett *Szentábrahám* helynév másodlagosan egészült ki földrajzi köznévi utótaggal.

3. A névrész kifejezi a hely valamely sajátosságát

3.1. A hely tulajdonására utaló névrészek

3.1.1. Méretre utaló névrészek

Az ide tartozó egyetlen településnév: *Kis/keve*.

Az ide tartozó egyetlen mikronév: *Nagy/sziget*.

A csoport mindkét tagja kétrészes név, s az adott funkcionális tartalmat hordozó névrészek a szerkezetek előtagjaként fordulnak elő. Nem abszolút méretet fejeznek ki, hanem valamihez viszonyított nagyságot vagy kicsiséget. *Kiskeve* településosztódással keletkezhett: ez Keve kisebbik (vagy esetleg újabban betelepült) része. *Nagysziget* esetében a jelzővel való bővülés oka nem feltétlenül az elkülönítés szándéka, hiszen *Nagysziget* mellett a *Sziget* alak is adatható, s ezen névpár valószínűleg ugyanazt a területet jelöli.

3.1.2. A l a k r a utaló névrészek

Az ide tartozó egyetlen kétrészes mikronév: *Kaptár/hegy*.

A Csepel-szigeten nem fordul elő olyan településnév, amely ilyen funkcióval bíró névrészt tartalmaz.

Ez a névrészszerkezet szemantikai tartalmából következően a mikronevek csoportjára (azon belül is főleg bizonyos névfajtákra: víznevekre, hegynevekre) lehetett különösen jellemző. A szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett *Kaptár-hegy* talán metaforikus névadással jött létre, s eszerint kaptár alakú hegyet jelöl, de akár arra is utalhat, hogy kaptárok voltak ezen a hegyen (ez utóbbi esetben nyilvánvalóan más szemantikai kategóriába tartozik).

3.1.3. A n y a g r a utaló névrészek

Az ide tartozó mikronevek: *Föveny/sziget*, *Homok/tető* (2 név).

A Csepel-szigeten nem adatható olyan településnév, amely ilyen funkcióval bíró névrészt tartalmaz. Jellegéből adódóan e funkció is elsősorban a mikronevek létrejöttéhez szolgáltatott névadási alapot.

Mindkét névben a szerkezetek előtagjaként fordulnak elő az adott névrészek, s mindkettő a talaj homokos jellegére utal.

3.1.4. K o r r a utaló névrészek

Az ide tartozó egyetlen kétrészes településnév: *Új/falu*.

A Csepel-sziget mikronevei nem tartalmaznak ilyen szerepű névrészt.

A méretre utaló névrészekhez hasonlóan ez a névrész is relatív értelmű, azt fejezi ki, hogy az adott hely a környezőknél újabb alapítású. Ebből adódóan e szemantikai tartalom elsősorban településnevek előtagjában jelentkezik.

3.1.5. F u n k c i ó r a utaló névrészek

Az ide tartozó mikronevek kétrészesek: *Les/hegy*, *Les/völgy* (2 név).

Az első névrész arra utalhat, hogy az adott hegyen, illetve völgyben leshely volt, ahonnan a környéket szemmel lehetett tartani. A határvédelemre utaló helynevekkel állíthatjuk őket tehát rokonságba. Ezek mellett megemlítendőnek tartom még az *Őrsziget* településnevet is. Ez vélhetően metonimikusan alakult egy elsődleges *Őr-sziget* mikrotoponimából. Szigetnévként az előtag az előbbi nevek előtagjával azonos funkcionális tartalomra utalhatott, településnévként azonban a lokális viszonyra utalás funkcióját tölti be egyetlen névrészként.

3.2. A névrész kifejezi a hely viszonyát valamely külső dologhoz

3.2.1. Az ott levő növényzetre utaló névrészek

Az ide tartozó településnevek egyrészesek: *Csepel* (vö. BENKŐ 1966), *Háros*, esetleg *Szőlős* (3 név).

A mikronevek kétrészesek: *Csipke/zug* ~ szög, *Fenyős/völgy*, *Szil/telek*, *Tövises/völgy* (4 név).

A növénynévből keletkezett településnevek jelentős részéről nem lehet eldönteni, hogy valóban közvetlenül a területen honos, jellegzetes növényről, illetve növénytársulásról kapták-e a nevüket (ezek vizsgálatához lásd PÉNTEK 1997), vagy pedig valamilyen más tulajdonnévi áttétellel keletkeztek, például személynévi, víznévi vagy tájnévi közvetítéssel (lásd GALLASY 1989). Nagyobb biztonsággal a kultúrnövények nevére alapuló helységnevekről mondhatjuk, hogy azok közvetlen módon keletkezettek. A Csepel-szigeten ilyen a *Szőlős* településnév, ám ennek is többféle magyarázata adható: alapszava lehet a *szőlő* növénynév vagy a *Szőlős* személynév (vö. pl. 1211: *Zeuleus* szn.), de számolnunk kell a *szőlős* foglalkozásnévvel is.

A kétrészes mikronevek szerkezeti-morfológiai szempontból kétfélék: a *Fenyős-völgy*, *Tövises-völgy* nevekben a növénynévből alakult -s képzős melléknév, a *Csipke-zug* és a *Szil-telek* névformákban pedig pusztán növénynév kapcsolódik jelzőként a földrajzi köznévi második névrészhez.

3.2.2. Az ott levő állatvilágra utaló névrészek

Az ide tartozó kétrészes mikronevek: *Fajd/kereke*, *Fajd/kerék*, *Őz/mála* (3 név).

A Csepel-szigeten nem adathozható olyan településnév, amely ilyen funkcióval bíró névrészt tartalmaz.

A csoport tagjai szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett kétrészes nevek, melyekben az előtagként szereplő pusztán állatnévhez egy fajtajelölő funkcióval bíró egyszerű földrajzi köznév kapcsolódik. A névrészek viszonya jelölt vagy jelöletlen birtokos jelzős szerkezettel fejeződik ki.

3.2.3. Ott lévő építményre utaló névrészek

Az ide tartozó egyrészes településnevek: *Szentábrahám*, *Szentmárton*, *Szentmihály*, *Szentmiklós* (4 név).

Az ide tartozó egyetlen kétrészes mikronév: *Kápolna/hegy*.

A *Kápolna-hegy* összetétel valószínűleg arra utal, hogy kápolna állt az illető hegyen. A jellegzetesebb csoportot a településnevek alkotják. Ezek a falu templomára, annak védőszentjére utalnak, vagyis templomnévből metonimikus névadással keletkezett helynevek. A patrocíniumi eredetű helységnevek gyakoriságát MEZŐ ANDRÁS a középkori templomok sokrétű funkciójával magyarázza: az egyházak ugyanis nemcsak a közösségek vallásos életét szervezték, de a közelebbi és távolabbi lakosság általában vett közéletének is színteréül szolgál-

tak, sőt nemegyszer magának a falunak is birtokosai voltak. A templom mint épület is nagy jelentőséggel bírt: méreténél fogva a tájékozódást segítette, értékes vagyontárgy volt, ha pedig várszerűen megerősítették, erődítményként a település védelmét szolgálta (MEZŐ 1996: 30–6). Mindezek ellenére sem lett minden védőszentnévből helynév. Ennek okát BENKŐ LORÁND jórészt a nyelvközösség szubjektív névadási szándékában látja, felsorol azonban néhány objektív befolyásoló körülményt is: ha például a védőszent neve oltárnév és nem templomnév lett, nem válhatott településnévvé, mivel „a más védőszentre utaló templomnév zárta el előle az utat” (BENKŐ 1993: 14). Ugyancsak akadályozó tényező volt, ha a településen több templom épült, ilyenkor rendszerint egyik neve sem vonódott át a településre. A legfőbb okot azonban BENKŐ a kronológiai körülményekben látja: a falvaknak ugyanis sok esetben már hamarabb kialakult a világi névadáson alapuló nevük, mint hogy a patrocíniumi név befolyásoló hatása érvényesülhetett volna (i. m. 14–5).

3.3. A névrész kifejezi a hely viszonyát valamely személynélhez

3.3.1. A település birtokosára utaló névrészek

Az ide tartozó településnevek egy- és kétrészesek. Egyrészesek: *Bácsa, Bagaméri, Becse, Gyála, Keve, Nikola, Szőlős, Tököl*. Kétrészes településnevek: *Bagamér/földe, Cseke/telke, Csép/telek, Hahót/örszigete, ?Szentábrahám/telke* (13 név).

Az ide tartozó kétrészes mikronevek: *Küngös/halom, Király/sziget, Úr/halma* (3 név).

A névtípus gyakorisága azzal magyarázható, hogy a településnevek körében a birtokosról való névadás jellegzetesen magyar névadási mód, s e korban éli virágkorát (vö. KRISTÓ 1976: 38). Megjegyzendő azonban, hogy a felsorolás tartalmaz olyan neveket is (például *Szőlős*), melyek lehetnek ugyan személynévi eredetűek, de más etimológiával is magyarázhatók. Az ide sorolt neveknek csak viszonylag kis hányadáról tudjuk teljes biztonsággal, hogy ténylegesen a helység birtokosára utalnak, ugyanis az oklevelekben erről csak meglehetősen ritkán találunk perdöntő bizonyítékot.

Az itt felsorolt nevek szerkezetileg három csoportba oszthatók: a) metonimikus névadással pusztá személynevekből alakult nevek (*Nikola, Tököl*), b) szintagmatikus szerkesztéssel alkotott birtokos jelzős összetételek (*Bagamér/földe, Küngös-halom*), melyek jelöltek és jelöletlenek egyaránt lehetnek, c) esetleg másodlagos alakulatként is keletkezhettek *-i* helynévképzős formák (*Bagaméri*). Ezek azok a formák, amelyek tipikusan a birtoklás szemantikai tartalmának a kifejezői. A kétrészes nevek között a településnevek estében az utótag többnyire jelölt (kivéve Csépteleket), a mikroneveknél azonban inkább jelöletlen (kivéve Úrhalma).

3.3.2. Az ott lakó emberekre utaló névrészek

Az ide tartozó egyrészes településnevek, az alapszó eredeti jelentése alapján csoportosítva: népnévi eredetű névrészek: *Besenyő*; foglalkozásra utaló névrészek:

szek: *Erdő* ('erdőóvó'), *Födémes*, *Halászi*, *Szőlős*; kétrészes településnév: *Halász/telek* (6 név).

A kategóriába egyetlen nem településnévi helynév sem tartozik. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *Besenyősziget* településnév egy elsődleges *Besenyősziget* mikrotoponimából alakulhatott, amelynek előtagjában a lakókra utalás funkcióját tölthette be a *besenyő* népnév. (Településnévként a *Besenyősziget* egyetlen névrészt tartalmaz, s lokális viszonyt fejez ki.) Ez csoportba főleg egyrészes helynevek tartoznak.

3.4. A névrész kifejezi a hely viszonyát valamely más helyhez

3.4.1. A hely egy másik helynek a része

Az ide tartozó mikronevek: *Szék/fő*, *Sziget/orr*, *Tövis-fő/farka* (3 név).

Csepel-sziget településnevei nem tartalmaznak ilyen szerepű névrészt.

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek tartoznak ide. Az összetételek előtagja nagyobb területi egységet jelöl, a nevek utótagjaként pedig speciális jelentéstartalmú földrajzi köznevek szerepelnek: *fő*, *orr*, *farok*. LŐRINCZE LAJOS véleménye szerint ezek az utótagként szereplő földrajzi köznevek állati testrésznévből alakultak. LŐRINCZE megállapítja, hogy „a táj egy-egy kiemelkedő része, amelyet a szemlélet élőlénnel azonosít, s annak egyes részeit az élőlény egyes testrészeinek nevével nevezi, alakjánál fogva általában inkább az állati, mint az emberi testet társítja” (1967: 11). Erre utal a név által meghatározott testrészek elhelyezkedése is: például a *fő* nem a hát fölött, hanem előtte van. „A *far* ~ *fark* 'meredeken megszakadó hegyvég, határrész hátsó része' szintén állati testrész jelölőjéből való” (i. m. 12). Ezek a mikronevek tehát az úgynevezett teriomorf (s nem antropomorf, ahogyan korábban nevezték a szakirodalomban) tájszemléletet tükrözik.

Ez a névrészszerop, úgy tűnik, a mikronevek csoportjára lehetett különösen jellemző.

3.4.2. A hely pontos elhelyezkedésére utaló névrészek

Az ide tartozó egyrészes településnevek: *Ábrahámberke*, *Besenyősziget*, *Lórév*, *Őrsziget* (4 név). Ezek a települések valamilyen térszíni forma, objektum (ligetes hely, sziget vagy rév) közelében épültek.

A Csepel-szigeten nem adatolható olyan mikronév, amely ilyen funkcióval bíró névrészt tartalmaz.

A fenti nevek metonimikus névadással keletkeztek, így a csoportot a metonímia természetéből adódóan kizárólag egyrészes nevek alkotják. Az *Őrsziget* településnév bizonyára az *Őr-sziget* mikronévből alakult. Szigetnévként az előtag funkcióra utaló névrész lehetett, településnévként azonban a sziget neve már a lokális viszonyra utalás funkcióját tölti be egyetlen névrészként. A másik két esetben is ugyanilyen változás figyelhető meg.

3.4.3. A hely viszonyított helyzetére utaló névrészek

Az ide tartozó kétrészes településnevek: *Al/háros, Fel/háros* (2 név).

Csepel-sziget mikronevei nem tartalmaznak ilyen szerepű névrészt.

Ez a két helynév *Háros* településnek két, egymástól vélhetőleg elkülönült részét jelölte. Az *al-* 'alsó' és *fel-* 'felső' névrész utalhat földrajzi, azaz É-i és D-i tagolódásra (RÁCZ ANITA nagyobb névanyagon végzett vizsgálatai ezt valószínűsítik leginkább), esetleg jelölhetnek domborzati viszonyokat, vagyis 'mélyen fekvő' és 'magasan fekvő' jelentésük is lehet (vö. 1997: 134–8).

4. Többféle képpen elemezhető helynévrész

Az ide tartozó egyrészes településnevek: *Szőlős*.

Az ide tartozó egyetlen egyrészes mikronév: *Kokocs*.

Szőlős többféle elemzési lehetőségéről a fentiekben már szóltam. A *Kokocs* név esetében az alábbi lehetőségek merülhetnek fel: talán pusztai személynévből alakulhatott magyar névadással, s alapjául a *Kak* ~ *Kok* személynév szolgált, de az is lehetséges, hogy egy már létező *Kok* helynévből keletkezett *-cs* képzővel.

5. Kategorizálhatatlan nevek

Ebbe a csoportba az ismeretlen eredetű település- (*Nyún*) és mikronevek (*Gömcsöd, ?Wnnaghkw*) kerültek.

KÁLMÁN BÉLA szerint az ismeretlen eredetű településnevek előzménye sok esetben személynév lehetett (1989: 159), feltehetjük tehát, hogy az ebbe a csoportba tartozó nevek egy része is a település birtokosára utaló névrészek közé tartozik, az itt említettek alapjául szolgáló személynév azonban — jelenlegi ismereteim alapján — nem mutatható ki. A *Wnnaghkw* betűhív formájú helynév esetében maga az olvasat sem problémamentes, így elemzésére nem is gondolhattam.

LOÓS ANDREA

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1966): Az anonymusi hagyomány — és a *Csepel* név eredete. *MNy.* 62: 134–46, 292–305.
- BENKŐ LORÁND (1993): Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *MNy.* 89: 10–9.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1989): Növénynévi alapú régi településneveink. *MNyTK.* 183: 83–93.
- KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa*. 4. kiadás. Debrecen.
- KRISTÓ GYULA (1976): *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. *AHistSzeg.* 55. sz. Szeged.
- LŐRINCZE LAJOS (1967): Földrajzi neveink élete. *MNyj.* 13: 3–27.

- MEZŐ ANDRÁS (1996): *A templomcím a magyar helységnevekben*. Bp.
- PÉNTEK JÁNOS (1997): A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. *MNyTK*.
209: 427–30.
- RÁCZ ANITA (1997): Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. *MNyj*.
34: 125–46.

Ragszilárdulás — lexikalizálódás

1. Ebben az írásban a korábban ragszilárdulásnak, most inkább elemszilárdulásnak nevezett jelenségről mint szóalkotási módról szeretnék beszélni. Azt szeretném vázlatosan áttekinteni, hogy mi e szóalkotási mód lényege, aztán azt, hogy ez a szóalkotási mód melyik szófaj történetében milyen szerepet játszik, milyen mértékben vesz részt az egyes szófajok állományának bővülésében az egyes nyelvtörténeti korokban.

„Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban” című könyvében (Debrecen, 1987) ünnepeltünk is foglalkozik — témája szempontjából — a ragszilárdulással, az ilyen mássalhangzók keletkezésének okairól szólva. „a -t egykori tárgyrag szerepének teljes elhomályosulásával keletkezett mai nominatívusszá vált formák tartoznak ide”, például *csilánt*, *szappant* (169).

A ragszilárdulást a nyelvtanok — amelyek beszélnek róla — az ún. ritkább szóalkotásmódok között tartják számon. „A magyar nyelv története” például (Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967. 341–2) a szórövidülés és a rövidítéses szóképzés, az elvonás, a szóhasadás és a szóvegyülés társaságában szól róla. „A magyar nyelv könyve” (Szerk. A. JÁSZÓ ANNA. Bp., 1991), az „Új magyar nyelvtan” (Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1998) és a „Strukturális magyar nyelvtan. Morfológia” kötete (Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000) — legalábbis így — nem foglalkozik a ragszilárdulással. A „Magyar grammatika” (Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000: 344) ide vágó fejezete a szóképzés és a szóösszetétel után, a ritkább szóalkotásmódok között elemszilárdulásnak nevezve mutatja be (a többi hasonló ritkább szóalkotási mód: az ikerítés, a szórövidülés és továbbképzése, az elvonás; a mozaikszók között: betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók, szóhasadás; a népetimológia és a szándékos szóferdítés, a tulajdonnevek köznevesülése; s végül az elemszilárdulás: 337–44). A „Magyar grammatika” elem-, illetve morfemaszilárdulásról beszél, mivel ragokon kívül jelek (és esetenként képzők) is megszilárdulhatnak valamely tövön, s így is keletkezhet új lexéma, például *mehetnékje (van)* (344). A továbbiakban a ragszilárdulás, illetve az elemszilárdulás kifejezést használom.

A rag- vagy elemszilárdulás tehát történeti folyamatot tükröz, melynek eredményét a mindenkori szinkroniában vizsgálhatjuk. Ehhez persze jó lenne, ha volna konszenzus a toldalékok minősítésében, de a különböző vélemények kö-

zötti fő eltérések elég világosak. (Legutóbb T. SOMOGYI MAGDA foglalta össze e vitás kérdésekről szóló véleményeket: 2000.)

Az egyik alapkérdés a magyar esetrendszer, az, hogy mi számít esetragnak, mi nem. E témának igen nagy a szakirodalma (vö. MG. 206–7, StrMorf. 618). A régebbi felfogás 21–27 esetraggal számol, az újabb (bár már Verseghe is ehhez közelien gondolta) 17-tel (a nominativus zéró ragja nélkül). Itt a két szám közti különbség az érdekes, hiszen azzal kapcsolatban van két felfogás: a) azok képzők, így nem tartoznak a főnév paradigmájába, hanem határozószót hoznak létre, tehát határozószó-képzők. E toldalékokat két csoportra osztja: i) termékeny, ii) nem termékeny képzők. — Az a) felfogás szerinti képzőket a b) felfogás nem képzőnek, hanem ragnak, pontosabban képzőszerű ragnak (MG. 204) tartja, elkülönítve a többtől, a 17 esetragtól, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek nem rendelkeznek a ragság minden kritériumával: jellel bővült alakokhoz például nem járulnak, vonzatkeretben ritkán fordulnak elő stb. (vö. MG. 203–4, StrMorf. 577–87). BALÁZS JÁNOS megfogalmazásában az „igazi” ragok és a „képzőszerű” ragok különbsége olyan, mint (a prágaiak tételéből kiindulva) egy nagyváros belső, centrális kerületei és a peremkerületek, a periférikus városrészek. Azok is a nagyváros részei, de nem rendelkeznek a belső kerületek minden tulajdonságával. „De ki tagadhatná, hogy azért ezek is léteznek, és a városok életében szintén szerepet játszanak? Ugyanezt mondhatjuk el esetrendszerünk periférikus elemeiről is” (BALÁZS 1988: 19).

A továbbiakban én is ragoknak nevezem a „képzőszerű ragokat” is, tudva, látva a különbségeket. A centrális–periférikus szembenállást a prototipikus–nem prototipikus dichotómiával is jellemezhetjük. Az alapnyelvből örökölt primer határozóragokat sem tudnám képzőnek tekinteni és nevezni, jóllehet aktív ragként már az ómagyar kor elején sem (illetve alig) funkcionáltak. Tehát már akkor sem voltak részei a (névszói, névmási) fő paradigmájának, hanem abból kiszakadtak, a tövel való memoriális kapcsolat meggyengült, megszakadt, a szó szerkezetének transzparenciája (alaki és jelentésbeli tagolhatósága) megszűnt. Attól tehát, hogy ezeknek és egyéb ragoknak az aktivitása megszűnik, nem feltétlenül kell őket képzővé minősíteni. Maradhatnak ragok is. S ha tőhöz járulva új lexémát hoznak létre, akkor *r a g s z i l á r d u l á s* nevű szóalkotási módról beszélhetünk, amely a szófajváltó képzéssel rokon. A ragszilárdulás tehát — lényegét tekintve — *l e x i k a l i z á c i ó*. (Tudtommal először KLARA MAJTYINSZKAJA minősítette a primer határozóragokat is képzőnek: 1967: 142–7).

De ragnak tekintem azokat a „termékeny képzőket” is (StrMorf. 160, LADÁNYI 1999: 218–22), amelyek melléknévhez járulnak (*-an/-en, -ul/-ül, -lag/-leg*). A velük alkotott szóalakokat pedig eredeti, melléknévi kategóriájukban szeretném meghagyni (vö. TOMPA 1975, de: ÁGOSTON 1971, 1993), mivel az ilyen szavak morfológiai szerkezete világos. Közülük csak azokat az egyes szavakat gondolom határozószóknak, amelyekben ez a transzparencia meggyengült vagy

megszűnt. A különböző ragos szóalakok megszilárdulása fokozatos, egész nyelvtörténetünk folyamán érvényesül, így a morfológiai megszilárdultságnak különböző fokozatait mutatják minden nyelvtörténeti kor határozószói, a ragos névszótól, névmástól az elemezhetetlen „kövületekig”.

Milyen k r i t é r i u m o k , fogódzók segítségével állapíthatjuk meg (bármely nyelvtörténeti korban, a mai magyar nyelvet is beleértve), hogy valamely jelet, ragot tartalmazó szóalak már határozószóvá szilárdult-e, illetve úton van-e a határozószóvá válás felé?

1. Ha a beszélők számára gyengül vagy elhomályosul morfológiai tagolódása: ezt előidézhethi például az, hogy már önállóan nem használatos, illetőleg elavulóban van a tö (*rögtön, reggel*) vagy a rag (*megint, oldalt*), vagy mindkét elem elhomályosult (*hanyatt, tüstént*).

2. Határozószónak vagy határozószóvá válóban levőnek tekinthető a szóalak akkor is, ha a tö és a toldalékmorfémák kapcsolódása nem szokásos (*haza, jól, addig* stb.). Az elszigetelődés folyamán a szóalak kikerül alapszava paradigmájából, és önálló lexémává válik.

3. A határozószóvá válást a jelentésbeli „tömbösödés” is előidézhethi: egyes esetekben alakilag ugyan világosan tagolódik a szó, de ehhez nem társul megfelelő jelentéstagolódás, azaz a szóalak jelentésstanilag többé-kevésbé elszigetelődött alkotóelemeitől (*hátra, újonnan* ’ismét’ stb.). Jelentése alapján minősíthetjük ma határozószónak például a főnévi tövű *titokban* és a névmási tövű *mire* szavakat; ragos főnév: „Mert az ilyen *titokban* különös erő van” (Márai, Napló. Akadémiai és Helikon Kiadó, Budapest, 1990. 60, idézi: NAGY KATALIN, Szófajtani elemzések. Megjelenés előtt, határozószó 43. csz.), határozószóvá szilárdulva: „Megértettem, hogy *titokban* építetted ezt a remekművet” (Márai, i. m. 71, idézi NAGY KATALIN, i. h.); ragos névmás: „*Mire* teszed a poharat?”, határozószó: „*Mire* (’miért’) jöttél ide?” A *-ban, -ra* suffixumokra mégsem mondhatjuk, hogy határozószó-képzők! Ezek ragok, a határozószó pedig ragszilárdulással keletkezett, azaz a ragos főnév lexikalizálódott (vö. GLÜCK 1993: 363–4; VOGEL 1996: 104).

2. A továbbiakban vázlatosan azt tekintem át, hogy m e l y s z ó f a j o k k ö r é b e n érvényesül a ragszilárdulás mint szóalkotási mód a magyar nyelvtörténet folyamán. Ha a b e m e n e t felől nézem, akkor főnév, névmás, melléknév, igenév és határozószó lehet a tö. Ha k i m e n e t i szempontból vizsgálom, akkor határozószó, névutó, igekötő és névmás keletkezhet ilyen módon (a felsorolás a gyakoriságot tükrözi). Ha a két szempontot egyesítem, akkor a következő képet kapom: főnév → határozószó, névutó, igekötő; névmás → határozószó, névutó, névmás; melléknév → határozószó, névutó; igenév → határozószó; határozószó → határozószó. Ebben a szóalkotásban tehát a „nagy lexikai kategóriák” (főnév, melléknév, névmás, határozószó) főleg kiinduló szófajként vesznek részt; eredményyszófajként pedig — a „kis lexikai kategóriák” közül —

főleg névutók keletkeznek, de így jön létre az igekötők egyik rétege is. Leginkább azonban a ragszilárdulás kimeneti szófaja: határozószó. Azt is mondhatjuk, hogy a ragszilárdulás a határozószók tipikus keletkezési módja (a másik fő keletkezési mód a szóösszetétel). (A többi „kis lexikai kategória” állománya leginkább szófajváltással [konverzióval, melynek eredményeképpen nem jön létre új lexéma] és új lexémát létrehozó szóösszetétellel gyarapodik; vö. D. MÁTAI 2001, 2003a, 2003b).

A ragszilárdulási folyamatban a legerősebb tehát a *h a t á r o z ó s z ó* v á való lexikalizálódás (adverbializálódás): mind az öt szófaji előzményből keletkezhet, az egész magyar nyelvtörténet folyamán, és mivel a határozószó nagy szófaj, igen sok elem jön létre ilyen módon.

A határozószónak és ragos előzményének az elhatárolása nem mindig könnyű: mondatbeli szerepük ugyanis (a morfológiai és jelentésbeli módosulásokhoz képest) nem különbözik, mindkettő határozó a mondatban, csak bővíthetőségük vizsgálata segíthet az elhatárolásban.

Három szófaji előzményből születhet *n é v u t ó*: ha főnévi, névmási, esetleg melléknévi tövön bizonyos ragok megszilárdulnak, akkor is ragszilárdulás, illetve lexikalizáció következik be, de ez a változás — mivel a névutó grammatikai elem, viszonyító szó — egyúttal grammatikalizáció is. Ez a változás nem egy-egy szó „belső ügye”, hanem két mondatrész kapcsolatában, szintagmában zajlik. Az ősmagyar, illetve az ómagyar kortól kezdve a legerősebb, és napjainkban is a leggyakoribb a birtokos szerkezetben való keletkezés: a birtokszó legtöbbször ragos főnév (a jelölt birtokos szerkezetekben birtokos személyjelet is tartalmaz: *ut-á-n, út-já-n*; vö. SEBESTYÉN 2002: 108–9, 142).

Részletesen megvizsgálhatnánk a felsorolt ragszilárdulások eseteket (milyen szófajú tőhöz milyen ragok járnak, milyen szófajú szavak keletkeznek, s ez a szóalkotási mód milyen erős az egyes nyelvtörténeti korokban).

3. Ehelyett a továbbiakban egy olyan szócsopotról szólok kicsit bővebben, melynek körében igen erős a vizsgált szóalkotási mód. A határozószóknak és a névutóknak van egy olyan csoportja, amelybe *j e l i s é s r a g i s b e l e p ü l* (itt jobb a tágabb tartalmú „elemszilárdulás” elnevezés): a jel birtokos személyjel (és — a határozószók körében — középfokjel) lehet, a rag pedig valamilyen határozórag. A korábbi időkben főleg primer rag, illetve primer ragokból raghalmazással keletkezett szekunder rag (például *-ig, -lag, -int*), a kései ómagyar kortól pedig egyre inkább önálló szóból agglutinációval keletkezett szekunder rag (*-val/-vel, -ba/-be*) hozta létre a tövel az új lexémát.

Csak azokat a *h a t á r o z ó s z ó k a t* mutatom be kicsit közelebbről, amelyek *n é v s z ó - v a g y n é v m á s t ó + b i r t o k o s s z e m é l y j e l + h a t á r o z ó r a g s z e r k e z e t ű e k*. A típus kronológiájára is tekintettel leszek.

3.1. Ez a morfológiai típus az ó m a g y a r korban születhetett meg. Eleinte nem volt túl sok képviselője: a) Névszótövék: *ele-i-n*, *ele-i-nten*, *kor-á-n*, *hej-á-ban* (*hiába*), *bizony-á-val*, *egyetem-é-ben* stb. Első elemei úgy születhettek, hogy jelölt birtokos szerkezetek második tagja szilárdult határozószóvá. A mondatban főleg idő- és módhatározók. Hely- és állapot-határozószókban ritkábban rejlik birtokos személyjel. b) A névmás- (illetve névmási határozószó)-tövék gyenge csoportot alkotnak: *mostanában*, *általjában* 'egyenesen'. Létrejöttükben a hasonló morfológiai felépítésű névszói alapszavú határozószók játszhattak szerepet.

3.2. A k ö z é p m a g y a r korban virágzásnak indult ez a határozószó-keletkezési mód: a) ekkor is ragos névszók, névmások, mondatbeli határozók váltak adverbiummá, amelyek eredetileg birtokos szerkezetek — birtokos személyjellel megjelölt — tagjai voltak, de bennük ez a szerkesztettség elhomályosult, és a birtokos személyjelet, valamint a szóalakzáró határozóragot tartalmazó birtokszó önállósult, lexikalizálódott: *hevenyében*, *javában*, *melegében*, *utoljára*, *valójában* stb. Az újabbak születéséhez (már a középmagyar korban is, később pedig még inkább) nem kell feltétlenül előzményszerkezet, hanem általában a régi határozószók analógiájára keletkeznek az újak: *hamarjában*, *hirtelenében*, *hármassával*, *másodjára*, *tavaszára* stb. b) A hasonló felépítésű névmás- (és névmási határozószó)-tövék a névszótövék analógiájára születhettek meg: *hajdanában* ~ *hajdaniban*. Keletkezésükben morfológiai és jelentésbeli rendszerkapcsolatok egyaránt érvényesülhettek; például az irányhármasság: a *mikor?* kérdésre felelő ómagyar kori *mostanában* mellé létrejött a *mikorra?* „irányú” *mostanára*, valamint a megfelelő mutató és kérdő névmási határozószók: *akkorára*, *ekkorára*, *mikorára*.

3.3. Az ú j m a g y a r korban még erősebb az ilyen morféma-felépítésű határozószók keletkezése. Biztos, hogy ekkor is analogikus eredetű a határozószói tövű *múltkoriban* (1892: NSz.) ~ *múltkorában* ~ *múltkorjában* (1947: NSz.), *rögtönében* (1867: NSz.), hiszen határozószó birtokos szerkezetben nem állhat. Névmási határozószó is gyakran lett ragszilárdulás alapja (bemenete). A lexikalizációt elősegítő morfológiai és jelentésbeli rendszerkapcsolatok erősen érvényesültek például a kérdés–felelet viszonyban: *mikorában* ~ *mikoriban* (1842/1951: NSz.) ~ *mikorjába* (1906: NSz.) ~ *mikorjában* (1927/1938: NSz.) — *akkorában* (1804: NSz.) ~ *akkoriban* (1808: NSz.) ~ *akkorjában* (1858: NSz.), *ekkorában* (1879: NSz.), érvényesült az irányhármasság kifejezésére való törekvés: az *ekkor*, *akkor* mellé létrejött a *meddig?* jelentésű -ig ragos *ekkoráig* (1780: NSz.), *akkoráig* (1822: NSz.), bár továbbra is az egyszerűbb *eddig*, *addig* maradt az általános használatú köznyelvi alak.

4. Hasonló módon lehetne áttekinteni a többi szófajt is, amely akár bemenetként, akár kimenetként vesz részt a ragszilárdulásban, de erre majd máskor kerítünk sort.

D. MÁTAI MÁRIA

Irodalom

- ÁGOSTON MIHÁLY (1971): Az *-n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása. In: *Tanulmányok*. Novi Sad. 7–57.
- ÁGOSTON MIHÁLY (1993): *A magyar halmaznevek*. Novi Sad.
- BALÁZS JÁNOS (1988): Az egyeztetés szerepe esetrendszerünk kialakulásában. In: *Studia in honorem P. Fábián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis*. Bp. 15–9.
- GLÜCK, HELMUT (szerk) (1993): *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart, Weimar.
- LADÁNYI MÁRIA (1999): A szóképzés és a szófaji kategóriák. In: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Szerk. KUGLER NÓRA–LENGYEL KLÁRA. Bp. 218–22.
- MAJTYINSZKAJA, KLARA (1967): A magyar határozószók képzésének történetéből. *NyudÉrt.* 58: 142–7.
- D. MÁTAI MÁRIA (2001): Szófaj és szóalkotás. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 119–29.
- D. MÁTAI MÁRIA (2003a): *A szófajváltás általános kérdései*. Megjelenés előtt.
- D. MÁTAI MÁRIA (2003b): A magyar szófajváltás fő jellemzői. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 70–6.
- MG. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000.
- NSz. = *Akadémiai nagyszótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet (cédulatár).
- NYIRKOS ISTVÁN (1987): *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (2002): *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 80. Debrecen.
- T. SOMOGYI MAGDA (2000): *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III. Bp.
- StrMorf. = *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000.
- TOMPA JÓZSEF (1975): Mellékneveink *-ul/-ül* toldalékos alakjai a mai szinkroniában. *MNy.* 71: 132–42, 308–318.
- VOGEL, PETRA MARIA (1996): *Wortarten und Wortartenwechsel*. *Studia Linguistica Germanica*. Berlin–New York.

Vándorló napnevek: vasárnap

A napnevek a könnyen kölcsönözhető nyelvi részelemek közé tartoznak. A kultúraváltásokkal együtt sokszor a napnevek is átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba. Valaha ilyen „kultúrkölcsönzés” lehetett a hellenisztikus világkép elterjedése (például gör. *ἡμέρα Ἡλίου* 'a Nap napja' > latin *diēs Sōlis* > germ., vö. ang. *Sunday*, ném. *Sonntag*, sv. *söndag*; gör. *ἡμέρα Σελήνης* 'a Hold napja' > lat. *diēs Lūnae* > germ., vö. ang. *Monday*, ném. *Montag*, sv. *måndag* stb.) vagy a kereszténység felvétele (például gör. *κυριακή* 'az Úr napja' > lat. *diēs dominica*; örm. *kiraki* stb.). A legnagyobb utat a héber *šabbath* név tette meg, kelet felé a Kaukázuson, a Volga-vidéken és Közép-Ázsián át egészen a jakutokig eljutott, míg nyugat felé haladva szinte az összes európai nyelvet meghódította.

A napnevek néha jövevényszavakként (például m. *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat*; fi. *sunnuntai*), néha pedig tükörfordítások formájában (gör. *ἡμέρα Ἀρεως* > lat. *diēs Martis*) terjednek tovább, sőt, azonos szemléletű nevek néha egymástól függetlenül is kialakulhatnak (például port. *segunda feira* és vog. *kitit χᾱτῆλ* 'második nap = hétfő').

A részelemek könnyű kölcsönözhetősége és a kultúrkörök változékonysága miatt az egyes nyelvekben ritkán jönnek létre egységes szemléletű szisztémák, a napnévrendszerek általában vegyes képet mutatnak, az izlandiban például a vasárnap (*sunnudagur*) és a hétfő (*mānudagur*) bolygók nevét viseli, a kedd (*priðjudagur*) és a csütörtök (*fimmtudagur*) sorszámnev (harmadik és ötödik), a szerda (*miðvikudagur*) a hét közepét (vö. ném. *Mittwoch*) jelzi, a péntek a böjt napja (*föstudagur*), a szombat pedig a mosásé (*laugardagur*) (BUCK 1954: 1009).

Cikkemben a vasárnap megnevezését kísérem meg nyomon követni Eurázsia számos nyelvében. A névadás motivációja a különféle kultúrkörökben más és más. A héberben és az arabban (valamint az arabok meghódította világ számos nyelvében) a hét ünnepnapját követő hétkezdőnap, az „első nap”. A hellenisztikus világkép a Nappal azonosította. A kereszténységben ünnepnap, az Úr napja, szent nap, pihenőnap. A Volga-vidéken „orosz ünnepnap”. Több törökségi és kaukázusi nyelvben — valamint eredetileg a magyarban — a vásártartás napja.

1. Az európai napnévrendszerek meghatározó eleme a zsidó-keresztény kultúrkör. Jóllehet, a hetedik nap kitüntetett szerepének már Babilóniában is van-

nak nyomai,¹ ezt a Hold járásától független, periodikusan visszatérő ünnepnappá a zsidó vallás tette. A héberben ez a nap kapott egyedül nevet (*šabbath*), míg a többi napot ehhez viszonyítva s o r s z á m m a l látták el. A számozást a (mai értelemben vett) vasárnapkal kezdték, e nap tehát az 'első nap': *yom rišon* (< *yom* 'nap', *rišon* 'első'), vö. továbbá *yom šini* 'hétfő' (< *šini* 'második'), *yom šlini* 'kedd' (< *šlini* 'harmadik') stb. Ugyanez a rendszer figyelhető meg az arabban (*yaum al-aḥad* 'vasárnap', *yaum al-itnain* 'hétfő', *yaum al-talata* 'kedd' stb.) és a belőle fejlődött máltaiiban (*il-Hadd* 'vasárnap', *it-Tnejn* 'hétfő', *it-Tlieta* 'kedd' stb.). Ez a szemléletmód hatotta át az ógörögöt is: *μία σαββάτου* (< *μία* 'egy'), *δευτέρα σαββάτου* 'hétfő' (< *δευτέρος* 'második'), *τρίτη σαββάτου* 'kedd' (< *τρίτος* 'harmadik'), *τετάρτη σαββάτου* 'szerda' (< *τετάρτος* 'negyedik'), *πέμπτη σαββάτου* 'csütörtök' (< *πέμπτος* 'ötödik'). Ugyancsak héber hatást mutat a péntek ógörög neve, a *παρασκευή* (tkp. 'készülődés [az ünnepre]') is. A latin napnevek legrégebbi rétege görög mintára alakult ki, vö. *ūna sabbatī* és *diēs prīma* 'vasárnap', *secunda sabbatī* 'hétfő', *tertia sabbatī* 'kedd' stb. (Később, a még a görögben 'szombat' > 'hét; Woche' jelentésfejlődésen átment *sabbatī* tagot felváltotta a *fēria* 'ünnep' elem: *secunda fēria* 'hétfő'.) Láthatjuk tehát, hogy a héberben, az arabban, az ógörögben és a (korai) latinban a vasárnapot a sorszámelv szerint, egységes szemlélet alapján 'a hét első napja' névvel illették (BUCK 1954: 1006–8).

A vasárnapot Közép-Ázsia és a Volga-vidék számos nyelvében hasonló szerkezettel nevezik meg, elsősorban az arab és a perzsa kultúra terjedése révén, vö. perzsa *yakšambe* (*yak* 'egy', *šambe* < *šabbath*) ~ kun *ye-šanbe*, mameluk-kipcsak *yekšenbe*, csagataj *yek-šembe*, ujjur *yäkšänbä*, kazah *žeksenbi*, kirgiz *jek-šembi*, türkmén *yekšenbe*, karakalpak *yekšembi*, tatár *yäkšämbi*, baskír *yäkšämbi* (GOLDEN 1995: 370–4, az adatokat GOLDEN átírásában közlöm; MUNKÁCSI 1912–1913b: 353). Ugyancsak az arab *al-aḥad* ('első') névre mennek vissza a Kaukázus kis nyelveinek, nyelvjárásainak 'vasárnap' jelentésű szavai, például kürin (a lezg egyik nyelvjárása) *χhad*, andi, dido (dagesztáni nyelvek) *χat'an*, lak, kubacsi (a dargva nyelvjárása) *alχhat*, valamint a keresztény szírek *had* megnevezése is (MUNKÁCSI 1912–1913b: 353).

2. A hellenisztikus világkép fejlődése a napnevekben is éreztette hatását. Az ókori tudósok hét bolygót ismertek (Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter, Szaturnusz, s tévesen ide sorolták a Napot és a Holdat is). Hiedelmük szerint minden óráért egy-egy bolygó felel, s az adott napot arról a bolygóról nevezték el, amely a nap első órájának volt a „felelőse”. A sort a Szaturnusszal kezdték, amelyről a szombat kapta a nevét (ennek nyomát őrzi több nyelv, vö. például lat. *diēs Saturnī*; ang. *Saturday*, holl. *Zaterdag*). E sorban a vasárnap felelőse a Nap lett, így szü-

¹ *Umu sappattu* 'a teljesség napja, holdtölte', *szibutu* 'minden hónap hetedik (mágikus jelentőségű) napja' > héb. *sabbath* 'pihenni' → 'pihenőnap' (HAHN 1998: 77–9).

letett a görög ἡμέρα Ἡλίου, s ennek latin megfelelőjeként a *diēs Sōlis* név (ezt később a vallási alapú *diēs dominica* 'az Úr napja' váltotta fel). A további megfelelések: hétfő: Hold, kedd: Mars, szerda: Merkúr, csütörtök: Jupiter, péntek: Vénusz. Ez az asztrológikus rendszer a görögben nem gyökeresedett meg, a latinban azonban igen, s innen terjedt el Európának a nyugati felén. E napnevek az újlatin és a germán nyelvekben maradtak fenn. A latin szisztéma (*diēs Lūnae, d. Martis, d. Mercurī, d. Iovis, d. Veneris, d. Saturnī, d. Sōlis*) öt napja (hétfőtől péntekig) őrződött meg a franciában, a spanyolban, az olaszban és a románban.² A szombat és a vasárnap vallási indíttatású nevet kapott. (Érdekes, hogy a portugál a korai latin sorszámnévrendszert konzerválta.) Nagyon jól megőrizte ezt az ősi sort a kelta nyelvek közül a velszi és a breton.³ Három bolygó neve él az írben: *luan* 'hétfő', *māirt* 'kedd', *satharn* 'szombat' (BUCK 1954: 1006–9).

A germán nyelvek nagy részében a hétfő, a szombat és a vasárnap őrizte meg az eredeti bolygóneveket, míg a kedd, a csütörtök és a péntek a germán mitológia megfelelő isteneinek (*Mars ~ Tyr/Ziu, Jupiter ~ Odin, Vénusz ~ Freiya*) nevét viseli.⁴ A vasárnap a germán nyelvekben: ónorv. *sunndagr* > norv. *søndag*; ódán *sundagh* > *søndag*, ósv. *sunnodagher* > *söndag*, izl. *sunnudagur*, faeri *sunnudagur*, óang. *sunnaðaeg* > ang. *Sunday*, középholl. *sonnendach* > *Zondag*, ófeln. *sunniūtag* > ném. *Sonntag* (BJORWARD–LINDEMAN 2000: 905–6, KLUGE 1967: 717). A svédből/norvégból e név később átkerült a lappba (a *sátnå-peivvē, sodnå-bæivve* nevek előtagjaként) és a finnbe (*sununtai, nyj. sunnuntaki, suntak, suntai, suntaki*) (SSA 3: 213).

Az eredetileg asztrológikus elveket követő latin, kelta és germán nyelvek tehát a vasárnap tekintetében eltérően viselkednek: a latin *diēs Sōlis*-t a III. század táján kiszorította a vallási név, s nem maradt fenn a leánynyelvekben sem, ezzel szemben a germán ágban kiválóan megőrződtek a 'Nap napja' típusú nevek. A kelta nyelvek vegyes képet mutatnak: a velsziben és a bretonban megmaradt, míg az írben vallási név (*domnach*) váltotta fel (BUCK 1954: 1006–9).

GOLDEN (1995: 373) adata szerint a dél-kaukázusi szván nyelv is hasonlóan alkotja meg a vasárnap nevét: *mišladäg* < *miš* 'Nap'.

3. Az ógörög *μία σαββάτων, πρώτη σαββάτων* 'első nap' típusú neveket hamar kiszorította a *κυριακή (ἡμέρα)* 'az Úr napja (Jézus feltámadásának napja)',

² Fr. *lundi, mardi, mercredi, jeudi, vendredi*, sp. *lunes, martes, miércoles, jueves, viernes*, ol. *lunedì, martedì, mercoledì, giovedì, venerdì*, rom. *luni, marți, miercuri, joi, vineri*.

³ Velszi *dydd llun, d. mawrth, d. mercher, d. iau, d. gwener, d. sadwrn, d. sul*, breton *dilun, dimeurzh, dimerc'her, diziou, digwener, disadorn, disul*.

⁴ Ang. *Monday*, ném. *Montag*, holl. *Maandag*, sv. *måndag*, norv. *mandag*, dán *mandag* 'hétfő'; ang. *Tuesday*, ném. *Dienstag*, holl. *Dinsdag*, sv. *tisdag*, norv. *tirsdag*, dán *tirsdag* 'kedd'; ang. *Thursday*, ném. *Donnerstag*, holl. *Donderdag*, sv. *torsdag*, norv. *torsdag*, dán *torsdag* 'csütörtök'; ang. *Friday*, ném. *Freitag*, holl. *Vrijdag*, sv. *fredag*, norv. *fredag*, dán *fredag* 'péntek'; ang. *Saturday*, holl. *Zaterdag* 'szombat'.

v a l l á s i indíttatású név. Ez a változás a latinban is bekövetkezett: a *diēs Sōlis* helyébe a *diēs Dominica* 'az Úr napja' lépett. Ezt több újlatin nyelv máig őrzi, vö. fr. *dimanche*, prov. *dimengue*, kat. *dimenge*, sp. *domingo*, port. *domingo*, ol. *domenica*, rom. *duminică*; sőt megvan az írben is (*domhnach*). Az óészakiban az asztrológikus megnevezés (*sunnudagr*) mellett élt a latinból fordított *drōttinsdagr* 'az Úr napja' név is (BUCK 1954: 1006–9, MEYER-LÜBKE 1924: 212).

A több évszázados keresztény térítés során a görög *κυριακή* a kaukázusi–fekete-tengeri térség több nyelvébe átkerült: grúz *kvira dge*, örm. *kiraki*, csecsen *kliranan de*; hasonló szemléletmódú az oszét *xuicaubon* és a kabard *t'a-maço* 'Gottestag' (GOLDEN 1995: 369, 373, MUNKÁCSI 1912–13b: 351–3).

Ugyancsak vallási indíttatású a 'szent nap' elnevezés is. Ez a névadási modell Skandináviától (lp. *pāssjē*, *piššie-piejjē* < *pāssjē* 'heilig'; *bissē-bāivee* 'kirchlicher Feiertag, Sonntag'; *ājleks-piējē* < *ājleks* 'heilig') a Baltikum finn-ugor és indoeurópai nyelvein át (lett *svētdiena* < *svēts* 'szent'; észt *pühapäev*, lív *pivāpāva*, karj. *pyhäpäivä*, vepsze *pyhäpäiv*, ink. *pyhä* < *püha*, *pivā*, *pühä* 'szent') az Urál-vidéki és nyugat-szibériai népekig (zürj. *veža-lun* < *veža* 'szent'; jur. *χḗḗBidē jāllē* 'heidnische Opferfesttag, kirchliche Festtag, Sonntag') megfigyelhető (FOKOS 1959: 559b, 1182b, LAGERCRANTZ 1939: 152, 4696, LEHTISALO 1956: 181a, NIRVI 1971: 447a, SCHLACHTER 1958: 4a, 16a, WICHMANN–UOTILA 1942: 142b, 326b). Szintén vallási név a vogul középső-lozvai dialektusában a valószínűleg orosz hatásra létrejött *pěrnāḡ khātēl* 'kereszt-nap' (MUNKÁCSI–KÁLMÁN 1986: 114a, 434b).

A 'szent nap' elnevezés a Kaukázus környékén is felbukkan, vö. örmény-kipcsak *yix kūn*, karaim *yex kūn*, karacsaj-balkar *iyix kūn*. Ezek a nevek a köztörök *iduk* (*īduq*) 'szent' szóra mennek vissza; ugyanez a szó a *hétfő* alkotóelemeként is felbukkan az örmény-kipcsak *yix paš kūn* és a karaim *yexbaškūn* 'tkp. szent nap utáni nap' kifejezésekben (GOLDEN 1995: 365–6, LIGETI 1976: 134).

E szónak magyar vonatkozása is van. A köztörök *īduq* (kipcsakos *iyix* > *yix*) 'szent' < *ādḡū* 'jó' csuvasos megfelelője *ezḡū* (~ tat. *izge* 'megszentelt, szent', bask. *izge* 'szent, megszentelt', kazah *ezgi* 'kind, good; cherished, sacred'), melynek *edü* alakváltozata *id* ~ *egy* formában került be a magyarba. Mint a magyar nyelvtörténeti stúdiumokból jól ismert, e szó — miután a szláv eredetű *szent* kiszorította — csak helynevekben (*Egy-kő*, *Igy-fon*) és összetételekben (*id-ház* > *egyház*, *id-nap* > *ünnap*) maradt fenn. Több törökségi nyelvben élnek a magyarhoz hasonló összetételek, vö. kun CC *yix-öv*, karaim *yeg-uv*, örmény-kipcsak *yīy-ov*, tör. *iyiz-öv* 'templom, egyház'; tör. *iyiz kūn* 'ünnap', illetve a 'vasárnap' fentebb közölt karaim stb. alakjai (LIGETI 1986: 33–4, 273, EWUng. 302, de TESz. I, 724). Mindezek alapján megfontolandónak tűnik LIGETI LAJOS (1976: 134) felvetése: „Lehet, hogy az *ünnap* eredetileg a magyarban is a vasárnap neve volt”. Ez esetben a honfoglalás előtti időkben őseink a hétnek legalább

két napját megnevezték: az egyik a hét ünnepnapja, „szent napja”, a másik pedig a vásár napja volt.

A szláv nyelvek javarésze — héber-görög mintára, vö. héb. *šabbath* 'pihen' > *šabbath* 'szombat, tkp. pihenőnap' > gör. *σαββάτου ἡμέρα*⁵ — 'nem csinál' (*né d'ēlo*) szerkezettel nevezi meg a pihenőnapot, amely a keresztény kultúrában a szombatról a vasárnapra tolódott át: ószl. *недѣля*, blg. *неделя*, sz-h. *недѣля*, szln. *nedelja*, cseh *neděle*, szlk. *nedel'a*, szorb *nedźela*, le. *niedziela*, белор. *недзеля*, ukr. *неділя*, óor. *недѣля*. E szó több nyelvben (ószláv, bolgár, ukrán, óorosz) kettős jelentésű, a 'vasárnap' mellett 'hét; Woche' jelentése is van. Ez szintén görög mintát követ, mivel a *σαββάτου* 'szombat' volt a hét szimbóluma, legfontosabb napja, így kaphatta meg e szó a nagyobb egység jelentését is. A mai orosz ugyanakkor a *воскресенье* (< óor. *въскрьсєнїє*) 'feltámadás' szóval nevezi meg a vasárnapot. A jelentésfejlődésre: 'a feltámadás napja, húsvétvasárnap' > 'vasárnap' (VASMER 1953: 231).

4. Sajátos csoportot alkotnak a Volga-vidék nyelvei. A térségben a pogány hitre előbb az iszlám telepedett rá, majd ezt a kereszténység követte. Az iszlámok ünnepnapja a péntek, ennek megfelelően ez a napnevek központi eleme is, ehhez viszonyítják a többi napot: a csütörtök tkp. 'kis-péntek', vö. cser. *izarná*, vj. *poktši-arná*, csuv. *kəžəŋ-e'ŋi-kun*, *kešnerikun*, kazanyi tat. *kiči adna kön*, tat. *kiči atna kön* (< cser. *izi/ize* vj. *poktši*, csuv. *kəžəŋ*, tat. *kiči* 'kis', *arná/e'ŋi/ad-na/atna* 'péntek', *kun/kön* 'nap'), továbbá karaim *kiči ayne kūn* és *kiči baraski* (< gör. *Παρασκευή* 'péntek'), a szombat pedig tkp. 'péntek utáni nap', vö. votj. *arná-ber*, tat. *atn-artō* (< *ber* 'késői, eljövendő; hátsó rész'; *artō* 'eljövendő; hátsó rész'). A görögben és a szlávban végbement jelentésváltozáshoz (*σαββάτου* 'szombat' → 'hét' és *недѣля* 'vasárnap' → 'hét') hasonlóan itt is a legfontosabb nap neve vonódott át a hét megnevezésére: cser. *arná*, vj. *arná*, csuv. *e'ŋi*, karat. *atna*, miser *atna*, tat. *atna* 'péntek' → 'hét'.

A kereszténység felvétele, a kulturális-szellemi háttér megváltozása a napnévrendszer átalakulását is maga után vont: immáron a vasárnap lett a legfőbb nap. (Ezért élhettek-élhetnek egymás mellett olyan nevek, mint például vj. *arná-njnal*, csuv. *erne kun*, karat. *atna-kən*, miser *atna-kjün*, tat. *atna-kön* 'péntek' és 'vasárnap'.) A térség nyelvei ezt a kettősséget a megkülönböztető szerepű *n é p n e v e k* segítségével hívásával oldották meg: az oroszok hozta kereszténység heti pihenőnapja (a vasárnap) az 'orosz ünnepnap' (vö. vj. *džuŋš-arná*, cser. *ruš-arná*, bask. *urus-atna-kün*, karat. *usratna-kən*, mescs. *ursatna*, miser *uris-atna*, tat. *urəs-atnesə-kün*, csuv. *virəz-arni-gun*, *viršarnikum* < *džuŋš*, *ruš*, *urus*, *urs*, *uris*, *urəs*, *virəz* 'orosz'), míg a régi, iszlám ünnepnap (a péntek) az 'udmurt péntek' (vj. *udmurt arná*) és 'tatár péntek' (vj. *biger-arná-njnal*, tat. *tatar-atna-*

⁵ MAX VASMER (1971: 57) inkább latin eredetűnek tartja (vö. *diēs feriāta*), mert véleménye szerint a görögből nem terjedhetett volna el a nyugati szlávban.

se) nevet viseli (a kérdéskörrel bővebben, szakirodalmi utalásokkal: MATICSÁK 2003: 168–72).

5. A nyugat-szibériai finnugor nyelvek a napokat általában az ún. sorszám-elv alapján nevezik meg, például osztjKaz. *kim²t xǎt¹* 'második nap = kedd', *xo¹am¹ xǎt¹* 'harmadik nap = szerda', *nǎ¹am¹ xǎt¹* 'negyedik nap = csütörtök', *u¹et¹mi¹ xǎt¹* 'ötödik nap = péntek', *xo¹t¹mi¹ xǎt¹* 'hatodik nap = szombat'; osztjDN. *ṭāBət¹ ot¹ēt¹tēm¹ kīm¹t xǎt¹* 'hét-kezdő-második-nap = kedd', *ṭāBət¹ ot¹ēt¹tēm¹ xut¹m¹t xǎt¹* 'hét-kezdő-harmadik-nap = szerda' stb. Az egyes vogul nyelvjárásokban a kiindulópont vasárnap és hétfő egyaránt lehet. A pelimkai nyelvjárás viszonylag egységes, vasárnapkal kezdődő rendszert használ (vö. *sāt-mot-khāt¹* 'hét-második-nap = hétfő', *sāt-khurmēt-khāt¹* 'hét-harmadik-nap = kedd', *sāt-nīlit-khāt¹* 'hét-negyedik-nap = szerda', *sāt-ātīt-khāt¹* 'hét-ötödik-nap = csütörtök', *sāt-khōtīt-khāt¹* 'hét-hatodik-nap = péntek', *sāt-sāt-khāt¹* 'hét-hetedik-nap = szombat'), a kondai és az északi nyelvjárásokban azonban össze van keveredve a számozás. Az északi dialektusban például egymás mellett él a vasárnapkal (*kitit xāt¹* 'második nap = hétfő', *xurmit xāt¹* 'harmadik nap = kedd', *atit-xāt¹* 'ötödik nap = csütörtök') és a hétfővel (*sāt-kitit-xāt¹* 'hét-második-nap = kedd', *sāt-xūrmit-xāt¹* 'hét-harmadik-nap = szerda', *nīlit xāt¹* 'negyedik nap = csütörtök') induló rendszer.

E kettősség alapján érthető, hogy bizonyos nyelvjárásokban a vasárnapot a hét kezdőnapjaként (osztjDN. *ṭāBət¹ur¹xǎt¹*, vogÉ. *sāt-pu¹ηk-xāt¹* 'hét-fej-nap = vasárnap',⁶ de osztjDN. *ṭāBət¹ ot¹ēt¹tēm¹ ot¹ēt¹ xǎt¹*, vogÉ. *sāt-a¹ultax¹nē-xāt¹* 'hét-kezdő-nap = hétfő'), másutt viszont a hét utolsó napjaként (vogK. *soāt-panšēm-khot¹*, P. *sāt-pānšēm-khāt¹* 'hét-befejező-nap') nevezik meg.⁷ (Részletesebben, szakirodalommal MATICSÁK 1999: 107–10.)

A vasárnapkal és a hétfővel induló számozás kettőssége az európai kultúrkörben is tettenérhető. A héber ünnepnaphoz, a szombathoz való igazodás egyúttal azt is jelentette, hogy a periódus első napja a vasárnap lett. Ennek nyelvi bizonyítékai a következők: a) héb. *yom rišon*, arab *yaum al-aḥad* (> perzsa és a muszlim világ számos nyelve), gör. *μία σαββάτων* 'első nap = vasárnap', vö. továbbá (korai) lat. *secunda fēria* > port. *segunda-feira* 'második nap = hétfő'; b) az ószláv egyházi szövegekből MELICH a vasárnap megnevezésére *prъnъ*, *edinъ*, *jedinъ* (*dъnъ*), *prъvaja*, *edinaja*, *jedinaja* (*sъbota*) neveket hoz példaként; c) Cirill és Metód görög eredetű terminológiájában a *četvrъtkъ* 'tkp. negyedik' még szerdát jelentett, s csak később vonódott át a csütörtök nevére; d) az ószl. *sreda*, a toszkán *mezzedima*, a ném. *Mittwoch* stb. csak vasárnapi kezdettel je-

⁶ Vö. jur. *se'eβ¹ ηǎ¹βottq¹* 'hét-fej = vasárnap'.

⁷ VILKUNA (1958: 194–5) szerint a szibériai népek mitsem tudtak a hét bolygón alapuló napnévrendszerről, ők egy hétlyukú pálcikát használtak a napok múlásának jelölésére, s a 'hét-fej-nap' típusú szerkezet a pálcika kezdőlyukáról kaphatta a nevét.

lenthette a hét közepét; e) a bajor-osztrákban adatható egy *Pfinztag* 'ötödik nap = csütörtök' nyelvjárási alak (MELICH 1904: 250–6).

Ez a rendszer a IV. században megbomlott, a kereszténység elterjedésével, a vasárnap „főnappá” nyilvánításával a hét első napja a hétfőre vonódott át. MELICH friauli (*prindi* < lat. *prīma diēs*) és dalmáciai horvát adatok (*pārvi dan*, *prvi dan* 'első nap = hétfő') alapján a következő eredményre jut: „az egyházi hivatalos számítás ellenére is ... kifejlődött tehát a népnél egy népies számlálás, mely szerint *hétfő* a hét első napja. Ilyen népies számlálás azonban csakis a róm. kath. népeknél, még pedig a friauli ladinoknál és az Adria-menti horvátoknál mutatható ki” (MELICH 1904: 258). MELICH észak-olasz hatással magyarázza a szlávok új rendszerének (kedd = második nap, csütörtök = negyedik nap stb.) kialakulását, szerinte az olasz és rétorománból a horvátba és a szlovénba átkerülő jelenség hullámszerűen terjedt el a többi szláv nyelvben.

6. Az áttekintés végére hagytam az ún. *j e l e s - n a p o k* csoportjába sorolható, számos törökségi (és néhány kisebb kaukázusi) nyelvre jellemző 'vásár; vásár-nap' szerkezetet, vö. oszm.-tör. *pazar*, *pazar günü*, azeri *bazar*, nogaj *bazar kün*, gagauz *pazar*, *pazar günü*; tatár *bazar kön*, miser *bazar*, baskír *bazar kön*, üzbég *bāzār*, ujjur *bazar küni*, illetve rutul *bazar-jug*, dzsek *bazaudža jug*, cahur *bazār* (*günü*, *kün*, *kön*, *küni* 'nap'; *jug* 'ua'). Ugyanezt az elemet örzi az oszm.-tör. *pazar-irtesi*, azeri *bazar ertəsi* 'hétfő, tkp. a vásárnap utáni nap' (LIGETI 1976: 134, MELICH 1904: 265, MUNKÁCSI 1901: 627, 1912–13b: 355).

A magyar *vasárnap* szó szintén e csoportba tartozik, előtagja a *vásár* szavunkra megy vissza. Az ómagyar **βāčār* iráni eredetű, vö. óiráni *vahāčāra*, pehlevi *wāzār*, szogd *w'cn*, *w'crn*, újperzsa *bāzār*, *wājār*, *wāčār* 'piac, vásár'. A szó megvan a törökségi nyelvekben is: üzbég *očar*, kumük *učar*, csagataj *učar*, sőt átkerült a mongolba is (*učar*) (LIGETI 1986: 169–70, MUNKÁCSI 1901: 627, 1912–13a: 224, 1912–13b: 356, EWUng. 1610, TESz. III, 1096).

A magyar napnevek közül négy — *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat* — (déli) szláv eredetű,⁸ a *kedd* (eredetileg tkp. 'második nap') szláv mintára jöhetett létre (e napnév minden szláv nyelvben az összláv **vъtorъ ~ *vъterъ* 'második' főnévi származékára vezethető vissza, vö. blg. *вторник*, mac. *вторник*, sz-h. *utorak*, szln. *tórek*, cseh *úterý*, szlk. *utorok*, szorb *wutora*, le. *wtorek*, ukr. *вівторок*, or. *вторник*) az eredeti *keted* alakból a kétnyíltszótagos tendencia eredményeképp (**keteden > kedden*). Ugyancsak szláv mintára alakulhatott ki nyelvünkben a *hétfő* név is, ugyanis a szláv nyelvekben e nap neve a 'vasárnap utáni nap' (azaz az ünnepnap utáni hétkezdő nap), vö. blg. *понеделник*, mac. *поне-*

⁸ Vö. sz-h. *srijeda*, szln. *sreda*, cseh *středa*, szlk. *streda*, le. *šroda*, or. *среда*; blg. *четвъртък*, mac. *четврток*, sz-h. *čtvrtek*, szln. *četrtek*, cseh *čtvrtek*, szlk. *štvrtok*, le. *czwartek*, ukr. *четвер*, or. *четверг*; blg. *петък*, sz-h. *petak*, szln. *petek*, cseh *pátek*, szlk. *piatok*, le. *piątek*, or. *пятница*; blg. *събота*, sz-h. *sùbota*, szln. *sobota*, szlk. *sobota*, le. *sobota*, ukr. *субота*, or. *субота* (EWUng. 239, 1142, 1423, 1447, TESz. I, 583, III, 156, 732, 779).

дельник, sz-h. *ponèdjeljak*, szln. *ponedeljek*, cseh *pondeli*, szlk. *pondelok*, szorb. *pondžela*, le. *poniedzialek*, белор. *панядзелак*, ukr. *понеділок*, or. *понеделник* (vö. a szláv pihenőnapról írottakkal) (KISS 1976: 89–90, 110–1; MELICH 1904: 258–64; 1938: 15–6; EWUng. 553, 718; TESz. II, 103, 421). Az általános felfogás szerint tehát napneveink — a vasárnap kivételével — vagy szláv jövevényszók, vagy szláv mintára, a kereszténység terjesztésével összefüggésben keletkezett nevek.

Ezzel a felfogással MOÓR ELEMÉR (1964: 188–96) szállt szembe. Alapkérdése az, hogy miért csak négy nevet vettünk át közvetlenül a szlávoktól, s miért nem minden nevet, különös tekintettel a vasárnapra mint a keresztény kultúrkör legfontosabb nevére. Véleménye szerint a szláv nevek átvételének nem kultúrtörténeti, hanem pusztán nyelvi oka vannak. Valószínűsíti, hogy a magyarban valaha a szerda a *harmad*, a csütörtök a *negyed*, a péntek az *ötöd*, a szombat pedig a *hatod* nevet viselte, ám ezek a nevek — MOÓR szóhasználatával — többértelműek voltak, szemben az egyetlen értelmű *vasárnap*, *hétfő* és *kedd* nevekkal. Nyelvünk pedig a többértelműség elkerülése végett a jelzett négy napnevet szlávra cserélte. Ez az átvétel — elsősorban hangtörténeti okok, a nazális megléte miatt — a szláv–magyar kétnyelvűség idején, a X. század folyamán, MOÓR szerint az ország központi területén (hiszen általános érvényűnek bizonyult) mehetett végbe, az átadó nyelv a bolgár lehetett.

MOÓR szerint a *hétfő* nem szláv szemléletre utal, hanem sokkal régebbi eredetű név. A *hét* 'sieben' és *hét* 'Woche' egybeesése — azaz az idő hetes szakaszokra való osztása — nagyon régi jelenség lehet (vö. szkr. *saptákā*, újperzsa *haftah*), megvan az ugor nyelvekben is (vog. *sāt*, osztj. *tawet*, m. *hét*). Nyelvünkben nézete szerint a *hétfő* eredetileg a hét ünnepnapját jelenthette (vö. osztjDN *ĩāBətuχχāt*, vogÉ *sāt-puŋk-χātāl* 'hét-fej-nap = vasárnap'), s később, a *vasárnap* bekerülésével, alán hatásra (vö. osztj *kuri sār* 'hét-fej = hétfő') vonódott át a következő nap megnevezésére (MOÓR 1964: 188–91, 195–6; vö. továbbá a *hét* kérdésköréhez MELICH 1904: 265–7, MUNKÁCSI 1901: 339–45, PAPP 1955: 443). KISS LAJOS nem fogadja el MOÓR elméletét, értékelésként ezt írja: „E felfogás tetszetős ugyan, de nem meggyőző. Az ugor korra, valamint a magyar–alán, illetőleg magyar–szláv történelmi kapcsolatokra vonatkozó jelenlegi ismereteink alapján azt kell valószínűnek tartanunk, hogy a magyar *hétfő* a magyar–szláv kétnyelvűség viszonyai között keletkezett” (KISS 1976: 90).

Láthatjuk tehát, hogy a magyar napnevek közül vitán felül csak a vasárnap megnevezése megy vissza a szláv érintkezést megelőző időkre, holott paradox módon a kereszténység felvétele után elsősorban ez a napnév lett volna hivatott az új kultúrkör szellemiségét tükrözni. (Annyiban MOÓR ELEMÉRnek feltétlenül igaza van, hogy elgondolkodtató, hogy ha őseink több napot szláv eredetű elemmel neveztek meg, akkor a legfontosabb nap nevére miért hagyták meg a „pogány” elnevezést, s miért nem cserélték le egy *nedelja* típusú névvel, mint ezt

sok más nép is megtette.) Szent László törvényben tiltotta meg a vasárnapi vásártartást: „Ha valaki vasárnap vagy nagyobb ünnepen templomba nem megyen, hanem kalmárkodik, lovát veszítse el... A szent zsinat parancsolja, hogy a ki vasárnap vásárt üt, bontsa el sátorát, a mint állította.” (idézi MELICH 1904: 265). Az ellentmondás feloldása érdekében nyelvünk is „megtette a magáét”, hiszen a nap megnevezésére hamarosan a rövid magánhangzós változatot kezdték használni.

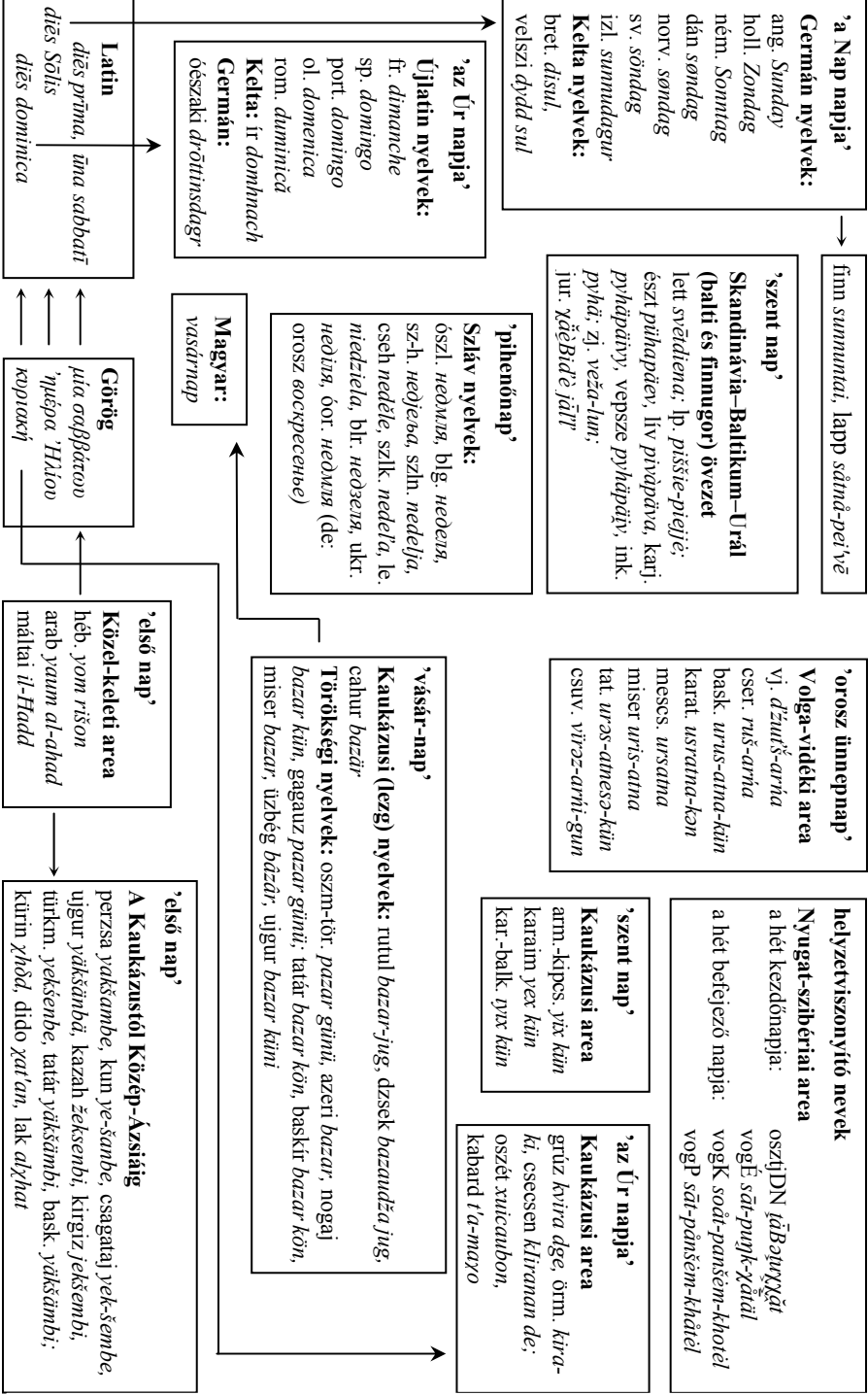
MATICSÁK SÁNDOR

Irodalom

- BJORVAND, HARALD–LINDEMAN, FREDRIK OTTO (2000): *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Oslo.
- BUCK, CARL (1954): *A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages*. Chicago.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des ungarischen*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992–1995.
- FOKOS-FUCHS, DÁVID (1959): *Syrjänisches Wörterbuch I–II*. Bp.
- GOLDEN, PETER B. (1995): Days of the Week in Turkic: Notes on the Cumano-Qipčaq Pattern. *Acta Orientalia Hungaricae* 48: 363–75.
- HAHN ISTVÁN (1998): *Naptári rendszerek és időszámítás*. Bp.
- KISS LAJOS (1976): *Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban*. NytudÉrt. 92. sz. Bp.
- KLUGE, FRIEDRICH (1967): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20. Auflage, bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin.
- LAGERCRANTZ, ELIEL (1939): *Lappischer Wortschatz I–II*. Helsinki.
- LEHTISALO, T. (1956): *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Helsinki.
- LIGETI LAJOS (1976): A magyar nyelv török kapcsolata és ami körülöttük van. *MNy.* 72: 129–36.
- LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.
- MATICSÁK SÁNDOR (1999): A vogul napnevek rendszere. *FUD.* 6: 101–12. Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR (2003): A napok megnevezése a votjákban. In: *Permistica et Uralica — Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére*. Fenno-Ugrica Pázmániensia 1. Piliscsaba. 166–75.
- MELICH JÁNOS (1904): Szláv jövevényszavaink X. *NyK.* 34: 241–354.
- MELICH JÁNOS (1938): *Jelentéstani kérdések*. *MNyTK.* 42. sz. Bp.
- MEYER-LÜBKE, W. (1924): *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- MOÓR ELEMÉR (1964): A hét napjainak elnevezése nyelvünkben. *Nyr.* 88: 188–96.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1901): *Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben*. Bp.

- MUNKÁCSI BERNÁT (1912–1913a): Osttürkisch *učar* 'Markt'. *Keleti Szemle* 13: 224.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1912–1913b): Ungar. *hét-fő* 'Montag'. *Keleti Szemle* 13: 350–6.
- MUNKÁCSI, BERNÁT (1926): Die heidnische Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Volga-Uralgebietes. *Kőrösi Csoma-Archívum* 1926/1–2: 42–64.
- MUNKÁCSI, BERNÁT–KÁLMÁN, BÉLA (1986): *Wogulisches Wörterbuch*. Bp.
- NIRVI, T. E. (1971): *Inkeröismurteiden sanakirja*. Helsinki.
- PAPP LÁSZLÓ (1955): A régiek keltezése és a hét napjai. *Nyr.* 79: 442–6.
- SCHLACHTER, WOLFGANG (1958): *Wörterbuch des Walldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie*. Helsinki.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Szerk. ULLA-MAIJA KULONEN. Helsinki, 1992–2000.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LÓRÁND. Bp., 1967–1976.
- VASMER, MAX (1953): *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- VASMER, MAX (1971): *Этимологический словарь русского языка*. Москва.
- VILKUNA, KUSTAA (1958): A hét és napjai. *Ethnographia* 69: 185–206.
- WICHMANN, YRJÖ–UOTILA, T. E. (1942): *Syrjänischer Wortschatz*. Helsinki.

A vásárnap megnevezése Eurázsia nyelveiben

Csetfalva, Harangláb, Vári mai családnevei

Mindhárom helység Kárpátalján fekszik. A névanyag összegyűjtése levelezés útján történt. Csetfalváról Nagy György polgármester, Haranglábról Hajdú Ferenc bótrágyi polgármester (de Haranglábon lakik), Váriból Vári Fábian László költő volt segítségemre. Szívességüket itt is megköszönöm.

Csetfalva neve 1331-ből adatható de villa *Chet* formában, 1408-ban már mai alakjában *Chetfalwa* helyesírással (FNESz. I, 326). 1920–1938. között: *Četfalva*, majd a II. világháborút követően a szlávósított *Csetove*, és négy év óta ismét a *Csetfalva* nevet viseli. Lakossága 2002-ben 850 fő volt. A név eredetéről Lánczi József református lelkész, Pesty Frigyes adatközlője 1864. július 20-i keltezéssel a következőket írja: „A’ mint a’ Borsa vára Krónika írója mondja. — Csetfalva község vette nevét Arpád unokaöccsének Bélának egy sánta Cseth nevű szolgájától, melly helyet hü szolgálatjáért neki adományozott” (MIZSER LAJOS, Bereg megye Pesty Frigyes Helységnévtárában: Levéltári Évkönyv XI. Nyíregyháza, 1995. 452).

Harangláb már fiatalabb község, hiszen csak a XIV. századtól adatható a modernizált *Harangláb* formában (1520-ban: *Haranglaab*). 1904-ben a *Kis-* jelzőt kapta (FNESz. I, 744). 1920–1938. között: *Malý Harangláb*, a Szovjetunióhoz való csatolást követően lefordították a nevét *Dzvinkove*-re, az 1990-es évek közepén visszakapta eredeti magyar nevét. Lakossága 2002-ben 675 fő volt.

Vári nevét először 1320. körül jegyezték fel *Vary* formában (FNESz. II, 735). Mind a csehszlovák időkben, mind jelenleg is *Vári*-nak hívják. Mai lakossága valamivel 3 000 fő felett van.

Csetfalváról 61, Haranglábról 23, Váriból 142 féle nevet sikerült gyűjtenem. Ez összesen 226 név, ám vannak ismétlődések is, így ez a szám 190-re csökkent. Talán meglepő a haranglábi nevek kis száma, de ha figyelembe vesszük, hogy az *Eszterhai* és *Hajdú* nevezetűek száma csaknem eléri a 40%-ot, akkor megfelelőnek mondhatjuk a lélekszámhoz viszonyítva. Az azonosításhoz ragadványneveket használnak, és ezek száma ugyancsak meghaladja a vezetéknévekét.

Elemzéskor a már megszokott kategóriák szerint csoportosítottam (vö. MNyj. 40: 182–92). Elsősorban KÁZMÉR MIKLÓS munkájára támaszkodtam (Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. Rövidítve: K.). Párszor a saját megfigyelési kísérleteimet adom. Gyűjtésemet nem bontottam fel külön-

külön falvakra, hanem együttesen hozom az alábbi rövidítésekkel: Cs.: Csetfalva, H.: Harangláb, V.: Vári.

1. A névadó ős személynevére visszamenő családnevek

1.1. Egyházi személynevek

Domokos (K. 310–1, *Domonkos* a., V.), *Fábián* (K. 341, V.), *Fülöp* (K. 381–2, Cs., V.), *Gál* (K. 388–9, Cs., H., V.), *Gergely* (K. 407, Cs.), *Izsák* (K. 504–5, V.), *Jakab* (K. 507, V.), *Kelemen* (K. 570, Cs., V.), *László* (K. 667, V.), *Lőrinc* (K. 685, Cs.), *Marton* (K. 713–4, *Márton* a., V.), *Mátyus* (K. 719–20, V.) < *Matthaeus*, *Péter* (K. 847, V.), *Salamon* (K. 907, V.), *Simon* (K. 935–6, V.), *Vince* (K. 1145, V.).

1.2. Egyházi személynevek rövidült, képzett alakjai

Albók (K. 33, V.) < *Albert*, *Bara* (K. 86–7, V.) < *Barabás*, *Barta* (K. 99–100, V.) < *Bartalan* < *Bartholomaeus*, *Bence* (K. 118–9, Cs.) < *Bencenc* < *Vincentius*, *Benécs* (K. 121, *Benecs* a., V.) < *Benedek*, *Birta* (K. 99–100, *Barta* a., V.) < *Birtalan* < *Bartholomaeus*, *Borbás* (K. 86–8, 99–100, *Barabás* a., V.), *Danó* (K. 280, V.) < *Dániel*, *Dicső* (K. 299, Cs.): a 'dicsőséges' jelentésű szóval azonosítja. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a *Dionysius* 'Dienes, Dénes' név rövidülése, illetve továbbképzése (vö. Döm.Ad. 1138/1329: In v. Ruosti *Dice*, ÁKSz. 105), *Estók* (K. 500, *Istók* a., H.) < *Estván* 'István', *File* (K. 380, *Füle* a., Cs., V.) < *Filep* < *Philippus*, *Fóri* (K. 372, V.) < *Fórián* < *Flórián*, *Gerő* (K. 409, H.) < *Gergely*, *Gyurkó* (K. 442, Cs.) < *György*, de szlovák is lehet, *Katkó* (K. 562, Cs.) < *Katalin*, *Lőkös* (K. 687, V.) < *Lőrinc*, *Orémusz* (K. 790, *Orémus* a., V.): valószínűleg a *Hieronymus* névből származik, *Pető* (K. 850–1, H.) < *Péter*, *Samók* (V.) < *Sámuel* (vö. MNyj. 40: 183). — Szlovák: *Jana* (Cs.): *Jan* 'János' + -a.

1.3. Világi személynevek

Bedő (K. 110–1, V.), *Biba* (V.): az ÁKSz. a VR-ből 1211-ből adatozja (53). A román *bibă* 'rekesz (a méhészetben)' szóhoz aligha van köze. *Billa* (V.): az ÁKSz. a VR-ből hozza *Bila* formában 1229-ből. *Dér* (K. 294, V.), *Feke* (K. 354, V.), *Gorzó* (K. 426, *Gurzó* a., V.), *Kósa* (K. 625–6, Cs., V.): egész Beregben feltűnő gyakoriságú név. *Turda* (FNESz. II, 664, *Torda* a., Cs.). — Német: *Herman* (V.) < *Hermann* (BRECHENMACHER, KARLMANN: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. Limburg a. d. Lahn. 1957–63. I, 704).

1.4. Patronimikum képzős alakok

Dankai (Cs.): < *Dán-iel*, *Dam-okos*, *Dam-ján* + -ka + -i (a megyében Beregsurányban is élő név), *Gálfi* (K. 391, V.), *Miklósi* (K. 735, MNy. 91 [1995]: 69–70, Cs., V.). — Cseh: *Hanzalovics* (Cs.): < *Hans* + -al + -ovič (vö. MOLDA-NOVÁ, DOBRAVA: Naše příjmení. Praha, 1983). — Ruszin: *Popovics* 'a pap fia' (MNyj. 40: 186, Cs.). — Ruszin vagy szlovák: *Dánics* (Cs.) < *Dániel*. — Szlovák: *Bábin* (H.): *bába* 'öregasszony' + -in.

2. A származás helyére utaló vezetécknevek

2.1. Puszta helynév

Német: *Strom* (V.) (BRECHENMACHER, i. m. II, 693).

2.2. Nagyobb egység -i képzős alakjai

Erdei (K. 330, Cs., V.) 'erdélyi', *Somogyi* (K. 943–4, V.) elvileg lehetne helységnévi alaptagú is, de a megyenév valószínűbbnek látszik, *Szilágyi* (K. 1010–1, Cs., V.) 'szilágysági'.

2.3. Melléknévképzős helységnevek

Árdánházi (K. 48, Cs.): Bereg m., *Baksai* (K. 70, V.): Abaúj, Baranya, Közép-Szolnok, Kraszna m., Zala m., *Baranyi* (K. 90–1, *Baranyai* a., H.): Baranya, Máramaros és Ung megyei helység, de a megye is számításba jöhet, *Barkaszi* (K. 95, H.) < *barkasói*: Bereg m., *Bátori* (K. 105–6, Cs.): Abaúj, Bihar, Heves, Szabolcs m., *Beregi* (K. 127, V.): elsősorban Nagybereg község neve vehető figyelembe (elvégre Bereg megyében mindenki beregi), *Beregszászi* (K. 127–8, V.): Bereg m., *Berki* (K. 131, V.): *Berek* ~ *Berki* helység 10 megyéből adatolható, de éppenséggel jelenthet berekben lakót is, *Bocskai* (K. 145–6, Cs.): *Bocskó*: Máramaros, Ugocsa m., *Bocska*: Zala m., *Bródi* (K. 188, V.): Bereg m., *Debreceni* (K. 286–7, V.): Belső-, Közép-Szolnok, Bihar m., *Dombrádi* (K. 309–10, Cs.): Szabolcs m., *Füredy* (K. 383, V.): csak a Pesty-féle anyagban fordul elő, ma nem ismerik: Heves, Somogy, Zala m., *Garanyi* (Cs.): Zemplén m., *Gerzsenyi* (K. 410, H.): Bereg m., *Gönczi* (K. 420–1, Cs.): Abaúj m., *Kanizsai* (K. 542, V.): Bács, Torontál, Zala m., *Karmacsi* (K. 555, Cs.): Zala m., *Kocsi* (K. 605, V.): Komárom, Vas m., *Lévai* (K. 675, H.): Bars m., *Makai* (K. 701, V.): *Makó*: Csanád m., *Miski* (K. 738–9, *Miskei* a., V.): hét megyéből a legvalószínűbb Bihar és Szabolcs, *Miskolczi* (K. 793, V.): Borsod m., *Muzsalyi* (K. 753–4, *Muzsai* a., V.): Bereg m., *Nánási* (K. 765, Cs.): Hajdúság, *Ombodi* (K. 787, Cs., V.): Szatmár m., *Paládi* (K. 813, V.): Szatmár m., *Pallagi* (K. 826, *Parlagi* a., Cs.): Szabolcs, Szatmár m., de gyakori határrésznév is, *Rétfalvi* (K. 892, V.): Verőce m., újabb adatként előfordul Sopron és Zala megyében is; igen valószínűnek tartom, hogy a *Rétfalvi* név névváltoztatás útján keletkezett (mivel a helyszínen nem jártam, nem tudom bizonyítani), *Sarkadi* (K. 915, V.): Bereg, Bihar, Somogy, Zemplén m., *Szatmári* (K. 975–6, V.): mind a megyenévből, mind a helységnévből levezethető, *Székelyhidi* (K. 983, V.): Bihar m., *Szerdahelyi* (K. 1004, Cs.): 11 megyében 17 helység közül a legvalószínűbb a Zemplén megyei, a többi nagyon is távol van Beregtől, *Turányi* (K. 1093, Cs.): Zemplén m., *Udvári* (K. 1099, Cs.): *Udvar*: Baranya m., *Udvári*: Bihar, Szatmár, Tolna, Zala m., *Váradi* (K. 1118–9, V.): hét megyéből a legvalószínűbb Bihar és Szabolcs, *Vári* (K. 1122, V.): Bereg, Békés m., de jelentése lehet 'várbeli' is. — Szlovák: *Košán* (V.): < *Koš* (magyarul: Kós, Nyitra m.) + *-án* 'kósi', *Reviczky* (V.) < *revišský* (*Revišné* — *Revisnye*, Árva m.), *Radvánszki* (V.): *Radvaň* — *Radvány* nevű helységek Abaúj, Sáros, Zemplén és Zólyom megyében fordulnak elő + *-ský* képző.

2.4. A helység valamely részén lakó

Hidi (K. 474, H.): 'a híd mellett lakó', *Végh* (K. 1131, *Vég* a., V.): 'faluvégi'.

2.5. Népnevek (vö. MNyj. 37: 318)

Horváth (K. 480–1, Cs., H.), *Lengyel* (K. 672–3, V.), *Oláh* (K. 783, V.), *Orosz* (K. 792–3, Cs., V.), *Rácz* (K. 879–80, V.), *Szász* (K. 974, V.), *Tóth* (K. 1080–2, Cs., H., V.), *Török* (K. 1087–8, V.).

3. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknévek

3.1. A foglalkozás, tisztség megnevezése

Baraté (Cs.). azaz 'a baráté, szerzetesé', ti. szolgálja, alkalmazottja stb., az -é jelen esetben nem jelölheti a leszármazást, csakis a hozzátartozást (élő név például még Badalón, Beregsomban, Mezőkaszonyban stb.), *Bíró* (K. 142–3, Cs., H., V.): bármely -bíró utótagú (pl. *fűst*-, *-falus*- stb.) tisztségnévből levezethető, s könnyen lehet, hogy a három községben három különböző bíróságra vonatkozik, *Borbély* (K. 165–6, V.), *Boros* (K. 171–2, Cs.): gyakori előfordulása a megyében inkább a borral való foglalatosságot helyezi előtérbe és nem az iszákosságot, *Fazekas* (K. 348–9, V.), *Futó* (K. 379–80, V.): 'kengyelfutó; szökött jobbágy', *Galambos* (K. 390, V.): feltehetően 'galambtenyésztő, -árus', mivel a névvisező cigány, inkább az utóbbi, *Hajdú* (K. 447–8, H.): mivel a faluban a leggyakoribb név, alighanem a *hajdú* szónak minden jelentése szerepet játszhatott, *Halász* (K. 450–1, H., V.), *Juhász* (K. 523–4, V.), *Kádas* (K. 528, V.): 'kádár; salétromfőző; fűszert áruló kereskedő', *Kallós* (K. 535, V.): 'kallómalomban dolgozó', *Kardos* (K. 554, Cs.): 'harcos, kardvívó; kardkovács', *Kenéz* (K. 575, V.): 'román és ruszin vidékeken a telepítés vezetője, majd a falu bírója'; Beregsomban csakis a ruszinokra vonatkozhat (több olyan helység is van a megyében, amely kenézének nevét viseli, például Deskófalva), *Kenyeres* (K. 575–6, V.): 'kenyérsütő, -árus', *Kerekes* (K. 579–80, V.): 'kerékgyártó', a -gyártó utótagú foglalkozásneveket egyre inkább felváltja az -s képzős alak (például *Asztalgyártó* > *Asztalos*, *Lakatgyártó* > *Lakatos*), *Kocsis* (K. 605–6, V.), *Kovács* (K. 629–30, Cs., V.): hogy a sok jelentés közül melyik az ideillő, nem lehet tudni, *Lakatos* (K. 662–3, Cs., V.), *Majoros* (K. 699, V.): 'majorgazda, csürbíró', *Mester* (K. 726, Cs., V.): ismét nem tudjuk, hogy a sok jelentés közül melyik volt a névadás alapja, *Molnár* (K. 745–6, Cs., H., V.), *Mónus* (K. 703–4, *Malmos* a., V.): 'molnár, malomtulajdonos', *Papp* (K. 821–2, Cs., V.), *Pék* (K. 836–7, H.), *Pincés* (K. 834, V.): 'a borpince kezelője, pincemester', mivel a névvisező cigány, inkább a 'pinceásó' jelentésre gondolhatunk, *Sipos* (K. 937–8, Cs.), *Sütő* (K. 952–3, H.), *Szabó* (K. 955–7, Cs., H., V.): feltűnő gyakorisága arra mutat, hogy nemcsak 'sartor, Schneider' jelentése volt, hanem ez is: 'adót, vámot, törvényt, büntetést, bírságot stb. (ki)szabó személy', *Szücs* (K. 1031–2, V.), *Varga* (K. 1120–2, Cs.): a több jelentés közül legvalószínűbb a 'lábbelifoldozó'. — Horvát: *Loncsák* (V.) < *lonac* 'fazék' vagy *lonče* 'kis fazék' + -ák, azaz 'fazekas'.

— Német: *Hézsér* (V.) < *Häscher* 'törvényszolga, poroszló', sziléziai forma (GOTTSCHALD, MAX, Deutsche Namenkunde. Berlin, 1971. 317). — Szlovák: *Blanár* (Cs.): 'szücs'.

3.2. A foglalkozásra metonimiával utaló családnevek

Eszterhai (H.): < *eszterhaj* < *eszterháj* '1. eresz, 2. szalmából vagy nádból készült háztető' (TESz. I, 805–6), a szóvégi *-i* a helynévi alaptag illúzióját kelti (vö. *csuhaj* > *Csuhai*), *Suba* (K. 949, V.), *Vass* (K. 1125, H., V.). — Német: *Knobloch* (V.): < *Knoblauch* 'fokhagyma' (BRECHENMACHER, i. m. II, 74). — Ruszin: *Siti* (V.) < *sitij* 'kivarrott, kibélelt (ruha)'.

4. Egyéni tulajdonságra utaló vezetéknevek

Bajzath (K. 65, *Bajzát* a., V.): 'vad', *Bántó* (K. 85, V.): 'sértő, háborgó', *Fehér* (K. 350–1, V.): ti. bőré, hajú, *Fekete* (K. 354–5, V.): ti. bőré, hajú, esetleg: sötét tekintetű, *Gáncsos* (K. 393, V.): 'keléses; vétkes, gonosz', *Ganyó* (V.): 'dologtalan ember; veréb' (ÚMTsz. I, 676), a névvisező cigány, *Gazdag* (K. 397–8, V.), *Hájas* (K. 447, V.): 'kövér', *Hajla* (V.): 'gömbölő; rokonszenvező, figyelő' (TESz. II, 28, *hajol* a.), *Józan* (K. 522, V.): 'mértéktartó, megfontolt, absztinens', *Kondor* (K. 614, V.): 'göndör', *Krajczár* (K. 647, V.): 'a legkisebb váltópénz; szegény ember', *Nagy* (K. 756–8, Cs., V.), *Szarka* (K. 972, Cs., V.), *Szeles* (K. 988, Cs., V.): 'dühös; meggondolatlan, kapkodó, szeleburdi', *Szenyves* (K. 1001, Cs.): 'piszkos, mocskos' (vö. 1211: *Zennes*, ÁKSz. 384). *Tar* (K. 1046, Cs.), *Tariska* (K. 1049, V.): 'kopasz', *Veres* (K. 1136–8, V.): ti. arcú, hajú, *Zékány* (Cs.): 'egyfajta sólyom' (MOKÁNY SÁNDOR, Magyar szófejtések. NytudÉrt. 105. sz. 57). — Horvát: *Sepa* (V.): < *šepa* 'sánta'. — Román: *Moczok* (V.): < *moțoc* 'konty' (CONSTANTINESCU, N. A., Dicționar onomastic romînesc. București, 1963. 398).

5. Egyéb

5.1. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Bajnok (V.): 1. 'bajvívó, harcos' (K. 64), 2. 'pajzsoscankó' (KISS JENŐ, Magyar madárnevek. Bp., 1984. 157), *Bakó* (K. 68, V.): 1. régi világi személynév, 2. 'mészáros', *Baksa* (K. 70, H.): 1. régi világi személynév, 2. puszta helysége, 3. 'ragadozó őn'; egész Beregben elterjedt családnév, *Balogh* (Cs., H., V.): 1. 'balkezes', 2. 'rossz, gonosz', 3. régi világi személynév, 4. nemzetségnév (K. 79), 5. 'másságot mutató személy'; ez utóbbi vonatkozhat a várbeli cigányokra, *Bárány* (K. 89–90, V.): utalhat foglalkozásra, illetve tulajdonságra, *Bogár* (V.): 1. régi világi személynév, 2. 'fekete' (K. 152–3), 3. 'légy' (NyAtl. 641), így a névadó ős szemtelenségére utal, *Bóné* (V.): 1. 'a halászháló egy fajtája, kecehló' (K. 162–3), 2. a *Bonifác* név rövidülése + *-é* patronimikum képző, *Both* (K. 177–8, V.): 1. régi világi személynév, 2. a foglalkozás eszköze, a méltóság jelvénye, *Cap* (Cs.): 1. 'öreg, szakállas ember', 2. szlovák 'bakkecske', 3. német *Zapf* 'csapláros' (BAHLOW, HANS, Deutsches Namenlexikon. München, 1967).

576), *Cséke* (K. 227, *Cseke* a., V.): 1. régi világi személynév, 2. puszta helynév Zemplén megyében, *Farkas* (K. 346–7, Cs., V.): 1. régi világi személynév, 2. a farkas valamilyen tulajdonsága, 3. farkasvadász, -nyúzó, *Jánosi* (K. 513–4, V.): 1. 'Jánosiba (Bereg m.) való', 2. patronimikum képzős név, *Károlyi* (K. 556, V.): 1. 'Károlyba (Szatmár m.) való', 2. patronimikum képzős név, *Kerek* (K. 578–9, *Kerek* a., Cs.): 1. a *Kerekgyártó* rövidülése, 2. 'kerek arcú, alakú', *Szarvas* (V.): 1. a szarvas valamilyen tulajdonsága (K. 973), 2. 'szaruval foglalkozó, illetve az azt kikészítő személy' (MIZSER LAJOS: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXIV, 227). — Cseh: *Lámek* (MOLDANOVÁ, i. m. 124, V.): 1. a *Lambert* név rövidülése + *-ek*, 2. német *Lamm* 'bárány' + *-ek*. Mivel a névviselő cigány, ez utóbbi a valószínűbb.

5.2. A névadás indítéka nem világos, bizonytalan

Torzás (K. 1080, Cs., V.): az alapszó jelentése 'vastag növényi szár vagy gyümölcs csutkája, kukoricacsutka', de nem tudhatni, hogyan és miért vált vezetéknévvé képzés útján, *Bocsák* (V.): talán a szláv *boč* 'hordó' képzett alakja, *Cicely* (V.): talán a *Cecília* név régi *Cicely* alakváltozata, esetleg a német *Zitze* < *Zizo* < *Siegfried* név *-l* kicsinyítő képzős alakja (vö. BRECHENMACHER, i. m. II, 864).

5.3. Elírásból keletkezett név

Cséka (V.): nyilvánvalóan a *Cséke* név elírt (szlávósított?) alakja.

5.4. Kettős vezetéknév

Beregben meglehetősen ritka, de nem példa nélküli. *Tar Kis* (V.): mindkét eleme tulajdonságra utal. Az egyik név nagy valószínűséggel ragadványnév lehetett.

MIZSER LAJOS

A Königsbergi Töredék vizsgálatához*

A korai ómagyar kor nyelvállapotára, a magyar szövegek írásbeli formálásának kezdeteire vonatkozó kutatásokban a Halotti Beszéd és Könyörgés, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-síralom és a Gyulafehéri Sorok tanulmányozását kitüntetett hely illeti meg. BENKŐ LORÁND volt, aki e négy legkorábbi szövegműünket — a korábbi szakirodalom eredményeit szintén fölhasználva — nemcsak tüzetesen, de együttesen vizsgálta meg, s e nyelvemlékek problematikájáról, illetve az azokból levonható magyar nyelvészeti tanulságokról alapvető monográfiát írt, „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegművei”-t (Bp., 1980). Korai kis szövegműeink között a Marosvásárhelyi Sorok, illetve a Laskai Sorok szintén figyelemre méltó, ezek, illetve ezek leírásai azonban már az 1400-as évek elejéről valók. Igaz, az újra megtalált és közzétett LaskS. (lásd HOLL: MKsz. 100 [1984]: 3–23), amely a második magyar versnek tekinthető — (ismert) latin mintáitól-megfelelőitől részben függetlenül — formulák sorából építkezik, s ezáltal is előzményként egy már több évszázados igényes, egyházi jellegű, elsősorban szóbeli szövegalkotási gyakorlatot tételez föl (lásd A. MOLNÁR: MNy. 92 [1996]: 21–32, Uő, Két régi magyar ima az oltáriszentségről. NytudÉrt. 148. sz. Bp., 2000; MÁTAI MÁRIA, Első magyar nyelvű verses imádságunk. Bp., 1997).

Ahhoz, hogy a magyar nyelv nyelvemlékes korszakának kezdeti szakaszaira s közelebbről ezúttal a szövegműekkel dokumentált egyházi nyelvhasználatra még jobban következtethessünk, legkorábbi szövegeink filológiai (nyelvészeti, művelődéstörténeti stb.) vizsgálatára továbbra is szükség van. Magam, elsősorban BENKŐ könyvétől inspirálva a HBK.-val és az ÓMS.-sel, valamint részben ezektől függetlenül a LaskS.-kal több közleményben foglalkoztam. Ezúttal a KT.-t vizsgálnám rövidebben, amely (és a Szalagok), mint ismeretes, egy 1350 körüli másolat, Szűz Máriáról szóló szövegek, az ő szüzanyaságát magasztalják. Latin eredetijüket nem ismerjük, csak (helyenként) megközelítő párhuzamokat. A nyelvemlék egyes kérdéseihez szólok hozzá. Mondandómat témakörök szerint csoportosítom, azokat mintegy címszóként ki is emelem.

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 36. Készült a NKFP 5/101 és az OTKA T 029146 sz. pályázata támogatásával.

1. A KT. lelőhelye, állapota, szakirodalma

A MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI összeállította, részben ma is használt egyetemi segédkönyv (Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976., 2. kiad. Bp., 1977) azt írja, hogy a KTSz. „hosszú hányódás után Königsbergbe (ma Kaliningrád, Szovjetunió) került” (53). BENKŐ (ÁrpSzöv. 15) már, akkori ismereteink szerint pontosabban tudósít a KTSz.-ről: „A KT.-nek és a KTSz.-nek külön fölfedezett szövege a második világháborúig a königsbergi egyetemi könyvtár tulajdona volt, ahol »Altungarische Fragmente« néven, egykori anyakódexétől elválasztva külön tokban őrizték”. A magyar nyelvészeti köztudatban mindeddig kevésbé terjedt el, hogy a königsbergi egyetemi (később állami és egyetemi) könyvtár anyagát a második világháború eseményei során különböző helyekre szállították, s ma a KT. Lengyelországban a toruńi Kopernikusz Egyetem Könyvtárában található. Erről a varsói Központi Régi Levéltár igazgatója, Edward Potkowski, aki 1983 decemberében az Országos Széchényi Könyvtárban járt, tett említést Mezey Lászlónak. Ő továbbította a hírt, s 1984-ben VIZKELETY ANDRÁS hivatalosan kiküldetett Toruńba, s megvizsgálta és azonosította a KT.-t. Mint írja: „A nyelvemlékek közül sajnos csak a Töredéket találtam meg Rps 25/III jelzet alatt. A Toruńban készült cédulakatalógusban a XV. századi jogi kéziratok között szerepel. Ma is abban a fekete vászonborítású tékában, ill. kazettában őrzik, amit az Ó-magyar olvasókönyv leírásából ismerünk. Elöl, két kemény lap közé cérnával rögzítették a Töredéket, a régi leírásokból és a kísérő anyagból arra következtethetünk, hogy még Königsbergben.” (MKsz. 100: 331). Abban a kazettában, amely a KT.-t is tartalmazza, üveglapok között voltak a Szalagok, ezek most nincsenek ott, a csomagoláskor vagy később elvesztek, illetve más helyre kerültek, lappanganak valahol. A Töredék visszahajtott hosszanti szélére XIX. századi papírlapot ragasztottak, amin a magyar szöveg átírata, s ennek német fordítása áll. Ezt, föltehetőleg a KT. első értelmezés-kísérletét VIZKELETY közli is (i. m. 332). Ugyanott azt is mondja, hogy a KT. sokkal jobb állapotban van, mint a közölt fotók alapján remélni lehetett, azok nagyon felerősítették a pergamen foltjait.

Mellékesen jegyzem meg, hogy a STOLL BÉLA–VARGA IMRE–V. KOVÁCS SÁNDOR összeállította, „A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig” (Bp., 1972) című kötet a KT.-ről szóló szakirodalomba fölveszi a következő kiadványt: „BÁRÁNY GERŐ: Königsbergi töredék. Szeged, 1931. 16 l. (Széphalom Ktár 22.)”. Ennek azonban nincs köze a KT.-hez. A nagy filozófusról, Immanuel Kantról szóló fejtegetéseket tartalmaz, aki, mint ismeretes, Königsbergben élt.

2. A KT. betű szerinti szövege

A KTSz. betű szerinti szövegét az újabb időkben közli például az ÓMOLv. (183–6), B. LÖRINCZY ÉVA „A Königsbergi Töredék és Szalagjai” című könyve (Bp., 1953. 10–4; az addigi kiadások közti eltéréseket is felsorolva), a Szalagok betű szerinti szövege megtalálható az ÁrpSzöv.-ben is (42–3), a KT. betű szerinti szövegét pedig MOLNÁR–SIMON (i. m. 53; a Szalagokból uo. részletek) és

E. ABAFFY ERZSÉBET (MNy. 86 [1990]: 125–6) közölte legutóbb. Alább a faksimilék (lásd például B. LŐRINCZY, i. m., a könyv elejére bekötve; MOLNÁR–SIMON, i. m. 51; BENKŐ, ÁrpSzöv. a 32. lap után), valamint E. ABAFFY alapján hozom a szöveget. A kerek zárójelben lévő *Amen* és a kisebb betűvel írt szavak, toldalékok betoldások. A ferde zárójelben álló (?) *mýu* szó a margóra van írva.

A negyedik sorba kisebb betűvel felülre beírt és utána lehúzott v betűt az eddigi közlések nem vették figyelembe, noha a fakszimiléken az látszik. A BENKŐ könyvében lévő hasonmáson azonban az áthúzás nem látható (vö. VIZKELETY, i. m. 332). A lehúzott v betű bizonyára az utána álló *evt*-tel van kapcsolatban. Valószínű, hogy a javító az *evt* szót akarván írni, csak véletlenül írt tévesen először egy v-t, amit lehúzott. Vagy egy *vt* (*űt*) alakot akarhatott leírni, de közben, tudva, hogy az *evt* (*őt*) forma az általánosabb, az elterjedtebb, korrigálta magát. VIZKELETY (i. h.) még azt is írja, hogy a scriptor „a *latiuc* után álló *lc*-t törölte és betoldó jellel föléje írta az *evt* ('őt')”, ami azonban *evc* olvasatot is megengedne”. Itt azonban az *evt* betoldásával szemben az *evc* nem lenne értelmes, úgyhogy megmaradhatunk az *evt* íráskép mellett, amellyel korábban is számoltak. Az *lc*-nek is nézhető betűkapcsolatot pedig leginkább úgy lehet magyarázni, hogy a másoló a leírandó *fcuz* szó utáni *lean* szót kezdte másolni, de észrevéve tévedését azt az *e* leírásánál félbehagyta, és áthúzta. Így látta ezt B. LÖRINCZY is: „A *latiuc* után a másoló tévedett, a *fcuz* előtt *lean*-t akart írni, de lehúzta, ilyenféleképpen: *latiuc* ~~le~~ *fcuz*. Később a lehúzott rész fölé írta a másik kéz az *evt* szót” (i. m. 11). Az utolsó sorban a *benne* szó elé pedig egy jel került, amely egy, a margón lévő, ma már legalábbis a fakszimiléken nehezen olvasható és sérült betoldásra utal. Ez ZOLNAI GYULA (Nyeml. 73) és az ÓMOLv. (183) szerint *eu*, amiről B. LÖRINCZY (i. m. 11) azt mondja, hogy „Esetleg a lap-szélen lévő jegyzet olvasható így, de aligha valószínűen”. E. ABAFFY (i. m. 126) közlésében pedig a következő ide vonatkozó megjegyzés áll: „Ma már ott csak elmosódott betűk látszanak. Az ÓMOLv. *eu* olvasatát a kép nem igazolja, inkább *nyu* betűk látszanak e helyen. Lehetséges, hogy eredetileg *myu* volt, s az *m* első szára tűnt el”. Szerintem ez nagyon is valószínű, s akkor a *mi* személyes névmás

korábbi *miß* ~ *miü* alakjával állanánk szemben (vö. HB.: *miv*). A *mi* ide való betoldásának intenciója megegyezne a többi utólagos beírásával (erről lásd később). Egyébként az ÁrpSzöv. fakszimiléjén én az *y* fölött ferde vonást látok.

Külön megemlítem a KT. *leýeffen* alakját, amely a leírás szempontjából is érdekes. A *lehessen* szónak egyedül a KT.-ben fordul elő a (?) *lejessen* változata. S a *-hat*, *-het* képzőre ugyanott még öt (egy közülük betoldás), a Szalagokban pedig két sértetlen adatot találunk, és mindegyik szabályosan *h*-val van írva. A szakirodalom (lásd például B. LÖRINCZY, i. m. 63, 111; BENKŐ, i. m. 88; vö. még NYÍRKOS, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987. 86) a *leýeffen*-t általában úgy magyarázza, hogy az eredeti *h* (*χ*) hangot a nyelvérzék tévesen hiátustöltőnek érezte, és az ugyancsak hiátustöltő *j*-vel cserélte fel. Ez az eset valóban föltehető, noha például a HBK.-ban és a GyS.-ben a *βEL* (vö. *-val*, *-vel*) rag *hel* (*χel*) variánsa mellett nem szerepelnek egyéb hiátustöltő mássalhangzóval kezdődő változatok (lásd HBK.: *zumtuchel*, *kegilmehel*; GyS.: *scemehel*; de vö. HB.: *halalaal*). Magam a *leýeffen* szóval kapcsolatban egy másik lehetőséget szintén elképzelhetőnek tartok, azt hogy az *ý* másolási hiba *h* helyett. Ez a tény megint csak a KT. másolat volta mellett szólna, amit a szakirodalom vall is. A mai *h*-t és *y*-t nemigen lehetne összetéveszteni, a középkorban azonban a *h*-nak volt egy olyan leírási módja, amikor ez megtörténhetett. A *h* kezdő szára olykor rövid, a betű hajlata, hasa nagy, magasságában a kezdő szárat szinte eléri, a betű jobb oldali szára pedig hosszan lenyúlik. Ilyen *h*-kat lehet látni például a GömK. nagy részét író nyolcadik kéztől, soror Katerinától az 58–237., illetve a 269–295. lapokon, valamint másutt elszórtan. A *h* és *y* lehetséges összetévesztésére lásd például a JókK. 124-en a *hýrtelen* szót, amelyről azt mondja a lábjegyzet, hogy benne a *h* betű *y*-ból van javítva. A DomK. 44. lapján lévő *vthalhatýara* és a 178-on található *zenuedh* szavakról ugyancsak azt olvassuk a lábjegyzetekben, hogy *h* betűjük *y*-ból, illetve feltehetően abból van alakítva. A ThewrK.-ben pedig igen gyakori a *meg* igeikötő *megý* leírása (például 156 [kétszer], 158, 160), ami, tekintve a sok *megh*-nek írt alakot is (például 240 [kétszer], 243 [kétszer], 244), nemigen lehet más, mint sorozatos íráshiba.

Másik probléma, hogy a KT.-hez a sorok fölé, illetve egy esetben a margóra kisebb betűvel írt betoldások, valamint a KT.-ben és a Szalagokban szövegrészeket záró, ugyancsak utólag odaírt *Amen*-ek mikor kerültek oda, és vajon más kéztől, kezektől-e, mint akik az alapszöveget írták. Ebben a kérdésben nincs teljesen egységes álláspont. B. LÖRINCZY szerint „a KT.-n található betoldások (*noc*, *evt*, *-hot*, *Amen* stb.) nyilvánvalóan más kéztől származnak” (i. m. 7). SZABÓ DÉNES részben hasonlóan nyilatkozik: a javítások „más tollal írt s bizonyára más kéztől is származó egykorú betoldások, kiegészítések” (Magyar nyelvemlékek. 2., bővített kiadás. Bp., 1959. 32). BENKŐNél (i. m. 23, 27) pedig az áll, hogy „A KT.-ben a javítások nem teljesen bizonyosan, de valószínűen más kéztől származnak”, illetve „a Töredéken és a Szalagok első lapján levő

szövegzáró *Ámen*-ek — még ha tényleg nem a szövegírók kezétől valók is — szövegtagolódást sejtetnek, ami mögött más-más eredetik is megbújhatnak”. VIZKELETY véleménye viszont a következő: „A korrigáló, betoldó kéz talán azonos a szövegkézzel, de utólag javított: írása vékonyabb vonalú, halványabb tintájú. Inkább tétován mint határozottan korrigált” (i. m. 332). Magam a korrekciókkal kapcsolatban egy stílustörténeti szempontra hívnám föl a figyelmet. A betoldások — a más funkciójú *Amen*-eket most nem tekintve — mind olyanok, hogy a szöveg nélkülük is jó, sőt mondhatnánk jobb, magyarosabb lenne. Főleg egyfajta, nyilvánvalóan a latin szövegekhez igazodó grammatikai túlbiztosítást szolgálnak: a birtokos jelző *-nak* ragját teszik ki vagy az igealak által már kifejezett személyes névmást. (A *-hot* betoldása teológiai szempontból is történhetett.) A latin ilyen követése pedig a magyar írásbeliségnek inkább arra a — nem a legkorábbi — szakaszára jellemző, amely nem elsősorban a magyar nyelvű szóbeli előadást, hanem az írott latin szöveget tartja szem előtt. Ezért, és mivel a KT. alapszövegében van egy kétségtelenül a scriptortól származó, egyidejű, a szöveghez folyamatosan illeszkedő javítás is (a téves és befejezetlen *le* szótag áthúzása), úgy gondolom, valószínűbb, ha azt tesszük föl, hogy az utólagos betoldások nem az alapszöveg másolójától, hanem később vagy akkoriban már egy másfajta stíluseszményre tekintő scriptortól származnak. (Természetesen, mivel a bejegyzések kis számúak, tehát nehezen értékelhetők, s a fordítási szokások sem kötelezőek, illetve váltakozhatnak is, teljességgel azért nem zárhatjuk ki, hogy a betoldások ugyanattól a leírótól származnak.)

A KT. javítatlan, a szóbeliséghez közelebb álló szövege szintén arra vallhat, amivel az eddigi szakirodalom is számolt, miszerint a KT. és Sz.-nek „a közösség számára fennhangon való olvasás, az élőszóbeli recitálás is fontos rendeltetései közé tartozott” (BENKŐ, i. m. 30). Ugyanitt BENKŐ LORÁND hivatkozik MEZEY LÁSZLÓra is, aki azt bizonyította, hogy az ÓMS.-t elsősorban a beginák áhítatának felkeltésére „vallásos összejöveteleken az egyházi beszédek előtt énekeltek vagy mondták el fennhangon” (ehhez vö. MEZEY, Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp., 1955. 35–6). S BENKŐ megjegyzi még, hogy a Leuveni Kódexben az ÓMS.-t épp egy beszédvázlat követi. Ehhez hozzátehetjük, hogy VIZKELETY ANDRÁS pedig azt mutatta ki, a KT. szövegkörnyezetét latin egyházi beszédek alkotják (i. m. 332–3).

3. A KT. olvasatáról

Korai szövegemlékeink, köztük a KT. olvasatának bonyolult problematikájára itt bővebben nem térek ki, hanem ezzel kapcsolatban BENKŐ ÁrpSzöv.-ére (49–52, passim), valamint B. LŐRINCZY könyvére (i. m. 15, passim) utalok, és nyilván a korábbi kutatók eredményeire is támaszkodom. Mivel B. LŐRINCZY a KT.-vel — noha említi, hogy az eredeti szöveg korábbi — elsősorban mint 1350 körüli nyelvemlékkel számol, annak föltehető olvasatát az akkori időkre kikövetkeztetett hangrendszer alapján állapítja meg. Így például többször tesz fel a

szövegben írtán nyíltabb magánhangzót, mondván, hogy a nyíltabbá válás a XIV. század közepére már általában végbement, csak a helyesírás archaikus, még nem követte a hangváltozást (például *fugva* = *fogva* [*fugva*], *hyrunc* = *hírönk* [*hírünk*]; szöveletes zárójelben a kevésbé valószínű variánsok). BENKŐ viszont meggyőzően mutatja ki, hogy a KT. a XIV. század közepénél jóval — szerinte vagy másfél évszázaddal — korábbi nyelvéllapotot tükröz, s az egész ómagyar hangrendszert komplexebben és újszerűbben vizsgálja meg. Az általam hozott olvasat is az övéhez áll közel(ebb). BENKŐ elgondolásában magam egy kérdést érzek részben problematikusnak. Többek között ő azt mondja, hogy a latin ábécének a magyar hangrendszerre való alkalmazása főleg az alsó–legalsó nyelvéllású magánhangzók esetében nehézséget okozott. „A rövid–hosszú szembeállások lejegyzési ügyeiről ... nem is beszélve, zavar támadt az *e*–*ë* és az *a*–*ā* közti különbségek írásbeli visszaadásában: vagy egybe kellett őket mosni a latin írásrendszerben rendelkezésre álló *e* és *a* betűkben, vagy *e* rendszerben »felfelé« kellett különbségtevő megoldásokat keresni (mivel lefelé a hang- és írásrendszer ezt nem tette lehetővé). Mind a két kényszerűségből realitás lett ... Mindennek következtében elsősorban a magyar *ë* és *a* hang leírásában kettős jelölési rendszernek kellett kialakulnia: az *ë* hangot az *e* betű mellett jelölték *i*-vel is, főként pedig az *a* hangot az *a* betű mellett *o*-val is. Ez utóbbi viszont az *o* (majd a vele »párhuzamos« *ö*) hang jelölésében okozott további rendszereltolódást, az *o* betű mellé az *u*-t (*v*-t) is bevonva” (i. m. 92). Nemegyszer bizonyára az ilyen jelölési móddal is lehet számolni, tendenciaként való kezelése kapcsán azonban két probléma merül fel. A hangjelölés „felfelé” való elmozdulása — noha csökkentette (volna) az *a* és *e* betűk túlterheltségét — a felső nyelvéllású hangok jelölésében komoly zavart okozott volna. Az *u* (*v*) betű akkor nemcsak *u*-t, *ü*-t, *β* (*v*)-t, hanem még rendszeresen *o*-t és *ö*-t is jelölhetett volna. Aztán pedig meggondolandó, hogy korai írásbeliségünk művelői, ha közvetett módon is, képesek lehettek-e arra, hogy egy helyesírási problémát a jelzett módon a magánhangzók nyílásfokának megfelelően, mintegy „szabályszerűen” igyekezzenek megoldani. De megjegyzendő, hogy ezt a kérdést BENKŐ sem kezeli mereven, az egyes eseteket komplex vizsgálatnak veti alá. Így például a *hyrunc* nála (is) *hírönk* [*hírünk*], a *fugua* viszont *fugbā* [*fogbā*] olvasatú. Mindenesetre, én azért jobban ragaszkodom a betűképhez, de például az *o* helyén — olyan más okokból is, amelyeket BENKŐ szintén említ (az *a* lehetséges labiális volta, az *o* > *a* nyíltabbá válás) — magam ugyancsak sokszor *a*-t olvasok. Egyébként alábbi olvasatom később még részemről is módosítható, a kérdés további tanulmányozást igényel. Variánsokat ezúttal nem közlök. A KT. egy lehetséges olvasata:

Úž szólának: βilág(nak) kezdetűitől fugbā rožtonk | ez nēm lōt βālā, huž szűz
lēan fiat szűlhessen, | szűzségnek tükērē tisztán maradhassun, és nekünk | hí-
rünk bennē nē lējessēn [? ɔ: lēhessēn]. Tudjuk, látjuk (öt) szűz lēan- | nak, ki

ülében tart csudáltus fiat; fűrisztē, musjá | eteti, ěmleti, úž huž ánya szilüttēt;
de ki lēžēn neki | átja azut nēm tud(hat)juk. Ez az Isten, mint őt ěsmérjük, | kit
szēplō nēm illethet, mért hā Isten ő nūm βo- | lnā (? miū) bennē binūt lēlhet-
nēink. (Ámēn.)

4. A KT. értelmezéséről

A KT. egy lehetséges értelmezése (vö. B. LÖRINCZY, i. m.; BENKŐ i. m. 57–8):

Úgy szóltak: a világ kezdetétől fogva nem történt velünk meg ez, hogy szűz
leány fiút szülhessen, szűzségnek példaképe tisztán maradhasson, és mi erről
ne kapjunk hírt. Tudjuk (? felismerjük), látjuk, hogy ő szűz leány, aki ölében
tart csodálatos fiút. Fürösztī, mosdatja, eteti, szoptatja, úgy, ahogy anya a
szülöttét; de hogy ki az atyja, azt nem tud(hat)juk. Ez az Isten, akit — aho-
gyan ismerjük (őt) — nem illethet szégyenfolt (akiben nincs erkölcsi fogyat-
kozás), mert ha ő nem volna Isten, benne bűnt találhatnánk. (Ámen.) — Eh-
hez lásd az alábbi fejtegetést is.

A KT. utolsó összetett mondatának az értelmezésével tudtommal eddig nem
foglalkoztak, pedig ez szerintem kérdéses. A mondat nyilván úgy értetik, mint
válasz az előző mondatban lévő kérdésre: hogy ki a szűz leány (Szűz Mária)
ölében fekvő gyermek atyja, azt nem tud(hat)juk. „Ez az Isten...” — eddig ez az
Atyaistenre vonatkozóan teljesen érthető válasz is lenne. S bár nem kizárt, hogy
a mondat folytatása végig őrá vonatkozik, tartalmilag-teológiaiilag ez problema-
tikus. Miért kellene azt az alapvető egyházi tanítást, dogmatikai evidenciát kü-
lön közölni, hogy az Istent nem illetheti erkölcsi fogyatékoság. És hogyan ért-
sük azt, hogy ha az Atyaisten nem volna Isten, benne bűnt találhatnánk. Ezt a
kérdést tudtommal a teológiai szakirodalom sem igen szokta tárgyalni. Az egész
KTSz. szövege számára az a fontosabb, azzal foglalkozik, azon csodálkozik és
azt bizonygatja, hogy szűz leány szült gyermeket, akinek isteni természete (is)
van. Például az (Atya)isten Gábrielt „ýftēn[e]g]nec aniahuz ... Scuz leanh[uz]”
(KTSz.) küldi követségbe, s lásd még a KTSz. hátlapján az „ez nem ygeb
germuk hanum yft[en]” mondatot. Ugyanehhez a problémakörhöz kapcsolódik a
KT. latin szövegének SZILÁDY ÁRON által fellelt vélhető tartalmi rokona, egy
apokrif Máté evangélium részlete, amelyben Zelomi bába fakad álmélkodásra az
Istenszülő Boldogasszony szűzanyasága felett (lásd ÓMOLv. 179–80). Úgyhogy
hipotézisként magam a következő értelmezés-változatokat ajánlom figyelembe.
A *benne* névmás Szűz Máriára vagy a megszületett gyermekre, Jézusra vonat-
kozik. Szűz Mária a fogantatáskor is tiszta maradt, mert szeplőtlenül az Istentől
(a Szent Lélektől) fogantatott, és Istent (Fiúistent) szült. Jézusban pedig azért
nincs bűn, mert az Isten az apja, akiben nincs szeplő, vétek (s így az eredendő-
átöröklődő bűn nem származhatott át Jézusra). Ugyancsak föltehető az is, hogy
az utolsó előtti és az utolsó mondat között egyfajta, a szöveg tartalma miatt áthi-
dalható nagyobb „ugrás” van, s az egész mondat Jézusra vonatkozik. Akkor a

gondolatmenet a következőképpen alakul. Az a csodálatos módon született gyermek, aki a KT.-ben szerepel, és akit a szűz leány édesanyja szoptat (s akinek csodálatos módon az Atyaisten az apja), maga is Isten: „Ez az Isten...”. Dogmatikai szempontból ez a magyarázat ugyancsak indokolható, így az előző mondat-hoz való szövegtani kapcsolódás okoz(hat) inkább problémát. Legkorábbi szövegeinkre viszont fokozottabban áll, hogy bennük nem feltétlenül várhatunk el hibátlan, döccenők nélküli gondolatfűzést és/vagy grammatikai szerkesztést. Régi szövegekben, a latinban is, gyakoriak a szerkesztési következetlenségek. Ezért számolhatunk az általam említett értelmezésekkel is, noha talán nem zárhatjuk ki teljesen az első látásra legkönnyebben adódó, de szerintem legkevésbé valószínű interpretációt sem, miszerint az egész összetett mondat az Atyaistenre vonatkozik. Még lehet a problémán gondolkodni, a megoldásban sokat segítené, ha sikerülne további, közelebbi latin párhuzamokat találni.

A KT. kifejezéseivel, stilisztikájával most nem foglalkozom. Csak megemlítem, hogy mint más régi szövegekben, ebben is vannak például formulák (*a világ kezdetétől fogva, szűzségnek tüköre*), szinonimákból álló szópárok (*tudjuk, látjuk; fürösztí, mossa; eteti, imleti*), s a stílusa általában is beleilleszkedik abba a képhez, amely a többi rövid, korai szövegemlékünk alapján kirajzolódik.¹

A. MOLNÁR FERENC

¹ Utólagos megjegyzés: a KT központosásával kapcsolatban új eredményeket ért el KESZLER BORBÁLA (lásd például A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. NytudÉrt. 141. sz. Bp., 1995. 29–30). Cikkem írásakor ez elkerülte a figyelmemet. A KT szövegének közlésekor a felső helyzetű pontot, utólagos korrekcióval KESZLER nyomán alkalmaztam. Az, hogy a *fugua* utáni jel rövidítésjel-e, *n*-et helyettesít-e (vö. *fugván*), további vizsgálatot igényel. Az említett jel szünet tartására, az intonáció megváltoztatására is utalhat.

A kétnyelvváltoztatás vizsgálata Lendván*

A köznyelviség és a nyelvjárásiasság viszonyának vizsgálatával a magyar nyelvhasználatra gondolva nemcsak határainkon belül, hanem azokon túl is számolni kell (lásd például MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, Észrevételek a muravidéki magyarság nyelvhasználatának köréből: Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat. Szerk. GADÁNYI KÁROLY–BOKOR JÓZSEF–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 1996. 175–6). Maribori lektori koromból (az 1988 és 1993 közötti időből), valamint a határainkon túli, de Szombathelyen tanuló főiskolai hallgatók jóvoltából későbből (1999-ből és 2001-ből) is van nyelvi anyagom a szlovéniai magyarság központjából, Lendváról.

Ebből kilenc adatközlőnek azt az anyagát emelem ki most, amely SZABÓ GÉZA általános szókészleti kérdőfüzetének (Szombathely, 1976) 1–111. tétele alapján született meg. A kilenc fő között egyaránt három-három személy képviseli az idős, a középső és a fiatal korosztályt; négyen nők, öten férfiak. Iskolai végzettségük szerint alsó vagy középfokú képesítésűek, illetve két fiatal egyetemista. Foglalkozásukat tekintve tanulók, üzemi dolgozók vagy háztartásbeliek. Az idősök már nyugdíjban vannak.

A tőlük kapott korpusz 1 173 (személyenként átlagosan 130,33) adatból tevődik össze. 50 alkalommal azonban nem illették névvel az adott fogalmat, ezért a tényleges lexikális adatok száma 1 123 (100%). Ebből 308 (vagyis 27,43%) köznyelvi elem, 813 (azaz 72,39%) tájszó, kettő (vagyis 0,18%) pedig kölcsönszó.

A köznyelvi–nyelvjárási megoszlást a továbbiakban a nemzedékek és a nemek körében is megvizsgálom. A korosztályok közötti viszonyt a következő táblázat jelzi:

Korosztály	Összes lexikális adat		Köznyelvi adat		Tájszói adat		Kölcsönszó	
Idős	390	100%	123	31,54%	265	67,95%	2	0,51%
Középső	347	100%	99	28,53%	248	71,47%	–	
Fiatal	386	100%	86	22,28%	300	77,72%	–	

* NYIRKOS ISTVÁN több helyütt is foglalkozott a nyelvváltozatok kérdéskörével (legutóbb lásd A nyelvjárási norma természetéről: IV. Dialektológiai szimpozium. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 2002. 219–25). E témakör gyakorlati vetületéhez kapcsolódó írással kívánok tisztelni tanárom, Nyirkos István professzor úr előtt 70. születésnapja alkalmából.

Feltűnő, hogy az idősektől a fiatalok felé haladva fokozatosan csökken a köznyelviség, ugyanakkor nő a nyelvjárásiasság mértéke. Ez ellentmond a szakirodalomban általában megtalálható, éppen fordított irányú helyzetképnek (lásd például: Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001. 178–85). A lendvai állapot sajátosságának több oka is lehet. Összefügghet például az anyaggyűjtés különféle körülményeivel, továbbá azzal, hogy a lendvai fiatalok eleven kapcsolatban vannak a környékbeli falvakban élő rokonsággal. Az sem lényegtelen tényező, hogy a szóban forgó fiatalok más nyelvi környezetbe ingázva szórványállapotban, a szülőföldjükön tevékenykedő idősebbek pedig inkább tömbhelyzetben élnek. Azt is számításba kell tehát venni, hogy eltérően alakulhatnak a köznyelviség–nyelvjárásiasság arányai kisebbségi helyzetben, mint magyarországi viszonylatban. A táblázatból egyébként az is kéri, hogy éppen az idősek körében jelentkezik más nyelvi szó (*jězsěk* 'sündisznó', *klasztěrva* 'búzavirág'), bár bizonyos fokú idegenszerűség, néhány jövevényesülő elem a fiatalabbak körében is felbukkan (vö. *malina* 'málna', *bábi* 'nagyamama' stb.).

A lendvai korpusznak a nemek szerinti jellemzésére térve át, a következő statisztikai adatokat mutathatjuk ki:

Nem	Összes lexikális adat		Köznyelvi adat		Tájnyelvi adat		Kölcsönszó	
Nő	525	100%	133	25,33%	391	74,48%	1	0,19%
Férfi	598	100%	175	29,26%	422	70,57%	1	0,17%

A férfiak válaszainak nagyobb száma azzal magyarázható, hogy eggyel többen vannak, mint a nők. Az előbbieket nem egészen 4 százalékkal köznyelvisebbek, egyúttal kevésbé nyelvjárásiassak, mint az utóbbiak. Ez — a korosztályok szerinti vizsgálatnál leírtakhoz hasonlóan — megint csak eltér a másutt, általában tapasztaltaktól, vagyis attól, hogy a nőknél inkább a standard, a férfiaknál pedig a dialektális változat kerül előtérbe (lásd például MDial.). Úgy tűnik, hogy nincs nagy eltérés a lendvai magyarság körében a nők és a férfiak nyelvhasználatára között a szóban forgó szempontból. Bár csekély számú adatot tartalmaz a kölcsönszók oszlopa, ugyanezt a viszonylag arányos megoszlást tanúsítja.

Vessük össze a lendvai anyagot azzal a Lendva-vidéki korpusssal, amely a már említett maribori tevékenységem idejéből származik, és amelyet másutt már részletesen elemeztem (lásd MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, Nyelvföldrajzi–szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban. Szombathely, 1999. 80–123)! Ez az utóbbi anyag három Lendva környéki falu (Hoszsúfalu, Csente és Felsőlakos) három-három, tehát összesen itt is kilenc lakójának 1 203 lexikális adatából tevődik össze (100%). Ebből 297 (vagyis 24,69%) a köznyelvi, 906 (75,31%) a tájnyelvi elem. Az összevetésből kitűnik, hogy Lendva mindössze 2,74%-kal köznyelvisebb környezeténél, és hogy Lendva vidéke csupán 2,92%-kal nyelvjárásiassabb, mint a város. Ugyanakkor más nyelvből vett szót nem tartalmaz a falvakból származó korpusz, ellentétben a városban gyűjtött anyaggal.

A további összehasonlítás érdekében jelzem a Lendva-vidéki anyag egyéb mutatóit is. Előbb a nemzedékek szerinti jellemzőket, vagyis a városkörnyék 3–3 idős, középfokú és fiatal lakosának adatait közlöm (vö. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, i. m. 97):

Korosztály	Összes lexikális adat		Köznyelvi adat		Tájnyelvi adat		Kölcsönszó	
Idős	346	100%	69	19,94%	277	80,06%	–	
Középső	391	100%	107	27,37%	284	72,63%	–	
Fiatal	466	100%	121	25,97%	345	74,03%	–	

Itt az idősök a legnyelvjárásiasabbak, de őket a fiatalok követik, és a sort a középkorúak zárják. Tehát mind a lendvai, mind a Lendva-vidéki anyagból kitűnik a fiataloknak viszonylag regionális volta. (Okairól a már korábban elmondottak mellett lásd még MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1996: 178, 1999: 98.)

A nemek szerinti megoszlás, amely bizonyos arányossági szempontok miatt csak az idősök és a középkorúak 740 lexémaelőfordulásos anyagán alapszik, Lendva környékén a következő (vö. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1999: 101, 102):

Nem	Összes lexikális adat		Köznyelvi adat		Tájnyelvi adat		Kölcsönszó	
Nő	389	100%	91	23,39%	298	76,61%	–	
Férfi	351	100%	108	30,77%	243	69,23%	–	

Nagyjából hasonló számadatokat és arányokat kaptunk ezúttal, a városkörnyék anyagában is, mint a városéban. Vagyis a nők 7,38%-kal nyelvjárásiasabbak, mint a férfiak; ez utóbbiak ugyanennyivel köznyelviesebbek az előbbieknél. Itt azonban nem fordul elő a más nyelvből való kölcsönzés.

A lendvai vizsgálat összefoglalásaként mindenekelőtt azt rögzíthetjük, hogy a kisebbségi helyzet sajátosan formálja a köznyelvi–nyelvjárási viszonyokat. Feltűnő volt a fiatalok erőteljes regionalitása. A nemeket nézve itt a nők bizonyultak nyelvjárásiasabbnak, mintsem a férfiak. Ezeket nemcsak a város, hanem a városkörnyék anyagában is tapasztalhattuk. Ha magyarországi kutatással, például Szombathelyen és környékén végzett vizsgálataimmal (lásd MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, Regionális nyelvi vizsgálat Szombathelyen: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp., 2003. 496–500) vetjük össze a szóban forgó eredményeket, hasonlóságokat és eltéréseket is láthatunk. Mindegyik esetben viszonylag nagyfokú a városkörnyék nyelvjárásiassága. De a városok helyzete különbséget mutat: Lendván jobban őrződnek a nyelvi hagyományok, mint Szombathelyen. Ugyanakkor az előbbi városban nagyobb az eshetősége a más nyelvből való kölcsönzésnek is, mint a magyarországi településen.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Változatosság és kéttagság kapcsolata a kódexirodalomban*

A kifejezés változatosságának igénye általában egyik jellemző tendenciája a nyelvhasz-nálatnak, amely több nyelvi szinten (például a hangzásban, a szóhasználatban, a szó- és mondszerkesztés területén) megnyilvánulhat, és bizonyos fokig ösztönös módon is érvényesül. Az egyhangúság elkerülésére való törekvés a legfeltűnőbb a szóhasználatban, amikor rövid távon belül rendszerint igyekszünk kerülni ugyanannak a szónak a megismétlését. Helyette szinonimáit használjuk, vagy egyéb módon utalunk ugyanarra a jelentésre, például a korábban említett szó hiperonimájával, parafrázisával, tartalmának képes kifejezésével stb.

A változatosság (varietas) elvét a régi stilisztikák a szép stílus egyik követelményeként külön tárgyalták, és bemutattak olyan kifejezési módokat, amelyekkel a szóismetés egyhangúsága feloldható (lásd például A magyar stilisztika útja. Sajtó alá rendezte SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1961. 542). A változatosság mint stíluselv tanításának az ókortól ható hagyománya van: a klasszikus latin műprozában a retorikai iskolák előírásai közé tartozott a szinonimák változtatása (J. B. HOFFMANN–A. SZANTYR, Lateinische Syntax und Stilistik. München, 1965. 813 kk.). A középkorban ez az elv fokozottan nyilvánult meg, s a poétikákban a szövegbővítés különböző módszerei között nagy teret kaptak a szinonimák variálásáról szóló tanok (E. R. CURTIUS, Zur Literaturästhetik des Mittelalters II: Zeitschrift für Romanische Philologie 58 [1938]: 217–8; K. LANGOSCH, Lateinisches Mittelalter. Darmstadt, 1963. 75).

A szakirodalomban találunk arra is utalást, hogy a változatosság esztétikai igénye bizonyos fokig természetes módon összefügg a tautológia tendenciájával, úgy, hogy az utóbbiban megnyilvánuló tartalmi ismétlésnek mintegy ellenhatása a forma változatossága. Amikor E. LEISI a szavak tautologikus párosításának általános okait kutatja, amikor tudniillik két eltérő hangalakú, de ugyanarra a tartalomra vonatkozó szó kapcsolódik össze, egyik tényezőként számol a „horror aequi” (‘az egyformától való félelem’) erejével is. LEISI szerint ugyanis ha nem riasztana bennünket vissza az egyhangúság, elegendő lenne ugyanazt a szót változatlan formában megismételni például a nyomatékosítás kedvéért. Termé-

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 32. A cikk az OTKA T 029146. és a NKFP 5/101. sz. pályázata keretében készült.

szetesen ez is előfordul, de sokkal jellemzőbb ennél, hogy a beszédben különböző hangalakú szavakat párosítunk azonos tartalom kifejezésére, amit a sok nyelvben megszilárdult tautologikus szó párok is tanúsítanak (LEISI, *Die tautologischen Wortpaare in Caxton's Eneydos*. Zürich–New York, 1947. 2, 5). Ennek alapján az is várható, hogy ahol valami okból (leginkább az emfázis és affektivitás kifejezőjeként) erőbben nyilvánul meg a tautológiára való hajlam, vele együtt, ha a stílus iránt érzékenységgel mutatkozik, általában is felerősödhet az esztétikai igény a változatosság iránt. Az ilyen helyzet adott esetben bizonyos módosító technikák kialakulásának is kedvezhet.

A következőkben arra mutatnák rá, hogy a kódexirodalom bizonyos kétfajú mellérendelő szószerkezetei között hogyan nyilvánul meg a változatosság iránti hajlam, akár ösztönösnek, akár többé-kevésbé szándékosnak tulajdonítjuk is jelentkezését. Közelebről érinti ez a törekvés mindenekelőtt azoknak a szószerkezeteknek a kérdését, amelyek úgy tűnnek fel, hogy a latin forrás egy szavának két magyarral való fordításaként jöttek létre. Nem kívánok itt e kérdés irodalmáról bővebben beszélni, csak annyira térek ki rá, amennyire az alábbi mondandóm szempontjából lényeges. Az említett, legtöbbször vagylagos fordításként megjelenő szókapcsolatokat mint a kolostori irodalom szóhalmozó stíluszoklásának jellegzetes formáit külön kiemelte HORVÁTH JÁNOS (*IrMűvKezd.* 275 kk.), „szóvariálás”-nak mondván szerkesztésüket. Létrejöttüket részben a fordítás primitívebb tényezőinek, részben korabeli stilisztikai hajlamnak, divatnak tulajdonította. Korábban már utaltam rá, hogy a középkori írásbeliségnek Európában sok helyütt elterjedt stíluszoklásáról van szó, amely kialakulásához többféle ok vezethetett, s a jelenség a különböző nyelvekben közös vonásokat is mutat (lásd például M. NAGY, *Synonympaare im mittellalterlichen Kirchenlatein und ihre Reflexionen im Ungarischen: Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 34–35 [1998–99]: 71–80; UŐ, *Unkarin vanhan kirjakielen rinnasteisten sanaparien taustasta: Sananjalka* 43 [2001]: 97–109). Kódexeinkben, különösen egy részükben olyan feltűnő mennyiségben jelennek meg e kettős fordítást mutató szókapcsolatok, hogy a TNYt. megfelelő fejezetén belül PAPP ZSUZSANNA „Sajátos magyarázó szerkezetek” néven, illetve alcímmel elkülönítette őket (II/2: 489–92) abból a megfontolásból, hogy létrejöttük kifejezetten a latinnal való érintkezésnek, fordítástechnikai, fordítólélektani okoknak köszönhető. Azt is megjegyzi, hogy bizonyos stilisztikai tényezők is felfedezhetők bennük (lásd még J. PAPP, *Irodalmi nyelvi törekvések a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében: A magyar nyelv rétegződése*. Szerk. KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 751–8), az általam itt felvetetteket azonban nem említi. Mint alább bemutatom, az ilyen szószerkezetek keletkezésében és viselkedésében nem kis mértékben számolhatunk a stílusbeli változatosság szándékolt hatásával. (Ennek kiemelésére az ilyen „kettős fordítást” eredményező példákat a következőkben *-gal jelölöm meg.)

Példáimat a Ráskay Lea másolatában ránkmaradt öt kódexből (PéldK., MargL., CornK., DomK., HorvK.) veszem. Ezek ilyen szempontú közös vizsgálatát MÉSZÖLY vetette fel (Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete: Nép és Nyelv 1 [1941]: 19). Ő az említett szerkezetekben, melyeket kettős kifejezéseknek nevez, egy régibb és egy újabb fordítás párosítását látta, s az utóbbiakat javításnak gondolta, amelyek a vallási irodalom szókincsének stílusbeli fejlődését tükrözik (lásd még MÉSZÖLY, Legrégibb bibliafordítóinkról: MNy. 13 [1917]: 71). Ez azonban az eseteknek csak kis hányadát érinti. Az, amit MÉSZÖLY észrevett, hogy a Ráskay Lea által másolt kódexek kiemelkednek a kettős kifejezések terén, alapvetően nem a másoló szövegjavító munkájának köszönhető, ahogyan ő vélte, hanem annak, hogy a kor említett divatos stílusa nyilvánul meg bennük. A prédikációk, a szentek életrajzai, a példázatok, a lírai vers (haláltánc) és a szerzetesi szabályzat, amelyeket tartalmazznak, a meggyőzésre, az érzelmek és a tanító szándék kifejezésére törekszenek. Ezek a célok pedig általában is, ha pedig fokozottan érvényesülnek, különösen magukkal vonják ugyanannak a fogalmi tartalomnak a többszöri megismétlését, s ezt a szóbanforgó kódexek érezhetően hatásosan oldják meg. Ehhez tartozik véleményem szerint annak az igénynek a felfokozottsága is bennük, hogy az ismétlés változatos formában nyilvánuljon meg. Megjegyzem, hogy magam ezekből a megmondásokból választottam a Ráskay Lea által másolt kódexeket az említett stíluszokás tanulmányozásához, s MÉSZÖLY ilyen irányú javaslatát, amelyet a Margit-legenda modern helyesírással átírt szövegéhez csatolt bevezetőjében adott elő, csak később vettem észre. (Korábbi cikkeimben ezért nem hivatkoztam rá.) Tapasztalatom szerint az öt kódexre közösen jellemzők a lentebb vázolandó tendenciák.

Mindenekelőtt egy jellegzetes szövegszerkesztési eljárás tűnik fel, amely a szövegbeli szóismétléshez kapcsolódik. Szinte előrejelezhető szabályossággal követik a szóbanforgó kódexek azt a módszert, hogy ha a szövegben rövid távon újra említenek egy szót, azt nem pusztán megismétlik, hanem hozzákapcsolják szinonimáját vagy esetleg más olyan formát (hiperonimát, parafrázist), ami ugyanarra a referensre vonatkozik. A korábbi szó újbóli említése lehet indokolt vagy fölösleges, mindenesetre a már ismert tartalom megkettőzése egy másik szóalakkal ezekben a példákban általában nem szükséges. A duplázás értelmét inkább abban láthatjuk, hogy a szóismétlés okozta egyformaságot változatosabbá tegye. Ez a szándék egy díszítő szerepű variációs szövegszövési technikát eredményez, ami e formában a magyar szöveg sajátja. Ilyen szerepű szóváltoztatással összekapcsolt kettőzés az alábbi szöveghelyzetekben jelentkezik.

Egy szó visszatérésekor a szövegben rövid távolságon belül: CornK. 167v: „az természetnek *zokaſa felet* vagyon ... Sem ... meltatlan kerefte menyekbevl ez *zvz* eletenek *zokaſat mogyat**”: *supra usum naturae sit* ... Nec immerito vivendi sibi *usum* quaesivit e caelo; CornK. 64v: „*ſok abrazban* ... Elevzer bochattatot

zent lelek zelnek *abrazaban auagy kepeben*^{***}: *multiplici specie ... Primo in specie venti*. Az ilyen ismétlések általában hozzájárulhatnak az emfázis kifejezéséhez is, de akkor is a szöveghelyzethez kötött, modoros alkalmazást látunk: HorvK. 215: „dychyryk vala ... az ev *zepsegerevl* ... nezyk vala az bodog zvz mariaban ... angelok felet valo fel magasztando *ekesseget zepseget*^{***}: in beata virgine cernebant *decorem* excellentem super angelos; HorvK. 139: „Azert ha az zvz maria *tyzta* volt minden bevntevl · tahat *idegen tyzta*^{*} volt az halaltvl es”: Si ergo caruit omni peccato: *caruit* etiam merito mortis. A lexémaváltoztató ismétlés szokása esetenként megnövelheti a latin szavak glosszázásának, látszólagos magyarázó fordításának előfordulásait is, amint azt máshol bemutattam (M. NAGY, A kódexirodalom latin–magyar „szóikerítései” szövegbeli motivációjáról: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp., 2003. 49–55): CornK. 188r: „offertoriū vtan lezen nemyne-mev *filenciū auag veztegfeg*^{*}. Ez *filenciū* iegzy azt. hog ... Ez *filenciūnak auagy veztegfegnek alatta*^{*} az pap fordeygya magat az nepre”: Postea sit quoddam *silentium*, per quod significatur, quod ... infra illud *silentium* vertit se sacerdos.; DomK. 219: „zerezyetek evtet erevuel az *disciplinara ... disciplinának auagy veresegnek myatta*^{*} ky evneye [!] evrdevgnek fulakyat az ev baratyanak auagy fraterenek zyvibevl ... agyad ez *disciplinának ereeuel*”.

A részleges lexémaismétléskor, amikor az azonos szótó más szófajú változatban tér vissza, a második előfordulást szintén megtoldják a szóbanforgó szövegek egy szinonimával. Ebben a típusban is többször előfordulnak latin eredetű szavak, s a forrásban is van töismétlés, amelyet azonban a magyar fordítás még tovább díszít: CornK. 80r: „Negyed halalos bevn *reftfeg*. ... az *reftfeg tunya*^{*} ember morgodas nekevl nem zenuedhet kemen dolgokat. Az *reftfeg* ember ...”: Quartum mortale peccatum est *acedia ... Acediosus ... non potest dura sine murmuratione sustinere, ... non potest*; MargL. 35: „Akara es kere ...hog az zent *velommal meg velomoztatneek · meg feketeeztetneek*^{***}: voluit et petit, ut sacro *velamine ... velaretur*; CornK. 34r: „evt ezer *martyroknak* neuek. ... tevb *martyrokat es martirizaltak vagy meg evltek*^{***}: V milia *martyrum ... plures martyres fuerunt martyrizati*; CornK. 22v: „Zentsegnek evtet *regulaya* al jgaz es zent jgyekezvetben. kyuel ember *regulaltatyk jgazgattatyk*^{*} minden jo myel-kevdetevkben”: Quinta *regula* sanctitatis est in recta et sancta intentione, quia homo *regulatur* in omni bora operatione.

A korábban említett szóra való visszautaláskor, a szövegtani irodalomban anaforikusnak nevezett szerepben is lexémaváltoztató duplázással ismételi a magyar szöveg, amikor a latin forrásban pusztán névmás utal vissza az előzményre, olykor pedig semmilyen kitett utalás nincs, csak a szöveggörnyezetből lehet visszaidézni az említett szót (ellipszis): PéldK. 21: „Vala egy *frater* ... Melý *frater auagy barat*^{*}. az jmadfagon es zolofman nem alhat vala”: quidam *monachus* erat, qui ad orationem stare non poterat; MargL. 92: „Melý gevtrelmek my-

ert valanak az vr istennek zerelmeert · es az ev hazanak *ekessegenek* evrizetÿert · az az · mynd az ev tellÿes clastromanak es zerzetÿnek *ekessegenek tÿztessege- nek** evryzetÿert · vigan zenuedÿ vala el”: Quibus quia erant pro zelo Dei et custodia *decoris* domus eius totius scilicet claustris sui et ordinis, gaudenter toleratis; PéldK. 33: „*lyctariomot* ad vala mÿnden apachanak ... jemmyt *az menyÿÿ etekben lyctaryomban** neky nem ada”: *dedit de electuario* ... nihil ei dedit.

Nyomaték esetén a forrás is megismétli a korábbi szót, a magyar azonban ezt szintén tovább variálja a saját módján: MargL. 12: „meg tevrly vala ev feÿenek *fedeleyel* ... es azvtan vgyan azon *fedelet auagy ruhat** · azon keppen feÿen viselÿ vala”: *sugabat pedes ipsarum dominarum et servitium cum velo capitis sui, et postea dictum velum portabat in capite*; CornK. 126r: „Jgÿrveen evneky adny ... nagy jok *marhakat*. Mely *marhakat vagy kazdagfagokat* zent dorothea azzon meg vtala”: *spopondit thesaurum et res* ... quae Dorothea ... despiciens ... respuit *divitias*.

A szinonimák díszítő szerepű variálása láncszerű kombinációt is eredményezhet. A következő példákban a korábban említett lexéma visszautaláskor szinonimájával párosítva megismétlődik, majd ez az újabb szó tér vissza a folytatásban. Például: (kézi) *dolog* — *dolog mű* — *mű*: MargL. 9: „*kezÿ dolgot* tezen vala · jelesevl zent eghazhoz valo *dolgot mÿuet** ... de maga az ev *kezÿ mÿviert* ... az silenciomot az vezteksegtartast hatra nem vetÿ vala”: *operabatur* manibus suis maxime *opera, quae* ad ecclesiae ... erant ornatum, silentio tamen non proiecto; *törvény* — *törvény parancsolat* — *parancsolat*: CornK. 16r: „vgy mond iacab apoſtol. Ha valaky mynd az tellyes *tevruent* meg tartangya. Egykben kedeg vetkevenzdyk. Bynes lezen minden *tevrubenben auagy parancholatban**. De myert az vtolfo kenet volt *parancholatbol* zereztetuen ...”: *si quis totam legem servaverit, offenderit autem in uno, factus est omnium reus* Jac. 2 [Jac. 2: 10]. Sed quia extrema unctio fuit *de lege* a Domino instituta...

A kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikai leírásában KÁROLY SÁNDOR mint magyar fordítói szokást írja le, hogy a korábban említett szót a kódexek egy részében gyakran megismétlik, amikor tartalmilag nem indokolt, elég lenne anaforikus névmással vagy ellipszissel utalni rá, ahogy a források is teszik (TNyt. II/2: 792). KÁROLY megállapításához azt tehetjük hozzá, hogy a szóbanforgó kódexekben ez a szokás gyakran stílusbeli modorossággá vált, úgy, hogy a bővítést lexémaváltoztatással is megtoldják, s ezt a modoros szokást alkalmazták a szövegbeli szóismétlés más helyzeteiben is. (Megjegyzem, hogy ilyen példa előfordul a PéldK. olyan lapján is [12], amelyet nem Ráskay Lea írt le, ami arra utalhat, hogy a kérdéses szokás a szöveg korábbi állapotából származik, vagy általánosabb lehetett.) A szinonimákkal való „játék” azzal, hogy modoros stíluszokássá vált, hozzájárult olyan kéttagú szó szerkezetek létrejöttéhez, amelyek egy latin szó kettős fordításának tűnnek fel. Ez a szövegdíszítő eljárás pedig a szóbanforgó kódexek stílusát is megemeli.

A változatosságra való törekvés nemcsak a szövegalkotást befolyásolja, hanem a szószerkezetek belső megformálásában is megragadható. Ha eredendően kéttagú szerkezet ismétlődik például az előbbi szöveghelyzetekben, variálására elsősorban a kötőszó (*és* ~ *[a]vagy*), illetve a szórend kínálkozik. Ezek a forrásokban is ugyanígy előfordulnak, de a fordítások azoktól függetlenül is élnek velük: CornK. 17r: „de maga valamynem *meltoſag auagy malazt* adatyk az papy zerzetnek zentſegeben. ez fele *meltoſaggal es malaztal** tellyes volt azzonyonk maria”: nihilominus tamen quicquid *dignitatis vel gratiae* in ipso sacramento confertur, *de hoc* plena fuit; CornK. 211r-v: „Az zenan kynek vagyon *tevze es hevſege*. Jegeztetnek az kevzep | bochanando bynbelyek. Az pozdoryan kynek nynchen nagy *tevze vagy hevſege**. Jegeztetnek az apro kyſded bochanando bynek”: Per foenum, quod habet *ignem et calorem*, significantur mediocria peccata venialia. Per stipulam, quae non habet magnum *calorem* significantur venialia parva; CornK. 79r: „Ez tudomannak ereye iozaga ez. Hog embert meg taneyt jgazan *elny nyayaſkodny*. gonoz vyzza fordvlt emberek kevzevt ... az tudomannak ayadoka al ezben. hog ember tugya. mykeppen kel emberekkel ez velagban *nyayaſkodny elny*”: ... scientia. Virtus huius doni est, quod docet homines *conversari* in medio nationis pravae et perversae ... donum scientiae stat in hoc, quod homo sciatur in hoc saeculo qualiter cum hominibus debeat *conversari*. Ugyanezzel a variáló buzgalommal a forráshoz képest is felcserélhetik a kötőszót vagy a szórendet, s ezt ebben a stíluszokásban nem kell különösnek tartanunk (vö. PAPP, TNyt. II/2: 475): HorvK. 261: „tanoly menden koron temagadat *le* ... *nyomnod vagy meg alaznod*”: stude te ipsum semper *deprimere et humiliare*.

Többször találunk megfordított szórendet olyan szókapcsolatokban is, amelyek tagjai ma egyfajta sorrendben — többnyire álikerszóként vagy valódi mellérendelő összetett szóként — megszilárdulva élnek, s egyébként a kódexekben is általában a mai kötött szórendű előfordulást mutatják (LÖRINCZI, TNyt. II/1: 856–60): HorvK. 265: „*te kelesed iarasod* myndenekben legen meg eert modon · az az tyztessseggel auagy iamborsaggal”: *Incessus tuus* sit maturus; DomK. 219: „Mykoron ... ez frater az ev byneet megnem esmerneye ... hanem jnkab *morgodneek zvgodneek*” (De: PéldK. 53: „Tavol legenek az zerzetes embertevl. az ggyenyerevſegek. az ragalmaſſag. az torkoſſag. az *zugodas morgodas*”); HorvK. 250: „Tanolý vagý jgyekevzzel ... hazontalan gondolatokat *el vetned hannod*”: Stude ... cogitationes varias *abacere* (De: CornK. 182r: „ezzel *hannaya vetneye* magat az erdeg. Hog ev zent iuſtina azzont ciprianoſhoz hoznaya”: *se* Justinam ad se adiuxisse *iactabat*); PéldK. 66: „En yewuewk ſok *reuas ſyuaſnak* es yzza-nyoſagoknak banatnak es keſerewſegewknek es nagy kenoknak tartomanyabol”: De regione venio multifariorum Horribilitudinum, dolorum et paenarum (De: MargL. 230–1: „Mykoron az ersek latta volna az sororoknak es fratereknek nagy keserevseges *syasoka* [!] *revasokat ordeytasokat*”). Az ilyen példák már nem a lexikális megszilárdulás előtti fázis ingadozásait mutatják, hanem a változatos-

ság eltúlzásából adódó modorosság jelei lehetnek, amelyeket emfatikus célból is használhattak. Erre utalnak például az olyan esetek is, ahol az eredeti szórend a felcseréléssel illogikussá válik, s csak a modorosságnak tulajdonítható, így Jézusról szólva a *kín* és *halál* sorrendjének megfordítása a WinklK.-ben (137): „(M)ŷ Vronknak ihesus cristusnak ew *halala awagh kennŷa* kettetŷl thamadott”.

A leginkább szembevető a változatosság elvének működése azokban a szó-szerkezetekben, amelyek a kódexirodalom központi témái szerinti szemantikai területeken alakulnak ki, úgy, hogy arra alkalmas szavak különböző kombinációkban kapcsolódnak párokká. Az ilyen szerkezetek, ahogy HORVÁTH JÁNOS (IrMűvKezd. i. h.) megállapításait továbbfejlesztve TARNAI ANDOR rámutatott, a középkori literátusi csoportnyelv egyik lényeges sajátosságát alkotják, s tagjaik alkalmoszerű variálása hozzátartozott a literátusok szakmai tudásához („A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 232–4). A megfelelő jelentésű szavak egymáshoz fűzését alaki vonatkozások is támogathatták, elsősorban az alliteráció. Több alliteráló szó is összekapcsolódhatott egy-egy jellemző szemantikai területen, s a példák itt is azt mutatják, hogy a szövegbeli kettős fordítást esetenként a szokásos alliteráló párra való kiegészülés is létrehozhatta. Láthatóan többféle variáció volt például szokásban a *test* — *tag* — *tetem* — *természet* szavakból: MargL. 158: „ev *tagŷban es tetemŷben*”: *in membris eius et ossibus*; HorvK. 3: „engemet meg nem vtalhat isten · az en *tetemem* · en *testem*”: *me non poterit spernere deus, os meum, caro*; HorvK. 183: „lagyvk az zvzey *tagokat vagy testeket** ... lenny meg tartattaknak rothadatossagtv”: *videmus membra virginea*; HorvK. 153: „lassan lassan az ev *termezety auagy teste** meg fogyatkozyk”: *paulatim ... eius complexio deficiebat*. Ilyen párokkal a szöveg alkalmasan bővíthető, az egyetlen szó kiegészítve nyomatékosabbá, szebbé és változatosabbá tehető.

A bemutatott példák jelzik, hogy kódexeink szövegszerzőinek stílusérzékét többféle módon befolyásolhatta a változatosság igénye a szóbanforgó szókapcsolatok használatában. A szavakkal való variálással modoros stíluszokások alakulhattak, ezzel is kiszolgálva a korabeli stílusdivatot, de a variálás retorikusabb törekvéseket is kielégíthetett. Mindebben a források által közvetített stílusminta mellett feltételezhetjük a latin és magyar szinonimákkal gyakorlatozó korabeli iskolai oktatás hatását is, amint arra máshol kitértem (M. NAGY, A szóvariálás egy sajátos módja a Ráskay Lea által másolt kódexekben: A klasszikus görög–római ókor a magyar művelődésben és tudományban. Szerk. KRÄHLING EDIT–TAKÁCS LÁSZLÓ. Bp., 2003. Megjelenés alatt). A modorosságig fokozott szóvariálás pedig jelentősen hozzájárult az olyan kéttagú szókapcsolatok megszaporodásához kódexeinkben, amelyek a forrás egy szavának fordításaként jelennek meg. Ilyenek létrejötte tehát nemcsak a fordítás tényétől, hanem a szövegszerkesztés szokásaitól is függhetett.

M. NAGY ILONA

A hangzástól a hangzásig

*all poetry is language
but not all language is poetry.*

Sol Saporta

Amikor Nyirkos István professzort köszönti ez az írás, azért választottam Sol Saporta ismert és gyakran idézett chiazmusát, mert a „Style in Language” SEBŐK TAMÁS által szerkesztett kötetében az adott tanulmány már címében is tömören összefoglalja az utóbbi évtizedben végzett kutatásaim egyik fő kérdését: „The Application of Linguistics to the Study of Poetic Language” (Style in Language. New York–London, 1960. 82–93).

Nyirkos professzor úr kutatásaihoz olyan módon kapcsolom az alábbiakat, hogy Weöres Sándor költői nyelvében jelentésképző szereppel rendelkező hangzásokról esik szó.

1. Vezessük be a gondolatmenetet közhelyes utalásokkal: a köznyelvi játékokban is gyakran előfordul az „eszperente” nyelv: a csupán *e*-kkel megfogalmazott frázis hangzása monoton. Ilyen sor zárja József Attila *Éhség* című fiatalkori szonettjét: „*s esznek, esznek, nem beszélnek, esznek.*” Könnyű belátni, hogy a rímhívó szóra (*összeesnek*) ráütő *s* befejező pozícióban hangzó *esznek* összecsendése erősítheti a halmozás fokozó és egyben riasztó jelentését. Tréfás paródia született a tizenéves kamaszok világában Petőfi Sándor *Falu végén kurta kocsmá* kezdetű szövegéből: „*Telek-szegleten szeszelve*” stb. Weöres diákkori versesfüzetében ugyancsak akad eszperente szöveg, *Fekete ecsettel fehérét* címmel (Műhely. Győr, 1993).

FEKETE ECSETTEL, FEHÉRET...

Fekete ecsettel fehérét kenve...

Emberek mentek fel-felénekelve.

Egyszerre nevetve s remegve mentek.

Meztelen életet fehérre kentek

és kentek: fehérrel telt-telt ez élet —

Remegtek: lehet még, regés-fehéret...?

*Nevettek: fehérre festve ez élet
nevet véle — és kentek fehérét.*

*Bérré festékeknek fehérke vére
cseppent embereknek nyelve hegyére....*

*kezére cseppent... és rebegték: méreg.
De selymes, de meleg, kézen e bélyeg.*

*Érkeztek reggel és elmentek este
fekete ecsettel fehérét festve.*

(51–2.)

2. A magyar nyelv egyik finnugor fonológiai sajátossága a palatális–veláris hangrendi oppozíció. Ennek a nyelvrendszerbeli (és rendszeralkotó) tényezőnek poétikai felhasználására számos példát idézhetnénk másoktól is, a magunk korábbi vizsgálataiból is. Az egysoros versek egyike *Fény a lámpában, lámpa a fényben*: a 'fényt adó' (*lámpa*) és a *fény* mély és magas hangrendű, ellentétes hangzású lexikai elemekben jelenik meg. Hasonló részletek: *öröknek látszik és muló — mulónak látszik és örök* (*Öröklét*), ahol a *muló* és *örök* poláris lexikai ellentétét festi a mély–magas hangzás a refrénben; *minden más fény a felső fénybe ér* (*A felső fény*), ahol a *más* szót mély magánhangzója kiemeli palatális környezetéből; *születek meghalni / meghalok születni* (*Talizmán*), ahol a *meghalok* az igekötő után veláris igét, a *születek* és *születni* palatális igét és infinitívuszt poétikailag fontos sorrendben tartalmaz, ami valóban óvhatja, védelmezheti az emberben mindazt, amit a halálfélelem veszélyeztet stb.

Jelentős a szerepe Weöres néhány szövegében a magas–mély hangrendnek kompozicionális szempontból is. Korábbi tanulmányokban olvasható, ahogyan a *Szél és lomb* textusában érvényesül a mindenkori második sorokban az *erre-arra-ágak-lengnek* sokféle szimmetrikus elhelyezése. Anélkül, hogy most a „kristályvers” szimmetriáit és disszimmetriáit elemeznénk, csak utalunk rá, hogy egyedülálló módon mesteri a magas és a mély magánhangzók megoszlása, ahogyan a strófánként 5-6-7-8 szótagos többlet jellemző, de úgy, hogy 5 magas, 6 mély, 7 mély, 8 magas következzenek rendre, s végeredményben pontosan annyi magas vokális alkotja a szöveget, amennyi mély. Ez a fajta szabályosság, transzparencia, kristályszerű felépítés önmagában hordozhatja a rafinált egyszerűségnek olyan értelmezését, amelyben a közhelyszerű lexikai tartalom ('a szél lengeti az ágot') tökéletes rejtett rendet hoz hangzásban, retorikai alakzatokban, kompozícióban.

A kompozíció és a mesteri hangzásszerkezet jellemzi az *Ünnep* című szonettet is. A fél sorokból komponált tizennégy sor pontosan annyi magas, amennyi mély magánhangzót tartalmaz: a csengő-bongó vokálisok, a fél sorok belső rímei mind ezt a rendet közvetíthetik égen és földön. A szerkesztés kiemeli a nem ismétlődő *dal* fontosságát is, a befejező frázisban az a fél sor tér vissza: *a szívben ünnepély*. Ezzel a cím *Ünnep* szavának a reddíciója is megformálódik.

3. Egészen különleges jelentésképző szerepe van az alábbi szövegben a hangzásnak a textus egészében is, egyedi módon a poétikai fontosságú pozícióban, a rímelésben is. Szóba jöhet a strófaként hangzó vokálisok számának rendje az értelmezésben stb.

DIÁKNOTESZ
(Részlet)

„Nem megy a színusz-tétel, Sándor.”	'—U—U—U—U—U—U—U—U
Fehér kréta, fekete tábla	'U—U—U—U—U—U—U—U
és én szürkén tapogatok csak	—U—U—U—U—U—U—U—U
(„Sándor, négyesre vagy lezárva...”)	'—U—U—U—U—U—U—U—U
Az egész már egy messze álom.	U—U—U—U—U—U—U—U
Eridj csak helyre, lóg a fejed,	'U—U—U—U—U—U—U—U
nem megy a színusz-tétel, Sándor.	'—U—U—U—U—U—U—U—U
Lesznek, akik értik a dürgést,	'—U—U—U—U—U—U—U—U
akiknek keze tette bátor.	U—U—U—U—U—U—U—U
Ez már az élet. Nincs itt helyed.	'—U—U—U—U—U—U—U—U
A végtelenbe tapogattam,	U—U—U—U—U—U—U—U
ott kerestem a befogókat...	'—U—U—U—U—U—U—U—U
Nem megy a színusz-tétel, Sándor,	'—U—U—U—U—U—U—U—U
hiába susogsz gyáva szókat	'U—U—U—U—U—U—U—U
hogya: a táblába lelket adtam	U—U—U—U—U—U—U—U
végtelen éje volt a tábla	'—U—U—U—U—U—U—U—U
a kréta tévedt messzi vándor	U—U—U—U—U—U—U—U
s a számok a síkon remegtek	—U—U—U—U—U—U—U—U
Nem megy a színusz-tétel, Sándor,	'—U—U—U—U—U—U—U—U
bújj vissza és szüless meg újra.	'—U—U—U—U—U—U—U—U
Én, végtelenben kréta-vándor,	—U—U—U—U—U—U—U—U
nem találtam a befogókat...	'—U—U—U—U—U—U—U—U
Jaj, nem való e tábla-élet	—U—U—U—U—U—U—U—U
végtelenbe tapogatóknak,	'—U—U—U—U—U—U—U—U
nem megy a színusz-tétel, Sándor.	'—U—U—U—U—U—U—U—U

(Egybegyűjtött írások I, 33.)

Szigeti Csaba egyik fontos megfigyelése az volt (1993 márciusában, a kandidátusi értekezésünk munkahelyi vitáján), hogy a sorismétléses kompozíciók iterációs szabálya meghatározhatja a strófák számát, azaz a szöveg terjedelmét is: ha itteni példánkban ötsoros strófákban lefelé halad az ismétlődő sor, nem lehet hosszabb a textus öt versszaknál.

Weöres egyik diákkori elképzelése az volt, hogy matematikus lesz — akkori-ban a *négyes* azonban nem a mai *jó* megfelelője volt... Mint a tantárgyak anya-

gában általában, a diák költő csakis az őt érdeklő dolgokkal kívánt foglalkozni, s a szinusztétel bizonyítása nem tartozott a számára érdeklődést keltő ismeretek közé. Ez lehetett az oka a bukásának is. Ezért vándorol a strófa nyomtatott formáján lefelé a *Nem megy a szinusz-tétel, Sándor*. Talán nem is maga a tétel (a háromszögben bármely két oldal aránya egyenlő a velük szemben fekvő két szög szinuszának arányával), hanem inkább a bizonyítás meg nem tanulása okozhatta a gondot.

Az ötsoros versszak rímtechnikája abból a szempontból is kínál kifejező lehetőségeket, ahogyan nem rímel, abból is, ahogyan rímel. Rendre egy sor, a közepső nem rímel a többivel: *és én szürkén tapogatok csak — Lesznek, akik értik a dürgést — Nem megy a szinusz-tétel, Sándor — s a számok a síkon remegtek — Jaj, nem való e tábla-élet...* A mindenkori kezdősor a befejezővel, a második a negyedikkel viszont rímel, azaz a szinusztételnek megfelelően a vele szemben fekvő sorból nézve: ha a közepső, a harmadik sort szimmetriatengelynek tekintjük.

Maguk a rímek a konnotációk segítségével jelentősen hozzájárulhatnak a kifejezhető tartalomhoz. Egymást segítő, nyomatékosító szerepben: *Sándor — álom, tábla — lezárva; fejed — helyed, Sándor — bátor; tapogattam — lelket adtam, befogókat — gyáva szokat; tábla — újra, vándor — Sándor; befogókat — tapogatóknak, kréta-vándor — Sándor*.

Az ismétlődő — rímelő vagy nem rímekben szereplő — lexikai elemek a hangzó anyagban a költői habitust, a költőietlen valóság és a költő által teremtett világ ellentétét festhetik. A második strófában a rímelő sorok közül az egyikben *Sándor*, a másikon éppen nem a vele azonos személyekre utalóan a predikátum: *(tettre) bátor*. Gyakori a *végtelen* (négyyszer), a *tapogat, tapogató* (háromszor), ehhez a *táblába lelket adtam*; a rímekben a *messzi vándor* is *Sándor*, a valamikori *kréta-vándor* is *Sándor* — akinek *nem megy a szinusz-tétel*.

A kesernyés hangulatú tartalomnak megfelel a trochaikus lejtés. A *lóg a fejed — Nincs itt helyed* frázisok záró szótagjában a helyzetnek megfelelően hosszú szótag jelölése mellett azért döntöttem, mert így határozottabb, kategorikusabb lehet mindkét kijelentés.

Ami pedig a nyomatékos elemeket illeti, az értelmezésben kézen fogva vezetük az olvasót és a hallgatót: *Nem megy — Sándor — Fehér — fekete — szürkén — négyesre — egész — messze — Eridj — helyre — lóg — nem megy — Sándor — Lesznek — értik — tette — Ez — élet — nincs helyed — végtelenbe — ott — befogókat — Nem megy — Sándor — hiába — gyáva — táblába — lelket — végtelen — tábla — kréta — tévedt — messzi — számok — síkon — Nem megy — Sándor — bújj — szüless — végtelenben — kréta-vándor — nem találtam — befogókat — nem való — tábla-élet — végtelenbe — nem megy — Sándor*. A kudarc emlékét festheti az is, hogy az utolsó strófában háromszor tagadószó áll az ige előtt: *nem találtam, nem való, nem megy*.

A magas és mély vokálisok ebben a szövegben elsősorban nem eloszlásukkal tűnnek ki, hanem azzal, ahogyan a változatos hangzást az egyes sorokban aláfesztő vagy ellenpontoszó módon szolgálják. Néhány példa: *és én szürkén — tapogatók csak, Sándor — négyesre — vagy lezárva, végtelen éje — volt a tábla, végtelenbe — tapogatóknak* stb. A magánhangzók (és így a szótagok) száma azonban fontos, hiszen éppen negyvenöt (45) van egy versszakban — az öt-öt sorban kilenc-kilenc. (A szinuszfüggvény is eszünkbe juthat erről a hullámzásról: a vokálisok száma 45–90–135–180–225.) A vokálisok a rímekben többféle szimmetriát és antiszimmetriát valósítanak meg: *o-a-X-a-o*, *e-o-X-o-e*, *a-a-X-a-a*, *a-o-X-o-a*, *o-a-X-a-o* stb. (A mindenkori harmadik sor nem rímel a többiekkel, ezt jelöltük *X*-szel.) A negyedik és az ötödik strófa magas–mély magánhangzóinak eloszlása éppen egymás fordítottja, a rímhangzóké is ilyen; az első strófa és az utolsó strófa rímhangzói megegyeznek (*Sándor — álom | kréta-vándor — Sándor*): az elsőt kezdi, az utolsót befejezi a *nem megy a színusz-tétel, Sándor...*

4. Közhelyes megállapításokra vezetne, ha arról írnánk, hogy Weöres szövegeiben gyakori a poétika licenciáknak megfelelő rövid–hosszú magánhangzók alkalmazása, még úgy is, ha kimutatnánk, milyen hatása van a költő verseiben a magánhangzó-hosszúságokra a csöngői anyanyelvi ejtésmódoknak. Nemcsak a metrikai-ritmikai szerkezeteknek a variánsai kínálnak gazdag anyagot ehhez, s nem csupán Weöres textusaiban. Annak azonban egyedülállóan Weöres költészetében lehetünk tanúi, ahogyan a költő a magyar nyelv rendszeréből a hangzóállomány metrikai és hangsúlyozási lehetőségeit használta fel jelentésképző változataikban. Számos metrikával foglalkozó szerző bemutatta, ahogyan a csupa rövid szótagtól kezdve (*Fut robog a kicsi kocsi / rajta ül a Haragosi*) a csupa hosszú szótagig (*Éj-mélyből fölzenő / csing-ling-ling száncsengő*) és a számos variációig mennyi kísérlet és mennyi telitalálat született.

Új könyvében TÜSKÉS TIBOR szellemesen jelzi, hogy a „Magyar etűdök” 87. darabjában a rímszerkezetben milyen jelentős szerepe (és jelentésszerepe) van az *i* és *ú*, illetve az *i* és *u* hangzásának a harmadik és a hetedik sorban:

*Furcsa ember az irigy,
torkán mérges a mirigy,
egyszer úgy, egyszer így,
az irigynek sose higgy.*

*Furcsa ember a hazug,
nyelve csípős, mint a lug,
egyszer így, egyszer úgy,
hogy igazat sose tudj.*

TÜSKÉS TIBOR kommentárja: „Hogy az »így« és az »úgy« szavak kétféle kombinációjából melyik versszakba illik az »a« + »b« képlet, és melyikbe a »b« + »a« képlet, azt a versben elrejtett zenei törvényszerűség szabja meg. Vagyis a

versszakok harmadik sorának kimondása előtt egy pillanatra meg kell állni, és a sor végére és az egész versszak zenei hangzására, rímképletére kell figyelni. Mert az első versszakba ez a sor illik: »egyszer úgy, egyszer így«, a második strófa harmadik sorába pedig ez a sor illik: »egyszer így, egyszer úgy«. A két elem (»így« és »úgy«) kombinációját tehát törvényszerűség, az egész versszak zeneisége (rímképlete) határozza meg.” (A határtalan énekese. Bp., 2002. 13–4).

5. Mit kívánhatunk a Jubilánsnak Weöressel? Először is, hogy a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kutatásában kövesse siker elemzéseit: mind a nyelvi tényezők, mind az ezekkel kapcsolatos nem nyelvi tényezők vizsgálatát. Kívánom, hogy az irodalmi szövegek kutatásában is kísérje a munkáiban megszokott invenció és erudíció. S talán legalább ennyire fontos kívánság: pályáját ne zavarja meg se *irigy*, se *hazug*.

NAGY L. JÁNOS

Néhány ’völgy’ jelentésű földrajzi köznevünkről

A magyar nyelvtudománynak, elsősorban a történeti nyelvészetnek mindig erőssége volt a szóval mint nyelvi elemmel való foglalkozás. Említhetjük e helyütt a jövevényszó-kutatások eredményeit vagy a legújabb szintéziseket, a TESz.-t és az EWUng.-ot. Doktori témámmal kapcsolatos kutatásaim a magyar szókincs egy viszonylag jól körülhatárolható részére, a földrajzi köznevekre irányulnak: elsősorban a mai magyar nyelv e jelentős szócsoportjának feldolgozására. Az „Új magyar tájszótár” köteteinek, megyei és járási helynévtárak földrajziköznév-szótárainak, valamint regionális tájszótárak adataira támaszkodva alakítottam ki a munkám alapjául szolgáló földrajzi köznévi adatbázisomat. Az adatbázis a fenti forrásoknak megfelelően a szélesebb értelemben vett 20. századi, a teljes magyar nyelvterületről származó földrajzi közneveket tartalmazza. Az adatállomány az időközben megjelenő munkákban szereplő adatok feldolgozásával folyamatosan növekszik, ezért nem tekinthető zárt korpusznak, hanem folyamatosan bővülő és bővítendő adatállománynak. Figyelembe kell ugyanakkor azt is vennünk, hogy a magyar nyelvterület részei nem egyforma arányban vannak képviselve az adatbázisban, továbbá hogy a felhasznált munkák gyakran nemcsak a nyelvészet, hanem a néprajztudomány, a helytörténet szempontjait is figyelembe veszik.

A továbbiakban a földrajzi köznevek szócsoportja néhány elemének, a ’völgy’ jelentésű földrajzi közneveknek a vizsgálatát végzem el. *Völgy*-ön a ’hegyek, magaslatok között alacsonyabban fekvő terület’-et értek. Bemutatom az e jelentéskörbe sorolható szavakat, abban az esetben is, ha az alapjelentéshez képest valamilyen speciális jelentésjegyet is kifejeznek (például *horvás* ’kis völgy’). Nem foglalkozom azonban a völgy szakaszainak a megnevezéseivel (például *fej* ’völgy bejárata’, *fenék* ’völgy hátulsó része’, *lanka* ’völgy enyhén lejtős sík része’ stb.).

A magyar domborzati nevekkal foglalkozó szakirodalom témakörei igen változatosak. A számos ilyen vonatkozású közlemény közül azonban csupán néhány foglalkozik a völgy és társai vizsgálatával. MAÁ CZ ENDRE kartográfiai szempontokat érvényesített, amikor általánosságban, forrás és lokalizáció nélkül közölte a *völgy* neveit: *aszó, lápa, vákány, vápa, vápácska, völgy, völgyes, völgyeleg* (A térképek névrajza. Bp., 1953. 18). Legutóbb DUDÁS GYÖRGYI vizsgálta történeti

szempontból a *völgy(e)* ~ *völgy(e)* labializációs hangváltozásait (MNYj. 40: 21–35). Nem ismerek azonban olyan írást, mely a korábbi vagy a mai állapotokat figyelembe véve, részletesen foglalkozott volna a 'völgy' jelentésű szavak kérdéseivel.

Az alábbiakban a következő 'völgy' jelentésű szavak jelentését és előfordulásait mutatom be: *árok*, *aszó*, *dolina*, *gödör*, *gudora*, *hajlat*, *hobáj*, *horvás*, *katlan*, *katykó*, *kotyor*, *lap*, *lyuk*. A felsorolt szavak között vannak olyanok, amelyek nagyobb területen élnek, általánosan ismert fogalmi tartalmuk más, de 'völgy'-ként is előfordulnak (*gödör*, *árok*, *lap*, *lyuk*), míg bizonyos szavak egy-egy terület tájszavai (*dolina*, *gudora*, *gugyor*, *katykó*, *katlan*). Arra is találunk példát, hogy a 'völgy' jelentésű földrajzi köznév napjainkra kihalt, földrajzi köznévként önállóan már nem él, legfeljebb földrajzi névben fordul elő (*aszó*, *hajlat*, *hajlás*, *hobáj*, *horvás*, *kotyor*). Itt nem vizsgálom azokat a köznyelvi szavakat, melyek a nyelvterület egészén használatosak (*völgy*, *alj*), mert bemutatásuk egyenként is külön tanulmányt igényelne.

Az egyes közszavak részletes bemutatását a készülő földrajziköznév-szótár alapján kezdem. (A szótárból témavezetőmmel, HOFFMANN ISTVÁNNAL mutatványt tettünk közé a MNYj. 38. számában: 179–186.) Ezt követően a szó jelentéséhez, elterjedéséhez és hangalakjához fűzök megjegyzéseket. A helynévgyűjtemények adatai alapján utalok a helynevek alkotásában játszott szerepükre és gyakoriságukra. Helynévi adataim tíz, elsősorban dunántúli helynévgyűjteményből származnak.¹ Kiválasztásuk során több szempontot is figyelembe vettem: ezekben a kötetekben megtalálható a területre jellemző földrajzi köznevek kis szótára a települések teljes helynévkincse mellett. A választásban nyelven kívüli szempontként arra is igyekeztem tekintettel lenni, hogy földrajzilag megfelelő vidékeket keressek, olyanokat, ahol kellő számban vannak völgyek is az adott területen.

Nagyobb területen élő, általában más fogalmi tartalommal használt, de 'völgy'-ként szintén ismert földrajzi köznevek az alábbiak:

árok Az *árok* közismert 'vízlevezető' jelentésén túl a szónak további vízrajzi köznévi jelentései is ismeretesek: '(kisebb) patak', 'vízmosás'. Domborzati köznévként az *árok* 'völgy' jelentésben elsősorban Vas megye Szentgotthárdi járá-

¹ Adataim a következő forrásokból származnak: Zala megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964. Somogy megye földrajzi nevei. Szerk.: PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982. Tolna megye földrajzi nevei. Szerk.: VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1982. Vas megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982. Komárom megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1985. Veszprém megye földrajzi nevei. II. A pápai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1987. Veszprém megye földrajzi nevei. III. Az ajkai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1991. BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, Sárospatak határának helynevei. Sárospatak, 1997. KOVÁTS DÁNIEL, Az abaúji Hegyköz helynevei. Sátorajáújhely, 2000. Ha az adatok máshonnan valók, arra a továbbiakban a szövegben külön utalok.

sának földrajzi nevei között fordul elő. Ezen a területen helynevekben is jelentkezik az *árok* 'völgy': *Galambos-árok*, *Gubáj-árok*, *Poros-árok*, *Tislér-árok*. Az *árok* közszónak ezt a használatát leginkább azok a névpárok támasztják alá, melyekben a két közszó felcserélhető: Vas megyében a *Könye-árok* és a *Könye-völgy* ugyanannak az objektumnak az elnevezése. Zala megyében és Veszprém megye Tapolcai járásában csupán egy-egy névben fordul elő az *árok* 'völgy' jelentésben (Zala: *Csöpögi-árok*, Tapolcai j.: *Dög-árok*), a Dunántúl északi részén, Komárom megyében azonban viszonylag gyakori az *árok* szó használata 'völgy' jelentésben: a *Mindszenti-árok* és a *Somos-árok* egyaránt völgy megnevezései. A *Pitvaros-völgy* másik elnevezése a *Csókás-árok*. Komáromban arra is találunk példákat, hogy a mai névforma *árok* földrajzi köznevet tartalmaz, míg a történeti forrásokban a *völgy* közszó szerepel. A mai *Kőris-völgy* név a kataszteri térképeken *Kőrises árok* formában olvasható, a *Nagy-árok* megfelelője pedig *Domosló völgy*.

gödör A *gödör* köznyelvi, országszerte ismert jelentése 'természetes vagy mesterséges módon keletkezett, többé-kevésbé kerek, általában meredek falú mélyedés'. Emellett azonban más jelentésekben is használják például Somogyban 'kenderáztató', 'tavacska' (PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS, Gombos és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék, 1984). Az ÚMTsz. tanúsága szerint 'völgy' jelentésben elsősorban a Dunántúlon (Pusztina, Gajcsána) és Erdélyben (Hétfalu, Ketesd, Nyárádmente, Torockószentgyörgy) használatos. Földrajzi köznévként a *gödör* 'völgy' Kalotaszeg névanyagában is jelentkezik (GÁLFFY MÁRTON–MÁRTON GYULA, Tájszók Kalotaszegről és környékéről. Kolozsvár, 1965). A Duna-Tisza közén a Kiskunságból az ÚMTsz. közöl adatokat a *gödör* 'völgy' jelentésére.

Mindezeket megerősítik, valamint részben kiegészítik a helynévtárak adatai, hiszen erre a jelentésre a Balaton környékéről számos nevet idézhetünk. A Tapolcai járás nevei között szerepel a *Krétás-gödör*. Vas megyéből a *Nagy-gödör* és a *Gövécs-gödör* völgyet jelölő neveket említhetjük. Somogy megyében a *Fácán-gödör* név mellett arra is találunk példát, hogy a *völgy* és a *gödör* egyaránt használható ugyanannak az objektumnak a megjelölésére: *Fehér-völgy* ~ *Mély-gödör*. Tolnában a *Cigány-gödör*, *Táci-gödör*, *Pénzes-gödör* egyaránt völgyek megnevezésére szolgál. A *Méhes-gödör* ugyanitt *Méhes völgy* formában szerepel. Komárom megyében az *Izsán-völgy* név a történeti forrásokban *Izsán gödör* formájú. Komárom megye nevei között a *gödör* 'völgy' jelentésére mai névadatok is találunk: *Kovács-gödör*, *Új-hegyi-gödör* és *Disznós-kuti-gödör*. A Hegyközben a *gödör* szó 'szakadék' jelentéstartalmat is kifejezhet: a *Halál-gödör* és a *Pongrác-gödör* egyaránt nagy, mély szakadék elnevezése. Földrajzi neveken a *gödör* 'völgy' a Nyárádmentén is megtalálható: *Diófagödre*, *Csongórzagödre*, és önállóan is él *Gödör* formában (BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzi nevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947).

lap A *lap* szó országszerte ismeretes 'környezeténél alacsonyabban fekvő, rendszerint vizenyős, főként legeltetésre vagy kaszálónak alkalmas, sík terület' jelentésben (ÉrtSz.). Ezt az elsődleges jelentést egészíti ki a Vas megyei 'sík völgyfenék' és a zalai, valamint a somogyi 'lejtő' (ÚMTsz.). A *lap* 'völgy' jelentésű földrajzi köznévre elsősorban az ÚMTsz. szolgáltat adatokat a Zala folyó, Zselic és Becsvölgye vidékéről. A dunántúli helynévgyűjtemények alapján a *lap* 'völgy' szó szélesebb elterjedését figyelhetjük meg. Tolna megyében a *Szabad-fődi-lap*, *Babaszó-lap* nevek egyaránt völgyet jelölnek, míg a *Szabaton-völgy* és a *Szabaton-lap* névvariáns ugyanarra a völgyre utal. Veszprém megye Tapolcai járásában a *Sintér-lap*, *Csuszkaté-lap* és *Garan-lap* jelöl völgyet. A Pápai járásban a *Rekesz* ~ *Rekeszt* és a *Rekeszti-lap* nevek egyetlen völgyet neveznek meg. Vas megyéből a *Cseresi-lap*, *Akasztó-bokor-lap* neveken túl a *Kökényesi-lap* elnevezést idézhetjük *lap* 'völgy' jelentésére. Ez utóbbi név a Pesty-féle gyűjtésben *Kökényes völgy* formában szerepel. Zalában a *Sássi-lap* és a *Nyergesi-lap* jelöl völgyet, Somogyban a *Gyertyánosi-lap* és a *Hárs-ma-lap*. Somogyban a *Hegyi-völgy* és a *Hegyi-lap* ugyanannak a helynek a nevei. A kataszteri térképeken látható *Cseres völgy* formát a mai névkincsben a *Cseres lap* váltotta fel. Ezek alapján arra a következtethetünk, hogy a *lap* 'völgy' jelentésben a Dunántúlon napjainkig aktív névalkotó szerepű.

lyuk A *lyuk* földrajzi köznévi több jelentésben is használatos a magyar nyelvterületen. Az adatok alapján ezek közül legelterjedtebb a 'barlang', majd a 'gödör' valamint a 'kis gödör' jelentés. Az ÚMTsz. Kőszegről idéz egy köznévi adatot a *lyuk* 'völgy' jelentésére. A névgyűjtemények alapján további adatokkal bővíthetjük a sort, bár a *lyuk* 'völgy' jelentésére kizárólag dunántúli helynevekben találunk példát. Tolnában az *Ürgeluk* és a *Tatár-lik* nevek völgyet, a *Macskalik* pedig katlanszerű mélyedést jelöl. Vas megyében 'völgy' jelentéstartalmú a *Róka-lik* és a *Pokó-lik* név. Zalában a *Farkas-lik* és a *Külikak* nevek jelölnek völgyet. A Tapolcai járás anyagából egyedül a *Bence-lik* nevet idézhetjük.

Egy-egy terület tájszavai a következők:

dolina A *dolina* mind az ÉrtSz., mind az ÉKSz. szerint földrajzi szakszó, jelentése: '(mészkőhegység fennsíkjain) tölcsér vagy tál alakú mélyedés'. A szó 'völgy' jelentésben csak a Hegyközben bukkan fel a *Komlóska-dolina* névben. A név újabb adatai között már csak a *Komlósi-völgy* forma szerepel. Komárom megyében a *dolina* mindig a *völgy* utótagú nevek szlovák megfelelőjében jelentkezik. Erre több névpárt is idézhetünk: *Móric-vőgy* ~ *Móric dolina*, *Ábel vőgye* ~ *Ábelova dolina*, *Csikós-vőgy* ~ *Konyarova dolina*.

gudora, guyor A *gudora* '(cserjével benőtt) szűk völgy' szót sem értelmező szótáraink, sem a SzT. nem adatolják. Az az Új magyar tájszótár egyetlen adatában fordul elő, amely Göndöcs Ferenc 1900-as „Vegyes gyűjtés”-éből való. Somogy megyében a *Gudora* önállóan — völgy jelölésére — ma is él helynévként. A *gudora* feltehetően kapcsolatban áll a *guyor* földrajzi könévvel, mely egy-

részt 'keskeny, mély völgy', másrészt 'olyan völgykatlan, amely fekvésénél fogva napos, ezért jó szőlőtermő hely' jelentésű. A szó ez utóbbi 'völgykatlan' jelentésére Révfülöpön az alábbi neveket találjuk: *Horváth-gugyor*, *Cifra-gugyor*: *Mónár-gugyor*, *Vágó-gugyor*, *Ősze-gugyor*.

katlan A *katlan* általánosan ismert jelentése 'domboktól körülvelt terület', amit értelmező szótáraink is megerősítenek. Szintén 'völgy' jelentésben, földrajzi köznévként él Torja vidékén (NEMES ZOLTÁNNÉ–GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA, Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy, 1974), valamint Tolnában, ahonnan több helynevet idézhetünk a *katlan* 'völgy' jelentésére: *Varga-katlany*, *Nagy-katlany*, *Keszi-katlany*. A *katlan* 'völgy' földrajzi köznévként nem él ugyan, de helynévben előfordul Komárom megyében: a *Nyíres-katlan* olyan völgyet jelöl, melyben nyírfák nőnek. A Vas megyei *Cigány-katlan* név variánsa a *Cigánlap*. A *katlan* általános 'völgy' jelentése mellett a völgy egyes típusait is megnevezhetik a szóval. A *katlan* rövid, csak egyik végén nyitott völgy Somogyban, a Hegyközben és Sárospatakon, rövid, völgszerű mélyedés megjelölésére használatos Komárom megyében.

katykó A *katykó* 'mélyedés, völgy' jelentését az ÚMTsz. Kötcséről idézi. A szó azonos jelentésben és ejtésben a Koppány menti tájszótárban is szerepel (SZABÓ JÓZSEF–[SZ. BOZÓKI MARGIT], Szekszárd, 2000). A megvizsgált dunántúli helynévtárak közül csupán egyetlen megye nevei között találkozhatunk a *katykó*-val: Somogyban az *Ádám-katykó* és a *Szatylér-katykó* nevek völgyet jelölnek. A *Katykó* önállóan háromszor fordul elő névként a megyében, és mindegyik esetben völgyet jelöl.

Ritka, kihalt szavak az alábbiak:

aszó Az *aszó* 'völgy' jelentését az „Értelmező kéziszótár” földrajzi szakszónak minősíti. A nyelvterületen az *aszó* 'völgy' ritkán fordul elő, csak néhány dunántúli adatunk van rá: a Tapolcai járásban a *Kut-aszó*, Somogy megyében a *Nyárszó*, a *Diászó* és variánsa, a *Diászó-völgy* nevekben jelentkezik.

hajlat, hajlás A *hajlat* 'völgy' jelentését köznyelvi szótáraink kissé népies minősítéssel látták el. (Ugyanez a minősítés szerepel a szó másik, 'a domb lejtős oldala, különösen annak alsó része' jelentése mellett is.) A *hajlat* 'völgy' jelentését elsősorban az ÚMTsz. adatai igazolják (Gomba, Szerep, Zselic, Kiskunság). A *hajlat* 'völgy' szerepel a Kiskanizsai szótárban (MARKÓ IMRE LEHEL, Kiskanizsai szótár. Bp., 1981), és megtalálható Veszprém megye Pápai járásában is. A helynévgyűjtemények kevésbé támasztják alá a *hajlat* 'völgy' jelentését, az általam áttekintett forrásokban nem találtam helynévi példákat. A *hajlat* tal azonos töből képzett *hajlás* Somogyban egyetlen névadatban jelentkezik 'völgy' jelentésben (*Öreg-hajlás*).

hobáj A *hobáj* 'völgy' jelentésben kizárólag az ÚMTsz. anyagában fordul elő Tatrang területéről, és a szótár az adatot régiesnek minősíti. A *hobáj* értelmező szótárainkban nem szerepel és mai helynévtárainkban sem találunk rá ada-

tot. Ez azt mutatja, hogy a szó napjainkra kihalt, névalkotásban nem játszik szerepet.

horvás A *horvás* 'kis völgy' jelentését az ÚMTsz. Kilyénfalváról adatolja. A *horvás* értelmező szótárainkba nem került be, és a helynévtárakban sem találunk rá adatot. Ez is kihalt szó, mely a 20. századi névanyagban egyáltalán nem játszik szerepet.

kotyor A *kotyor* szót nem találjuk értelmező szótárainkban, ám az ÚMTsz.-ből több adatunk is van rá. 'Völgy' jelentésben előfordul a Nyárádmentén és Hétfalu vidékén, de mára ez kihalt, helynévként is mindössze egyszer jelentkezik *Kotyór* formában. Speciálisabb jelentésben, 'völgykatlan'-ként a *kotyor* földrajzi köznév önállóan Sárszentlőrincen (ÚMTsz.) és a Tapolcai járásban használatos. Az általam áttekintett helynévtárak anyagában egyetlen, *kotyor* 'völgy' jelentésű névadatot sem találtam. Úgy vélem, joggal tarthatjuk a szót régiesnek, mely a mai helynevekben nem játszik szerepet.

A 'völgy' jelentésű földrajzi közneveket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a magyarban igen sok közszó használható ennek a helyfajtának a megnevezésére. Látnunk kell azonban azt is, hogy ezeknek a földrajzi közneveknek kis része van csak jelen a nyelvterület minden pontján (*völgy*), többségük egy-egy terület jellemző közszoja (*lyuk*, *lap*). A völgyekben gazdag Dunántúl igen jó lehetőséget kínál a közszoak további differenciálódására.

A szómező többi elemének bemutatása, valamint a domborzati szókincs egészének tárgyalása további tanulságokkal járhat. Hasznos lehet a történeti szempont alkalmazása is, ám ez egy újabb tanulmány kereteibe való.

NEMES MAGDOLNA

A *-ból/-ből* rag mint az *ok-* és a célhatározó kifejezőeszköze*

1. Problémafelvetés

Az alábbiakban azt a kérdést járom körül, hogy a magyar *-ból/-ből* elativusrag *ok-*, illetve célhatározói használatának milyen feltételei vannak. A *-ból/-ből* rag *ok-*, illetve célhatározói használata a következő példákkal illusztrálható:

Krisztina szórakozottságból tévesztette el az ajtót. — 'Annak, hogy Krisztina eltévesztette az ajtót, az volt az *o k a*, hogy szórakozott (volt épp akkor).'

Judit viccből tett rajzszoget a tanár székére. — 'Juditnak azzal, hogy rajzszoget tett a tanár székére, az volt a *c é l j a*, hogy valami vicceset csináljon.'

A jelenség leírása során a konstrukciós nyelvtan szemléletmódját próbálom érvényesíteni, azaz azt a kérdést vetem fel, hogy milyen konstrukciók (forma-jelentés párosítások) kölcsönhatásaként írhatók le a megfigyelt jelenségek. A konstrukciós nyelvtan a 90-es években elterjedt nyelvészeti tendencia. Azon uralkodó irányzatokkal helyezkedik szembe, amelyek azt vallják, hogy a nyelv-leírás elsődleges feladata a nyelv egészére jellemző, általános érvényű nyelvtani szabályok leírása. Arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek mellett legalább ugyanolyan fontos feladat az olyan szabályszerűségek feltárása is, amelyek érvényesítése egy-egy, vagy legfeljebb kisszámú szerkezetre korlátozódik, és nem általánosítható a nyelvtan egészére. Ezen az átfogó célkitűzésen túl a konstrukciós nyelvtani megközelítések viszonylag szerteágazóak, nincs például általánosan elfogadott ábrázolási konvenciójuk vagy egységesített terminológiájuk. A konstrukciós szemléletet követi ADELE GOLDBERG, valamint FILLMORE és JACKENDOFF több újabb írásában és számos számítógépes nyelvész is.

A három lényeges érv, amely felhozható a kérdéses *ok-*, illetve célhatározói szerkezetek önálló konstrukció volta mellett, a következő:

1. Az *ok-*, illetve célhatározói értelmezések előrejelezhetetlensége az elativusrag helyviszony-jelentéséből kiindulva.

* Az alábbi tanulmányt megalapozó kutatást az OTKA F42664 sz. ifjúsági programja támogatta. A szerző köszönetet mond mindenekelőtt Bényei Ágnesnek, aki rengeteget segített példák keresésében és azok elfogadhatóságának megítélésében. A tanulmány témájához az ötletet Kálmán László 2002/2003. évi első félévi Konstrukciós nyelvtan szemináriuma adta, amelyet az ELTE elméleti nyelvészet szakján tartott. Köszönet illeti őt és a szeminárium résztvevőit, valamint Kocsány Piroskát és Kertész Andrást értékes megjegyzéseikért.

2. Az elativus ok-, illetve célhatározói használatának viszonylagos függetlensége a mondat állítmányának választásától.

3. Az illető szerkezetek specifikus lexikális, grammatikai és jelentésbeli kötöttségei.

A dolgozatban először az ok-, majd röviden a célhatározói szerkezetet vizsgálom meg, felhívva a figyelmet hozzájuk hasonló, velük első pillantásra összetéveszthető más szerkezetekre is, és igyekszem igazolni, hogy ez utóbbiaktól világosan elkülöníthetők. Ennek során az említett érvek közül a 2.-at és a 3.-at részletesebben is ki fogom fejteni. Az 1.-t egy bizonyos szinten triviálisnak és ennélfogva érdektelennek tekinthetjük, így nem térek vissza rá. Bővebb megfontolására (például kontrasztív szempontok érvényesítésére) itt sajnos nincs lehetőség.

2. Rövid áttekintés az okhatározó kifejezőeszközéről és eloszlásukról, különös tekintettel az elativusi okhatározóra

A magyar nyelvtanok megemlítik, hogy okhatározói funkcióban használatosak elativusragos főnevek, azonban részletesebben nem térnek ki az ilyen szerkezetekre. Így többek között azt a kérdést sem vetik fel, hogy bármilyen állítmány mellett használható-e az elativusrag bármilyen ok-okozati viszony kifejezésére, valamint hogy van-e a szerkezeteknek említésre érdemes grammatikai jellegzetessége.

A MMNyR. a *-tól/-től* mellett éppen a *-ból/-ből* ragot nevezi meg az okhatározó legjellemzőbb, leggyakoribb kifejező eszközként, és ebben a minőségében gyakoribbnak véli akár a *-ról/-ról* ragos, akár az *-ért* ragos okhatározónál, akár (meglepő módon) a *miatt* névutósnál. A következő példákat említi: *A kényszerűségből ittrekedt utasokat el kellett szállásolni*, valamint: *szívességéből megteszik, fogadásból ezt vagy azt teszi, szerelemből nőszül, meggyőződésből cselekszik* (217).

A MMNy. szintén említi a *-tól/-től* és a *-ból/-ből* ragok használatát „különösen ... kiváltó vagy indítóok kifejezésére”, és hozzáteszi, hogy ezt a használatot motiválja ezeknek a határozóragoknak az elsődleges, helyhatározói jelentése, hogy tudniillik a mozgás kiindulópontját jelölik ki. A jegyzet egyetlen példát hoz az okhatározói szerepű elativusra: „*Átok reá, ki gyávaságból vagy lomhaságból elmarad*” (Petőfi, 326).

A MG. általánosságban megállapítja, hogy „az okhatározó igen gyakran ragos főnév”, majd példaként említi a *-ból/-ből* ragot is: *kényszerből cselekszik* (439).

Ezek alapján arra számítanánk, hogy a *-ból/-ből* használata okhatározóként hasonlóképpen igen gyakori, általános és viszonylag kötetlen, mint helyhatározói használata. Ezzel szemben az okhatározóra (pontosabban a kiváltó vagy indítóokot kifejező okhatározóra) hozott egyéb példák valójában gyakran nem fogalmazhatók át úgy, hogy elativusi főnévvel helyettesítjük a határozót, például:

*a halk hang is fojtottá vált az indulattól / *(az) indulatból* (MMNyR.)

*A fáradtság miatt / *(a) fáradtságból már aludni sem tudott.* (MMNyR.)

*Minden tagom fájt az ostorcsapásoktól / *(az) ostorcsapásokból. (MMNy.)*
*De a leányka nem a kuviktól / *(a) kuvikból reszketett. (Mikszáth, MMNy.)*
*Kócos megborzongott az ijedtségtől / (*az) ? ijedtségből. (Oravecz, MMNy.)*
*belefárad a küzdelemből / *bele/kifárad (a) küzdelemből (MG.)*
*bánkódik valamin / *valamiből (MG.)*
*felriad a lármára / *(a) lármából (MG.)*
*ideges a zajtól / *(a) zajból (MG.)*

(Zárójelben az elfogadható alakok forrását jelzem, az elfogadhatatlan alakokat ezek mintájára magam alkottam.)

A példák láttán erre a tényre a legkézenfekvőbb magyarázatnak az tűnhet, hogy a *-ból/-ből*, illetve a többi felsorolt (és fel nem sorolt, de adott funkcióban használatos) toldalék és névutó *v o n z a t*, és így pusztán az adott *r é g e n s* lexikalizáltságától függ, hogy melyik milyen módon kifejezett okhatározóval állhat vagy nem állhat. Ez egyes esetekben helytállónak is bizonyul, mint például a *bánkódik* ige esetében. Egyrészt a *bánkódik valamin* kifejezésben megtalálható *-On* ragos okhatározói bővítmény csak viszonylag kisszámú állítmánnyal állhat együtt, a fenti kifejezések közül például egyetlen másik esetben sem fogadható el. Másrészt pedig (amint ez a vonzatok esetében általánosan elvárható, és különösen például az érzelmi állapotot megnevező igéknél általában érvényes, például *örül* vminek, *vágyik* vmire stb.) a *bánkódik* állítmánnyal alkotott kifejezésekhez kívánczik a megfelelő érzelmi állapot kiváltó okának a megnevezése. Amennyiben az utóbbi sem a kontextusból nem adódik, sem explicit módon nincs megnevezve, az ilyenfajta állításokat tartalmilag hiányosnak érezzük.

Hasonló helyzetet találunk a *felriad a lármára* kifejezésnél. A *-ra/-re* raggal alkotott okhatározói bővítmény lexikálisan kötöttnek tűnik, és leginkább *fel*, illetve *rá* igekötős igéknél számítanánk megjelenésére (például *felkapja a fejét a zajra*), bár nem csak ezeknél fordul elő (például *kiöltözik az ünnepségre*), és ezeknél is aránylag ritkán (nem ilyen például: *felizgult a látványon*, *felpuffadt a lucernától*). Megjegyzendő, hogy az ilyen ragos mutató névmás következtető funkciójú kötőszóként önállósulva bármilyen állítmánnyal szerepelhet, azaz nem vonzatként működik, például *Zoli kiment a szobából. Erre Dani utánament*.

Amikor egy ige által kifejezett eseménynek az ok nem tartozik szükséges szereplői közé (azaz *n e m v o n z a t a*), az okhatározót rendszerint a *-tól/-től* raggal vagy a *miatt* névutóval fejezzük ki. A *fáj* igénél például a fájdalom helyét szokás megnevezni, kiváltó okát viszont nem szükséges. (Azaz például a *Fáj a fogam*. megnyilatkozás nem vonja szükségképpen maga után a beszélgetőpartner kérdését, hogy *Miért?* vagy *Mitől?*) Így: *Fáj a fogam a csokoládétól*.

A kötelező vonzatként szereplő okhatározó is rendszerint helyettesíthető a *-tól/-től* raggal, illetve a *miatt* névutóval. A két kifejezőeszköz eloszlása között nincs feltűnő különbség, közel egyenértékűnek gondolhatjuk őket. A fenti példákban a *miatt* névutóval egy híján minden esetben ki lehet fejezni az esemény

vagy állapot kiváltó okát, míg a *-tól/-től* rag egy további kivétellel (**bánkódik valamitől*) szintén mindig elfogadható. Az említett kivétel a *belefárad* ige, amely kizárólag *-ba/-be* ragos okhatározói bővítménnyel állhat, viszont más ige-kötős változatok mellett (*kifárad, elfárad*) mind a *-tól/-től*, mind a *miatt* jó.

Az, hogy a *miatt*, illetve a *-tól/-től* ilyen módon az okhatározó kontextuálisan legkevésbé kötött, legjelöletlenebbnek mondható kifejezőeszközeinek bizonyulnak, részben ellentmond a felsorolt grammatikák által sugallt álláspontnak, amely szerint a kifejezőeszközök lényegében egyenrangúak (és különösen a MMNyR. állításának, amely szerint a *miatt* névutó a ragokhoz képest másodlagos jelentőségű).

A továbbiakban az okhatározó más kifejezőeszközeivel nem fogok rendszeresen foglalkozni, azaz nem célom, hogy ezeknél az előzetes megfigyeléseknél pontosabban leírjam az említett és további toldalékok és névutók használati feltevéseit. Azt a kérdést vizsgálom meg csupán, hogy a *-ból/-ből* eloszlása milyen törvényszerűségeknek engedelmeskedik.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy azok a nyelvi *k ö r n y e z e t e k*, amelyekben elativusi okhatározó használható, rendszerint *k i z á r j á k* a *-tól/-től* használatát, és a *miatt* is többnyire kevésbé szerencsés bennük. Vegyük például a dolgot elején említett példamondatot módosított formában: *Krisztina *szórakozottságtól / *szórakozottság miatt / ? a szórakozottsága miatt tévesztette el az ajtót.*

A *miatt* névutó határozott névelős, birtokos személyragos főneves kifejezést kíván, és jóval kevésbé természetesen hat a *-ból/-ből* ragos névelőtlen, személyrag nélküli főnévnél. Más kontextusokban egyáltalán nem is helyettesítheti a ragot (a *-tól/-től* pedig következetesen rossz). A fentiek közül mindössze a versidézetben szereplő *gyávaságból, lomhaságból elmarad*, illetve a *meggyőződésből, kényszerből cselekszik* példák kapcsán tűnik valamennyire is végrehajthatónak a *miatt* névutós átalakítás (utóbbiakat alig érzem elfogadhatónak): *a gyávasága / a lomhasága miatt maradt le; ?? (a) kényszer miatt / ?? (a) meggyőződése miatt cselekszik.* Erre röviden visszatérek az 4. szakasz végén.

3. Vonzat-e az okhatározói szerepű elativus?

Vizsgáljuk meg alaposabban azt a kérdést, hogy vonzat-e a *-ból/-ből* ragos okhatározó, vagy más magyarázatot kell-e találnunk korlátozott előfordulására. Ehhez induljunk ki néhány konkrét példából!

A *-ból/-ből* ragos okhatározóra példaként említett *nőszül* vagy a vele közel szinonim *házasodik, elvesz* és *hozzámegy* igéknél ugyan jellemző, hogy megjelenik a *szerelemből* vagy az *érdekből* kifejezés okhatározóként, mégsem vélem ezeket vonzatnak. Egyrészt nem szükséges ugyanis, hogy megadjuk a házasságkötés okát (azaz például nem hiányzik a *Zsuzsa hozzáment Károlyhoz.* mondatból az okhatározó olyan módon, mint ahogy a *-hoz* ragos összetevő hiányzik a következőkből: *Zsuzsa hozzáment. / Zsuzsa érdekből ment hozzá.*; vagy például abszurd lenne az igék vonzatkeretét úgy megadni, hogy vki *hozzámegy* vkihez

vmiből). Másrészt pedig a megnevezett esemény okát nem feltétlenül csak *-ból/-ből* ragos főnévvel lehet kifejezni. A következő kifejezések például *-ból/-ből* raggal nem, hanem csak más raggal, névutóval vagy körülírással állhatnak a megfelelő igékkel, bár a házasságkötésnek elképzelhető okai: **Zsuzsa pénzhianyból / adósság(ok)ból / adósságaiból / haszonból / haszonszerzésből / magányosságból / vágyból / parancsból ment hozzá Károlyhoz*.

Ezt nem várnánk abban az esetben, ha az ilyen ragos okhatározó vonzat volna, ugyanis arra számítanánk, hogy amennyiben a bővítmény szemantikailag összefér a megfelelő régenssel (adott esetben elképzelhető kiváltó oka a megnevezett eseménynek), akkor korlátozás nélkül használható is az illető szerkezetben.

Kínálkozna ezért az az alternatív magyarázat, hogy az említett igéknek nem vonzata a *-ból/-ből* ragos okhatározó, hanem a *szerелеmből* és az *érdekből* főnevek csupán idioszinkratikus, kivételes esetek, amelyek ebben a formában csupán idiómák részeként, tehát rögzült, állandósult, lexikalizálódott kifejezéseként léteznek. Ez abban az értelemben biztosan nem is téves, hogy ez a két szó valóban jellemző *kollokációkat* alkot a házasságkötést jelentő igékkel, és ez a mentális szótárban mindenképpen fel kell, hogy legyen tüntetve. Az az állítás viszont nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, hogy a *-ból/-ből* ragos okhatározó felől nézve ezek egyedi, kivételes esetek volnának. Az alábbi főnevek és főneves kifejezések például biztosan nem jellegzetes kollokátumai a házasságkötést jelentő igéknek, viszont ennek ellenére teljesen elfogadhatónak (bár egy-két esetben enyhén szokatlannak) ítélem meg őket: *Zsuzsa kalandvágyból / önszántából / muszájból / kíváncsiságból / kényszerből / (?) szülei akaratából / hirtelen elhatározásból / saját elhatározás(á)ból ment hozzá Károlyhoz*.

Hasonló érveket hozhatunk az inessivusi okhatározó egyéb előfordulásai kapcsán is azok vonzatként való besorolása ellen. Továbbá a MMNyR. és a MG. példáinak formája is ezt erősíti meg. Míg az egyéb ragos okhatározóknál a nyelvtanok rendszerint konkrét igéket adnak meg, amelyekkel az illető okhatározók állnak, addig az elativusszal alkotott okhatározókat „ezt vagy azt teszi” jellegű, azaz tartalmilag nem specifikus, sematikus igei állítmányokkal szerepeltetik. Bár a szerzők semmi jelét nem adják, hogy tudatosan választották ki éppen így a példákat, ezek mégis viszonylag látványosan azt sugallják, hogy míg a többi okhatározónál rendszerint az állítmány választása a fontos, és attól függ az okhatározó formája, a *-ból/-ből* ragosoknál ennek a fordítottját tapasztaljuk: az okhatározói funkcióban használt főnevek választása a lényeges, amelyek viszonylag tetszőleges állítmányhoz járulhatnak szabad bővítményként.

Összegzésképpen az említett érvek azt támasztják alá, hogy az elativusi okhatározó többnyire nem vonzat, hanem szabad határozói bővítmény. Mivel ennél fogva a kérdéses szerkezet kötöttségeit nem tudjuk egyszerűen valamely régen-

sek lexikális tulajdonságaira visszavezetni, más magyarázatot kell keresni a *-ból/-ből* ragos okhatározó szigorúan korlátozott előfordulására. A következő szakaszban erre teszek kísérletet. Először arra a kérdésre keresek választ, hogy hogyan határolható körül a *-ból/-ből* raggal ellátva okhatározóként használható főnevek osztálya, majd az elativusi okhatározós szerkezet egyéb formái és jelentésbeli tulajdonságait veszem szemügyre.

4. Az elativusi okhatározó jellemzői

4.1. Az elativusi okhatározóban szereplő főnév

Az elativusi okhatározó legjellemzőbb, prototipikusnak mondható példáinak *é r z e l m e k e t* megnevező absztrakt tartalmú főneveket gondolok, például *szeretetből, szerelemből, haragból, gyűlöletből, barátságból, féltékenységből, irigységből, unalomból, hálából, sértődöttségből, közömbösségből, ? elkeseredésből, együttérzésből, ? lelkesedésből, gyávaságból, ? félelemből* stb.

Az érzelmek mellett hasonlóan jellemzők bizonyos további tényezők, amelyeket rendszerint nem sorolunk az érzelmek közé. Ezek olyan *m e n t á l i s á l l a p o t o k* vagy *j e l l e m v o n á s o k*, amelyek funkciója gyakran éppen az, hogy cselekvéseket vagy azok elmaradását motiválják, például: *kíváncsiságból, becsvágyból, kalandvágyból, tapintatból, érdeklődésből, nemtörődömségből, lustaságból, alázatból, szegénylősségből, félénkségből, kedvességből, meggyőződésből, figyelmetlenségből, udvariasságból, rosszindulatból, ? aljasaságból, feledékenységből* stb.

Bűnügyi híradásokban gyakran előfordul néhány további, a fentiekhez hasonló jellegű példa is, amelyek éppen gyakoriságuknál fogva könnyen felidézhetőek, azonban a köznyelvben egyéb kontextusban egyáltalán nem használatosak, például *felindulásból* (rendszerint a *hirtelen* állandó jelzővel), *nyereségvágyból*, (ritkábban) *szerelemfáltásból* stb.

Bizonyos szavak, amelyek ezekbe a kategóriákba beleesni látszanak, mégsem használhatók *-ból/-ből* raggal okhatározóként. Ilyenek például a *?? szegényből / ?? szegénykezésből, *meglepetésből* 'azért, mert meg volt lepődve/mert meglepődött' / **megdöbbenésből, *vágyból, ?? szenvedélyből, *depresszióból, *magányból / ?? magányosságból, *szomorúságból, *bátorságból, *boldogságból* stb.

Az említett és nem említett, elativusszal nem használható, bár alkalmasnak tűnő jelentésű főneveknél *k ü l ö n f é l e o k o k r a* gondolhatunk, hogy miért nem fordulhatnak elő ilyen szerkezetekben:

a) Egyes esetekben úgy tűnik, *l e x i k á l i s a k a d á l y o z á s* lehet az oka a *-ból/-ből* ragos okhatározó hiányának, így például a *bánat, izgalom, jókedv, szegény* főnevek esetében. Felvethető, hogy a *bánatból* okhatározó azért nem használatos, mert erre a funkcióra a *bánatában* birtokos személyragos, inessivusi főnév már le van foglalva. Hasonlót figyelhetünk meg az *izgalom* főnévnel is: **izgalomból, de: ? izgatottságból*; szokásosan az *izgalmában* és más

személyragos alakjai a használatosak. Hasonlóképpen: **jókedvből*, helyette: *jókedvében*; ?? *szégyenből*, helyette: *szégyenében*.

Megjegyzendő, hogy más főneveknél az inessivusi és az elativusi okhatározó egyaránt használható, bár lehetnek finom különbségek elfogadhatóság/természetesség, illetve értelmezés tekintetében, például: *haragjában* / *haragból*, *unalmában* / *unalomból*, *elkeseredésében* / *elkeseredésből* stb.

b) Az akadályozáson kívül, ami egyfajta globális szótárrendező elv, egyes *s z ó s z e m a n t i k a i* okok is megfigyelhetők. A jelek szerint pillanatnyi pszichológiai eseményeket megnevező igék (például *meglepetés*, *megdöbbenés*, *felismerés*, *ijedtség*) például általánosságban nem szerepelhetnek *-ból/-ből* raggal okhatározóként, helyette határozott névelős *-tól/-től* ragos, illetve névelőtlen, birtokos személyragos *-ban/-ben* ragos formákat használunk. Talán ez alól kivételként szemlélhetjük a teljesen elfogadható *tévedésből* okhatározót. Megfigyelhető az is, hogy tendenciaszerűen inkább negatív értékelő főnevek szerepelnek elativusszal, bár szép számmal találunk kivételeket is.

c) Bizonyos esetekben nehezen magyarázható, hogy miért nem használható egy főnév a kérdéses szerkezetben. Így a *vágyból*, *szenvedélyből*, *depresszióból*, *szomorúságból* és *boldogságból* okhatározóként rosszak, pedig nem kézenfekvő, hogy bármi szemantikai különbség volna közöttük és az elfogadható érzelmi állapotok között. Ezek határozott névelős *-tól/-től* ragos formában használatosak, így talán ismét akadályozásra gondolhatunk. Különösen furcsa a *bátorság* főnév esete, ami még nagy jóindulattal sem tűnik elfogadhatónak a kérdéses szerkezetben, míg az azonos fogalmi szférához tartozó *gyávaság* és *vakmerőség* főnevek hibátlanok. Meglepő módon itt más esetrag vagy névutó sem kínálja magát az okhatározó kifejezőeszközeként (így bizonyosan nem lehet szó akadályozásról), a megfelelő tartalom csupán mellérendelt mondatban tűnik kifejezhetőnek.

Bár a *-ból/-ből* ragos okhatározó prototipikus esete kétségtelül az érzelmet vagy jellemvonást jelölő főnév, bizonyos egyéb körülmények is előfordulhatnak ilyen szerkezetben:

— Megnevezhetünk bizonyos *f i z i k a i k é p e s s é g e k e t* (illetve ezek hiányát) kiváltó okként, például: *Ügyetlenségből* / *bénaságból törtem össze a vázát*.

— Megnevezhetjük az esemény *s z á n d é k o s s á g á n a k*, *ö n k é n t e s v o l t á n a k* a f o k á t: *jószántából*, *önszántából*, *kényszer(űség)ből*, *muszájból*, *véletlenségből*. Ezek kapcsán két dolog tűnhet fel: Egyrészt az, hogy bár a kényszerre vonatkozó határozók talán ésszerűen mondhatók okhatározónak, a *jószántából*, *önszántából* és *véletlenségből* okhatározóként való jellemzése már feszegeti a fogalom határait; helyesebb volna itt talán valami más jellegű körülményről beszélni. Másrészt pedig az, hogy a *kényszer(űség)ből* kivételével egyik említett okhatározó sem jólformált *-ból/-ből* ragos főnév. A *véletlenségből* töve, a *véletlenség* ugyan mindenképpen lehetséges főnév és talán adatolható is,

de legalábbis igen korlátozottan használható. A *muszájból* töve, a *muszáj* nem létezik a mai magyarban főnévként. Az *önszántából*, *jószántából* szavak pedig morfológiailag lényegében elemezhetetlenek, és megsértik azt az erős tendenciaszerű általánosítást is, hogy az elativusi okhatározók nem szoktak birtokos személyragos főnevek lenni. Mindezt összegezve, az említett esetekben megkövült, állandósult kifejezésekről van szó, amelyek az elativusi okhatározó konstrukciónak sem az eddig megismert szemantikai tulajdonságainak nem engedelmeskednek tökéletesen, sem pedig megismert formai tulajdonságainak (valamint más, a továbbiakban ismertetendő jellemzőit is megsértik). Az ebbe a csoportba tartozó szavak tehát a konstrukciónk periferiáján helyezkednek el, sőt le is szakadtak róla.

— A fentebbiekben már látott *fogadásból* elszigetelt, nagyobb szemantikai csoportba nem tartozó példának tűnik. Az elativusi okhatározó többi példájához hasonlóan nem vonzatszerűen viselkedik, és rendszerint egy cselekvés kiváltó okát nevezi meg. Bár felvethető, hogy itt célhatározói szerkezetet találunk (lásd 6. szakasz), de úgy vélem, ez nem tartható, tudniillik az ott található példákkal ellentétben nem parafrázálhatjuk ezt a határozót úgy, hogy *az a célja vele, hogy fogadjon*.

4.2. Az elativusi okhatározó formai jellemzői

Elativusi okhatározóként kizárólag névelőtlen, személyragtalan, egyes számu főnevek fordulhatnak elő: *Henrik feledékenységből* / **a feledékenységből* / **(a) feledékenységből* / **(a) feledékenységekből* nem adta fel a levelet. Ez alapján az elativusi okhatározó szemben áll az okhatározó más kifejezőeszközeivel.

Az elativusi okhatározó főneve módosítható különféle, tetszőlegesen komplex és tetszőleges számú minőségi jelzői bővítményekkel, például: *A szemléletváltást emiatt s nem tudományos becsvágyból szorgalmazzuk* (HVG). *Az emberek az iszlám iránt érzett felelősségből és nem szeretetből szavaztak* (HVG).

Sokan az állásuk elvesztésétől való félelemből és az erőteljes dohányzás elleni kampány hatására abba is hagyták a dohányzást (HVG).¹

A minőségjelzőnek nemcsak bonyolultsága, hanem szerkezete is tetszőleges lehet; amint a példák mutatják, a feje lehet melléknév (1. mondat), befejezett melléknévi igenév (2. mondat), folyamatos melléknévi igenév (3. mondat) vagy akár névutó is, például *a szülők iránti szeretetből*. Az olyan jelzői szerkezetek, amelyek az illető főnevekkel speciálisan alkothatók, módosíthatják az elativusi okhatározót is. Igen korlátozott például a *puszta*, *merő* jelzőszerű elemek előfordulása, tudniillik csak kisszámú, meghatározott jelentésű főnévvel állhatnak: *Merő / puszta véletlen / tévedés volt*. A megfelelő elativusi okhatározók öröklik a

¹ Itt és a továbbiakban HVG rövidítéssel a HVG CD-archívumra hivatkozom.

bennük szereplő főneveknek azt a speciális tulajdonságát, hogy módosíthatók ezekkel az elemekkel: *Néhány autós merő / puszta figyelmetlenségből / véletlenségből került fel az autópálya fizetős szakaszára.* (a HVG példáját felhasználva).

Mennyiség- és birtokos jelzői bővítmények kizártnak tűnnek, eltekintve egykét e tekintetben kivételesen viselkedő főnévtől. Már találkoztunk a *saját elhatározás(á)ból, szülei akaratából* példákkal. Ezek a főnevek (*elhatározás, akarat*) nemcsak hogy állhatnak birtokos jelzővel és birtokos személyragos alakban, hanem nélkülük nem is használhatók okhatározóként. Úgy tűnik, hogy ez a két főnév az elativusi okhatározói konstrukció egy altípusát képviseli, amelynek talán engedelmesskedhetnek további főnevek is. Közel áll ehhez az altípushoz mind jelentésben, mind formában a már említett, szokatlanul viselkedő *önszántából* és *jószántából*, bár itt csak birtokos személyragot találunk, birtokos jelzőt viszont nem.

Láthatjuk, hogy az elativusi okhatározó m e l l é r e n d e l h e t ő további, akár elativusi, akár más jellegű (például névutós) okhatározókkal (és egyébként más határozókkal is), valamint t a g a d h a t ő is.

4.3. Az elativusi okhatározó szemantikai jellemzői

Az alábbiakban azt járom körül, hogy a vizsgált szerkezet kiköt-e valamiféle feltételeket azzal a személlyel kapcsolatban, akinek az érzelmével vagy jellemvonásával magyarázza az állítmányban megnevezett eseményt (például hogy az utóbbi alanya legyen), illetve hogy magával az állítmánnyal szemben vannak-e bármilyen (akár grammatikai, akár szemantikai) követelmények.

Az iménti példamondatok az elativusi okhatározó értelmezése szempontjából a legjellemzőbbek: ezekben ugyanis az okhatározó a mondat c s e l e k v ő a l a n y á n a k valamely tulajdonságát nevezi meg. Ez az alany tetszőleges számú és grammatikai személyű lehet.

Bár a legjellemzőbb az ágens szerepű alany, az elativusi okhatározó n e m f e l t é t l e n ü l követeli ezt meg. Az említett mondatban, amelyben állítmányként a *felkerül* ige szerepel, az autósok nem ágensei az eseménynek, hanem akaratukon kívül történik velük az, hogy eltévednek (azaz talán leginkább patientsnek lehetne mondani őket). Az ilyen példák némileg ritkábbak, mint az ágensi alanyú mondatok, de semmiképp sem kivételesek, például *Belátták, hogy az üzlettárs nem rosszindulatból volt a kft. adósa* (HVG).

Előfordul, hogy e g y á l t a l á n n e m i s szerepel a m o n d a t b a n a z a s z e m é l y , akire az okhatározóban megnevezett érzelem vagy tulajdonság vonatkozik, például *[A párt jelöltjeinek] néhány levele „technikai hiba miatt, figyelmetlenségből” került a parlamenti postázóba* (HVG).

A személy nemcsak az alannal nem azonos, hanem a mondatban szereplő állítmány semmilyen más szereplőjével (akár kimondottal, akár kimondatlannal) sem. Az okhatározó itt egyszerűen olyan személy(ek)re vonatkozik, aki(k)nek a tevékenysége révén a postázóba kerültek a levelek. A jelek szerint az ilyen ese-

tekben a mondat grammatikai formájának igen kevés köze van ahhoz, hogy megtaláljuk az elativusi okhatározóban megnevezett tulajdonság hordozóját. Úgy tűnik, a világgal, pontosabban a szóban forgóhoz hasonló szituációkkal kapcsolatos általános tudásunk segítségével keressük meg azt a személyt, akinek a tevékenysége okozhatta az állítmányban megnevezett esemény bekövetkeztét.

Míg az előbbi példából a felhasznált korpuszban többet is találunk, vannak némileg hasonló, de szokatlanabb példák is, amelyeknek a grammatikalitása nem vitathatatlan, és amelyeket legalábbis igen esetlen fogalmazásnak minősíthetünk. A következő mondat ilyen: *? Nagyon sok külföldinek járt le a vízuma ... figyelmetlenségből, tájékozatlanságból, félelemből* (HVG).

Az okhatározók értelmezése analóg az előbbi példával. A mondat alanya, a *vízuma* világosan páciens, és az általa megnevezett tárgy nyilván nem tudja a megnevezett tulajdonságokat hordozni. Így az értelmező megkeresi azt a személyt, akinek a figyelmetlensége stb. ahhoz vezethet, hogy lejár valakinek a vízuma. Világtudásunk alapján világos, hogy ez maga a vízum tulajdonosa, azaz a mondatban megnevezett külföldiek. Mivel az interpretáció teljesen azonosan levezethető az előző mondatéval, így meglepő, hogy miért érzünk elfogadhatóságbeli különbséget közöttük. Talán a két állítmány jelentése közötti eltérés adhat erre magyarázatot: míg annak, hogy egy tárgy valahova kerül, mindig van kiváltó előzménye, tudniillik hogy valaki oda helyezi, addig egy vízum lejáráának nincs, az tulajdonképpen magától történik.

Figyelemre méltó egyébként, hogy míg a passzív, emberi szereplő nélküli történetek a példa szerint nem szerencsések elativusi okhatározóval, addig a megfelelő cselekvések tagadása (azaz meg nem történte) kiválóan megfér vele: *Nagyon sok külföldi nem újítja meg a vízumát figyelmetlenségből, tájékozatlanságból, félelemből*.

Még ha a mondat alanya emberi személy is, aki alkalmas lenne a megnevezett mentális állapot hordozására, nem törvényszerű, hogy hozzá rendeljük az elativusi okhatározó tartalmát: *Olga tévedésből / figyelmetlenségből / gondatlanságból a szomszédja levelét kapta meg*. A mondatot úgy értelmezzük, hogy nem Olga tévedett stb., hanem a levél kézbesítője. Ennek az oka nyilvánvalóan az, hogy a világgal kapcsolatos tudásunk alapján nem tudjuk összeegyeztetni a szituációval, hogy Olga bármilyen tévedése stb. ahhoz vezetne, hogy a szomszédja levelét kapja meg, ellenben jól tudjuk, hogy ilyenért nem is ritkán a posta felelős.

Másrészt úgy tűnik, hogy lehetőség szerint mindig az alanyra próbáljuk tulajdonítani az okhatározóban megnevezett tulajdonságot, még akkor is, ha volna más kézenfekvő szereplő: *Zsófit figyelmetlenségből rövidítették meg a pénztárnál*. Ez a mondat nem értelmezhető úgy, hogy Zsófi figyelmetlen volt, és ezért rövidíthették meg, hanem csak úgy, hogy a pénztáros volt figyelmetlen.

? *Az autó figyelmetlenségből ütötte el Sándort.* A mondat ugyan kissé egyetlen, de elfogadhatónak gondolom. Semmiképp nem értelmezhető úgy, hogy Sándor figyelmetlenségből nem vette észre az autót, és lelépett elé, hanem az egyetlen lehetséges értelmezése az, hogy az autóvezető volt figyelmetlen.

?? *Az ajtó figyelmetlenségből verte orrba Sándort.* Ez a mondat az előbbinél is kevésbé elfogadható. Bár az az értelmezés, hogy Sándor figyelmetlenségből beleszaladt az ajtóba, és így beverte az orrát, kézenfekvő volna, ezt mégsem tudjuk ehhez a mondathoz rendelni. Ehelyett vagy azt az abszurd értelmezést választjuk, hogy az ajtó maga volt figyelmetlen, vagy (ami végső soron az egyetlen elfogadható megoldás) azt, hogy egy meg nem nevezett személy, aki becsapta az ajtót Sándor orra előtt, volt az.

Összegezve azt találjuk tehát, hogy az elativusi okhatározó, bár rendszerint az alany valamely jellemzőjét nevezi meg, vonatkozhat az alanyon kívül más, meg nem nevezett személy tulajdonságára (mégpedig abban az esetben, ha az alany megfelelő jellemzője nem lehetne legjobb tudomásunk szerint az oka az állítmányban megnevezett eseménynek), viszont soha nem vonatkozhat a mondat tárgyaként vagy dativusi bővítményeként szereplő személy jellemzőjére. Úgy tűnik, hogy ennek oka abban kereshető, hogy milyen jellegű szerepet játszik az alany. A patiens jellegű alanyokra és a hasonló egyéb változatokra nem vonatkozhat a határozó, mégpedig bizonyára azért, mert ezek a szereplők nem lehetnek a megnevezett esemény okozói. Általánosabban tehát úgy fogalmazhatunk, hogy az okhatározó az általa módosított állítmány által megnevezett esemény okozójának a releváns tulajdonságát adja meg, függetlenül attól, hogy ő ki van-e fejezve a mondatban. Ez legalábbis akkor fennáll, ha rekonstruálható az eseménynek olyan szereplője, aki magasabban helyezkedik el a tematikus szerepek hierarchiájában, mint a kérdéses bővítmény; ellenkező esetben a tulajdonság értelmezhető patiens jellegű alanyra is, mint néhány fenti példában. Ez a magyarázat kétségtől további kidolgozást igényelne.

Végül érdemes megvizsgálni, hogy az állítmánnyal szemben támaszt-e bármi feltételt az elativusi okhatározói konstrukció. Mivel az eddigiekben többnyire az ágensszerű, valamit okozó alany tulajdonságára vonatkozott az okhatározó, így feltételezhetnénk, hogy az aktivitást kifejező, tágabb értelemben vett eseményigék állhatnak ezzel a konstrukcióval, a statikus szituációt megnevező állapotigék ellenben nem. Valóban azt találjuk ugyan, hogy eseményigékkel gyakoribb az elativusi okhatározó, de állapotigével is előfordul, például: *Az emberek származás vagy világnézet szerinti csoportját csak tudatlanságból vagy rosszindulatból lehet meglévő súlyos bajaink okozójának tekinteni* (HVG).

A tekint itt egy tartós, állandó mentális állapotot nevez meg, így jellegzetes állapotige. (Vö. a tagadott cselekvésigék fentebb említett viselkedését is, ame-

lyek szintén állapotpredikátumnak minősülnek.) Az állítmány akcióminőség szerinti hovatarozásától tehát nem függ az elativusi okhatározó használata, és más szemantikai feltételről sem tudok (azt a triviális kikötést leszámítva, hogy az állítmány kapcsolatba hozható kell hogy legyen egy ember valamely érzelmére vagy jellemvonására visszavezethető okkal).

A 2–4. szakaszokban mondottak alapján *összefoglalóan* a következő egyszerű általánosítást fogalmazhatjuk meg, kiigazítva a leíró nyelvtanokban szereplő állításokat: Amennyiben egy esemény vagy állapot okát akarjuk megnevezni, és ez az ok egy személy érzelmével vagy jellemvonásával azonosítható, akkor okhatározóként az elativusi okhatározói szerkezetet használjuk. Amennyiben nem ilyen okot akarunk megnevezni, akkor *-tól/-től* ragos vagy *miatt* névutós okhatározót használunk (amelyek választása szintén nem tetszőleges, de erre itt nincs módom kitérni). Ennek a szabálynak az érvényesülését korlátozza a lexikális *akadályozás*, valamint a más okhatározói *vonzattal* rendelkező állítmányok.

5. Az elativusi okhatározói konstrukció rokon szerkezetei

Találunk néhány névutós szerkezetet, amelyek formájuk és jelentésük alapján első pillantásra könnyen összetéveszthetők az elativusi okhatározói konstrukcióval. Ilyenek a *vmiből eredően*, *vmiből kifolyólag*, *vmiből fakadóan* névutók. Ezek a névutók úgy tűnik, nem támasztanak olyan szigorú feltételeket a főnévi vonzatukkal szemben, mint az ismertett elativusi okhatározói konstrukció, azaz nem korlátozódnak érzelmek vagy jellemvonások megnevezésére. Nehezemre esik viszont megítélni a velük alkotott példák elfogadhatóságát, ugyanis a köznyelvben gyakorlatilag soha nem használatos, a hivatalos regiszterbe tartozó vagy hivataloskodó fordulatok. Ezért nem is kísérelem meg, hogy spekuláljak a használati feltételeikről, hanem csupán a létezésüket kívántam megemlíteni.

Az elativusi okhatározóval formai szempontból rokon (tartalmilag viszont nem) a *kapásból* kifejezés is. Módhatározói funkciót hordoz, és az elativusi okhatározóhoz hasonlít (a formája mellett) abban a tekintetben is, hogy igen szabadon szerepelhet a legkülönbébb állítmányok mellett (az egyetlen feltételnek az látszik, hogy állapotváltozást fejezzenek ki).

6. A *-ból/-ből* ragos célhatározói szerkezet

Az 5. pontban említett elszigetelt kifejezéseken kívül van egy jelentősebb, viszonylag nagy és bővíthető számú lexémát érintő konstrukció is, ami hasonlít az elativusi okhatározóra, és könnyen össze is téveszthető vele. Arra, hogy nem okhatározóval, hanem valójában *célhatározóval* állunk szemben, akkor figyelhetünk fel a leginkább, ha megpróbáljuk parafrázálni a megfelelő kifejezéseket. Erre egy példát a dolgozat elején már mutattam. Az elativusi célhatározó létezését egyáltalán nem említik a magyar leíró nyelvtanok.

Az elativusi célhatározót ugyanolyan érvek alapján, amilyeneket a 3. szakaszban bemutatam, nem vonzottnak gondolom, hanem szabadd célhatározói bővítménynek, és az ilyen célhatározók kötöttségeit, grammatikai és szemantikai jellemzőit nem annyira az általuk módosított állítmányok határozzák meg, hanem az önálló elativusi célhatározói konstrukció saját jellegzetességei. Ezeket az érveket itt nem kívánom újra végigvezetni, mert a fentebbi tárgyaláshoz nem tenne sok érdekeset hozzá.

A *-ból/-ből* ragos célhatározói szerkezetekben rendszerint valamilyen ember-interakciót találunk célként megnevezve, így amint az elativusi okhatározó esetében is, a ragos főnevek példaszerű felsorolásával lehet a leghatékonyabban körülírni a szerkezetet. A következő kifejezéseket sorolom a célhatározói konstrukciók főnévi elemei közé: *jutalomból, bosszúból, büntetésből, heccből, polgárpukkasztásból, viccből, tréfából, mókából, cselből, kamuból, játékból, szemétkedésből, kitolásból/cseszésből/szúrásból* stb.

Bár a felsoroltakon kívül találunk további példákat is, az elativusi célhatározói szerkezethez illő főnevek száma mégis világosan kisebb, mint amit az okhatározói szerkezetnél találunk. Szép számmal találunk kivételeket is, amelyek szemantikailag ugyan illeszkedni látszanak a típusba, de mégsem szerepelhetnek elativusi célhatározóként. Ezeket (az okhatározó egyes kivételeivel ellentétben) lexikális akadályozással nem tudjuk magyarázni, mert nincs más idiomatikusabb kifejezőmódjuk sem, például **hazugságból, füllentésből, becsapásból, átverésből, csalásból*.

Az elativusi célhatározó egyszerűen azt fejezi ki, hogy az állítmány által kifejezett esemény alanya azért hajtja végre azt, amit az állítmány megnevez, mert az a célja vele, hogy a célhatározó által megnevezett fajta interakciót folytasson valamilyen más személyekkel. Ez nem lehet bármilyen hétköznapi interakció, például **Anita beszélgetésből szólította meg Tibort* 'az volt a célja azzal, hogy megszólította, hogy beszélgessenek'. **Tamás verekedésből lökte meg Ivánt* 'az volt a célja azzal, hogy meglökte, hogy verekedést provokáljon'. Az viszont nem világos, hogy pontosan milyen feltételeknek kell az interakciót megnevező főnévnek eleget tennie ahhoz, hogy elfogadható legyen elativusi célhatározóként. A nem komolyan gondolt, laza, játékos interakciók jellegzetesen jók ilyen szerkezetben. Egyes főnevek viszont nem illenek bele ebbe a képbe, például *jutalomból, büntetésből, bosszúból, kitolásból*. Ezek talán így rögzültek.

Míg az okhatározó értelmezésének leírása kapcsán nem triviális nehézségekkel találkozunk, a célhatározó értelmezése viszonylag egyszerű. Úgy tűnik, hogy minden esetben a cselekvő alany szándékát fejezi ki a célhatározó, soha nem más személyét (mint ahogy az okhatározónál előfordult). Amennyiben az alany nem képes cselekvésre vagy szándékra, a mondat rendszerint nem jó, de legalábbis erősen jelölt.

A *-ból/-ből* ragos célhatározói konstrukció f o r m a i oldalának jellemzői jelentős átfedést mutatnak az okhatározói konstrukcióéval. Az elativus (egyéb-ként is élő, azaz nem kifejezetten ehhez a szerkezethez kötött, nem unikális előfordulású) főnévhez kapcsolódik, amely kizárólag *n é v e l ő t l e n , s z e - m é l y r a g t a l a n é s e g y e s s z á m ú* lehet. Különbség viszont, hogy az elativusi célhatározóhoz *s e m m i l y e n j e l z ő i b ő v í t m é n y* nem járulhat, tehát minőségjelző sem, például *Ez nagy kitolás volt* rendben van, viszont: **Tamás nagy kitolásból zárta ki Györgyit az erkélyre*.

Az elativusi célhatározó ugyanúgy *k i e g é s z í t ő e l o s z l á s b a n* áll az *-ért* raggal (a célhatározó legjellemzőbb kifejezőeszközével), mint az elativusi okhatározó a *-tól/-től* raggal és a *miatt* névutóval. A célhatározó kifejezését meghatározó szabályt tehát bizonyára azzal analóg módon adhatjuk meg, mint azt a 4. szakasz végén az okhatározóval kapcsolatban tettem.

Az okhatározóhoz hasonlóan van a célhatározónak is olyan *-ból* ragos névutós változata, amely mintegy élösködik az elativusi célhatározón, és a felületes szemlélő össze is tévesztheti vele: a *céljából* névutó. A *céljából* névutós szerkezetek érdekes módon hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a névutós okhatározói szerkezetek fentebb az 5. szakaszban. Szintén viszonylag korlátlanul bármilyen tartalmú főnévhez kapcsolhatónak látszik a névutó, ellenben regiszterhez tartozás szempontjából igen kötött, tudniillik jellemző módon hivatalos jellegű vagy hivataloskodó nyelvhasználatban kerül elő.

PETHŐ GERGELY

Főfogalom vagy közös integrátor? A halmazás szemantikai jellemzésének kérdéséhez

1. A halmazás kanonikus szemantikai szempontú megközelítéseiben az egyik alapgondolat az, hogy a halmazást alkotó tagok egy úgynevezett főfogalmat fejtenek ki. Az alábbiakban ennek a tételnek az alkalmazhatóságát vizsgálom, és a felmerülő problémák kiküszöbölésére ajánlok egy újabb, számomra plauzibilisebbnek tűnő elméleti keretet.

2. Az alakzatok vizsgálatában az egyik legfontosabb magyar nyelvű szintézis, a „Kis magyar retorika” szerzői könyvüknek a „kapcsolatos halmazás”-t tárgyaló részében LAUSBERG kézikönyvének egyik részletét fordítják szó szerint, de elhagyásokkal: „Kapcsolatos halmazás az *enumeratio* (felsorolás), amelynek tagjai egy egész összehangolt részei. Az egész lehet elvont kollektív fogalom is (sok, mindenki stb.), amelyet a szerző megnevezhet, de el is hagyhat” (SZABÓ G. ZOLTÁN–SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, Kis magyar retorika. Bp., 1988. 142). LAUSBERG retorikájának erről a részéről van szó: „Die koordinierende Häufung im Kontakt (die der Geminatio in der Wiederholung und in der Synonymie entspricht) ist die Aufzählung: die Glieder der Aufzählung sind die koordinierten Teile eines Ganzen. Das (durch die Teile versinnlichte und spezifizierte) Ganze ist hierbei (je nach dem Umfang der Summe der Teile) häufig ein abstrakt-kollektiver Begriff (Vieles, Alles usw.) der selbst ausgedrückt oder weggelassen werden kann”¹ (HEINRICH LAUSBERG, Handbuch der literarischen Rhetorik I. München, 1960. 337, 669. pont).

A „Világirodalmi lexikon” *halmazás* szócikkének szerzője, O. NAGY GÁBOR (Világirodalmi lexikon IV. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Bp., 1975. 180) szerint „alárendelő halmazásnál a »halmazott« szavak, mondatrészek, tagmondatok egymáshoz viszonyítva mellérendeltek, de egyenként alárendelt viszonyban vannak a »főlérendelő« főfogalommal, így az alábbi Ady-sorokban a »rőzse-dalok« értelmező minőségjelzői az alárendelő halmazás tagjai:

¹ „A közvetlenül egymás mellett álló tagok alkotta mellérendelő halmazás (ami az ismétlésben és a szinonímiában előforduló geminatio-nak felel meg) a felsorolás: a felsorolás tagjai egy egész mellérendelt részei. A (részek által megjelenített és jellemzett) egész (a részek összegének terjedelme szerint) gyakran egy absztrakt-kollektív fogalom (sok, mindenki stb.), amely megnevezhető, de el is hagyható.”

S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak...”

Mindenekelőtt a következő kérdések, problémák merülnek fel:

a) Miképp állapítható meg a halmozás fent idézett leírásaiban fontos szerepet betöltő „főfogalom”, azaz az „egész”-et jelölő hiperonima? Talán csak a kisebb nehézség az, hogy a fölérendelt fogalmat, amelyhez viszonyítva adott esetben az ennek a részeit jelölő és a halmozást alkotó szavakat — mondatbeli szerepük szerint többnyire mondatrészeket — halmozásnak kellene minősítenünk, igen tágra és szubjektíven lehet értelmezni (mint láttuk, a fentiek szerint például ilyen fölérendelt fogalom lehet a *sok* vagy a *mindenki* is).

b) A másik és szerintem még súlyosabb gond és összeütközés az eddigi gyakorlattal² az, hogy O. NAGY fent idézett definíciója szerint az egy megnyilatkozásban szereplő és a mellérendelés fogalmi viszonyában lévő, vagyis kohiponim szavakat akkor is halmozásnak lehetne, sőt inkább: kellene minősítenünk, ha azok szintaktikai szempontból nem mellérendeltek, hiszen O. NAGY definitív jegyként a fogalmi alárendeltségről beszél, amikor azt mondja, hogy a halmozást alkotó tagok „alárendelt viszonyban vannak a »fölérendelt« főfogalommal” (ez utóbbi problémáról részletesebben lásd PETHŐ JÓZSEF, A halmozás alakzatának néhány elméleti kérdése: Nyr. 126 [2002]: 417–36).

3. A „fölérendelt fogalom”-nak a fenti szakirodalom szerint — mint láttuk — tehát olykor van nyelvi jele a mondatban, olykor nincs (vö. még például HEINRICH LAUSBERG, Elemente der literarischen Rhetorik. München. 1976.⁵ 96: „Die koordinierende Häufung ... besteht in der Diärese eines [ausgedrückten oder nicht ausgedrückten] begrifflich übergeordneten [Kollektiv-]Begriffs”³). A fogalmi viszonyok jelölésének szintaktikai variánsait figyelembe véve a mellérendelő halmozás ennek megfelelően a következő főbb típusokban írható le:

A) A szövegben szerepel a főfogalom megnevezése

a) A főfogalmat megnevező mondatrész és az alárendelt fogalmakat megnevező halmozás tagjai egy mondat egységben, szintagmatikus kapcsolatban vannak:

„Szerették, ha **szerelemi jelvényeiket**: *hajszálat, harisnyakötőket, zsebkendőket, imakönyveket, hajtűket, cipőket, zsüpponokat, gyűrűket, apró kis cédulákat, vasúti jegyeket, hervadt virágokat, szalagocskákat, emlékezetes faleveleket, fátyolokat, együtt talált patkószegeket, arcképeket, pénzdarabokat, süteménymaradványokat, kavicsokat, cigarettacsutkákat, gombokat, ingeket, könyveket, fűzőszinórokat, üres gyufaskatulyákat megőrizték a férfiak*”

(Krúdy Gyula, Szindbád ifjúsága. Bp., 1925. 8. A továbbiakban rövidítve: SZI.² [a² index arra utal, hogy ez a második ilyen című Krúdy-kötet]).

² SZABÓ G.–SZÖRÉNYI (i. m. 142) és O. NAGY GÁBOR (i. m. 180) vonatkozó példáiban a halmozás tagjai mind a mellérendelés szintaktikai viszonyában vannak, ugyanakkor a szerzők elméletben (csupán) a szemantikai mellérendeltségből indulnak ki.

³ „A mellérendelő halmozás ... [egy megnevezett vagy meg nem nevezett] fogalmilag fölérendelt [kollektív] fogalom felosztása.”

b) A felsorolás elemeit összefoglaló főfogalom megnevezését a szövegmondaton belül nem a halmozást magában foglaló mondat egység, hanem egy másik tagmondat tartalmazza:

„*Fehérruhás nők*, kezükben csipkenapernyővel (amelyet néha válluk fölött kinyitottak, midőn is mindkét kezükkel megfogták az ernyő széleit), *csipkés nyári kalapok, derékon láncok, ékszerek*: ezek voltak többnyire az **asszonyok**” (SZI.² 96).

„És eszébe jutottak *hajak, szemek, vállak és karok, amelyek az övéi voltak*” (SZI.² 136).

c) A főfogalmat megnevező mondatrész és a halmozás tagjai egy mást követő mondat egészébe kerülnek.

Az alábbi példákban a főfogalom a (sajátosan értelmezett) *szépművészet*, illetve az *(éjszakai) utazás*, az ezeknek alárendelt jelölteket megnevező halmozások tagjai külön szövegmondatban, de értelmezőszerű jelleggel alkotják a halmozást (e jelenség: a mondathasadás — BALLYNál: diszlokáció — árnyalt bemutatását lásd PÉTER MIHÁLY, A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 206–11):

„Csupán a **szépművészetek** érdekelték mindig. *Operettek, színészek, színésznők... Muzsika, dal, színház...*” (SZI.² 126).

„Szindbád férfikorában sokszor gondolt vissza az *éjszakai utazásra*. *A pirosló ablakú kis tanyaházakra, az aggodalmas arcú bakterokra és a rókák útjaira*” (SZI.² 145).

B) Hiányzik a főfogalom megnevezése

„És a *színházak, bálók, szép ruhák és tündöklő ékszerek?*” (SZI.² 102).

Szindbád azt sorolja a halmozásban, ami egykor az *élet örömeit*, a *boldogságot* jelentette Lenkének.

„a vonaton, de még azután is, gyakran gondolt *Lenkére, a kis kerti házra és a kifent bajuszú órára*” (SZI.² 103).

A hiperonima lehetne például a (Lenkénél tett) *látogatás* vagy a (Lenkénél tett látogatáson) *látottak*.

C) Nemegyszer csak a *pragmatikai jelentés* kategóriájának (vö. KIEFER FERENC, Jelentéelmélet. Bp., é. n. [2000]. 41–4) bevonásával magyarázható a halmozás tagjait egybefogó főfogalom, hiszen enélkül teljességgel logikátlanul minősülne a halmozás tagjait egyesítő egybefoglalás:

„*Az ingaóra*, amely a sarokban zengő, muzsikás hangon üti az időt, *az időjelző-házikó* a baráttal és *az elhagyott kert*, pirosló sövényével: **mindez Mácsi volt** Szindbád részére” (SZI.² 84).

Mint azt különösen az B és C típusok esetében láthatjuk, gyakran szinte megoldhatatlan nehézséget jelent a halmozás tagjait egybefogó főfogalom pontos megjelölése, illetve a fogalmi viszonyok hagyományos szemantikai alapú

értelmezése; itt most nem is beszélve azokról az esetekről, amelyekben nagyobb egységek: szintagmacsoportok, mondategységek a halmazás elemei.

4. Ezeknek a problémáknak a kezelésére az egyik lehetséges megoldás az EWALD LANG (Semantik der koordinativen Verknüpfungen. *Studia Grammatica* XIV. Berlin, 1977. 66 és passim) által bevezetett, a mellérendelés tagjai közötti viszonyok értelmezésére alkalmas fogalom: a *Gemeinsame Einordnungsinstantz* (GEI), vagyis a „közös besorolásra (közös csoportosításra) való felhívás”. Ennek KOCSÁNY PIROSKA (Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus. *NyudÉrt.* 151. sz. Bp., 2002. 103) összefoglalása nyomán így summázhatjuk a lényegét: az egymás mellé rendelt elemek között a mellérendelés révén, illetve a mellérendelést lehetővé téve, felfedezünk egy világos és értelmezhető kontrasztot. A kontraszt fogalma magában foglalja egyfelől az elkülönülést, másfelől azonban az összehasonlíthatóságot is. A GEI ilyen értelemben az integráló mozzanat a konjunktok (a mellérendelő szerkezet elemei) számára. LANG (Koordinierende Konjunktionen: *Semantik/Semantics*. Szerk. STECHOW, ARNIM VON–WUNDERLICH, DIETER. Berlin–New York. 1991. 605, idézi TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A magyar nyelv szövegtana*. Bp., 2001. 259) ennek alapján a *közös integrátor* (*Common Integrator, CI*) kategóriáját alkalmazza: „A konjunktjelentésekben reprezentált tulajdonságok, egyedek és tényállások a közös integrátor megvalósulásinstanciái. Minél pontosabban kielégítik a konjunktok a szintaktikai és szemantikai azonosságfeltételeket, annál közvetlenebb és természetesebb módon lehet levezetni közös integrátorukat, és annál kevesebb tény- és kontextusismeret szükséges a megfelelő közös integrátor megalapozásához”.

Általánosságban ennek alapján célszerűnek és elméletileg megalapozottabbnak tűnik a halmazások esetében is az összekapcsoló főfogalom, kollektív fogalom helyett közös integrátorról beszélni. Ez mindenképp plauzibilisnek tűnik azokban az esetekben, amikor egyébként csak egy olyan kevésbé informatív absztrakt-közös fölérendelt fogalmat tudnánk megjelölni, mint a *sok* vagy a *mindenki*, illetve az olyan esetekben, amikor meglehetősen nehézkes a „főfogalom” megadása (vö. például SZABÓ G.–SZÖRÉNYI, i. m. 142).

5. Engedtessek meg, hogy a fenti gondolatmenethez egy személyes befejezést fűzzek hozzá, és ebben egy *halmazossal* kívánjak az Ünnepeitnek újabb, eredményekben gazdag, szép és derűs évtizedeket: legyen élete hasonlós ahhoz a Krúdy idézte „Kánaán-beli” emberéhez,

„aki örült, mert a Nap reggel befogott szekerébe, aki *felemelt fővel, vidám lélekkel és forrásvíz-egészséggel* járt-kelt a világban, árvalányhajat tűzött a kalapjához a mezőn, és Andersen-mesebeli kedvvel nézte a gólya sétálgatását a nedves réten”! (Krúdy Gyula, *Jegyzet egy régi kalendáriumba* 1917-ben: Kánaán könyve. Bp., 1919. 60).

PETHŐ JÓZSEF

A ’szöveg’-fogalom értelmezéséről és a ’szövegség’ hordozóiról

1. Aki olvasni és beszélni/írni tud, annak arról is van fogalma, hogy mi az a valami, ami szövegnek nevezhető. Ha azonban megkíséreljük meghatározni (vagy legalább értelmezni) a *szöveg* fogalmát, a következő kérdésekre kell választ adnunk:

A) *Mit nevezünk szövegnek?* — a) Egy *fizikai* (azaz hangzó, vagy hangszalagon rögzített, illetőleg írott vagy nyomtatott) *nyelvi tárgya*-t (szemiotikai terminológiát használva: csupán egy ’jelölő’-t) vagy egy *reláció*-t (azaz ’jelölő’–’jelölt’ kapcsolatot)? b) Egy a *nyelvi rendszer* (a saussure-i értelemben vett ’langue’) vagy a *nyelvi rendszer használata* (a saussure-i értelemben vett ’parole’) elemének tekintett nyelvi képződményt? c) Egy *unimediális verbális* (azaz kizárólag hangzó vagy írott/nyomtatott lexikai elemekből álló) vagy egy *multi-mediális* (azaz a lexikai elemeken kívül más médiumokhoz tartozó elemeket — mimikát, gesztusokat, illetőleg diagrammokat, illusztrációkat — is tartalmazó) nyelvi képződményt? d) Egy *teljesen autonom* nyelvi képződményt (például Dante „Vita nuova” című művét) vagy egy *részlegesen autonomot* (például a „Vita nuova” egyes szonetteit) is? Választ kell keresnünk arra is, hogy:

B) *Mit tekintünk a ’szövegség’ hordozóinak, kritériumainak?* — Egyrészt (a) a *tényállás-együttes*, másrészt (b) a *nyelvi szövegkompozíció* szempontjából.

A szakirodalomban különféle válaszokat találunk ezekre a kérdésekre. Az én válaszaim a következők:

A) *Szövegnek nevezek* egy a) relációt kifejezésre juttató, b) nem a nyelvi rendszer (de nem is kizárólag a nyelvi rendszer használata) elemének tekintett, c) kizárólag lexikai elemekből álló, vagy azokon kívül más médiumokhoz tartozó elemeket is tartalmazó, d) teljesen vagy részlegesen autonom nyelvi képződményt.

B) A *’szövegség’ hordozóinak, kritériumainak pedig a következőket* tekintem: ez a nyelvi képződmény egy ténylegesen adott vagy egy feltételezett kommunikációs helyzetben a) egy ténylegesen adott vagy egy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető, mind hierarchikus, mind lineáris konfigurációjában összefüggő és teljes (vagy interpretatív műveletek alkalmazásával olyanná tehető) tényállás-együttest juttat kifejezésre b) kommunikatív szempontból nyelvileg jólformált (vagy interpretatív műveletek alkalmazá-

sával olyanná tehető) szövegmondatok kommunikatív szempontból nyelvileg jólformált (vagy interpretatív műveletek alkalmazásával olyanná tehető) láncában. Szeretném hangsúlyozni, hogy én a szöveg fizikai testében feltételezhetően kifejezésre jutó tényállás-együttes összefüggőségét és teljességét tartom döntő kritériumnak, és nem a szöveg nyelvi kompozíciójának tényleges kommunikatív nyelvi jólformáltságát. Ez más szóval azt jelenti, hogy a 'szövegség'-et nem tekintem egy nyelvi képződmény inherens (belső) tulajdonságának.

2. Az egyszerűség kedvéért vizsgáljuk meg itt a szövegség néhány megnyilvánulási formáját olyan kizárólag lexikai elemekből felépített és autonómnak (vagy részlegesen autonómnak) tekinthető nyelvi képződményeken, amelyek valamilyen relációt fejeznek ki.

A fentiekben megfogalmazott kritériumok alapján az alábbi példák közül a 2a–2d. szövegnek tekinthető, a 2e. azonban nem.

2a. *Árvíz!*

2b. *Kihajolni veszélyes!*

2c. *Péter ma nem ment iskolába. Nagyon rossz volt az idő.*

2d. szemiotika [gör. el.] fn *Nyelvtud. Jelekkel és jelrendszerekkel, ezek összevetésével foglalkozó tudományág. — A jeleknek az 1960-as években kialakult általános tudománya felelevenítette azt a tudományos célt, amelyet F. de Saussure a szemiológiának kijelölt: a jelek tanulmányozását a társadalmi életben. De míg Saussure előnyben részesítette a nyelv és a társadalom viszonyának vizsgálatát, a modern szemiotika (ahogy ezt C. S. Peirce nyomán értelmezik) arra törekszik, hogy tudományos eljárásai sorába felvegye, integrálja a nem nyelvészeti kifejezésmódok rendszerét is (így pl. a pikturális szemiotika nem korlátozódik a festészet elemzésére, hanem fel akarja fogni a kép terének alaki és szemantikai struktúráit is).*

(2a. egy bizonyos kommunikációs helyzetben veszélyt jelez(het), 2b. bizonyos régi stílusú vonatok ablaka alatt olvasható figyelmeztetés, 2c. két édesanya beszélgetéséből vett — részlegesen autonóm — részlet, 2d. a „Magyar Larousse Enciklopédia” szócikkből vett — részlegesen autonóm — részlet.)

2e. *Végül beleesett a patakba, s hogy meg ne fulladjon, kénytelen volt kitátani a száját, mire a hús belepottyant a vízbe. Mivel nagyon elbizakodott volt, mert az első zsákmányt könnyen szerezte, vetélytársára vetette magát, hogy megszerezze az ő zsákmányát is. Nem vette észre, hogy ez csak a vízben tükröződő képmása. Ott azonban meglátott egy másik kutyát épp akkora darab hússal a szájában, mint az övé. A patak partján loholt, foga között szorítva zsákmányát, és roppant büszke volt magára. A kutya jókora darab hústra tett szert.*

(2e. egy rövid mese, amelynek szövegmondatai azonban fordított sorrendben vannak elhelyezve, aminek következtében az ebben a fizikai szövegtestben kifejezésre juttatott tényállás-együttes lineáris elrendezése logikai-kronológiai szempontból nem elfogadható.)

3. A szövegség hordozóit (lehetséges elemi típusait) szemléltessék az alábbi — két formailag önálló összetevőből létrehozott — nyelvi képződmények. Elemzésükben nem fordítok gondot kommunikatív nyelvi megformáltságuk teljes spektrumára: szintaktikai és szemantikai relációkról szólva csupán korreferenciális szövegnyelvészeti szempontból kommentálok őket.

Lássuk először a 3a–3d. példákat:

3a. *Tegnap részt vettem egy esküvőn. A menyasszony nagyon tetszett nekem.*

A két összetevő között mind szintaktikai reláció (*részt vettem — nekem*), mind nyelvi-szemantikai (*esküvő — menyasszony*) fennáll, az összetevőkben betű szerint kifejezésre jutó két tényállás pragmatikai szempontból konvencionális módon kapcsolható össze ugyanabban a világfragmentumban. Ez utóbbi tény miatt 3a. szövegnek tekinthető.

3b. *Tegnap részt vettem egy esküvőn. Sok kisgyermekes anyát láttam.*

A két összetevő között szintaktikai reláció fenn áll (*részt vettem — láttam*), nyelvi-szemantikai nem, az összetevőkben betű szerint kifejezésre jutó két tényállás azonban pragmatikai szempontból konvencionális módon kapcsolható össze ugyanabban a világfragmentumban. Ez utóbbi tény miatt 3b. szövegnek tekinthető.

3c. *Tegnap részt vettem egy esküvőn. A menyasszony nagyon szép volt.*

A két összetevő között, nyelvi-szemantikai reláció fenn áll (*esküvő — menyasszony*), szintaktikai nem, az összetevőkben betű szerint kifejezésre jutó két tényállás azonban pragmatikai szempontból konvencionális módon kapcsolható össze ugyanabban a világfragmentumban. Ez utóbbi tény miatt 3c. szövegnek tekinthető.

3d. *Tegnap részt vettem egy esküvőn. Vannak még szerencsés fiatalok.*

A két összetevő között sem szintaktikai, sem nyelvi-szemantikai reláció nem áll fenn, az összetevőkben betű szerint kifejezésre jutó két tényállás azonban pragmatikai szempontból konvencionális módon kapcsolható össze ugyanabban a világfragmentumban. Ez utóbbi tény miatt 3d. szövegnek tekinthető.

Lássuk ezek után a 3e–3h. példákat:

3e. *Tegnap részt vettem egy esküvőn. A menyasszony számomra b^2 volt.*

A két összetevő között mind szintaktikai reláció (*részt vettem — számomra*), mind nyelvi-szemantikai (*esküvő — menyasszony*) fennáll, az összetevőkben betű szerint kifejezésre jutó két tényállás azonban pragmatikai szempontból konvencionális módon nem kapcsolható össze ugyanabban a világfragmentumban. Ez utóbbi tény miatt 3e. nem tekinthető szövegnek.

3f. *Tegnap részt vettem egy esküvőn. Sok matematikai formulát olvasok.*

A két összetevő között nyelvi-szemantikai reláció nem áll fenn, de szintaktikai igen (*részt vettem — olvasok*), az összetevőkben betű szerint kifejezésre jutó két tényállás azonban pragmatikai szempontból konvencionális módon nem

kapcsolható össze ugyanabban a világfragmentumban. Ez utóbbi tény miatt 3f. nem tekinthető szövegnek.

3g. *Tegnap részt vettem egy esküvőn. A menyasszony b^2 volt.*

A két összetevő között szintaktikai reláció nem áll fenn, de nyelvi-szemantikai igen (*esküvő — menyasszony*), az összetevőkben betű szerint kifejezésre jutó két tényállás azonban pragmatikai szempontból konvencionális módon nem kapcsolható össze ugyanabban a világfragmentumban. Ez utóbbi tény miatt 3g. nem tekinthető szövegnek.

3h. *Tegnap részt vettem egy esküvőn. A matematikai formulák szépek.*

A két összetevő között sem szintaktikai, sem nyelvi-szemantikai reláció nem áll fenn, az összetevőkben betű szerint kifejezésre jutó két tényállás pragmatikai szempontból konvencionális módon nem kapcsolható össze ugyanabban a világfragmentumban. Ez utóbbi tény miatt 3h. nem tekinthető szövegnek.

4. A választott tematika tárgyalását hasznosnak tartom az alábbi terminológiai, illetőleg metodológiai megjegyzésekkel zárni:

A *szemiotikai textológia* elméleti keretében

— szövegnyelvészeti értelemben itt használt „szintaktikai reláció” és „nyelvi szemantikai reláció” kifejezések helyett a ’konnexitás’ és ’kohézió’ szakszavakat használjuk;

— egy tényállás-együttes összefüggőségére a ’konstringencia’ szakszóval utalunk;

— mind a kohézió, mind a konstringencia minősítések alkalmazásakor az alapot az interpretátor által birtokolt sémák (tudáskeretek, illetőleg forgatókönyvek) képezik. Ha az alkalmazott sémák egyértelmű relációkat reprezentálnak, és az adott szociokulturális kontextusban a konvencionális ismeretek részét képezőnek (tezaurosztikusan szótározhatónak) tekinthetők, a kohézió minősítés, ha idioszinkratikusok, (a nem sémaszerű más idioszinkratikus feltevésekkel együtt) a konstringencia minősítés alkalmazására használhatók;

— az itt bevezetett fogalmakat (szakszavakat) használva a korreferencia-relációk halmazában különbséget tehetünk konnexitás, illetőleg kohézió által létrehozott kapcsolatokon alapuló korreferenciarelációk között; elemzendő az a kérdés, hogy célszerű-e konstringencián alapuló korreferenciarelációkat is értelmezni, s ha igen, hogyan.

PETŐFI S. JÁNOS

A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei

A víznevek a névkutatás kezdeteitől az egyik leginkább kutatott helynévfajtának számítanak mind a magyar, mind más nemzeti névtanok körében. A kitüntetett figyelem oka részben a víznevek állandóságában, nagyfokú stabilitásában keresendő: mivel a különböző álló- és még inkább a folyóvizeket jóval szélesebb nyelvhasználói körben ismerik, mint más denotátumtípusokat, nevük is nagyobb névhasználói csoportok közös névkincsének a része, ennek megfelelően jóval kevésbé változékony, átnevezéseknek még a kultúrák kicserélődésekor is jóval kevésbé van kitéve, mint a kisebb körben használt névfajták. A stabilitás másik tényezője természetesen maguknak a denotátumoknak a változatlansága: míg más denotátumfajták, mint települések, dűlők történelmi vagy birtoklástörténeti események hatására megszűnhettek, helyükön később újabbak jöhettek létre, a folyó- és állóvizek a társadalmi és kulturális változásoktól jóval függetlenebbek, denotátumként stabilak maradnak. (A kisebb vizek nevei az ilyen típusú változásoknak közismerten inkább ki vannak téve, de a patakok megnevezései között is nagy számban találunk egész Európában ősi eredetűeket, vö. ehhez SCHMID 1981: 63). Végül pedig a vízneveknek — épp az előzőekből adódó — ősisége az, ami a kutatók figyelmét erre a névtípusra irányította: egy-egy földrajzi terület víznévkinccse akár a korai írásbeli források hiányában is olyan jól felismerhető rétegzettséget mutat, melynek segítségével az adott régióban korábban beszélt nyelvekre következtethetünk, a víznévrendszer tehát az írásbeliség előtti népeségtörténet egyik legfontosabb forrása.

Kedves tanáromnak, Nyirkos István professzor úrnak tisztelgő tanulmányom megírásakor engem is a fentiekből adódó kérdések vezéreltek: milyen nyelvi (azaz morfológiai és szemantikai) képet mutatnak a Sajó mellékvizeinek ómagyar kori nevei, illetve hogyan rétegződtek egymásra a különböző kultúrák által adott víznevek ezen a vidéken. Az adatok forrásául első sorban GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának Abaúj, Borsod, Gömör és Kis-Hont vármegyékre vonatkozó része szolgált. Minthogy azonban a folyó vízrendszere átnyúlik a GYÖRFFY által fel nem dolgozott sárosi, szepesi, tornai és zempléni területekre is, ezeknek a vidékeknek a víznévi adatait ŠMILAUER „Vodopis starého Slovenska” című 1932-ben kiadott munkájából vettem át. Az utóbbi forrásból összegyűjtött névanyag szerényebb

méretű, mint a GYÖRFFY adattárából származó korpusz, mivel ŠMILAUER kevesebb oklevelet dolgozott fel, és kevés kivétellel csak az 1300 előttre datált források víznévkincsét közli. Az így összeállított adattár a Sajó vízvidékéről összesen 363 denotátum 381 nevének mintegy 1200 adatát tartalmazza. A nevek eredetének, etimológiájának vizsgálata alapján az alábbi nyelvi-kronológiai rétegeket tárhatjuk fel.

1. Magyar réteg

Az Árpád-kor vízrendszerének egyik legfiatalabb, épp ezért a legegyszerűbben megfejthető eredetű rétegét a magyar nevek alkotják. Legnagyobb részük *összetétel* jött létre, utótagjuk általában a *patak* földrajzi köznév, illetve ennek birtokos személynag formája (*pataka*), például *Aszó-patak*, *Éger-patak*, *Farkas pataka*, *Füzes-patak*, *Gyertyános pataka*, *Király pataka*, *Kis-patak*, *Kökényes pataka*, *Kőrös-patak*, *Mély pataka*, *Mogyorós-patak*, *Mohos-patak*, *Nádas-patak*, *Nagy-víz pataka*, *Ó-patak*, *Pisztrángos-patak*, *Prépost pataka*, *Rákos-patak*, *Sáros-patak*, *Sebes-patak*, *Somos-patak*, *Sós-patak*, *Száraz-patak*, *Székes-patak*, *Szilas-patak* stb. Egyéb, a denotátum fajtájára utaló földrajzi köznevek ritkábban szerepelnek a nevekben: *Éger-kút*, *Fehér-kút*, *Gyertyános kuta*, *Hárs-kút*, *Hideg-kút*, *Mogyorós-kút*, *Nagy-kút*; *Fekete-sár*, *Hideg-séd*; *Kacsa víze*; *Kietlen-aszó*; *Száraz-ér*. A fenti példák előtagja leggyakrabban a denotátum valamely tulajdonságára (nagyságára, mélységére, korára, ízére, sebességére), illetve a víz vagy a vízpart jellemző növény- vagy állatvilágára utal. Tulajdonosi viszonyt csak ritkán jelöl az előtag (*Király pataka*, *Prépost pataka*). Az előtagok morfológiai szempontból egységes képet mutatnak: legtöbbjük képzetlen vagy -s képzős melléknév, főnévi jelzőt csak a birtokosra utaló víznevek, illetve egy-egy állat- vagy növényvilágra utaló név tartalmaz.

A fentiekől mind a névadás motivációjában, mind a névtest morfológiai szerkezetében eltérő képet mutatnak a közeli településre utaló víznevek, például *Balajt pataka*, *Baski-patak*, *Bocsárd pataka*, *Bölgse-patak*, *Csákány pataka*, *Damak pataka*, *Füzi pataka*, *Gönyű pataka*, *Hilyó pataka*, *Ludna pataka*, *Martony pataka*, *Rás pataka*, *Szentkirály pataka*, *Szikszó pataka* stb. Közülük némelyik előtagja talán elsődlegesen víznév volt, mely név átvonódott a településre, víznévként pedig fajtajelölő köznévvvel egészült ki. Így képződhetett például a *Szikszó pataka* víznév, melynek bővítményi része vélhetően a *szik* és *aszó* közneveink összetétele. (A település- és víznevek viszonyához lásd BENKŐ 1947: 259–63, 1998: 148–50.) A képzett előtagú *Baski-patak*-tól eltekintve ezek a nevek mind [puszta településnév + *patak(a)*] szerkezetűek. Talán ebbe a csoportba sorolhatók egyes [puszta szn. + *patak(a)*] formájú nevek is, mint például *Brúnó pataka*, *Zakariás pataka* és talán a *Cseh pataka*, *Kellemes kuta*, *Radik pataka* víznevek is. A névtípus ritkasága, valamint a településnevek gyakori személynévi eredete alapján esetleg arra következtethetünk, hogy a víznevekben rejlő személynévek (legalábbis egy részük) településnévi vagy dülőnévi áttétellel let-

tek a víznevek részévé (hasonló módon keletkezett a fent felsoroltak közül például *Csákány pataka* < *Csákány* hn. < *Csákány* szn.).

Keletkezésüket tekintve különböznek a fentiektől azok a magyarban létrejött víznevek, melyek előtagjában szláv eredetű víznév rejlik, például *Béla-patak* (vö. szl. *belъ* 'fehér'), *Bornanó pataka* (vö. szl. **brъn-* ~ **bryn-* 'sár, mocsár'), *Kamunuska pataka*, *Kemenő-patak* (vö. szl. **kamenъ* 'kő'), *Lipóc pataka*, *Lipó pataka* (vö. szl. *lipa* 'hársfa'), *Malicska pataka* (vö. szl. **molka* 'mocsár, tócsa'), *Rudnek pataka* (vö. szl. **rudъ* 'érc'), stb. Ezek a nevek bizonyára úgy jöttek létre, hogy a szlávtság által használt víznevet a magyarság átvette és kiegészítette egy osztályjelölő köznévvvel, jelen esetben a szintén szláv eredetű *patak* földrajzi köznévvvel, illetve ennek birtokos személyragos formájával. (Az ilyen osztály–egyed viszonyt megjelenítő szerkezetekről lásd bővebben TÓTH V. 1996: 65–7.) A legutolsó névadási mozzanat alapján ezeket a neveket magyar alakulatoknak tekintjük, a szláv eredetű bővítményi részek viszont értelemszerűen mind a névadás indítékát, mind nyelvi felépítésüket tekintve megfelelnek az alább tárgyalandó szláv jövevényneveknek, bemutatásukat ennek megfelelően együttesen végzem el a szláv réteggel foglalkozó fejezetben. Itt csupán egyetlen csoportjukra térek ki részletesebben: azokra a víznévreszekre, melyekkel hasonló alakú víznév a szláv nyelvekben is kimutatható, ugyanakkor alapszavuk a magyar nyelvbe átkerült jövevénytárszóként is. Kétségtelen, hogy végső fokon szláv névadás eredményének tarthatjuk azokat a névrészeket, melyek szláv formánst tartalmaznak, például *Lászó*, mely a szl. *lazъ* 'tisztás, irtás, legelő' -*ov* képzős származéka, vö. például or. *Lazovka* vn. (BEZLAJ I, 331), le. *Lazowa*, *Lazowy* vn. (HE. 13: 135, 15: 77). Kérdéses viszont az elsődleges névadó nép a *Láz pataka* víznév előtagját illetően: a *láz* köznév hasonló jelentésben nyelvjárásainkba is átkerült (TESz.), s akár ez is lehetett a névadás alapja, ugyanakkor a szláv nyelvek vízneveiben is kimutatható formáns nélküli alakban, például szb.-hv. *Laz*, cseh *Láz* (BEZLAJ I, 331), szlk. *Laz* (HE. 13: 50). Ehhez a példához hasonlóan nem egyértelmű az elsődleges névadó nép kérdése többek között az alábbi nevek esetében: *Megye pataka*, vö. szb.-hv. *Megja*, *Međa*, *Međe*, szln. *Meja*, le. *Miedze*, *Miedza* víznevek (BEZLAJ II, 16); *Mocsolya pataka*, vö. szln. *Močila*, *Močilo*, szb.-hv. *Mòčilo*, *Močila*, cseh *Močidlo*, le. *Mocsidla* víznevek (BEZLAJ II, 27, 28); *Kabala pataka*, vö. le. *Kobyla* (ŠMILAUER 1932: 484, HE. 13: 109, 15: 65), cseh *Kobyla* (DICKEMANN I, 178), szln. *Kobila* (BEZLAJ I, 265–6) víznevek.

A magyar névadással létrejött nevek körében az összetételeknél jóval kisebb arányban találunk képzett vízneveket, mint például *Almás*, *Aranyos*, *Halas*, *Halyagos*, *Mogyorós*, *Nádas*, *Sáros*, *Sebes*, *Szartos*, továbbá *Forró*, *Hangony*, *Szekcső*, és talán a *Balog* víznév is ide sorolható. Ezek a nevek többségükben -s képzősek, a névadás indítéka pedig megegyezik a fent bemutatott összetételek előtagjában láthatókkal.

Formáns hozzáadása nélkül, j e l e n t é s b e l i névadással a Sajó vízgyűjtő területén ritkán keletkeztek víznevek. Ezek közé tartozhat a több denotátum neveként is adathozható, jelentéshasadással létrejött *Ér* és *Patak* (amelyek azonban talán csak a denotátumok közszói megjelölései), a vélhetően településnévi eredetű *Hanva*, *Kesző*, *Szilva*, a személynévre visszavezethető és talán településnévi áttétellel keletkezett *Nyésta*, *Nyest*, *Negyven* víznevek, valamint a *Pagony* víznév, ez utóbbi viszont szláv alapszóval is összefüggésbe hozható.

2. Német réteg

A mindössze négy elemet számláló fiatal réteg a szepességi szászok névadó tevékenységéhez fűződik. Az itt felsorolható nevek összetételek, aprórészüket a denotátum fajtájára utaló földrajzi köznév (a *Bach* 'patak' vagy *Seif(en)* 'kis patak, patakmeder' köznév), a bővítményi rész egy esetben a megnevezett folyóvíz alakját jelöli: *Korompa* < *Krummbach* (tkp. 'görbe patak'), a többi három (egy-egy esetben adathozható) név előtagjának etimológiája, így a mögöttük húzódó motiváció is bizonytalan: *Konseifen*, *Kochenseife*, *Walkenseife*.

3. Szláv réteg

A magyar, illetve német nevek rétege alatt a szláv szubsztrátum megnevezései húzódnak. A nevek egy részét a magyar névhasználók változatlan formában, esetleg hanghelyettesítéssel vették át (de ezek hangalakja természetesen a magyar hangtörténeti változások hatására módosulhatott, lásd *Zalatna* < szl. **Slatina*, *Varbóc* < szl. **Vrbovec*, *Tapolca* < szl. **Toplica*, *Szomolnok* < szl. **Smolnik*, *Rimóca* < szl. *Rimavica* stb.). Másik részük utóbb — mint láttuk — fajtajelölő közszóval, többnyire a *patak*-kal egészült ki. Ez utóbbiakat ugyan magyar alakulatoknak tartjuk, de a szláv réteg vízneveinek vizsgálatába — hogy arról minél teljesebb képet kapjunk — célszerű az ilyen névformák alapjául szolgáló eredeti szláv vízneveket is bevonni.

A szláv víznevek még a fentebb bemutatott magyar neveknél is egységesebb képet mutatnak: egyetlen kivételtől (*Sztára-Sztudnyica* [tkp. 'régi kút']) eltekintve egyrészesek, részben képzett, részben képzetlen közszó az alapjuk. Képzettek például a *Baraca* és *Baróc* víznevek, mely a szl. **barъ* 'mocsár' közszó -*ьць*, illetve -*овць* képzős származékai, vö. le. *Baryca*, *Barnica*, *Barycz* víznevek (ŠMILAUER 1932: 467, UDOLPH 1979: 57–66); a *Dobó* és *Dubróka* víznevek, ezek a szl. *dъbъ* 'tölgy' növénynév -*ov* és -(*r*)*овъка* képzős (képzőbokros) alakjából származtathatók, vö. *dъbrava* 'tölgyerdő' köznév, szln. *Dobrovník*, szb.-hv. *Dubrovnik* helynevek (BEZLAJ I, 142), le. *Dąbrówka* víznév (HE. 11: 40, 13: 49, 15: 32–3); a *Jamnik* víznév, mely a szl. **jama* 'árok, üreg, gödör' főnév -*nik* képzős alakjával hozhatók kapcsolatba, vö. le. *Jamnik*, szb.-hv. *Jamnik* (FNESZ. *Jamnik*, ŠMILAUER 1932: 470, DICKEMANN I, 153). Képzetlen lehet többek között a *Dárony pataka* név előzményeként szolgáló *Dáron(y)*, ennek alapja a szl. **дърънь* 'gyep' kn.; a *Helenna* víznév, ez a szl. *glina* 'agyag' vagy a szl. *glěň* 'nedvesség, sár, nyálka' köznév bizonyára szlovák megfelelőjének a származé-

ka, vö. le. *Glina*, ukr. *Hlina*, *Glinne*, szlk., cseh *Hlina*, *Hlinná* víznevek (UDOLPH 1979: 110–31, HE. 13: 66, 324, 15: 44); a *Szirna* víznév, amely pedig a szl. *srna* 'őz' állatnévből eredhet, vö. le. *Sierna*, szlk. *Srenie* víznevek (TÓTH V. 2001: 143, FNESz. *Szernye-mocsár*, ŠMILAUER 1932: 484). Korai adatok hiányában és a korai írásbeliség pontatlansága miatt a látszólag képzetlen víznevek némelyikénél felvethetjük a *-jъ* képző meglétét.

A szláv eredetű nevek a névadás indítéka szempontjából is homogén csoportot alkotnak: tövük leggyakrabban vizet (patakot, folyót, forrást, mocsarat) jelentő közszó, ide sorolható például a *Zalatna*, amely a szl. **soltъ* 'mocsár' származéka, vö. cseh, blg., szln., szb.-hv. *Slatina* víznevek (FNESz.: *Szalatnak*, ŠMILAUER 1932: 469, KISS L. 1994: 8–9, BEZLAJ II, 190); a *Vernice* víznév, ennek alapja a szl. **vir-* 'mély víz, örvény' tő lehet, vö. le. R. *Wireno*, *Veryn*, szb.-hv. *Viren* víznevek (UDOLPH 1979: 294); a *Recske* víznév a 'kis folyó' jelentésű **rěcke* kn. származéka, vö. le. *Rzeczka*, or. *Recska*, szlk. *Riečka* vízneveket (FNESz. *Recsk*, ŠMILAUER 1932: 456, UDOLPH 1979: 253, HE. 13: 219, 380, 15: 123); a *Prekupna* előzménye egy szl. *prékopa* 'árok' jelentésű közszó, vö. le. *Przykopa*, *Przekopa* (FNESz. *Kossuth-Révayfalva*, ŠMILAUER 1932: 457, HE. 11: 102, 13: 202, 15: 71, 110, 111), de hasonló jelentésű alapszóra vezethetők vissza a fent más összefüggésben már említett *Baróc*, *Baraca*, *Jamnik* víznevek is.

Viszonylag gyakoriak a növényzetre (leginkább vízparti fára) utaló víznevek is, mint például a *Verbelice pataka*, melyet TÓTH VALÉRIA a szl. *vrba* 'fűzfá' növénynévvel hoz összefüggésbe (2001: 158), vö. a szln. *Vrbljene* helynevet és az or. *Verboloca* víznevet (BEZLAJ II, 316–7), ugyanerre a töre vezethetők vissza a *Varbó pataka* és a *Varbóc* pataknevek is, vö. szb.-hv. *Vrbovac*, szln. *Vrobvec* helynevek (FNESz. *Varbóc*). Növénynévi eredetű továbbá a *Szitnyice* víznév, amelynek a szl. *sito* 'szittyó, nád' az alapja, vö. szb.-hv., or. *Sitnica* (ŠMILAUER 1932: 471, KISS L. 1994: 9, BEZLAJ II, 184). A *Monyha* víznév a **mъchъ* 'moha' növénynév *-n* képzős származéka, adatai mind a hangátvetés előtti állapotot mutatják, és ide sorolható a **jelcha* 'égerfa' különböző hangalakban fennmaradt víznévi származékai is: *Elsovica*, *Ilsuk*, *Ilsva*, *Jósva*, *Ósva*, *Olsavka*.

Az említetteknel ritkábban mutatható ki a névadásnak egyéb motivációja, mint például a víz hőfoka (*Topló*, *Tapolca*, *Teplece*, valamennyi a víz melegségére utaló **toplъ ~ teplъ* melléknévből ered), időnként kiszáradó jellege (*Szuha*, alapja a szl. **suchъ* 'száraz' melléknév), a vízpart jellemző állata (a már említett *Szirna*; a *Szinye*, ez utóbbi a szl. *svinja* 'disznó' származéka lehet, KISS LAJOS a FNESz.-ben ezzel hozza kapcsolatba a *Szinva* víznevet is).

4. Germán réteg

A Sajó vízgyűjtő területén két névvel kapcsolatban merült fel a germán eredet lehetősége: KISS LAJOS a *Hernád* és a *Boldva* folyóneveinket azoknak a germán törzseknek (talán gepidáknak) a névadó tevékenységéhez köti, melyek a III. század táján a Felső-Tisza vidékén telepedtek meg (KISS L. 1999: 172–3).

A *Hernád* nevét KISS LAJOS a német *Honrad*-féle nevek alapján az ófelnémet *hoh* 'magas' melléknév és a *rod* (*rot*) 'irtás' főnévvel hozza kapcsolatba: a víznév alapja szerint az ezek germán előzményéből létrejött 'magasan fekvő irtás' jelentésű helynév lehetett, mely átvonódott a folyóra is. Ezzel a származtatással kapcsolatban több probléma is felvethető: a germán nevek a névadás motivációját tekintve meglehetősen egysíkú képet mutatnak: a víz víz voltára, színére, ritkábban sebességére, alakjára utalnak, a víz mentén fekvő irtványföldről történő névadással a *Hernád* egyedül állna a germán víznevek rendszerében. A germán eredet lehetőségét hangtani szempontból is nehezen lehet igazolni: ahhoz, hogy a két vagy három magánhangzóval többet tartalmazó germán előzményből (a dativusi **hauhamai rutai* formából) az ófelnémet *Hanrode*, *Honrad* nevekkel összezsengő névforma váljon, a *Hernád* névének is részt kellett volna venni a német nyelv korai szakaszára jellemző magánhangzó-redukciós folyamatokban. Ehhez azonban a víznév használati körében az. i. e. I. évezred derekától az i. sz. XI. századig folyamatos német nyelvhasználatot kellene feltételeznünk.

A *Hernád* víznevet többen próbálták szláv etimonra is visszavezetni: egyrészt az ósszláv **gьrn-* 'áramló folyóvíz' tő *-adъ* képzős származékával hozták összefüggésbe, másrészt pedig egy **Gorngrad* várnevet feltételeztek a víznév mögött. Mindkét származtatást ellen többen emeltek hangtörténeti kifogást (a szláv eredeztetési kísérletek összefoglalását lásd UDOLPH 1989: 1–13). UDOLPH a folyónevet preszláv ősiségűnek (óeurópainak) gondolja, egy ie. **kseu(v)(r)-* 'simít, borotvál' tő *-n*-nel bővített variánsának tartja, melyhez *-ad* képző csatlakozhatott. A hangtörténeti szempontból precízen levezetett eredeztetés azonban szemantikai szempontból nehezen igazolható (UDOLPH, i. h.).

A *Boldva* víznevünket KISS LAJOS a német *Fulda* folyónévvel hozza etimológiai kapcsolatba. A német folyónevet korábban egy **Fuld-aha* (tkp. 'föld + víz) kiinduló szerkezetből vezették le, német vagy germán eredetet tulajdonítva neki. UDOLPH azonban amellet érvel, hogy az *-aha* utótag kiegészülés eredménye, mivel mind a folyónév, mind a településnév legkorábbi adatai utótag nélküli formára utalnak. Véleménye szerint az eredeti víznév ősi, óeurópai származású, alapja az indoeurópai **pol-*, **pel-*, **pl-* 'folyik, öntöz' tő *-t* képzős alakja (UDOLPH 1981: 95–9). Amennyiben tehát a magyar *Boldva* víznevet a német *Fuldá*-val hozzuk kapcsolatba, nagy valószínűség szerint ennek is óeurópai ősiségűnek kell lennie.

5. Óeurópai réteg

Mint a magyar nyelvterület egészén, a Sajó vízvidékén is több olyan víznévvel találkozunk, melyek sem a magyar, sem a szláv nyelvekből nem magyarázhatók, vagy pedig magyarázatuk (főként jelentéstani okokból) nem kielégítő. HANS KRAHE német nyelvtörténész és névkutató nevéhez fűződik az a felismerés, hogy az egész Európában fellelhető, a mai beszélt nyelvekből, illetve szubsztrátumokból nem magyarázható víznevek egy jelentős része rendszert alkot, még-

pedig többé-kevésbé zárt tö- és szuffixumkészletből azonos minta alapján felépülő víznevek rendszerét (KRAHE 1964). KRAHE a vízneveknek ezt az ősi csoportját óeurópai rétegnek nevezte. Az *óeurópai* terminus az indoeurópai ősnyelv és az egyes nyelvek kialakulása közötti fejlődési fokot jelzi. A magyar nyelvterületről ebbe a rétegbe sorolta a *Dráva* folyónevet, mely többek között a ném. *Drawa*, *Drawe*, litván *Drevena*, *San-dravà*, brit *Drawen* (< **Drawina*), olasz *Trinto* (< **Dravant-*) víznevekkel mutat rokonságot. Alapjuk egy indoeurópai **drougos* 'vízfolyás' köznév lehet, melyhez *-a*, *-n*, illetve *-nt* képzők társultak. Hasonló módon mutatta ki KRAHE a *Zala* és a *Száva* óeurópai eredetét is.

KRAHE tézisért WOLFGANG SCHMID korrigálta mintegy másfél évtizeddel később. Az óeurópai terminust a víznév kutatás területére korlátozta: nem nyelvtörténeti korszakot, hanem víznevek kronológiai rétegét érti alatta, mely az indoeurópai alapnyelv elemeiből épül fel, kb. i. e. 1500-tól alakult ki (de például a szláv nyelvterületen a folyamat bizonyára elhúzódott), elterjedésének határai pedig nagyjából egybeesnek a mai Európa határaival. SCHMID szerint a KRAHE által megállapított tö- és szuffixumkészletnél bővebb elemtárral kell számolnunk, mely viszont láthatóan nyelvjárási különbségeket, a Baltikum területén pedig csomópontszerű sokszínűséget mutat (SCHMID 1981).

Az általam vizsgált korpuszban jó néhány olyan víznév található, mely hangtani felépítése alapján talán ebbe a rétegbe sorolható. Mindenképpen hangsúlyozandó, hogy ezek a származtatási kísérletek csupán egy-egy lehetőséget, ötletet rejtenek: nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a KRAHE, SCHMID és követőik által a vizsgálatokba bevont indoeurópai tövek között egyszerűségük-nél fogva (általában egy vagy két mássalhangzó és egy magánhangzó kombinációi, például **el-*, **ol* 'folyik', **ser-*, **sor-* 'ua.', **ab-* 'víz, folyó', **adu-/adro-* 'ua.', **am-* 'folyómeder' stb.) szinte mindig lehet olyat találni, amely egy ismeretlen hangsor előzménye lehetett. Tovább fokozza a bizonytalanságot az is, hogy a magyar magánhangzórendszer éppen a vizsgált korban, illetve az azt megelőző írásbeliség nélküli időszakban olyan jelentős változásokon ment keresztül, amely az esetleges indoeurópai tövek azonosításának egyik jelentős kritériumát, az ún. Ablautot (azaz a tövek magánhangzó-változását) teljesen elmosta. Mindezek ellenére sem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az általam vizsgált víznévrendszer is őrzi az óeurópai réteg nyomait. Ennek kimutatásához azonban — KISS LAJOS szavaival élve — a víznevek vizsgálatakor „különös gondnal kell összegyűjteni minden lehetséges analógiát a szóban forgó területen csakúgy, mint máshol” (1999: 285).

A Sajó vízgyűjtő területén az alábbi víznevek vezethetők vissza a schmidi értelemben vett óeurópai eredetre: a fent már említett *Bódva* és *Hernád*, továbbá az *Ida*, mely az indoeurópai **ei-*, **oi-*, **i-* 'megy, siet' tö *-dh-*-val vagy *-th-*-val bővített variánsa lehet, UDOLPH ebből a töből származtatja a lengyel *Ina* folyó nevét (UDOLPH 1990: 122–6). A *Miszla* a le. *Myśla*, *Myślina* víznevekkel, ukr.

Myslovec, Mislin, Myslin, Mysliny víznevekkel kapcsolható össze, melyek tövében az indoeurópai **mūs-*, **musós* 'penész, mocsár' kn. *-l* képzős származéka rejlik (UDOLPH 1990: 167–70). A *Rima* előzménye KISS LAJOS szerint az indoeurópai **rūm-* tő, vö. lat. *rumor* 'zúgás, moraj', or. *рымонить* 'üvölt, sír' (1994: 8), és hasonló névadási indíték húzódhat a *Tarca* neve mögött is: a görög *τοπος* 'hangos, gyors, ürge' és az óind *Tārīh* 'átható, hangos' melléknevekkel állhat kapcsolatban (FNESz. *Tarca, Tarac*, KISS L. 1994: 5, TÓTH V. 2001 *Tarca*). A *Radik pataka, Radon-patak* nevek előtagjában ŠMILAUER személynevet sejt (1932: 493), sőt a *Rados pataká*-t ismeretlen eredetűnek mondja (i. m. 499). Felvethető viszont talán itt is az ősi eredet: az indoeurópai **redho-*, **rodhos* 'folyik, folyó' tő származékai közé sorolhatók az európai nevek közül a le. *Reda, Rada, Radunia, Radoń, Radońka, Radusz(k)a, Radavica* víznevek, illetve ol. *Rodano* hn., fr. *Rhone, Rhône* víznevek (UDOLPH 1990: 246–59).

Néhány víznév — a fent említett alaki egyszerűsége miatt — több rétegbe is besorolható. Mind a szláv, mind az óeurópai réteg kínál magyarázatot az *Apaka pataka* víznév előtagjára: egyrészt a szláv *opoka ~ opuka* 'szikla, márgapala' (FNESz. *Apátka*, TÓTH V. 2001: 19), másrészt egy indoeurópai **āp-* 'víz, folyó' tő származéka lehet, mint a német *Ape*, litván *Apsas* víznevek, a szláv nyelvekben a tő gyakran vett fel szláv képzőt: *Opawica, Opacz, Opaka, Opoka* formában (UDOLPH 1990: 37, 46, 325). A *Ludna (Lubna) pataka* előtagja részben a szláv **lubъ* 'háncs, kéreg' közszóból származtatható, vö. le. *Lubinka, Lubnia, Lubianka* víznevek, UDOLPH viszont az indoeurópai **leu, leuə-, lū-* tő *-b*-vel bővített variánsaként magyarázza a fenti a *Lub-* kezdetű neveket (1990: 138). A *Balog* folyó nevét esetleg a magyar *bal* szóval lehet összefüggésbe hozni (FNESz. *Balog*), de talán a le. *Bloga*, or. *Balagoe, Bolozsevka, Blozsevka*, ném. *Blag, Balje, Balge* víznevekkel, illetve az ukr. *balok* 'kiemelkedések közötti nedves hely', északném. *balge, balje* 'vizesárok, csatorna, alacsony mocsaras hely' jelentésű közszavakkal is kapcsolatban állhat. Mindezek közös előzménye az indoeurópai **bholghā-* 'duzzad, dagad' tő (UDOLPH 1979: 340, 1990: 69). A *Szartos* víznevet egyrészt a magyar rétegbe sorolhatjuk, neve talán gyakori hasmenést okozó vizére vonatkozhatott (FNESz. *Szartos*, TÓTH V. 2001: 135), másrészt viszont talán figyelembe vehetjük a fr. *Saire* < *Sara, Sarthe* < **Sarta*, illetve a sp. *Sar* < **Saros* víznevek alapjául szolgáló **ser-*, **sor-* 'folyik, áramlik' tövet is (KRAHE 1964: 40–41). A többféleképpen is származtatható nevek jelenlétét úgy is magyarázhatjuk, hogy az óeurópai névadással létrejött nevekben a szlávtság, illetve a magyarság saját nyelvének egy lexémáját vélte felfedezni. A folyamat nem ritka a nevek létrejötte és fejlődése során: a nyelvemlékes korban gyakorta érhető tetten hasonló népetimológias változás.

Az egyes rétegekhez sorolt nevek arányáról nehéz nyilatkozni. Mint többször utaltam rá, számos tényező nehezíti az egyértelmű besorolást (az alapszó nyelv-

hez kötése, az óeurópai víznévrendszerrel kapcsolatos bizonytalanságok, illetve népetimológias változások). A legtöbb nevet az utolsó névadási mozzanat (például az utótaggal történő kiegészítés) alapján feltétlenül magyar alakulatlak kell tekintenünk, ugyanakkor ezek mélyén egyes esetekben szláv, esetleg még ősi, preszláv víznevet sejtethetünk. Az itt inkább csak ötletszerűen felvetett óeurópai magyarázatokat akkor lehet majd nyugodt szívvel elfogadni vagy elvetni, ha a Kárpát-medence teljes Árpád-kori névanyaga feldolgozásra kerül, és a kutatások feltárják a korai ómagyar víznévrendszer nyelvi-kronológiai rétegeit. Rövid tanulmányomban inkább csak arra szerettem volna a figyelmet ráirányítani, hogy a ma még ismeretlen vagy bizonytalan etimológiájú víznevek gyakran nem állnak egyedül, egyikük-másikuk egy már csak nyomaiban fennmaradt ősi névrendszer tanúja lehet.

PÓCZOS RITA

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947): Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.
- BENKŐ LORÁND (1998): *Kézd.* In: *Név és történelem.* Bp. 148–50.
- BEZLAJ, FRANCE (1956–1961): *Slovenska vodna imena I–II.* Ljubljana.
- DICKENMANN, ERNST (1966): *Studien zur Hydronymie des Savsystems I–II.* 2. Aufl. Heidelberg.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp.
- HE. = *Hydronymia Europea.* Szerk. SCHMID, W. P. 1–. Wiesbaden–Stuttgart, 1985–.
- FNESz. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Bp., 1988.
- KISS LAJOS (1994): A Felvidék víznevei. *MNy.* 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1999): *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba.
- KRAHE, HANS (1964): *Unsere ältesten Flussnamen.* Wiesbaden.
- SCHMID, WOLFGANG P. (1981): Die alteuropäische Hydronymie. Stand und Aufgaben ihrer Forschung. *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge* 16: 1–12.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1932): *Vodopis starého Slovenska.* Praha–Bratislava.
- TÓTH VALÉRIA (1996): Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *MNyj.* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- UDOLPH, JÜRGEN (1979): *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven.* Heidelberg.
- UDOLPH, JÜRGEN (1981): Ex oriente lux — zu einigen germanischen Flußnamen. *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge* 16: 84–101.

- UDOLPH, JÜRGEN (1989): Zu den Flussnamen *Hornád* und *Poprád*. *Namenkundlichen Informationen* 55: 1–13.
- UDOLPH, JÜRGEN (1990): *Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alt-europäischen Hydronymie*. Heidelberg.

Újra az ómagyar helynevek mássalhangzó-torlódásairól

1. Nyirkos István professzor úr eddigi sokrétű kutatómunkája talán a hangtörténet terén hozta a legtöbb maradandó és tárgyyszerű új eredményt. Köszöntő írást ezért e témakörből készítettem el.

Egy évvel ezelőtt három összefüggő tanulmányban adtunk hírt arról a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folyó nyelvtörténeti-névtörténeti kutatásról, amelynek egy új, hangtörténeti irányú munkáját is elindítottuk (Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc, 2002). A munka alapjául szolgáló 17 Árpád-kori vármegye több mint 11 000 helynévadatát tartalmazó adatbázisról, létrejöttének körülményeiről, tartalmi jellemzőiről HOFFMANN ISTVÁN írt (i. m. 65–8), míg TÓTH VALÉRIA (i. m. 186–9) és jómagam (i. m. 155–8) az adatbázisnak a hangtörténeti kutatásokban való felhasználhatóságát mutattuk meg.

Akkori munkám során legelőször is azt vizsgáltam meg, hogy az általam gyűjtött, 1 451 torlódást tartalmazó lexémában milyen az egymás mellett álló mássalhangzók képzésmódja. E csoportosítás alapján azt találtam, hogy a torlódás első elemeként a *p e r g ö h a n g o k* (325: 22,45%) képviseltetik magukat a legnagyobb számban, ezért fent említett dolgozatomban korpuszunknak e leggyakoribb típusát vettem vizsgálat alá. Úgy gondoltam, hogy a Nyirkos tanár úr tiszteletére összeállított kötetben folytatom a korábban elkezdett vizsgálatot, mégpedig a gyakoriságát tekintve második helyen álló torlódáskezdő *r é s - h a n g o k* (283) nagyító alá helyezésével.¹

A torlódások első hangjaként szereplő réshangok között feltűnően nagy a sziszegő hangok aránya: a konzonánskapcsolatok első tagjaként az adatok egyharmadában, 95 lexémában szerepel az *sz* hang. Az *s* első hangként 73 torlódás alkotóeleme (5 alkalommal elképzelhető, hogy helyette *sz* olvasandó). Ez a két réshang együtt az összes torlódás első elemének 59,36%-át teszi ki. Gyakoriságukat meg sem közelíti a *z* első hangként való szereplése (36: 12,72%), de anyagunk egésze alapján ezt még gyakori előfordulásúnak mondhatjuk. A *zs* közepes

¹ A vizsgálat alapját adó helynévi adatbázist a tavalyi év során még egyszer ellenőriztük, s az ottani elemzéseket a lehető legpontosabbá tettük. Ebből adódik, hogy a torlódások első mássalhangzójaként bemutatott réshangok száma az előző tanulmányban említetthez képest némileg csökkent.

gyakoriságú (28: 9,9%) a *j*-vel együtt (27: 9,54%), míg a *h* ritka (17: 6%), a *v* (5: 1,76) és az *f* (2: 0,7%) elenyésző gyakoriságú első magánhangzók.

2. A vizsgálat alapját jelentő adatbázis tanúsága szerint az ómagyar kori mássalhangzó-kapcsolatokban *r é s h a n g o k* h o z legjelentősebb számban *z á r h a n g o k* (172) kapcsolódtak. Ezeket jócskán lemaradva követik a *n a z á l i s o k* (36), velük majd azonos számban vesznek részt torlódások második mássalhangzóiként a *l a t e r á l i s o k* (30) és a *r é s h a n g o k* (28), s ezektől is elmarad korpuszunkban a *p e r g ő h a n g* (9) és az *a f f r i k á t á k* (8) vizsgált helyen való megjelenése.

Feltűnően nagy tehát a régi helyneveinkben előforduló olyan lexémáknak a száma, amelyek konzonánskapcsolataiban *r é s h a n g o t z á r h a n g k ö v e t* (60,77%). Úgy tűnik, hogy ennek a torlódásfajtának a gyakorisága a magyar nyelv fejlődése során lényegesen nemigen változott, hiszen B. LŐRINCZY ÉVA „A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei” (Bp., 1979) című munkájában szintén a kiemelkedő gyakoriságú csoportba sorolta őket (447), s megjegyezte, hogy „a *r é s h a n g + z á r h a n g* kapcsolat ... a magyar msh-rendszer egészén belül feltétlenül számottevőnek ítéltető meg” (i. m. 178). A mi korpuszunkban a réshang + zárhang csoporton belül a következő előfordulási gyakoriság figyelhető meg: *st* (27), *szt* és *szd* [*szt*] (27+1), *sd* [*zsd*] és *zsd* (19+4), *sk* (11), *szk* (13), *zd* (10), *sty* (5), *ht* (5), *jk* (4), *sp* (2), *zb* (2), *zg* (2), *szk + rb* (2). Három mássalhangzó kapcsolatára is van néhány példa: *sztr* (10), *sztv* (3). Az összes többi e típusba sorolható mássalhangzó-kapcsolat csupán 1-1 előfordulással van jelen:² *h/gt*, *jd*, *jt*, *s/szk*, *s/szt*, *s/szt + jk*, *s/szt + jn*, *sk + lt*, *szp*, *szt + bn*, *szt + dny*, *szt + ln*, *szt + ncs*, *szt + ng*, *szt + nv*, *szt + rc*, *szt + rg*, *zt*, *zsgy*. Ezek között is előfordulnak hármas hangkapcsolatok: *jdv*, *stf*, *spr + ng*, *szkr*, *sztr + ng*, *s/sztr + ng*, *szt(v)*. Az *szt d* és *zsd gy* véleményem szerint csak írásban jelölt hármas torlódás lehet, ezeket két mássalhangzó összekapcsolódásaként kell inkább értelmeznünk: az első kapcsolat realizációja *zd*, a másodiké *zsgy* lehetett (a fenti statisztikában is ennek megfelelően soroltam be őket). Így a három konzonánsból álló torlódásokat tartalmazó névadatok száma összesen 25.

A fenti adatok egybevágóan B. LŐRINCZY újabb kori korpuszon végzett vizsgálatainak eredményeivel, mely szerint „A *r é s h a n g + z á r h a n g* kapcsolat, különösen a foghangok körében, jellemző és viszonylag gyakran megvalósuló hangkapcsolódási lehetőség” (i. m. 203). Az alábbiakban e leggyakoribb hangok körében kezdjük vizsgálódásunkat, s haladunk a ritkább hangok felé.

² Az adatokban szereplő /jel a szokásoknak megfelelően az esetleges variáns lehetőségét jelzi, tehát valójában olvasati bizonytalanságra utal, ami a helyesírási és etimológiai bizonytalanságokból adódik. A + jel azt mutatja, hogy a vizsgált lexémában egy további torlódás is megfigyelhető.

2.1. A fenti konszonánskapcsolatok között a legnagyobb arányban a *szt* sze-repel (36). A biztos olvasatú adatokat tekintve 27 lexémában csupán ez az egy torlódás fordul elő, 8 lexémában ezen kívül valamilyen más mássalhangzó-kapcsolat is jelen van. Feltűnő továbbá, hogy a három elemből álló 25 torlódás közül 16-ban *szt* az első két mássalhangzó, amelyhez 4-szer a *v*, 12 alkalommal pedig az *r* kapcsolódik harmadik konszonánsként. E kiemelkedő gyakoriságot azzal magyarázhatjuk, hogy az *sz* és a *t* azonos helyen képzett hangok.

A lexémák hangsorában való elhelyezkedést vizsgálva azt látjuk, hogy ez a hangkapcsolat zömmel a szó belsejében jelenik meg: az esetek legnagyobb részében, 19 alkalommal az első és második szótag határán áll, 7 lexémában a szövégen található, s 5-7 szóban szerepel a szó elején, illetve a második és harmadik szótag határán. Ha az *szt* torlódás eseteit abból a szempontból vesszük vizsgálat alá, hogy azok tulajdonnévi vagy köznévi eredetű lexémában szerepelnek-e, azt látjuk, hogy 25 esetben tulajdonnévi lexémával van dolgunk, amelyek zöme szláv eredetű (+1228/423: *Pezthina*, 1316: *Iztebna*, 1238/353: *Ztudnicha*, 1288/390/408: *Bezterche* stb.), s ahol magyar köznévi az alap, ott nagyjából fele-fele arányban találunk magyar etimológiájú elemeket (1192/374/425: *Farcas-agastou*, 1297: *Eresztewyn*, 1213/550: *Gest*, 1334: *Tyztatou*), illetve szláv eredetű jövevényszavakat (1332: *Harastbukur*, +1075/+124/+217: *Kerestur*, 1238/296–301: *Pastorreu*, 1335: *Pustaighaz*).

Az *szt*r és *szt*v hármas konszonánskapcsolat minden tekintetben hasonló arányokat mutat: 9 lexémában az első és második szótag határán, 4 adatban a szó elején, s 2 szóban a második és harmadik szótag határán fordulnak elő. Az adatok három kivételtől eltekintve tulajdonnévi lexémában vannak jelen. A lexémák etimológiai elemzése azt mutatja, hogy a szláv eredetű elemek ebben az esetben is egyértelmű túlsúlyban vannak (1243/344: *Byztricia*, +1228/383/407: *Byztra*, 1339: *Ustragatheu*, +1231/545: *Striga*; 1332: *Chazthua*, 1318: *Chestue* stb.). Megjegyzendő, hogy B. LŐRINCZY az *szt*, *szt*r típust a gyakori, az *szt*v kapcsolatot a ritka előfordulású mássalhangzó-torlódások közé sorolta (i. m. 390, 451). Egyetlen adatban szerepel a már említett *szt*d (1332–5/Pp.: *Velestd*), ám ennek realizációja a mássalhangzó-hasonulások következtében *zd* lehetett.

2.2. Nem sokkal marad el az *szt* gyakoriságától az *st* torlódás előfordulása (30): 1341/347: *Basth*, 1293: *Herestény*, 1272: *Stalus*, +?1061/272/390: *Calusta* stb. Adatainkból 27 lexémában egyértelmű a jelenléte, míg 3 szóban *s/szt* olvasatot is lehetségesnek vélhetünk (1315/339: *Stan*, [1272]/272: *Stoyk*, 1329/520: *Stahoy*n). A hasonló számú megjelenés oka az lehet, hogy a két mássalhangzó között csupán egy képzési mozzanatban van különbség. A három mássalhangzó-ból álló torlódások között egy adatban figyelhető meg egyértelmű *st* kezdés, amelyhez az *f* kapcsolódik harmadik konszonánsként (1406: *ystfan*). Egy további adatban olvasati bizonytalanság miatt *s/szt* a kezdő két mássalhangzó, amely mellett az *r* pergőhang áll a harmadik konszonáns helyén (1319: *String*).

Gyakoriság tekintetében B. LŐRINCZY mai adatokon végzett elemzése szerint az *st* torlódásfajtaát kiemelkedően gyakori típusnak találta, míg az *str* a gyakori előfordulású mássalhangzó-torlódások közé nyert besorolást (i. m. 390, 451–2). Az *stf* nem szerepel vizsgált anyagában.

Az *st* mássalhangzó-kapcsolat lexémakon belüli elhelyezkedését alapvetően a szóvégi helyzet jellemzi (12). Ez az állapot néhány esetben azzal magyarázható, hogy a helynév végén valójában *d* helynévképző áll, amelyet zöngétlenített az előtte álló *s* (1301: *Hudust*, 1256: *Fyzezth*, 1252: *Cuest*, 1213: *Janust*, 1332–5/Pp.Reg: *Nadest* stb.). BÁRCZI a *-t(i)* képző kapcsán jegyezte meg, hogy e képző egyes esetekben úgy látszik, csupán a *-d(i)* zöngétlen változata főleg *s* és *sz* után, s azt is megállapította, hogy „Gyakran az *-s* képzővel alkot bokrot: *-st(i)*.” (Szók.² 156). Lexémák belsejében, az első és második szótag határán 7, a második és harmadik szótag határán, valamint szó elején 6, illetve 5 esetben jelenik meg ez a mássalhangzó-kapcsolat. Az *st* 20 tulajdonnévi lexéma alkotóeleme.

2.3. A fentiekhez hasonló állapotot láthatunk az előbbi két torlódásfajta gyakoriságától ugyan elmaradó, de képzési helyüket illetően egymástól szintén csak egy képzési mozzanatban különböző *s* és *d* kapcsolatából létrejött *sd* (19) vizsgálatakor. Ez a hangkapcsolat azonban kikerülhetetlen problémát vet fel: a torlódást fonetikusán *zsd*-nek kell értelmeznünk,³ s ilyen értelemben ez a zöngésedési folyamat az előző pontban említett jelenség fordítottjaként értelmezhető: a *-d* képző zöngésíti az előtte álló *s* mássalhangzót: 1334: *Fyzed*, 1203/342/ 356/477: *Janosd*, 1425: *Kavasd*, 1406: *Lugasd*, 1327–347: *Nadasd* stb. Ha ezeket az adatokat együtt kezeljük a további három *zsd* kapcsolatot tartalmazó névvel (?1248>393: *Sdala*, 1317>413: *musdal*, 1320: *mesde*), e hangkapcsolat 22 helynévben figyelhető meg.

Adatainkat nézve igen szembetűnő, hogy ez a mássalhangzó-torlódás négy lexéma kivételével (ahol az első és második szótag határán található [az utóbb felsorolt három névalakban és az 1508-ból való *Kosdanfalwa* névben]) szóvégi helyzetben áll. Az ok egészen természetes: a kérdéses helynevek végén a *-d* kivétel nélkül helynévképző-funkcióban szerepel, s az előtte lévő *s* — gyakran szintén képzőként álló — mássalhangzóhoz ugyanúgy tövéghangzó nélkül kapcsolódik, ahogyan ezt már a pergő hanggal való kapcsolódásakor is megfigyelhettük. Az eredeti lexéma köznévi vagy tulajdonnévi jellegét tekintve közel azonos arányt láthatunk.

Figyelemre méltó, hogy B. LŐRINCZY monográfiájában az *sd* [*zsd*] kapcsolat meg sincs említve, amiből arra következtethetünk, hogy a mai magyar nyelvben szótári szóalakokban nem túl gyakori e hangkapcsolat. Ezeket jelentősebb számban a B. LŐRINCZYtól és általam sem vizsgált felszólító módú igealakokban ta-

³ Már korszakunkra is igaz, hogy „a zöngés mássalhangzók előtti *s* alkalmi hasonulása is teljes értékű *zs*-t eredményez.” (BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp., 1980. 82).

lálhatjuk meg, és — ahogyan itt is láttuk — a *-d* képzős helynevek is gyarapíthatták számukat.

A kérdéses mássalhangzó-torlódással összefüggésben igen figyelemre méltó BÁRCZI egy megjegyzése: „A XIII. században már nem eleven [ti. a *-t(i)* képző, illetve az *-st(i)* — R. A.], sőt közszóban és földrajzi névben általában eltűnik a *d*-nek (*-zsd*-nek) adva helyet” (i. h.). Eszerint különbség figyelhető meg a két alak kronológiai előfordulásában. E kérdésre adataink alapján azonban nem tudunk egyértelmű választ adni. Nincs igazán határozott eltérés a kétféle alak (*st* ~ *sd* [*zsd*]) időbeli megjelenése között, de elképzelhetőnek tartom, hogy egy ennél is nagyobb korpusz vizsgálata esetleg egyértelműbben alátámaszthatná BÁRCZI elgondolását, hiszen a legkorábbi alakok valóban az *st* kapcsolatot tartalmazzák (1055: *Segisti*, +?1061/272/390: *Calusta*, 1177/202–3/337: *Gastatelu*, 1213: *Janust*, 1243/335/XVII.: *Radustpotoka*). Ritkábban, de ugyanígy vannak korai adatai az *sd* [*zsd*] változatnak is (+1029/[1325k.]/399: *Segusd*, 1203/342/356/477: *Janosd*). Az utolsó adat azért is érdekes, mert csupán egy évtizednyi különbséggel ugyanazon település nevében mindkét mássalhangzó-kapcsolat megfigyelhető.

Adataink közül ki kell emelnünk a +1294/471-es datálású *mesdgye* nevet, amely látszólag az *sdgy* hármas konzonánskapcsolatot tartalmazza. Ennek realitása azonban igen kétséges, sokkal inkább a *zsd*, vagy még inkább a *zsgy* hangkapcsolat jeleként kell értelmeznünk. Ezt támaszthatják alá a lexéma több más adatunkbeli írásváltozatai (1320: *meesde*, 1323, 1326, 1334: *mesde*, 1323: *Mezde*, 1330/771: *Mesda*), illetve a szó etimológiája is (vö. TESz. II, 914 *mezsgye*).

2.4. A réshanghoz kapcsolódó zárhangok alkotta mássalhangzó-torlódások gyakorisági sorrendjében adataink szerint az *szk* típus következik: 13 lexémában van jelen (1297/358/776: *Lizka*, [1240]: *Lisco*, 1270–1284/454 *Nozkod*), ebből egyben egy másik torlódás (*rb*) is követi (1318: *Zkurbyn*), egyben pedig a pergő hanggal hármas torlódást alkot (1278: *Screbyn*). (Érdekes, hogy e két adat ugyanarra az Abaúj vármegyei településre vonatkozik, tehát a korábbi hármas torlódást a későbbi adatban két kettős mássalhangzó-kapcsolat váltja fel.)

Az itt vizsgált konzonánskapcsolat csak ritkán jelenik meg lexémák elején (3). Az esetek túlnyomó többségében a szó belsejében található, ott is inkább az első és második szótag határán (7), s csak ritkábban a második és harmadik találkozásánál (3).

Az azonban érdekes, hogy azok a szavak, amelyekben a fenti mássalhangzó-torlódás mutatkozik, kivétel nélkül tulajdonnévi értékűek. Érdemes ebben az esetben is megvizsgálni a lexémák eredetét: itt is egyértelműen a szláv nyelv szerepe látszik kiemelkedőnek (1329: *Ruzka*, 1248/326: *Zoduskafeye*, 1270/272: *Skarus*, 1324: *Wezka* stb.).

Úgy tűnik, hogy az *szk* hangkapcsolat jelentősége nyelvünkben nem sokat változott évszázadok alatt sem, hiszen a mai korpuszon végzett vizsgálat ered-

ménye is közepes gyakoriságúnak mutatja (B. LÖRINCZY, i. m. 452). Itt jegyezzük meg, hogy e két hang képzési helyét és módját tekintve távolabb áll egymástól, eltérően a korábban tárgyalt hangkapcsolatoktól.

2.5. Az előzővel majdnem azonos számban (12) vannak képviselve ómagyar kori helyneveink között azok az adatok, amelyekben az *sk* mássalhangzó-torlódás szerepel (1294–1324: *Buska*, 1291: *Miske*, 1552: *Alsoeskewlew*, 1225: *Myschouch* stb.). Ezek közül egy adatban újabb mássalhangzó-kapcsolat is feltűnik a névben (1281: *Skalch* [*Scalth*]). A konzonáns párok lexémabeli elhelyezkedéséről megállapíthatjuk, hogy adataink között egyben (a fentebb is idézettben) a szó elején, egyben a szó végén (1322>1330: *Bosk*) áll, zömmel azonban a lexéma belsejében található. A lexémák két kivételtől eltekintve (1293/323: *Pyscarus*, 1339: *Piski*) tulajdonnévi eredetűek.

A mai nyelvi anyag vizsgálata azt mutatja, hogy hangkapcsolatunk a ritka előfordulásúak közé tartozik (B. LÖRINCZY, i. m. 452). Ómagyar kori adatbázisunk azonban arra utal, hogy a régiségben ennél talán kicsit gyakoribb előfordulású lehetett: az akkori közepes gyakoriságú torlódások között tarthatjuk számon.

2.6. A réshang + zárhang alkotta konzonánskapcsolatok számát tekintve a következő hangpár a *zd*, amely 10 helynévi lexémában bukkan fel. Ezek közül 7 helynévi elemnek a végén található meg (1320: *Guzd*, 1289/293/401: *Kozd*, 1272: *Ovzd*). Néhány esetben ennek okaként a *d* korábban már említett helynévképző mivolta jelölhető meg. A képző ezekben a helynevekben is tövéghangzó nélkül kapcsolódik ([1290–95]: *Buzd*, 1214/550: *Lazd*, 1262/273: *Euzd*). Az ide tartozó nevek köznévi vagy tulajdonnévi eredetét vizsgálva vegyes képet látunk: sem az egyik, sem a másik típus nem meghatározó. A *zd* hangkapcsolat a mai magyar nyelvben is a ritkább, sőt elenyésző gyakoriságú torlódások egyike, amit az is jelez, hogy B. LÖRINCZY munkája nem is említi.

2.7. A tíz előfordulásnál ritkább torlódásfajták közül a továbbiakban a *ht* 5 adatát szeretném kiemelni, a többi részletesebb elemzését azonban csekély számuk miatt mellőzöm (számadataik a 2. pont alatt szerepelnek). A *ht* jelenlétét azért tartom figyelemre méltónak, mert kivétel nélkül olyan lexémában fordul elő, amelyben a *gt* vagy *jt* vált belőle. Ezekben az ómagyar kori *h* betű egyrészt a későbbi *j* mássalhangzó zöngétlen párját (ȝ) jelölhette: *Balajt* (1263>1332: *Balahth*), *Mirojti* ([+1000–38]/[1173–96]>412: *Myruhthy*), *Saht* út (1228: *Sohtut*), *Sejter* (1291–4: *Suhtur*); másrészt a palatoveláris zöngétlen spiráns (χ) jelölője lehetett, amely a későbbiekben *g*-ben folytatódott: *Budagd* (1318: *Bodaht*). A sajátos jelölési érték miatt hiába keressük a B. LÖRINCZY által elősorolt típusok között, ám a *jt* torlódást ott a gyakori előfordulású csoportban találjuk meg (i. m. 451).

Megjelenése szóvégen és szó belsejében egyaránt megfigyelhető. Az e torlódást tartalmazó névrész két kivétellel (*saht*, *sejter* 'sajtár') tulajdonnévi eredetű.

3. Ómagyar kori helyneveink mássalhangzó-torlódásaiban az első helyen álló *r és h* angok után gyakorisági sorrendjüket tekintve a fent leírt zárhangokat a *n* a *z* a *l* *i* *s* *o* *k* követik (36: 12,72%). Nyelvünk mai állapotában ezt a konszonánskapcsolatot a közepes gyakoriságúak között tarthatjuk számon (B. LÖRINCZY, i. m. 447). A nazálisokat közelebbről vizsgálva azt látjuk, hogy legnagyobb számban, 20 torlódásban az *n* szerepel második elemként, míg a palatális *ny* 10, az *m* pedig 7 lexéma mássalhangzó-kapcsolatának második tagja.

3.1. A *részhang* + *orrhang* konszonánskapcsolatok között korpuszunkban a *jn*, az *szn* és a *zn* hangkapcsolat azonos számú (5-5-5) előfordulással jelenik meg.

A *jn* lexémabeli helyét tekintve úgy látszik ugyanolyan eséllyel szerepelhet szó belsejében, mint szó végén (1318: *Semeyn*, 1291–4: *Zumeyn*, 1332–5/Pp.: *Zeyna*, +1075/+124/+217: *Taina*, [1093]: *Uueinic*). A kérdéses torlódás kivétel nélkül tulajdonnévi eredetű helynévben figyelhető meg. B. LÖRINCZY kutatásai szerint ma ez a torlódásfajta a közepes gyakoriságú csoportba sorolható (i. m. 452).

Az *szn* és *zn* konszonáns pár lexémabeli megjelenését vizsgálva azt látjuk, hogy kizárólag szavak belsejében fordulnak elő (1283/464: *Diznopasztorwelge*, 1449–92: *Haznos*, 1302/390: *Karaznuk*, 1327–328: *Ozna*, 1508: *Wasnosfalwa*; +1075/+124/+217: *Goznucha*, 1255: *Nyznanoupotoka*, [1237–40]–1278: *Poznan*, [1093]/XIV>393: *Pozna*, +1128/383/407: *rezna*), egyetlen kivétellel az első és második szótag határán. Köznévi vagy tulajdonnévi eredetüket tekintve feltűnő a tulajdonnévi eredetű lexémák túlsúlya: csupán két köznévi eredetűt találunk közöttük (1283/464: *Diznopasztorwelge*, 1508: *Wasnosfalwa*).

Úgy látszik, hogy az ómagyar korhoz képest nem sokat változott e kapcsolatok gyakorisága: a ritka torlódástípusok közé kell sorolnunk az ómagyar korban éppúgy, mint napjainkban, sőt B. LÖRINCZY a *zn* torlódást nem is említi meg (i. m. 452).

3.2. Az *sny* hangkapcsolat 4 idegen, tulajdonnévi eredetű helynévben jelenik meg szó belseji előfordulással (1296/346/408: *Keresna*, [1272]/272: *Riuisme*, 1295/315: *Wysniche*, 1239: *Wisna*).

3.3. A *zm* konszonánskapcsolat 3, a *zsn* 2, a *zsm* pedig csupán egy helynévi elembe van jelen. A *zm* a *Kozma* és *Kázmér* személynévi eredetű helynevekben, illetve a *dézma* (vö. TESz. I, 627 *dézsma*) lexémában található meg (1296: *Kazmer*, 1323: *Cosmahaza*, 1338: *Dezmasweulgzada*). A *zsm*, *zsn* idegen eredetű szavakban fedezhető fel (1284: *Rasnicha*, 1243/335: *Rososna*; 1332–5/Pp.: *Casmar*). Az itt felsorolt torlódások ma is a jelentéktelen számú konszonánskapcsolatok közé tartoznak.

3.4. A *részhang* + *nazális* hang kapcsolatából kialakult, korpuszunkban csupán egyetlen lexémában felbukkanó torlódások a következők: *hny* (1296: *Kyskuhna*), *jm* (1090 k.: *Weimír*), *s/szn* (+1075/+124/+217: *Lisna*), *sm* (1267/272:

Cusmeud), *sn* (1308: *Dusnuc*), *szm* (1323: *Kethkozmal*), *szny* (1281/341: *Perez-ne*), *vn* (1337: *Seunych*), *vny* (1303/329: *Zywnae*), *vn/y* (1345: *Bykscehewny-cze*), *zny* (1406: *Papbeznye*).

4. A 17 ómagyar kori megye helynévanyagából összeállított korpuszban a *r é s h a n g* + *l a t e r á l i s h a n g* egymás mellé kerülésével létrejött konzonánsskapcsolatok száma az előző csoport arányától nem marad el jelentősen (30: 10,6%). Ezt a kapcsolatot B. LŐRINCZY általában a közepes gyakorisággal megjelenő torlódások sorába illeszti, s „elég nagy számú előfordulásban, főként a keleti nyelvjárásokból” adatoz (i. m. 434, 447).

4.1. Az *e* csoportba tartozó adataink közül messze kiemelkedik az *szl* konzonánsskapcsolat előfordulási gyakorisága: 11 lexéma tartalmazza, kivétel nélkül szóbeljei helyzetben, zömmel az első és második ([1235]/350/404: *Chazlo*, 1284: *Lazlowthelwk*, 1230: *Mysloa*, 1255>373/777: *Miszloka*, 1254/367: *Ozlan*, +?1292: *Ozlaar*, 1216 Pp./225 k.: *zazlou*⁴), ritkábban a második és harmadik szótag határán (1272: *Buguzlou*, 1307: *Buruzlo*, 1219/276: *Myroslov*, 1212/397/405: *Poroslo*). A lexémák eredetüket tekintve két kivételtől eltekintve (*poroszló*, *zászló*) tulajdonnévre vezethetők vissza.

Látszólag *ssz* + *l* hangkapcsolat szerepel az 1317/371-es datálású *Myssla* adatunkban, ám a jelölés írássajátosság lehet csupán, amely *szl* ejtést takar.

A mássalhangzó-kapcsolat mai magyar nyelvben való előfordulását vizsgálva B. LŐRINCZY közepes gyakoriságúnak találta (i. m. 451). Úgy látszik, ebben a tekintetben a magyar nyelv képe az ómagyar kor óta nem változott jelentősen.

4.2. Korpuszunkban egy-egy lexéma tartalmazza szó elején, szó belsejében és szó végén a *hl* kapcsolatot (1213/550: *Hlap*, 1355: *Mehleu*, XIII. sz. köz.: *Tvhl*).

A *jl* torlódást két adatban szóbeljei, egy előfordulásban szóvégi helyzetben találjuk meg (1331: *hayluk*, 1261/271: *Wayla*; 1193: *Sumujl*).

A *zl* konzonánsskapcsolatok száma négy, amelyek közül egy mellé egy újabb torlódás is társul (1259–66/XIV.: *Bryzlice*, 1216 Pp./225 k.: *Zazlou*, [1271–90]: *Witazla*; 1600: *Zloueczti*). Láthatjuk, hogy egy példában szó elején, a másik három esetben a szó belsejében jelenik meg. Két névelemben a helyesírás bizonytalan olvasatot eredményez, ezért *z/szl* variánssal kell számolnunk (1311: *Vyzlapotoka*, 1291: *Zlathna*).

E torlódás-változatokon kívül 1-1 példa van az *sl* (1274: *Os/teluke*), *szl(y)* (1321>353: *Ozlyan*), *zsl(y)* (1220/550: *Igyhazasvisl*), *s/szl* (1311: *Vislapotoka*), *s/szl* + *mk* ([1272]/272: *Slemk*) kapcsolatokra. Figyelemre méltó az 1270/339-es

⁴ Ennek az adatnak az olvasata a helyesírási sajátosságok és az etimológiai bizonytalanság miatt kérdéses (*százló* vagy *zászló*), így a *zl* és az *szl* torlódások között egyaránt szerepelhet (vö. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 1998. 48).

datálású *Myssle* adat, amely *ss* + *ly* hangkapcsolatot mutatna, de ennek realizációja csakis *sly* lehetett. A fenti konzonánsegüttesek közül a mai magyar nyelvben B. LŐRINCZY csak a *jl*-t említi meg a közepes gyakorisággal előforduló csoportban (i. m. 452): ebből az a tanulság vonható le, hogy az ómagyar korhoz képest e torlódás gyakorisága nőtt, míg az összes többié inkább csökkent.

5. A mai magyar nyelvben az olyan mássalhangzó-torlódások, amelyekben *r é s h a n g o t r é s h a n g k ö v e t* a gyakori előfordulásúak közé tartoznak (B. LŐRINCZY, i. m. 447). Az ómagyar kori névanyag azonban nem erre utal: összesített adataink szerint ez a torlódástípus 28 (9,89%) adatával csak a negyedik helyen áll.

5.1. A réshangra következő réshang kapcsolatok között nincs igazán kiugró adatmennyiséggel képviselt típus. Az *szj* kapcsolat 3 lexémában⁵ jelenik meg: s mindenütt szóbeljei helyzetben, az első és második szótag határán (1397: *Hozywazyo*, 1317: *Azyuzartus*, +?1061/272/390: *Hozywaruk*). A már emlegetett helyesírási bizonytalanságok miatt ezeken túl két helynévi elemben kérdéses a *z/szj* olvasat (1210: *Kazia*, 1257: *Cozia*). Helyneveink alapján nem látszik jellemzőnek a tulajdonnévi vagy köznévi eredet. Az 1325/338-as datálású *Huzzyu* adat írásmódja a *hoszjú* > *hosszú* alakfejlődés lezajlása után még a régi formát mutathatja.

5.2. A *zj* konzonánpár 3 helynévi lexémában, kivétel nélkül a szó belsejében, az első és második szótag határán figyelhető meg. A három helynévből kettőnek tulajdonnévi (1290/303/479: *Luzyapathaka*, +1228/383/407: *Pezyemlaka*), egynek köznévi elem az alapja ([1192]/394: *Bozyafuka*).⁶

5.3. Az *sv* és *szv* mássalhangzó-kapcsolat 3-3 névadatban található meg. Mindkét torlódástípus — egyetlen kivétellel (1156: *Scuodou*) — az első és második szótag határán figyelhető meg. A két konzonánskapcsolatot tartalmazó lexémák között abban a tekintetben sincs különbség, hogy köznévi (1251/263/398: *Haswan*, 1222: *Usven*; 1588: *Kozwynies*) vagy tulajdonnévi (1086: *Lusua*; 1248/326: *Nozuey*, 1156: *Scuodou*) eredetűek-e: mindkét típus azonos arányban van jelen.

5.4. Szintén a ritka mássalhangzó-párok közé tartozik a *js*, amely helyneveink között csak 2 adattal képviselteti magát, s mindkét alkalommal szóvégi helyzetben jelenik meg. Megemlíthető, hogy az egyik adat alapja köznévi (1234/392: *Gonoysreuy*), a másiké tulajdonnév (1234/364: *Moys*).

⁵ Az 1323-as datálású *Tyzia* adatban az íráskép alapján esetleg szintén az *szj* hangkapcsolatot láthatnánk. A történeti adatok azonban a folyónévnek ilyen alakú olvasatát nem támogatják, így inkább írássajátságról lehet szó, ezért nem soroltam a torlódást tartalmazó adatok közé.

⁶ Az 1320-ból adatolható *Fizieschergeteg* alakját is nagyobb valószínűséggel tarthatjuk írássajátságnak, mint egy reális *zj* torlódás jelölésének, ezért ezt az adatot is figyelmen kívül kell hagynunk.

5.5. Az itt felsorolt torlódásokon kívül 1-1 példát láthatunk a *hsz* ([1237–40]: *Ohzynfolua*), *jsz* (1212/397/405: *Veyzhel*), *jv* (1302/390: *Voyuoda*), *sh* (1560: *Alzo Ezhwlw*), *sj* (1338/439: *Lasiw*), *szh* (+1228/383/407: *Pezchyna*) kapcsolatokra.

Érdemes ebben az esetben is elővenni B. LŐRINCZY „kontroll-anyagát”, hiszen az eddig tárgyalt réshang + réshang kapcsolatokból ott csupán kettő szerepel: az *sv* és az *szv* a gyakori, illetve a közepes gyakoriságú csoport tagjaként (i. m. 451). Úgy látszik, hogy napjainkra e két mássalhangzó-torlódás gyakorisága nőtt, ám az egész csoport megterheltsége nem változott az ómagyar korhoz képest.

5.6. Helynévi lexémáink között 3 olyan is található, amelyben a réshang + réshang kapcsolatot követően valamilyen más mássalhangzó is megtalálható, tehát három mássalhangzóból áll a torlódás. Két esetben a harmadik konszonáns is réshang: a *jzj* egy bizonytalan olvasatú adatban, szó belsejében van jelen (1281/364: *Peyzyamalaka*). Egyetlen adatban zárhangot találunk a harmadik konszonáns helyén: *jst* (1233/265/311: *Loysta*). A mássalhangzó-hármas itt is a lexéma belsejében áll.

6. Írásom befejező részében a kisebb arányban megjelenő első réshangos konszonánskapcsolatokat sorolom fel, hogy a rendelkezésemre álló adatanyag alapján e jelenségről a lehető legteljesebb képet adhassam.

A réshang + pergő hang 9 (3,18%), a réshang + affrikáta 8 (2,82%) lexémában figyelhető meg, s szinte minden egyes kapcsolatfajta csak egyszer bukkan fel.

6.1. A réshang + pergő hangok torlódása a következő mássalhangzó-kapcsolatokban jelenik meg: 2 névelemben láthatjuk a *zr* (1389: *Bazracahaza*, 1270/272: *Isra*) hangpárt, mindkét alkalommal a szó belsejében, tulajdonnévi alapú lexémában. A *hr* konszonánskapcsolat önmagában egyszer jelenik meg (1228: *Hrabich*), egy adatban a *cc* hosszú mássalhangzó követi (1293: *Chraccan*), de három másik lexémában utána egy újabb torlódás is megtalálható: *hr* + *sz(t)* (+1252/[1270]: *Hraz(t)hov*), *hr* + *dn* (1325: *Mezihradna*), *hr* + *tl* (1327/328/378: *Chrochloupatak*). Egy lexéma tartalmazza az *fr* + *dr* kettős torlódást (1299/369/590: *Fredrehlese*), illetve egy három mássalhangzóból álló konszonánskapcsolat is feltűnik ebben a csoportban: *jrm* (1212/397/405: *Veyrmurfuca*).

A pergő hanggal együtt szereplő réshangok alkotta torlódás típusaiból a *hr* kapcsolatot kell kiemelni: feltűnő, hogy adatai közül csupán egyben fordul elő nem szóeleji helyzetben. Ennek okát minden bizonnyal a lexémák szláv eredetében kereshetjük, hiszen ott a hasonló szókezdet nem ritka. Ha tulajdonnévi vagy köznévi eredetüket vesszük vizsgálat alá, azt látjuk, hogy egyetlen kivétellel (*haraszt*) tulajdonnév a kiindulási alapjuk. A réshang + pergő hang alkotta kon-

szonánskapcsolat a mai magyar nyelv vizsgálata alapján közepes gyakoriságúnak tekinthető (B. LŐRINCZY, i. m. 447), de ómagyar kori adatainkból inkább az tűnik ki, hogy a régiségben ennél kisebb jelentőségű volt.

6.2. A r é s h a n g + a f f r i k á t a kapcsolat az alábbi esetekben figyelhető meg: 1-1 lexéma tartalmazza a *jc* ([1009]/261: *Heyche*), *sc* (1424: *Nyscha*), *sc/cs* (1331: *Reuisce*), *scs* (1287: *Herescen*), *vc/cs* (1340: *Ryuche*) kapcsolatot, s 2 adatban fordul elő a *jcs* ([1256]–[1270]: *Boych*, 1335: *Kemeych*). E hangkapcsolatok lexémabeli előfordulását vizsgálva úgy tűnik, általában a szó-belseji helyzet jellemző, ám a *jcs* torlódás mindkét adatában szó végén áll. A kérdéses helynévi lexémák egy kivétellel (*asszony*) tulajdonnévi alapúak.

Az [1290–301]-es datálású *Barahca* adatban az íráskép alapján *hcs* torlódást tehetnénk fel, ám a lexéma ilyen adatával másutt nemigen találkozhatunk, így ez a forma minden bizonnyal elírás eredménye lehet: a *h* a [*barakcsa*] alakbeli *k* elírása lehet.

A réshang után álló affrikáta által alkotott torlódást B. LŐRINCZY a ritka megjelenésű csoportban tünteti fel (i. m. 447), arányuk tehát semmiképpen sem nőtt az ómagyar kori állapothoz képest.

RÁCZ ANITA

Az okosságról és a bölcsességről* Egy Márai-maxima mint szöveg

Márai Sándor „Füves könyv” című kötete első ízben 1943-ban jelent meg, azóta megért számos kiadást, s az író legolvasottabb művei közé tartozik. 202 rövid szöveget tartalmaz, ezek az intellektuális cselekménytelen válfajához sorolható maximák és reflexiók. Az író gondolkodására a sztoikus filozófia volt hatással, valamint nagy példaképének, Goethének hasonló művei (Goethes Werke. Kunst. Leipzig. Verlag des Bibliographisches Institut), Schopenhauer kisebb filozófiai írásai (Parerga und Paralipomena. Kleine philosophische Schriften). Márai maximáit és reflexióit értekező karakterű szépirodalmi szövegeknek tartja az irodalom (LŐRINCZY 1993: 22). A kötet összefüggő, megkomponált egész akár globális kohézióját — témáját — tekintjük: a létről, a gyarló és csodálatra méltó emberről szóló vallomás, buzdítás az egyéniség minél teljesebb kibontakoztatására; akár lineáris összefüggéseit vagy éppen formai megoldásainak — például a részszovegek címadásának — egységességét figyeljük meg. Ezt még a stílus egyéni, sajátos mivolta is erősíti (V. RAISZ 1998: 295–311).

A kötetet alkotó részszovegek — miként a lírai versek, ha ciklusba, kötetbe épülnek is be — önálló alkotásokként is teljes értékűek és érvényűek.

„Az okosságról és a bölcsességről” című, 77. számú szöveg maxima: igazságot, életelvet és tanácsot tartalmazó értékelő ítélet (KOCSÁNY 2002). Általános érvényű, generikus értelmű; a címben szereplő két fogalmat jelölő elvont főnevet összekapcsolja, a fogalmakat szembeállítja. A következőkben néhány textológiai jellemzőjét mutatom be.

A cím nyelvi formája jellegzetes: a kötetnek minden autonóm részszovege *-ról/-ről* raggal ellátott főnévi vagy névmási tagot tartalmaz, sok közülük (amint vizsgált szövegünk címe is) két elvont főnevet kapcsol össze és kötőszóval. Az így címként összekapcsolt főnevek szemantikailag némelykor egymástól távol esőnek látszanak, nem vesszük észre összefüggésüket a teljes szöveg megismerése előtt (13. *A kísértésről és a tapasztalásról* — 20. *A kényelemről és a magányosságról* — 45. *A lélekről és a hatalomról* — 71. *A szexusról és a szomorúságról* — 129. *Az ütemről és a változásról* stb.), ám a szövegekből kiderül

* Ez a dolgozat az OTKA T 34171 sz. szerződés alapján kapott támogatás segítségével készült.

sajátosan értelmezett összefüggésük. Máskor szinonimákat vagy azonos szemantikai mezőbe tartozó fogalmakat jelölnek a címek szavai (38. *A hazáról és az államról* — 91. *A hallgatásról és a hallgatókról* — 122. *Bűneinkről és a bűntudatról* — 126. *A remekműről és a tündériről* — 130. *A tapintatról és a gyöngédségről* stb.). Ilyenkor azonban rejtett különbözőségeikre vagy ellentmondásosságukra derül fény.

Ebbe az utóbbi típusba tartozik *Az okosságról és a bölcsességről* cím és címével együtt az autonóm részszöveg. Köznapi értelemben az *okos* és a *bölcs* melléknév és főnév, továbbá az *okosság* és a *bölcsesség* elvont főnévi származékaik szinonimák (SzinSz.), azaz bizonyos kontextusban egymás helyett is használhatók, bár a mindennapi szóhasználatra is helytálló, hogy az *okosság* elsősorban a gyors felfogóképességet, a fejlett értelmi képességet, a *bölcsesség* a nagy tudásnak biztos ítélőképességgel, nyugodt megfontoltsággal való egyesülésében megnyilvánuló okosságot jelenti (ÉrtSz.). Szövegünk azonban nem hasonló értelmüket, hanem szemantikai különbözőségeket hangoztatja.

Az okosságról és a bölcsességről

(A) *Az okos emberek mindig fárasztottak, kimerítettek.* (B) *Társaságukban úgy éreztem magam, mint valamilyen rosszhiszemű vizsgán.* (C) *Örökké figyel-nem kellett, mert ők is figyeltek engem, összehúzott szempillák alól, mint a vadász a vadat, vajon helyesen felelek-e okos megjegyzéseikre, elég okos vagyok-e ahhoz, hogy ők, az okosak, szóba álljanak velem?* (D) *Nem, az okosak mindig fárasztottak.* (E) *S nem is tudtam meg tőlük soha, semmi lényegeset.* (F) *Többnyire csak azt magyarázták meg, miért nem jó valami: az élet, egy ember műve, a tavasz vagy az ősz?* (G) *De azt, hogy az élet jó is, a halál természetes, az ember nem egészen reménytelen, nem mondták soha; mert okosak voltak.*

(H) *Az okosság nem bölcsesség.* (I) *Az okosság készség, idegrendszerbeli és értelmi fürgeség.* (J) *A bölcsesség az igazság, a megnyugvás, az elnézés, a tárgylagosság és beleegyezés.* (K1) *Az okos emberek soha nem bölcsek, túl izgatottak ehhez, mintegy állandóan megrészegeudnek okosságuktól;* (K2) *de a bölcsek mindig okosak is, s ugyanakkor többek ezeknél, mert nem akarnak bizonyítani semmit.* (L) *Az okosak társaságát kerüld, mert felizgatnak és végül megsértene.* (M) *A bölcsek társaságát keresd.* (N) *Az okosakkal lehet beszélni.* (O) *A bölcsekkel lehet hallgatni.*

Ha e maxima szövegfunkcióit JAKOBSON (1969: 211–57) rendszere szerint vesszük szemügyre, az emotív, konatív, referenciális és poétikai elemet egyaránt felismerhetjük benne.

Emotív, mert kifejezésre juttatja a beszélő magatartását, viszonyulását tárgyahoz, egyes szám első személyben, perszonális narrációval szól (TÁTRAI 2002) az 1–4. mondategységben; ugyancsak az emotív funkció jelenik meg a *mert okosak voltak* mondategység iróniájában. A referenciális funkció mindenekelőtt

a két összekapcsolt fogalom pontos értelmezésében nyilvánul meg: *Az okosság készség, idegrendszerbeli és értelmi fürgeség. A bölcsesség az igazság, a megnyugvás, az elnézés, a tárgyilagosság és a beleegyezés* stb.; ezeknél is fontosabb a konatív funkció, a tanító, befolyásoló szándék: a szöveg utolsó mondatai egyes szám második személyű felszólító mondatok, a szöveg mindenkihez mint egyénhez szól s egyben saját magához. E maxima értelme az egyén személyiségének kiteljesítését szolgálja, általános érvényű, mert minden embert önálló személyiségként láttat.

A poétikai funkció jelenléte, a közleményre való koncentráció, amely „a verbális művészetnek nem egyetlen, hanem csupán uralkodó, meghatározó funkciója” (JAKOBSON 1969: 221) az egész szöveg további elemzésével igazolható.

A szöveget két bekezdésre tagolja a szerző, ezeket makroszerkezeti egységeknek tartjuk (EÖRY 1999, TOLCSVAI NAGY 2002).

Az első — terjedelmesebb — bekezdés (hét mondategészből, azokon belül összesen húsz mondategységből áll) a narrátornak (talán szerencsésebb „beszélő én”-nek nevezni, nem elbeszélőnek, hiszen nem elbeszélő, hanem értekező karakterű a szöveg) az okos emberekhez való viszonyát fejtegeti. Benne az *okos* szó melléknévként (*okos emberek, okos vagyok-e, okosak voltak*) és főnévként (*ők, az okosak, az okosak*) ismétlődéses alakzat, az új kontextusokban új és új konnotációja van a szónak. E makroszerkezeti egység két mezoszerkezeti egységre bomlik (TOLCSVAI NAGY 2002); az elsőnek integráló erejű mondata, mely variált ismétlésként lezárja, keretbe foglalja e konstrukciós egységet: *az okos emberek mindig fárasztottak*. A variált ismétlés (redditio) mintegy zárójelet képez (SZABÓ-SZÖRÉNYI 1988: 136). A fent idézett mondat előtt egytagú mondatként álló *Nem* egészében utasítja el az okos — csak okos — emberekkel való érintkezést; a mezoszerkezeti egység egészére érvényes, nemcsak az öt megelőző mondatok tartalmára vonatkozik: *Nem, az okosak mindig fárasztottak*.

A második mezoszerkezeti egység *S, is* kötőszóval való kapcsolása hozzátoldó értelmet jelez. Ezt az egységet és az egész bekezdést két paralelizisztikusan szerkesztett, egymással szembeállító ellentétes viszonyban levő összetett mondat zárja le, mindkettőben kapcsolatos halmozás (enumeratio) bont ki tartalmat: mit lehetett megtudni az okosaktól — nem lényeges dolgokat —, de mi az, amit nem magyaráztak meg, ezek pedig éppen a legfontosabbak az életben: maga *az élet, a halál, az ember*.

Márai szívesen alkot szentenciákat; szokásos mikro- és mezoszerkezeti forma műveiben a szentencia zárómondatként való megjelenése a szövegegység végén. Szövegünk második makroszerkezeti egysége (második bekezdése) azonban nemcsak zárul, hanem kezdődik is szentenciózus megállapítással: *Az okosság nem bölcsesség*. E mondatban az *okosság* témaként, a *bölcsesség* rémaként értelmezhető. A tematikus progresszió úgy épül, hogy az ezt követő két — paralel szerkezetű — mondatban mindkettő témaként szerepel, s új rémák rendelődnek

hozzájuk. A rémák fokozó halmozás (climax) alakzatot alkotnak: *Az okosság [téma] készség, idegrendszerbeli és értelmi fürgeség [réma]. A bölcsesség [téma] az igazság, a megnyugvás, az elnézés, a tárgyilagosság és a belegyezés [réma]*. A két paralel mondatégsz szembeállító ellentétben áll egymással, kötőszó nem utal e logikai viszonyra (asyndeton).

A szembeállító ellentét a következőkben is folytatódik, most már *de* kötőszóval is jelezve. Szép paralelizmussal s egyben ismét kötőszó nélküli (asyndeton) szembeállító ellentéttel zárul a maxima: *Az okosak társaságát kerüld, mert felizgatnak s végül megsértene. A bölcsek társaságát keresd. Az okosakkal lehet beszélni. A bölcsekkel lehet hallgatni*. A két utóbbi mondat ismét szentencia: ezzel fejeződik be a szöveg.

A maxima szövegegységeinek logikai kapcsolódásában (amelyet kötőszó csak két helyütt jelöl), a szembeállító ellentét dominál: (Kapcsolatos viszony $\rightarrow$; kizáró ellentét $\leftrightarrow$; szembeállító ellentét $\rightarrow \leftarrow$; következtető viszony $\rightarrow$. A zárójel jelek a szerkezeti egységek határait jelzik.)

$\{[A-B-C-D]-[E \leftrightarrow (F \leftrightarrow G)]\}-\{[H \leftrightarrow (I \leftrightarrow J)]-[K1 \rightarrow \leftarrow K2]-[(L \rightarrow \leftarrow M) \rightarrow (N \rightarrow \leftarrow O)]\}$

Az okosság és a bölcsesség fogalmának, illetve az őket hordozó szóknak értelmezése szövegünkben nem különbözik lényegesen attól, amit mindannyian gondolunk, illetve ami szótári körülírásukban olvasható. Ez a maxima tehát nem cáfoló, hanem megerősítő értékelő ítélet, általános igazságot fejt ki egyéni színrel és tudatos — a poétikai funkciót beteljesítő — szerkesztéssel.

Számomra e szöveg olvasásakor a legfontosabb igazság: „*a bölcsek mindig okosak, s ugyanakkor többek is ennél*”, s mivel ezt ünnepeztünk személyére érvényesnek tartom, fogadja el tőlem köszöntésül.

V. RAISZ RÓZSA

Irodalom

- EÖRY VILMA (1999): *A szöveg makrostruktúrája*. MNyTK. 212. sz. Bp.
 JAKOBSON, ROMAN (1969): *Hang — jel — vers*. Bp.
 KOCSÁNY PIROSKA (2002): *Szöveg, szövegtípus, jelentés. A mondás mint szövegtípus*. NytudÉrt. 151. sz. Bp.
 LÖRINCZY HUBA (1993): „...személyiségnek lenni a legtöbb...”. *Márai-tanulmányok*. Szombathely.
 ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Bp., 1959–1962.
 V. RAISZ RÓZSA (1998): Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füves könyvéről. In: *Stilisztika és gyakorlat*. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp.
 SZABÓ G. ZOLTÁN–SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1988): *Kis magyar retorika*. Bp.
 SzinSz. = *Magyar szinonimaszótár*. Bp., 1978.
 TÁTRAI SZILÁRD (2002): *Az 'én' az elbeszélésben*. Bp.
 TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2002): *A magyar nyelv szövegtana*. Bp.

Vogul-osztják *por* ’frátriaelnevezés; Name einer der beiden Phatrien’

1. Minden vogul és osztják tagja egy-egy nemzetségnek és egyúttal beletartozik a két exogám frátria (*moś*, *monś-* ~ *por*) valamelyikébe. A népmesék és népmondák tanúsága szerint a *mos* frátriára a jó, okos, művelt tulajdonságok jellemzőek, ezzel szemben a *por* testesíti meg a gonosz, ostoba, műveletlen emberi vonásokat. A *moś* (*mońś-*) < **mańś* az ugor etnogenézis fontos szava. Ezen frátria tagjai alkotják az ugorság kulturálisan magasabb (mondhatnánk: előkelőbb) komponensét. Bizonyára ez volt az ugorok ősi neve: osztj. V *mańt*, I *mońt*, O *maś* ’Name der einen ostj. Phatrie; vog. T *māńcī*, AK *mōńś*, P *māńś*, Szo. *mańši* ’vogul’, KL *māńś* ’a vogulok és osztjások közös népneve; gemeinsamer Volkname der Wogulen und Ostjaken’; m. *magy-*: *magyar* ’Ungar’ (UEW).

A másik frátria, a *por* valamely északkeurázsiai halász-vadász törzs neve lehetett. Erre utalhat az amerikanoid antropológiai (csukcs) típus előfordulása a voguloknál és az osztjokoknál. (Az obi-ugor nemzetségi rendszerre vonatkozóan lásd CSERNYECOV 1949, STEINITZ 1980: 92–107.) A továbbiakban a *por* frátriánév etimológiájáról szólok. Az ide vonatkozó nyelvi adatok: vog. (CSERNYECOV–CSERNYECOVA 1936) *por mahum* ’фратрия пор’, (MUNKÁCSI–KÁLMÁN) É KL *por* ’a vogulok egyik nemzetségének neve; Name einer wog. Sippe’; osztj. (DEWOS 1195–1196) V Vj. Trj. Ko. Kr. C *pār-*, Ni. Serk. Kaz. Szin. *pōr-*, O *pār-* ’Name einer der beiden Phatrien, in denen die nordostj. exogamen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind’. — A vog. *por* esetleg az osztjából való átvétellel (STEINITZ, DEWOS, i. h.).

2. Véleményem szerint az obi-ugor **par* egy ős- vagy óiráni **para* ’távoli, idegen, ellenséges; fern, fremd, Fremder, Feind’ alak átvétele lehet, vö. óind *pārah* ’ferner, jenseitig, früher, später, fremd, feindlich’, aw. *para-* ’später, entfernter, höher’, ném. *fern* stb. (MAYRHOFER 2: 214–5). Jelentéstani szempontból tehát ’idegen, ellenség; fremd, Fremder, Feind’ → ’frátriaelnevezés; Name einer (ursprünglich fremden) Phatrie’. — Hasonló jelentésváltozás mehetett végbe a következő szócsaládban is: **orja* ’Sklave’ FP → finn *orja* ’Sklave, Sklavin’ stb.? < (korai) ősárja: óind. *ārya-* ’Arier’ stb. (UEW 721). A FP-ben a következő jelentésváltozás mehetett végbe: ’arischer Fremdling (aus dem Süden)’ → ’?Gast’ → ’Sklave, Diener’ → ’Verwandte(r) (durch die Ehe)’.

3. MUNKÁCSI (1910: 0287–0288) és rá való hivatkozással STEINITZ is (1980: 99) megjegyzik, hogy a votjakok a cseremiszeket *por* elnevezéssel illetik: (MUNKÁCSI) Sz. K *por* 'cseremis; Tscheremisse', (Wichm.–Korh.) G M J MU Uf. *por* 'Tscheremisse (M J MU, Uf.)', 'Knallen des Frostes (G)', *por-vožo* (bei den Südwotjaken) 'ein böser Wassergeist' (vielleicht zu *por*¹). A votj. *por* ősspermi **pōr* (< előpermi **pār*) alakra vezethető vissza. Ez viszont egy ó- vagy közép-iráni **para* (> **pārā*) alakból származhat. Jelentése ugyancsak 'idegen, ellenség; fremd, Fremder, Feind' lehetett.¹

RÉDEI KÁROLY

Irodalom

- CERNYECOV, V. N. (1949): *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez*. Bp.
- CERNYECOV, V. N. – CERNYECOVA, I. JA. (1936) = ЧЕРНЕЦОВ, В.Н.–ЧЕРНЕЦОВА, И. Я.: Краткий маньсийско–русский словарь. Москва–Ленинград.
- GULYA JÁNOS (2003): Szélgjegyzetek az indoeurópai–finnugor kutatásokhoz. In: *Permistica et Uralica. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére*. Fenno-Ugrica Pázmániensia I. Piliscsaba. 79–82.
- MAYRHOFER, MANFRED (1963): *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Heidelberg.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1910): *Vogul népköltési gyűjtemény*. II. kötet, 2. füzet. Bp.
- MUNKÁCSI BERNÁT–KÁLMÁN BÉLA (1986): *Wogulisches Wörterbuch*. Bp.
- RÉDEI, KÁROLY (1986): *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten*. Wien.
- STEINITZ, WOLFGANG (1938/1980): *Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien*. Ostjakologische Arbeiten IV. Bp.

¹ Idézet GULYÁTÓL: „a finn-permi **o* egy (ős)iráni **o*-állapotot, míg az ugor **a* egy (ős)iráni **a*-s forrást reprezentál” (2003: 82). Ez a megfogalmazás valóban „nem több, mint nyelvészíróasztal mellett született spekuláció” (i. m. 80). Az idézet rész veleméig téves: az indoeurópai (iráni) vokalizmus egyik alaptézise az, hogy az ieur. **ē/ě*, **ō/ō*, **ā/ā* triász az árjában egybeesett (*ā*, *ā*), következőképpen az ősiráni, óiráni, középíráni, újíráni folytatóiban az indoeurópai vokálisok helyén csupán egyetlen, kettős kvantitású magánhangzóval (*ā* és *ā*) — majd megrövidülve **a* (> *ā*) vokállissal — lehet számolni (RÉDEI 1986: 22).

A Szalkai Glosszák hangállapotának jellemzése*

1. A Szalkai Kódexben — mely Sárospatakon keletkezett latin nyelvű iskolás könyv — Szalkai László nevű kisdíák, a későbbi esztergomi érsek, tanára, Kisvárdai János magyarázatait követve a sorok közé vagy a lap szélére különböző magyar nyelvű magyarázatokat jegyzett fel. Ezek a magyarázatok néha egyetlen szót, máskor szószerkezetet vagy mondattöréseket jelentenek. Az 1489–1490 között leírt szövegeket tartalmazó füzeteket MÉSZÁROS ISTVÁN szerint csak később kötötték egybe, ám a füzetek egybefűzése nem követte a szövegek másolásának időrendi sorrendjét (vö. 1972: 15).

Hogy e kódexnek ismerjük a szerzőjét s a szerző születési helyét, az annak köszönhető, hogy a kisdíák Szalkai az egyes fejezetek végére odaírta a nevét: per me *Ladislaum de Zalka*, per me *Laslonem de zalka*, per me *Ladislaum de Mathezalca*, per me *L de Z* (fölötte: *Ladislaus Zalka*), *Laslo deak Zalkay* (i. m. 13–14).

A később nagyívű karriert befutott Szalkai László születési évét ugyan nem ismerjük pontosan, csupán következtetni tudunk rá, de azt tudjuk, hogy hova való. Így a róla elnevezett Szalkai Kódex azon ritka nyelvemlékeink közé tartozik, amelynek ismert a keletkezési helye, sőt a lejegyzőjének a szülőhelye is, ezért ez a nyelvemlékünk nagy biztonsággal az északkeleti nyelvjáráshoz köthető. A nyelvtörténeti könyvek gyakran idézik mint az északkeleti nyelvterületre jellemző nyelvi emléket. Ennek tipikus ismertetőjeleként általában az *i*-zést szokás kiemelni (vö. BENKŐ 1957: 75, BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 52).

Az *i*-zés természetesen a legszembevetőbb hangtani jelenség ebben a szövegben, de mellette az északkeleti nyelvjárás számos egyéb ismertetőjegye is kimutatható. A Szalkai László latin nyelvű kódexében fennmaradt magyar nyelvű bejegyzések hangállapotának jellemzőit SZAMOTA ISTVÁN kiadása alapján rendszerezzük a továbbiakban (1895: 425–9).

2. A glosszák hangállapotának jellemzése

2.1. A magánhangzók jellemzői

2.1.1. A nyíltabb – zártabb hangviszony

a) A zárt *i*-zés

* A tanulmány az OTKA T 032868. sz. pályázatának támogatásával készült.

A glosszákbán előforduló magyar szavakban az *i*-zés minden hangtani helyzetben megtalálható a mai köznyelvi *é* helyén.

Szó elején, hangsúlyos helyzetben: *ydesb, ydeszaw, ydessiget, ykes, yktelen, yletedre, ynek, yneknek, yrdemleny, ysak, fylthe, firphy, firynek, kipbely, kyselethi, kyztetisith, mylsighyt, myltosagh, myne, bemyne, myrgewel, nygyzamw, niphnek, nyzyse, rythy, rytek, sypsyghe, tytemynyth* (28).

Hangsúlytalan szótagban is előfordul, toldalék előtti helyzetben: *bezydedeth, bezydewel, zemyrem, termysete, tórtynethywel* (5).

Képzőkben: *-és* (deverbális nomen): *intysit, intysiucl, yóvissire, kerdysek, kyztetisith, kw̃sedyswel, menűtyswel, nyzyse, vetekediseketh, vetysyt, zõnghyzytwl* (11); *-ék* (deverbális nomen): *jatikochoth, maradikot* (2); *-ély* (talán névszóképző, vö. TESz.): *kevylsygh* (1); *-ék* (talán névszóképző, vö. TESz.): *vydik* (1); *-mény* (deverbális nomen): *vetemynek* (1); *-mény* (denominális nomen): *tytemynyth* (1); *-ség* (denominális nomen): *mylsighyt, belendessyghyt, felesyghe, felesyghenek, felesyged, felsyghe, kerekisneg, kevylsygh, mevetsygh, mylsighyt, sypsyghe* (11); *-vén* (határozói igenévképző): *emeluyn, eregythwyn, kw̃zodwin, vetekedvin* (4).

Személyjelekben és esetragokban: egyes szám 3. személyű birtokos személyjelben: *belyth, firynek, intysiucl, intysit, ystenyth, yóvissire, mylsighyht, õsinech, rezyben, sekybe, zeryt, serybe, terwynywel, tórtynethyuel, tytemynyth, zõnghyzytwl* (17); esetragban: *kyppen* (1).

Hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, valamint a különböző képzőkben összesen 83 esetben találunk *i*-t, amely azonban rövid vagy hosszú magánhangzó egyaránt lehet, de az időtartamát az írásjel hiánya miatt e nyelvemlékben sem tudjuk megkülönböztetni.

b) A nyílt *e*-zés (*é*-zés)

Az *i*-zés valamennyi lehetséges esetét áttekintve kiderül, hogy a szavak lejegyzője nem minden alkalommal élt vele. Lényegesen ritkábban használta a nyíltabb magánhangzót tartalmazó alakokat, mint a zártabb, *i*-s alakokat.

Hangsúlyos helyzetben (itt a leggyakoribb): *eghnek, en, ertelme, fenes, kerdysek, lezen, nepek, remolwen, sekybe* (9).

Hangsúlytalan helyzetben is előfordul: *elmek, kemen, kemenkedek, kerestyen, remelteteth* (5).

Képzőkben: *-ék* (deverbális nomen): *maradek* (1); *-él* (deverbális nomen): *ketel* (1); *-és* (deverbális nomen): *vetelkedessel* (1); *-ség* (denominális nomen): *kevylsegwel* (1); *-vén* (határozói igenév): *zerezwen* (2-szer) (1).

Az elbeszélő múlt alanyi ikés ragozású egyes szám harmadik személyében: *-ék: kemenkedek, kovethkezek* (2).

Birtokos személyjelekben (toldalék előtt): *-é: bezydewel, myrghewel, testeth, tówewel* (4).

Szalkai tehát sokkal gyakrabban használta az *i*-ző alakokat (83), mint a nem *i*-zőket (26), sőt olykor ingadozást is megfigyelhetünk egy-egy szó használatában, hiszen három olyan szó (*kewylsegwel* — *kevylsygh*, *maradeka* — *maradica*, *nepek* — *niphnec*) akad a glosszában, amelyeket *é*-ző és *i*-ző alakban egyaránt leírt, illetve hét szóban együtt van jelen az *é*-zés és az *i*-zés (*bezydewel*, *kerdysek*, *kewylsegwel*, *myrghewel*, *rezyben*, *sekyben*, *termyseth*). Az *i*-ző alakok azonban lényeges túlsúlyban vannak az *é*-zőkkel szemben, s míg 12 olyan szó található a szövegben, amelyekben minden lehetséges esetben előfordul az *i*-zés, csupán egy olyan, amelyben következetesen *é*-t használ: *kemenkedek*.

BÁRCZI szerint a mohácsi véiszt megelőző időszakban, tehát az ómagyar kor végén az írók tudatában már ott lappang a nyelvi helyesség vagy helytelenség fogalma. Drágffy János végrendelete kapcsán éppen a Szalkaiéhoz hasonló példát idéz BÁRCZI, mivel az *i*-ző nyelvjárásterületről származó Drágffy nádor emelkedett hangulatú végrendeletében kezdetben nyoma sincs az *i*-zésnek, majd később, talán figyelme lanyhultával (akár ő írta e sorokat, akár a deákja), már nem ügyelt annyira a számára idegen nyelvi formák, azaz az *é*-zés használatára (1975: 188–9). Míg a nádor írásában valószínűleg a királyi kancellária egységesítésre való törekvése érvényesülhetett, addig Szalkai nyelvhasználatában talán a korabeli iskola egységesítő hatását érhetjük tetten.

A Szalkai Glosszákra jellemző helyzet, azaz az *i*-zés túlnyomó többsége az olykor előforduló *é*-zéssel szemben egyébként még egy évszázaddal később is jellemző az északkeleti nyelvjárásban, többek között a Szatmár megyei Kölcse község nyelvében (lásd PAPP 1959: 64–7).

c) *ö* ~ *ü* szembenállás

A felső nyelvállású labiális *ü* hang és a középső nyelvállású *ö* hang esetében sokkal kevésbé tapasztalható olyan fokú eltérés, mint az előző hangpár, az *i* és *é* esetében. Csupán két szóban fordult elő a mai köznyelvinél nyíltabb alak: *bòtò-keth*, *remòl*.

d) *o* ~ *u* szembenállás

A többes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakokban is találunk nyíltabb magánhangzót: *zorgalmatossagok*, *magokot*. Ez a jelenség ugyan kisebb mértékűnek látszik, mint amit PAPP tapasztalt a XV. századi kölcei nyelvben (i. m. 67–8), de ez esetünkben valószínűleg a glosszák természetével is magyarázható, hiszen nem összefüggő, folyamatos szövegből valók az adatok, következésképpen a birtokos személyjeles névszók előfordulása is esetleges és szórványos.

e) *a* ~ *o* szembenállás

Hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban csupán szórványosnak mondható ez a jelenség: *hartyagnak*, *alkatott*. Az *-s* melléknévképző előtt, az *aranyas* szóban viszont háromszor is előfordul az *o* helyén a nyíltabb *a* hang. Ugyanezt a szót

PAPP is említi Kölce község XV. századi nyelvjárásának egyik eseteként, de nem tartja jellemzőnek e jelenséget a nyelvi rendszer egészében (i. m. 69).

A többes szám harmadik személyű birtokos személyjelet követő *-t* tárgyrag előtt az alsó nyelvválású *a* hang helyén egy fokkal zártabb hang, az *o* áll: *magokot, holtakoth, jatikochoth*.

Ez a jelenség még a következő évszázadban is tapasztalható szórványosan Kölce nyelvjárásában (i. m. 69).

2.1.2. Labiális – illabiális hangviszony

a) *ë ~ ö* szembenállás

A szavakban gyenge eltérés érzékelhető az illabiális magánhangzók javára az *ë ~ ö* viszonylatában, főleg hangsúlyos szótagban: *beueltetett, feld, gyetry, ker-nyel, eregythwen, terleyteth, terwynywel*. Szórványosabban hangsúlytalan szótagban is előfordul ez a jelenség: *pyspeky, idesb*. Előfordul az is, hogy hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban is illabiális magánhangzót találunk a mai labiális helyén: *ekernek, weres*.

PAPP LÁSZLÓ a XVI. századi kölcei nyelvet tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy az ott előforduló három *e*-ző példa a mai *ö* helyén nem meggyőző az olvasatát illetően, de egyébként sem tekinthetők lényegesen illabiális állapot vetületének (i. m. 60). Ezzel szemben az *ö* adatainál mintegy száz évvel korábbi Szalkai Glosszákból az általa tapasztaltnál erősebb a hajlam az illabiális *ë*-nek az *ö* hang rovására való használatára.

b) *ö ~ e (ë)* szembenállás

A szavakban inkább az illabiális tendencia érvényesül, mégis akad példa a labiális *ö*-re az illabiális *e* helyén hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban is: *bòtòketh, tyzen kettòd*.

c) *é ~ ö* szembenállás

Csupán egy olyan alak szerepel a szavak között, ahol a labiális *ö* helyén illabiális *é* áll: *mehgyeze*.

d) *i ~ ü* szembenállás

Az illabiális *i* csupán kétszer fordul elő a labiális *ü* helyén. Hangsúlyos szótagban a *pyspeky* szóban, valamint a főnévi igenév többes szám első személyű birtokos személyjeles alakjában, a *vakmeròkòdninch* szóban.

e) *ü ~ i* szembenállás

Az előzővel ellentétes tendencia: a labiális magánhangzó az illabiális helyén szintén nem jellemző a Szalkai Glosszák szavaira: *hwth, wgekeztek*.

PAPP LÁSZLÓ XVI. századi kölcei szövegeiben három *i*-ző alak áll szemben három *ü*-zővel (i. m. 61). Az általa felsorolt három *ü*-ző alak között szintén ott van a Szalkainál is szereplő *hüt* szó, amely valószínűleg erősen tartotta magát a XVI. században is. A labiális–illabiális hangviszony Szalkai glosszáiban a XV.

század végén is már hasonlóképpen alakul, mint amit PAPP LÁSZLÓ tapasztalt az általa kutatott szatmári település mintegy fél évszázaddal későbbi nyelvében, azaz olyan csekély az eltérés a maihoz viszonyítva a XV. század végén ugyanúgy, mint a XVI. században, hogy e hangviszony egyensúlyát csaknem olyan harmonikusnak tarthatjuk, mint a később köznyelvire emelkedett változatban (i. m. 61).

2.1.3. A magánhangzók i d ő t a r t a m a

A hosszú magánhangzókat a szövegben nem jelölték, így ezek meglétére csak következtetni lehetne, ezért itt ezzel nem foglalkozunk.

2.2. A m á s s a l h a n g z ó k jellemzői

2.2.1. A mássalhangzók m i n ő s é g i v á l t o z á s a i

a) A palatalizáció megléte és hiánya

Palatális mássalhangzók. A szövegben érzékelhető a palatalizáció megléte az *l ~ ly* esetében, amit írásban is jelölnek: *folyo, folyasath, folya, ily, olyha*. A *fol-lyik* ige származékai, valamint az *ily, oly* mutatónévmás, mely igen sokszor ismétlődik, minden esetben *-ly*-os alakban fordul elő.

Palatális és depalatális alakok váltakozása. Ugyanaz a szó előfordulhat palatális és depalatális mássalhangzóval is, ami e szavakban a még ingadozó nyelvhasználatra utal: *ly ~ l: kiraly ~ kiralnak és kiralne, helyekről ~ helyth* (mennyei kereksignek *helyth*); *ny ~ n: assonyokath ~ assonnak*.

Depalatális alakok. A szavak egy részében depalatális tendencia is tapasztalható, mivel a palatalizáció talán még csak néhány szóra terjedt ki teljes egészében, a többiben vagy ingadozás vagy depalatális alak található, ami arra utal, hogy a XV. század végén a palatalizáció még nem ment végbe teljesen: *l ~ ly: navalg, kewylsygh, mylsighyt; n ~ ny: ennyglen, ennyre, fenes* (hold), *kemenkedek, lean, menűtyswel, navalg, nylik, terwynywel*.

b) A β intervokális helyzetben kiesik

Az ómagyar kor korai szakaszában már tapasztalható jelenség, mely szerint a β intervokális helyzetben kiesik, még mindig jellemző a XV. század végén is: *műelkedetith, new, new*.

A *w*-nek a Szalkai Glosszában általában *-u, -ü* vagy *-v* a hangértéke. A *new* szóban a *w* az *-ü* melléknévképzőt jelöli. A *név* szó 3. személyű birtokos személyragos alakjában csupán egy alkalommal található meg a *-v*, mely valószínűleg hiátustöltő szerepében áll: *neve*. BENKŐ szerint — bár pontosan nehéz meghatározni — a hiátusos formák inkább a szélső nyelvjárásterületekre, így a keletire és a nyugatira voltak jellemzők az ómagyar korban. A hiátusos formák kitöltése nagyobb mértékben a XIV. századtól indul meg (i. m. 78).

c) Összeolvadás

A *j*-nek más mássalhangzóval való összeolvadása a palatalizációt erősíti. Adataink közül csupán két szóban figyelhető meg: a *t + j > tty* összeolvadás a

bogarostattya szóban, és az *-ojt* igeképzőnek a felszólító módjellel való összeolvadása *-ojcs* hangkapcsolattá, miközben a *t* kiesik: *hoozoyczad*.

A Szalkai Glosszák más szavaiban — ahol ma végbemegy az összeolvadás — ez a hangváltozás még nem következett be: *meghaddj*, *haborgatya*, *furdogalya*. Az utóbbi két szóban az *-y* a *-j* hangot is jelölheti, de lehet a *-ty* vagy a *-ly* része is rövid mássalhangzóként intervokális helyzetben, és ebben a hangtani helyzetben ez is lehetséges, hiszen rövid mássalhangzók ekkor még előfordulhatnak két magánhangzó közötti helyzetben.

d) Asszimiláció

Képzés helye szerinti asszimiláció csupán egy szóban érvényesül a glosszákban, amikor az *-nb* > *-mb* változás bekövetkezik az *ymban* szóban.

A zöngéesség szerinti asszimiláció zöngétlenedésként található meg adatainkban szó belsejében és szóhatáron egyaránt: *z + s* > *ss*: *ygassagnak*; *g + h* > *hh*: *meh holtakoth*, *mech hatalmazandich* és *d + t* > *tt*: *vetekettek*, *fogattatot*.

Két mássalhangzó asszimilációja teljes hasonulást is eredményezhet. A Szalkai Glosszákban ez a következő esetekben fordul elő. Ha az *szt* mássalhangzókapcsolathoz *j* járul, *-ssz* lesz belőle: *egybezerkezzwnk*; az *az* mutató névmáshoz mássalhangzóval kezdődő toldalék járul, bekövetkezik a teljes hasonulás: *accorron*; ha a mássalhangzóra végződő szóhoz a *-vá* translativuszi rag járul: *ozloppa*; ha a mássalhangzóra végződő szóhoz *-val*, *-vel* rag járul: *vetekedessel*, *saruatocal*.

e) Nem megy végbe az asszimiláció

Nincs zöngéesség szerinti asszimiláció. Nem következett be a zöngésedés a *kazdagultattot* szóban, pedig a szó zöngés szókezdő magánhangzójára már 1380-ból is van adat (vö. TESZ).

Bizonyos *-val*, *-vel* ragos alakokban nem jött létre a teljes hasonulás: *Zorgalmatossagval*, *menűtyswel*, *serwel*, *agyakwal*, *thagokwal*. BENKŐ éppen a Szalkai Glosszák adataival alátámasztva azt tartja, hogy a *-val*, *-vel* ragos alakok inkább a keleti és északi nyelvjárásokra voltak jellemzők (i. m. 80).

f) Spirantizáció

Egyetlen szó írása tanúskodik arról, hogy az *-ly* spirantizációja már megindult, bár az egyedül álló példa arról tanúskodik, hogy még elég szórványos lehetett (*heyekre*) ez a hangtani jelenség.

2.2.2. A mássalhangzók m e n n y i s é g i v á l t o z á s a i

a) Mássalhangzónyúlás

A mássalhangzónyúlás erősen érvényesülő tendenciának látszik, amelynek következtében a mai nyelvhasználatnak megfelelő hosszú mássalhangzókat találjuk a szavak egy részében szó belsejében vagy szó végén, más szavakban viszont akkor is hosszú mássalhangzót találunk, amikor a mai nyelvben rövid mássalhangzó áll a szóban.

A maival egyező alakok (szó belseji nyúlás): *azzonnak, bantottat, bossvalla-sa, ennyghlen, ennyre, ynnen, kellemethes*; szó végi nyúlás: *beueltetett, ess, alatt, megh vtaltatott*.

A maitól eltérő alakok (szó belseji nyúlás): *assu, gyalaztattnod, yelennen, kirallyat, rezzet, rezzethi, socca, urassaghit, vtanna*.

A *gyalaztattnod* alak azért is figyelemre méltó, mert mássalhangzó melletti helyzetben nehéz volna hosszú mássalhangzót ejteni. A szóban jelölt hosszú mássalhangzó a mássalhangzónyúlás tendenciájának erőteljes voltára utalhat.

Szó végi nyúlás: nincs olyan szó, ahol szó végén olyankor lenne hosszú mássalhangzó, amikor a mai magyar nyelvben nincs.

b) Mássalhangzó-rövidülés

Ez a jelenség a mássalhangzók körében főleg szóvégi helyzetben figyelhető meg. Mint a nyúlás vizsgálatok láthattuk — ha kisebb számban is, de — már megtalálható szó végén a hosszú mássalhangzó, ami arra utal, hogy a X. század végén a szó belsejében megindult mássalhangzónyúlás áttért a szó végi helyzetre is, de ez inkább csak kibontakozóban lévő folyamat lehetett a XV. században.

A mai hosszú mássalhangzó helyén álló rövid mássalhangzó meglétének két oka lehet: a) a mássalhangzót még nem érte el a nyúlás, b) három mássalhangzó találkozásakor egy mássalhangzó kiesik.

Szó végi rövid mássalhangzó: *alath, alkatoth, bantatototh, eleztyb, fel magastatototh, fogattatot, kazdagultattot, melleth, miath, myath, remelteteth, terleyteth, valaztoth, vetteteth*.

Szó végi helyzetben elsősorban a múlt idő jele, a befejezett melléknévi ige-név képzője és a névutók lokatívuszi *-t*-je nem nyúlt még meg a XV. században.

A szó végi hosszú mássalhangzó a következő, mássalhangzóval kezdődő szó miatt is megrövidülhet: *has fanak*.

Szó belseji helyzetben ritka a mai használattól eltérő rövid mássalhangzó: *menyre*.

Hogy csupán egyetlen példa akadt a szó belseji rövid mássalhangzóra, annak az lehet a magyarázata, hogy a szó belseji nyúlás már nagyjából megtörtént, s legfeljebb egy-egy kivétel akad, de az is lehet, hogy csak helyesírási hiba a rövid mássalhangzó használata.

3. Összegezve tehát a Szalkai Glosszák hangtani jellemzőit, megállapíthatjuk, hogy az egyik legszembetűnőbb jellemzője az erőteljes *i*-zés, miközben mellette már jelentkeznek a mai köznyelvnek megfelelő nyíltabb *e*-s alakok is, de ezen kívül a magán- és mássalhangzók e területre jellemző használatának számos más, szórványosabban előforduló esetei is fellelhetők. Nem egy magán-, illetve mássalhangzó-változás ritkább előfordulása arra utal, hogy a XV. század végén a hangváltozás éppen csak megindult, egymás mellett élő alakpárokat ho-

zott létre a nyelv, de a folyamat még nem zárult le, vagy ki sem teljesedett, mint például a palatalizáció esetében.

RÉVAY VALÉRIA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1975): *A magyar nyelv életrajza*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967): *A magyar nyelv története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1972): *A Szalkai Kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp.
- PAPP LÁSZLÓ (1959): *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. NytudÉrt. 19. sz. Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895): A Szalkai László magyar glosszái 1490-ből. *NyK.* 25. 452–9.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1976.

Nyelvhasználatunk mindennapos gondjairól*

Az utóbbi években jól érzékelhető jelenség, hogy mind a tudományos és szaknyelvekben, mind a sajtóban, közéletben, mind a különböző szintű társadalmi érintkezésben megszorodtak a nyelvi, nyelvhasználati vonatkozású nehézségek, nézeteltérések és viták.

1. A „bábelizmus” és várható alakulása századunkban.

Az emberiség mai soknyelvűsége által felidézett gondokat a nyelvelmélet kutatói a kissé megbélyegző ízű „bábelizmus” címszó alatt szokták tárgyalni, utalván a nyelvek „összezavarodásáról” szóló bibliai történetre. Hogy valójában hány nyelvről is beszélhetünk ma, az biztosan nem állapítható meg: a becslésekben a három, öt, hat és nyolcezer szám egyaránt előfordul. Zavarja a becslések valós jellegét az is, hogy hol az államok, hol a népek számával operálnak a nyelvek számát keresők. Mindenesetre egy nem régi összeállítás szerint a Földön ma 900 nép él, és összesen hatezer nyelvet beszél. Közülük 682 nép (76%) lélekszáma egymillió alatt van, körülbelül 175 nép (kb. 20%) egy és tízmillió közötti beszélőt számlál — ide tartozik a magyar is. Ennél nagyobb létszámú nép alig egy tucatnyi akad (BAŃCZEROWSKI 2000: 392).

A földkerekség egészére kiterjedő gazdasági, társadalmi, kereskedelmi, hírközlési fejlődés századunkban a nyelvek számának rohamos fogyását idézi elő. Előrejelzések szerint a 21. század végére a nyelvek száma a jelenleginek felére csökken, tehát több ezer nyelv kihalásával kell számolnunk. Ez az emberiség felmérhetetlen szellemi vesztesége. Hiszen minden nyelv az emberi elme csúcsteljesítménye, szerkezeti megoldásainak tanulmányozása az emberi faj lényegének megértéséhez visz közelebb. Manapság a „biodiverzitás”, a fajok sokféleségének megőrzése jegyében tiszteletre méltó mozgalmak működnek. Vannak törekvések a veszélyeztetett kis nyelvek védelmére is, félő azonban, hogy a harmadik világ kis nyelveinek fogyását nem lehet megállítani. Az előbb idézett összegezés szerzője így fogalmaz: „A mai integrálódó, globalizálódó világban kíméletlen verseny, harc és kiszorítósi folyik a nyelvek, a kultúrák között is, és tőlünk függ, hogy milyen eredménnyel végződik. Vajon a kis nyelvek és kultúrák képesek-e helytállni abban a hatalmas versenyben, amelynek feltételeit az

* Előadásként elhangzott a Debreceni Akadémiai Bizottság közgyűlésén 2003. február 26-án.

ún. világnyelvek diktálják, vagy háttérbe szorulnak, degradálódnak és megszűnnek létezni.” (i. m. 393).

A „tőlünk függ” megszorítás nem jelentheti azt, hogy félreállunk, kivonjuk magunkat a világ fejlődési folyamataiból. Inkább azt, hogy erősítjük az anyanyelvünkhöz kötődésünket, tudatosítjuk annak értékeit, többet teszünk megőrzéséért, belső fejlődéséért. A nyelvi tudatosság terén olyan elődeink vannak, mint a 16. századi ERDŐSI SYLVESTER JÁNOS, aki 1539-es grammatikájában így lelkesedett a magyar nyelvért: „nincsen semmi, amit hiányolhatnánk nyelvünkéből, sőt, ami az igék és névszók ragozását illeti, éppenséggel könnyedén fölülmúlja az összes nyelvet, hiszen igen szabályozott, ahogy mondani szokták, nem kevésbé, mint a három szent nyelv — a latin, a görög és a héber — bármelyike” (SYLVESTER 1539/1989: 70–1).

Statisztikailag a 14–15 millió beszélő ajkán élő magyar nyelv a nyelvek sorrendjében a 39–40. helyen van. Így, bár beszélőinek száma fokozatosan csökken, belátható időn belül nem kerülhet a kihalástól veszélyeztetett helyzetbe. Azt azonban látnunk kell: mai megbecsültsége, értékeinek ismerete és elismertsége, az iránta érzett szeretet, amely irodalmunkban, költészetünkben szinte a kezdetek óta a legcsodálatosabb műveket hívta létre, fokozatosan csökken; a társadalom széles köreiből az érdektelen közöny szintjére süllyed. Ez ellen, mivel a nyelv nemzeti létünk legfontosabb kötőanyaga is, a nevelés és ismeretterjesztés minden szintjén jóval többet kellene tennünk.

2. Jelent-e nyelvi fenyegetést az Európai Unió?

Napjainkban sokakat aggaszt az a félelem, hogy az EU-ba való belépésünk hátrányos hatással lesz nyelvünk sorsára. Ennek két előképe van. Az egyik az Egyesült Államok példája, ahol a bevándorlók nyelve az „olvasztó tégely” hatására egy-két nemzedék folytán megszűnik, átadja helyét az államnyelvnek. A másik példa az ENSZ szervezetének kényszerű nyelvhasználata, ahol minden hivatalos tevékenység a kiválasztott feltucat világnyelven zajlik, és még a nálunk jóval nagyobb létszámú nyelvek sem jutnak szóhoz.

Tudjuk, a fentiekre kész a megnyugtató válasz. Az Európai Unió nem a nyelvek olvasztó tégelye. Minden belépő állam nyelve egyenrangú hivatalos nyelv, nemzeti sajátosságai megbecsülendő értékek. A hivatalos ügyvitelt bizonyára nehezíti a soknyelvűség, sokba kerül a fordítás és tolmácsolás, de a saját nyelv használati lehetősége fel nem adható érték.

Az uniós nyelvpolitikának jelentős hatása lesz nálunk is az idegen nyelvek tanítására. Az angol mint első idegen nyelv mellett felerősödik a második idegen nyelv oktatása, várhatóan a német, francia, orosz szerepe. A harmadik idegen nyelv valószínűleg a szomszéd államokban beszélt nyelvek valamelyike lesz, hiszen a kisrégiók gazdasági együttműködése, amire az Unión belül olyan nagy súlyt helyeznek, feléleszti a szomszédokkal közös fejlesztési tervek kidolgozását, amihez nyelvi kölcsönhatások járulnak.

Az idegen nyelvek ismeretének kibővülése többféle hatással lesz az anyanyelv használatára is. Az eddiginél is nagyobb arányban áramlanak be az európai vándorszók, a gazdasági, műszaki, technikai, életviteli, szaknyelvi kifejezések, amelyeknek egyenértékű magyarját a gyors híráramlás miatt eleve nehéz lesz megtalálni. Elkerülhetetlen, hogy minél előbb és minél nagyobb energiával kapcsolódjunk rá a már működő európai terminológiai és nomenklatura-egységesítő intézményekre, hogy aminek meg lehet találni a magyar megfelelőjét, idejében megkeressük.

Nemzetünk legnagyobbjai, mint Kölcsey, Kodály és mások sokszor figyelmeztettek rá: az idegen nyelvek tanulása elengedhetetlen. De ezt úgy is lehet csinálni, hogy közben az anyanyelv rendszere, sajátosságainak ismerete ne veszítsen, hanem nyerjen általa. Anyanyelvi öntudat nélkül az új nemzedékek makaróninyelvűekké válnak, elveszítik nyelvi identitásukat.

Sajnos, a várható nyelvi kihívások nem mindenkit ösztönöznek ellenállásra. Akad olyan magyar nyelvész is, aki szerint az lenne a célszerű magatartás, ha magunk törekednénk nyelvünk teljes feladására. Íme egy idézet: „További teendő, melynek fontossága még sem a magyar társadalomban, sem pedig a nyelvészek, nyelvtervezők körében nem tudatosult kellően, nyelvünk további — és az eddiginél jóval radikálisabb — nemzetiköziesülésének (indoeuropeizálódásának) elősegítése, ami a jelenlegi helyzetben gyakorlatilag nyelvünk szókészletének, sőt részben nyelvünk rendszerének, valamint regisztereinek az angol nyelvéhez való hozzáigazítását jelenti annak érdekében, hogy a magyar és az angol nyelv viszonylatában könnyebbé váljon a kölcsönös fordíthatóság és a két nyelv elszakítását egymás beszélői számára” (LANSTYÁK 1998: 155–6). E megdöbbentő felfogás szerint nemcsak az angol szavak előtt kellene sarkig tárnunk a kaput, hanem az angol nyelv rendszerét is át kellene vennünk. Ez már alighanem a lidérces rémálmok körébe tartozik, és hálstennek messze kívül esik a lehetőségek határain.

3. Hány magyar nyelv legyen?

Ha anyanyelvünk helyzetét nem más nyelvekhez való viszonyában, hanem önmagához képest akarjuk megközelíteni, foglalkoznunk kell egy néhány évvel ezelőtt felvetett gondolattal, azzal, hogy hány központú a magyar nyelv. A kérdést az általános nyelvészet művelői az angol analógia alapján hozták elő, amelyről köztudomású, hogy több országban sőt földrészen hivatalos államnnyelvként szinte független eszközként működik. (Ismerős a tréfás szólás: Angliát és Amerikát leginkább a közös nyelv választja el egymástól.) Hasonlóan a német és a francia is több államnak egymástól független hivatalos nyelve.

Kérdés ezek után: nem lehet-e úgy tekinteni, hogy hasonló viszonylagos önállósága és különállósága van vagy lehetne a romániai vagy szlovákiai magyar nyelvnek is? Ha a kérdésre igennel felelünk, az ottani magyar köznyelvet olyan sajátos normának tekinthetnénk, amely miközben fölébe boltozódik a kisebb

helyi magyar nyelvjárásoknak, számos sajátosságában érintkezik a hivatalos államnyelvvél, átvéve és befogadva annak számos szavát, intézménynevét, szóelemét. Ezek által ugyanakkor olyan romántól vagy szlováktól befolyásolt „kontaktusnyelvi” formájúvá alakul, mely a magyarországi hivatalos államnyelvtől, irodalmi és köznyelvtől is tetemes eltéréseket mutat, vele csak részben azonos.

A kérdés felvetése heves vitát váltott ki, melynek során kiderült: a szomszéd országokban sem a nyelvi, nyelvészeti, sem a társadalmi, kisebbségi nyelvhasználati feltételek nincsenek meg ahhoz, hogy a viszonylagos eltérésű magyar nyelvváltozatok önálló nyelvközpontokká fejlődjenek vagy fejleszthessenek. A hagyományos nyelvtudományi álláspont így összegezhető: „a magyar nem »t ö b k ö z p o n t ú « nyelv, azaz nincsenek »állami változatai«, csupán bizonyos olyan elemei, amelyek egyes nagyobb, tömbökben élő csoportjai számára — sajátos (és sajnálatos) léthelyzetükből fakadóan — sajátos »különeszközei« mindennapos kommunikatív tevékenységüknek. Ezek rögzítése minden csoportnak külön-külön feladata; regisztrálásuk ajánlható a normatív kézikönyvek összeállítóinak ott és itthon egyaránt. De hogy ezért a »magyarországi« mellett négy további standardot is számontartsunk, s esetleg mindegyiküknek megírjuk a grammatikáját, kiadjuk a teljes szótárát, s netalán rögzítsük a szubstandardjait is — azaz »államiasítsuk« őket —, arra talán a szerző sem gondolt” (DEME 1995: 364). A látszólag szakmai, nyelvészeti kérdés valójában nemzeti veszélyeket is takar: „A határok által szétszabdalt, külön államiságok kereteiben folyó magyar nyelvhasználat éppen e tagoltság következtében olyan helyzetbe került, hogy az eltávolodás lehetősége nem csupán elméleti síkon merül fel, hanem reális veszéllyé válhat... Sok negatív hatású összetevő folytán jó ideje úgyis gyengülni látszik a magyar nemzettudat, ne forgácsoljuk ezt éppen egyik legfőbb szellemi kincsünkben, anyanyelvünkben, és ne éppen mi, nyelvészek tegyük ezt” (BENKŐ 1996: 318).

4. „Modern” nyelvtervezők kontra „ősdi” nyelvművelők.

Már a fentiekben is a magát modernnek minősítő, az általános nyelvészet kereteiben működő szociolingvisztikai irányzat képviselői fordultak szembe a hagyományos hazai nyelvtudomány művelőivel. Még élesebb vitákat hozott ez a szembenállás a korábbi nyelvművelés és az új nyelvtervezés hívei között.

A hagyományos nyelvművelésről sokakban olyan kép él, hogy annak lényege a nyelvhasználat gyakorlatában előforduló egyes kifejezések kárhooztatása, hibák felmutatása, a hibázók megszégyenítése, valamiféle nyelvi csendörködés, tilalomfák önkényes telepítése minden látható ok és cél nélkül. Pedig erről szó sincs. „A nyelvművelés az alkalmazott nyelvtudomány egyik területe: a n y e l v h a s z n á l a t n a k és ezáltal a nyelv fejlődésének, rendszerének akaratlan vagy tudatos és szándékos b e f o l y á s o l á s a annak érdekében, hogy a gondolatcsere minél zavartalanabb, igényesebb, stílusosabb legyen, illetőleg,

hogy a nyelv sajátos rendszere minél tisztábban megőrződjék és szervesen továbbfejlődjön” (SEBESTYÉN 1994: 4).

Látni való: a nyelvművelés lényege a nyelvhasználat befolyásolása, de nem korlátozódik a hibáztatásra. Egy szótár, nyelvtan vagy szépirodalmi mű is hatással lehet a nyelvhasználatra, függetlenül a szerzők szándékától. A célok közt pedig ott van a gondolatközlés elősegítése túl az igényesség és stílusosság javítása is, vagyis a nyelvi műveltség emelése. Igen fontos cél emellett a nyelv eredeti értékeinek, évezredes sajátságainak őrzése és védelme: az ezt erősítő újítások segítése, illetőleg az ezzel ellentétes hatások elhárítása, mérséklése.

A nyelvművelésre nem a nyelvnek, hanem a társadalomnak van szüksége. Ez a szükség akkor keletkezik, amikor a néppé, nemzetté válás folyamatában tudatosul a belső, területi és társadalmi nyelvváltozatok létezése, és felébred egy igényesebb, ezek fölé emelkedő közös nemzeti nyelvváltozat kiformálásának vágya. Ez nálunk a 16. század második felétől kísérhető nyomon, például abban, ahogyan a Vizsolyi Bibliában (1590) visszaszorulnak, kiegyenlítődnek a korábbi részfordításokban megfigyelhető kirívóbb nyelvjárási sajátságok. A kiművelés, gondozás, védelem elsősorban erre a közös normára irányul. De nem kizárólag, és nem más nyelvváltozatok kiirtása árán. Pedig éppen ezzel vádolják a nyelvtervezőket a nyelvművelőket.

A nyelvművelők és nyelvtervezők közötti vita akkor került a széles közvélemény elé, amikor ez utóbbiak egyike a „Köznevelés” című hivatalos lapban nemcsak megkérdőjelezte a nyelvművelés iskolai szükségességét, hanem e tevékenységet egészében tudománytalannak, károsnak, diszkriminatívnek, a tanulók alapvető emberi jogai megsértésének minősítette (SÁNDOR 2001). Támadásának alapja az a szociolingvisztikai tétel, hogy a tudomány csak objektív megfigyelő lehet, nem avatkozhatik bele tárgyába: csak leíró, ténymegállapító, deskriptív lehet, sohasem prescriptív, előíró, és különösen nem proskriptív, tehát megbélyegző. A nyelvművelés eszerint nem tudomány, végzői nem nyelvészek, mert nem állnak meg a jelenségek rögzítésénél, hanem azokat értékelik is, tiltják vagy támogatják, és ez tudománytalan kóklerség.

Ha e jól hangzó alapállást megpróbálnánk ráalkalmazni a különböző tudományokra, furcsa következtetésekre juthatnánk. Nemcsak a neveléstudomány egész intézményrendszere bizonyulna tudománytalannak, mivel beavatkozik az egyének és csoportok „szabad” fejlődésmenetébe, hanem például a biológia is, amely a biodiverzitás fenntartása érdekében nem restell fellépni a fajok kihalása ellen. Arra gondolni sem merek, mi maradna az orvostudományból: talán csak az anatómia, mert a gyógyítással kapcsolatos minden tevékenység beavatkozás, tehát tudománytalannak minősülne.

A „Köznevelés”-ben megnyilatkozó jeles „nyelvész” szerint nem jó, hogy Magyarországon van nyelvművelés, káros, hogy az iskolában a gyermekeket nem hagyjuk meg otthoni nyelvállapotukban, hiba, hogy rájuk kényszerítjük a

köznyelvi formákat, mert azok nem jobbak a helyi természetes alakulatoknál (például a suksükölés). Ne legyen tehát kötelező a közös nemzeti nyelvváltozat megtanulása, csak a jog maradjon meg az elsajátításához azoknak, akik akarják. Mondani sem kell, hogy ez a szép liberalizmus már az első betűk írásakor megbukik, hacsak nem akarnánk a különböző vidékeken a családból hozott tájnyelvi kiejtési eltéréseket fonetikus lejegyzéssel ábrázoltatni. A betűk köznyelvi hangértékének megtanítása és megkövetelése, az olvasás eszerint már súlyos sérelme a gyermek nyelvi, emberi jogainak.

5. A nyelvtervezők teljes érvrendszere a nyelvművelők ellenében.

A fentiekben csak néhány fontos kérdésre tért ki a szerző, de szerencsére más műveiben kifejti a teljes érvrendszert is, amelyben a nyelvtervezés „tudományos fölényét” megfogalmazza a nyelvműveléssel szemben (SÁNDOR 1998: 373). Érdemes ezeket egyenként számbavenni. Megkönnyíti dolgunkat, ha az általa összeállított táblázatot egészében bemutatjuk:

	Nyelvművelés	Nyelvtervezés
1. Kiindulópontja	A nyelv homogén	A nyelv heterogén
2. Szemlélete	Egynyelvűségen alapul; van egy eszményi változat	A többnyelvűséget is természetesnek tartja, minden változat egyenértékű
3. Értékelése	Van: a nyelv javul vagy romlik	Nincs: a nyelv változik
4. Módszere	Intuitív	Deskriptív (leíró)
5. Hozzáállása	Preskriptív (előíró)	Szuggesztív (javasló)
6. Célja	„Művelt” nyelvhasználók nevelése	Anyanyelvükkel jól boldogulók nevelése
7. Eszménye	Az ideális beszélő	A nyelv működése
8. HATÁSA	NINCS vagy NEGATÍV	NINCS vagy POZITÍV

Megjegyzések a táblázatbeli szembesítésekhez:

Ad 1. Hamis állítás, hogy a nyelvművelők a nyelvet homogénnek tekintik, hiszen már a nemzeti közös norma kialakítását is a (területi) változatok felismerése és kiegyenlítésük szándéka indította el. A változatok létezése a középkor óta közhely: Dante 1306-ban már más változatokról is ír az olaszban. A közös nemzeti változatnak a többihez képest kitüntetett fontossága van: a fejlesztés, gondozás, művelés elsősorban erre irányul. De napjainkban például különös figyelem fordul a szaknyelvek felé is.

Ad 2. A változatok elkülönült, „tisztá” formában sohasem jelennek meg, csak különböző átfedésekben, keverékekben (például köznyelvi előadásban tájnyelvi, szaknyelvi, szleng stb. elemek). Egyenértékűségük csak elméleti: hatókörük, társadalmi szerepük fontossága eltérő. A nemzeti norma kiemelt fontosságú: minden magyar közös készlete, minden magyarul tanuló idegen ajkú célnyelve. Az eszményi jelző nem meglevő tökéletest jelent, csak virtuális, de kiemelt szerepűt. A két- vagy többnyelvűség az anyanyelvi norma szempontjából nem jelent

új minőséget, ugyanolyan „keveréket” hoz létre, mintha a köznyelvi alapú nyelvhasználatba más belső változat elemei keverednének.

Ad 3. Nehéz belátni, miért lenne főbenjáró bűn a nyelvi jelenségeknek értékítélettel való összekapcsolása. Ha képesek vagyunk megismerni a nyelvek állományát és szerkezetét, azt is el tudjuk dönteni, hogy a működés, a gondolatcsere lebonyolítása szempontjából mi a hasznos és előnyös. Nyelvünk sajátos értéke például a kétféle igeragozási rendszer, a viszonyragok és viszonyító szók gazdagsága, a szóalakok szerkezetének tiszta átláthatósága, a szóalkotó képzőkészség változatossága. De hasonló érték — hogy mást mondjak — az orosz nyelvben a folyamatos és befejezett igerítípusok megkülönböztetése vagy sok egyéb. Ha egy építész meg tudja ítélni egy katedrális szerkezetének szépségét és értékeit, bűne-e az a mérnöknek? Ha viszont tudjuk, hogy mik nyelvünk értékei, azt is meg tudjuk ítélni, hogy egy új elem jól illeszkedik-e hozzá, gazdagítja-e az eddigieket vagy sem. Ha igen, az már nem csupán változás, hanem kiteljesedés, tehát fejlődés is, amit az összérték szempontjából üdvözölhetünk. Az érték azonban mindig viszonylagos. A suksükölés például egy adott nyelvjárási alnormában érték, mert képes a tudattartalom közvetítésére. A nemzeti köznyelvben, egy másik igealak helyén alkalmazva zavaró, mert normatörő. Nincs abszolút helyes és abszolút helytelen, csak a maga helyén helyes vagy helytelen. *Bene docet, qui bene distinguit*: az tanít jól, aki jól „disztigvál”.

Ad 4. Az az állítás, hogy a nyelvművelés módszere intuitív, a nyelvtervezés pedig deskriptív, szerintem rossz szembesítés: a két fogalom nem ellentétpár. Talán azt akarja mondani, hogy a nyelvművelés ötletszerű, következtelen, a nyelvtervezés szigorúan ragaszkodik a valós helyzet rögzítéséhez. Szerintem képzelt, kitalált, nem valós adatokkal a nyelvművelő sem hadakozik vagy operál, legfeljebb rémálmában.

Ad 5. Az előíró–javasló szembeállítás már igen régóta nem jellemző a két felfogás látásmódjára. Mindig voltak és lesznek nem szakember nyelvművelők, akik saját nyelvhasználatukat követelmény gyanánt szeretnék kiterjeszteni. A nyelvész nyelvművelő nem a helyes–helytelen, fehér–fekete, igen–nem kettősségében gondolkodik, a bináris helyett a skaláris értékelést alkalmazza, állásfoglalása a körültekintő értékelés után is csak ajánló jellegű. Egy terület van, ahol valóban előírások vannak: a helyesírás. Ennek közben tartása előfeltétele a nemzeti norma egységének.

Ad 6. A nyelvművelés és a nyelvtervezés itt meghatározott céljai közt nem látok különbséget. A „művelt” nyelvhasználat az, amikor a beszélő, fogalmazó tudatában van, hogy milyen beszédhelyzetben hogyan kell válogatnia az általa ismert nyelvváltozatok közt. Szó sincs arról, hogy mindenkinek, minden helyzetben a kiművelt sztenderdet kellene használnia. Aki megtalálja a helyzethez illő kifejezőmódot, az „jól boldogul” a nyelvvel. Példának okáért egy egyetemi hallgató szerintem is akkor „művelt nyelvhasználó”, ha a hétvégén hazautazva a

falujába, visszaidomul a családban valaha megtanult tájnyelvhez, úgy beszélget hozzátartozóival, nem az eltanult szaknyelv vagy szleng elemeit erőlteti. Különösen nem helyeselném, ha csak nyelvjárásban beszélő nagyszüleit kezdené lekéztetni „műveletlen”, paraszti beszédmódjuk miatt. Ezt minden nyelvvelő elítélné.

Ad 7. Az a szembeállítás, hogy a nyelvvelés eszménye az ideális beszélő, a nyelvtervezése pedig a nyelv működése, ismét hibás: a két dolog nem ugyanazon a tengelyen helyezkedik el. Arról szó sincs, hogy a nyelvvelés célja a steril normanyelven, minden más nyelvi változat kirekesztésével beszélő egyén lenne. Az ideális beszélő szerintem a művelt, helyzethez alkalmazkodni tudó, színes, változatos stílusú, az egyéniségét is megmutatni képes ember. A túlzott normakövetés inkább taszító. Kisebb-nagyobb beszédbeli botlásainkat, fogalmazási gyarlóságainkat emberi esendőségünk jeleként fogadja el partnerünk. Ne akarjunk tökéletesek lenni: úgysem fog sikerülni. De magunk se siessünk megragadni az első követ, hogy partnerünkre vessük!

Ad 8. Azt, hogy a hagyományos nyelvvelésnek nincs hatása, a nyelvtervezők „tudományos módszerrel” igazolták: reprezentatív minta megkérdezése után kiderült, hogy a rádió, televízió nyelvvelő műsorait figyelő, illetőleg nyelvvelő tartalmú műveket birtokló személyek nyelvhelyességi kérdések megítélésében nem mutatnak jobb eredményt az ellencsoportnál (KONTRA 1994: 340). Az eredmény alkalmat ad a nyelvvelő sikerélményének kordában tartására, még akkor is, ha fér a dologhoz egy-két vajon. Például az, hogy a felmérésbe nem vonták be a hagyományos nyelvvelőket sem a vizsgálandó jelenségek, sem az azokat hordozó nyelvi megfogalmazások tekintetében, sem az adatgyűjtők felkészítésében (SEBESTYÉN 2002: 425). Az sem ártana, ha a kísérletet egy hagyományos nyelvvelő kontrollcsoport megismételné (lásd hidegfúzió). Egyébként megfoghatatlan számomra, hogy ha a beavatkozó nyelvvelésnek lehet negatív hatása, mitől lehet a be sem avatkozó nyelvtervezésnek pozitív hatása az érintetteknek.

6. És mi van a nyelvtörvénnyel?

A fentiek után talán már sejthető, miért vált olyan viharos viták tárgyává a nyelvtörvény kérdése. Először is azt kell látni, hogy nem is egy, hanem két ilyen ügy volt. 1996-ban — sok korábbi, nyelvi hivatali sürgető felvetés után — olyan mértékű civil szervezeti, pedagógiai, újságírói, sőt politikai kezdeményezés halmozódott fel, hogy az akadémiai Magyar Nyelvi Bizottság kénytelen volt napirendjére tűzni a kérdést. A kívánságok lényegét az egyik sajtócikk így fogalmazta meg: „Amikor magyar nyelvtörvényt javaslok, olyasmire gondolok, amilyen Franciaországban van. Legyen tilos fölösleges idegen szavakat használni a köznyelvben, újságokban, folyóiratokban, sajtóban, rádióban, tévében, a filmekben, hirdetésekben: tehát a nyilvánosság előtt. Aki a tilalmat megszegi, fizesse büntetést. Különös szigorral kell ellenőrizni minden szinten az iskolai

oktatás, az előadások, a tankönyvek és jegyzetek nyelvét”. Az akadémiai bizottság nem tudott azonosulni ezzel a merev szigorúsággal. Akkoriban zajlott a szlovák nyelvtörvény előkészítése is, amely büntetéssel akarta fenyegetni a magyar nemzetiség tagjait, ha nem tökéletes az államnyelvi tudásuk. Félő volt az is, hogy ha egy tervezet az országgyűlés elé kerül, a pártok közötti civakodás tárgyává válik. Végül is a törvény szükségességét elvetettük, elegendőnek ítéltük, hogy a megfelelő rendeletekben egyes szűkebb területeken legyen utalás a nyelvhasználatra, illetőleg egy alkotmánymódosításkor kapjon a nyelvhasználat külön passzust. Elvetették a törvény gondolatát a nyelvtervezők is, de más érveléssel: az idegen elemek beáramlása természetes folyamat, gazdasági, társadalmi szükségletet elégít ki, vele szembeszállni szükségtelen és lehetetlen is — ami persze nem igaz. (Az akadémiai bizottság jegyzőkönyve megjelent a Magyar Nyelvőrben: 121 [1997]: 104–20.)

Évekkel e folyamat lecsengése után, 2000-ben indult el az az újabb — szintén elsősorban civil szervezetektől szorgalmazott — kezdeményezés, amelynek megvitatása után megszületett a „2001. évi XCVI. törvény a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közléséről” (a törvényt az Országgyűlés 2001. november 27-én fogadta el).

Már a címből is látható, hogy a törvény az 1996-os teljes idegenszó-tilalom tervéhez képest erősen beszűkített hatáskörű: csak a közterületi és közérdekű közlemények nyelvére terjed ki. Még onnan sem akarja kitiltani az idegen nyelvű feliratokat, csupán azt kéri, hogy tartalmukat magyarul is tegyék melléjük. Tudni kell: a lakosság 88%-a semmilyen idegen nyelven nem tud; nem szerencsés, hogy őket kizárjuk az Alkotmány 61. paragrafusában biztosított információszabadság tényleges gyakorlásának jogából. A törvény semmilyen jogot nem sért, ellenkezőleg, a csak magyarul beszélő magyar állampolgárok joghátrányát szünteti meg. Ezért érthetetlen, hogy a „modern” szociolingvisztika művelői minősíthetetlen hangnemben támadják nemcsak a törvényt, hanem egy füst alatt a hagyományos nyelvművelés egészét is.

Tudni kell — mert a sajtóban többször is hibásan írták —, a törvény tervezetét az előbb emlegetett akadémiai bizottság megvitatta, és ebben az enyhe megfogalmazásban elfogadhatónak minősítette. Sajnálatos, hogy a törvény kapcsán éppen egy debreceni nyelvész kollégánk országosan is élen jár a hagyományos nyelvművelés pocskondiázásában. Tevékenységét az „Édes Anyanyelvünk” című nyelvművelő folyóirat egyik szerkesztője így minősítette: „Legmélyebbre az a kollégám jutott, aki a nyelvművelőket — így testületileg, neveket nem említve — egy gazdasági hetilapban a szellemi alvilág álnyelvész szélhámosainak nevezte. A Magyar Tudományos Akadémia, melyet a magyar nyelv ápolására hoztak létre, nem tiltakozott ez ellen” (BALÁZS 2002: 7). Bizony, a vitakultúránkon még bőven akad javítani való. Igaz, már Horatius megmondta: Grammatici certant...

Az már most is látszik, hogy a még oly gyenge nyelvtörvény alkalmazása, végrehajtása nem lesz könnyű. Gondok lehetnek a szlogenek lefordításával, szó szerinti megfeleltetésével. Itt elég lenne az értelmi, tartalmi magyarázás. A betűméret azonossága sem biztosan követelhető meg: az anyanyelvi tájékoztatás szempontjából ez nem kulcskérdés. A rugalmas megoldás, a kölcsönös megértés eredményesebbnek ígérkezik, mint a szigorú szankcionálás. Biztos vagyok benne, hogy az illetékesek erre fognak törekedni.

Anyanyelvünk, mindennapi nyelvhasználatunk sorsa mindnyájunk közös ügye. Különösen fontos, hogy az Európai Unió küszöbén felkészüljünk a várható új nyelvi kihívásokra, és erősítsük kötődésünket legnagyobb nemzeti kincsünkhöz, anyanyelvünkhöz.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Irodalom

- BALÁZS GÉZA (2002): Terrorista nyelvművelők. *Édes Anyanyelvünk* 24/2: 7.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2000): *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1996): Több központú-e a magyar nyelv? *MTud.* 310–8.
- DEME LÁSZLÓ (1995): Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez. *Nyr.* 119: 356–65.
- KONTRA MIKLÓS (1994): Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek? *MNy.* 90: 333–45.
- LANSTYÁK ISTVÁN (1998): Magyar nyelvtervezés a Kárpát-medencében a 21. században. *Irodalmi Szemle* 41: 152–63.
- SÁNDOR KLÁRA (1998): Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola. A kisebbségi kétnyelvűség. In: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Szerk. KONTRA MIKLÓS–SALY NOÉMI. Bp. 368–94.
- SÁNDOR KLÁRA (2001): Van-e szükség nyelvművelésre? *Köznevelés* 2001. ápr. 6. 7–9.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1994): *Értsünk szót!* Debrecen.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (2000): Stigmatizálom-e a menedzsereket? In: *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Szerk. BALÁZS GÉZA et al. Bp. 422–6.
- SYLVESTER JÁNOS (1539/1989): *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 185. sz. Bp.

„Nagyobb lesz az ember, ha kicsit dumásabb” A börtönszlenghasználók véleménye nyelvváltozatokról

2003 első hónapjaiban több alkalommal készítettem interjúkat a Budapesti Fegyház és Börtönben a fogvatartottak ötfős csoportjaival¹ azzal a céllal, hogy jobban megismerjem a börtönszleng használóinak véleményét saját nyelvváltozatokról, feltárjam a hozzá fűződő nyelvi attitűdjeiket, hiszen az eddigi kutatások alig-alig tartalmaznak magáról a szlenghasználatról információkat (a katonai szlengről vö. KIS 1991: 41–2, a diákszlengről vö. HOFFMANN 1996: 246–52).

Egy ilyen vizsgálat nagyban hozzásegíthet ahhoz, hogy ne csak a különböző szleng vizsgálatában leggyakrabban használt lexikográfiai (esetleg grammatikai) módszert próbáljuk ki, hanem az egyes szlengtípusok szótárazása és az adott szlengszavak grammatikai elemzése mellett a nálunk még gyerekcipőben járó kommunikatív megközelítést is alkalmazzuk (vö. NEKVAPIL 1997: 83).

A börtönszlengre vonatkozó vélemények és a használók nyelvi viselkedése iránt a börtönszleng szótárának összeállítása során kezdtem érdeklődni. A munka során természetesen felvetődött az a kérdés, hogy egy szociolingvisztikai keretbe ágyazott vizsgálatban, amely a nyelvet dinamikus rendszerként szemléli (vö. SÁNDOR 2001), mennyiben és hogyan van értelme egy látszólagosan statikus szótár elkészítésének. Ezzel kapcsolatosan azt kell leszögezni, hogy a szótár készítését csak a vizsgálni kívánt csoportnyelv megismeréséhez vezető út kezdetének tekintem, és korántsem szeretnék abba a tipikus hibába esni, amelyről DRAKE úgy szól, hogy „a szleng legtöbb tanulmányozója egyszerűen csak gyűjti és megfelelő osztályokba rendezi a szlengszavakat, hasonlóan ahhoz, ahogy az amatőr lepkegyűjtők színük és mintázatuk szerint tűzik gombostűre a különböző fajokat, ahelyett, hogy rovartanilag tanulmányoznák őket” (DRAKE 2002: 293).

Mostani, Nyirkos tanár úr tiszteletére készített tanulmányomban kísérletet teszek a „rovartani” tanulmányozás első lépéseire: megpróbálom a börtönszleng szótárát mint önmagában halott anyagot feléleszteni azzal, hogy leírom e nyelvváltozat működését és a fogvatartottak nyelvi viselkedését is.

¹ Bár az interjúk rögzítésére a magnetofonfelvétel lett volna a legalkalmasabb módszer, ennek jogi akadályai voltak (a kutató nem használhat magnót a büntetés-végrehajtási intézetekben), így a beszélgetések során jegyzeteket készítettem.

Kutatásom során a börtönszlengre és a szlenghasználók benti életére kiterjedő irányított kérdésekre adott válaszok révén valamelyest ráláthattam az élő börtönszlengre, ami azért renkívül fontos, mert a szleng tanulmányozása, mint bármely más nyelv is, a nyelvet használó környezet és a közösség vizsgálatára kell, hogy épüljön (LIHACSOV 2002a: 28), annál is inkább, mert a különböző társadalmi interakciókban emberekkel van dolgunk, és az attitűdök, így a nyelvi attitűd is az interakciókban tűnik ki leginkább (DUIJKER 1979: 123).

1. A fogvatartottak véleménye a börtönszlengről

1.1. Nézzük tehát, hogy mit is mondanak a fogvatartottaknak saját nyelvváltozatukról! Többek szerint a börtönszleng *Elcsúnyítja az embert, primitívvá teszi, illetve azt a benyomást kelti a normális emberben*. Éppen ezért egyesek úgy nyilatkoztak, hogy *Én személy szerint nem használom, de mások igen. Nem szólok rájuk, mindenki azt csinál, amit akar*. Volt, aki úgy vélekedett, hogy *A zsványok ('bűnözők') körében hasznos, a civilek nem tudják értékelni, mert nem értik, vagy hogy A fiatalok nagy része nyomja ('beszéli'), mert szeretne nagynak látszani. Nem érnek el vele semmit. Én nem használom*.

Akadtak olyan megjegyzések, amelyek a börtönszleng használatának tudatoságára utaltak. A fogvatartottak szavai arra engednek következtetni, hogy a legtöbb esetben a szlenghasználat automatikussá válik a börtönben, és a kinti világban nagyfokú önfegyelemre van szükség (de a szándék legtöbbször megvan rá), hogy a szlenghasználatot koordinálni tudják: *Az emberhez hozzánő, el se tudja kerülni. A telefonban is így beszélek már. Bár tudom, minősíti az embert, rossz értelemben. — Ragados, beépül a mindennapi szóhasználatomba. — Mikor először szabadultam, még a fiatal korúak börtönéből, bent annyira rászoktam arra, hogy ezt mondjam: hidd el, nem hazudok, anyám basszam meg! Mikor kiszabadultam, apámnak is így bizonygattam az igazamat. Akkora pofont levágott ('adott'), hogy még most is érzem*.

Ez az automatikus szlenghasználat valószínűleg annak az adaptációs folyamatnak köszönhető, aminek során a fogvatartottak a börtöntársadalom rendes tagjaivá válnak. Ha a folyamat végbement, a szleng is a megváltozott viselkedés része lesz. Olyan véleményekkel is találkozhatunk azonban, amelyek tagadják ennek a jelenségnek a létét, szerintük nem nehéz abbahagyni a börtönszleng használatát, illetve ez az egész csak az értelmi színvonal kérdése: *Van, aki teljesen felveszi, van, aki küzd ellene. A szleng használata egyenes arányban van az intelligenciával. Aki hülye, nem is tudja, hogy szlenget használ, mert a rendes magyar nyelvet sem ismeri. Ez a rendes közege, azt se tudja, mi az a szleng. Sokan itt nőttek fel, vagy az egész család ebbe nőtt bele. — Annyira nem rögződött, kint nem használom. — Otthon egy-két nap után elfelejtem*.

Figyelemre méltó ellentmondás feszül az interjú két részében kapott válaszok között. Míg az interjú elején a megkérdezett rabok többsége úgy nyilatkozott, hogy a börtönszleng véleményük szerint egy rendkívül káros, elítélendő, sőt irrandó dolog és ők maguk még véletlenül sem használják, később arra a kérdésre,

hogyan beszélnek-e a fogvatartott társaikon kívül mással is szlengben, azt a gyakori választ kaptam, hogy *Hozzá tartozóimmal használom. Tanulnak tőlünk, felveszik.* — *A vicces részét a családdal, gyerekekkel is használom.*

Ez az ellentét csak látszólagos. Az interjú elején még kevésbé voltak felszabadultak a megkérdezettek. Természetes, hogy azt a véleményt közvetítik, ami a legtöbb ember tudatában is él. A nyelvi attitűd egyik komponense ugyanis egy ún. megismerő, kognitív komponens (KISS 1995: 135), ami többnyire hiedelmekből épül fel; ilyenek például az információs hiedelmek, melyek azokon az információkon alapulnak, amelyeket a szakemberek, illetve a tekintélyes emberek mondanak az attitűdtárggyal kapcsolatban (GERMUSKA 2002: 8).

1.2. A börtönszlengről kialakult véleményekhez szorosan hozzátartoznak a nyelvváltozat eredetéről és (mint már az eddigiekben is láthattuk) használóiról vallott felfogások. Ezek szerint *Három réteg van a börtönszleng használatában szempontjából: vannak, akik beszélnek ilyen nyelven, de viccesek, egyszer én is kajakra ('nagyon') rámentem az ilyen szavakra. A másik réteg, akik használják, de betartják a határt, nem nézik le a szavakkal a másikat. A harmadik réteg az alja nép, a csicskák ('társaikat kiszolgáló fogvatartottak'), ők nem beszélnek, csak hallgatnak, vagy ide tartoznak még az első büntényesek, akik gyengéek még, nem tudják magukat megvédeni.*

Kialakulása kapcsán elsősorban a cigány hatásról tesznek említést: *A börtönszleng kialakulása sajátos, a börtön összetételéből adódóan sok a cigány szó. A cigányok hozzáadják be a saját kultúrájukból a legtöbb szót. A gyökök a cigány nyelvben vannak. Vannak, akik nem helyesen használják a cigány szavakat, ebből alakul ki a szleng.* — *A börtönszlengben cigány szavak keverednek a magyarral.*

A börtönszlengben valóban számos cigány eredetű szót találhatunk. Ennek legnyilvánvalóbb oka az, hogy a magyarországi fogvatartottak mintegy 30%-a — a Büntetés-végrehajtási Országos Parancsnokság belső kérdőíves kutatásának önbevalláson alapuló adatai alapján — cigány származású.

1.3. Általános, a fentiekből is kitetsző, illetve külön is megfogalmazott vélemény, hogy a börtönszleng helytelen, lehetőleg kerülendő nyelvi forma: *A magyar nyelv szempontjából káros.* — *Elég káros dolog, teljesen el kéne hagyni.* Ezt azzal indokolják, hogy *Felesleges, mert a hétköznapi életben nem is értik. Kint elárulja az embert ez a beszédstílus. A visszailleszkedés szempontjából sem jó, például azért, mert Azonnal felismerem a beszédéről, aki már volt börtönben.*

Bár megfigyeléseim és a fogvatartottak válaszai alapján nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy a börtönszleng szükségszerűen szerepet játszik (és egyféle rejtett presztízzsel bír) a közösség mindennapi életében (egyéb válaszaikban még a börtönszlenget rendkívül károsnak ítéltő fogvatartottak is éltek vele), a megkérdezett mintegy negyven fogvatartott közül mégis csak egy akadt, aki szerint a börtönszleng igenis jó, és nem érdekli, hogy mások mit gondolnak róla akkor, mikor használja.

2. A börtönszleng funkciója

2.1. A legtöbb szlengkutatóban felvetődött már az a kérdés, hogy miért is használjuk a szlenget egyáltalán. PARTRIDGE például tizenöt pontban foglalta össze, hogy milyen okok vezethetnek általában szlenghasználatához (2002: 22–3).

Kérdés az is, hogy van-e a szlengnek valamilyen különleges funkciója a büntetés-végrehajtási intézetekben. Mire és miért használnak börtönszlenget a fogvatartottak? A fogvatartottak gondolatai részben erre a kérdésre is választ adnak, bár idevágó vélekedéseik eléggé széles skálán mozognak. Akad, aki azt mondja, hogy *Csak a megszokás miatt használom. — Rám ragadt a többiekről.* Némiképpen meglepő módon még olyan megjegyzés is volt, miszerint *Csak pusztán a szavakért használom, így tágabb az ember szókincse.* Ezeknél az egyedi okoknál gyakoribb magyarázat, hogy a *Feszültséget, kisebbségi érzést lehet vele leplezni. — Ha ideges vagyok könnyebb így megoldani a konfliktushelyzetet. Egyszerűen csak azt mondom, hogy te köcsög ('buzi')!*

Többek szerint a személyiség építés eszközeként is lehet a szlenggel élni: *Ha valaki nagynak akar látszani, a szlenggel megmutatja, hogy egészen mást csinál, mint a normális ember. — Ha menőnek akarok látszani, akkor használom. A kinti emberek azt gondolják, hogy itt egy alvilági manus ('férfi'). Hatalmat kölcsönöz. — Nagyobb lesz az ember, ha kicsit dumásabb.*

A messze leggyakoribb vélemény azonban (szemben a szlengkutatók között egyre elterjedtebb nézettel; vö. LIHACSOV 2002b: 95), hogy a titkosság miatt van a börtönszlengre szükség: *Fontos használni, hogy a felügyeletet félrevezessük. Az újak még nem értik, ha átszólók a másik zárkába, hogy na van okosság ('becsemészett áru')? — Azért használjuk, hogy ne értsen meg más minket. — Eleve úgy alakulhatott ki ez a szleng, hogy a bűnözők kialakítottak egy olyan nyelvet, hogy a rendőrök ne értsék őket. A csibészesség sok mindenre képes. — A vamzerok ('besúgók') előtt nem lehet beszélni. — A titkosság miatt használom, hogy az őrk ne értsék. — Nem tudják így a rendőrök ('fegyőrök'), hogy mit beszélek.*

A használók szerint tehát csak részben igaz az a vélekedés, hogy a szleng pusztán önmagáért van, csak a nyelvi játék kedvéért, ennél jóval fontosabb funkciói is vannak.

2.2. Erősen megoszlanak a vélemények arról, hogy szükségszerű-e, hogy a fogvatartottak egy sajátos nyelvet beszéljenek, jó-e az a fogvatartottaknak, és ha igen, mire jó. Az elítéltek véleménye szerint *Nincs rá szükség, az őrk is használják, átveszik. — Az őrk mindent átvesznek. — Nem szükségszerű, beszéljünk szépen, magyarul! — Sokan csak ebből értik meg egymást. — Nem látom értelmét. — Néha szükségszerű. Például, ha tiltott dolgokról akarok beszélni, muszáj valamit alkotni. — Jó és szükségszerű. — A fiatalabb őrk értik a 70%-át, fiatal zsványok is vágják ('értik') a dolgot. — Ha az emberek maguk közt üzletelnek, akkor mindenképpen jó, nekem a mindenem itt az üzlet.*

Megfigyeléseim szerint azok a fogvatartottak tartják szükségtelennek a börtönszleng használatát, akik a lehető legjobban megpróbálják magukat a börtönélettől elhatárolni.

3. A börtönszleng használatának tere

Mennyire épül be a fogvatartottak szókincsébe a szleng, használják-e fogvatartott társaikon kívül mással is? Erre a kérdésre gyökeresen eltérő válaszok születtek: *Persze, a menyasszonyom például már egészen átvette tőlem. A múltkor azt kérdezte a telefonban: na, vágod? Jót nevettünk.* — *A húgommal szoktam így beszélni a telefonban, aztán a múltkor olyan levelet írt, hogy már én alig értettem.* — *Mindenkivel használom.* — *Nem használom mással.*

Összefügg ezzel a társak szlenghasználatának megítélése is: *Főként a romák beszélnek így.* — *Aki most került be, az erőlteti a használatát. Ha még idegen, és nyomja a szlenget, erősebbnek tűnik.* — *Van olyan, aki új, azt se tudja mit jelentenek a szavak. Múltkor azt mondja a csávó ('férfi'): na, a partfist, adjad már, vamzer! Majdnem megverték! Hülye.* — *Iskolázottságtól is függ a használata. Kevésbé iskolázottak jobban használják.* — *A fiatalok inkább nyomják.* — *Minden korosztály használja, csak bizonyos emberek megpróbálnak kibújni alóla.* — *A kishalak, akik ilyen intellektuális bűncselekményt követtek el, nem beszélnek annyira.* — *Legjobban az utcai bűnözők használják.* — *Függ attól is, hogy ki milyen környezetben nőtt fel.* — *Inkább a műveltebbek használják.* — *Az alja népe nem tud beszélni, szókincsük sincs.* — *A trágár szavakat használják inkább a műveletlenek.* — *A régi zsidányok használják inkább.*

Megfigyelhető, hogy mennyire eltérő válaszok születtek erre a kérdésre. Úgy látszik, hogy a legtöbben használják bizonyos szituációkban. Nem ismerik, és ebből következően nem beszélnek a szlenget azok a fogvatartottak, akik első bűntényesek, rendezett családi körülmények között élnek, rövid ideje tartózkodnak börtönben, és nem hosszú a letöltendő ítéletük sem, amennyiben hasonló feltételekkel rendelkező társakkal kerüljenek egy zárkába.

A régebbi fogvatartottak elmondása szerint elég egy szót szólni az újonnan érkezőnek, már látják rajta, hogy maradhat-e a zárkában. Az azonosítási technika a világ összes börtönében működik: „Egy profi tolvaj kétpercnyi beszélgetés után megmondja egy idegenről, hogy az ismeri-e az alvilágot, további két perc után pedig azt, hogy az illető milyen trükköket ismer közelebbről” (BONDESON 2002: 162).

A fogvatartott személye mellett nagymértékben függ még a szituációtól is a börtönszleng használata. Vannak olyan helyzetek, melyekben gyakrabban megjelenik a börtönszleng. Ilyenek a konfliktushelyzetek és a sétával, sporttal töltött idő is. Ez nyilván a kötetlenebb tevékenységnek köszönhető, és annak, hogy ezekben a szituációkban több ember gyűlik össze.

Érdemes lenne sétánál, sport közben, üzletelésnél meghallgatni minket. Ott nagyon jellemző. — *Az idegesség kihozza az emberből.* — *Nézeteltérésnél. Vá-*

lasztékosabban lehet sértegetni. — Ha bajban van valaki, akkor. — Jókedvtől függ. — Társaságfüggő, hogy használom-e. Az adott szituáció adja. Én tudok viselkedni. De ha olyan klikkbe kerülök, akik nem szimpatikusak, direkt használni fogom, hogy érezzék, távol állok tőlük. — Saját stílusa van mindenkinek, saját maga alakítja ki. Ha jópofa akarok lenni, használom. Ha nem akarom használni, nem használom. — Amelyik szó jobban tetszik az embereknek, gyakrabban használom. — A spájz ('börtön által adott fizetés vagy vásárlás a börtön boltjában') meg a szoszi ('mi újság, mi a helyzet?'), amit itt elsőnek megtanul az ember. — Zárkától függ. — Az adott társaságtól függ. — Van olyan zárka, ahol nincs más téma, csak a börtön, ott természetes, hogy szlenget nyomnak ('beszélnek'). De van, ahol más téma is van.

Voltak azonban olyan fogvatartottak is, akik nem tudták szituációkhoz kötni a börtönszlenng megjelenését. Ez mindenképpen összefüggésben van a börtönvilágba történő beilleszkedéssel: *Nem tudom mikor használom, már észre sem veszem. — Egy-két hónap után mindenki használja. — Elkezd sodorni a tömeg bent.*

4. Nyelvi szocializáció vagy reszocializáció?

4.1. A fogvatartottakkal készített interjúban számos válasz utalt arra, hogy hogyan és mennyi idő alatt tanulják meg a börtönszlenget: *Az újak hallják a szavakat, asszociálnak a jelentésre. Ha nem értik, nyugodtan megkérdezhetik. — Egy hónap alatt meg lehet tanulni mindent. — Négy-hat hónap alatt teljesen átveheti az ember, de van, aki öt év alatt sem veszi át. — Ha igazodni akar, gyorsan megtanulja. — Aki nem akarja, nem tanulja meg. — Aki olyan helyen van, ahol használják, gyorsan megtanulja. — Nem mindegy, hogy milyen zárkatársakkal vagy. Kénytelen vagy hallgatni, tudatod nélkül rád ragad. — Ahol használják, az is új elkezd gyorsan használni. Alkalmazkodik, így közösségi tagnak érzi magát. Pedig a régiek nem is figyelnek arra, hogy használják-e. — Ha van szleng, nincs feszültség. Melegebb légkört lehet alkotni vele. — Elfogadást hoz a szleng. A társaság jobban befogadja.*

Kérdeztem azt is, hogy az egyes fogvatartottaknak milyen személyes tapasztalatuk van a börtönszlenng megtanulásáról, illetve arra, hogy börtönbe kerülésük előtt ismerték-e a börtönszlenget, ha igen, honnan származott ez az ismeret.

Van, aki már kintről hozza a családjától. Kint megfertőzik. — A családtól, rokonoktól mindig hallottam. Ilyen környezetben nőttem fel, már gyerekkoromban ismertem. Ha kimegyek én is továbbörökítem. — Kapcsolódik a katonai szlenghez. Aki volt katona, ismeri. — Nem ismertem előtte, mindent itt bent tanultam. — Nevelőintézetből hoztam a szlenget. — Kint is vannak csibészek ('bűnözők'), ott is lehet tanulni. — Az első legfontosabb szavak, amiket megtanultam, a keráló ('a fogvatartottak által készített merülőforraló'), a droid ('társait kiszolgáló fogvatartott') és a stoki ('ülőke') volt. Nem ismertem ezeket a szavakat, megkérdeztem, hogy mit jelentenek. A stoki-t félreértettem, úgy kérdeztem

rá, hogy: te, mire mondjátok azt, hogy csoki? Volt nagy nevetés. — A rendőrségi fogdán hallottam először, hogy földim. Nem értettem, megkérdeztem, hogy kihez beszélsz, mit akarsz ezzel mondani? Elkezdte körbemagyarázni, aztán leesett ('megértettem'). — Börtönviselt baráttól tanultam a szlenget. — A többszörös visszaesőktől tanultam itt bent. — Szórakozóhelyen, az éjszakában fontos, hogy ismerd.

Nagy mennyiségben fordultak elő olyan válaszok is, amelyekben a beilleszkedés kapott hangsúlyos szerepet. Ezek elsősorban arra utaltak (de természetesen akadtak ennek éppen ellentmondó kijelentések is), hogy ha ismeri az újonnan érkező fogvatartott a szlengszavakat, jobban el tudja magát fogadtatni a zárkatársakkal. Ez pontosan egybe vág ULLA BONDESON megfigyeléseivel, aki kimutatta, hogy a bűnözők nyelvének ismerete egyben a bűnözői csoporthoz való csatlakozás mutatója is (BONDESON 2002: 159–96). Efféle válaszok születtek:

A csurmában ('szállítózárká') feltétlenül át kell venni ezt a stílust, hogy ne rekesszék ki az embert. Muszáj is felvenni, mert különben rögtön rászállnak ('belekötnék'). Nehéz normálisnak lenni, mert akkor kiközösítik az embert, le akarják venni ('kifoszt'). — A beilleszkedés miatt használom. — Nem a beilleszkedés miatt, ezt hallja az ember, megszokja. Inkább a beleolvadás miatt. — Nem ezen múlik a beilleszkedés, hanem a kapcsolatokon. Azon, hogy kit ismer bent. — Társaságtól függ a beilleszkedés. Ha ők használják a szlenget és az új nem akarja használni, akkor szívatják ('kiközösítik, folyamatosan kötekednek vele'). — Igazodni kell. — Ha nagyon szlengben beszél az új, akkor mondjuk neki, hogy nagy száad van, lássuk, mutasd meg, hogy mit tudsz!

4.2.1. A fenti idézetek alapján felvetődik a kérdés, hogy milyen folyamat játszódik le az újonnan bekerülő fogvatartottal egy börtönben, hogyan történik az adaptálódás a benti viszonyokhoz, és milyen szerepe van ebben a börtönszlengnek? Létezik-e a büntetés-végrehajtási intézetekben egyfajta, — az érintett korosztályt figyelembe véve — másodlagos vagy harmadlagos nyelvi szocializáció?

KISS JENŐ szerint a „másodlagos szocializáció az azonos rangú csoportokban zajló tanulási folyamatot jelöli, s az iskoláskorra esik. Azonos érdeklődésű, jellegzetes társas mintákat, témákat, viszonylag homogén nyelvet és stílust képviselő és közvetítő kisebb-nagyobb közösségekről (iskolai osztályokról, galerikről, egyesületekről, klubokról stb.) van szó” (KISS 1995: 90). „A harmadlagos szocializáció a felnőttkorhoz, az iskolai tanulmányok befejezése utáni életszakaszhoz, még pontosabban a munkavállalás, az aktív tevékenység éveivel kötődik” (uo).

A börtönszlenghasználat szempontjából — mint látni fogjuk — elfogadhatóbb másodlagos és harmadlagos szocializáció helyett a mindennapi életben kötelezően és szabadon választható szocializációs közegekről és bizonyos közegekben történő szocializációs folyamatokról beszélni. A szociológia megállapításai szerint azok a csoportok vagy társadalmi helyzetek, amelyekben a szocializáció alapvető folyamatai végbemennek, szocializációs közegeknek tekinthetők. Az egyén

életének bizonyos szakaszaiban több szocializációs közeg is szerepet játszhat (GIDDENS 2000: 101). Szocializációs közegek lehetnek tehát a család, a kortárs csoportok, az iskolák, a munkahely stb. Tulajdonképpen annyi szocializációs közeg létezik, ahány csoportban vagy társadalmi helyzetben az egyes emberek életük egy számottevő részét eltöltik.

4.2.2. A börtön azonban nem sorolható a szokásos szocializációs közegek közé: az itt történő folyamatot nem szocializációnak, hanem sokkal inkább *reszocializációnak* tekinthetjük. Bizonyos esetekben ugyanis a felnőtt emberek reszocializáción mehetnek keresztül, azaz „a korábban követett értékektől és viselkedésformáktól jelentősen eltérő mintákat kell elsajátítaniuk. Az ilyen esetek egyik típusa az, amikor az egyén egy karcerszervezetbe kerül — elmeógyógyintézetbe, börtönbe, laktanyába vagy más olyan intézménybe, ahol elszigetelik a külvilágtól, és szigorú új rendszabályokat és követelményeket állítanak elé. Komolyabb stresszhelyzet az egyén gondolkodásmódjában és személyiségében ily módon bekövetkező változások egészen drámaiak lehetnek” (GIDDENS 2000: 104–5). Az ilyen helyzetekben bekövetkező változások sokkal gyorsabbak és radikálisabbak, mint a szocializációs közegekben végbemenő szocializációs folyamatok. A változások bizonyos esetekben nemcsak a viselkedést érintik, hanem akár az egész személyiséget.

Maga a börtönbe zárás folyamata is megrázó, hiszen ilyenkor az embereket elszakítják családtagjaiktól, kinti környezetüktől. Először a legtöbb új fogvatartott megpróbál ellenállni a börtön nyújtotta körülményeknek, igyekeznek megőrizni az előző életben követett viselkedésformákat, de ez néhány hónap elteltével a legtöbbjük számára lehetetlennek tűnik. Az interjú során találkoztam olyan fogvatartottakkal, akik néhány hete tartózkodtak büntetés-végrehajtási intézetben. Ők elhárítottak minden olyan kérdést, ami a börtönéletre vonatkozik, ezzel együtt a börtönszlenge irányuló kérdéseket is. Nem akartak tudomást venni új környezetükről, ők még úgy gondolták, hogy az a bizonyos idő, amit ilyen körülmények között kénytelenek eltölteni, nyom nélkül elmúlik majd, így felesleges megtanulni az itteni élethez szükséges normákat. Akik már hosszabb időt töltöttek börtönben, egészen másképp viselkedtek. Ők már minden bizonnyal átestek a reszocializáció folyamatán abban az értelemben, hogy hozzászoktak a börtönélethez, annak minden tényezőjéhez, így a börtönszlengehez is.

A reszocializáció ugyanis akkor megy végbe, amikor (mintegy észrevétlenül) olyan jegyek jelennek meg a fogvatartottak viselkedésében, amiket bekerülésük első napjaiban még elfogadhatatlannak és elképzelhetetlennek tartottak a saját viselkedésükben. Ha ennek csak egyik oldalát, a börtönszlenget nézzük, akkor ez lehet az a stádium, mikor a fogvatartott úgy nyilatkozik, hogy ő már észre sem veszi, hogy milyen szituációban használ börtönszlenget, nem is tudatosul benne, hogy az szlenge: *Itt egyfolytában használja az ember. Annyira berögződik, hogy majd kint is kénytelen lesz használni. — Általános a használata. — Valaki nem akarja használni, de az is beleszokik. Beleszokik, vagy megszökik.*

Bizonyos válsághelyzetekben (például börtönbe kerüléskor) tehát az történik, hogy a szocializációs folyamat megfordul, bizonyos korábbi szocializáció során elsajátított viselkedésformákat elveszít az egyén, hiszen „az emberek személyisége, gondolkodásmódja, értékei sohasem rögzülnek egyszer és mindenkorra, hanem az élményektől függően az egész életciklus során módosulnak” (GIDDENS 2000: 106). Ha vége a büntetésnek és a fogvatartott elhagyhatja az intézetet, egy újabb reszocializációs folyamaton kell, hogy átessen az egykori fogvatartott, csak ezáltal alkalmazkodhat a kinti élethelyzetek normáihoz. Az elítéltek egy része tudatosan készül erre. Nemcsak viselkedésének, életvitelének, de nyelvhasználatának megtervezésekor is. Az ilyen emberek többsége úgy gondolja, hogy a szabad életben tudatosan kerülni fogja a börtönszlenget: *Ha kimegyek, el szeretném felejtetni, próbálom majd titkolni is, hogy ismerek ilyen szavakat. — Mikor először szabadultam, észrevétlenül kicsúszott a számon, hogy stoki. A feleségem rám nézett, nagyon elszégyelltem magam. Vigyázni fogok rá, hogy majd máskor kint ki ne csússzon ilyesmi.*

4.2.3. A reszocializáció mindig valamilyen *p o z i t í v* folyamatot jelöl. A szakirodalom beszél például drogfüggők, alkoholisták sikeres reszocializációs tréningjéről, amely során megszabadultak függőségüktől. Meg kell válaszolnunk a kérdést, hogy alkalmazhatjuk-e a *reszocializáció* szakkifejezést a börtönben lejátszódó folyamatra is. Nyilvánvaló, hogy ha a fogvatartott szemszögéből nézzük, itt is pozitív folyamat zajlik. A reszocializáció lehetővé teszi az elítéltnak, hogy arra az időre, amíg börtönben kell tartózkodnia, megtanulja a túlélés szabályait, azokat a viselkedési mintákat, melyekkel elviselhetőbb a börtönélet. A bentlakók úgy reagálnak a fogvatartásra, hogy kialakítják saját informális társadalmukat, és azokat a normákat, mellyel ebben a társadalomban létezni, érvényesülni lehet (vö. BONDESON 2002: 190). Ide kapcsolódik a börtönszleng megtanulása és használata, amellyel előnyösebb pozícióhoz juttathatnak a börtöntársadalom tagjai. A szleng alapvető funkciója ebben a helyzetben a reszocializáció elősegítése.

Bár a büntetés-végrehajtási intézetekben lejátszódó reszocializációs folyamat és annak nyelvi velejárója, az új nyelvhasználati forma megtanulása által elviselhetőbbé válik az intézetben letöltendő idő, a fogvatartottak válaszaiból mégis az derült ki, hogy az új nyelvi viselkedésminta elsajátítása *n e m k ö t e l e z ő*, mégha ajánlott is abban az esetben, ha az illető fogvatartott az adott zárkaközösség rendes tagja kíván lenni, csoporttagként kívánja eltölteni büntetésének idejét. Sikeres reszocializációról azonban csak akkor beszélhetünk, ha a nyelvi változás is történt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a reszocializáció élethelyzetfüggő, tehát nem szükségszerű az egyénnek (jelen esetben egy fogvatartottnak) élete hátralevő részét a megváltozott viselkedéssel leélnie (sőt kifejezetten káros lenne, ha a börtönön kívüli életet is a börtönben elsajátított normákkal folytatná). Új élet-

helyzetbe kerüléssel, újabb reszocializációval új viselkedés alakítható ki, melynek szerves része az új nyelvi viselkedés is.

SZABÓ EDINA

Irodalom

- BONDESON, ULLA (2002): Az argó ismerete mint a bűnözői közösségbe való beilleszkedés mutatója. In: *A szlengkutatás 111 éve*. Szlengkutatás 4. Szerk. VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS. Debrecen. 159–97.
- DRAKE, G. F. (2002): A szleng társas szerepe. In: *A szlengkutatás 111 éve*. Szlengkutatás 4. Szerk. VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS. Debrecen. 293–303.
- DUIJKER, H. C. J. (1979): Attitűdök és a személyek közötti kapcsolatok. In: *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Szerk. HALÁSZ LÁSZLÓ–HUNYADI GYÖRGY–MARTON L. MAGDA. Bp. 122–31.
- GERMUSKA JUDIT (2002): *A nyelvi attitűd vizsgálata a Bükk-szentkereszti Szlovák Nemzetiségi Általános Iskola felső tagozatában*. Szakdolgozat. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen.
- GIDDENS, ANTHONY (2000): *Szociológia*. Bp.
- HOFFMANN OTTÓ (1996): *Mini-tini-szótár*. Pécs.
- KISS JENŐ (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Bp.
- KIS TAMÁS (1991): *A magyar katonai szleng szótára (1980–1990)*. Debrecen, 1991.
- LIHACSOV, DIMITRIJ (2002a): A tolvajbeszéd ősi primitívizmusának vonásai. In: *A szlengkutatás 111 éve*. Szlengkutatás 4. Szerk. VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS. Debrecen. 27–81.
- LIHACSOV, DIMITRIJ (2002b): A szakmai nyelv szlengjelei. In: *A szlengkutatás 111 éve*. Szlengkutatás 4. Szerk. VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS. Debrecen. 81–131.
- NEKVAPIL, JIŘÍ (1997): A szleng vizsgálatának kommunikatív módszeréről. In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szlengkutatás 1. Szerk. KIS TAMÁS. Debrecen. 81–91.
- PARTRIDGE, ERIC (2002): A szleng ma és tegnap. In: *A szlengkutatás 111 éve*. Szlengkutatás 4. Szerk. VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS. Debrecen. 17–27.
- SÁNDOR KLÁRA (2001): A nyelv „gyenge pontjai”. In: KÁROLY LÁSZLÓ–KINCSES NAGY ÉVA (szerk.): *Néptörténet — nyelvtörténet. (A 70 éves Róna-Tas András köszöntése)*. Szeged. 119–135.

Szómagyarázatok az etnolingvisztika ürügyén

1. A szókészlet történeti kutatása s így az etimológia a magyar nyelvtudománynak régtől frekventált területe, amint az köztudott. A kutatásokból sok értékes etnolingvisztikai ismeret nyerhető. Valójában minden egyes szófejtés hasznos ismereteket nyújt a kutatások számára. Ennek ellenére úgy látom, hogy jócskán van még munkája e tekintetben is az eljövendő kutató nemzedéknek.

A szófejtés és a szómagyarázat szoros rokonságban van ugyan egymással, mégis vannak lényeges eltérések e két „műfajban” — úgy vélem. Az utóbbinak — különösen etnolingvisztikai szempontból — sajátos feladatai vannak. Nevezetesen az etnikai–néprajzi–nyelvi „csoport” (korábbi) kultúrájának megismerése, módszeres feltárása. Ennélfogva a szavak, állandósult szókapcsolatok, szólások, közmondások jelentésszerkezetének mélyreható vizsgálata, valamint az összefüggések felderítése, továbbá a mögöttük meghúzódó világkép, gondolkodás, magatartásformák, erkölcsiség, sőt adott esetben talán a lelki alkat főbb vonásainak megismerése is.

Írásom témája több szempontból lehet aktuális. Az etnolingvisztikai szempontú magyarázat (szómagyarázat) etimológiai kutatásainknak is nyújthat újabb támpontokat. Másrészt a magyar dialektológia „mostohagyermekének”, a népnyelvnek a kutatása iránt való érdeklődést újraébresztheti, minthogy valójában CSÜRY BÁLINT halála óta e széles horizontú kutatás, amely a néprajzot, a regionális területi változatokat szoros egyében látta, nem működik. A szűkös keret nem teszi lehetővé a szómagyarázatok aprólékos tárgyalását, a filológiai adatok tömegének felvonultatását; ennél fogva az empíriát is erősen kordában tartja. Gondolataimat, észrevételeimet csupán főbb vonásaiban adom közre.

2. A nyugat-dunántúli gyermek- és dajkanyelvi kutatások anyagát vizsgálva roppant feltűnő volt számomra, hogy a gyermekekre vonatkozóan — főleg pici gyermekekről van szó! — a becézés, dorgálás, sőt gyakran még az emlegetés is sajátos kóddal rendelkezik. Ezt a kódot, amely bizalmas, csupán a szülők, a legközelebbi hozzátartozók, esetleg azoknak jó ismerősei használhatják. Kivétel csak egy-egy olyan szó esetében lehetséges, amely már ebből a kódból valamilyen oknál fogva kisodródott. Tehát a kicsi gyermekeket ilyen szavakkal becézik, dorgálják (egy-két kiragadott példa): *büdös fereg, te kis бүдös, te бүдös дög!, te бүдös ganaj!, te vacak!, te kis vacak!* stb. (Örség); *tetves, бүдös, бүдözs*

zsiván (Vaszar, Ve. m.) — és még hosszan sorolhatnám a bizalmasabbnál bizalmasabb „kedveskedést”, illetőleg „korholást”. — A vékony, cingár kisgyermekre például Sümegcsehiben ezt mondják: *nyüszke* (~ ?*nyuszká*), *nyúzott*, *csédvás*, *poszka* (? < *poszáta* Sz. G.), *pészka* (? < *pésztonka* Sz. G.) stb. Hadd említsek Szombathely regionális szókészletéből legalább egy kisodródott gyermek-, dajkanyelvi „becéző, dorgáló” szót. Ilyen a *csünt*, amely ma már kisebb-nagyobb gyermekek bizalmasabb megnevezésére, megszólítására általánosan használatos: „Hogy van a *csüntöd?*”, „Ezt (a csokit) viszem a *csüntömnek*.”, „Vigyázz, *csünt*, mert elütlek” — mondja a kerékpárral közlekedő a kisgyermeknek a játszótér körül, a parkban. Sőt kialakult a kedveskedő *csünti*, *csüntike* változat is.

A *csünik* igéből származó befejezett melléknévi igenév: *csünt* ~ *csüntött* a nyugati magyar népnyelvben *csünt* változatban főleg a ’fejlődésében visszamaradt’, ’a rossz tartás, téli hideg stb. miatt megkoszosodott kismalac’ jelentésű. Ez a pejoratív jelentés, hangulat a szombathelyi nyelvhasználatban teljesen eltűnt! A regionális köznyelvi szó pozitív, sőt kimondottan kedveskedő eleme a városi divatnyelvnek. De hadd jegyezzem meg, hogy a fent említett bizalmas szavak a gyermek-, dajkanyelvi kommunikációban — a kód használatára jogosultak nyelvében nem számítanak (olyan) durvának, mintha a felnőtteknek mondanák. Valamilyen sajátos „szűrőn” mennek át az egyébként sokszor hihetetlenül durva szavak!

Másfelől fel kell tennünk, hogy a kisgyermek megszólításában, illetőleg emlegetésében a lekicsinylő, illetőleg rosszalló szavak, kifejezések mögött szinte mind a mai napig egy régi babonás félelem húzódhat meg, amelynek a tudati háttérében az áll, hogy a hozzátartozóknak nem is olyan kedves a szóban forgó kisgyermek, vö. például *bütyök*, *vacak*, *rosszpénz*, *rosszcsont* stb.

A kislányok esetében arról lehet szó: nehogy feslett erkölcsűek legyenek majd, amikor felnőtté válnak: *bestia*, *büdös fehérnép*, *cemende*, *kurva*, *kurvinca*, *ribanc*, *riherongy* stb. A kérdést itt részletesebben nem tárgyalom. Ugyanakkor felhívnám a figyelmet arra, hogy adott esetben szófejtésünknek a gyermek- és dajkanyelvre mint a szavaknak alaki, jelentéstani formálódását befolyásoló közege nagyobb mértékben kell tekintettel lennie. Nem elképzelhetetlen, hogy jó néhány szómagyarázat esetében haszonnal járna a gyermek-, dajkanyelvhez való viszonyát felvetni, és ebben az irányban is tájékozódni. Alapos a gyanúm, hogy például *büszke* szavunk körül is vannak még efféle tisztázatlan kérdések.

3. A *büszke* első, biztos előfordulása 1702. (vö. TESz. 1: 404). Az idézett helyen a következő magyarázatot találjuk: „a *bűz* főnévből alakult *-ke* kicsinyítő képzővel. A ’büdös’ > ’büszke’ jelentésváltozás alapja a r o s s z s z a g és a k e v é l y s é g egyaránt visszataszító volta, ... továbbá az, hogy a bűz-érzetnek is és a kevélységnek is (vö. *fenn hordja az orrát*) o r r f i n t o r í t á s a külső jele.” (i. h.). Ez a sommás szófejtés nem csekély kétséget hagy maga után.

Ha az első írásbeli biztos előfordulása ennek a szónak csupán 1702-ből való, akkor szótározva miért nem találjuk a 'büdös, visszataszító' jelentését?

A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz.), amely a 19. század magyar irodalmának klasszikusait is alaposan feldolgozta, a *büszke* szóértelmezése és annak nyelvi anyaga nem utal 'undorító, visszataszító' emberi tulajdonságra. Nem egy esetben inkább azt kell megállapítanunk, hogy éppen ellenkezőleg állnak a dolgok! Ennek érzékeltetésére álljanak itt az alábbi példák: „Legyünk *büszkék* reá, Hogy színészek vagyunk.” (Petőfi); „Az anya *büszke* a fiára.” (beszél nyelvi); „*Büszke* lányok ... idővel Megbékélnek asszony fővel” (Arany); „Toldi ugyan ráér, *büszke* lován léptet.” (Arany); „Nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek *büszke* vára” (Kölcsy); „Endre király ... jár *büszke* lakában.” (Vörösmarty); „Túl a tornyon, melyet porbul rakott a szél, *Büszke* fegyver csillog, *büszke* hadsereg kél.” (Arany); „Kényes, *büszke* pávák” (Ady). — Rosszalló, elmarasztaló jelentéstöltetre (az ÉrtSz.-ből) csupán az alábbi példákat idézhetem: „Lajos, *büszke* Lajos! magyarok királya! Voltam én is hú, de nincs annak hálája” (Arany); „*Büszkén* jár, mint egy fiatal kakas. Ha valakivel találkozik, úgy beszél vele, felülről: no te is élsz?” (Móricz).

Az ÚMTsz.-ben a *büszke* szél 'erős, csípős, hideg szél' tájnyelvi adatot találjuk (Lovászipatona, ÚMTsz. 1: 659). Valószínűleg újabb keletű, ugyanis egyetlen adat.

A *büszke* jelentésszerkezete, nyelvhasználata meglepően szolid képet fest, annak ellenére, hogy tövében a *bűz* szó lappang. Amint látjuk, a 'büdös' jelentésre nincs példánk! De még a 'visszataszító' jelentésárnyalat is nehezen olvasható ki az ÉrtSz. gazdag példaanyagából. Természetesen a *túl z o t t ö n b i z a l o m , e l b i z a k o d o t t s á g , t o v á b b á m á s o k l e n é z é s e* korántsem elfogadható emberi tulajdonság!

Az a meglátásom, hogy a korábbi szófejtők, kutatók, valamint a TESz. munkatársai könnyen vették a *büszke* magyarázatát. Az áttetszőnek tűnő morfémaszerkezet könnyű feladatnak látszott. Az alábbiakban, szómagyarázatomban arra teszek kísérletet, hogyan oldható fel a *bűz* és *büszke* között lévő nagyfokú jelentésbeli eltérés.

Felteszem, hogy a *bűz* és a *-ke* kicsinyítő képző közvetlenül nem kapcsolódhatott össze. Nem mutatható ki 'bűzecske, kicsit бүдös' jelentése e szónak! Én a *bűz* főnévnek igenévi származékából indulnék ki: *bűzhödt* (vö. TESz., i. h.: 1577 k.: *bwzzeth*, N. *bűzhött* ~ *bűsszött*; vö. *bélebűzhött* ~ *bélebűszött* 'bélpoklos, falánk'; szókészleti kérdőfüzetem 83. kérdésére archaikus adatként Nyugat-Dunántúl néhány pontjáról). Tehát: nem azt állítom, hogy a *bélebűzhödt* szóból származik a *büszke*, csupán arról van szó, hogy a R. *bűzhödt* szó — utótagként vagy önállóan — a népnyelvben máig lappang! Ez a nyelvi forma becéző-dorgáló szerepben bekerülhetett a népnyelvi gyermek-, dajkanyelvbe, bizonyára 1702 előtt. Ebben a sajátos csoportnyelvben alakulhatott ki egy *bűzhött* ~

büsszett alakból az a jellegzetes forma, amelyet lépésről lépésre ugyan nem tudunk rekonstruálni: *büsszött* ~ *büsszett* > *büszke*. A feltett gyermek-, dajkanyelvi szerepből — a már fentebb idézett példákra utalva — reálisabban lehet a jelentésváltozás lépéseit magyarázni: '(kis) бүдös' > '(kis) кényeztetett' > 'кényes' > 'stolz, rátarti, öntudatos, önérzetes' stb.

A *büszke* szó a gyermeknyelvből kilépve a szinonimákkal együtt sodródott, s így a 'kevély', 'gőgös' stb. jelentéseket is magára vette. A pozitívtól a negatív jelentésárnyalatig — területileg és stílusosan! — bizonyára jelentős szóródást mutatott. Az idézett szépirodalmi példák kiindulva Petőfi, Arany nyelvében pozitív jelentéssel találkozunk — zömmel! Érdekes, hogy Móricznál éppen ellenkező hangulatú jelentésről van szó! Nem lehet véletlen, hogy CSÜRYNél is hasonló a helyzet: *büszke* 'kevély, gőgös, rátarti'. Példamondata: „Ojam *büszke*, hogy ety szaros karóval se lehetne az őrá elérni.” (SzamSz. I, 120).

Hogy *büszke* szavunk az idő és nyelvváltozatok függvényében differenciáltan értékelendő, arra hadd hivatkozzam például SZARVAS GÁBORra, aki némi csodálkozással ugyan, de arra utal, hogy szavunk inkább pozitív jelentésű-hangulatú: „A magyar ember is nem hogy rossz néven venné, hanem inkább dicséretnek tartja, ha azt mondják róla, hogy 'daliás, délceg, büszke faj'; valamint a falu szépe sem neheztel meg érte, sőt dicséretszámba veszi, ha *büszke* lánynak hirdetik. Szóval a *büszke* mai értelmében inkább és kiválóbban a dicsérő jelzők sorában foglal helyet.” (Nyr. 16 [1887]: 55).

Hogy a *büszke* szó a *daliás*, *délceg* szinonimákhoz sodródott, annak nem csupán az az oka, hogy a szó szerkezete elhomályosodott. Történelmi, társadalmi oka is volt, sőt etnolingvisztikai is: a nyelvhasználatnak — éppen a 19. században — szüksége volt egy újabb, pozitív hangulatú névre, amely a sajátos lelki tartalmat vagy talán alkatot kifejezi.

Ma igen naiv kérdés lenne, hogy vajon pozitív dolog-e *büszké*-nek lenni. Ám a magyarság lelki alkata évszázadokkal korábban egészen más volt. A szóban forgó lelki tulajdonság szelídebb változatát a népdal is befogadta: „Jaj, de szépen zöldell a rimóci határ... Jaj, de csinos, *büszke* a romóci kislány.” (Riznerné-Ördög László, Ének-zene, 6. oszt. Bp., é. n. 8).

A *büszke*, *nyalka*, *rátarti* stb. a magyarságnak — korábbi — jellegzetes lelki tulajdonságára mutat rá, amely elsősorban a járásban és öltözködésben, pontosabban az *öltözékben* mutatkozott meg, jelentésánál például a *kackiás* szavunk is ebbe a sorba tartozik! Régen a személyes megjelenésben, a „magatartásban”, a *járásnak* fontos szerepe volt. Ma (egy kissé) meglep bennünket, hogy a kanásznak *büszke járása* volt: „Megismerni a kanászt *Büszke* járásáról”, de az sem egészen mellékes, hogy: „Tűzött-fűzött bocskoráról, tarisznyszerűjáról” (népdal). A régi magyar kultúrában a járásnak, fejnek, hajviseletnek kitüntetett szerepe, jelentése volt. Mit mond a népdal? (Jön a babám a tanyáról.) „Megismerem járásáról, Fekete, göndör hajjáról.” (Ma ugyan mit mondhatna valami újkeletű népdal?)

Ami a járást illeti, nem nehéz valamiféle párhuzamot felfedezni az ősi lótar-tás — valószínű „lókultusz” — és az ember (esztétikai) értékítélete között. A TESz. például a *paripa* (1528.) értelmezését így adja meg: „*büszke* tartású, könnyed járású, lovaglásra alkalmas nemes ló” (III, 107). Egy régi közmondá-sunk s egyben egyik népdal sora is ezt mondja: „Szép asszonynak, jónak, Jó já-rású lónak, Kár megöregedni!”. A ló járása, fej- és testtartása valamilyen áttéte-les formában minta volt/lehetett az ember — különösen a férfi! — viselkedésé-ben. A ló büszke járása tehát a magára valamit adó férfi számára követendő minta volt. Ennélfogva a büszke járás az ember személyiségének értékes tulaj-donságává vált.

Nem könnyű ma már a fent elmondottakat megérteni, s legkevésbé elfogadni, amikor a gyalogjárás egyre inkább háttérbe szorul, a lótar-tás kevesek kiváltsága lehet. Ugyanígy mára már érthetetlennek, sőt értelmetlennek tűnik a régi köz-mondás: „Lóra termett a magyar.” A testalkat, termet csupán az elmúlt 50–60 évben jelentősen megváltozott. A régi huszárlovak/hátaslovak hamar tönkre-mennének a mai emberek testsúlya alatt!

4. Figyelmet érdemel, hogy a ló viselkedésével függ össze néhány olyan kife-jezésünk, szavunk, amely emberre átvéve „antiszociális” tartalmat hordoz. Például: *fenn hordja a fejét*, (*göggös*), *rátartós ~ rátarti*. Nagy valószínűséggel ide tartozik: *felvág*, *felvágva* (megy). A TESz. német mintára keletkezett tükörszó-nak tekinti a *felvág* igét: mit dem grossen Messer aufschneiden 'dicsekszik' (I, 881). Én magam a népnyelvből ismerem: *felvág* tn. ige; arra mondják, aki az ut-cán járva magasan hordja a fejét, sietős lépésekkel halad, másokat észre sem vesz, beképzelt, göggös magatartású stb. Tehát: *felvág valamire*, például szépsé-gére, szerencsés külsejére, öltözkéire (különösen leány, nő), vagyonára, pénzére stb. Az ilyentől azt kérdezik: Mire *vágsz fel*? Hajdú-Biharban regionális köz-nyelvi elem. Az ÉrtSz-ban ezt találjuk: „(Ló) *kirúg* és *vágtába* kezd. — Egyet durrantott a karikásával, s a két ló *felvágott*.” (Móricz, ÉrtSz. II, 753). Ezt a je-lentését az ÚMTsz. is ismeri.

Hagyományos szemléletünkben, gondolkozásmódunkban ott rejteznek a lóról szerzett ismeretek, tapasztalatok. Az O. NAGY GÁBOR könyvében (SzólKm.) 194 közmondás, szólás található a *ló* címszónál. Ezek a mikrofoklór szövegek a lóról szólnak ugyan, de legtöbbje szimbolikus, és az emberről szól az embernek — tanító céllal. Szinte egy kerek, archaikus „világkép” bontakozik ki bennük. Az idevágó etnolingvisztikai tanulságok még jórészt kiaknázatlanok! De még a szófejtés számára is haszonnal járna e témakör kutatása.

Csak egy példát végezetül: A *fennhajaz/héjaz/héjáz* szavunk megfejtése máig sikertelen (vö. TESz. I, 885–6). Nem lepne meg, ha az alaposabb néprajzi-nyelvi kutatások azt igazolnák, hogy eredetileg egy metaforáról van szó, amely a lónak egy jellegzetes magatartásából fakad. Az UMTsz. a Kiskunságból idézi az ada-

tot: *fönnjáró feji*: a fejét járás közben magasan feltartó (ló, csikó) (II, 418). Úgy gondolom, ezt a kérdést most legjobb nyitva hagyni.

SZABÓ GÉZA

Jelentéssűrítő összetételek vizsgálata a szamosháti nyelvjárásban

1. Bevezető megjegyzések

A magyar nyelvjáráskutatás egyik legeredményesebben művelt területe a tájszavak gyűjtése és kiadása, amelyben — a kezdeti, nemegyszer csupán néhány tucatnyi szóanyagot magukban foglaló összeállításokat nem számítva — a XIX. század első harmadától napjainkig igen jelentős eredmények születtek. Ha az azóta megjelent tájszótáraknak bármelyik típusát — az általános szótártól a regionális változatán át a helyi tájszótárakig — tekintjük is át, kisebb-nagyobb számban találunk bennük olyan szókészleti elemeket, melyeknek létrejöttében a népi szemléletmódnak meghatározó szerepe van. Ezeknek egy része olyan lexéma, amely a köznyelvi (olykor akár a szaknyelvi) szókészletbe is bekerült (ilyen például a *dongaláb*, *kapafog*, *könyökcső*, *őzlábgomba* stb.), nagyobb hányaduk viszont csak nyelvjárásainkban fordul elő, mégpedig akképpen, hogy minden egyes szónak saját elterjedtségi köre van a magyar nyelvterületen. Van olyan közöttük, amely több nyelvjárási régiót is átfog (például *cilinderkémény*, *kecskecsöcsű* ’szőlőfajta’, *kökényszemű*, *lósóska* stb.), és még nagyobb azoknak a tájszónak a száma, amelyek kisebb-nagyobb tájegységen, esetenként csupán egy település nyelvjárásában használatosak (például *bogjakemönce* ~ *bagjakemönce* ’boglya alakú kemence’, *csepérkekalap* ’a csiperkegombához hasonló alakú kalap’, *kalánfűlű* ’szétálló fűlű (ember)’, *karónyaku* ’hosszú nyakú’, *lőcs-lábú* ’görbe lábszárú’ stb.).

A népi szemléletmódnak a szóteremtésben játszott szerepét a magyar nyelvjáráskutatók is régen fölismerték. A nyelvjárási szókincsnek a köznyelvihez viszonyítva konkrétabb, szemléletesebb jellegére például CSÜRY BÁLINT már az 1930-as évek elején rámutatott, és az elméleti-módszertani tekintetben is új utat törő „Szamosháti szótára”-nak anyagát is aszerint igyekezett összeállítani, hogy az magában foglalja a népi nyelv szóképeit, névátviteleit is. Minderről a következőket írta: „Szótáramban kísérletet teszek arra, hogy egy magyar falu népének képzet- és szókincséről rendszeresen fölvev, hiteles gyűjteményt állítsak össze. A népi szó- és képzetkincsnek ilyen megközelítőleg teljes gyűjteménye, a népi nyelvnek önálló egységként való bűvárlata sokféle tanulsággal jár mind néprajzi, mind nyelvtudományi tekintetben. Egy figyelmes tekintet egy ilyen népi nyelvi

szótárban, bármily futó összehasonlítás az irodalmi nyelv szótárával rendkívül jellemző vonásokat tár elénk a népi szó- és képzetkincsre nézve minőség és mennyiség tekintetében egyaránt. A népet körülvevő világ, a nép életformája, a népi foglalkozás, a népi célok és problémák szabják meg e szókincs terjedelmét és tartalmát. Ezeknek megfelelőleg a népi szó- és képzetkincs konkrét irányban gazdagabb, legnagyobbbrészt konkrét vonatkozású, a köznyelv szókinccse viszont elvont fogalmakban és kifejezésekben gazdagabb. Egyezésük és különbözésük egyaránt jellemző és tanulságos. A népi szó- és szóláskincsen a népnyelv színein visszatükröződik a mező nyersesége, a népnek a természet ölen lefolyó egyszerű életformája.” (A szamosháti szótár: MNy. 29 [1933]: 66).

Az alábbiakban a népi szemléletmóddal keletkezett jelentéssűrítő szóösszetételek típusait és jellegzetes vonásait igyekszem fölvezetni a szamosháti nyelvjárásban, amelyhez CSÜRY BALINT kiváló munkája, a kétkötetes „Szamosháti szótár” (a továbbiakban: SzamSz.) volt a forrásom. A SzamSz.-ban található példaanyagnak — terjedelmi okokból — itt csak egy részét tudom vizsgálni és bemutatni. A jelentéssűrítő összetételek morfológiai szerkezetük és jelentésük szerint több típust alkotnak. Közülük csak a két önálló szóból, hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű főnévi összetételeket és melléknévi származékokat választottam ki vizsgálatra. Kihagytam viszont anyagomból azokat az összetételeket, illetőleg származékokat, melyeknek előtagja valamilyen képzővel alkotott származékszó (például *duccoshátu* ’púpos’ [*ducc* 1. ’a kenyérnek sülés közben kihasadt és fölpuposodott része’. 2. ’púp (a háton)’], *sallóushátu* ’fölfelé görbült hátú (ló)’ stb.).

2. A jelentéssűrítő összetételek vizsgálata

2.1. A jelentéssűrítő főnévi és melléknévi összetételek — mint ismeretes — fontos szerepet játszanak a köznyelvi szóalkotásban. Sajátos csoportjukat alkotják a hasonlító jelentéstartalmú szóösszetételek. Ilyenek a szamosháti nyelvjárásban is vannak, de számukat tekintve nagy különbség figyelhető meg a hasonlító-tulajdonság fölépítésű és a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű főnévi és melléknévi szóösszetételek között. Az utóbbiak ugyanis általában nagyobb számban fordulnak elő — miként más nyelvjárásokban — a Szamosháton is. Ezeket a SzamSz.-ból egytől egyig gyűjtöttem, és — megtartva az adatok szótárbeli fonetikus átírását és az ottani helyesírást is — az egyes típusaik elemzésekor sorolom föl őket.

A jelentéssűrítő főnévi összetételekben az előtag és az utótag összefüggése kétféle lehet: egyik csoportjukban tisztán hasonlítás fejeződik ki közöttük (például *koszoru-konyty* ’a hajfonatnak a fejen koszorú módjára való elrendezése, felrakása’ *palacsinta-kalap* ’széles, lapos karimájú kalap’ stb.), a másik típusukban pedig a hasonlításán kívül birtokos kapcsolat is van a két tag között (például *libamáj-paszujj* ’libamáj alakú és színű paszuly’, *metyszin* ’meggypiros’ stb.).

Fölvettem anyagomba az olyan szavakat is, amelyekben a szóteremtés szemléleti alapja valamilyen okból (például képzettársítás, az eredeti jelentés elhomályosulása miatt) alig érezhető, már nem igazán világos. Nem hagytam ki természetesen azokat a szóösszetételeket sem, melyekben (általában előtagként, azaz hasonlítóként) valódi tájszó szerepel. Az ilyen adatok után zárójelben mindig megadtam a jelentését, mint például a következő esetben: *csobánfejű* 'nagy, kerek fejű (ember)' [*csobán* 'dob alakú, lapos fahordócska, oldalán ivólyukkal, benne a mezei munkások ivóvizet tartanak'].

2.2. A fogalmak tartalma hasonlóságán alapuló jelentéssűrítő összetételek

2.2.1. Hasonlító–hasonlított jelentésszerkezetű főnévi összetételek

Ide azokat a szóösszetételeket soroltam, melyekben az előtag és az utótag között hasonlítás van. Egy részükben a hasonlítás mellett birtokos kapcsolat is kifejeződik, ezért az az eljárás mód látszott célszerűnek, hogy a SzamSz. adatait két külön alcsoportban tárgyaljam.

a) Hasonlítást kifejező összetételek

Az ide tartozó adatok a következők: *cilindertök* 'hosszúcs alakú sütőtök', *csukapecsenye* 'húsdarab a sertés hátulsó oldalhasi részében kétfelől' (a nép szerint nevét a csuka alakjáról és színéről nyerte), *fátyolháj* 'a sertés vastagbelén levő háj', *fátyolszita* 'finom liszt szitálására való, sűrű szövésű szita', *kanpaszuji* 'piros virágú, nagy szemű fajta paszuly', *koszoru-konyty* 'a hajfonatoknak a fejen koszorú módjára való elrendezése, felrakása' (fiatal leányok hajviselete), *mész-körté* 'apró, édes körte', *metypej* 'weichselbraun' (ló), *muskotájdohány* 'egy kellemes zamatú dohány', *muskotájkörté* 'kellemes ízű, pézsmazamatú körte', *palacsinta-kalap* 'széles-, lapos karimájú kalap', *pántlikagilisza* 'galandfereg, tae-nia solium' és *paradicsomalma* 'paradiesapfel'.

A 'piros virágú, nagy szemű fajta paszuly' értelmű *kanpaszuji* szóösszetételben a *kan-* előtag — néhány más összetétel előtagjához hasonlóan (például *lóbab*, *lósóska*) — a hozzákapcsolódó utótag jelölte növény termésének a szokásosnál jóval nagyobb voltát jelenti a szamosháti nyelvjárásban, a hasonlítás ebben rejtettebb, kevésbé nyilvánvaló, mint általában a többi példában.

b) Hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező összetételek

Az ide tartozó adatok a következők: *buzavirág szín* 'kornblumenblau', *gesztenyeszín* 'kastanienbraun', *kecskeszakáll* 'az áll hegyén növesztett kis hegyes szakáll', *libamáj-paszuj* 'libamáj alakú és színű paszuly', *libaszar szín* 'olajzöld színű', *macskaszem* 'sárgásfényű szem, mint a macskáé', *metyszín* 'meggyipiros', *pacsírtakonyty* 'a fejtetőre csúcsosan rakott konty', *rákláb* 'kétágú trágyakaparó kapa', *szalmaszín* 'szalmasárga', *tüdő szín* 'kékes-barnás-rózsaszín, mint a tüdő' és *zsemjeszín* 'sárgászöld'.

2.2.2. Hasonlító–hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből -ú, -ű képzővel alkotott melléknevek

Az ide tartozó példák nagy része *-ú, -ű* melléknévképzővel alkotott származékszó. Az összetétel mindkét tagja főnév, és közöttük hasonlítás van. Ezeknek is két csoportja különíthető el: vannak tisztán hasonlítást kifejezők (például *gyüszüszájú* 'piciny szájú', *karikalábu* 'kifelé görbülő lábú' stb.), valamint hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező összetételek (például *gójulábu* 'hosszú, vékony lábú', *nyúlhasu* 'sovány, ösztövér' stb.).

a) Hasonlítást kifejező származékok

Az ide tartozó adatok a következők: *csērhaju* 'kérges héjú', *csobánfejű* 'nagy, kerek fejű' (ember) [*csobán* 'dobalakú, lapos fahordócska, oldalán ivólyukkal, benne a mezei munkások ivóvizet tartanak'], *dopseggü* 'gömbölyű és kemény farú' (nő), *gyüszüszájú* 'piciny szájú' (tr.), *kákabélü* 'kényesgyomrú, kevésétkü', *kapafogu* 'nagy, szélesfogú', *karikalábu* 'kifelé görbülő lábú', *kőkényszemü* 'sötétkék szemű', *lámpásfejü* 'hókafejű, fehérfejű' (ló) [*lámpás* 'laterne' (hordozható)], *lámpáshomloku* 'fehér homlokú, homlokán nagy fehér-foltú' (ló), *pipaszárlábu* 'hosszú, vékony lábú', *sikátorszáju* 'nagyszájú, lármás, veszekedő' [*sikátor* 'a falu mellékutcája'] és *szöszhaju* 'erősen szőke, fakóhajú, szöszszínhajú'. A *szöszhaju* származékszó véleményem szerint — a *szösze* melléknévhez hasonlóan — szintén a 'csepű, kóc pehelyszerű hulladéka; a kender vagy len gerebenezésekor nyert másodrendű fonál' jelentésű *szösz* színével van kapcsolatban, vagyis „Keletkezésének indítéka a szösznek a világosszőke hajhoz hasonló színe lehetett” (TESz. III, 798).

b) Hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező származékok

Az ide tartozó adatok a következők: *bivajōru kazal* 'gömbölyű végű kazal', *bogárhátü* 'padlás nélküli, szalmafedelű' (ház), *fahaju tök* 'keményhájú tök, melynek a héját edénynek is használják', *jáncsēcü-alma* 'hegye felé keskenyedő, hosszúkás, édes ízű alma', *kecskelábu asztal* 'X-lábú, hosszú fenyőasztal', *lúszemü szilva* 'augusztusban érő, hosszúkás szemű, édes szilva', *madárhasu* 'sovány' (gyerek), *mārhaszáju ing* 'bőujjú vászoning, lobogósujjú ing', *nyúlhasu* 'sovány, ösztövér', *paripahasu* 'karcsú, gyöngederekű' (ökör), *póykhasu* 'nagyhasú, pocakos', *rucatālpu* 'telitalpú, lúdtalpú' és *szunyoglábu* 'hosszú, vékony lábú'.

2.3. A fogalmak hangulati rokonságán alapuló jelentéssűrítő összetételek

2.3.1. A két fogalom közötti hangulati hasonlóság azon alapul, hogy bizonyos növények valamilyen élettani jellegzetessége, állapota emberre átvitt tulajdonságként használatos. Így például egy-egy növény fejlődési formája, valamely sajátossága alapján keletkezhetek a következő jelentéssűrítő összetételek: *sārju-malac* 'olyan malac, melyet a koca ugyanazon évben második malacozáskor fiadzik' [*sarju* 1. 'sarjú fű, lekaszált széna sarja, 2. 'a belőle vált finom széna'] és *sārjupūjka* 'azon évben másodszori költésű pulyka, kései pulyka'.

2.3.2. Az emberek valamilyen állapotának megnevezése kerül át — sajátos szemléleti alapon — például bizonyos ételféle vagy egy-egy használati tárgy fajtájának megjelölésére. Az ide tartozó adatok a következők: *árvaleves* 'olyan leves, amelyben nem főtt hús', *árvapóuzma* 'a kazal fedelének két végére eresztett magános pózna, melynek felső végét a *hegyesfá*-hoz kötik' és *özvetypóuzma* 'nem páros, hanem fél pózna, egyes pózna; özvegypózna'.

2.3.3. Az élőlények nemével, a nemiséggel kapcsolatban is találtam egy-két olyan adatot, amelyek szintén ide sorolhatók. Ezek a következők: *bábakokas* 'olyan kakas, amelynek nincs nemző ereje', *bűrpuska* 'a férfi nemző vesszeje' (tr.) és *kan-juli* 'férfi természetű nő'.

3. A vizsgálat néhány tanulsága

A jelentéssűrítő szóösszetételeket szerkezeti különbségeik szerint két külön csoportban mutattam be. Mivel keletkezésüket figyelembe véve a főnévi összetételek és az *-ú*, *-ű* melléknévképzős származékok egyaránt *h a s o n l í t ó* – *h a s o n l í t o t t* jelentésszerkezetűek, elemzésüket azonos szempontok szerint végeztem el.

A SzamSz.-ban például a „Szegedi szótár”-hoz hasonlóan (vö. MNy. 98 [2002]: 140–7) — a terjedelmi okokból kihagyott adatokat is figyelembe véve — viszonylag sok jelentéssűrítő szóösszetétel található. Bizonyosnak látszik, hogy a népi szemlélettel összefüggő, hasonlítást kifejező szóösszetételek keletkezése és száma az egyes vidékek, illetőleg települések lakosságának gondolkodásmódjával, mentalitásával (például a tréfálkozássra, ironizálásra való hajlamával) magyarázható.

Az egyezések mellett bizonyos különbségek is megragadhatók abban, hogy a jelentéssűrítő összetételekben egy-egy tájegység vagy település lakossága *m i t* és *m i v e l* hasonlít össze. A hasonlítást kifejező jelentéstömörítő összetételeknek egy kisebb hányada a Dunántúl nagy részén, a Palócföldön, Szeged környékén és a Szamosháton is előfordul (ilyenek például a következők: *kanálfülű*, *kecskecsöcsű*, *lófogú kukorica*, *pipaszárlábú*, *tokmányórú*). A többségük viszont kisebb-nagyobb tájegységeken használatos és általában a földműveléssel és állattenyésztéssel van kapcsolatban. Ilyen jellegű jelentéstömörítő összetételek a szamosháti nyelvjárásban is eléggé gyakoriak (például *cilindertök* 'hosszúkás alakú sütőtök', *nyulhasu*, *paradicsomálma* 'paradiesapfel', *rucatālpu* stb.). Hogy milyen fogalomkörből választja meg egy-egy vidék vagy település lakossága a jelentéssűrítő szóösszetételekben a hasonlítót, az természetesen összefügg munkájával, tevékenységével. Nyilvánvaló, hogy új szavak, összetételek teremtésekor az anyagi valóság tárgyainak, jelenségeinek, tulajdonságfogalmainak megnevezéseiben a természettel szoros kapcsolatban élő ember — egyéb tényezők mellett — környezetének jól ismert dolgait (például növény- és állatvilágát, a mindennapi munkaeszközeit stb.) is összefüggésbe hozza egymással.

SZABÓ JÓZSEF

Huszedik századi nyelvünk történetéhez* A hangtani jelenségek alakulása

1. Kezdjük azzal, hogy a magyarságot történelme során — a tatárdúlást ezúttal nem számítva — három nagy trauma érte: a százötven éves török uralom, az 1848–1849-es szabadságharc elvesztése és 1920-ban a máig feldolgozatlan — és talán soha fel nem dolgozható — Trianon. A 20. századot, amely a történelem szemszögéből valójában Trianonnal kezdődött, három alkorszakra oszthatjuk: a) a két világháború közötti időszak; b) 1945-től 1989-ig, a rendszerváltásig és c) 1989-től, a rendszerváltástól máig.

a) A két világháború közötti időszak

Az első világháború és Trianon súlyos következményekkel járt: Magyarország elvesztette területének csaknem háromnegyedét, lakosságának mintegy kétharmadát (köztük több millió magyar került idegen uralom alá, kisebbségi helyzetbe), és elvesztette nyersanyagforrásának nagy részét. A megcsönkült országnak a nagyszámú menekült elhelyezésével, pénzromlással, gazdasági válsaggal és politikai, valamint gazdasági elszigeteltséggel kellett megküzdenie. Bár 1926-ra megszületett a szilárd pénz, az ipari termelés is nőtt, és bár Klebelsberg Kunó iskolákat — köztük nagy számban tanyasiakat is — hozott létre, aztán külföldön collegium hungaricumokat létesített — mindezek ellenére a szegénység érthetően tovább nőtt (három millió koldus országáról beszéltek), nem sikerült felszámolni az analfabétizmust, az Akadémia nem tudta támogatni a tudományos kutatást, alig volt publikációs lehetőség és így tovább.

b) 1945-től 1989-ig

A második világháború befejezése után, 1945-ben egy lerombolt és szétzilált ország — ismét a trianoni határok között — fogott hozzá az újjáépítéshez. A feudális-félfeudális rendszer összeomlott, de hamarosan elkövetkezett a népi demokráciának nevezett kemény diktatúra, amely az élet minden területén éreztette hatását, és amely csak 1956 után, főleg a hatvanas évek legvégén és még inkább a nyolcvanas évektől tett bizonyos engedményeket a nem központosított, szabadabb élet irányába. Közben a kollektív mezőgazdaság bevezetése, a nagyarányú és gyors iparosítás (gyárak, üzemek létesítése, bányák nyitása), a városiasodás

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

(Budapest megtartotta vezető szerepét, de nagy számban duzzadtak fel vidéki városok is, illetve a nagyobb falvak városokká lettek), az oktatás decentralizálása (új általános, közép- és szakiskolák, valamint főiskolák és egyetemek indítása) stb. egyrészt az egységes nemzeti irodalmi nyelv még teljesebb elterjedéséhez, másrészt — mondhatnánk — nyelvünk átrétegződéséhez vezetett.

Ezenkívül a magyar nyelv alakulására még a következő tényezők hatottak: a kibontakozó tudományos-technikai forradalom, a tömegkommunikációs eszközök (a rádió, televízió, film, sajtó stb.) elterjedése, falusi és üzemi könyvtárak létesítése (mintha nőtt volna az olvasási kedv is) és az élettempó felgyorsulása.

Megemlítem még, hogy a Magyar Tudományos Akadémia keretében tudományos intézeteket alapítottak, és a kiadott könyvek száma is nem kis mértékben megemelkedett. Viszont a nyelvtudomány szempontjából — egyebek mellett — nagy negatívumként könyvelendő el, hogy politikai, ideológiai okokból az új nyugati nyelvészeti, irodalmi, szociológiai irányzatok egészen a hetvenes évek elejéig ki voltak tiltva Magyarországról.

c) 1989-től, a rendszerváltástól máig

1988 elejére Magyarországon — több oknál fogva (eladósodás, általános elégedetlenség stb.) — gazdasági, társadalmi, politikai válsághelyzet alakult ki, amelyet világpolitikai jelenségek is tápláltak. Majd a kilenc ellenzéki pártot tömörítő Ellenzéki Kerekasztal hatására bekövetkezett „csendes forradalom” eredményeképpen bizonyos rendszerváltás ment végbe, és 1989. október 23-án kiáltották a Magyar Köztársaságot. Ettől kezdve tehát az ország — mint független jogállam — minden téren maga alakítja a sorsát, elsősorban helyreállított demokratikus intézményei segítségével.

BENKŐ LORÁND — találóan — így jellemezte mai világunkat, ennek anyanyelvünket alakító tényezőit, illetve mai nyelvhasználatunkat, utalva egyszersmind a nyelvtudomány és benne a nyelvművelés teendőire is: „A legutóbbi idők tudományos, technikai, szellemi, üzleti fejlődése és világméretű szétterülése, az informatika szédületes irama és terminológiai robbanása, illetőleg a mindezekkel járó tudati, életmódbeli, magatartásbeli átalakulás jelenkorunkban azelőtt soha meg nem élt új helyzetet teremt a magyar nyelv számára is. Társadalmunk nyelvhasználati szokásai szinte szemünk láttára váltanak, sajnos, nem mindig kedvező irányban. Nemtörődomség, pongyolaság, gondolati kuszáltság, stílustalanság, klisék, sablonok kedvelése, sznob divatok utánzása, nagyotmondás, durvaság, útszéliség, trágárság tüneteinek vagyunk gyakori tanúi és részesei...” (Nemzet és anyanyelve. Bp., 1999. 104–5).

Megjegyzem még, hogy 1989-cel természetesen megnyílt az út hozzánk az új és legújabb nyugati nyelvészeti és egyéb irányzatok, áramlatok előtt.

2. Milyen változást mutatnak nyelvünk egyes összetevői közül a hangtani jelenségek?

2.1. Irodalmi nyelvünk a fő tendenciáit illetően — beleértve a hangtaniakat is — már a múlt század közepére megállapodott. Még ingadozó egyes szavak és hangtani-alaktani jelenségek normatív hangalakja a 20. század elejére szintén megszilárdult. A köznyelv, a köznyelvi kiejtés viszont mutathat ingadozásokat, gondoljunk például a regionális köznyelvekre. Ezenkívül még két dologgal kell számolnunk. Egyrészt azzal, hogy a nyelv állandóan változik, és ez érvényes a hangzására is. Másrészt jelentkezhettek például a kiejtésben a norma szempontjából kifogásolható jelenségek. Természetesen a kettő egybe is eshet, azaz többször nem tudhatjuk, hogy egy-egy mai változás állandósul-e, és része lesz a normarendszernek, vagy csupán időleges jelenséggel van dolgunk.

Lássuk az egyes jelenségeket!

a) Nagy kár, hogy a zárt *ë* (például *embër*) hangok száma — több, itt nem részletezhető okból — tovább csökken, és ez, mivel ilyenformán a kétféle *e* hang egybeesik, és a magánhangzók 25%-át teszi ki, az egyhangúság felé viszi nyelvünket. Egyébként ezért ajánlatos *e* hangok környezetében bizonyos, *ö*-vel is ejthető szavak (*föl, fölött, pör, vödör* stb.) *ö*-s használata, például *fölemelkedik* és nem *felemelkedik*.

b) Tovább folytatódik az *-ezik, -özik, -ózik, -őzik* — mondhatnánk — igekepző *z*-jének az affrikálódása, vagyis *dz*-vé válása, és így gyakran két hangalaki változat is létrejön, miközben emelkedik az egyébként kellemes *dz* hangok száma. Példák: *vemhedzik* vagy *vemhezik, pelyhedzik* (csak így), *példálódzik* és *példálózik, akarózik* (csak így), *tekergődzik* vagy *tekergőzik, dörgölődzik* vagy *dörgölőzik*.

c) Szintén terjed az *l* végű igeeknek *j*-vel kezdődő végződés esetén az *lj*-s — vagyis a hasonulást figyelmen kívül hagyó — ejtése, például *éljen*, kiejtve nem *éjjen*, hanem *éljen* lesz (a névszók korábban is így viselkedtek, például *gólja*, kiejtve is *gólja*).

d) Hangok megrövidülése: magánhangzók: *í, ú, ű > i, u, ü*, példák: *ítél > itél, javít > javit; újság > ujság, bútor > butor; művelt > müvelt*; mássalhangzók: *kellemes > kelemes, láttam > látam, vettem > vețem; ebben > eben; uzsonna > uzsona; forró > foró*. Mindkét jelenséget helytelenítünk kell (még ha az első esetben jobbára nyelvjárási tendenciával van is dolgunk), mivel a hosszú–rövid hangszembenállást szüntetik meg, ami pedig jelentésmegkülönböztető, tehát fonematikus tulajdonság.

e) Hangok megnyúlása: magánhangzók: *posta > pósta, kormány > kórmány; körút > kőrút; Tibor > Tíbor*; mássalhangzók: *elemi > ellemi, szalag > szallag; erősen > erőssen, okosak > okossak; helyes > (kiejtve) hejjes; nála > nálla; bakancs > bakkancs*. A hosszú–rövid szembenállás törvénye természetesen ezekre is vonatkozik. De arra is gondolnunk kell, hogy az *í, ú, ű > i, u, ü*-höz hasonlóan — az egy *kőrút* kivételével, amely a budapesti nyelvben keletkezett helytelenség — ezek szintén inkább a regionális köznyelv nyelvjárási jelenségei.

f) Mássalhangzók más jellegű módosulásai. Mondhatnánk, nagyon terjed a *c*, *dz*, *sz*, *z*, *s*, *cs* hangnak a pösze, selypes ejtése, különösen a városi nők, még hozzá a tanult nők (középiskolások, egyetemisták stb.) beszédében. — Szintén terjed — bár jóval kisebb mértékben — az *l* hangnak *t*, *d*, *n* előtt *j*-vel való selyp ejtése, körülbelül így: *bo^ldog*, *vo^lt*. — Mintha mostanában kevesebbszer lehetne hallani a *t*-nek és a *d*-nek a szokásosnál hátrább húzott nyelvvel való képzését, például *tu^dom*, *igaza^t*. Ilyenkor gyakran hallatszik a *t* és a *d* után valamilyen *h*-szerű hang is, mintegy hehezetesen ejtve a szót, például *t^hessék*, *t^hu^dom*. — Itt említem meg az úgynevezett betűejtést. Kevésbé művelt emberek ugyanis annyira tisztelik a leírt formát, hogy a természetes beszédben ösztönös hasonulás és összeolvadás helyett a leírt alakot ejtik ki. Például a *látja* szóalakot nem így mondják összeolvadással: *láttya*, hanem a leírt betűk sorának megfelelően: *látja*.

Az itt felsorolt esetek a hangok természetes és tiszta kiejtését veszélyeztetik, tehát el kell utasítanunk őket.

2.2. A mondat, a szöveg kiejtését zavaró jelenségek

a) Napjainkban szinte általánossá vált a siető, hadaró beszéd, amely együtt jár a hangok elmosódó és egybemosódó képzésével, és — ami még nagyobb hiba — egyes hangok és szótagok elnyelésével, például *ir^odalom*, *na^on jó*, *vállat* (értsd: *vállalat*), *köztársági* (értsd: *köztársasági*) stb.

b) Úgy szintén nem ritka a mondatvégek felkapása (az éneklés).

c) Meglehetősen gyakoriak aztán a rossz, gyakran félrevezető hangsúlyok (félkövérrel szedve), például Nagy **János**, Szabó **Péter**, mező**gazdasági**, „Elsőrendű **munkát** végeztek.”

d) El-elmarad aztán vagy nagyon rövid lesz a szünet, s ilyenkor a mondatoknak, sőt a szövegnek az értelmi tagolása és ennek következtében a megértése szenved csorbát.

e) Végül terjed a nagyon halk, sőt motyogó és így érthetetlen beszédmód.

Az itt említett kiejtési és beszédhibák csak zavarják a megértést, esztétikai szempontból is visszataszítóak, tehát kerülnünk kell őket.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Elmélkedések a névmásokról és a paradigmáról

Három Debrecenhez kötődő kedves kollégámnak és kortársamnak (Papp Ferencnek, Sebestyén Árpádnak és Jakab Lászlónak) az emlékkönyvébe a magyar névmásokról írtam. A negyediknek — Nyirkos Istvánnak — is ezt küldöm. (Több olyan barátom nincs, akinek ilyesmit küldhetnék; a folytatás majd a „hát-rahagyott irataim”-ban lesz megtalálható.)

Ezek az írások voltaképpen pécsi — közben New Brunswick-i — egyetemi előadásaimból keletkeztek. Valamikor újszerűek voltak ezek a gondolatok; ma már nehéz volna őket a nyelvészet fő sodrásába tartozónak tekinteni. Legfeljebb az vigasztalhat — néhányunkat, akik nem tekintjük magunkat sem hagyományosnak, sem hipermodernnek, de szinkrón nyelvésznek igen —, hogy Lotz János szerint az igazi problémák irányzatoktól, iskoláktól és divatoktól függetlenül vissza-visszatérnek (néha eltérő tálalásban).

1. A magyar névmásoknak egy lehetséges táblázatos áttekintése

A magyar névmásoknak — prefixumaik révén — a logikai kvantorokra emlékeztető sajátos alakjai vannak. (A *kvantor* műszó használata azonban nem volna jogosult; vö. RUZSA IMRE, Klasszikus, modális és intenzionális logika. Bp., 1984). Ezeket a következő táblázatban próbálom szemléltetni.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
A.	ki	aki	–	valaki	akárki	bárki	mindenki	senki
B.	mi	ami	némi	valami	akármi	bármi	mind	semmi
	mit	amit	némit?	valamit	akármit	bármit	mind(et)	semmit
	mibe	amibe	némibe?	valamibe	akármibe	bármibe	–	semmibe
	miben	amiben	némiben?	valamiben	akármiben	bármiben	–	semmiben
	miből	amiből	némiből?	valamiből	akármiből	bármiből	–	semmiből
	mire	amire	némire?	valamire	akármire	bármire	–	semmire
	min	amin	némin	valamin	akármin	bármin	–	semmin
	miről	amiről	némiről?	valamiről	akármiről	bármiről	–	semmiről
	minél	aminél	némínél?	valaminél	akármínél	bármínél	–	semmínél
	mihez	amihez	némihez?	valamihez	akármihez	bármihez	–	semmihez
	mitől	amitől	némitől?	valamitől	akármitől	bármitől	–	semmitől
	minek	aminek	néminek?	valaminek	akárminek	bárminek	–	semminek
	mikor	amikor	–	valamikor	akármikor	bármikor	mindenkor	semmikor
	mivel	amivel	némivel?	valamivel	akármivel	bármivel	–	semmivel
	miért	amiért	némiért?	valamiért	akármiért	bármiért	–	semmiért
	miképp	amiképp	némiképp	valamiképp	akármiképp	bármiképp	–	semmiképp
	miként	amiként	némiként	?	?	?	?	semmiként?
	míg	amíg	–	–	–	–	mindig	–

C.	milyen	amilyen	–	valamilyen	akármilyen	bármilyen	–	semmilyen
	mely	amely	némely	valamely	–	bármely	–	–
	melyik	amelyik	némelyik	valamelyik	akármelyik	bármelyik	–	semelyik
	minő	aminő	–	valaminő	akárminő	bárminő	–	seminő
	mennyi	amennyi	–	valamennyi	akármennyi	bármennyi	–	semennyi
D.	erre	amerre	–	valamerre	akármerre	bármerre	–	semerre
	ettől	amettől	–	–	–	–	mindettől	–
	eddig	ameddig	–	valameddig	akármeddig	bármeddig	mindeddig	semeddig
	ennél	amennél	–	–	–	–	–	–
E.	hol	ahol	néhol	valahol	akárhól	bárhól	mindenhol	sehol
	hova	ahova	néhova?	valahova	akárhova	bárhova	mindenhova	sehova
	honnan	ahonnan	néhonnan?	valahonnan	akárhonnan	bárhonnan	mindenhonnan	sehonnan
	hogya	ahogya	–	valahogya	akárhogya	bárhogya	mindenhogya	sehogya
	ha	–	néha	valaha	–	–	–	soha
	hány	ahány	néhány	valahány	akárhány	–	–	sehány?

2. Útbaigazító a táblázathoz

2.1. Útbaigazító a táblázat soraihoz

A = főnévi névmások (*k*- tövűek)

B = főnévi névmások (*m*- tövűek)

C = melléknévi és számnévi névmások (*m*- tövűek)

D = mutatónévmások (*e*- [*a*-] tövűek)

E = határozói névmások (*ho*-/*ha*- tövűek)

2.2. Útbaigazító a táblázat oszlopaihoz

1 = alapalak (tő [+ szuffixumok])

2 = „vonatkozó” névmás [+ szuffixumok]

3 = egzisztenciális jelentésűek (határozott)

4 = egzisztenciális jelentésűek (határozatlan)

5 = megengedő jelentésű névmás (páros esetben vagy stilisztikailag jelölt)

6 = megengedő jelentésű névmás (stilisztikailag jelöletlen)

7 = totális jelentésűek

8 = negatív [totális] jelentésűek

3. Kommentárok az egyes sorokhoz és oszlopokhoz

3.1. Kommentárok az egyes sorokhoz

Ad A: A névmási *ki* voltaképpen a *mi*-nek alosztálya; a *mi* a jelöletlen alapeset; a *ki* ehhez képest egy [+HUM] szemantikai jeggyel van megjelölve. A *ki*-s névmások ugyanolyan szuffixumokkal láthatók el, mint a *mi*-s névmások (a következő kivételekkel: a *ki*-nek nincs *-kor*, *-képp*, *-ként* és *-ig* ragos alakja).

Ad B: Csaknem teljes oszlopok; a *mind* viszont annyira hiányos és olyan nagy mértékben tér el a többitől, hogy kétséges a státusa. A *né*- prefixum oszlopában feltűnően sok a kérdőjel. A többi oszlopban néhány hiány és további kérdőjel található.

Ad C: Az első négy sor belső viszonyait egyszerre kellene tisztázni; a *minő* aktív használata a keleti nyelvjárásokban fordul elő. A *mennyi* és *hány* bizonyos fokig szuppletív viszonyban áll egymással.

Ad D: Az *erre* természetesen *ez* + *re* morfológia bontható. Az *erre/arra*, illetve az *ettől* meg a *mettől* alakok körül sajátos frazeológiai környezet található.

Ad E: A *hol/hova/honnan* teljes sorokkal rendelkezik; csaknem teljes a *hogy* sora is. — A *mindenhol/mindenhova/mindenhonnan* soroknak konkurensa a *mindenütt/mindenüvé/mindenünnen* (eltérő gyakoriságban és sajátos stilisztikai változatként). A *ha* a mai magyarban széttört: a *ha* voltaképpen lexikalizálódott; három alakja maradt meg a paradigmában (*ha: néha/valaha/soha*).

3.2. Kommentárok az egyes oszlopokhoz

Ad 1: Természetesen ennek az alapul szolgáló oszlopnak a tagjai is elemezhetők morfológiai szerint. Ebben a formában kérdőnévmásként használatosak az A, B, C és E csoportba tartozók; a D esetében a *merre* stb. a kérdőszó. Hasonlóképpen A, B, C és E csoportba tartozók használhatók rövidített (stilisztikailag megjelölt vagy archaikus) vonatkozó névmásként; a D esetében ismét a *merre* stb. látja el ezt.

Ad 2: Egyetlen üres hely van ebben az oszlopban.

Ad 3: Visszaautalunk az A-csoporttal kapcsolatban elmondottakra. A D-csoportban nincs *né-* prefixumos alak.

Ad 4: Szinte teljes oszlop.

Ad 5: Szinte teljes oszlop; eggyel több üres hely van benne, mint az előző sorban.

Ad 6: Még eggyel több üres hely van benne, amellyel amúgyis csaknem szinonimaviszonyban áll ez az oszlop (*akár-/bár-*). Nyílt kérdés, hogy ez a viszony mennyire függ össze a megfelelő kötőszavak viszonyával.

Ad 7: A *mind* sajátos nemcsak morfológiai, szintaktikai és szemantikai szempontból. Ennek ellenére bevonható a paradigmába. A *mind* prefixumként beletartozik az *ez/az, emez/amaz, ugyanez/ugyanaz* sorba is.

Ad 8: Viszonylag komplett oszlop; csak a *soha* különül el formailag.

4. Általános kommentárok

Természetesen problematikus az is, hogy van-e, lehet-e saját rendszere ennek a nyolc oszlopnak, pontosabban a hét [+ egy = 0] prefixumnak. Ha van, akkor az miben nyilvánul meg? Mindenképpen tisztázásra szorul továbbá ezeknek a prefixumoknak a viszonya a kötőszavakhoz (illetve rámutató szavakhoz).

Egy ilyen jellegű (feltett) paradigma arra a — ki nem mondott — feltevésre épül, hogy létezik ezeknek a prefixumoknak egy összehasonlító pozíciója a szótáron és a grammatikai hagyományon kívül is. Az 1. oszlop esetében nyilvánvalóan a kérdezés az erős pozíció. (Hasonló erős pozíciókat kell majd találni a többi esetben is. Abban nincs semmilyen rendkívüli, hogy „erős pozíció”-t keressünk; voltaképpen ehhez hasonlít az az eljárás, amelynek segítségével a fonémák és azok rendszere megkonstruálható. Természetesen a betűíró nyelvek esetében a betűk segítenek a fonémák azonosításában.)

5. Megjegyzések a paradigmával kapcsolatban

A p a r a d i g m a műszó grammatikai (nyelvészeti) és tudománytörténeti szempontból többé-kevésbé rögzített jelentéssel rendelkezik. Nem gondolom, hogy bármilyen csinos táblázatra rá lehet fogni azt, hogy igazi paradigma.

Afelől viszont nincs kétségem, hogy a fenti táblázatbeli összefüggések valamilyen módon léteznek. Annyi biztos, hogy nem alapvetően grammatikai (szintaktikai vagy fonológiai) összefüggések. Felteszem, hogy „asszociatív” összefüggések; ezek között nem tartoznak a klasszikus példák közé.

A magyar agglutináció alapján feltett egyes összefüggésekről véltem valaha, hogy ezek a „megtanult” nyelvi magatartás (vagyis kultúra) körébe esnek (SZÉPE GYÖRGY, *Some problems in agglutination*. In: *Actes du Xe Congrès International des Linguistes*. Bucarest, 1970. IV, 357–63). De ki tanul itt, kitől és mit? Erre vonatkozóan az a feltevés, hogy a magyarul beszélőket körülvevő (velük sajátosan együttélő) latin, német és bizonyos mértékben szláv hatásról van szó, vagyis sajátos „indoeurópaizálódás”-ról, amely kölcsönhatásba került egy régebbi finnugor/ősmagyar nyelvi réteggel. S így alakulhatott ki lépésről lépésre ez az alrendszer.

További feltevés arra irányul, hogy ezt bizony meg kell tanulni: nem feltétlenül egy-egy beszélőnek, hanem a tanult és többnyelvű emberek egy-egy nemzedékének, amelynek részei a korszak grammatikusai is.

Az már nyilvánvaló, hogy a magyart idegen nyelvként tanulók számára a fenti táblázat olyan paradigmának tekinthető, amely a megértést, áttekintést és emlékeztetést segíti. Az indoeurópai nyelvet anyanyelvként vagy kiindulási nyelvként használók számára pedig kedvező kontrasztív: vagyis pozitív transzfer hatású adatsor.

Kell-e ennek precíz magyarázatát adni a jelenlegi nyelvelmélet keretében? Ha lehet, akkor az hasznos volna természetesen. De talán az inkább a nyelvészet történetének, a nyelvi folklórnak és a praktikus szempontoknak a metszetében elhelyezhető kérdés: mi maradt meg és mi használható fel a saját kopernikuszi (vagyis saussure-i) fordulata előtti nyelvészetből.

6. A tanárképzésben érdekelt nyelvész kitekint a szinkroniából

S ha már Ferdinand de Saussure neve felbukkant (ezt a nevet egyébként Debrecenben hallottam először 1949 őszén Papp László előadásából), akkor hadd említsem meg a szinkronia és diakronia problémáját a tanárképzésben. A tudományos distinkció szükségessége felől ugyanis nincsenek kétségeim.

Azt is rendjén valónak tartom, hogy a magyar nyelv és irodalom tanárjának pályájára készülők tanulnak finnugor (uráli) nyelvészetet és a magyar nyelv történetét. Amit én hiányolok, hogy a tanárjelöltek fejében nem nagyon jön össze a két szempont: vagyis a szinkrón metszetek a történeti nyelvtanban (kivéve néhány mesterpélda jellegű nyelvmélt-monográfiát). Nagyon hiányzik a nyelvi változatok kezelése a leíró nyelvtanból. A legnagyobb mértékben pedig az hiányzik, hogy a jelen nyelvi készletünk története, rétegződése és felhasználása egyesüljön a jövőben tanárok fejében, akik majd a nyelvet — ezen belül a magyar nyelvet — egyrészt sajátlagosan: nyelvi szabályok és szerkezetek formájában mutatják majd, másrészt szükségszerűen történeti kulturális értéként is.

SZÉPE GYÖRGY

Brunszvik Teréz Reguly Antalnak írt levele

És nem tágit mellőlünk a gond.

Brunszvik Teréz, 1855

A Brunszvik-irodalom közismert szakértőjének, dr. CZEKE MARIANNE-nak 1926-ban megjelent könyvében, amelyben „Félévszázad életemből” címmel közreadták — többek között — Brunszvik Teréz emlékiratát (CZEKE 1926: 28), olvasható a következő megállapítás: „1857. május 13-ról a Magyar Tudományos Akadémia őriz egy levelet Bécsből keletve Reguly Antalhoz, az egyetemi könyvtár igazgatójához címezve, melyben értesíti Blanka [Teleki Blanka] kiszabadulásáról, s hogy Blanka elébe jött el Bécsbe, dokumentálva még 82 éves korában is törhetetlen aktivitását”. A levél, amelyről szó van (és amelynek keletkezéséről lásd alább), valóban megvan az akadémiai kéziratárban: MTAK Kéziratár Ms 4745/121, eredetileg kék levélpapírra írva, félbehajtván, igazi pecséttel, a postabélyeg nélkül (leeshetett róla, mert a helye tökéletes fakó négyzet), a félbehajtott papír felére írt szöveghez mérten a külső oldalra, merőlegesen írt címmel.

Brunszvik (Brunswick) Teréz, a hazai kisdédóvás, nőnevelés kiemelkedő személyisége 1775-ben született és 1861 októberében, 86 éves korában halt meg unokatestvére, Forray Andrásné Brunszvik Júlia vácdukai birtokán. Az évszámokból sejthető, hogy nagy idők tanújának tarthatnánk már akkor is, ha csak pusztán szemlélője lett volna, nem pedig aktív résztvevője az eseményeknek!

Brunszvik Teréz évtizedeken keresztül, egészen 1858-ig vezetett „igazi” naplójának csak az 1848–49-es forradalommal és szabadságharcra kapcsolatos része jelent meg (HORNYÁK 1999), a többi, vagyis a zöm a Szabó Ervin Könyvtár kéziratárában mint óriási mennyiségű, nehezen olvasható kézírás, német nyelvű kézirat várja a feltámadást. Nem jelen írásom az egyetlen, amely ennek a felbecsülhetetlen értékű kordokumentumnak az ismerete *nélkül* íródik, jóllehet nem ártana tudni, a mi esetünkben például hányszor fordul elő, ha egyáltalán előfordul (és milyen érdemben?) Reguly Antal neve a naplóban. A gyanú, hogy előfordul, nem alaptalan, ugyanis CZEKE MARIANNE egy későbbi munkájában (1938) azt írta, hogy az akadémiai kéziratárban őrzött Brunszvik-kéziratok, életrajzi töredékek közül kettőről sikerült megállapítania, „hogy Brunszvik Teréz sajátkezű fogalmazványa, míg a harmadik idegen írású fordítás. Ezek a töredékek egynehány, Reguly Antalhoz, az egyetemi könyvtár igazgatójához intézett

levéllel együtt, ez utóbbi hagyatékából kerültek az Akadémia birtokába (Dr. Fogel József, annakidején akadémiai könyvtáros szíves közlései)” (CZEKE 1938: 23). Tudnunk kellene, hogyan értendő, hogy *Brunszvik-féle töredékek* kerültek a Reguly-hagyatékából a Kézirattárba, és hogy mennyi az az *egynéhány levél*? Most azonban nem ezt firtatjuk.

Jelenleg erről az itt taglalandó *egy levél*-ről van tudomásunk. Ez viszont bőségesen ad munkát, mert szinte minden szava magyarázatra szorul, azzal a végső érdemi megállapítással, hogy ha Reguly Antal valóban olyan nagyon beteg lett volna, ha olyan nagyon reménytelen helyzetben lett volna, mint amilyennek a róla szóló írások nagy része lefesti (legutóbb például A. MOLNÁR 2003), akkor ez a levél eleve nem íródott volna meg, vagyis a kérdéses levél annak bizonyítéka, hogy Reguly Antal 1857-ben „hadrafogható” volt, meg lehetett kérni, hogy járjon utána ügyeknek, adjon át üzeneteket. És megbízható ember volt, mert az alábbi levél „szereplőgárdája” nagyrészt „kompromittált” személyekből állt.

Brunszvik Teréznek a „Félévszázad életemből” című „elbeszélő” önéletrajza (CZEKE 1926) egyúttal remek korrajz, megismerhetjük — többek között — Brunszvik Teréz 1855-ös „életérzéseit”: „Mindenütt csak sülyedés, romlás! Én magam is rom vagyok romok között minden akaratommal s cselekvésemmel, — süket fülek és süket szívek kísérték végig életem útjain. Hol találok szavakat, hogy megírjam a dolgok szomorú alakulását Magyarországon!!! Ahová csak nézek, mindenütt beteges félelem és nincs sehol semmi, ami a lelket s a szívet felüdítené. Óh, hazám! Egy Széchenyi István az örültek házába zárva! Egy Deák gyermekké lett! Egy Teleky [!] Blanka a kufsteini börtönbe zárva húsz [10] évre!!! Annyi ezer meg ezer ember elpusztítva, testileg-lelkileg megsemmisítve!” (i. m. 107). Az emlékirat utolsó mondataiból (1855. június 8.) is árad az aggodalom: „Az 1850 óta eltelt öt év keserves időszak volt és az még ma is! Hazám elnyomva, vagy talán egészen elfojtva. A drágaság, az adók elviselhetetlenek, az állam kiadásai sok millióval múlják felül a bevételeit, — az ország nagy részben képtelenné válik az adó fizetésére, — mi lesz ezután!? A katonai kiadások óriásiak: folytonos várépítések, egy év óta háborús veszedelem, — a hadsereg hadi létszámon tizenegy hónapon keresztül. És nem tágít mellőlünk a gond: Vajon mi lesz még?” (i. m. 108).

Az 1857-ben már igencsak idős hölgy levele a fentebb említett — 1926-ból való — *bécsi* eredeztetése ellenére mint Körmenden keltezett levél szerepel az akadémiai kézirattár katalógusában, és ezt látva első gondolatunk az, hogyan kerül Reguly és Brunszvik Teréz kapcsolatba Körmenddel? Kiderül, hogy sehogy, a keltezés helyesen Wienerwald, és hogy külföldről küldték, miként erre a címzésben a francianyelvűségen túl a francia *Hongrie* is utal, miért kellett volna egy Vas megyéből *Pesth*-re küldött levélre az ország nevét is ráírni, ráadásul franciául. A *Körmend* olvasatot kétségtelenül táplálja a levélben szereplő *Duka*, amely közismerten Körmend mellett van, csakhogy a Brunszvik-irodalomból egyértel-

mű, miként a nehezen olvasható *Waitzen* (Vác) szóból is azzá válik, hogy a Vác melletti Dukára, vagyis Vácdukára várja a választ. A „körkörös” gyanakvás azért is helyénvaló, mert amikor Teleki Blanka elv- és sorstársa, Lövey Klára Kufsteinből 1856. július 16-án szabadulván jelentkezett a bécsi rendőrségen és úti céljaként Magyarországot nevezte meg, akkor a bécsi rendőrfőnöktől azt a dühös választ kapta: „Magyarország Ausztriában van” (SÁFRÁN 1963: 443).

Az ugyancsak az akadémiai kéziratárban őrzött, ismeretlen nőismerősöknek írt, német nyelvű *Reguly*-levélfogalmazványok (Ms 4754/99-126), az 1856 őszén közel tíz napról írt németországi, szintén német nyelvű naplófeljegyzések (Napló [csak a címszó magyar] 1856) eddig kiadatlan magyarra fordításáért és a most közreadott levél magyarra fordításáért, mikrofilológusi munkájáért itt mondok nyilvánosan őszinte köszönetet Kovácsné dr. Vermes Stefániának.

A pesti Egyetemi Könyvtárba franciául címzett német nyelvű levél kissé katonás, rövid, lényegretörő — utólag úgy tűnik, hogy sietve írták. A nehezen olvasható keltezés aligha lehet a fent említett május 13., hiszen aznap értesült a levélbeli *Bl.* vagyis Teleki Blanka a laibachi (ma Ljubljana) börtönben arról, hogy a május 11-i, Rudolf trónörökös születése alkalmából kihirdetett amnesztia rá is vonatkozik, tudniillik lefelejtették a szabadulók első listájáról... Az alábbiakban majd olvasható az a — nyilvánvaló tévedésből *Josefin* B.-nak a budai Országház utcai Brunszvik-házba címzett (vagy elgépelt címzésű?) — sürgöny is, amelyben Bécsbe érkezését Teleki Blanka május 16-ként jelölte meg (P. SZATHMÁRY 1886 nyomán SÁFRÁN 1963: 445).

Brunszvik Teréz *Reguly* Antalnak (MTAK Kézirattár 4745/121)

Wienerwald május...

Jó von Reguly úr,

Önnek Minona baronessz részéről üdvözlétet és egy kérdést kell közvetítenem: levelez még Ön Stackelberg Nataliaval? Hogy van ő jelenleg? Minona meghosszabbítás végett átadta neki az útlevelét, evégett írt is neki, de semmiféle választ nem kapott. Kérem, adjon nekem felvilágosítást. Mi itt éppen ebben a pillanatban találkoztunk a szeretett Bl.-val. Minona Laybachig elébe ment. Hála istennek, elég jól van és rövidesen egészen felépül.

Címezze Ön szíves választát Vácdukára. Üdvözlje Bohusné asszonyt és mondja meg neki a jó hírt.

Isten vele!

Bensőséges tisztelettel

Brunswick

Reguly Antal ismeretségének kezdetét a Stackelberg-családdal az akkor 22-23 éves *Reguly* észtországi tartózkodása jelentheti, lásd 1842. február 24-én Pétervárott keltezett, Toldy Ferencnek írt magyar nyelvű levelét: „Gróf Teleki Imrének küldök itt egy pakatot, melyet Revalba [sic!] [Tallinn német neve] a Stackelberg Baronessok adtak által — lesz alkalom könnyen Pesten azt Erdélybe

küldeni.” (Így is lett.) Teleki Imre a sógora volt Brunszvik Teréznek, férje volt Brunszvik Karolinának (Saroltnak, Lotténak), a Stackelberg *baronessok* pedig Brunszvik Teréz másik sógorának, Stackelberg Kristófnak és a Beethovenről nevezetes másik hugának, Brunszvik Jozefinnek a gyermekei (és/vagy kiterjedt rokonságukból további *baronessok*) lehettek. Egy további, egyelőre még azonosítatlan „Stackelberg báró” úr Regulynak a pétervári barátjához, A. A. Kunikhoz 1855. február 10-én Pestről írt levelében is előfordul: 1854 nyarán Marienbadban ... találkoztam ... és egy Stackelberg báróval („In Marienbad habe ich ... u. eine b. Stackelberg getroffen”, MAY 1990: 54, 112). A kapcsolat a Stackelbergekkel tehát több évtizedesnek mondható.

Miként a Brunszvik-, a Teleki-családnak, így a Stackelberg balti német családnak is több nevezetes személyisége volt, akik között felismerni, mikor melyikről van szó, nem mindig sikerült nagynevű kutató elődeimnek sem, én is csak arra törekedhetek, hogy ne szaporítsam a tévedések számát. Az bizonyos, rövidebbre fogva, hogy a Jozefin-féle házasság (Jozefin második házassága, 1810. febr. 13-tól) maga volt a pokol, az érzelmi és az anyagi megpróbáltatások, a váláshoz vezető szörnyű jelenetek nagy mértékben hozzájárultak a „halhatatlan kedves” korai halálához (1779–1821). Jozefin lányai tartották a kapcsolatot erdélyi unokatestvéreikkel, Teleki Imre és Brunszvik Karolina gyermekeivel, akik közül Teleki Blanka a legismertebb, de Teleki Emmának, az ő francia férjének, August de Gérandonak és gyermekeiknek is van helye a magyar, sőt ez utóbbiaknak a francia művelődéstörténetben is. Teleki Blanka és Emma (a későbbi Mme de Gérando), Marie és Minona Stackelberg 1836-ban például a budai Császárfürdőben nyaralt Stackelberg báró felügyeletével (CZEKE 1938: 97), a Stackelberg kisasszonyok 1843-ban, jóval apjuk halála után (1841. nov. 7.) ellátogattak a Telekiekhez Hosszúfalura is, ahol közülük Marie váratlanul elhalálozott.

Minona baronessz, vagyis Stackelberg Minona [Minóna] (SÁFRÁN 1963: 643, CZEKE 1938: 78) 1813. ápr. 9-én este 9-kor született, Brunszvik Teréz volt a bába és a keresztanya. A baroness teljes neve: *Mária Terézia Zelma Arria Cornelia Minona*. A *Minona* nevet használta, amely az *anonim* szó megfordítása, és a rejtélyes név magyarázatául az ilyen életrajzi jegyzetek szolgálnak: „Stackelberg Minóna [!] (1813–1897) Teleki Blanka unokatestvére. Egyesek szerint Beethoven és Brunszvik Jozefin természetes gyermeke” (például SÁFRÁN 1963: 643). Minona nagyon közel állt a nála 7 évvel öregebb Teleki Blankához, és később Blanka öccsének, Miksának a gyerekei — Irén és a „második” Blanka — is ragaszkodtak hozzá, miként nevelőnőjük és barátjuk, Lövey Klára Prielle Kornéliának 1885. jún. 8-án Bécsből írt leveléből is kitetszik: „Szerencsére itt egy napot időzünk Stackelberg Minóna bárónőnél, az Irénék kedves nagynénjénél” (SÁFRÁN 1963: 549). Minona a Brunszvikok–Telekiek–Stackelbergek kiterjedt rokon és baráti körében közismert és számontartott személy volt, gyakorta említették: lásd például Teleki Blanka, Lövey Klára több levelében (SÁF-

RÁN 1963: 363, 366, 549, P. SZATHMÁRY 1886: 139). 1897-ben halt meg Bécsben.

Stackelberg Natalia egyelőre nekünk még kevésbé ismert személy, jelentékeny irodalmi érdeklődéséről tanúskodik néhány bibliográfiai adalék, például:

– Stackelberg Natalie „Aus Carmen Sylva’s Leben” (Heidelberg 1900.⁵ 296 lap) című munkája a MTA könyvtárában is megtalálható (130.808) és a Révai Lexikonban Stackelberg, Otto Magnus (1787. aug. 5.–1837. jún. 8.) szócikkében is őt gyanítjuk szerzőként:

– *N. von S.* [sic]: Otto Magnus von S [sic]. Heidelberg 1882. Stackelberg Otto Magnus volt a legfiatalabb és majd a leghíresebb abban a 10-gyerekes családban, amelyből a Jozefin-féle S. Kristóf is származott (és akit I. Sándor cár 1825-ben „Észtország iskoláinak legfőbb vezetésével bízott meg”, vö. CZEKE 1926: 80–1). Valószínűleg ő (S. O.) volt az, aki az egyik gyerekrablásban segédkezett (CZEKE 1928: 81): ti. S. Kristóf „saját gyerekeit” vagyis az akkor még egészen kicsi három lányt (Minona például akkor másfél éves volt) nem az egyezség szerinti módon vitte el, ellopta (!) és Észtországba vitte... (CZEKE 1926: 81). Nem lehetetlen, hogy Brunszvik Teréz 48-as naplójában néhány helyen az N. rövidítés őrá vonatkozik.

„Bl.” Teleki Blankát (1806–1862) 1851. május 13-án tartóztatták le, 1853. június 30-án 10 év várfogságra ítélték. 1857 májusában, amikor az említett amnesztíának köszönhetően szabadult a mai Ljubljana fellegréből, ahova 1856 őszén helyezték át Kufsteinből, Minona jött érte és kísérte Bécsbe, ahova a Hotel Wandl-ba csaknem egy időben érkezett Brunszvik Terézzel (P. SZATHMÁRY 1886: 120), akinek a következő sürgönyt küldte még Laibachból (Laybach, Leibach, ma Ljubljana) (P. SZATHMÁRY 1886 nyomán SÁFRÁN 1963: 445):

Laibach den 11/5 1857 1 Uhr 5 Min. N[ach]mittags.

Angekommen in Pesth 14/5 1857 1 Uhr 20 Min.

N[ach]mittags. An Gräfin Josefin [!] Brunsvik [!] Pesth [!] Hofstrasse 14.

Den 16sten Nachmittag bin ich in Wien Kost- | markt 28 zu erwarten.

Komme Teuere wenn mög | lich

Blanka Teleki

Bohusné asszony, akivel a jó hírt tudatni kellett, a magyar történelem nagyasszonyai közé tartozik. A Révai Lexikon szerint: „Bohus-Szögyény Antónia, Bohus János felesége, megh. Budapesten 1890. jan. 5., 87 éves korában. A hazafias ügyek áldozatkész támogatója, ki a múlt század 40-es éveitől kezdve kiváló szerepet játszott a magyar közéletben, a közjótékonyság, a nemzeti nőnevelés terén, s mint a szépművészetek és szépirodalom lelkes támogatója. Átélt az 1838-iki pesti árvízveszedelmet, a 30-as években Világoson kiűtött oláh parasztlázadást. A szabadságharc folyama alatt Pesten és Aradon tartózkodott, átélve mindkét helyen az ostrom borzalmait. Világosi kastélyában írta alá Görgey az oroszokkal a fegyverletétel okmányát. Ezt az eseményt ő maga írta le naplójá-

ban. A szabadságharc leverése után élete kockáztatásával igyekezett a kufsteini, josefstadti, aradi, új-épületi, komáromi stb. börtönök foglyait támogatni, őket élelemmel stb. ellátni. Hazafias ténykedése miatt Haynau maga elé idézte és eltiltotta további működésétől, de eredmény nélkül. Fáradozásait a foglyok közül az aradi börtön foglyai egy általuk aláírt iratban köszönték meg. Brunswick Terézia grófnő útmutatásai szerint a 40-es években Aradon kisdedóvó intézetet alapított, amely azonban nem sokáig állott fenn. A 60-as években tevékeny részt vett az írói segélyegylet megalkotásában. Élete utolsó éveiben a közjótékonyság terén, főleg a vakok ügyének előmozdításában fejtett ki nagyobb szabású tevékenységet. 1910-ben Világoson emlékszobrot állítottak neki.” A világosi előnevet használó biharvármegyei Bohus család eredetileg Liptó vármegyéből származott. Bohus János 1860–61-ig Arad vármegye főispánja volt. Brunsvik Teréz, aki Teleki Blanka kapcsán maga is megtapasztalta, milyen egy Haynau-típusú kihallgatás, így említette naplójában Bohusné esetét (HORNÁK 1999: 137): „Csernovics és Bohus csak csodával menekült meg” (az i. m. lábjegyzetétől eltérően szerintünk itt a feleségekről van szó, ez is példa Brunsvik Teréz egyáltalán nem magyaros szokására: a nőket is csak vezetékneven említi). Bohusné Szőgyény Antóniának „Perényi búcsúja” címmel megjelent a világosi fegyverleteltől szóló leírása, és az ehhez írt előszóban a kötet szerkesztője, Tóth Gyula a következőket adta tudtunkra róla — és egyúttal Regulyról: „Az irodalom, a művészetek és tudomány lelkes támogatójaként ismerték. *Bensőséges barátság* fűzte a kor kiváló személyiségeihez, többek között *Reguly Antal nyelvtudóshoz*, Brunsvik Terézhez, az első magyar óvoda megteremtőjéhez” (kiemelés tőlem: Sz. E., TÓTH 1978: I, 424). Az idefűzött jegyzet (i. m. II, 469) sajnálatosan szűkszavú: „Reguly Antal 1819–1858 néprajzkutató, a finn-ugor [!] nyelvészet és kutatás úttörője”. A Bohusnéhoz írt Reguly-levelekről (3 db) lásd máshol.

Összegezve az elmondottakat: ez a Brunsvik Teréz-féle levél csak egy a számos és sokféle dokumentum közül, amelyek a hagyományos „haldoklási elméletet” cáfolják, miszerint Reguly az oroszországi kutatóútjáról hazatérve munkaképtelen volt, 1847-től, Szentpétervárról eltávozta, vagy állandó magyarországi tartózkodása óta (1850 ősze) egyfolytában haldoklott. A Selmeczi Kovács Attila által megkezdett felülbírálata ennek a hamis tételnek sehogy sem tud bekerülni még a tudományos köztudatba sem. Vannak dokumentumok, amelyek azt bizonyítják, hogy bár nem azt csinálta, amit vártak tőle, azért Reguly aktív személyiség volt, akire számítottak, aki nem volt betegebb — sem testiekben, sem lelkiekben — mint a pesti magyar értelmiségiek nagy része, hogy kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, hogy a hazafias körökkel tartotta a kapcsolatot, hogy megbízható ember volt. Legenda az, hogy Reguly Antal mindenre képtelen nagybeteg emberként tengette utolsó éveit, viszont kétségtelenül választ vár a kérdés, miért nem azt csinálta, amit vártak tőle, és miért nem olvasható ezért a

korabeli írásokban — az „Ujabb kori ismeretek tára” ide vonatkozó szócikkai kivételével — még élteben megjelent nyilvános számonkérés, szemrehányás.

SZÍJ ENIKŐ

Irodalom

- CZEKE MARIANNE (1926): Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. In: dr. CZEKE MARIANNE–dr. H. RÉVÉSZ MARGIT. *Emlékiratai*. Ford. Dr. PETRICH BÉLA. Bp. 3–28.
- CZEKE MARIANNE (1938): *Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései I.* Szerk. dr. CZEKE MARIANNE. Bp.
- HORNYÁK MÁRIA (1999): „Magyarország, Veled az Isten!” *Brunsvik Teréz napló-feljegyzései 1848–1849*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: HORNYÁK MÁRIA. Bp.
- MAY ISTVÁN (1990): *Reguly Antal A. A. Kunikhoz írt levelei 1845–1855.* / *Die Briefe von Antal Reguly an A. A. Kunik 1845–1855.* Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 25 (100). Bp.
- A. MOLNÁR FERENC (2003): Finnugor vonatkozású tudománytörténeti adalékok IV. In: *Permistica et uralica. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére*. Szerk. MOLNÁR ZOLTÁN–ZAICZ GÁBOR. Fenno-Ugrica Pázmáneiensia I. Piliscsaba. 176–81.
- H. RÉVÉSZ MARGIT (1926): Gróf Brunsvik Teréz jellemzése örökléstani és lélektani szempontból. In: dr. CZEKE MARIANNE–dr. H. RÉVÉSZ MARGIT. *Emlékiratai*. Ford. Dr. PETRICH BÉLA. Bp. 29–36.
- SÁFRÁN GYÖRGYI (1963): *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lövei Klára*. Bp.
- P. SZATHMÁRY KÁROLY (1886): *Gróf Teleki Blanka életrajza*. Lövey Kára jegyzetei nyomán írta P. SZATHMÁRY KÁROLY. Bp.
- TÓTH GYULA (1978): *Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól I–II.* A [két] kötet anyagát felkuttatta, válogatta, szerkesztette, az előszót, a bevezetőket és a jegyzeteket írta TÓTH GYULA. Bp.
- Ujabb kori ismeretek tára*. [Finn-magyar kérdés; Reguly Antal]. Pest, 1853–1855.

A retorikai kérdés és felkiáltás határsávja

1. Dolgozatomban két alakzattípusnak: a retorikai kérdésnek (interrogatio) és a felkiáltásnak (exclamatio) a határsávjába eső sajátos átmeneti jelenségeket vizsgálom. A retorikai kérdés az a kérdésalakzat, amelyben a kérdő mondat kérdésfunkciója csorbul: a felvilágosításkérés háttérbe szorul, formális kérdéssé válva, érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás) funkcióinak betöltésére szolgál, de éppen a megőrzött kérdő-emocionális és az újonnan érvényesülő szerep, azaz a közvetlen és a közvetett beszédaktus összefonódása miatt válik hatásossá. A felkiáltás pedig indulatot érzékeltető és keltő érzelmi alakzat. Ha a retorikai kérdés felkiáltás értékben használatos, gyakori, hogy a mondatvégi intonációs írásjel a kérdő névmás megléte ellenére felkiáltójel vagy kérdő- és felkiáltójel együttese, jelezve az interrogatio és az exclamatio határsávját. Ilyenkor a kérdő névmásnak megfelelő kérdőjel helyett az interpunkció-módosulás a megnyilatkozás valós funkcióját jelölő eszközzé válik.

2. Az értelmező szótárak (A magyar nyelv értelmező szótára [ÉrtSz.]; Magyar értelmező kéziszótár [ÉKsz.]), HERNÁDI MIKLÓS „Közhelyszótár”-a (Bp., 2001. A továbbiakban: Ksz.) és a szlengszótárak (KARDOS TAMÁS–SZÜTS LÁSZLÓ, Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság? Bp., [é. n.]; KIS TAMÁS, Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára. Bp., 1992; KÖVECSES ZOLTÁN, Magyar szlengszótár. Bp., 1998) anyaga alapján azt igyekszem feltárni, hogy az eredetileg kérdő szerepű névmásokat milyen nem kérdő funkciójú használat értékeli át az exclamatio értékű interrogatiókban, ezért milyen (viszony)jelentésárral, illetve stílusértékben, beszédhelyzetben használatosak a magyar köznyelvi, szleng és szépirodalmi szövegekben. A szótárakból gyűjtött mondatalakzatokat jelentésük alapján csoportosítom. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a retorikai kérdés és a felkiáltás határsávjába eső jelenségek leggyakoribb szerepe az olyan értékelés, amely mennyiséget, nagyságot, minőséget, fokozást, túlzást sejtet, illetve az értékeléshez általában valamilyen érzelmi viszonyulás társul alapvetően pozitív vagy negatív előjellel.

2.1. Mennyiséget kifejező értékelők

A *hány?* mennyiséget jelentő melléknévi (= számnévi) kérdő névmás (KUGLER NÓRA, A mondatnagyság általános kérdései: Magyar grammatika. Szerk. KESZ-

LER BORBÁLA. Bp., 2000. 143) az ÉrtSz. szerint felkiáltásokban 'milyen sok!', mennyi (sok)!' jelentésben használatos: *Hány ember szívesen cserélne vele! Hány ízben összeszidtam már!* Az ÉKsz. is 'milyen sok!' értelemben adatolja felkiáltásban a *hány?* előfordulását, de nyilvánvalónak tartom, hogy a kérdő színezet értékeléskor is megőrződik: *Hány ember hitt neki!*

A *hányadik?* melléknévi kérdő névmásban az ÉrtSz.-szócikk felkiáltó mondati adata alapján 'milyen sokadik!' tartalom implikálódik: *Kelmednek is régen behantoltuk sirját, / Azóta hányadik új esztendő-t írják!* (Arany). Az ÉKsz. is feltünteteti ugyanebben a szerepben ezt a kérdő névmást: *Hányadik napja már!*

A *hányszor?* határozószói kérdő névmást az ÉrtSz. felkiáltásban 'mily sokadik alkalommal!' jelentésben adja meg: *S felkurjant a kedvenc nóta, / Ki tudná hányszor fújja!* (Arany). Az ÉKsz. is ugyanerre a funkcióra tartja alkalmasnak.

Méltatlankodó értékelést fogalmaz meg a *hányszor?* határozószói kérdő névmás felkiáltásban 'milyen nagyon sokszor, milyen gyakran' jelentésben: *Hányszor megmondtam, hogy ne háborgass!* (ÉrtSz.). Az ÉKsz. adatában is 'mily sokszor!' jelentésű: *Hányszor kértelek!*

A *mennyi?* mennyiséget jelentő melléknévi (= számnévi) kérdő névmás az ÉrtSz. adatai szerint érzelmileg színezett mondatokban a csodálkozás, megdöbbenés, felháborodás, vágy kifejezésére 'milyen sok!' fokozó, esetleg túlzó értelemmel töltődik fel: *Mennyi pénz! Mennyi ember! Mennyi baj érte őket!* Az ÉKsz. is ugyanebben a jelentésben veszi fel kérdő színezetű felkiáltásban: *Mennyi kincs!*

A *mennyi?* mennyiséget kifejező kérdő névmás -t raggal határozószószerűen 'milyen sokszor vagy soká!' jelentéssel telítődik határozóértékű tárgyként: *Menynyit könyörögtem neki hiába! Menynyit ültünk ott a váróteremben!* (ÉrtSz.), vagyis 'Sokat könyörögtem...'

Sajátos változatot képviselnek ezen a típuson belül a *t a g a d ó f o r m á j ú*, *d e á l l í t ó é r t e l m ű é r t é k e l é s t k i f e j e z ő k*. A *mi?* főnévi kérdő névmás -t ragos formáját teljesülhetetlen vágy kifejezésére feltételes módú igével a 'milyen (nagy, jelentékeny, értékes) dolgot', 'bármit!' jelentésben veszi fel az ÉrtSz.: *Mit meg nem próbáltam volna, csak...! Mit nem adnék érte, ha...!; Mit nem tettem volna érte, Szép kis szőke gyermekem!* (Petőfi). Valóban ezek a tagadó mondatok mindig átfordulnak állítóba, így 'sokat' értelmű a *mit nem* fordulat, azaz mennyiség jelzéseként értelmezhető. Az ÉKsz. szerint is a *mi?* főnévi kérdő névmás -t ragos alakja vágy érzékeltetésekor tagadó mondatban feltételes módú igével 'bármi' jelentésű: *Mit nem adnék érte!*

Az ebbe a típusba sorolt adatokban rejtetten mindig a 'sok' jelentése bújkik meg.

2.2. Nagyságot kifejező értékelők

A *mekkora?* melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz. alapján felkiáltásban csodálkozás fokozó, túlzó kifejezésére 'milyen nagy!', ilyen roppant nagy!' jelentés-

sű: *Mekkora gazdagság! Mekkora ez a gyerek! Mekkora merészség!* Ez a névmás sajnálkozás, felháborodás fokozó, túlzó kifejezésére is 'milyen nagy!', ilyen roppant nagy!' jelentésű felkiáltásban: *Mekkora kár!* Ugyanezt a jelentést veszi fel az ÉKsz. is a következő csodálkozást kifejező alakzatban: *Mekkora ez a gyerek!*

A diákszleng meglepődést érzékeltetve a nagyság jelzését a *mekkora?* melléknévi kérdő névmás elé kitett „*hogy* + személyes vagy mutató névmás” kiemelő jellegű szerkezettel nyomatékosítja is: *Hogy te mekkora ödön* ('buta') *vagy! Hogy neked mekkora tappancsaid* ('láb') *vannak?! Hogy ez mekkora hólyag* ('nagyképű')! (KARDOS–SZÜTS).

A *mekkora?* melléknévi kérdő névmás határozóragos formáját ige előtti helyzetben az ÉrtSz. 'milyen nagy mérték' jelentésben rögzíti: *Mekkorára nőtt ez a gyerek!* Ez a névmás -t ragos formában is főnévi értékben ige előtt állva 'milyen nagy mérték' értelmű (ÉrtSz.): *Mekkorát ásitott! Mekkorát aludtam!*

Az ÉKsz. a régies *Mi szégyen!* frazéma *mi?* kérdő névmásához a 'mekkora!' jelentést kapcsolja.

A *mily?* melléknévi kérdő névmást az ÉrtSz. főnévi értékben 'milyen' jelentésben értékelő tartalmúnak tekinti. Ezért a *Milyet ásitott!* értelme: 'Milyen nagyot/hatalmasat ásitott!'.

A *milyen?* kérdő névmás főnévi értékben (ÉrtSz.) az igéhez hozzáértendő tárgy nagy voltának kifejezésével értékel: *Tüsszentett, de milyeneket!* Az ÉKsz. felkiáltásban 'mekkora' értelmet kapcsol a *milyen?*-hez: *Milyen élmény volt! Milyen csapás!* Valójában a tudati transzformálás következtében nagyságot értékelő tartalom kapcsolódik a kérdő névmáshoz: 'nagyon nagy' stb.

A régies és irodalmi *minő?* melléknévi kérdő névmás fokozó értelmű használatakor az ÉrtSz. és az ÉKsz. ugyanazt a példát hozza, és 'milyen', 'milyen?', 'milyen!' jelentést tulajdonít a *Minő szégyen!* (Arany) felkiáltás kérdő névmásának, amely 'nagy', 'nagyon nagy' értékelő tartalmat rejt magában.

Ennek a típusnak a kérdő névmásaiban latensen mindig a 'nagy', 'nagyon nagy' konkrét vagy absztrakt értelemben realizálódik.

2.3. Minőséget kifejező értékelők

A *hogy?* határozószói kérdő névmás felkiáltásban a személyes állásfoglalás visszaadására a legkülönbözőbb jelentésárnyalatokkal telítődik (ÉrtSz.): 'milyen jól...!', 'milyen nagyszerűen...!', 'milyen ügyesen...!', 'milyen gyorsan!' stb.: *Húsz esztendő... az idő hogy lejár!* (Petőfi); *Hogy vitt ezerekkel! hogy vitt egyedül!* (Arany); *Hogy nézett, milyen kedvesen!* (Gárdonyi). Szerintem az utóbbiakban inkább a 'csodálatra méltó módon' értelem aktualizálódik.

A *micsoda?* melléknévi kérdő névmással alkotott Ksz.-adat meglepetésnek hangot adó, pejoratív ízű ismerős fordulat: *Hogy micsoda emberek (népek) vannak!*

Rosszallás hallik ki az ÉrtSz.-ből gyűjtött anyag alapján a *milyen?* melléknévi kérdő névmással alkotott népies, bizalmas stílusú interrogatio-exclamatio

határsávjába eső olyan mondatokból, amelyek valamely kellemetlen látványhoz vagy tapasztalathoz 'ilyen szokatlan, kifogásolható (szennyezett, rendetlen stb.) külsejű, állapotú, minőségű vagy fajtájú?' jelzésként tapadnak: *Nézz meg az ember, milyen már megint a kezed?! [Mosd meg azonnal!]; Nahát, milyen a hajad?! [Fésülködjél meg!]; Milyen ez a füzet?! [Csupa tintafojt!]; Milyen kézzel ülsz az asztalhoz?! [Rögtön menj kezet mosni!]* Hasonlóan értelmezhető a *milyen?* -t ragos alakja is: *Adott neki takarót, de milyet?! [Csupa lyuk.]*

A *milyen?* kérdő névmás főnévi értékben (ÉrtSz.) az igéhez hozzáértendő tárgy szokatlan voltának kifejezésére szolgálva 'ennyire különöset' értelemben értékel: *Milyeneket beszél!*

A tagadó forma a jelentésváltozást több nyelvi adatban is állító értelemmel nyomatékosítja. Az ÉrtSz. szerint a *hol?* határozószói kérdő névmás állító értelmű, de tagadó formájú felkiáltásában 'milyen sok helyen?!' jelentéssel töltődik fel: *Hogy te hol nem jártál! Hol meg nem fordult ez az ember!* Inkább 'érdekes, furcsa helyeken' értelemben vendő ez a kérdő névmás.

Az ÉKsz. tagadó alakú mondatban felkiáltásként 'mennyi helyen!?' jelentést tulajdonít a *hol?* határozószói kérdő névmásnak: *Hogy te hol nem jársz!?* Úgy gondolom, hogy konkrét szövegkörnyezetben inkább 'szokatlan/különös/rendkívüli helyeken' értelmű.

Az ebbe a típusba sorolt adatok többnyire csodálkozással/meglepődéssel keveredő értékelésnek adnak hangot.

2.4. Fokozást kifejező értékelők

Bosszúságnak, szánakozásnak, csodálkozásnak, elismerésnek, rosszállásnak hangot adó felkiáltásban a *hogya?* határozószói kérdő névmás 'milyen nagyon...!', 'milyen rendkívüli fokban, mértékben...!', 'mennyire...!' jelentésű (ÉrtSz.): *Hogy nagyozol! Hogy ordít ez a gyerek! Hogy sajnálom szegényt! Hogy megvénnél néhány év alatt!; Hogy örültek! Hogy ünnepeltek!* (Gárdonyi). A *hogya?* határozószói kérdő névmás felkiáltásban 'mily nagyon...!' tartalmat implikálhat az ÉKsz. adata szerint is: *Hogy sajnálom!*

Felkiáltásban a *hogyan?* határozószói kérdő névmás 'milyen nagy fokban...!', 'mennyire...!' kifejezésére képes (ÉrtSz.): *Hogyan sírhat még a hitves, hogyha így sír az atya!* (Babits). Az ÉKsz. a *hogyan?* határozószói kérdő névmást csodálkozó és felháborodott felkiáltásban 'mily nagyon...', 'mily jól!' értelemmel veszi fel: *Hogyan megszépült!*

Az ÉrtSz. a *mely?* főnévi kérdő névmás egyik jelentését felkiáltásban ritka és régi alakban határozószószerűen 'milyen nagy mértékben, fokban' tartalommal rögzíti: *Mely szép dolog, hogy az ember nem tudja a jövődőt...* (Mikes); *Ah mely édes ízzel Alszik kincsem itt!* (Csokonai). Az ÉKsz. ezt a használatot szintén a 'mennyire!' értelemben határozószószerűen adatozza: *Mely szép dolog!*, vagyis 'Nagyon szép dolog!' a jelentése.

A *mi?* főnévi kérdő névmás határozószói értékben (ÉrtSz.) melléknévi állítvány előtt felkiáltásban 'milyen nagy fokban, mértékben; mennyire, milyen' jelentésű: *Legkivált az esték ilyenkor mi szépek!* (Petőfi). Az ÉKsz. a *Mi szép!* frazéma *mi?* kérdő névmásához a 'mennyire!' jelentést kapcsolja.

Az ÉKsz. a *micsoda?* kérdő névmás 'mennyire!' jelentését határozószói értelemben veszi föl a *Micsoda szép nő!* adata alapján. Így a kérdő névmás tulajdonképpen a 'nagyon' értékelést rejti magában.

A határozószói értékű *milyen?* kérdő névmás (ÉrtSz.) az 'ennyire nagy fokban, mértékben' jelentést foglalja bele a felkiáltásba: *Milyen boldog ember! Milyen pompás látvány! Milyen szépen elképzeltem!* Határozószóként az ÉKsz. 'mennyire!' értelemben adatozza: *Milyen furcsa!* A Ksz. ismerősen csengő fordulataiban is a *milyen?* 'mennyire', illetve 'nagyon' jelentésű: *Hogy milyen kicsi a világ! Milyen pipák lehetnek, akiknek mögötte van telkük vagy házuk...*

Látható, hogy ezekben a nyelvi adatokban a kérdő névmás fokhatározói értékű ('mennyire', 'nagyon').

2.5. Negatív érzelmektől kísért cselekvést vagy a cselekvés módját értékelők

A *hoggy?* határozószói kérdő névmás az ÉrtSz. szerint *helytelenítés és se l* vegyes meglepődés közlésére alkalmas, azt érzékeltetve, hogy a beszélő nem érti a történetet: *Hogy a csudába(n) feledkezhettem meg róla! Már hogy tudtam ily bután megrémülni!* (Ambrus Zoltán). A Ksz. retorikai kérdésnek tartott adata a *hoggy?* határozószói kérdő névmással negatív tapasztalatok miatti meglepetést fejez ki: *Hogy mik vannak! És hogy kell vigyázni!*

A *hogyan?* határozószói kérdő névmás (ÉrtSz.) csodálkozó kérdésben a *k é t e l k e d é s* mozzanatát emeli ki a 'hát lehetséges az, hogy...?', '(szinte) lehetetlen (az), hogy...' jelentéssel: *Hogyan mondhatott volna ilyet egy gyerek?! Hogyan is gondolhatott ilyen örülségre?!*

Állandósult szókapcsolatot tartalmazó, érzelmileg telített kérdésben a gondolat, megnyilatkozás, cselekvés szokatlan, meglepő voltának gyakran még *s z e m r e - h á n y á s s a l* is tetézt érzékeltetésére szolgál a *hova?* határozószói kérdő névmás (ÉrtSz.): *Hova beszéllek?! Hova gondol?! Ilyenkor a kérdő és a felkiáltó jelleg egybekapcsolódását, a két modalitás elválaszthatatlanságát a mondatvégi intonációs írásjelek halmozása is mutatja. Az ÉKsz. is érzelmileg színezett mondatpéldát idéz a *hova?* sajátos előfordulására: *Hova gondolsz?! 'Hogy is gondolhatsz ilyet!' értelemben. Az ÉrtSz. átvitt értelmű felkiáltásában a *hova?/hová?* határozószói kérdő névmáshoz '(m)ilyen rossz, súlyos vagy lealázó (anyagi, társadalmi) helyzetbe, milyen erkölcsi mélységbe...' értelem is társulhat: *Hova jutottunk! Hova süllyedtünk!***

A *mi?* főnévi kérdő névmás *-t* ragos formában mondatst jelentő igével kapcsolatban 'miféle furcsa dolgokat beszélsz?' jelentésű: *Miket nem beszélsz?! (ÉrtSz.), azaz a mondat meglepetést, h i t e t l e n k e d é s t* sejtet. De *m é l -*

t a t l a n k o d ó felkiáltás is alkotható *mit?*-tel valamely nem várt kívánságra vagy kijelentésre reagálva: *Hát még mit nem!; Karórát is most akarsz? Hát még mit nem?* Az ÉKsz. szerint a *Még mit nem!* 'Azt bizony nem lehet!' értelemmel egyenértékű. A katonai szlengben (KIS) a cselekvés jogosulatlansága miatti f e l h á b o r o d á s éreztetésére lehet alkalmas a *mi?* főnévi kérdő névmás -t ragoz formája: *Mit akar ez, hiszen annyi csillagja van, mint nekem!*

Az adatok tanúsága szerint a m é l t a t l a n k o d ó r o s s z a l l á s t a t a g a d ó értelem erőteljesen nyomatékosítja. Méltatlankodó, sőt felháborodott hangnemű kérdés a 'mi jogon! milyen alapon?!'-t firtatja (ÉrtSz.) a *hogya?* határozószói kérdő névmással: *Hogya tudtál ilyet csinálni?! 'Nem csinálhattál volna ilyet.'*; *Hogya mersz a szemembe nézni?! Hogya beszélhetsz így az anyáddal?! Hogya jutott eszébe ilyet mondani?!* Nyilvánvaló, hogy ezek az állító logikai minőségű kérdések tagadásként értelmezhetők. — Rosszalló tagadást tartalmaz a *hogya?* határozószói kérdő névmás olyan kérdésben is, amelyben a hitetlenkedő beszélő képtelen feltételezni a kérdezett cselekvést: *Már hogya tenne ilyet?! (ÉrtSz.) 'Nem tesz ilyet.'*

A *hogyan?* határozószói kérdő névmás felháborodást, felelősségre vonást is sugallhat rosszallón 'mi jogon?!', 'mi alapon?!' jelentéssel (ÉrtSz.): *Hogyan jutott eszedbe ilyet tenni?!',* nyilván az állító tartalomnak tagadóba átfordulásával: 'Nem lett volna szabad, hogy ilyesmi eszedbe jusson'.

A t a g a d ó f o r m a i s f o k o z z a a k ö z l é s h a t é k o n y s á g á t h a t á r o z o t t á l l í t á s t s u g a l l v a .

Tagadó formájú mondatban a *hogya?* határozószói kérdő névmás magától értetődő nyomatékos állítás visszaadására szolgálhat (ÉrtSz.). Ilyenkor a rosszallást vagy b o s s z a n k o d á s t szitokszók hozzákapcsolása jelzi: *Hogya is ne...?! Hogya a csudába, a fenébe, az ördögbe ne...?! 'hogyan is gondolhat valaki ilyen bolondot?!'; 'az csak természetes, hogy igen!; 'hát persze, hogy igen!'; 'de mennyire...!'; [Megveszed ezt a cipőt?] Hogya a csudába ne venném meg, mikor olyan olcsó?! Az ÉKsz. bizalmas stílusminősítést társít a 'persze, de mennyire!' jelentésű *Hogya a csudába v. a fenébe* stb. *ne...?!* formákhoz. Felháborodást jelez a Ksz. *hogya?* határozószói kérdő névmással állító értelemben: *Hogya nem unják meg! 'Meg kellene, hogy unják'.**

Az ebbe a típusba sorolható alakzatokkal bizonyos cselekvések vagy cselekvési módok miatti negatív érzelmeknek: méltatlankodásnak, felháborodásnak, bosszúságnak szokás hangot adni.

2.6. Tagadó értelemmel hangsúlyozott cáfolást kifejezők

A *hol?* határozószói kérdő névmás a 'sehol sincs (sehol sem volt, lesz)', illetve 'eltűnt, elmúlt, megsemmisült' jelentésben használatos (ÉrtSz.), mivel a dolog megléte szóba sem jöhet: *Hol volt már akkor a háború!* (Mikszáth). Érzelmileg színezett felkiáltó értelmű mondatban különösen valamely hely vagy idő távoli vagy ismeretlen voltának kifejezését is szolgálhatja (ÉKsz.): *Kedvel-*

tem őt, de hol van az már! A Ksz. felkiáltásaiban a *hol?* a 'sehol sincs (volt, lesz)' jelentésben értendő: *Hol van az a nyár! Hol van már a tavalyi hó!*

Az ÉrtSz.-beli adatok tanúsága szerint a *ki?* főnévi kérdő névmással kifejezett és kérdő-felkiáltó dallamtól kísért retorikai kérdések szokásos jelentésátfordulása eredményeképpen „negatív kérdésre pozitív átértelmezés vonatkozik, pozitív kérdésre pedig negatív” (KOCSENYI PIROSKA, A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája: Az alakzatok világa. 2. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 2001. 18): *Ki hallott olyat, hogy...?! Ki látott már ilyet!* 'Senki...'. — Tagadó értelmű rosszallást éreztet a *ki?* főnévi kérdő névmás névelős nyomósító szóval is: *Ki a csoda számított erre?! Ki az ördög hitte volna?! (ÉrtSz.).* — Esetleg a nyomósító szó ragozva is szerepelhet, de a *ki?* mindig ragozatlan marad: *Ki a fenének jutna ilyesmi eszébe! (ÉrtSz.).* — A *ki?* főnévi kérdő névmás méltatlankodó kifejezésben sértőnek tartott címzés, megszólítás visszautasításakor is szokásos 'senki' értelemben: *Nekem is egy kriglit cimbora! — Miféle cimbora! Ki itt a cimbora! (ÉrtSz.).*

Az ÉKsz. is felveszi a *mi?* melléknévi kérdő névmás 'semmi' jelentését tagadó tartalmú interrogációban: *Mi közöm hozzá!?*

A *mi?* főnévi kérdő névmás -t ragos formában (ÉrtSz.) gyakran a kérdő jelleg háttérbe szorulásával, de azért kérdő vagy felkiáltó hangmenettel használatos főleg méltatlankodás, rosszallás jelzésére, amikor 'semmi!' a magától értetődő jelentés: *Mit is várhattam tőle?! Mit tehettem volna?! A felkiáltó színezetű mit nekem, neked stb. szókapcsolatoknak az ÉrtSz. 'mit jelent?', mit számít?', mit ér?' jelentést tulajdonít: Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája! (Petőfi). Vagyis ez a Petőfi-idézet tagadásként értelmezhető: 'Semmit nem jelent!'*

Az ebbe a típusba sorolt nyelvi adatok többnyire olyan beszédhelyzetekben hangzanak el, amelyekben a megszólaló a beszédpartner megállapítását cáfolja.

2.7. Több funkciós értékelők

Az ÉrtSz. adatai alapján érzelmileg telített közlésben a csodálkozással vegyes megütközés kifejezésére a *mi?* főnévi kérdő névmás a *mi nem* fordulatban 'milyen furcsa, rendkívüli dolog' jelentésben szerepel: *Mi nem jut eszedbe?! — A Mi minden! Mi mindent összebeszél! Mi mindent hurcol magával a táskájában!* adatok *mi minden* fordulatához 'milyen sok mindenféle tárgy, dolog' jelentést rendel az ÉrtSz., nyilván a csodálkozás érzékeltetésére.

A szlengben (KÖVECSSES) a *mi?* kérdő névmás és a névelővel nyomósított forma a közlés expresszívebbé tételét szolgálja a csodálkozás/meghökkenés visszaadására, és közben a szóhasználat elárulja a beszélő korát és hangvételét is: *Mi a manó!* [bizalmas, humoros]; *Mi a ménkű!* [idősek által használt bizalmas, humoros].

Az ÉKsz. jelzése szerint a *mit?* forma egyrészt különösen kérdő jelleg nélküli felkiáltásokban gyakori értékelő tartalommal: *Mit látnak szemeim!* 'Miféle dol-

got látok!'; *Mit tesz Isten!* 'Az a furcsa dolog történt, hogy...'. Ezek örömet és bosszúságot egyaránt jelenthetnek. Az ÉKsz. által adatolt *Mit ki nem találsz!* fordulatban a *mi?* főnévi névmás *-t* ragos alakja 'meglepő, örömteli dolgokat vagy butaságokat' értelmű.

A negatív vagy pozitív dolgokon való elámulást a 'sok' és 'meglepő' jelentésű *mi?* nyomósítja a Ksz. adatában: *Ha ez az ágy beszélni tudna, mi mindent tudna mesélni!*, illetve a *mit?* forma ugyanezt az értelemet sejteti: *Hogy ez mit tudna mesélni!* (Ksz.). A Ksz. egyik *mit?*-tel formált adatában csodálkozás és bosszankodás egyszerre bújik meg: *Nézzenek oda, hogy miket tanul az ember!*

A *micsoda?* melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz. szerint pozitív és negatív jelentésű egyaránt lehet: 'milyen különös, meglepő, szokatlan vagy nagyszerű': *Micsoda házak vannak Pesten!*, illetve 'milyen kifogásolható tulajdonságú, természetű, fajtájú?': *Micsoda kérdés!* Ezenkívül ez a melléknévi kérdő névmás főleg felkiáltásban 'milyen nagy (mértékű, fokú)' jelentést kaphat: *Hű, micsoda csődület támadt egyszerre! Micsoda sikere volt!* — Az ÉKsz.-ban is a *micsoda?* melléknévi kérdő névmás felkiáltó jelleggel 'milyen különös, meglepő, nagy, szép stb.' értékelő tartalmat közvetít: *Micsoda tévedés! Micsoda szép nő!*

Az ÉKsz. a 'milyen?' jelentésű *mily?*-t határozószói minőségben pozitív és negatív tartalmú értékelést sugalló felkiáltásban is adatolja: *Mily galádság! Mily szép!*

Felkiáltásban a *milyen?* kérdő névmás melléknévként fokozó értelmet hordozva a főnévi jelentéstartalmat nyomósítja a 'nagymértékben feltűnő, szokatlan (kitűnő, kiváló, szép vagy jó)', illetve az ellenkező értelemmel (ÉrtSz.): *Milyen ebédet ettem! Milyen szépség! Milyen boldogság itt lenni!*; [*Öltetek disznót?*] *De még milyen disznót öltünk!*; [A méhek] *milyen sietéssel ereszkednek egy-egy most nyílt ... virágcsoporra...* (Gárdonyi).

Az interrogatio és exclamatio határsávjába eső egyes nyelvi adatokban vagy egymás mellett élnek az eltérő funkciók vagy összekapcsolódva.

3. A retorikai kérdések végén az írásjelhasználat többféleképpen is alakulhat: lehet csak kérdőjel, de szerepelhet kérdve-felkiáltó (*Mit tehetnénk a szabály ellenében?! József Attila: Osztás után*) vagy kérdve-felszólító mondat végén (*Hát el tudod képzelni, hogy csak úgy semmivé leszünk?!*) kettős írásjel is (FARKAS LÁSZLÓ, *Milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet?*: Nyr. 193 [1957]; RÁCZ ENDRE, *Az egyszerű mondat vizsgálata I.: Magyar nyelvhelyesség*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–KÖVES BÉLA. Bp., 1961. 229; *Nyelvművelő* kézikönyv. Bp., 1980. I, 1147), esetleg a már teljesen funkciót váltott, csak a sajátos kérdő dal-lamáról és kérdőszaváról felismerhető retorikai kérdésekben felkiáltójel önma-gában is állhat (FARKAS, i. m.; KÁROLY SÁNDOR, *A mondatfajták: A mai ma-gyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1962. II, 23–55): *Hogy ez mit tudna mesélni! Hogy mik vannak! És hogy kell vigyázni!* (Ksz.). Szépirodalmi adatokban néha pont is elképzelhető az interrogatio és az

exclamatio határsávjába eső mondat végén (*Ki az ördögnek jutna eszébe az a gondolat, hogy annak a rongyos falucskának védelmére építették volna a saszanyát a vár építői.* Krúdy). Tehát a retorikai kérdésként értelmezés nem az írásjelhasználat függvénye, hanem a tartalomé.

Megítélésem szerint az idézett nyelvi adatokban a kettős írásjel használata a kétféle mondatfajta összefonódását jelzi, így nyilvánvalóan egybemosódik bennük a kérdő és felkiáltó dallamvonal. És nemcsak a mondatvégi kettős intonációs írásjellel (!?), hanem a felkiáltójellel záródó nyelvi adatokba is beleérezem a kérdő jelleget a kérdő névmás megléte miatt.

Nyelvi anyagom azt mutatja, hogy többnyire a felkiáltó értékű, kérdő névmást tartalmazó interrogatiók végére kerül felkiáltójel vagy kettős írásjel, gyűjtött anyagomban ugyanis kivételként csak két felszólító és egyetlen óhajtó értelmű mondat végén van felkiáltójel. Tóth Árpád tiltása hangzik így a *mi?* ragos formájával: *Ó, csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy, Mint egymástól itt a földi szívek?* Ebben az idézetben a *mit?* 'minek?', 'miért?' jelentésű, illetve a mondat értelme: 'Ne sírj!'. — A közszlengben (KÖVECSÉS) a *Mit néző, nem vagy te intéző!* durva méltatlankodás azért, mert valakit bámulnak. Ez egyértelműen tiltásnak is felfogható. — A 'miért van az, hogy...?' jelentésű *miért?* határozószói kérdő névmást az ÉrtSz. a következő adatban veszi fel: *Miért hogy egy mennydörgés nem csapott / belé fiam gödrébe...!* (Katona). Szerintem ez a *miért?*-tel szerkesztett felkiáltás óhajt implikál: 'Bárcsak egy mennydörgés csapott volna belé fiam gödrébe'.

Hogy a retorikai kérdés és felkiáltás határsávjába eső formák interrogatióként is értelmezhetők, olyan adatok igazolják, amelyeket különböző szótárak, sőt ugyanaz a szótár is kétféleképpen látott el mondatvégi írásjellel: ÉrtSz.: *Hol van a tavalyi hó?*; ÉKsz.: *Hol van (már) a tavalyi hó?*; Ksz.: *Hol van az a nyár, hol a régi szerelem? Hol van már a tavalyi hó? Hol van az a nyár! Hol van már a tavalyi hó!* Hogy sokszor mennyire szétválaszthatatlanul kapcsolódik össze a retorikai kérdés és a felkiáltás, bizonyítja az ÉrtSz. egyetlen szócikke, amelyben ugyanazt a jelentést hordozó mondat kétféle írásjellel van felvéve nem várt kívánságra vagy kijelentésre reagáló méltatlankodó felkiáltásként: *Hát még mit nem!; Karórát is most akarsz? Hát még mit nem?*

A retorikai kérdés és felkiáltás határsávjába eső alakzatok nem egységes típust alkotnak, hanem fokozatok különíthetők el közöttük: „van sok olyan kérdő módon kifejezett felkiáltás, amelyben még a kérdés is eleven. Előfordulhat a kérdő felkiáltás mint az előző közlés helyesbítésének bevezetése: *De mit beszélek?*” (HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar frazeológia. Bp., 1995. 116), de vannak olyan kérdő formák is (*Milyen hideg van! Mekkora ugrott!*), amelyeknek az „igazi kérdő jellege a megszokott felkiáltásokban ma már nem érzékelhető” (HADROVICS LÁSZLÓ, i. m. 116).

Úgy gondolom, hogy a kérdő névmás megmaradása miatt latensen akkor is megőrződik a kérdő jelleg, ha a mondat felkiáltóként való értelmezése már konvencionalizálódott. A kérdő névmásos formához kapcsolódó emotív érték ugyanis akkor is jelen van, ha közben a mondatfajta változik (KÁROLY SÁNDOR 1964: 87), sőt az emocionális jelleg a kérdő szemantikai szerkezet egy részének megtartásából fakad (PÉTER MIHÁLY, *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Bp., 1991. 152).

Nyelvi anyagom szemléletesen mutatja, hogy a nyelvi gazdagság miatt szinte tipizálhatatlanul sokféle illokúciós aktus társítható a retorikai kérdés és a felkiáltás határsávjába eső formákhoz. Ez abból fakad, hogy ugyanaz a kérdő névmás a legkülönbözőbb jelentésekkel tölthető fel, például a *micsoda?* melléknévi kérdő névmás pozitív és negatív töltetű egyaránt lehet: 'milyen különös, meglepő, szokatlan vagy nagyszerű', illetve 'milyen kifogásolható tulajdonságú, természetű, fajtájú?', sőt 'milyen nagy (mértékű, fokú)' jelentést is felvehet. Az is nyomomon követhető, hogy ugyanahhoz a megnyilatkozáshoz (*Mit látnak szemeim!*) ellentétes jelentések is társulhatnak.

A különböző szótárakból gyűjtött adataim többnyire olyan emocionális mondatok, amelyekben a kérdő mondatok átértékelődnek. Ilyenkor az érzelmi töltet erőteljesebb, jelezve: a pusztá felkiáltással már nem érzékeltethető a kifejezni kívánt jelentés. A retorikai kérdés és felkiáltás határsávjába eső formákban a kérdő névmások általában értékelő tartalmúakká válnak: *Milyen pompás látvány! Milyen csapás!*, ráadásul többnyire negatív minősítéssel. Ezek az adatok nemcsak fokozó, túlzó értelműek ('Nagyon pompás!', 'Nagy csapás!'), hanem a fokozás lehetetlenségét is kifejezik (PÉTER MIHÁLY, i. m. 152). Így válik ez a forma a kifejezhetetlenség kifejezőeszközévé.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Honnan ered a *j* a *-ja*, *-je* toldalékban?

A nyelvtörténészek körében általános az a vélemény, hogy a mai *-ja*, *-je* egyes szám 3. személyű (E/3) birtokos személyrag¹ *j*-je nem szervesen tartozik hozzá ehhez a raghoz, hanem kezdetben hiátustöltő hangként jelent meg a *fáa*, *almáa* stb.-féle szavakban, majd onnan terjedt át analógiásan a mássalhangzós végű főnevek ragozási paradigmájába (*napja*, *kertje* stb.). Azt szeretném bemutatni, hogy ennek a *j*-nek másfajta származtatása is lehetséges, olyan, amelynek alapján ráadásul a mai nyelvi rendszer bizonyos összefüggései is természetszerűen kapják meg történeti magyarázatukat.

Az általánosan elfogadott értelmezés szerint az E/3 birtokos személyrag kezdetben egységesen *-i* volt (ez pedig egy korábbi *-sV* alakra² vezethető vissza), ez kapcsolódott minden főnévhez. Mivel az ősmagyar kor végén, illetve az ómagyar kor elején a ma mássalhangzóra végződő főneveknek (vagy legalábbis nagy részüknek) még megvolt a tövégi rövid magánhangzójuk, az *-i* ezzel kettőshangzót alkotott, s a továbbiakban már ez a diftongus változott tovább. Ennek szemléltetésére talán a leggyakoribb példa a *háza* kialakulása szokott lenni. Ez a *tő* (toldalék előtt) *-á* tövéghangzóra végződött (vö. mai *házak*, *házat*, *házam* stb.), tehát a hangváltozás menete a következő: *á + -i > -ái > -á >* (szó végén) *-a*, azaz: *házá-i > ház-á > ház-a*. E folyamat magas hangrendű szavakbeli megfelelőjét a *kéz* esete mutatja: *keze-i > kez-é > kez-e*. Ha aztán az így kialakult *-a*, *-e* rag a *fa* (akkor még *fá*) típusú szavakhoz kapcsolódott, akkor a *fáa* ~ *fáa*, *feé* ~ *fee* szerkezetű hangalakokba a hiátus megszüntetése végett a két magánhangzó közé beékelődött egy *j*: *fája*, *feje*, amely aztán a toldalék részeként értelmeződött (tehát: *fá-ja*, *fe-je*, ez utóbbi csak később szegmentálódott át *fej-e* szerkezetűre), így keletkezett az *-a*, *-e* rag *-ja*, *-je* változata, amely később analógiásan a mássalhangzós végű főnevek egy részére is áterjedt.

¹ Erről a toldalékról itt és a továbbiakban is birtokos személyragként, nem pedig birtokos személyjelként fogok beszélni, mivel véleményem szerint ez nem jel, hanem rag. Ennek részletesebb kifejtése azonban nem tartozik hozzá itteni tárgyunkhoz.

² Itt most a szabály szerint **-*gal kellene jelölnöm az alak kikövetkeztetett voltát, azért nem teszem mégsem, és alább sem sehol, mert a sok *** csak az olvasást nehezítené, hiszen az, hogy az alább sorra kerülő alakok legnagyobb része hipotetikus, amúgy is látszik.

Ez a magyarázat első látásra csakugyan elég tetszetős. Ha azonban jobban odafigyelünk, észrevevesszük, hogy elég sok problémát hagy megoldatlanul. Az első magával a kiindulóponttal kapcsolatos. Mi ugyanis az *-a*, *-e* rag kialakulásának magyarázatához a mássalhangzós végű tövekből indultunk ki, ahol ezt a tövéghangzó és az *-i* kapcsolatából könnyűszerrel le tudtuk vezetni. Csakhogy a *almá* végén nem volt olyan tövéghangzó, amely az *-i*-vel együtt *ái* diftongust eredményezhetett volna! Ha ezt az *-i* ragot az *almá* tőhöz kapcsoljuk, akkor az eredmény csak *almá-i* lehet, ebből pedig nem lesz *almáa*, amelybe hiátustöltő *j*-t kellene betoldani: az *ái* diftongus rendszeren *á*-vá fejlődött, majd szó végén megrovidult, így az *alma* E/3 birtokos személyragos alakja ma szintén *alma* lenne (de akkor mi ezt most nem így mondanánk, hanem úgy, hogy az ilyen tövek esetében 3. személyben a birtokviszony jelöletlen). Eleinknek nem lett volna nehéz bölcsen előre látniuk ezt a kellemetlenséget, hiszen az alakok egybeesése tulajdonképpen már az *almá* fokozatnál kialakul. Ez kellőképpen indokolhatná azt is, miért választották azt a megoldást, hogy a homonímiát a *háza*, *keze* végén megjelenő *-a*, *-e* ragok „importálásával” próbálják elkerülni, vagyis hogy a *almá* alakot még egy *-a* raggal is megtoldják, ha már az eredetit elnyelte a szótő. Így pedig érthetőbb lenne a hiátustöltő *j* megjelenése is, vagyis a *j* behatolása olyan főnevek paradigmáiba, amelyekben pedig eredetileg nem volt ott.

Itt azonban újabb probléma jelenik meg. Mint látjuk, ez a folyamat már az elején sem ún. *j*-behatolással, hanem *a*-behatolással kezdődik, hiszen e nélkül az *almá-ja*-féle alakok kialakulását egyszerűen nem lehet megérteni. Az *a*-behatolást azonban bajosan lehetne egyszerű analógiával magyarázni (mármint úgy, hogy az ilyen szavak végén az *a* a *ház-a*-féle szavak mintájára jelent volna meg). Mert az ősz- vagy ómagyar kori beszélő magyar ugyan, de nem nyelvész is egyszerűsrimd. Ő a toldalékokat nem választja úgy le a szavak végéről, külön egységekként, ahogy mi, nyelvészek szoktuk, hanem mindig úgy alakítja a szavak végét, ahogy a helyzet éppen megkívánja. Ezért ha analógiás megoldásokhoz folyamodik, olyankor ezt legtöbbször olyasmi alapján teszi, ami a nyelvésznek talán kevésbé lenne fontos (miközben ügyet sem vet olyan dolgokra, amiket pedig a nyelvész nagyon lényegesnek tartana). Ilyen lehet például a szótagszám és a szó globális hangzásformája. A *házam*, *házad*, *háza* tehát már csak azért sem nagyon jó minta például a *fá(j)a* létrehozásához, mert a *fám*, *fád*, *fá(i)* eggyel kevesebb szótagból áll, az *almá(j)a* esetében viszont az lesz a baj, hogy ez meg több egy szótaggal, mint kellene: ha az *alma* szót analógiásan a *ház* „dallamára” kellene ragozni, akkor legvalószínűbben ez jönne ki: *házam*, *házad*, *háza* — *almám*, *almád*, *alma*.

Van azonban itt valami, ami általában el szokta kerülni a figyelmünket. Az tudniillik, hogy a birtokos személyraghoz ragot is lehetett kapcsolni (a *-t* tárgyragot és az *-n* határozóragot). Nagy kérdés tehát, hogy vajon hogyan hangozhattott az ősmagyar kor végén a mai *fáját*, *fáján* előzménye, mert hiszen valahogy

ezeket is csak kellett mondani. Lehetett talán *fá-ĩ-t*, ebben az esetben ennek várható mai folytatása: *fát*. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az *ĩ* előzménye, mint már említettem, *-sV* lehetett, akkor azt is el lehet képzelni, hogy ez a toldalék a tárgyrag előtt megtartotta eredeti tövéghangzóját, ebben az esetben pedig a mai *fáját* előzménye: *fá-ĩ-á-t*, annál is inkább, mert ennek illeszkednie kell a *fá-má-t*, *fá-dá-t*, *fá-ĩ-á-t* paradigmasorba. Ebben a pozícióban az *ĩ* nem a *fá*-val alkot egy szótagot, hanem a következőhöz tartozik, így az *á*-val nem képez diftongust, ezért az *ai* > *á* változás után is nemcsak hogy megmarad, hanem hangzóközi helyzetben természetes módon alakul át *j*-vé. A *fá-já-t* viszont ilyen alakokkal kerül egy sorba: *hát-á-t*, *ház-á-t*, *láb-á-t* stb. Rövid *á*-jával a *fá-já-t* annyira kirí innen, hogy egyenesen elképzelhetetlen, hogy az előbbiek és a sok-sok hozzájuk hasonló szó hatására az *á* ne cserélődne ki igen rövid idő alatt hosszú *á*-ra. Ekkor pedig már csak az analógia következő hármasszabályát kell alkalmazni: *hátát* : *háta* — *fáját* : *x*, és az *x* természetes módon a *fája* szóalak lesz, ez a nyelvész szemszögéből nézve tulajdonképpen kettős jelölésű (*fá-ĩ-a*), a beszélő azonban, aki nem a ragokat számolgatja, hanem az egész szó értelmét nézi, ezzel természetesen nem törődik, hanem — ha egyáltalán szóba jöhet ilyesmi — a *-ja* toldalékot oszthatatlan szóvégződésként alkalmazza.

Ehhez az analógiás változáshoz tehát meg sem kellett várni, míg a toldalék nélküli *almá* egybeesik az 'almája' jelentésű *almá* alakkal (hogy egy az utóbbihoz hozzátoldott *-a*-val kelljen elkerülni a homonímiát), hanem tulajdonképpen már akkor megtörténhetett, mikor a szabályos, tehát nem analógiásan létrehozott személyragos szó még *almá-ĩ* alakú volt. Az *almá-ĩ* és az *almá-ĩ-a* alakok egy darabig akár párhuzamosan is élhettek együtt, ha pedig ugyanarra a grammatikai viszonyjelölésre egyszerre két eszközük is van, akkor a beszélők ehhez a különbséghez csakhamar funkciót is rendelnek. Könnyen el lehet képzelni, hogy a szerves összetartozás jelölésére az *almá-ĩ* alakot kezdték használni, a szervetlen vagy kevésbé szervesnek észleltére meg az *almá-ĩ-a* alakot. Ennek alapján pedig az is érthető, miért jelöletlen a birtokviszony a mai birtokos jelzős összetételekben (*asztalláb*, *kecskegida* stb.): hiszen ez rendszerint szorosabb (jelleg- vagy lényegbeli) összetartozást jelent, ha pedig mondjuk az akkor még 'erdő' jelentésű *vad* szóhoz kapcsolódott az *almá-ĩ*, akkor ebből később *vadalma* lett (majd a *vad* melléknévi jelentést vett fel), viszont annak, hogy *ember almá-ĩ-a*, természetes folytatása az *ember almája*. A kétfajta birtokviszony ilyen megkülönböztetésére egyébként közeli mintájuk is volt, hiszen ezt a török nyelvekben is éppen a birtokviszony jelöltebb, illetve kevésbé jelölt formáival fejezik ki, például törökül: *kuş* 'madár', *kursak* 'begy', *kuş kursağ-ı* [tő + E/3 birt.szrag] 'madár-begy', *kuş-un* [tő + gen.] *kursağ-ı* 'a madár begye'. Ezt az előbb csak a *fá-ĩ* ~ *fá-ĩ-a*, *almá-ĩ* ~ *almá-ĩ-a*féle szavakban alkalmazható szabályszerűséget később (különösen azután, hogy a csak *-ĩ* ragos alakok egybeestek a toldalék nélkülivel, így ilyen esetekben a birtokviszony jelöletlennek látszott) a többi főnévre is ki

lehetett terjeszteni, ezért ma a birtokos jelzős összetételek legnagyobb része jeletlen.

Ha a *j* megjelenését így magyarázzuk, akkor legalábbis a *fája* és a hozzá hasonló szerkezetű szavakban a *j* nemcsak hogy nem inetimologikus (azaz nem hiátustöltőként került a szóba), hanem az *i* egyenes folytatásaként éppenséggel ez képviseli a tulajdonképpeni birtokos személyragot. Ami a szóban analógiásan jelent meg, az nem a *j*, hanem az *a*, amely az *i* rag toldalék előtti *ä* tövéghangzóját cserélte le. A *fá-m*, *fá-d*, *fá-ja* sorba illeszkedve a *-ja* immár egységes toldalékként viselkedik, amelynek kialakulásához nincs szükség egy amúgy is elég valószínűtlenül hangzó *fää* ~ *fāa* alakra.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban megjegyezném, hogy az ómagyar kori nyelvemlékekből ugyan számos ilyen vagy ehhez hasonlóan írt alakot lehet idézni, de ezt sok esetben azzal is lehet magyarázni, hogy az akkori írásgyakorlatban a hangzóközi (egyébként rendszeren kiejtett) *j*-t igen gyakran egyszerűen nem jelölték, mert olyanformán voltak vele, hogy azt úgyis odahallja mindenki, hiszen a nélkül a szót ki sem igen lehet ejteni. A *fiam*, *fiad*, *fia* például a legrégebbi nyelvemlékeinktől kezdve legtöbbször *j* nélkül fordul elő, úgyannyira, hogy ezt a hagyományt még az akadémiai helyesírás is átvette. Pedig ebben a szóban a *j* nem hiátustöltő, hanem szerves része a szótőnek, hiszen ha nem (egy korábbi *γ* előzményre visszavezethető) *j* mássalhangzóra, hanem *i* magánhangzóra végződne, akkor ugyan miért lenne neki *a* tövéghangzója a régi toldalékok előtt (*fija-m*, *fija-d*, *fija-s*, *fija-tok* stb., mint: *háza-m*, *háza-d*, *háza-s*, *háza-tok*)? A *fijú* : *fija-m* ma a magyar szótöveknek ugyanabba a csoportjába tartozik (noha nem éppen ugyanolyan szerkezetű az előzménye), mint más *-jú*, *-jű* végű szavaink: *borjú* : *borja-k*, *ifjú* : *ifja-k*, *gyapjú* : *gyapja-s*, *sarjú* : *sarj-a*, *varjú* : *varja-k*, továbbá (olyan tövek, amelyekben a *j* hasonult): *hosszú* : *hosszan*, *lassú* : *lassan*, *könnyű* : *könnyen*, *szörnyű* : *szörnyen*. (Innen nézve úgy látszik, hogy tulajdonképpen annak a falusi asszonynak van igaza, aki katonafiának küldött leveleit mindig *Kedves fijam*-nak írja, és nem azoknak, akik őt ezért esetleg elmarasztalják.) Mivel pedig e szó *j* mássalhangzóját írásban egyezményesen nem jelöljük, hajlamosak vagyunk róla teljesen meg is felejtkezni, ezért lesz aztán a *fiú* szó annyiszor kivétel, és ezért gyűjtheti meg a nyelvtörténész baját, mikor alakulásának módját értelmezni kell. Az „Ómagyar Mária-siralom”-ban is többször előfordul (*fyodumtul*, *fyodum*, *Fyom*, *fyom*, *fyaal*), mindig *j* nélkül írva, ezeknek PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA és MÉSZÖLY GEDEON is akkurátus fonetikai lejegyzés szerint megadja az olvasatát, mindegyikük a maga értelmezése szerint (lásd MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvemlékek. Harmadik, javított és bővített kiadás. Bp., 1980. 43–4), de *j* egyikükében sincs, pedig ezeket az ómagyar korban sem ejthették másképp, csak *j*-vel.

A *fia* szóra azonban nemcsak ezért tértem ki, hanem azért is, mert ez a szó azt is mutatja, hogy miközben a *fája* típusú szavak a fentebb leírt módon kiala-

kultak, más szintén *-ja* végű, E/3 birtokos személyragos szavak is keletkeztek, amelyekben ezt a szóvéget könnyen ragnak lehetett érteni, és ez közvetve szintén a *-ja* ragot erősítette: *fijá-m, fijá-d, fijá-i* > *fij-á* > *fij-a*. Ennek átszegmentált értelmezése (*fij-a* > *fi-ja*) szintén *-ja* személyragot eredményezhetne, ha a beszélők egyáltalán törődnének a toldalékhatar helyével, ahogy a nyelvész teszi. Erre azonban nekik nincs szükségük: a beszédhez elég, ha annyit hallanak, hogy a *fija* ugyanúgy végződik, mint a *fája*, és tudják, hogy ami így végződik, az olyasmit szokott jelenteni: 'valakinek valamije'. Ez pedig a toldalékhatar helyének azonosítása nélkül is nagyszerűen működik. (A nyelvész viszont enélkül egy lépést sem tud tenni.) Az ómagyar korban aztán a *-ja* egységes toldalékként való felhasználását a más nyelvekből akkortájt nem elhanyagolható mennyiségben kölcsönzött magánhangzós végű főnevek ragozása is terjesztette, például 1055: *zenaia, megaia* 'me(zs)gyéje'. BÁRCZI GÉZA ugyan ezeket is hiátustöltő *j*-vel magyarázza, az előbbi például a *szénáa* alakból származtatja (BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967. 131), szerintem itt sem kell okvetlenül ún. (hiátustöltő) *j*-behatolással számolni, hiszen akkorra már annyi szervesen kialakult *-ja* végű szó volt erre a grammatikai helyzetre, hogy eleinknek nem volt nehéz kitalálniuk, hogy ha a *széna* szót kell ilyen relációban használniuk, azt is célszerű lesz egyenesen *-ja* végűként mondani: *szénája*.

Most már azt gondolhatnánk, hogy ha ilyen módon mégiscsak meglett a *-ja*, *-je*, akkor az érvényben levő nyelvtörténeti értelmezés további részét változtatlanul hagyhatjuk, hiszen látjuk immár, hogy a mássalhangzós végű főnevek paradigmáiba (*nap-ja, kert-je*) honnan került be a *j*, és hogy ez milyen eredetű.

Csakhogy itt további gondok adódnak. Az ugyanis, hogy a *nap-ja, kert-je* és hozzájuk hasonló szavak *-ja, -je* alakú ragja a *fá-ja* vagy *almá-ja*-szerű szavak analógiájára jelent volna meg (különösen pedig az, hogy egyáltalán ezek eredeti formája *nap-a, kert-e* lett volna) szintén elég valószínűtlennek tűnik. Először is nem nagyon látszik, miért kellett volna ennek így történnie, mikor a *ház-a, láb-a, kez-e* stb. szerkezetű szavakban a viszonyjelölés világosan meg van oldva, és ezekből nem is hiányzik semmi az egyértelműséghez. Ráadásul a „magánhangzó + *-ja, -je*, mássalhangzó + *-a, -e*” szabálya rendkívül könnyen kezelhető; ha ezt a világos rendet valami furcsa analógia megbontja, attól a rendszer csak sokkal bonyolultabb lesz, de semmivel sem jobb. Mindez már maga is elég lenne ahhoz, hogy alapos okunk legyen kételkedni ennek az értelmezésnek a helytálló voltában, hát még ha figyelembe vesszük, hogy az *almá-m, almá-d, almá-ja* sor (utolsó tagja) hangzásformája annyira különbözik a *napo-m, napo-d, (?) nap-a* sor(ét)ől, hogy bátor ember legyen, aki a *nap-ja* alakot az *almá-ja* analógiás hatásával próbálja magyarázni.

Mint tudjuk, a mássalhangzós végű tövekhez kapcsolódó *-ja* igen korán, nagyobb rendszerességgel először az *-at* deverbális főnévképzős szavak esetében

jelentkezik: a kódexek korából az *akaratja*, *gondolatja*-féle alakokat fölös megnyiségben lehet adatolni. A magas hangrendű *-et* után azonban ugyanazokban a forrásokban nem *-je*, hanem legtöbbször *-i* áll: *ítéleti*, *szereteti*. Erről pedig rögtön a mai tárgyas ragozás szabálya jut eszünkbe: *akar-ja*, *szeret-i*. Mivel ez aligha történhetik véletlenül, a továbbiakban érdemes lesz a birtokos személyragozást és a tárgyas igeragozást együtt nézni (és minden mást is, ami összetartozik), mert úgy remélhetőleg könnyebben megmutatkoznak a rendszer tényleges összefüggései.

A mostaninál valószínűbb magyarázathoz pedig akkor jutunk el, ha figyelembe vesszük azt is, amiről ugyan a nyelvtörténészek már régóta tudnak, de ami éppen a *-ja*, *-je* birtokos személyrag kialakulásának értelmezése során általában el szokott sikkadni valahol: azt ti., hogy a tövéghangzók már az ősmagyar korban is kétfélék voltak: nyíltabbak és zártabbak. A nyíltabb tövéghangzós tövek esetében minden úgy történik csakugyan, ahogyan az a magyarázatokban szerepel:

...*á* + *-i* > ...*ä-i* > *-ä* > (szó végén) *-a*
 ...*e* + *-i* > ...*e-i* > *-é* > (szó végén) *-e*

Ha azonban zárt a tövéghangzó, akkor a várható végeredmény nem *-a* vagy *-e* lesz, hanem *-i*:

...*o* + *-i* > ...*o-i* > *-öi* > *-ii* > *-i*³ > (szó végén) *-i*
 ...*ë* + *-i* > ...*ë-i* > *-ii* > *-i* > (szó végén) *-i*

Ennek megfelelően a ragozási sorok kezdetben így alakulnak:

háza-m, *háza-d*, *ház-a* — *keze-m*, *keze-d*, *kez-e*
napo-m, *napo-d*, *nap-i* — *kertë-m*, *kertë-d*, *kert-i*.

Ebből pedig most már sok mindent könnyebben megértünk. Értjük először is azt — egyelőre a magas hangrendű szavaknál maradva —, hogy a tárgyas igeragozásban egyes szám 3. személyben miért *-i* a rag, nem pedig *-e*: hiszen igerőveink egyik legjellegzetesebb szerkezeti vonása éppen az, hogy mindegyikük zárt tövéghangzós. Ha azonban az igenek olyan toldaléka (időjele, módjele) is van, amely nyílt tövéghangzós, akkor a tárgyas személyrag is ennek megfelelően *-e*, illetve mély hangrendű szó esetében *-a* lesz:

nézë-m, *nézë-d*, *néz-i*, de:
néz-te-m, *néz-te-d*, *néz-t-e*
néz-ze-m, *néz-ze-d*, *néz-z-e*, illetve:
vár-ta-m, *vár-ta-d*, *vár-t-a*
vár-ja-m, *vár-ja-d*, *vár-j-a*

³ Vö. például: *tanojt* > ... > *tanít*.

Megértjük továbbá azt is, mi áll a *rajta*, *vele* és a *neki* különbsége mögött (s akkor még nyilvánvalóbb, hogy a *neki* -i-jében nem szükséges lativusragot feltételezni, mint régebben gondolták):

rajta-m, rajta-d, rajt-a
vele-m, vele-d, vel-e
nekē-m, nekē-d, nek-i

Az is kiderül továbbá, hogy a főnévi igenév tulajdonképpeni képzője nem is a *-ni*, hanem az *-n* (illetve régi toldalék előtt *-no-*, *-nē-*, *-nō-*), csak ez sohasem fordulhat elő toldalék nélkül:

ad-no-m, ad-no-d, ad-n-i
néz-nē-m, néz-nē-d, néz-n-i

Az *adni* tehát már maga is személyragos forma,⁴ az *-i* ilyen funkciója azonban már az ősmagyar korban jórészt elhomályosult, alkalmasint azért, mert az E/3 főnévi igenév gyakran megjelenhetett általános értelemben használva. A mai nyelvben az E/3 alak már *adnia*. Ebben, mint látjuk, most már kétszer van meg az E/3 birtokos személyrag: egyszer *-i*, egyszer meg *-a* formában (illetve *-e* alakban, ha a szó magas hangrendű: *néznie*), ez pedig annyira hasonlít az *almá-i-a*-féle szavak szerkezetéhez, hogy aligha lehet teljesen független azoktól. Ez tehát a másik előzménye annak a folyamatnak, amely abban teljeseedik majd ki, hogy előbb az *alma*-féle szavakban és a főnévi igenevekben, majd — valószínűleg ennek hatására is — hamarosan az igék tárgyas ragozásában, végül pedig a más-salhangzós végű főnevek birtokos személyragozásában egyes szám 3. személyben a meglevő *-i* személyrag mellett megjelenik a másíkfajta is, az *-a*, *-e*. E folyamat kezdete elvész valahol az ősmagyar korban. Mire a „Halotti beszéd” korát elérjük, első szakasza már lezárult, sőt ebben a nyelvemlékünkben már nemcsak olyanokat találunk, mint az *elnie*, *ovdonia*, *ketnie*, *iochtotnia*, hanem olyanokat is, mint a *mige zocoztia*, *mulchotia*, sőt: *ildetuītl*, de *kinzotviatwl*.

Az igék esetében ez a változás csak a mély hangrendűeket érintette, így csak az *-a* behatolását lehet szemléltetni: *kapo-m, kapo-d, kap-i* + *-a* > *kap-ja* (mikorben a nyílt tövéghangzóban végződő toldalékokkal ellátott igealakok, amelyekben éppen emiatt nem az *-i*, hanem az *-a* az E/3 személyrag, változatlanok: *kap-ta-m, kap-ta-d, kap-t-a, kap-ja-m, kap-ja-d, kap-j-a*, ezt pedig azért érdemes szem előtt tartanunk, mert akkor azt is látjuk, hogy honnan támadt eleinknek az

⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ugyanakkor ne lehetne a magyarban olyan *-ni* főnévi ige-névképző is, amelynek *-i*-je eredetileg nem birtokos személyrag, hanem (talán) lativusrag. A mai magyar nyelvi rendszer leírása során ugyanis bizonyos szabályszerűségeket csak akkor lehet egyértelműen megfogalmazni, ha e kétfajta előzménynek megfelelően következetesen különbséget teszünk a *-ni₁* (< *-n* + birt. szr.) és *-ni₂* (< *-n* + lativusrag) között. Az utóbbi tulajdonképpen a *-nak*, *-nek* rag igetökhöz kapcsolódó megfelelője (vö. *lát-ni₂ lát*, *szép-nek szép*, beáll *színészked-ni₂ / színész-nek* stb.). Személyragokkal ellátni viszont csak a *-ni₁* képzőt lehet, ami teljesen érthető is, ha meggondoljuk, hogy a másíknak tulajdonképpen már van egy lativusrag a végén.

az ötletük, hogy a *kapi* alakot még egy *-a*-val is megtoldják: ezt az *-a*-t nyilván nem a főnevek birtokos személyragozásából, hanem a múlt idejű, illetve felszólító módú igealakokból származtatták át a kijelentő módúba), *ad-i* + *-a* > *ad-ja*, *lát-i* + *-a* > *lát-ja*, *mond-i* + *-a* > *mond-ja* stb. (De még ez sem történt meg mindenütt, ezért van olyan nyelvjárás, ahol ma is az *adi*, *mondi*, *láti* stb. járja.) Az ilyen igék mély hangrendje pedig segíthet nekünk valamit abban, hogy az *-a* megjelenésének okát is jobban lássuk, hiszen ez arra utal, hogy ebben a folyamatban annak is nagy szerepe volt, hogy ezáltal a szó egységes mély hangrendje is helyreállt. Ennek jobb megértéséhez vegyük figyelembe, hogy mikor az *-a*, *-e*, *-i* rag kialakult, a veláris *j* még megvolt, a *kap-i* végén álló *i* tehát abban a rendszerben sokkal szabálysértőbb volt, mint a maiban lenne, amelyben a korábbi *j* > *i* változás következtében az *i*-hez már nem asszociálódik olyan egyértelműen a magas hangrendűség. (Nem véletlen, hogy bizonyos nyelvváltozatokban, például a székely nyelvjárásban, de másutt is, ahol a főnévi igenévben nemcsak az *-i*, hanem bizonyos esetekben már az *-a* funkciója is elkezdett elhomályosulni, a mély hangrendű *iszik* főnévi igeneve *innya*, miközben az ezzel nagyon szoros asszociációs kapcsolatban álló magas hangrendű *eszik*-é változatlanul *enni*, és nem *ennye*: *Nem tud se enni, se innya*. Ilyenek még: *hínya*, *rínya*.) A *j* tehát a *kap-ja*, *mond-ja*-féle igealakokban sem szervetlen vagy másodlagos elem, hanem éppen ez képviseli az eredeti személyragot. Ami a paradigmába kívülről hatolt be, az nem a *j*, hanem az *a*.

Az igék esetében, mint látjuk, az *i* az *a* előtt *j*-re cserélődött (*tud-i-a* > *tud-ja*, majd ebből: *tugy-gya*), a főnévi igenévi alakokban ez csak szórványosan jelentkezik (például az imént idézett *innya* szóban, pontosabban ennek előzményében). Ennek a gyakorisági tényező mellett (ezt úgy értve, hogy beszéd közben a *kapja*-, *látja*-, *mondja*-féle igealakokat már az ómagyar korban is sokkal gyakrabban kellett használni, mint a *kapnia*-, *látnia*-féle igenévformákat) az is lehet az oka, hogy a *kapnia*-féle szóalakokban az *-n* legtöbbször közvetlenül kapcsolódik a mássalhangzós végű igehez, így ha az *i* itt is *j*-re cserélődött volna, akkor a *kapnja*-féle szavakban nehezen kiejthető mássalhangzó-torlódás keletkezett volna, és ezt a beszélők — hacsak nem ugranak át egy fokozatot, egyenesen a *kapnya* alakhoz jutva — csak úgy tudhatták elkerülni, ha az *i*-t úgy hagyták. Hogy az ilyen igealakokban az *i* > *j* változás mikor történt meg, azt elég nehéz lenne megmondani, hiszen még azt sem könnyű eldönteni, hogy például a HB. *zocoztía*, *mulchotía* alakjaiban az *i*-t már *j*-nek kell-e olvasni, vagy pedig még mindig *i*-nek, mint az ugyanígy írt *ovdonia*, *iochtotnia* szavakban sejthetően kell.

A mássalhangzós végű főnevek esetében a fentieknél valamivel bonyolultabb a helyzet. Itt ugyanis, mivel a tövek vége nem egységes (hiszen egy részük nyíltabb, más részük meg zártabb tövéghangzós volt), mind az *-a*, *-e*, mind az *-i* szervesen alakult ki E/3 birtokos személyragként. Eleinte még egyszerű lehetett

a szabály: *lába-m : láb-a, keze-m : kez-e — napo-m : nap-i, kertē-m : kert-i*. Később azonban ez a világos rendszer meglehetősen összezavarodott, és ebben több tényezőnek is szerepe volt. Azzal kezdődött, hogy az igék után a zártabb tövéghangzós (tehát 3. személyben *-i* birtokos személyragos) főnevek ragozási paradigmáiban is elindult az *-a* behatolása, először itt is a mély hangrendű tövek esetében, és ezek közül is — a jelek szerint — tömegesen az *-at* képzős szavakban, ami nem lehet egészen véletlen, hiszen ha a *szeret-et-i* olyan szépen össze-cseng azzal például, hogy *szeret-het-i*, akkor az *akar-hat-ja* párja sem lehet egyéb, mint az *akar-at-ja*. Ez a folyamat aztán csakhamar más főnevekre is kiterjedt, egyesekre valószínűleg már igen korán, így jött létre például a *nap-i + -a > nap-ja* alak (de nem éppen ilyen egyszerűen — erre alább még visszatérek). Mennél több ilyen szóalak keletkezett, annál inkább erősödött a *napo-m : nap-ja* szabálya, vagyis általánosan megfogalmazva: ha a tő nyílt tövéghangzós, akkor a személyrag *-a, -e*, ha zárt tövéghangzós, akkor a mély hangrendűek esetében *-ja*, a magas hangrendűekében *-i*. Ez azonban a főnevek körében sohasem volt ilyen egyértelmű (az igéknél máig így van, kivétel nélkül), mert az *-a* behatolása folyamatosan történhetett, és a mély hangrendűek között változó arányban ugyan, de sokáig lehettek olyanok is, amelyekhez szintén csak a pusztá *-i* kapcsolódott.

Mint mondtam, mássalhangzós végű főnevek végén a *-ja* legkorábban az *-at* képzős szavakban jelentkezik rendszeresen. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy más szavak *-ja* toldaléka is ne lehetne szintén nagyon régi. Például a *nap* E/3 birtokos személyragos alakja a legrégebbi nyelvemlékeinktől kezdve csak *napja* alakú, én legalábbis nem talákoztam *napi* formájával (olyannal, amely biztosan nem több birtokot jelölt volna — és annál kevésbé a *napa* alakkal, amely teljesen valószínűtlen, akármeddig mennénk is vissza a magyar nyelv történetében). Ez arra vall, hogy az *-a* már igen régen behatolt e szó paradigmájába. Emiatt is kell most a mássalhangzós végű tövek *-ja* ragjának egy másik lehetséges kialakulásmódjára is kitérnünk. Mint láttuk, a *fáját* feltehető előzménye a *fá-ia-t*. Ha azt keressük, mi lehetett a *napját*-é, itt is csak arra gondolhatunk, hogy mikor e szó birtokos személyragozása még *napo-m, napo-d, napo-i* volt, az utóbbi tárgyragos alakja is ez lehetett: *napo-ia-t*. Ha ebből a középső nyelvválású *o* a második nyílt szótagból kiesik, az eredmény: *nap-ia-t*, de az is lehet, hogy *nap-ia-t* (így szótagszám szerint jobban beleillik a *napo-ma-t, napo-da-t, nap-ia-t* sorba). Akár az egyik, akár a másik eset állt fenn, a várható eredmény mindenképpen a *napját*, innen pedig csak egy lépés van a *nap-ja* alakig. Itt persze felmerülhet, hogy akkor viszont miért nincs *fog-ja* is, csak *fog-a*, hiszen a *fogá-i* tárgyragos alakja is csak *fogá-ia-t* lehetett. Nos, éppen ezért: itt, mint látjuk, a második nyílt szótagban nem középső, hanem alsó nyelvválású magánhangzó van, ez pedig természete szerint ellenáll annak, hogy a kétnyíltszótagos szabály kivesse a szóból. Bizonyosság erre az, hogy később is, a kétnyíltszótagos tendencia virágkorában a *bokorot*-ból például *bokrot* lett, de a *madarat*-ból nem

lett *madrat*. Itt sokkal inkább egy *ajā* > *á* változásra lehet gondolni, ez pedig nem vezethet a *-ja* toldalékhoz.

Az ilyen folyamatok során kialakult szabály (nyílt tövéghangzóhoz *-a*, *-e*, zárt tövéghangzós magas hangrendűhöz *-i*, mély hangrendűhöz *-i*, majd sokszor *-ja*) egy idő után elerőtlenedett. Ez feltehetően a magas hangrendű főnevekben kezdődött el. Míg ugyanis az *-a* és az *-i* (majd *-ja*) között igen nagy különbség van, az *-e* és az *-i* korántsem különbözik ennyire. Kevésbé feltűnő tehát, ha valaki a *szem-i* helyett *szem-e* alakot használ. Márpedig nem volt éppen célszerűtlen ezt használni, hiszen ezzel a 'szeme' és 'szemei' között is világosan különbséget lehetett tenni. (Ez egyben azt is magyarázza, hogy az ilyen felcserélés miért nem valószínű fordított irányban.) Ezt a lehetőséget az is megteremtette, ha a mély hangrendű szavak mintájára itt is megtoldották az *-i*-t egy *-e*-vel, s ezt alkalmazták is, különösen ha a szó két mássalhangzóra végződött (*kert-i* + *-e* > *kert-je*). Ha pedig a magas hangrendűek esetében ily módon lehetővé vált az egy birtoknak a több birtoktól való világosabb megkülönböztetése, az ott kipróbáltan bevált eljárást bizonyára a mély hangrendűekre is alkalmazni kezdték, s a korábbi *-i* helyett — legalábbis a szavak egy részében — az *-a*-t kezdték használni, mégpedig már igen korán. Ezt onnan lehet gondolni, hogy az ÓMS.-ban már ilyen alakokkal találkozunk: *Vylag uilaga*, *viragnak uiraga*, tehát nem *világi*, nem is *világja*, pedig — amint a *vylagumtul* első *u*-ja mutatja — ez a szó zártabb tövéghangzós volt.

Az igazi bonyodalom azonban akkor keletkezett, mikor az ómagyar korban a különböző hangváltozási tendenciák következtében a tövéghangzó minősége is viszontagságos sorsra jutott. Egyes nyelvváltozatokban például egyszerűen eltűnt az *e* és *ě* különbsége. Első látásra talán nem nagy veszteség, de gondoljunk bele, hogy korábban a *teste-m* : *test-e* — *lělkě-m* : *lělk-i* különbségét egy világos szabály alapján előre meg lehetett jósolni, tehát nem szavanként kellett megtanulni, hogy melyik tőhöz kell *-e*-t, és melyikhez *-i*-t kapcsolni, hanem ezt a tövéghangzó nyíltabb vagy zártabb volta alapján szabállyal lehetett eldönteni esetenként. A tövéghangzók ilyen különbségének eltűnése után ez többé nem volt lehetséges. Ha tehát a magyarok (vagy legalábbis ezek a magyarok) továbbra is ragaszkodni akartak volna az *-e* és *-i* ragok következetes megkülönböztetéséhez, ezt csak annak árán teheték volna, hogy azontúl (és azóta esetleg máig) ennek a szabályát úgy kellett volna megtanulni szavanként, mindegyikre külön-külön. Ettől a tortúrától azonban szerencsénkre megkíméltek bennünket (könnyen megtehették, mert akkor még nem voltak közöttük nyelvművelők): fittyet hányva a korábbi szabályokra, nagyon is praktikusán áttértek arra, hogy magas hangrendű szavakban az *-i* helyett is az *-e*-t használják: *test-e*, *lělk-e*. (Ezt a hajdani *-e* ~ *-i* szabályt Révaiék, úgy látszik, nem vették észre, ugyancsak szerencsénkre, mert különben lehet, hogy ezt is vissza akarták volna állítani, mint az ikes ragozást.)

Ez viszont nem segíthetett az akkorra már *-ja*, *-je* ragos szavak okozta nehézségeken. Sőt a helyzet tovább bonyolódott azzal, hogy miután/miközben a magas hangrendűekkel az történt, ami történt, a korábban *-ja* ragos alakok mellé is megjelentek az *-a* ragos analógiás formák is, sőt egyesek teljesen ki is szorították a *-ja* ragos alakot, de olyan is volt, hogy a korábbi *-i*-t felcserélő *-a* ragos alakok mellé egy analógiás *-ja* ragos is keletkezett. Ennek viszont bizonyos esetekben meglett az az előnye, hogy a kettős alakok megjelenésével lehetővé vált különbséget tenni az *almafa virága* és a *virágárus virágja* között (figyelemreméltó, hogy a birtokviszonyfajták megkülönböztetésének ilyen újabbnak látszó eseteiben szintén a *-ja* jelöli a szervetlenebb összetartozást, nem az *-a*, vagyis tulajdonképpen az folytatódik itt, ami a fentebb leírt módon az *almája*-féle szavakban kezdődhetett el), és ez ma sok szó esetében így érvényesül. A *-ja* helyett használt *-a* gyakoriságát az is növelte, hogy *gy*, *ty*, *ny*, *z*, *sz*, *zs*, *s*, *cs* mássalhangzókhoz kapcsolódva a *-ja j*-je hasonult, majd a hosszú mássalhangzó sokszor megrövidült. (Ezt a folyamatot alkalmasint a magyar helyesírás szabályozása is gyorsította, mert ez azt írta elő, hogy az ilyen mássalhangzóra végződő főnevekhez csak az *-a*-t szabad kapcsolni, noha például a *malacca* szót sok helyen egyértelműen hosszú *cc*-vel ejtették.) A rendszer így annyira elvesztette eredeti szabályosságát, hogy ma már szabállyal nem lehet biztosan megjósolni bármelyik főnévre, hogy *-a*, *-e* vagy *-ja*, *-je* toldalékot fog-e fölvenni.

Ez azonban inkább csak a zártabb tövéghangzós főnevekre áll, a nyíltabb tövéghangzósakat az előbbieik körében keletkezett kavarodás a folyamat lezajlásának fentebb bemutatott módjából adódóan nem érinthette. Ezek tehát továbbra is háborítatlanul követhették a régi szabályt, így ez a mai nyelvben is igen világosan érvényesül. (Ezt pedig elég nehéz lenne megmagyarázni az elfogadott értelmezés keretében, hiszen nemigen értenénk, mi menthette meg vajon a nyílt tövéghangzós szavakat attól, hogy köztük is elterjedjenek a *-ja* ragos alakok.) A csak egyfajta *e*-t használó nyelvváltozatban azonban ezt inkább csak az *a* tövéghangzós szavakban lehet megfigyelni, illetve a magas hangrendűek közül az olyan tövekben, amelyekben labiális magánhangzó van: *tüze-t* : *tüz-e*, *füle-m* : *fül-e*. A nyílt tövéghangzós szavakhoz tehát máig sem járul *-ja*, *-je* (hacsak elvétele nem), még akkor sem, ha a *tő* két mássalhangzóra végződik, pedig az ilyen szerkezetű zárt tövéghangzósakhoz szinte kivétel nélkül a *-ja* kapcsolódik: *domb-o-t* : *domb-ja*, *kompo-t* : *komp-ja* stb. A *talpa-t* : *talp-a* azonban követi a maga régi szabályát.⁵ Itt csak egy figyelemreméltó változás történt, nem egészen világos, hogy miért: a *t* és *d* végű nyílt tövéghangzósakhoz nem *-a*, *-e* járul, mint korábban, hanem *-ja*, *-je*: *uta-t* : *út-ja*, *kutat* : *kút-ja*, *hida-t* : *híd-ja*, *luda-t* : *lúd-ja*. Ezek azonban, ha kivételek is, szabályosan azok.

⁵ A cipésznek persze van *talp-ja* is, de azt csak tőle lehetne megtudni, hogy mikor elfogy, akkor ő mit mond: *nincs több talpa-m*, vagy *nincs több talpo-m*? És olyankor vajon *talpa-t* vagy *talpo-t* akar-e vásárolni?

Ennyi terjedelemben ennyi fért. Lehet, hogy ez sem mind igaz. Szerencsémre Nyirkos tanár úr jól tudja, hogy a kutató dolga nem az, hogy mindig örök igazságokat mondjon (milyen rövid lenne a tudomány!), hanem hogy újabb meg újabb hipotéziseket állítson fel, amelyek ha segítenek a rendelkezésünkre álló adatok értelmezésében és a korábbinál ésszerűbb elrendezésében, akkor elfogadjuk őket, ha meg nem, akkor másokat találunk ki helyettük. Isten éltesse hát Nyirkos István tanár urat sokáig, jó erőben, egészségben!

SZILÁGYI N. SÁNDOR

Melléknévi igeneveink mondatbeli szerepéről

1. Bevezetés

KESZLER BORBÁLA megállapítása szerint a melléknévi igenevek mondatbeli szerepe leíró nyelvtanaink szerint a melléknevekéhez hasonló; holott a melléknév lehet minőségjelző, értelmező, állítmány, állapot-, eredet-, eredmény-, mód-, fok/mérték- és tekintethatározó; a melléknévi igenév viszont csak minőségjelző, értelmező, állítmány, állapothatározó, (a beálló) célhatározó (Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában: *NytudÉrt.* 104: 486–7). Ugyanezeket sorolja fel a „Magyar grammatika” is (LENGYEL KLÁRA, *Az igenevek: Magyar grammatika [= MG.]*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 232–3).

Vajon miért említene az újabb munkák ilyen kevés mondatbeli funkciót? Módosulnának-e a KESZLER által megállapított funkciók és arányok több adat vizsgálata esetén? SIMON GYÖRGYI „A szófaji felosztás problémái” című művében (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1974. 33–57) több funkciót említ: a folyamatos melléknévi igenév lehet mód-, eredmény-, társ- és fokhatározó, a befejezett lehet mód- és eredményhatározó, a beálló okhatározó (i. m. 49–51).

A továbbiakban e kérdés tisztázására teszünk kísérletet nagyobb adattömeg elemzése alapján. Korpuszom forrásai: Vámos Miklós, *A New York—Budapest metró*. Bp., 1993 [VM]; *Körkép* 1992. [Körk.]; *Rivalda* 1988–89. [Riv.]; *Szép versek* 1990. [SzV]; *Élet és Irodalom* 1996/39. [ÉS]; *Élet és Tudomány* 1995/40. [ÉT]; *Magyar Narancs* 1996/39. [MN]; *Népszabadság* 1996/244. [Nsz.]; *Nők Lapja* 1996/23. [NL]; Esterházy Péter, *A halacska csodálatos élete*. Bp., 1991 [EP].

2. Melléknévi igenevek és melléknevek elhatárolásának kérdése

2.1. Kiindulásul tisztáznunk kell egy fontos kérdést. Mely szavakat vehetünk be vizsgálódásunk körébe? Mikor számít egy *-ó/-ő* vagy *-t/-tt* képzős szó melléknévi igenévnek, és mikor melléknévnek? A kérdés nehezen megítélhető voltára a szakirodalom is rávilágít. „A melléknévi igenevek és a melléknevek között van egy viszonylag széles sáv, mely az átmeneti szóegyedeket tartalmazza” (LENGYEL KLÁRA, *Az igenevek helye a szófaji rendszerben: NytudÉrt.* 146: 42).

2.2. A beálló melléknévi igenevek e szempontból „tisztább esetek”, ezekkel nem foglalkozom. S az olyan igenevekkel sem, melyek melléknévvé váltak, például *forró, buzgó, méltó* stb. Továbbá nem szólok azokról a névutó(hoz közelítő) szavakról sem, amelyekkel évkönyvünk előző számában foglalkoztam (MNyj. 40: 93–114). A *-ható/-hető* képzős szavakat a melléknévi igenevek külön alfajaként kezelem; ezek között is vannak inkább melléknévnek tekinthető szavak (a kérdésről részletesen lásd KESZLER, i. m. 486, TEMESI MIHÁLY, A melléknévi igenév: MMNyR. I, 231, RUZSICZKY ÉVA, Mellékkevek és melléknévi igenevek képzői: MMNyR. I, 384, KOMLÓSY ANDRÁS, A melléknévi igeneves szerkezetek sajátosságai: Strukturális magyar nyelvtan. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1992. I, 393–5, LENGYEL: NytudÉrt. 146: 46–9).

2.3. KÁROLY SÁNDOR így ír a melléknévi igenevek és mellékkevek elhatárolásának kérdéséről: „az *-ó/-ő* képzős igenév ... a legtipikusabb átmeneti szófajkategória, amelynek a pontos szófaji jellegét sokszor nem is lehet eldönteni” (Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában: NytudÉrt. 10: 73). Mellékkevesültnek nevezi az *áldott, bágyadt, sápadt, lankadt, fáradt, hervadt, nyílt, derült* stb. alakokat (i. m. 110).

2.4. Az akadémiai nyelvtan is foglalkozik ezzel a jelenséggel: általános használatban, általános érvényű, szokásos cselekvés, történés kifejezésekor a melléknévi igenevek igenévi vonásai elhalványodnak, az általános használatú igenevek egy csoportja részint még igenév, részint már melléknév, például *tikkadt, törött, gyűrött, olvadt* stb., *hulló, állító* stb. Ezek szófaját még konkrét mondatokban sem könnyű meghatározni, s a szaktudományban is több-kevesebb ingadozás tapasztalható megítélésükben. Bizonyos mondattani vagy alaktani formákban is — névszói állítmányként, *-n* vagy *-lag/-leg* ragos határozóként — főként a már nem tisztán igenévi jellegű szók használatosak. Közkeletű a részben vagy egészben mellékkevesült igenevek fokozása, például *találóbbr, rekedtebb* (TESMI, i. m. 229–30).

A folyamatos cselekvést jelentő igenevek egyszersmind állandó tulajdonságot, tiszta melléknévi értelmet is kifejezhetnek. Az ilyen származékok egy része melléknévként ’a cselekvés végzése jellemző rá, szokása’ jelentésű, például *aggódó (természetű)*. Némelyik az *-ós/-ős* képzős melléknévvel egyenértékű, például *panaszkodó ~ panaszkodós*. Az efféle származékok alakilag is elkülönülnek a tiszta igenevektől: a tiszta igenevek toldalékolásakor a toldalékok rendszerint csak előhangzó nélküli alakban fordulnak elő, a kettős szófajúak toldalékolása esetén — kivált ha a kérdéses szó állítmány — a toldalék előhangzós, például *bosszantók ~ bosszantóak*. Mindez, vagyis az állandó tulajdonság kifejezésére való hajlam és a kettős szófajú származékok alaktani elkülönülése a tisztán igenéviéktől, a befejezett melléknévi igenevekre is áll. Az előbbire példák: *darált, szózott* stb., az utóbbi esetben az előhangzó jelenléte mellett az igekötő meglete

vagy hiánya is említendő, például *állott (víz) ~ kiállt (izgalom)* (RUZSICZKY, i. m. 387–8 és 389; megjegyzés: a „kötőhangzó” helyett az „előhangzó” terminust használom).

2.5. „A mai magyar nyelv” szerint az alapige jelentette cselekvés aktuális volta elhalványulásával az igenév a melléknevek szófajához kerül közelebb, vagy melléknévvé válik, például *illő, fáradt*. Ilyenkor fokozni is lehet. A szófaji elkülönülés velejárója lehet a toldalékoláskor az előhangzós, illetve előhangzó nélküli változat, lásd *(pillantásai) gyanakvók/gyanakvóak, csábítók ~ csábítóak*. (VELCSOV MÁRTONNÉ, A melléknévi igenév: MMNy. 38–9).

A folyamatos melléknévi igenév főleg akkor tölthet be állítmányi szerepet, ha nem az alany cselekvését vagy a rajta végbemenő történést, hanem az alany állapotát, tulajdonságát fejezi ki, például: *Ez a jelenet igazán megható*. A (főleg átalakulást jelentő igékből képzett) befejezett melléknévi igenévi állítmány a befejezett cselekvés, történet által létrehozott állapot kifejezésére használatos, például *Miért vagy olyan elpuhult?* (RÁCZ ENDRE, Az állítmány: MMNy. 243). Az *-n* és *-lag/-leg* ragos határozóként előforduló igenévi alakokra példák: *Leforázottan, megsemmisülten búcsúztam el a királytól; Hej, pedig üresen vagy félig rakottan* Nagy szénásszekerek állodogálnak ottan; *Lajos hitetlenkedően bámult rá; János futólag megemlítette a dolgot* (RÁCZ ENDRE, A határozó szófaja. Az állapothatározó. A módhatározó: MMNy. 286, 307, 317).

2.6. A „Strukturális magyar nyelvtan” a következő szempontokat említi.

a) Állítmányi szerepben csak a melléknév fordulhat elő: igenév: **Ez a férfi (szalonnát) falatozó*. **Ez a hír Pétert megdöbbentő*; melléknév: *Ez a hír megdöbbentő*. *Ez a pohár már tegnap törött volt*.

b) Az alapige vonzatait a melléknevek nem tarthatják meg: igenév: *A (szalonnát) falatozó férfi rám nézett. A Pétert megdöbbentő hír egy semmiség volt*; melléknév: **Ez a hír Pétert megdöbbentő*. **Ez a pohár már tegnap darabokra törött volt*.

c) Csak a melléknév vehet fel *-an/-en, -ul/-ül* stb. határozóragokat: igenév: **A férfi (szalonnát) falatozón nézett rám. *A táj Pétert megdöbbentően szép volt*; melléknév: *A táj megdöbbentően szép volt. A pohár törötten érkezett*.

d) Az alapige mellett megengedett, az esemény lefolyására vonatkozó módhatározók (például *jól, lassan, alaposan* stb.) csak igenevekkel fordulhatnak elő: igenév: *A lassan falatozó férfi rám nézett. A Pétert alaposan megdöbbentő kérdés számomra komikusnak tűnt*; melléknév: **Tegnap egy alaposan megdöbbentő kérdést kaptam. *A lassan kopott kabátot kidobtuk*.

e) Közép- vagy felsőfokban csak melléknév állhat: igenév: **Az öcsém falatozóbb a bátyámnál, de a húgom a legfalatozóbb. *A Pétert (leg) megdöbbentőbb hír az volt, hogy...*; melléknév: *A legmegdöbbentőbb hírünk az, hogy... A (leg)kopottabb holmikat kidobtuk*.

f) Csak az igenévnek válhat el az igekötője: igenév: *A még **be** nem csomagolt könyvek a padlón hevernek. A gyermekeiket nemcsak megszülő, hanem **fel** is nevelő anyák...*; melléknév: **Egy nemcsak érdekes, hanem **meg** is döbbenő filmet láttunk.*

A besorolás különösen akkor okoz gondot, ha a kérdéses szó jelzői szerepű, és nem áll mellette sem módhatározó, sem alanyi vonzat (KOMLÓSY, i. m. 386–7).

2.7. LENGYEL KLÁRÁNAK az igenevekről szóló, már idézett tanulmánya felveti, hogy a melléknévi igenév szófajváltásainak körébe beletartozik a melléknévesülés is. A melléknévi igenév → melléknév változás lassú, szakaszos, egyirányú, de nem következetesen előrehaladó folyamat, amely nagyon sok átmeneti jellegű szóegyetet termel ki. A melléknévi igenevek és a melléknévek határának megállapítását segítő szempontokat LENGYEL kibővíti a következőkkel:

a) A valódi melléknévi igenevek nem képezhetők tovább a mondatrész-/szófajváltó *-ság/-ség*-gel, a melléknévesült igenevek igen: **a zene hangosan **szólósága***, de: *sértődöttség, elkeseredettség.*

b) A jelentésváltozás fontosságának hangsúlyozása: a szófaji változás akkor válik világossá, ha azt jelentésváltozás, általában elvontabbá válás kíséri; gyakori az is, hogy a jelzős szerkezet tagjainak viszonya (cselekvő — cselekvés vagy cselekvés objektuma — cselekvés) metaforizálódik. Jelentésük alapján sem tekinthetők igenévnek például: *megrázó (hír), emelkedett (hangulat), adandó (alkalom).*

c) A valamilyen érzelmi, pszichikai ráhatást kifejező *-ó/-ő* képzős szavak esetében azok tekinthetők melléknévi igenévnek, amelyeknek perfektíváló igekötőjük van (például *elcsábító, felélénkítő*; ezek tárggyal bővíthetők); ha nincs előttük ilyen, akkor melléknévek (*csábító, élénkítő*).

d) LENGYEL idézi KIEFER FERENCNEK a kérdésünkhöz kapcsolódó megállapítását: az *-ó/-ő* képzős melléknév képzése nem közvetlenül az igéből, hanem az igenévből vezethető le; ennek szabálya: „[_{PART} V + Ó] → [_{ADJ} [_{PART} V + Ó]]. Feltétel: V-nek az alanya kezdőpont szerepű, egy további vonzata pedig experiens szerepű.” (Mindezekről lásd LENGYEL: NytudÉrt. 146: 42–6.)

2.9. Alkalmazható még az egymással összefüggő szófaji csoportok vizsgálatára alkalmas párhuzamos elemzési módszer két szempontja: az igei transzformáció és a helyettesíthetőség. Ezeket szintén LENGYEL KLÁRA használja „Határozói igeneveink szófajváltása” című tanulmányában (Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp., 1989. 181–2).

2.10. Az áttekinthetőség kedvéért foglaljuk össze még egyszer a szempontrendszert! Bár „a szempontok, minthogy átmeneti szavakról van szó, egyébként sem adhatnak ki tiszta eredményeket” (LENGYEL: NytudÉrt 146: 46); például a fokozhatóságról elmondhatjuk, hogy vannak olyan abszolút tulajdonságot kifejező melléknévek és igenév alakú melléknévek is, amelyek nem fokozhatók: **árvább, *bukottabb.*

Szempont	melléknévi in.	melléknév
az alapige vonzatát megtartja	+	–
állítmányként szerepelhet	ritkán	+
-n, -ul/-ül ragos határozóként szerepelhet	ritkán	+
a cselekvés lefolyására utaló módhatározója lehet	+	–
fokozható	–	+
-ság/-ség szófajváltó képzővel tovább képezhető	–	+
az alapige jelentéséhez képest elvontabbá válik	ritkábban	gyakrabban
ha igekötős ige, elválik az igekötője	+	–
lelki ráhatást fejez ki + perfektiváló igekötője van	+	–
elvégezhető a szerkezet igei transzformációja	+	–
a kérdéses szó helyettesíthető melléknévvel	–	+
toldaléka előhangzós változatban szerepel	–	+

2.11. Ezek szerint nem igenevek, hanem melléktnevek szerepelnek a következő mondatokban: *Jellemző, hogy milyen föltűnést keltett* (EP 28); *ez döntően hatott a délután hangulatára.* (Szabó M.: Kőr. 244); *Nem vagyok izgatott* (NL 8); *Este a furulyát csalódottan letettem a konyhaasztalra.* (Gion N.: Kőr. 85); *Ez azonban már dédapám életének nyugodtabb ... periódusának a története* (Kosztolányi T.: Kőr. 161). Az igei vonzat hiányán kívül még két melléknévi jellegre utaló tulajdonság is érvényesül az alábbi példák esetében: fokjel és -n rag: *A saját sorsukról a diákok gondolkodnak a legkedvezőbbben* (Nsz. 26); fokjel és állítmányi szerep: *a te mennyországod sem sokkal szórakoztatóbb* (Eörsi I.: Riv. 185).

Úgy vélem, e kritériumrendszer következetes alkalmazásával s a szövegösszefüggés ismeretében pontosan meghatározható egy-egy kérdéses szó szófaja. Különösen az igei bővítményekre kell nagy figyelmet fordítani. Ritkán, de előfordulhat bővítménnyel álló, tisztán igenévi szó is a nem tipikusan igenévi jellegű mondatrészi szerepekben és alakokban (vö. TOMPA JÓZSEF, A határozói igenévvel egyenértékű, modális ragú melléknévi igenevek nyelvtani szabályaihoz: Pais-Eml. 256).

3. A mondatbeli szerepek vizsgálata

3.1. Jelző

3.1.1. Minőségjelző

a) Az -ó/-ő képzős melléknévi igenevek minőségjelzőként

A korpuszomban 876 ilyen igenév szerepel. Ezek közül 178 nem rendelkezik bővítménnyel, például: *a legelésző állat fogyasztja el* (ÉT 1251). A többi 698 esetben mindig szerepel valamilyen bővítmény. Tárgyi bővítménnyel (228 eset): *a tejtermelést elapasztó hormonkészítményt adott* (NL 39). Helyhatározóval (130): *becsúsztatja a polcon sorakozó üdítőszüvegek közé* (Halász P.: Kőr. 95). Aszemantikus határozóval (95): *észre sem vették a ... semmibe bele nem szóló nőszemélyt* (Szántó P.: Kőr. 256). Állapothatározóval (73): *háttérben ... a hangszalagot kifeszítve tartó gégeporcok törése is meghúzódhat* (ÉT 1271).

Módhatározóval (60): *látni ... a piszkos szalagként kanyargó Dunát* (Halász P.: Körk. 98). Időhatározóval (53): *Bemutatták a hétfőn debütáló új százforintost* (Nsz. 20). Fokhatározóval (21): *...int ama kéz... / ...az egyre nőő fejedelmi csendben* (Kovács A.: SzV 223). Eredethatározóval (11): *hatásos a mosolyból kibomló nevetés* (NL 17). Okhatározóval (9): *otthagyták a ... sírástól reszkető fiút* (Koppány Zs.: Körk. 148). Eredményhatározóval (7): *Hanggá csendülő húsa, csontja ... létezik-e?* (Mezei A.: SzV 265). Célhatározóval (4): *A ... melegítés végett összebúvó ... katonák ... eltetvesedtek* (Cseres T.: Körk. 53). Eszközhatározóval (3): *például Csík János ujjal festő képzőművészjelölt* (ÉS 11). Tekintethatározóval (3): *Alatta ... szintben illeszkedő betonsáv* (Kosztolánczy T.: Körk. 169). Részeshatározóval (1): *A Népszabadságnak nyilatkozó Richard Billinge elmondta* (Nsz. 14).

b) -ható/-hető képzős igenevek minőségjelzőként

Korpuszomban összesen 73 ilyen szerepű igenév fordul elő. 27 áll bővítmény nélkül, például: *ott a(z) ... el nem nyűhető nyakörv* (Döbrentei K.: SzV 131). A többi igenév bővítménnyel szerepelt; módhatározóval (15): *gyorsan átírható memóriára tettünk szert* (ÉS 3). Helyhatározóval (14): *a fogásokat ... a plafonról leereszthető ... korongokra rakták* (VM 265). Állapothatározóval (7): *egy amatőrnek minősíthető munka készült* (MN 25). Időhatározóval (5): *Megszokták ... a naponta hallható felhívást* (MN 22). Aszemantikus határozóval (4): *Csökkennek az innovációra fordítható források* (ÉS 5). Tekintethatározó (1): *nem találja meg erkölcsileg igazolható helyét* (MN 37).

c) A -t/-tt képzős melléknévi igenevek minőségjelzőként

Összesen 1 016 ilyen jelzöt találtam. Bővítmény nélkül szerepel 347: *Az Ipoly, a megszánt Nap előcsarnokában várakoztunk* (Ungváry R.: Körk. 322). 669 igenév bővítményekkel fordult elő. Helyhatározóval (144): *Az ott maradt katonák közé esett* (Tatay S.: Körk. 319). Időhatározóval (94): *sorolni a Kádár-korszakban született értékeket*. Módhatározóval (85): *megízlelte az így nyert folyadékot* (VM 123). Aszemantikus határozóval (67): *A témához rendelt színészek rendkívüliek* (ÉS 18). Állapothatározóval (60): *nyitva hagyott bejáratán Liz Taylor oldalgott ki* (VM 71). Eszközlő határozóval (47): *semmi köze az ön által idekevert vallásos pátoszhoz* (MN 40). Eszközhatározóval (43): *pikával átdöfött szívét bakó hiába várta* (Dobai P.: SzV 121). Eredményhatározóval (36): *...megjelenjen / az aktuálissá züllesztett jelenben* (Döbrentei K.: SzV 127). Eredethatározóval (28): [itt vannak] *elvtársakból vedlett magyar testvéreink* (Szentmihályi Szabó P.: SzV 398). Fokhatározóval (21): *A felismerhetetlenségig roncsolt testeken felirat* (ÉS 11). Okhatározóval (14): *nagyanyja öregasszony, szélütés folytán elferdült szájjal* (VM 56). Részeshatározóval (12): *kivette a neki küldött újságokat* (Koppány Zs.: Körk. 158). Célhatározóval (8): *befeküdni egy ... szerelemre kitenyészett nő mellé* (Csurka I.: Riv. 74). Tárgygyal (5): *A hősi halált halt honvéd ott áll* (Dobai P.: SzV 121). Számhatározóval

(3): *hátrahagyván egy többször kikosarazott szeretőt* (VM 235). Társhatározóval (2): *A nővel elköltött vacsoráért semmit sem számítottak fel* (VM 71).

d) Az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenevek minőségjelzőként

Erre mindössze 24 példát találtam. Itt több a bővítmény nélkül álló jelző, összesen 14, például: *rá lehet fűzni a finanszírozandó célokat* (ÉS 5). Bővítménnyel szerepeltek: hat igenévnek volt helyhatározója, például: *a Charlotte-ban tartandó show előtt ... hazarepült* (MN 10); háromnak aszemantikus határozója, például: *A Nemzeti Színházra kiírandó pályázat nem lesz nemzetközi* (ÉS 17), egynek időhatározója: *jóváhagyta ... kétévenként elkészítendő országstratégiáját* (Nsz. 1).

3.1.2. Értelmező jelző

Mindössze hét igenévi értelmező fordul elő a szövegekben, egy *-t/-tt* és hat *-ó/-ő* képzős. Például: *verje az üllőt, / fénybe és borba züllőt* (Balla Zs.: SzV 41). Bővítményeik: aszemantikus határozó, tárgy, állapothatározó, eredethatározó és három helyhatározó.

3.2. Állítmány

3.2.1. A *-ható/-hető* képzős igenevek állítmányként

Ezen igenevek a leggyakoribbak állítmányként: 114 ilyen adatom van. Ezek közül nincs bővítménye 41 állítmányi szerepű igenévnek, például: *Ellenvetéseid nem vethetők be* (Gosztonyi J.: Riv. 245). A többi 73 állítmányi funkciójú igenév bővítménnyel szerepel. Módhatározóval (24): *majdnem úgy használható, mint* (VM 342). Aszemantikus határozóval (14): *erre vezethető vissza az* (Nsz. 9). Időhatározóval (12): *Az elkövetkező hónapokban Don nem várható vissza* (VM 52). Helyhatározóval (10): *itt található egyik nyaralója* (NL 19). Eszközhatározóval (6): *a források koordinációjával ... megszervezhetőek volnának a programok* (Nsz. 4). Állapothatározóval (6): *e délután értelmi szerzőjének is tekinthető* (Kosztolánczy T.: Körk. 165–6). Számhatározóval (1): *s ez egyszerű hosszabbítható meg* (MN 17).

3.2.2. Az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenevek állítmányként

A 19 ilyen képzős melléknévi igenévi állítmány közül hatnak nincs bővítménye, például: *nem kívánt törlendő!* (VM 300). 13 bővítményes alakot találtam, például: *mintegy állandó háttérül ... odagondolandó néhány alapnév* (EP 16). A bővítmények: 4 aszemantikus határozó, 4 állapothatározó, 3 módhatározó, 1-1 tekintet-, illetve időhatározó.

3.2.3. Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek állítmányként

Mint említettem, állítmányi funkcióban csak bizonyos megszorításokkal tartathunk egy-egy *-ó/-ő* képzős szót igenévnek. A bővítmény nélkül álló alakok közül öt adatot tekintettem állítmányi funkcióban szereplő igenévnek, például: *Az összbenyomás sivár, sajnálatra méltó, pusztuló* (Csurka I.: Riv. 12). Bővítménye van hat állítmányi szerepű igenévnek, például: *de ez a nap most kivételesen*

szép, meleg, nyárias benyomást keltő (Csurka I.: Riv. 12). A bővítmények mondatrészszerelve: tárgy, aszemantikus határozó, fokhatározó, ok- és módhatározó, helyhatározó.

3.2.4. A -t/-tt képzős igenevek állítmányként

Mindössze kettő áll bővítmény nélkül, például [Az ajtó] *Kirajzolt, itt semmi sem természetes* (Csurka I.: Riv. 11). További két igenév szerepel bővítménnyel, mégpedig módhatározóval, például: *A jól sikerült szónoki kérdések ... jól időztettek* (Sigmond I.: Kőr. 224).

3.3. Határozó

3.3.1. Állapothatározó

a) Az -ó/-ő képzős melléknévi igenevek állapothatározóként

Előfordul két praedicativusi állapothatározó, például: *Minden, ami a valósággal egyezőnek látszik, nem a véletlen műve* (Balázs J.: Kőr. 5). Bővítményeik: aszemantikus határozó és időhatározó. Egy -n ragos igenevet találtam, helyhatározói bővítménnyel: *az örvényesi villagazdaság a félsziget déli öblére nézően terül el* (Baránszky L.: SzV 51).

b) A -ható/-hető képzős igenevek állapothatározóként

Itt három példa van, lássunk egyet: *a vezérigazgatói posztot összeegyeztetődnek tartja-e a képviselőséggel* (Nsz. 5). Ezek aszemantikus határozóval bővültek.

c) A -t/-tt képzős melléknévi igenevek állapothatározóként

Tizenhárom esetben fordul elő praedicativusi állapothatározó, valamennyi bővítmény nélkül. Például: *Elérkezettnek láttam az időt, hogy felkerekedjünk* (Kontra F.: Kőr. 140). Mindössze hét ilyen igenév áll -n ragos állapothatározóként, egy példa: *és egészbe-részbe így ragadtan / Ritkulhat vagy sűrűdhet épp: / Már mindig az a szürkeség* (Ferencz Gy.: SzV 146). A bővítmények: három aszemantikus határozó, egy hely- és egy módhatározó együtt, két okhatározó és egy eredményhatározó.

3.3.2. Módhatározó

a) Az -ó/-ő képzős igenevek módhatározóként

Bővítmény nélkül fordul elő egy alak: *Ilyenkor figyelmeztetően ... feltartja a kezét* (Csurka I.: Riv. 7). (Itt célhatározói jelentésárnyalat is van). Bővítménnyel négy igenév, például: *foglalkoztatta az urakat, szinte naponta ismétlődően* (Cseres T.: Kőr. 56); egy időhatározóval, egy tárggyal, kettő aszemantikus határozóval.

b) A -ható/-hető képzős igenevek módhatározóként

Öt adat; kettő bővítmény nélküli, például: *elképzeltetően már teljesen fölösleges* (Zalán T.: Kőr. 337). Három bővítményes — például: *Alig észrevehetően bicegett* (Balázs J.: Kőr. 8) —, fok-, eszköz- és aszemantikus határozóval állnak.

c) A *-t/-tt* képzős melléknévi igenevek módhatározóként

Egyetlen ilyen találtam, eredményhatározóval: *elharapózott a veszekedés, az idősebb korosztályon belül két pártra szakadtan* (Kosztolánczy T.: Körk. 165).

3.3.3. Célhatározó

Ez az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenevek tipikus, bár ritka szerepe. Hat igenevemnek tárgyi bővítménye volt. Például: *Mániás depresszióját kezelendő, minden évben legalább egyszer bevonult a[z] ... elmekórházba* (VM 169).

4. Összegzés

4.1. A mondatbeli funkciók összevetése SIMON GYÖRGYI (i. m. 51), illetve a saját adataim alapján

SIMON GYÖRGYI szerint:

Az általam talált mondatbeli szerepek:

Igenévfajta	Mondatbeli szerep	Igenévfajta	Mondatbeli szerep
folyamatos melléknévi igenév	minőségjelző értelmező állítmány állapothatározó módhatározó eredményhatározó társhatározó fokhatározó	-ó/-ő képzős melléknévi igenév	minőségjelző értelmező állítmány módhatározó állapothatározó
befejezett melléknévi igenév	minőségjelző értelmező állítmány állapothatározó módhatározó eredményhatározó	-ható/-hető képzős ige-név	minőségjelző állítmány módhatározó állapothatározó
beálló melléknévi ige-név	minőségjelző értelmező állítmány célhatározó okhatározó	-t/-tt képzős melléknévi igenév	minőségjelző értelmező állapothatározó módhatározó állítmány
		-andó/-endő képzős melléknévi igenév	minőségjelző állítmány célhatározó

4.2. KESZLER BORBÁLA eredményei (611 adat) (i. m. 486–7):

	folyamatos	-ható/-hető képzős	befejezett	beálló	összesen	%
min. jelző	290	9	256	9	564	92,31%
állítmány	–	40	–	1	41	6,70%
állapothat.	2	2	2	–	6	0,98%
célhat.	–	–	–	–	–	–
értelmező	–	–	–	–	–	–

Saját eredményeim (2187 adat):

	-ó/-ő kép- zős	-ható/-hető képzős	-t/-tt képzős	-andó/-endő képzős	összesen	%
min. jelző	876	73	1016	24	1989	90,94%
állítmány	11	114	4	19	148	6,76%
állapothat.	3	3	20	–	26	1,18%
módhat.	5	5	1	–	11	0,5 %
értelmező	6	–	1	–	7	0,32%
célhat	–	–	–	6	6	0,27%

Vagyis vizsgálatomban nem módosultak lényegesen a KESZLER által megállapított arányok, szempontjaimat következetesen alkalmazva nem is találtam más mondatbeli szerepeket.

4.3. A melléknévi igenevek bővítményei

Igeneveink sokkal gyakrabban fordultak elő bővítménnyel, mint anélkül: anyagomban több mint 70 százalékuknak van bővítménye. Leggyakrabban az -ó/-ő képzős igenév vett fel bővítményeket, kb. azonos arányban bővültek a -ható/-hető és a -t/-tt képzős igenevek, legritkábban az -andó/-endő képzős igenév kapott bővítményt.

A melléknévi igenevek sokkal gyakrabban bővülnek határozóval, mint tárggyal (a tárgyatlan igéből képzettek esetében ez természetesen lehetetlen). A befejezett melléknévi igenevek mellett a tárgy sokszor határozó értékű, a beálló melléknévi igenév célhatározóként vesz fel tárgyat. Tehát a határozó e szófaj legjellegzetesebb bővítménye (ez igei eredetéből következik).

Az -ó/-ő képzős igenevek leggyakoribb határozói a hely-, az állapot-, a mód- és az időhatározó; a -ható/-hető képzősök esetében leggyakoribb a mód-, a hely-, az idő- és az állapothatározó; a -t/-tt képzősök legfontosabb határozói a hely-, az idő-, az eszköz(lő)-, a mód- és az állapothatározó. Az -andó/-endő képzősök ritkaságából következik, hogy viszonylag kevesebbszer vesznek fel bővítményt; esetükben a helyhatározó a leggyakoribb.

SZILASSY ESZTER

Istvánok, Istik, Pistik Egy keresztnév közszói származékainak vizsgálata

1. Az utóbbi időben öröndetesen megnőtt azoknak az írásoknak a száma, amelyek a tulajdonnév jelentésének elemzésén túl jelentésük változásának vizsgálatával foglalkoznak. Némelyik írás a közszóvá váló tulajdonnevek egy részére fókuszál, kiemelve azokat az adatokat, amelyek egy adott nyelvréteghez köthetők (FARKAS TAMÁS, Név kutatás — szleng kutatás: a keresztnévek köznevesülése a katonai szlengben: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp., 2003. 641–50), míg mások a köznevesülés jelenségére koncentrálnak annak egészét vizsgálják: a tulajdonneveket („a kiindulási oldalt”), a közneveket („az eredményt”), elemzik a bekövetkező változást, és etimológiai szempontból vizsgálják azt is, hogy ez a változás mely nyelvben ment végbe (HAJDÚ MIHÁLY, Tulajdonnevek köznevesülése: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Miskolc, 2002. 50–9; HEGEDŰS ATTILA, A tulajdonnév ↔ közszó váltásról: MNyj. 38: 175–8). A tulajdonnevek közül a keresztnévek jelentésváltozásával kapcsolatban korábban magam is arra figyeltem, hogy az „eredmény”, a létrejött köznévi alak szempontjából alaktani vagy jelentéstani kategóriákat különítsek el, ezúttal viszont az a célom, hogy elsősorban a „kiindulási oldalt” vegyem szemügyre, azaz tüzetesebben megvizsgáljak egy olyan keresztnévet, amely alapalakjában és becézett alakjaiban is gyakran vált közszóvá, vagyis a keresztnévből jelentésváltozással köznév lett, illetve szófajváltással egyéb szófajú szó, például melléknév, ige, indulatszó. Munkám nem előzmények nélkül való: B. LŐRINCZY ÉVA az „Új magyar tájszótár” szerkesztése közben felbukkanó nagy számú köznevesült alak közül a *jancsi*-t és a *juliská*-t kiemelve tárgyalta az e két névhez tartozó szemantikailag és morfológiailag változatos köznévi adatokat (*Jancsi* és *Juliska*: Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára. Bp., 1991. 423–6), VITÁNYI BORBÁLA a *Katalin*-hoz kapcsolódó köznévi alakokat vizsgálta (Névtanos szemmel a közszavak egy csoportjáról: NÉ. 15: 315–7), KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES pedig a *László*-hoz kapcsolódó kultuszokat, hiedelmeket, szólásokat és a név köznévi szócsaládját tekintette át (*László*, *Laci*, *lacibetyár*: MNyj. 38: 271–5).

2. Azt, hogy éppen az *István* elemzésére keríték itt sort, mindenekelőtt ünneptünk köszöntése magyarázza, de ennek egyéb oka is van. Bizonyítható, hogy minél nagyobb megterheltségű egy név egy adott nyelvben, minél régebbi hagyománya (és ezzel összefüggésben minél több becézett alakja) van, annál több köznévi származékának kialakulására számíthatunk (TAKÁCS JUDIT, *Bödekata, fagyurka* és társaik. Közszóvá vált keresztnéveinkről: MNyj. 38: 403–10). Az *István* névnek nyelvünkben ezer éves, Szent Istvánig visszamenő hagyományai vannak, nagy megterheltségű névnek számít, bár a XVI. századtól jellemző kiemelkedő gyakoriságát napjainkra elvesztette (LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES, Magyar utónévkönyv. Bp., 1998. 18). Nyomós érv az *István* kiválasztása mellett az is, hogy tudomásom szerint erről a névről még nem készült hasonló elemzés.

3. A vizsgált név a magyarban jövevéynév, végső soron görög eredetű, a magyarba a latin *Stephanus* német *Stephan* vagy szláv *Stefán* változata került. A régi magyarban *Istjéfán* alakban volt használatos. Az *István* első ismert viselője és népszerűségének megalapozója Szent István királyunk volt. Nagy népszerűségére utal, hogy sok becézője alakult ki: *Csicsa, Ista, Isti, Istók, Pesta, Pintyő(ke), Pista, Pistika, Pistike, Pistóka, Pistu(ka), Pityó, Pityu(ka), Pityuri, Pityus* (LADÓ JÁNOS, Magyar utónévkönyv. Bp., 1971. 171; LADÓ–BÍRÓ, i. m. 70). A XVI. századtól gyakorinak és divatosnak számított (KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa.⁴ Debrecen, 1996. 48–53), egészen a múlt század hetvenes éveinek végéig, mikor a névgyakorisági listán a harmadik helyről a hatodikra esett vissza. Azóta is erősen csökken a népszerűsége, 1996-ban már csak 1647 kisfiú kapta ezt a nagy hagyományú nevet első vagy második keresztnéveként (LADÓ–BÍRÓ, i. m. 13–8). A római és görög katolikus egyházban is nagy tiszteletnek örvendenek az *István* nevű szentek: országalapító Szent István királyunk és a lovak és kocsisok védőszentjeként elsősorban Nyugat-Európában közkedvelt Szent István protomártír (akiről Szent István is kapta a nevét az Érdy-kódexben feljegyzett legenda szerint) (FEKETE ANTAL, Keresztnéveink, védőszentjeink. Bp., 1992. 52; FERCSIK ERZSÉBET–RAÁTZ JUDIT, Hogy hívnak? Könyv a keresztnévekről. Bp., 1997. 164). Az *István* név tehát még ma is nagy megterheltségűnek mondható, és bár népszerűsége csökkent, tartja magát a gyakori nevek listájának elején.

4. Vizsgáljuk meg most azokat a névalakokat, amelyeknek közszói származéka is kialakult! Az *István*-on kívül az *Istók, Pesta, Pista, Pisti, Pistika, Pistike, Pistu, Pityu* alakoknak van közszói származéka, 62 különböző származékuknak 88 előfordulását jegyeztem fel, például *istvánoz* 'István-napot ül vagy részt vesz rajta' (ÚMTsz.), *bolond-istók* 'együgyű' (MNy. 32: 254), *istókos* 'helytelen eszű, bolondos' (BALL.), *gyíkpesta* 'vékony gyerek' (élnyelvi adat, a továbbiakban: éa.), *szarpesta* 'rossz, értéktelen (fiatal) ember' (éa.), *bugyipista* 'bugylibicska' (Nyr. 121: 301), *géppista* 'géppisztoly' (KIS TAMÁS, Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára. Bp., 1992), *lurkópisti* 'gyerkőc' (ÚMTsz.), *pisti* 'vízifukszia' (MNövSz.), *pistikázni* 'bolondozni' (MNy. 32: 255), *kipistikáz* 'túljár

az eszén, nevetségessé tesz' (ÚMTsz.), *pistikevirág* 'vízifukszia' (MnövSz.), *pistikefrizura* 'lány rövid, fiús frizurája' (éa.), *belepistul* 'örülten beleszeret' (A mai magyar tolvajnyelv. Szerk. KISS KÁROLY. Bp., 1963), *pityu* 'géppisztoly' (Bakaduma), *géppityus* 'géppisztolyos lövészkatona' (uo.). A közzsóként is megjelenő becézők a felsorolt alakváltozatok közül a leggyakoribbak és legszélesebb körben használatosak. Korábbi, más neveken végzett elemzéseim eredményével egybevág az az itt is megfigyelhető jelenség, hogy nem az alpnév, az *István*, hanem a talán legáltalánosabban használt becézője, a *Pista* (*Pesta*) esetén mutatható ki a legtöbb (31) köznévi alak, például *alkoholpista* 'alkoholista' (Nyr. 121: 301), *fordítspista* 'köpönyegforgató személy' (ÚMTsz.), *csintapista* 'palacsinta' (ÚMTsz.), *intimpistáskodik* 'mások magánügyeibe avatkozik, kíváncsiskodik' (éa.), *őgyelgő-pista* 'utcas' (MNY. 32: 254), *Pista* 'hülye, ostoba' (TESz.), *Pista-kisasszony* 'férfiaszkodó, férfias sportot, mulatságot kedvelő nő' (MTSz.), *Cigán Pesta* 'együgyű' (Nyr. 28: 5) (a helyesírási eltéréseket a források különböző lejegyzési szokása magyarázza).

A *Pista* esete is azt példázza, hogy a gyakoriság (vagy még inkább a kedveltség) és a köznevesülési hajlam összefüggései nemcsak általában a keresztnemek esetén, hanem egy-egy név alapalakja és alakváltozatai között is kimutathatóak. Emiatt feltételezhető az, hogy a gyakori (keresztnévi és szólásokban való) előfordulás hozzájárul a keresztnév jelentésszerkezetében végbemenő változáshoz. Olyan többletjelentés kapcsolódik a frazeologizmusokban hozzájuk, ami miatt — még ha nincs is morfológiai jelzése annak, hogy nem tulajdonnévi használatban szerepel egy-egy keresztnév (nem kapcsolódik hozzá képző, igező, elő- vagy utótag) — a beszélő érzi a szónak nem tulajdonnévi, hanem általánosabb értelmű használatát. Ki kell itt emelnünk a beszélő szerepét: nem véletlen ugyanis az, hogy az e témával kapcsolatos szakirodalmunk jó része nyelvjárási vagy rétegnyelvi (elsősorban szlengből származó) adatokat említ, a jelentésváltozás ugyanis dominánsan az élőbeszédhez köthető. Az a pillanat, melyben a keresztnév jelentése megváltozik, szintén a beszédben, illetve ennek sajátos rögzített változatában a szólásokban és közmondásokban ragadható meg legegyszerűbben.

Vizsgált nevünk az alábbi frazeológiai egységekben szerepel: *Megy, mint bolond Istók* 'fejetlenül megy' (ÁBRAHÁM IMRE, Nyúl község nyelvkincse. MNYTK. 195. sz. A továbbiakban: Nyúl.), *Kinek Isten nem adja, Kovács Istók meg nem koholja* (BALL., CZF.), *Mindenütt Istók, eredj te Istók* (BALL., CZF.) (értelmezéseik egyik szótárban sem szerepelnek). Közmondásokban: *Bekukkantott, mint bolond Istók Debrecenbe* 'dolgavégezetlen járt valahol' (BALL., CZF.). *Jól van Pista, majd ha János mondja*, vagyis 'füllentés ez, nem hiszem el, amit mondasz'. *Kicsípi magát (kiöltözik vagy fészít), mint koszos* (durva: *sáros* vagy táj: *sáros*) *Pista Jézus* (táj: *Krisztus*) *nevenapján* 'ízléstelenül kiöltözött'. *Nesze, Pista, frakk, ha nem tetszik gérokk* (= szalonkabát) 'nesze neked, ezt ugyan jól

megkaptad'. *Néz (nézdegél), mint vak Pista (a gödörparton)* 'nézelődik, nézdegél' (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 559). *Pista legyenek (Pista legyen a nevem), ha...* — hangzik el gyakran tréfás nyomósításként, jelentése: 'akármilyen legyenek, ha...' *Pakúj, Pista, meszelünk!* 'szedelőzködünk, indulás!' (Nyúl).

Ezekben és a hozzájuk hasonló szólásokban és közmondásokban mindig egy-egy konkrét férfi vagy női keresztnév szerepel ugyan, jelentésük viszont általánosabb: az „ember”, ritkábban a „férfi” vagy a „nő” jelentésben, ha jelzővel szereplő keresztnévről van szó „valamilyen tulajdonságú férfi vagy nő” értelemben állnak. Ezt a megállapítást támasztja alá az ÚMTsz. frazeológiai egységeiben szereplő keresztnemekkel kapcsolatban végzett vizsgálat. Az első három kötetben 76 olyan szólás és közmondás van, amelyben férfi vagy női keresztnév szerepel, melyek túlnyomó része (68) férfinév. E nevek mindegyike a XVI–XVIII. században gyakori keresztnemek közé tartozott (*Ferenc, György, István, János, Mihály, Borbála, Erzsébet, Katalin, Mária, Sára*), s éppen gyakoriságuk miatt válhattak ilyen esetekben általában 'ember' vagy 'nő', 'férfi' jelentésűvé (LAKATOS ERIKA, Személynevek az Új Magyar Tájszótár szólásaiban és közmondásaiban: NÉ. 15: 212–5).

Az a magyarázat viszont, hogy ezek a keresztnemet tartalmazó szólások, közmondások szűkebb közösségekben keletkeztek, ahol az azonosításhoz elég volt a keresztnév, az idők folyamán viszont a szólás alapjául szolgáló esemény, adomá épp a családnév hiánya miatt elvesztette konkrétságát vagy feledésbe merült, s csak a belőlük alakult és többféle vonatkozásban alkalmazható általánosabb érvényű szólásmondások maradtak érvényben (O. NAGY GÁBOR, Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Bp., 1979. 79), nem fogadható el fenntartások nélkül. Minden bizonnyal számolhatunk olyan frazeológiai egységekkel, melyekben az általánosabb érvényűvé válás így zajlott le, de nagy részük inkább bizonyára éppen azért lett általánosan értelmezhető, mindenkre, minden férfira vagy nőre vonatkoztatható, mert nem tartalmazott konkrét azonosítást lehetővé tevő családnevet, csak keresztnemet (méghez hozzá nagyon gyakori, tehát referenciáját tekintve nehezen azonosítható keresztnemet). Erre utalnak a „Magyar szólások és közmondások” című gyűjtemény anyagán végzett elemzések is (P. CSIGE KATALIN, Személyneves szólások és közmondások a magyar nyelvben: MNyTK. 207: 202–6). Eszerint a névfajták közül a frazeológiai egységekben a keresztnemek szerepelnek legtöbbször. Funkciójuk ilyenkor az, hogy kitágítsák, általánosabbá tegyék a szólás jelentését. A közmondások jelentése még általánosabb érvényű, mint a szólásoké, s nem meglepő, hogy P. CSIGE megállapítása szerint a tulajdonnevet tartalmazó közmondások fele épp keresztnemet tartalmaz (i. m. 205).

A legritkább alakváltozatok vagy nem jelennek meg köznévként (*Ista, Isti, Pityus, Pityó*), vagy olyan negatív, dehonesztáló jelentéstartalommal telítődtek,

hogy (táj- és típusjelölő funkción keresztül) gúnynévként terjedtek el. Ilyenkor két eset lehetséges. Vagy annyira domináns az alakváltozat gúnynévi használata, hogy keresztnévként egy adott területről eltűnik, sőt esetleg még alapneve is kiszorul a keresztnévi használatból (ez történt Hetésben a *Miklós*-sal és becézőjével a *Piku*-val), vagy egy közösség vállalja, hogy az adott név őket jelöli, elfogadja saját neveként, ahogy a mezőkövesdi *matyó*-kkal történt (RÁCZ ENDRE, A „hetési Piku” és társai. Személynevek mint táj- és típusjelölők: MNyTK. 183: 259–63). Vizsgált nevünkkel kapcsolatban egyetlen alakváltozatot érinthet ilyen fajta területhez kötöttség miatt kialakult gúnynévi használat, a *Csicsá*-t. ÖRDÖG FERENC szerint megszólítási formaként csak Göcsej délkeleti csücskében fordult elő, másutt öröklött ragadványnév (Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. 105). A *Pistika* esetén pedig azért számolhatunk viszonylag kevés és elmarasztaló jelentésű közszói alakokkal, például *pistikáz* ’tréfál, bolondozik, mókázik’ (MTsz.), *kipistikáz* ’kicsúfol, túljár valaki eszén, nevetségessé tesz (ÚMTsz.), *pistikázni* ’bolondozni’ (MNY. 32: 255), mert a természetesebben, megszokottabban csengő, illeszkedő képzővel ellátott *Pistike* mellett a mély hangrendű képzős alak humoros képzeteket kelthet. A keresztnévhez kötődő negatív asszociációk magyarázhatják a létrejött közszói alakok dehonesztáló jelentését.

Ezek az utóbbi adatok felvetik annak a kérdését, hogy lehet-e összefüggés az alakváltozatok alakulásmódja és a belőlük létrejött köznevesült alakok száma (és esetleg jelentése) között? Az *István* névhez kapcsolódó névalakok közszói származékainak száma és alakulásmódjuk jellege között nem lehet olyan tendenciákat kimutatni, melyek szerint egyik vagy másik névalakulási mód, például a képzés preferált lenne a jelentésváltozás szempontjából, de megítélésem szerint a vizsgálat e téren mindenképpen folytatást érdemel, mert figyelemreméltó eredményeket hozhat több nagy népszerűségnek örvendő keresztnévünk, például a *Katalin*, *György*, *Péter* hasonló vizsgálata esetén.

5. Az *István* névről készült elemzésemet ünnepeltünknek szóló jókívánságaimmal zárom, és azzal, hogy reményeim szerint a bőséges példaanyag csökkentette az esetleg felmerülő hiányérzetet az olvasóban amiatt, hogy a közszói alakok szemantikai és alaktani elemzését nem végeztem el. Szándékosan nem is törekedtem erre, mert elsődleges célom a jelentésváltozás pillanatának megragadása és a közszóvá válás okainak feltérképezése volt egyetlen keresztnévhez kapcsolódó példák felmutatásával.

TAKÁCS JUDIT

Az érzékelést jelentő igék jelentéséről

Ismeretes, hogy a kognitív nyelvészet egyik legfontosabb elméleti döntése a jelentés középpontba állítása. E döntés nem valamely külső szempont következetes érvényesítése, tehát nem a korábban elhanyagolt jelentéstan újra felfedezése, hanem a jelentés mint legfontosabb nyelvi szervező erő elismerése. Ez az elméleti megfontolás a jelentésszerkezetek sematizációjából vezeti le a szintaktikai szerkezetet, illetve ha nem ennyire határozott, akkor is a jelentés, pontosabban mindig valamilyen (összetett) jelentés nyelvi kifejtésének tekinti a nyelvi szerkezetet (erre lásd LANGACKER 1987, LAKOFF 1987, TALMY 2000). A LANGACKER által megfogalmazott elv, amely szerint a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, mert ugyanazok a konceptualizációs, sematizációs és kategorizációs elvek vezérlik, elsősorban a hagyományos szintaxis területén látszik kihívó gondolatnak (még most is), miközben a lexikai összefüggések területén kevésbé vált feltűnővé. A hazai szakirodalomban e területen a metafora kognitív magyarázata kapta a legnagyobb figyelmet, miközben a szójelentés belső szerkezete, a kategórián belüli, poliszémia előtti tagolódása (a prototípuselv szerinti, a családi hasonlóság sugaras elrendezését, nyalábokba fogott olvasatait), kiterjedései, a jelentéshálók kevesebb leírásban váltak a kutatás tárgyává a magyar nyelvet illetően. Jóllehet, az egyetemesnek tűnő jelenségek mellett több olyan magyar nyelvi jellegzetesség is kideríthető, amely a morfológiai, szintaktikai lehetőségek szemantikai funkcióját bizonyítja. Ezeket az összefüggéseket ezúttal az érzékelést jelentő legfontosabb igék jelentéstanán mutatom be.

Az ige elvont jelentésszerkezetét LANGACKER modelljéből érdemes megközelíteni. Az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a *trajector*; *tr*) és egy másodlagos figura (a *landmark*; *lm*) viszonyának temporális feldolgozása, azaz olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a TALMY-féle *force dynamics* elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit csinál egy pácienssel. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges.

A főnév jelentése kognitív tartományok (bázistartományok), elemi reprezentációs tartományok és az azokban profilált tulajdonságok sorából áll össze mátrixszá a figura-alap viszonyban. A főnevek dolgozzák ki az ige jelentésének sematikus figuráit.

A kognitív nyelvelmélet elsősorban a prototipikus igékre összpontosít, illetve azokat említi példaként (lásd erre például a SIMONSEN–ENDRESEN 2000 kötet fő irányvonalát). A prototipikus ige olyan temporális viszonyt képez le, amelynek elsődleges figurája cselekvő (ember), ágens, másodlagos figurája elszenvedő (dolog), páciens, például:

(1) *János becsukta az ajtót.*

Az így szemantikailag jellemzett igék, illetve a velük kialakult, elaborált jelentésszerkezetek energiaátvitel szerinti különböző változataira TALMY erődinamika-modellje hívja föl a figyelmet (az 1980-as évek elejéről származó előzmények után vö. TALMY 2000: 409–70). A két egymásra ható figura egyike az agonista, a másik az antagonista. A belső erőirányulás lehet cselekvés felé tartó és nyugalom felé tartó. Az erőinterakció eredménye lehet cselekvés és lehet nyugalom. Az erők egyensúlyában valamelyik figura lehet erősebb entitás és lehet gyengébb entitás. A két figura közötti viszonyoknak négy alapvető változatát különbözteti meg ez a modell (nem éles megkülönböztetéssel), TALMY példáival (TALMY 2000: 415–6):

1. az agonista erő irányulása: nyugalom felé
eredménye: cselekvés
ereje az antagonista erejéhez képest: kisebb

(2) *A labda továbbgurult az őt fújó szél hatására.*

2. az agonista erő irányulása: nyugalom felé
eredménye: nyugalom
ereje az antagonista erejéhez képest: nagyobb

(3) *A csőr tovább állt az őt fújó erős szél ellenére.*

3. az agonista erő irányulása: cselekvés felé
eredménye: cselekvés
ereje az antagonista erejéhez képest: nagyobb

(4) *A labda továbbgurult a magas fűben.*

4. az agonista erő irányulása: cselekvés felé
eredménye: nyugalom
ereje az antagonista erejéhez képest: kisebb

(5) *A fatörzs a lejtőn hevert, egy kiugró perem visszatartotta.*

Az érzékelést jelentő lefontosabb igék (például *lát, hall, érez, tapint, szagol, ízlel*) csoportjáról kognitív szemantikai keretben tehát a következők állapíthatók

meg. Ezek az igék fizikai, fiziológiai jelentésükben egy lényegében elszenvedő szerepű, passzív, befogadó elsődleges figura és egy statikus, változás vagy az elsődleges figurára való aktív irányulás nélküli aktív másodlagos figura temporális viszonyát képezik le. Sem a trajector, sem a landmark nem tisztán aktor (a szemantikai szerepek rendszerére lásd FRAWLEY 1992: 197–249, KOMLÓSY 1992, KIEFER 2000: 215–21, TOLCSVAI NAGY 2001a: 103–4). Pontosabban: a trajector (az észlelő) cselekszik, de nem mást átalakító módon, hanem az észlelendőtől érkező valamilyen inger észlelésével és feldolgozásával. Ezáltal az észlelő az aktorok és a fogadók csoportja (az ágens és az experiens) között helyezkedik el. Az észlelendő — bár nem tekinthető cselekvőnek — a belőle vagy általa származó érzékelési inger (fény, hang stb.) révén kismértékben aktor jellegű, ugyanakkor nem ágens, hanem lényegében jellemzett, azaz nem változó tehetetlen résztvevő. Vagyis a TALMY-féle erődinamikai keretében mindkét elemi résztvevő, az érzékelő és az érzékelt inkább a nyugalmi állapot felé irányul, illetve az érzékelt esetleges aktor jellege nem az érzékelőre irányul. Mint látható lesz, a tehetetlenség szintén fokozat kérdése, hiszen a látás és a szaglás esetén az észlelendőt aktívabbnak tekintjük, mint a többi észlelési formában. Ez a magyarázat erőteljesebb jelentéstani alapot ad a hagyományos nyelvtanokban mediális (*látszik*) és medioaktív (*lát*) típusúnak nevezett igei kategóriáknak (vö. KUGLER 2000), továbbfejlesztve azok leírását.

Másrészt ismeretes, hogy az észlelést jelentő igéknek, azok közül is a legfontosabbaknak, a látással és hallással kapcsolatosaknak igen nagy metaforikus kiterjesztésük van. (A metafora kognitív magyarázatára lásd LAKOFF–JOHNSON 1980, KÖVECSÉS 1998.) Jó példa erre a következő két fogalmi metafora:

A MEGÉRTÉS LÁTÁS,
A MEGÉRTÉS FOGÁS.

Mindkét fogalmi metafora és a rájuk visszavezethető metaforikus kifejezések két fogalom valamilyen nyelvi leképezését és kifejezését teszik lehetővé. Ez a két fogalom: a megértés mint művelet és a tudás mint állapot, szerkezet. E két fogalomnak a megnevezett két fogalmi metafora és a hozzájuk tartozó metaforikus kifejezések csak bizonyos magyar nyelvi megnevezéseit adják meg, a felsorolandókon kívül mások is lehetségesek. Ilyenek például a hallással kapcsolatosak: a *Hallod, amit mondok?* kérdés jelentése a beszélő és a hallgató közvetlen közelsége esetén 'érted, amit mondok?'. A két fogalmi metafora nyelvi kifejezéseiben a látás és a fogás különböző, főképp térbeli, időbeli és módbeli mozzanatai adják a leképezés forrásait. Maga a két fogalmi metafora univerzálisnak tekinthető, mivel az eddig vizsgált nyelvekben vannak olyan kifejezések, amelyek e két leképezésre visszavezethetők, ahogy LAKOFF–JOHNSON (1980) és SWEETSER (1990) jelzi. A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metaforához tartozó metaforikus kifejezések közül csupán a kognitív viszonyt leképezők javának felsorolása jelzi a metaforikus kiterjesztés bőségét:

lát 'megért', 'észlel', 'gondol', 'talál', 'vél', 'tekint'

átlát 1. 'vmit teljes egészében áttekint', 2. 'tisztában van vki titkolt szándékával'

belát 1. 'igaznak ismer el', 2. 'tévesnek ismer el', 3. 'felismer'

belelát 'vminek rejtett tartalmát át tudja tekinteni'

keresztütlát 'megérti vki szándékát, magatartását'

meglát 'megért', 'felismer, tapasztalat útján meggyőződik'

rálát 'megérti valaminek a részét, a szerkezetét'

túllát 'a közvetlen körén kívül levő jelenségeket is megérti' stb.

tekint 'vminek ismer, vmiként ért'

áttekint 'nagy vonalakban megismer, ért vmit' stb.

A felsorolás folytatható a kognitív ágensre (a megértőre) és a kognitív tárgyra (a megértendőre) vonatkozó kifejezésekkel (lásd TOLCSVAI NAGY 2001b).

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben a következőképpen jellemezhető:

forrás:

a) egy ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)

b) vizuálisan érzékel (vagy nem érzékel, vagy nem tud érzékelni)

c) egy fizikai tárgyat

cél:

a) ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)

b) mentálisan érzékel, azaz megért (vagy nem ért meg, vagy nem tud megérteni)

c) valamilyen helyzetet, összefüggést

A forrás- és céltartományok közötti leképezések egyértelműek, szoros kapcsolatot jelezve a két tartomány összetevői között. Mind a vizuális, mind a kognitív viszonyok (vagyis az érzékelő és megértő folyamatok) az érzékelő nézőpontjából reprezentálódnak, tehát azt mutatják be, ahogy a cselekvő viszonyul a fizikai tárgyhoz vagy a helyzethez, összefüggéshez.

Az eddigi leírás mintegy lineáris képet ad egyes összefüggésekről: mintha a fizikai érzékelés és a metaforikusan leképezett megértés egyszerű levezetési viszonyban állna. Az adatok azt mutatják, hogy a jelentéstani viszonyok más jellegűek. Egyrészt SWEETSER (1990) már LAKOFF–JOHNSON (1980)-ra és más kutatásokra hivatkozva állapíthatja meg, hogy A MEGÉRTÉS LÁTÁS és A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metaforák egyértelműen fogalmi kapcsolatban állnak AZ ELME EMBERI TEST fogalmi metaforával (a megértő elme így „képes” látásra, fogásra). Másrészt a látás, hallás és a többi érzékelés igei és nem igei kifejezéseinek jelentéstani hálózata az említett metaforáknál nem ér véget. A leírásnak ezen a pontján egyértelművé válik, hogy a nyelvtörténet (etimológia) és a leíró nyelvészet kontinuumot alkot, a kettőt nem lehet mereven elválasztani, még akkor sem, ha a mai anyanyelvi beszélő tudása bizonyos összefüggéseket már nem ismer föl.

Az egyik jelentős, bár nem túl gyakori vonatkozás az észlelés műveletét kifejező ige és az észlelés tárgyát kifejező főnév azonos nyelvi egységre történő visszavezethetősége. A TESz. tanúsága szerint például a *hall* ige finnugor megfelelői közül a jurák szamojéd változatnak van ’fül’ jelentése, s a szótár hivatkozik a latin *audire* — *auris* megfelelésre is (35). Hasonlóképpen jegyzi meg a TESz. az *íz*, *ízlel* kapcsán, hogy annak ’szag’ jelentésű változata a lappban ’rénrágya nyáron’ jelentéssel is használatos (250). Az észlelő szerv megnevezéséből (és perspektívájából) származó kifejezések közül hasonló jellegű például a *szemez* és a *fülel*.

E szoros összefüggés további következményekkel jár mind az észlelő, mind az észlelt és az észlelés vonatkozásában. Csak a látás kifejezéseire összpontosítva, a következő kifejezések sorolhatók ide (a vizuális észlelés kiemelkedő fontosságát jelzi, hogy e körben van egyetemesen a legtöbb kifejezés). A felsorolás messze nem teljes, inkább ismert példákat ad. A kifejezések a látó, néző, szemlélő fizikai tulajdonságaira, viselkedésére, a szemlélő és a látott dolog közötti viszonyra, továbbá a látott dolog jellemzőire, attól származó kezdeményezésre utalnak:

- a szemlélő fizikai állapota kerül előtérbe: *rámered, mereszti a szemét, tágra/kerekre nyílt szemmel néz vmit, csügg rajta*;
- a szemlélő érzékszerve kerül előtérbe: *szemmel látható, van szeme vmihez, hova tette a szemét, csupa szem*;
- a szemlélő érzékszerve irányítja és értékeli az érzékelést: *jó/rossz szemmel néz vmit*;
- a fény a nézőből ered: *ragyog a szeme, ráragyog vkire, féltő/óvó tekintettel figyel/követ*;
- a szemlélő (néző) és a látott dolog közötti térbeli viszony kerül előtérbe: *ráemeli a szemét, rászzegezi a szemét/tekintetét, szemébe néz, rajta van a szeme*;
- a szemlélő (néző) és a látott dolog közötti fizikai/térbeli viszony és a szemlélő irányító szerepe kerül előtérbe: *szemmel tart, rajta van a szeme, szemez, fixíroz, stíról*;
- a szemlélő cselekszik a látásával/tekintetével: *kérdez/kér/simogat/bátorít/öl/gyilkol a tekintete, szemmel ver*;
- a látott dolog hat a szemlélőre: *szemet szúr vmi*.

A látásra vonatkozó, elsősorban igei kifejezések ekképp röviden tagolt és jellemzett jelentéshálóját tovább elemzhető abban a holista kognitív jelentéstani keretben, amely a jelentést közvetlenül megfelelteti a fogalmiasításnak, amely pedig tapasztalatok absztrakciós, sematizációs és kategorizációs eredménye. A látásnak a megértéssel való szoros konceptuális összefüggése ezáltal egy tágabb szemantikai közegben helyeződik el. Az alább következő összefoglalás elsősorban SWEETSER (1990: 32 kk.) alapján készült, a fenti magyar nyelvi adatokkal.

A látás kifejezései tehát a következőképpen ágaznak szét:

1. a látással/észleléssel kapcsolatos igék jelentéstani forrásai:

— fizikai észlelés,

— az észlelés fizikai jellemzői,

— a látás fizikai érintés, fizikai cselekvés, fizikai ellenőrzés,

— a vizuális követés ellenőrzés, felügyelet,

2. a látással/észleléssel kapcsolatos igék jelentéstani céltartományai:

— a látás megértés, megragadás, vagyis a fizikai látás tudás,

— a fizikai kép mentális kép,

— a fizikai ellenőrzés mentális ellenőrzés.

Vagyis az érzékelést kifejező igék rendszere a fizikai észlelésen túl leképezi a személyközi kommunikációt, a nyelvi interakciót: az észlelő környezetének (annak egy dolgának) a belső feldolgozását (például *nyitott fülekre talál, süket vmire*) és a hozzá való viszonyt (például engedelmességet: *hallgat vmire, meghall vmit, belát vmit*). Továbbá a tudást, ismeretet, ellenőrzést (kontrollt), figyelemmel követést, mind fizikai, mind mentális értelemben.

Az érzékelést jelentő igék kognitív szemantikai elemzése a fenti vázlattal természetesen inkább megkezdődik, mint befejeződik. A magyar nyelvvel kapcsolatban az itteni áttekintésben két további szempontot érdemes megemlíteni.

Az első a magyar nyelv ragozó jellegéből következik. Az itt vizsgált, érzékelést jelentő igék (*lát, hall* stb.) a hagyományos nyelvtan szerint medioaktívnak minősülnek. A morfo-szintaktikai lehetőségek alapján mindegyiknek van emelt mediális párja (a mediális, medioaktív igék összefoglaló jellemzésére további szakirodalommal lásd KUGLER 2000): *lát — látszik, hall — hallik, hallatszik, érez — érzik, szagol — szaglik, ízlel — ízlik*.

E párokban a korábban jelzett aszimmetrikus viszony megfordul. Miközben a medioaktív igékben a szemlélő/érző (az ige jelentésszerkezetében az elsődleges figura) az aktívabb, aközben ez a párok második tagjában, a mediális változatban áttevődik a szemléltre/érzőre, vagyis a medioaktív másodlagos figurája lesz az elsődleges, a cselekvőbb jellegű.

A második említendő kérdés a sokat elemzett „kettős tárgy” jelensége, például a következő mondatban:

(6) *Látom Pétert közeledni.*

E kérdéskört csak további jelentéstani szempontok, leginkább a nézőpontszerkezet bevonásával lehet kidolgozni. E szerkezetben az elsődleges figura a beszélő (a BÜHLER-féle egocentrikus középpont), míg a másodlagos figura a *Pétert közeledni*, amely önmaga is egy hasonló jelentésszerkezet. Ám míg az ige a temporális viszonyt profilálja, méghozzá szekvenciális letapogatásban, addig a főnévi igenév ezt nem teszi, tehát az egymásra következés helyett itt összefoglaló letapogatás érvényesül, azaz a megértő, a szemlélő a prototipikus ige egymás-

ra következését mintegy egyben, a múlt-jelen-jövő lineáris idővonatkozás nélkül érti meg. Ehhez járul a *lát* és a *közeledik* egymáshoz viszonyított térbelisége.

A bemutatott leírás hozzájárul annak belátásához, hogy a világról való tudás, annak fogalmi elrendezése és a nyelvi kifejezések jelentése között szoros összefüggés van.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Irodalom

- FRAWLEY, WILLIAM (1992): *Linguistic Semantics*. Hillsdale.
- KIEFER FERENC (2000): *Jelentéelmélet*. Bp.
- KOMLÓSY ANDRÁS (1992): Régensek és vonzatok. In: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 299–528.
- KÖVECSÉS ZOLTÁN (1998): A metafora a kognitív nyelvészetben. In: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Szerk. PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS. Bp. 50–82.
- KUGLER NÓRA (2000): Az ige jelentése. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 81–8.
- LAKOFF, GEORGE (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar I*. Stanford, California.
- SIMONSEN, HANNE GRAM–ENDRESEN, ROLF THEIL (szerk.) (2000): *A Cognitive Approach to the Verb. Morphological and Constructional Perspectives*. Berlin–New York.
- SWEETSER, EVE (1990): *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge.
- TALMY, LEONARD (2000): Force Dynamics in Language and in Cognition. In: TALMY, LEONARD: *Toward a cognitive semantics. I. Concept structuring systems*. Cambridge, MA. 409–70.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1970.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2001a): *A magyar nyelv szövegtana*. Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2001b): Conceptual metaphors and blends of „understanding” and „knowledge” in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 79–100.

A magyar kötőmódról

0. Bevezetés

A kötőmód létezésének kérdése ellentmondásos területét képezi a magyar grammatikának, legtöbb leíró nyelvtenunk a kötőmódot el sem ismeri mint formailag önálló módot. Jelen problémafelvető cikk célja azon kontextusok vizsgálata és elemzése a magyar nyelvben, amelyekben kötőmóddal találkozhatunk, különös tekintettel arra, vajon szemantikai megfontolások szerepet játszhatnak-e ezen kontextusok jellemzésében.

1. A probléma

1.1. A kötőmód létéről

A szakirodalomban a mód fogalmát hagyományosan az ige morfológiáján jelelt kategóriaként definiálják, tehát formálisan a módot az ige morfoszintaktikai kategóriájának tekinthetjük, azonban szemantikai funkciója az egész mondat jelentését befolyásolja (PALMER 1986). A kötőmód léte azért vitatott, mert paradigmája egybeesik a felszólító mód paradigmájával, ezért hagyományos alaktani megközelítésben nem tekinthető különálló módnak.

Ennek megfelelően a legtöbb magyar grammatika három igemód között tesz különbséget, a kijelentő, a feltételes és a felszólító mód között, a kötőmódot nem is említik, vagy ha mégis, létjogosultságát azonnal megkérdőjelezzik. Például a nemrég megjelent „Magyar grammatika” a következőt írja: „Három igemódot különböztetünk meg: kijelentő, feltételes és felszólító módot. ... példában bemutatott mellékmondatbeli szóhasználatot több szerző kötőmódnak (conjunctivusnak) tartja.” (KESZLER 2000: 106). Néhány leíró nyelvten elismeri a kötőmód létezését és felsorolják azokat a régenseket, amelyek kötőmódot engedélyeznek (lásd KÁLMÁN 2001), további magyarázattal azonban nem szolgálnak. A következőkben PATAKI PÁL 1984-ben megjelent cikkére támaszkodva szintaktikai bizonyítékok alapján amellezt érvelek, hogy a kötőmód különálló módot alkot a magyar nyelvben, habár morfológiai szempontok alapján nem különíthető el a felszólító módtól.¹

¹ A felszólító mód és a kötőmód között lévő kapcsolat nyelvtörténeti szempontból való tanulmányozására később kerülhet sor.

Ha megvizsgáljuk a magyar igék jelen idejű paradigmáit, az előbb említett három igemód alakjait találjuk (lásd például É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998). Vegyük közelebbről szemügyre a felszólító módot! Az első szembeszökő dolog az, hogy egyes szám első személyű igealakot is találunk, ami egészen szokatlan jelenség lenne, ha indoeurópai nyelveket vizsgálnánk, például az angolt, vagy a spanyolt, ezekben a nyelvekben ez az igealak nem létezik. A spanyol nyelvben a felszólító mód öt igealakja megegyezik a kötőmód jelen idejű alakjaival. Ezért indokolt lehet, ha ugyanezen jelenség meglétét tételezzük fel a magyarban is.²

A releváns kontextusokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kötőmód az indoeurópai nyelvekhez hasonlóan a magyarban is alárendelt mellékmondatokban fordul elő, és ahogy később látni fogjuk, az is feltehető, hogy a főmondatbeli predikátum szabályozza használatát (lásd KENESEI 1992). Tekintsük az alábbi példákat PATAKI (1984) alapján.³

(1) *Olyan hideg van itt, hogy befűtünk.*

(2) *Nincs itt olyan hideg, hogy befűtsünk.*

Ahogy PATAKI megjegyzi, a felszólító mód használata szemantikailag teljesen indokolatlannak tűnik (2)-ben, mivel a főmondatban lévő negatív operátor tagadja annak szükségességét, hogy befűtsünk. Ez különösen nyilvánvaló, ha (2)-t a következő mondattal állítjuk szembe, ahol a felszólító mód használata szemantikailag motivált:

(3) *Nagyon hideg van itt, fűtsünk be!*

A következő részben PATAKI (1984) alapján amellet érvelek, hogy (2)-ben az alárendelt mondat igeje kötőmódban van, (3) felszólító módjával ellentétben.⁴

1.2. Kötőmódot vonzó régensek

Ahogy az előzőekben láttuk, a magyar kötőmód státusát vizsgálva a fő nehézséget az okozza, hogy a kötőmód alaktanilag nem különíthető el a felszólító módtól. Azonban szintaktikai szempontokat is figyelembe véve a predikátumok alábbi három csoportját különböztethetjük meg attól függően, hogy alárendelt mellékmondatukban felszólító vagy kötőmódot engedélyeznek.

a) Felszólító módot engedélyező régensek

Az első csoportba tartozó predikátumok felszólító módú mellékmondatot várnak, például:

(4) *Azt javaslom, hogy olvasd el a könyvet.*

² Ez a fajta gondolatmenet azzal is alátámasztható, hogy a magyar kötőmód gyakran szerepel idegen nyelvű (francia, német, spanyol) kötőmódot tartalmazó mondatok fordításában.

³ Mivel a jelen dolgozat kereteit meghaladná az esetek teljes körű vizsgálata, ezért a főmondatbeli predikátumra vonatkozóan a következő megszorítást teszem: a főmondat predikátuma csak kijelentő mód jelen időben állhat, azonban tagadás hatókörében szerepelhet.

⁴ Dolgozatom további részében a vizsgálódást olyan főmondatokra korlátozom, amelyek az alany és a lexikailag egyszerű predikátum mellett esetlegesen egy utalószót tartalmaznak, ezáltal kirekesztve az elemzésből a lexikailag összetett predikátumokat, lásd (1), (2).

Ezekben a mondatokban az igekötő csak az ige mögött állhat, pontosan úgy, ahogy főmondatbeli felszólítás esetén, ellenkező esetben a mondat nem grammatikus:

(5) **Azt javaslom, hogy elolvasd a könyvet.*

Ezen predikátumok másik jellemzője, hogy mondatbővítményükből a *hogy* kötőszó elhagyható, azaz (6) is grammatikus:

(6) *Azt javaslom, olvasd el a könyvet.*

b) Kötőmódot engedélyező régensek

A második csoport predikátumai esetén az igekötőnek meg kell előznie az igét, vagyis nincs inverzió, és a kötőszó törlésével a mondat agrammatikussá válik. Tekintsük az alábbi példákat:

(7) *Elkerülhetetlen, hogy elutazz.*

(8) **Elkerülhetetlen, hogy utazz el.*

(9) **Elkerülhetetlen, elutazz.*

A fent említett két tulajdonságot szintaktikai kritériumnak tekintem, amelyek segítségével különbséget tehetünk a felszólító és a kötőmód között⁵ annak ellenére, hogy alaki különbség nincs köztük. A következőkben ezen két tulajdonság segítségével azonosíthatjuk az alárendelt mellékmondatbeli kötőmódot.

c) Felszólító és kötőmódot is engedélyező régensek

A harmadik csoportba olyan predikátumok tartoznak, amelyek mind felszólító, mind kötőmódú mondatbővítménnyel állhatnak:

(10a) *Ragaszkodom hozzá, *(hogy) megírd a leckét.*

(10b) *Ragaszkodom hozzá, (hogy) írd meg a leckét.*

Az utalószó törlése most is csak a felszólító módú mellékmondatban lehetséges, vagyis (10b)-ben.⁶ Az a tény, hogy ezek a predikátumok mind a felszólító, mind a kötőmódú alárendelt mellékmondatokat engedélyezik további bizonyítékként szolgál megkülönböztetésük szükségessége mellett.

⁵ MOLNÁR (1995) amellett érvel, hogy a fent említett két szintaktikai kritérium nem alkalmas a kötőmód azonosítására. Az alábbi mondathoz hasonló példákat hoz, ahol az alárendelt mellékmondatban a fókuszpozíció nem üres, és ez az igekötő és az ige inverzióját eredményezi (a nagybetűk a hangsúlyt jelzik): *Elkerülhetetlen, hogy a NAGYMAMA utazzon el.* Ebben a mondatban a *nagymama* fókuszban áll, mivel nyomatékos, és a mondatot folytathatnánk úgy is, hogy *és ne a nagypapa* (a fókusz szemantikai funkciója azonosítás kizárásával). Véleményem szerint ezek a példák nem szolgáltatnak kielégítő érvet a kritériumok cáfolásához, mivel az alárendelt mellékmondat szerkezete szintén kihathat az ige és az igekötő sorrendjére, vagyis a fókuszpozíció kitöltése vezet inverzióhoz. Ha a *nagymama* nincs fókuszban, akkor az igekötő–ige sorrend sem változik, egyébként a mondat agrammatikus lenne. Az alárendelt mellékmondat predikátumának tagadása szintén inverzióval jár. Ezért a következőkben csak semleges állító alárendelt mellékmondatokat vizsgálók.

⁶ MOLNÁR KLEMMre (1931) hivatkozva megjegyzi, hogy (10a), (10b) között jelentésbeli különbség lehet, mégpedig az „általánosságban kimondott” és az aktualizált cselekvés kettőségére nézve.

2. A módok megoszlása

2.1. Szemantikai motiváció

Az előzőek alapján felmerül az a kérdés, hogy vajon mitől függ az alárendelt mellékmondat módja. A következőkben amellet kívánok érvelni, hogy szemantikai tényezőket is számításba kell venni, ha magyarázatot szeretnénk találni a módok megoszlására. Az elemzés során tekintetbe kell venni azokat a régenseket is, amelyek mondatbővítményeikben a felszólító, illetve a kötőmód mellett kijelentő vagy feltételes módot is engednek. A fent említett két kritérium lesz majd segítségünkre a kötőmód azonosításában.

Ha (10a), (10b)-t vagy bármely más olyan régenst tekintünk, amely mind kötő-, mind felszólító módot engedélyez mondatbővítményében, nyilvánvalónak tűnik, hogy nem létezik sem szintaktikai, sem valamilyen egyéb grammatikai tényező, amely képes lenne az alárendelt mellékmondatbeli lehetséges módváltást megmagyarázni, tehát ésszerűnek tűnik az a feltevés, hogy valamilyen szemantikai motiváció áll a módválasztás, illetve a módváltás mögött. Általában feltételezik, hogy a főmondat régense befolyásolja mellékmondatának módját. Tehát, ha igaz lenne, hogy minden régens egy és csak egy módot enged, akkor amellet érvelhetnénk, hogy a módválasztást lexikális tényezők szabályozzák, azaz a régens bizonyos lexikális jegyei (amelyek a szótárban találhatók) határozzák meg az alárendelt mellékmondat lehetséges módját. Azonban az a tény, hogy egyes predikátumok több, mint egy módot engednek mondatbővítményeikben, csupán lexikális jegyekkel nem magyarázható.

Feltételezem továbbá, hogy a grammatikai kontrasztok és eloszlások jelentésmegkülönböztető szereppel bírnak, mivel a nyelv gazdaságos rendszer, így nem rendelkezik felesleges szerkezetekkel, vagyis minden grammatikai kontraszt valamilyen mértékű jelentésbeli különbséget jelez. További érv a szemantikai megközelítés mellett az, hogy a főmondat régensének tagadásakor szintén megváltozhat a mondatbővítmény módja. A következő részben a mondatbővítmény igemódja és a főmondat régensének faktivitása, illetve modalitása közti kapcsolatot vizsgálom, figyelembe véve a főmondatban előforduló tagadást is.

2.2. Faktivitás és mód

A kapcsolódó irodalom feltételezi, hogy a mondatbővítményben akkor szerepel kötőmód, ha az ott szereplő igealakok „olyasvalamit fejeznek ki, ami a valóságban nincsen meg, olyan tény, ami nem létezik, olyan folyamatot, ami nem történik meg: olyasvalamit, aminek a nemléte vitathatatlan” (PATAKI 1984: 210), vagyis a kötőmód szemantikai funkciója a nem-reális kifejezése. Véleményem szerint ez a megközelítési mód nem elég kifinomult ahhoz, hogy képes legyen megmagyarázni a módvariációt. Kiindulópontként szolgálhat a kijelentő mód és a kötőmód között lévő alapvető különbség megragadására, mely szerint a kijelentő mód a realitás, míg a kötőmód a nem-reális kifejezésére szolgál, de más tényezőket is figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy árnyaltabb jelentéskü-

lönbségekről is számot tudjunk adni. Egy a kötőmód létét elismerő leíró nyelvtan szerint a „törekvést, vágyakozást, hajlandóságot, előremozdítást, óvakodást, engedélyezést és tiltást kifejező régensek mind kötőmóddal állnak” (KÁLMÁN 2001: 168).⁷ KENESEI a kijelentő módot az alárendelt mellékmondatbeli felszólító, kötő- és feltételes móddal állítja szembe: „noha a kijelentő módú alárendelések nem mindig faktuálisan megtörtént/megtörténő cselekvésre/eseményre utalnak, a felszólító, kötő- és feltételes módú alárendelések kivétel nélkül mindig utóidejű (azaz jövőidejű) vagy irreális proposíciókra vonatkoznak” (KENESEI 1992: 679). Ezen megfigyelések alapján indokoltnak tűnik megvizsgálni a főmondat régensének faktivitása és a mondatbővítmény módja közötti esetleges kapcsolatot.⁸

Faktivitás szempontjából hagyományosan három predikátumcsoportot szokás megkülönböztetni, ezek a faktív, a nem-faktív, illetve a kontrafaktív predikátumok csoportjai. Faktív predikátumoknak nevezzük azokat a predikátumokat, amelyek használatánál feltételezzük a mondatbővítmény által kifejezett proposíció igazságát, ilyen például a *sajnál, észrevesz*. A nem-faktív predikátumok esetén nem tételezzük fel a beágyazott proposíció igazságát, ide tartozik például a *hisz, valószínű*. Kontrafaktívnak nevezzük azokat a predikátumokat, amelyeknél a beágyazott proposíciót hamisnak tartjuk, például a kívánságot, vágyakozást kifejező predikátumokat sorolhatjuk ebbe a csoportba. A szakirodalom általában azt is feltételezi, hogy a faktív előfeltevéseket a tagadás érintetlenül hagyja. Ahogy később látni fogjuk, a fent említett három kategória nem tekinthető elég kifinomultnak, ezért egy faktivitási kontinuum mellett érvelek, mivel vannak olyan predikátumok is, amelyek nem 'igazi' faktívak, de a többi kategóriába sem sorolhatók be.

Vizsgáljuk meg először a faktív régenseket! Ésszerűnek tűnik az a feltevés, hogy ezek kijelentő módú mondatbővítményeket várnak, hiszen előfeltételezik a beágyazott proposíció igazságát. Ezt a hipotézist egy kísérlet során vizsgáltam, anyanyelvi beszélőket kértem meg, hogy döntsék el adott mondatokról, hogy grammatikusak-e vagy sem. A teszt eredményei megerősítették a kiinduló feltevést: főmondatbeli állító, illetve negált faktív régensek csak kijelentő módot engedtek mondatbővítményükben. Például:

(11) *(Nem) Sajnálom, hogy János és Mari összevesztek.*

A faktív predikátumok viselkedésének magyarázatára KIEFER (1983) az 'x személy világa' fogalmat vezeti be, amely mindazon entitások (egyedek, halma-

⁷ Célhatározói mellékmondatokban is találkozhatunk kötőmóddal, azonban terjedelmi korlátok miatt ezekre most nem kívánok kitérni.

⁸ MOLNÁR a faktualitást vizsgálja, amellel érvelve, hogy a kötőmód mind pozitív, mind negatív faktualitással összeegyeztethető. Azonban MOLNÁR a mondatbővítmény faktualitását tekinti, ezzel szemben elemzésemben a főmondatbeli predikátum faktivitása és a mondatbővítmény módja közti kapcsolatot vizsgálom.

zok, tényállások) halmaza, amelyeket *x* ismer, amelyekről tud, illetve amelyekben hisz. Általában egy adott személy világa több lehetséges világot foglal magába. Azt mondjuk, hogy a *p* proposíció igaz *x* világában, ha *x* *p*-t igaznak fogadja el. Ennek alapján *p* egy adott predikátum előfeltevése (legyen PRED a predikátum szemantikai tartalmának jelölése), ha mind PRED(*x*, *p*)-ből, mind ~PRED(*x*, *p*)-ből következik. A (11)-ben szereplő predikátum eleget tesz ennek a definíciónak, vagyis *sajnál* előfeltételezi a beágyazott proposíció igazságát, és csak kijelentő módú mondatbővítménnyel állhat. Minden megkérdezett anyanyelvi beszélő agrammatikusnak ítélte ugyanezt a mondatot feltételes, illetve kötőmódú mondatbővítménnyel. Ezért a *sajnál* igét az 'igazi' faktív predikátumok mintapéldájának tekintem, ide tartozik még a *megbán*, *meglepődik* stb. Ezen predikátumok további jellemzője, hogy az *úgy* utalószó főmondatba való bevezetése sem befolyásolja faktivitásukat, és a mondatbővítmény módját is érintetlenül hagyja. Például:

(12) *Úgy sajnálom, hogy János és Mari összevesztek.*

Ezzel szemben van néhány faktív predikátum, amelyek használatánál az *úgy* bevezetése a faktivitás elvesztését eredményezi. Tekintsük például a faktívnek tekintett *emlékszik* predikátumot:

(13) *Úgy emlékszem, hogy János és Mari összevesztek.*

Ebben a mondatban a beszélő nem előfeltételezi a beágyazott proposíció igazságát, hiszen akár így is folytathatná: *de nem mernék megesküdni rá*. A faktivitás elvesztése még feltűnőbbé válik, ha a főmondat alanya nem egyezik meg az alárendelt mellékmondat alanyával:

(14) *Péter úgy emlékszik, hogy János és Mari összevesztek.*

Az utalószó bevezetése valamelyest 'gyengíti' a főmondatbeli régens jelentését, használatakor bizonytalansági elemek jelennek meg. Ez abból is látható, hogy (14)-t akár úgy is folytathatnánk, hogy *de szerintem téved* vagy *de nem teljesen biztos benne*, tehát a hagyományos faktív kategória nem bizonyult elég kifinomultnak. Azt, hogy egy predikátum 'igazi' faktív-e vagy sem, oly módon vizsgálhatjuk, hogy az *úgy* utalószót bevezetjük a főmondatba: ha a faktivitás elvész, nem 'igazi' faktív predikátumról van szó.

Ha a főmondatban tagadás van, a nem 'igazi' faktív predikátumok esetében a kijelentő mód csak az -e kérdőszócskával együtt grammatikus, ugyanakkor feltételes mód is állhat a mellékmondatban. A faktivitás mindkét esetben elvész, a beágyazott proposíció igazsága nem előfeltételezett többé. Ha tagadott faktív predikátum után feltételes mód áll, akkor nagyobb lesz a bizonytalanság foka. Például:

(15) *Nem emlékszem, hogy János és Mari összevesztek-e/összevesztek volna.*

Feltehetjük, hogy a tagadás, az *úgy* utalószóhoz hasonlóan 'gyengíti' a főmondatbeli régens jelentését, ezt a hatást a kérdőszócska vagy a feltételes mód használata tovább erősíti, a faktivitás elvesztését eredményezve.

Ahogy láttuk, létezik egyfajta kapcsolat a faktív predikátumok és a kijelentő mód között, de nincs köztük egy az egyhez megfeleltetés, hiszen nem áll fenn, hogy a kijelentő mód (állító kontextusban) csak akkor fordul elő, amikor a beszélő feltételezi a beágyazott proposíció igazságát,⁹ bár a fordított állítás igaznak tűnik. Az is világos, hogy a kötőmód soha nem áll faktív predikátumok után.¹⁰ Tekintsük most a nem-faktív predikátumokat!

Az összes nem-faktív predikátum megengedi a kijelentő módot állító főmondat után, néhányuk után feltételes módú mellékmondat is állhat. Nehéz lenne megmondani, valójában mi is a különbség a kijelentő mód és a feltételes mód között, és ebben a dolgozatban nem is kívánok ezzel a kérdéssel foglalkozni, mindenesetre az anyanyelvi beszélők intuíciója alapján feltételezhetjük, hogy a beágyazott proposíció igazsága iránt érzett bizonytalanság nagyobb mértékű a feltételes mód használata esetén. Tekintsük az alábbi példákat:

(16) *Kétlem, hogy Mari szereti Jánost.*

(17) *Kétlem, hogy Mari szeretné Jánost.*

Mindkét esetben azt állapíthatjuk meg, hogy a *Mari szereti Jánost.* proposíció nem igaz a beszélő világában, de nem is hamis. Inkább azt mondhatjuk, hogy a beszélő a beágyazott proposíció iránti attitűdjét fejezi ki a világában szereplő tényekhez viszonyítva, egy attitudinális operátor segítségével. Attitudinális operátornak nevezzük azokat az operátorokat, amelyek egy proposícióból olyan mondatot képeznek, amely a beszélő attitűdjét is kifejezi az adott proposíció iránt (KIEFER 1986).

A nem-faktív predikátumok között sok attitudinális operátort találunk, ezért felmerül az a kérdés, hogy vajon ezek mindegyike megengedi-e mind a kijelentő, mind a feltételes módot mondatbővítményében. Úgy tűnik, ez csak abban az esetben teljesül, amikor az attitudinális operátor egy inherens negatív jeggyel bír, azon predikátumok, amelyek nem rendelkeznek ilyen jeggyel, csak tagadás hatókörében engedélyezik mindkét módot. Például:

(18) *Azt hiszem, hogy János felesége férfiakkal találkozik.*

Ha negáljuk a főmondat régensét, mindkét mód grammatikussá válik:

(19) *Nem hiszem, hogy János felesége férfiakkal találkozik/találkozna.*

Külön figyelmet érdemel az az eset, amikor egy beékelte vonatkozó mellékmondat is megjelenik a mondatbővítményben, amely azt fejezi ki, hogy a beszé-

⁹ A következő részben további bizonyítékot láthatunk erre.

¹⁰ Érdekes megvizsgálni a *tud* igét, amelyet általában ellentmondásosnak ítélnék a faktivitás szempontjából. Például tagadott főmondatnál a kötőmód grammatikussá válik, ha kérdőszócska is szerepel, és a *hogy* kötőszó elhagyható: *Nem tudom, (hogy) elmenjek-e a bálba.*

Azonban ebben az esetben a predikátum jelentése kissé eltér a szokásos jelentésétől, inkább a 'képes eldönteni'-hez áll közelebb, vagyis az alapvetően faktív predikátum egy nem-faktív jelentéséről van szó, így a beágyazott proposíció igazsága nem előfeltételezett, hiszen *inkább itt-hon maradok* lehetséges folytatása a mondatnak.

lő szerint a beágyazott proposíció majdnem biztosan hamis, vagyis irreális, ekkor három mód is grammatikus:

(20) *Nem hiszem, hogy egy ilyen jó ember, mint János elveszi/elvenné/elvegye azt a nőt.*¹¹

Tehát megállapíthatjuk, hogy egyfelől a feltételes és a kötőmód, másfelől azon proposíciók között, amelyek igazságáról a beszélő nincs meggyőződve, létezik kapcsolat, ezért érdemes tovább vizsgálni a beszélő attitűdjét a beágyazott proposíció iránt. Ezért most áttérünk a modalitás kérdéskörére.

2.3. Mód és modalitás

A modalitás a beszélőnek mondanivalójához való attitűdjének nyelvi kifejezőeszköze, azon operátorok sorolhatók ide, amelyek egy proposícióból olyan mondatot képeznek, amely a beszélő ezen proposícióhoz való attitűdjét is tükrözi. Vagyis a modalitás tulajdonképpen a beszélő valósághoz való viszonyát fejezi ki, a beszélő szempontjából való felbecsülése a valóság és az adott proposíció közötti viszonyoknak. Ezt a definíciót alapul véve a modalitás témakörébe tartoznak például a *valószínű, azt hiszem* stb. régensek.

Nyilván létezik valamiféle kapcsolat a modalitás és a módok között, de a modalitás nem tekinthető azonosnak az igemódok használatával, hiszen más dolgokat is magában foglal, például a modális igék vagy az evidencia forrását jelző nyelvi elemek használatát. Ezt a feltevést az is alátámasztja, hogy azok a nyelvek, amelyek különböző számú igemódot tartalmaznak, mind képesek a különféle modalitások kifejezésére.

KIEFER (1986) alapján azt mondhatjuk, hogy minden mondat rendelkezik modális értékkel, ez expliciten kifejezhető egy attitudinális operátor segítségével. Például a kijelentő mondatok esetében a jelöletlen attitudinális Decl (deklaratív) operátor implicit módon van jelen, egy ilyen mondat szemantikai struktúrája (Decl, p')-ként írható le, ahol a Decl-hez kapcsolódó attitűd a következőképpen definiálható: a beszélő igaznak tartja p'-t, p' pedig a mondat proposicionális tartalmát írja le. Decl jelöletlen modális alapérték, a többi modális alapérték a mondatfajtákat meghatározó beszélői attitűdökhöz kapcsolható, Qu a kérdésekhez, Ex a felkiáltó mondatokhoz, Imp a felszólító mondatokhoz, Des pedig az óhajtó mondatokhoz.

Általában a beszélők attitűdjei tényállásokra irányulnak, vagyis minden mondat a következő sematikus szemantikai szerkezettel bír: (Att, p'), ahol Att az attitudinális operátort, p' pedig a mondat proposicionális tartalmát jelöli. Ha megadjuk az operátor szemantikai tartalmát, akkor világossá válik, milyen értelemben módosítja a mondat proposicionális tartalmát. Mivel a nem-faktív predikátumok is attitudinális operátorok, így a fenti struktúrában Att helyén állhat-

¹¹ Ez a jelenség az inherensen negatív nem-faktív *kétlem, hogy*, valamint a tagadott nem-faktív igék esetén is megfigyelhető.

nak. Ekkor Decl nem jelenik meg a struktúrában, mivel a beágyazott propozíció igazsága nem előfeltételezett.

Ezzel szemben a faktív predikátumok esetében a p' -nek megfelelő beágyazott propozíció igazsága előfeltételezett, ezért Decl, és egy másik operátor, Pres (a beszélő által előfeltételezett) is megjelenik a struktúrában, mégpedig oly módon, hogy Decl-nek nagyobb, Pres-nek kisebb hatóköre van a faktív predikátumhoz képest. Például (11) szemantikai struktúrája az alábbi módon adható meg:

(Decl (SAJNÁL (Pres 'János és Mari összevesztek.')))

KIEFER megállapítja, hogy Decl akkor és csak akkor jelenik meg egy mondat szemantikai struktúrájában, ha annak funkciója a valóság reprezentálása, egyébként nem. Azonban a kijelentő mód használata nem követeli meg a Decl operátor jelenlétét a szemantikai struktúrában. A kötőmódról első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy soha nem jelenik meg a Decl operátor hatókörében. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy a kötőmód soha nem található meg egyszerű állító mondatokban (Decl, p'), vagy felkiáltó mondatokban (Ex (Decl, p')), vagy más faktív operátorok hatókörében, még negált faktívak esetén sem, mert a tagadás a Decl operátort érintetlenül hagyja a szemantikai struktúrában.

A kötőmóddal felszólító vagy óhajtó mondatokban sem találkozhatunk, melyek struktúrája (Imp, p'), illetve (Des, p'). Ezek nem tartalmazzák a Decl operátort, mivel egy nem létező, mindazonáltal lehetséges tényállást írnak le. Ezzel szemben, engedélyezésekben és tiltásokban (amelyek tagadott engedélyezéseként is felfoghatók) előfordulhat kötőmód. Ennek magyarázata további kutatást igényel.

A propozicionális attitűd igék szintén a modalitás témaköréhez kapcsolódnak, mivel a beszélő mentális, érzelmi vagy akarati viszonyulását fejezik ki egy tényállás iránt, amely az alárendelt mellékmondat propozicionális tartalmában jelenik meg. A propozicionális attitűdök mögött rejlő inherens szemantikai fogalmak a következő három alapkategória valamelyikéből származtathatók: TUD, EMOTÍV, AKAR, vagyis a faktivitástól sem teljesen függetlenek. Minden propozicionális attitűd két részhalmazra osztja a lehetséges világok halmazát, az egyikbe azok a világok tartoznak, amelyek kompatibilisek a szóban forgó attitűddel, a másikba azok, amelyek nem, kompatibilitás alatt hozzáférhetőségi relációt értve. Például, 'x azt hiszi, hogy p' ' azt jelenti, hogy minden olyan lehetséges világban, amely kompatibilis x világával, p igaz, 'x nem hiszi, hogy p' ' pedig azt jelenti, hogy van legalább egy olyan x világával kompatibilis lehetséges világ, amelyben p nem igaz.

A kötőmód csak tagadott vagy inherensen negatív propozicionális attitűd igék után jelenik meg, vagyis a második eset áll fenn, a kötőmód használata a beszélő p igazságáról való bizonytalanságával hozható kapcsolatba. Ezt az állítást támasztja alá az az eset is, amikor vonatkozó mellékmondatot ékelünk az alárendelt mellékmondatba, lásd (20)-t. Ekkor az anyanyelvi beszélők intuíciója

azt sugallja, hogy a beszélő meggyőződése a leírt tényállás lehetséges bekövetkezéséről egyre gyengül, ahogy a kijelentő módot feltételes, majd kötőmódú mellékmondatból váltjuk fel.

3. Összegzés

Az igemódok megoszlása a magyarban összetett jelenség, vizsgálatához sok tényezőt kell figyelembe venni. Ebben a dolgozatban a módok megoszlását két tényezőhöz, a faktivitáshoz és a modalitáshoz viszonyítva tanulmányoztam. Láttuk, hogy a kötőmód soha nem fordul elő faktív predikátumok mondatbővítésében, viszont bizonyos körülmények között állhat nem-faktív predikátumok után. Úgy tűnik, hogy a feltételes és a kötőmód egyaránt olyan proposíciókhoz köthető, amelyek igazságáról a beszélő nincs meggyőződve. Láttuk továbbá azt is, hogy a kötőmód soha nem fordul elő a Decl operátor hatókörében. Tehát megállapíthatjuk, hogy a kötőmód használata nem egyeztethető össze a Decl operátort tartalmazó mondatok valóságábrázoló funkciójával. További kutatás tárgyát képezheti annak vizsgálata, hogy vajon más nyelvekben (különös tekintettel a spanyolra, az olaszra és a franciára) a fent említett tényezők hogyan befolyásolják a módok megoszlását.

TÓTH ENIKŐ

Irodalom

- É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER (1998): *Új magyar nyelvtan*. Bp.
KÁLMÁN LÁSZLÓ (szerk.) (2001): *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Bp.
KENESEI ISTVÁN (1992): Az alárendelt mondatok szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan I*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 529–713.
KESZLER BORBÁLA (szerk.) (2000): *Magyar grammatika*. Bp.
KIEFER FERENC (1983): *Az előfeltevések elmélete*. Bp.
KIEFER FERENC (1986): A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88: 3–37.
KIEFER FERENC (2000): *Jelentélmélet*. Bp.
KLEMM ANTAL (1931): A magyar igealakok használata a *hogy* kötőszós mellékmondatokban és a függő kérdésben a történés minőségének, állapotának (actio), idejének és módjának szempontjából. *MNy.* 27: 25–31.
MOLNÁR ILONA (1995): Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. A magyar kötőmód kérdéséhez. *NyK.* 94: 5–43.
PALMER, F. R. (1986): *Mood and Modality*. Cambridge.
PATAKI PÁL (1984): A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *ÁNyT.* 15: 207–18.

Inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben

1. A magyar nyelvtörténet és főképpen a magyar hangtörténet kutatói számára az inetimologikus hangok problémaköre szorosan összeforrt NYIRKOS ISTVÁN professzor úr nevével. Ünnepeztünk két monográfiát is szentelt ugyanis a kérdésnek: önálló kötetekben dolgozta fel az addig átfogó vizsgálatban nem részesült inetimologikus mással-, majd magánhangzókat (NYIRKOS 1987, 1993). Minthogy érdeklődésem középpontjában mostanság a régi helyneveinkben megfigyelhető hangtani jelenségek állnak, önként adódott a Nyirkos tanár urat köszöntő írásom témája: vajon milyen mértékben jellemzik a régi helyneveinket (azok közszói és főképpen tulajdonnévi lexémáit) a szervetlen hangok megjelenése, mutatkoznak-e számottevő különbségek a közszavakbeli előfordulásokhoz képest. Az ötletet szándékká végül is az a tény érlelte, hogy a helynevek mind-ezidáig ilyesfajta vizsgálatban kevésbé részesültek: KISS LAJOS „Földrajzi neveink nyelvi fejlődése” című munkájának (1995) e témakört érintő néhány oldalnyi összefoglalásán és KESZLER BORBÁLÁNAK a korai jövevényszavakban megfigyelhető szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldását (azaz az inetimologikus hangok problémakörének egy részterületét) taglaló munkájának (1969) helynévi vonatkozásain kívül nemigen találtam más idevágó írást. Márpedig aligha lehet kétséges, hogy az egyes hangtörténeti jelenségeknek a helynevekre is kiterjesztett vizsgálata — különösen nyelvünk korai időszakaira nézve — számos új eredménnyel gazdagíthatja nyelvtörténeti ismereteinket (ahogyan erre többek mellett maga NYIRKOS ISTVÁN is felhívta a figyelmet; vö. 1997: 256).

A lexémák eredeti hangszerkezete megváltozhat egyrészt azért, hogy bizonyos hangok eltűnnek belőlük, vagy beleolvadnak a környező magán-, illetve mássalhangzókba, és másrészt az is szerkezeti módosulásokat okoz, ha a szó hangsora új hanggal, hangokkal bővül. Írásom ugyan főképpen a hangoknak a lexémákba való bekerülésével foglalkozik, ám nem tekinthetjük át ezt a problémakört anélkül, hogy egyes hangszerkezeti módosulások kapcsán ne érintenénk (olykor csupán utalásszerűen, máskor kissé részletezőbben) a hangok kiesésének problematikáját is. A két jelenség ugyanis többnyire egymással szoros rendszertani összefüggéseket mutat: az együttes tárgyalásuk segíthet megérteni a hangok bekerülésének, vagyis az inetimologikus hangok keletkezésének az okait is. Példáim között elsősorban tulajdonnévi, helynévi lexémák szerepelnek a korai (rit-

kábban a kései) ómagyar korból, de a közszavakkal való párhuzamba állításra — néhány példa segítségével — többnyire ugyancsak törekedtem. Az adatok forrásul részben az a közel 12 ezer lexémát tartalmazó hang- és helyesírás-történeti adatbázis szolgált, amelynek felépítéséről, jellegéről, felhasználási lehetőségeiről HOFFMANN ISTVÁN számolt be a B. Gergely Piroskát köszöntő kötet hasábjain (2002). Feldolgoztam emellett a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-nak valamennyi olyan adatát is, amely az adott helynév hangszerkezetének módosulását, elsősorban persze a hangok betoldódását mutatta.

2. A magyar hangtörténeti szakirodalom inetimologikusnak nevezi azokat a hangelemeket, „amelyeknek nincs etimológiai előzményük; az etimonhoz, illetve a szó eredeti hangszerkezetéhez képest valamilyen oknál fogva többlet hangként jelentkeznek” (NYIRKOS 1987: 12, de lásd még MNyT. 132 is, ahol anorganikus elemek terminus alatt az ilyen hangok keletkezésének homályosságán van a hangsúly).

Inetimologikus magánhangzók a lexémák hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjaiban egyaránt találkozhatunk. Az alábbiakban az egyes fonetikai helyzeteknek megfelelően igyekszem bemutatni a jelenséget. Előzetesen csupán annyit szükséges megjegyezni, hogy az inetimologikus magánhangzók létrejöttének fő okaként a közszavakhoz hasonlóan a tulajdonnévi lexémákban is a mássalhangzó-torlódás feloldásának igényét jelölhetjük meg. Magánhangzók más ok miatt csak szórványosan kerültek be a helynevekbe: analogikus tövhangzót láthatunk például a német személynévből alakult *Dág* és *Dég* helynevek régi *Dagu* (1222: *Dagu*) és *Degü* (1138/329: *Degu*) hangalakot tükröztető adatainak a végén.¹ Alakkeveredés (és a közeli *Oroszi* helynév hatása) magyarázhatja a *Ruszka* helynév *Oroszka* (1220/550: *Vruzca*) alakváltozatát. Téves felbontás (a névelő névhez vonódása) okozta a személynévi eredetű *Radvány* (1325: *Radván*) későbbi-mai *Aradvány* (1796: *Aradvány*) hangalakjának és a név kezdő inetimologikus *a* elemének a létrejöttét.

2.1. Közismert hangtörténeti megállapítás, hogy a magyar nyelv — mintegy ősi sajátosságát megőrizve — a szó elején a torlódó mássalhangzókat elkerülni, illetve jövevényelemekben megszüntetni igyekszik. Nyelvünknek ez a törekvése a korai ómagyar kor időszakában a mainál lényegesen erőteljesebben érvényesült, noha főképpen szláv jövevénytörzsekkel és -nevekkel igen nagy mennyiségben érkeztek nyelvünkbe ettől eltérő struktúrájú elemek. A szóeleji

¹ Az adatok bemutatása során csupán azok betűhív formájára, illetőleg az őket tartalmazó oklevelek keletkezési évére voltam tekintettel. Forrást több okból sem jelöltem meg az egyes adatoknál: egyrészt ez nagy mértékben növelte volna a terjedelmet, másrészt az adatok a FNESz.-ben és a hangtörténeti adatbázis alapjául szolgáló Györffy-kötetekben (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.), az erre épülő Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból sorozat darabjaiban, illetőleg az ómagyar kori megyei helynévszótárakban (BÉNYEI–PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, TÓTH V. 2001 és RÁCZ A. 2003) az ottani névmutatók segítségével visszakereshetők.

mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésére esetükben több megoldás is kínálkozott: bekerülhettek a lexémákba előtét hangok, illetőleg bontóhangok, vagy kieshetett a torlódó mássalhangzók egyike (erre vonatkozóan lásd például BÁRCZI 1958: 137–41, MNyT. 134–7, KESZLER 1969, NYIRKOS 1993: 29–80, UŐ 1996, illetve KISS LAJOS 1995: 7–8, 9–10, 19, 23). Az alábbiakban az előző két feloldási módot tárgyalom részletesen, a mássalhangzó-kieséssel történő feloldásra — lévén szorosabban a tárgyhoz nem tartozó jelenség — csupán érintőlegesen térek ki, mindössze néhány olyan példát említve, amelyekben az előbbiekkal váltakozva jelentkeznek.

A) A szakirodalom megállapításai szerint a szóeleji mássalhangzó-torlódások *b o n t ó h a n g g a l*, azaz a torlódó mássalhangzók közé iktatott magánhangzóval történő feloldása a leggyakrabban előforduló, a legerősebben ható feloldási mód volt a nyelvemlékes kor korai szakaszában éppúgy, mint a későbbi korszakokban. NYIRKOS ISTVÁN számításai szerint hatszor olyan gyakori ez a megoldás a közszókincs esetében, mint az előtét hanggal történő feloldás (vö. 1996: 205), de ennek kimagasló fölényét tapasztalta KESZLER BORBÁLA is a korai jövevénynevek körében (vö. 1969: 23–38). Magam a vizsgált helynévi korpusz alapján arra az eredményre jutottam, hogy a NYIRKOS által megállapított hatszoros gyakoriság a helynevekben még nagyobb: a bontóhang alkalmazása 7,5-szer meghaladja az előtét hanggal történő feloldás számarányát.

a) A bontóhang egyrészt azonos lehet a torlódást követő magánhangzóval, másrészt *i ~ ě* hang állhat ebben a pozícióban. A két lehetőség megoszlása a helynevekben igen egyenetlenül alakul. Az újonnan bekerülő magánhangzó az esetek óriási többségében (csaknem kivétel nélkül) a következő szótag magánhangzójával, illetőleg hosszú magánhangzó esetén annak rövid párjával azonos. Szláv eredetű helynévben oldotta fel a szókezdő mássalhangzó-torlódást a következő magánhangzóval azonos *o* (vagy némely esetekben talán az *u*) hang betoldódása a *Brodno* (1438: *Brodno*) > *Borodno*, a *Krosán* (1236: *Crusan*) > *Korosán* (1309: *Korosan*) vagy a *Szlopna* (1277: *Szlopna*) > *Szolopna* (1330: *Zolopna*) nevekben, az *a* bekerülése figyelhető meg a *Drány* (1229/550: *Dran*) > *Darány* (1437: *Daran*), *Gladna* (1454: *Gladna*) > *Galadna* (1371: *Galadnapataka*), *Graduc* (1302: *Graduch*) > *Garaduc* ([1328–49]: *Garaduch*), *Szlatna* (1263: *Zlathna*) > *Szalatna* ~ más hely nevéként: *Szalatnya* (1245: *Zalatna*), *Szkacsány* (1271: *Scachan*) > *Szakacsány* (1310: *Zakachan*) formákban. Palatális hang toldódott be a torlódó mássalhangzók közé a *Bresztény* (1493: *Bresten*) > *Beresztény*, *Preszteg* (1180 k.: *Prezteg*) > *Pereszteg* (1332: *Huzyuperezteg*), *Predmér* (1193/278/18. sz.: *Predmer*) > *Peredmér*, *Szmrecsán* (1349: *Szmrecsan*) > *Szemercsén* (1272–90/299: *Zemerchen*), valamint a *Zrin* (1332–7: *zrin*) > *Zirin* (1328/481: *Ziryn*) stb. helynevekben.

A személynévből (többnyire szláv eredetű személynévből) alakult helynevek ugyanilyen módosulásait figyelhetjük meg az *u* vagy *o* betoldódását mutató

Bronka (1121/420: *Brunca*) > *Boronka*, *Kros* (+1244: *Krus*) > *Koros* (+1158: *Corus*), *Szmolya* (1222/550: *Shmula*) > *Szomolya* (1269: *Ighazoszumula*), az *a*-val bővült *Brakcsa* (1298/350: *Brakcha*) > *Barakcsa* (1269>343: *Barakcha*) > *Baracska* (1402: *Barachka*), *Drázs* (+1135/262/566: *Dras*) > *Darázs(i)* formákban, az *e* szerepel inetimologikus hangelemként a *Kresztéte* (1323/390: *Crezethe*) > *Keresztéte* (1299: *Kerezthethe*), *Preszlény* (1280: *Prezlen*) ~ másik hely neveként: *Priszlány* (1156: *Prilscan* [o: *Prisclan*]) > *Pereszlény* (1245: *Perezlen*) stb. alakulatokban.

Szép számmal említhetünk továbbá olyan helyneveket is, amelyeknek — az adatolás esetlegességei miatt — csupán a mássalhangzó-torlódás megszűnése utáni állapotát tudjuk adatokkal dokumentálni, ám e nevek etimológiája egyértelműen igazolja elsősztagi magánhangzójuk inetimologikus voltát. A *Baláca* (1271: *Balacha*) < szl. *Blaca* hn., *Baláta* (1331/347: *Balatafew*) < szl. *Blata* ~ *Blato* hn., *Haradnok* (1276/391: *Haradnak*) < szl. *Hradnik* hn., *Parasznya* (1336: *Parazna*) < szl. *Prosinja* hn., *Varannó* (1270: *Varano*) < szl. *Vranov* hn., *Zalaba* (1349: *Zalaba*) < szl. *Zloba* ~ *Sloba* szn., *Zalatnok* (1341: *Zalatnok*) < szl. *Zlatnik* hn., *Zalatna* (1388: *Zalatna*) < szl. *Zlatina* hn., *Zsadány* (1249: *Zwdan*) < szl. *Ždan* szn., valamint a *Doroska* (1240/355: *Doroska*) < szl. *Druško* szn., *Szomoga* (1270: *Scumuga*) < szl. *smuga* 'pocsolya, kis tó', a *Zubogy* (1282: *Zubud*) < szl. *Zbud* szn., illetőleg a palatális hangrendű *Bezenche* (1326: *Bezenche*) < szl. *Bzenica* hn., *Kelecsény* (1275: *Kelechen*) < szl. *Klečany* hn., *Herencsény* (1303: *Herenchen*) < szl. *Hrenčane* hn., *Kerepes* (1148/253: *Kerepes*) < szl. *Krepiš* hn., *Kereplye* (1329: *Kereple*) < szl. *Kreplje* hn., *Kerpelény* (1488: *Kerpelen*) < szl. *Krpeljany* hn., *Perecsen* (1259/466: *Perechen*) < szl. *Prečany* hn., *Perecske* (1427: *Pereczke*) < szl. *Prečka* hn., *Szelepcsény* (1165 k.: *Selepchen*) < szl. *Slepčany* hn., *Terebes* (1254: *Terebes*) < szl. *Trebiš* szn. stb. nevek sorolhatók fel e helyütt.

b) Arra, hogy a torlódó mássalhangzók közé nem a következő szótagbelivel megegyező magánhangzó került, alig akad biztos példa. Ennek megítélését ugyanis több bizonytalansági tényező nehezíti. Egyrészt: a helyesírás következtelenségei, illetve a korban zajló nyíltabbá válási tendencia miatt általában sem egyszerű elkülöníteni az *ě*-vel vagy az *i*-vel történő feloldás eseteit. Másrészt: amennyiben a torlódást követő magánhangzó *i* vagy *e*, az inetimologikus hang mindkét feloldási szabálynak megfelel.² Csak a legritkább esetben lehet viszonylag egyértelmű, hogy a neutrális szabály érvényesülésével van dolgunk: ha az *i* ~ *ě* bekerülése olyan helynevekben látható, amelyek eredetileg mély hangrendűek

² Azaz igencsak nehéz lenne megmondani, hogy például a *Bezine* < *Bzine* (1345: *Bzina*) < szl. *Bzina* hn. vagy a *Terestyén* (1270/435: *Terestyanfolua*) < *Tristyán* (1267: *Tristian*) < *Tristianum* (lat. acc.) szn. esetében a neutrális szabály értelmében az *ě* vagy pedig a következő szótagbeli magánhangzó, azaz az *i* betoldása (s utóbb nyíltabbá válása) történt-e meg. A név eredeti vegyes hangrendűsége ebben a tekintetben nyilvánvalóan nem lehet mérvadó.

voltak. A szláv *Trska* helynév szókezdő hármas mássalhangzó-torlódását *i* hang oldotta fel, amint ezt a mai *Tereske* helynév régi *Triska* (1219/550: *Triskai* szárm.) változata mutatja.

Ezt a jelenséget azonban nem szabad összetéveszteni azzal az esettel, amikor eredeti mély hangrendű szláv helynév helyén a magyarban a torlódás feloldása után magas hangrendű alakkal találkozunk. Ilyen esetekben ugyanis a szóeleji mássalhangzó-torlódást minden bizonnyal a következő magánhangzóval azonos minőségű hang oldotta fel, s utóbb hangrendi átcsapás eredményezte a palatális formát; vö. például szl. *Sl'žany* hn. > m. *Szelezsény* (1275: *Zelesen*), szl. *Klačany* hn. > m. *Kelecsény* (1327: *Kelechen*), szl. *Smolná* hn. > m. *Szemelnye* (1250/355: *Zemelnya*). Hogy ez a folyamat valóban a fenti módon játszódhatott le, jelzik azok a helynevek, amelyekben a mássalhangzó-torlódás feloldásával közvetlenül létrejövő mély változat is adatolható; vö. szl. *Hrasna* hn. > m. *Harasznya* (1219 k.: *Harazna*) ~ *Heresznye* (1384: *Heresnye*), szl. *Smolnik* > m. *Szomolnok* (1243/335: *Sumulnuk*) ~ *Szemelnek* (1327: *Semelnech*) stb.

c) Olykor látszólag hangátvetés oldotta föl a szóeleji mássalhangzó-torlódást. A fenti nagy számú példa alapján azonban inkább arra gondolhatunk, hogy ilyen esetekben is többnyire bontóhang szüntette meg a torlódást, s az ezáltal másodikká vált szótag magánhangzója a két nyílt szótagos tendencia működésének eredményeképpen kiesett (a közszavakra vonatkozóan lásd ehhez BÁRCZI 1958: 138, MNyT. 135). Ilyen folyamatot gyaníthatunk a puszta személynévi *Galponya* (1350: *Galpuna*) < [**Goloponya*] < szl. *Glupona* szn., *Perbete* (1312: *Perbethe*) < [**Perebete*] < szl. *Pribeta* szn., *Perbenyik* (1323: *Perbenyk*) < [**Perebenyik*] < szl. *Pribenuk* szn. helynevekben, illetőleg a szláv eredetű *Perkupa* < [**Perekupa*] < *Prekupa* (1332–5: *Precupa*) < szl. *Prekopa* hn., *Perlak* < [**Perelak*] < *Prelak* (1264/376: *Prelak*) < szl. *Prevlak* hn., *Perlep* (1354: *Perlep*) < [**Perelep*] < szl. *Prilep* hn., *Berzenke* (1427: *Berzenke*) < [**Berezenke*] < szl. *Brezinka* hn., *Görccsény* (1247/412: *Gurchen*) < [**Giricsény*] < szl. *Gričane* hn. névalakokban (ez utóbbiban labializációval is számolnunk kell). A nyílt szótagos alakváltozatot csak néhány névben tudom ugyan igazolni: vö. például *Szelemenc* < *Szelemenc* (1332–7: *Zelemenich*) < szl. *Slemenca* hn., *Hardicsa* < *Haradicsa* (1454: *Haradischa*) < szl. *Hradište* hn., de éppen ezek a biztos példák valószínűsíthetik a bontóhanggal történő feloldás lehetőségét a fentebb felsorolt helynevekben is.

d) Az előbbieken túl azonban okvetlenül számolnunk kell a bontóhangok kapcsán még egy feloldási lehetőséggel, amely — egyetlen köznévi lexémától eltekintve — ugyancsak kizárólag szláv eredetű vagy szláv személynévből alakult helyneveket érint. Köztudott, hogy a szláv szóbelseji *-ove-* ~ *-ovo-* ~ *-ave-* ~ *-avi-* ~ *-av-* hangkapcsolatoknak a magyarban rendre *-ó-* felel meg (lásd ehhez TÓTH V. 2001: 120). Az ilyen szerkezetű nevekben a szóeleji mássalhangzó-torlódást feloldó hangként minden esetben csakis *a*-val találkozunk; vö. például

szl. *dravec* > m. *daróc* (helynevekben is szép számmal adatolható ez a közszó: 1284: *Drauch*, 1326: *Drauch*; 1181/288//16. sz.: *Daroch*, 1224: *Daraus*, 1319 k.: *Darohc* stb.), szl. *Glogovec* hn. > m. *Galgóc* (1113: *Golguz*, vagy másutt: 1479: *Galgocz*), szl. *Plaveč* hn. > m. *Palócsa* (1269: *Paloucha*), szl. *Pravica* hn. > m. *Próca* (1271: *Procha*) > *Paróca* (1368: *Paróca*), szl. *Slavec* szn. > m. *Szalóc* (1327: *Zalouchhaza*), szl. *Slavek* szn. > m. *Szlók* (1271: *Zlouk*) > *Szalók* (más helyek adatai között: 1261/271: *Zalouk*, 1315: *Zalouk*),³ szl. *Trnovo* hn. > m. *Tarnó* (1355: *Tarnow*), szl. *Trnovec* hn. > m. *Tarnóc* (1262: *Tarnouc*), szl. *Trnavka* hn. > m. *Tarnóka* (1458: *Tarnoka*), szl. *Vrbovec* hn. > m. *Varbóc* (1298/390: *Worbouch*) stb. Ez a feloldási mód valamiképpen talán összefüggésben áll azzal a lehetőséggel, amelynek során a torlódást követő magánhangzóval azonos hang kerül be a név hangtestébe, de úgy vélem, az itt tárgyalt nevek nemcsak az etimológiai rokonságuk, hanem a bizonyos tekintetben hasonló hangszerkezeti felépítésük okán is külön említést igényelnek.

A szöveleji mássalhangzó-torlódás feloldásához és az így létrejött alak elterjedéséhez sokszor évszázadokra volt szükség. A feloldás elterjedésének egyenetlenségét bizonyítják azok az adatok, amelyek ugyanabban a névben a feloldott és a nem feloldott alakot nagyjából azonos időben mutatják (lásd ehhez KESZLER 1969: 5 is); vö. például *Brezna* (1427: *Nagbrezna*) > *Berezna* (1409: *Berezna*), *Gradna* (1312: *Gradna*) > *Garadna* ([1309–12]: *Garadna*) stb. Több esetben a feloldással keletkezett hangalak csupán időlegesnek bizonyult, s utóbb az eredeti, torlódást tartalmazó forma őrződött meg, amint ez például a mai *Brogyán* (1293: *Brogen*) régi *Borogyán* (1295: *Baragan*) < szl. **Brodjane* hn., a mai *Gledény* régi *Geledény* (1319: *Geledun*) < szl. *Gladen* szn., a mai *Hrussó* régi *Hurusó* (1316: *Hurusó*) < szl. *Hrušov* hn., a mai *Krasznok(vajda)* (1302>398: *Craznok*) régi *Karaszok* (1302/390: *Karaznok*) < szl. *Krasnik* hn., a mai *Kvacsan* régi *Kovacsan* (1286/287: *Kouachan*) < szl. *Kvačany* hn., a mai *Slatnik* régi *Szalatnok* (1250: *Zalathnuk*) < szl. *Slatnik* hn. vagy a mai *Szkacsány* (1271: *Scachan*) régi *Szakacsány* (1310: *Zakachan*) < szl. *Skačany* hn. stb. nevekben látható. Valamennyi itt felsorolt helynév magyar–szláv két nyelvű területen található, s minden bizonnyal a szláv nyelv folyamatos erős hatása és a magyar nyelvnek az ómagyar korhoz képest kisebb ellenállása magyarázhatja végső soron a torlódásos alakok fölénybe jutását. KESZLER BORBÁLA utalt arra dolgozatában, hogy noha „a mássalhangzó-torlódások feloldására irányuló hangtani tendencia az ómagyar kor elején az egész magyar nyelvterületen ható tendencia volt”, voltak olyan területek (a szélső részek: északon, nyugaton és délen), amelyek jobban túrték a torlódásos alakokat, hiszen ezeken a területeken lényegesen több alkalom is adódott ilyen formák átvételére, mint a magyar nyelvterület középső részein (1969: 54).

³ A változás a személynév és a helynév hangalakjában egyaránt bekövetkezhetett; vö. 1310: *Zolouk* szn.

B) A szóeleji mássalhangzó-torlódás megszüntetésének másik módja az *előtét hangok* alkalmazása: az inetimologikus magánhangzók ilyen esetekben a torlódó mássalhangzók elé, azaz abszolút szókezdő helyzetbe kerülnek. Ezzel a jelenséggel a helynevek körében lényegesen kisebb számban találkozhatunk, mint a bontóhanggal történő feloldással, és rendszerint olyan nevekben fordult elő ez a megoldás, amelyekben a mássalhangzó-kapcsolat első eleme *s*, *sz*, *zs* vagy *z*, a második eleme pedig explosíva (főleg *t*) volt. Ez alól a „szabályosság” alól csupán egy-két kivétel van a vizsgált korpuszban: az *Ignéc* (+?1248/393) < szl. *Gnojici* hn., illetve részben az *Izsnyéte* (1553: *Iznete*) < *Zsnyéte* (1248/402: *Snethe*) szn. < szl. *Žneta* szn.

Előtéthangként a szóeleji mássalhangzó-torlódást főképpen *ě* ~ *i* hang oldotta föl (részben a következő magánhangzóval megegyező hangként, részben a neutrális szabály értelmében). Mély hangrendű alapszóban következett be a módosulás az *Eszkáros* < *Szkáros* (1270/272: *Skarus*) < szl. *Skariš*(ov) szn., az *Esztár* (1215/550: *Yztharij*) < *Sztár* (1291–4: *Star*) < szl. *Starý* szn., az *Esztáva* (1693: *Esztava*) < szl. *Stava* hn., az *Esztelnek* ~ régi *Isztolnok* (1332–7: *Izkuľnuk*) < szl. *Stolnik* hn., az *Ispáca* < *Spáca* (1274/329: *Spacha*) < ném. *Spác* (1326: *Spach*) szn., az *Ispánk* (1393/406: *Yspank*) < *Spánk* (1409: *Spank*) < személynévi áttételén keresztül az *ispán* ~ *spán* közszóából,⁴ az *Istál* (1260: *Alistal*) < *Stál* (1256: *Staul*) < frank *stall* ’ház’, az *Isztáncs* < *Sztáncs* (1290–300: *Stanch*) < szl. *Stanča* hn., az *Isztina* < *Sztina* (1392: *Stino*) < ném. *Stein* hn., az *Isztolna* < *Sztolna* (1448: *Sztholna*) < szl. *Stol(i)no* hn. stb. nevekben.

Palatális névben láthatjuk az inetimologikus *ě* ~ *i* hangot az *Esztebnek* < *Sztebnik* (1492: *Zthebnyk*) < szl. *Stebnik* hn., az *Eszteregnye* (1390: *Eztregnye*) < szl. **Struganja* hn., az *Isztimér* ~ régen *Esztemér* (1543: *Ezthemer*) < *Szemér* (1220/550: *Zthemur*) < szl. *Stamer* szn., valamint az *Öszpöte* ~ régen *Eszpete* (1399: *Ezpethe*) < szl. *Spyta* szn. és a mai *Strém* ~ régi *Ösztörmén* (1230 k. *Ezturmen*) < szl. *Strmen* hn. nevek esetében.

Az etimológia bizonytalansága vagy éppen tisztázatlansága miatt kérdéses az *ě* ~ *i* előtéthang volta több helynevünkben is; vö. például *Iskolt* (1349: *Iskolth*) < *Skolt* (1281: *Skalch* [ɔ: *Skalth*]), *Istring* (1324: *Iztreng*) < *String* (1319: *String*),⁵ *Iszkáz* (1212: *Thetheusizkaz*) < talán a szl. *skaz* az alapszava.

Az *o* előtéthang oldotta fel az *Orosztony* (1251: *Vruzton*) < szl. *Rustin* hn., az *Osztopán* (1229: *Ostupan*) < szl. *Stupan* hn. vagy az *Ozdabugy* (1278/281/386: *Ozdabugh*) < *Zdabugy* (1299: *Zdubugh*) < szl. *Zdebudice* hn. helynevek szóeleji mássalhangzó-torlódását.

Kétféle előtéthang szüntette meg a torlódást a mai *Izdoba* ~ régi *Ozdoba* (1410/769: *Ozdoba*) < *Zdoba* (1335/382: *Sdoba*) < szl. *Zdoba* szn., valamint a

⁴ Csak abban az esetben tartozhat azonban ide a név, amennyiben az *ispán* lexéma egy szláv *špan* közszó átvétele (ehhez azonban lásd KESZLER 1969: 11, illetve TESz., EWUng. is).

⁵ Ezekben a példákban az *i* elsődleges vagy inetimologikus volta a kérdéses.

mai *Ozsdola* ~ régi *Izsdula* (1332–7: *Ysdula*) < szl. *Ždala* hn. esetében. (Az *i* ~ *o* előtét hangként váltakozására a közszavak körében is akad példa; vö. például *iskola* ~ *oskola* < lat. *schola*.)

C) Olykor egyszerre több típusú feloldási mód is érvényesülhetett egyazon névben, különösen akkor, ha az elején kettőnél több mássalhangzó torlódott: a *Perenye* (1333: *Pyrennye*) helynév hangalakját az elsődleges szláv *Prveni* helynévből például a bontóhanggal történő feloldás és a *v* egyidejű kiesése hozta létre.

A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldására a régiségben olykor más megoldást használt föl a nyelv, mint ami a név mai hangalakjában tükröződik. A megszokott feloldási mód például az előtét hang alkalmazása a szláv eredetű (vö. szl. *Sbodja* hn.) *Izbugya* helynév esetében, ám ennek helyén a régiségben torlódásos *Zbugya* (1235–70/409: *Zbugya*), illetve bontóhanggal feloldott *Zubugya* (1301/371: *Zubugya*) formákat találunk. Az egyik mássalhangzó kivetése eredményezte a torlódás feloldását a mai *Kis-* és *Nagyradna* helynevek ugyancsak szláv eredetű utótagjában (vö. szl. *hradna* közső), a régiségben azonban a torlódásos (1493: *Kyshradna*) forma mellett bontóhanggal történő feloldást is láthatunk (1329: *Garadna*). Az utóbbival mutatnak rokonságot a *Zólyom* (< szl. *Zvolen* hn.) és a *Trizs* (< szl. *Stríž* ~ *Strěž* szn.) helynevek: mindkettőben az egyik mássalhangzó elmaradása eredményezte a ma élő hangalakot (ezek a formák adatolhatók a régiségből is; vö. +1135/262/566: *Zolium*; 1496: *Triss*), de a korai oklevelekben a bontóhanggal történő feloldásra is találunk adatokat (vö. 1150 k.: *Zouolon*; 1295/másolat: *Sztiriz*). A példák a bontóhanggal történő feloldás kiemelt jelentőségéről, elterjedtségéről is árulkodnak az ómagyar korban. A szláv *Zdětín* helynévből a magyarban mássalhangzó-kivetéssel létrejött mai *Zétény* (vö. 1357: *Zethun*) mellett a régiségben előtét hanggal alakult *Izdétény* (1233/446: *Izdethen*) forma is felbukkan. A mai *Szkáros* történeti adatai között a torlódásos *Szkáros* (1327: *Zkarus*) mellett a bontóhanggal feloldott *Szakáros* (1304–11 k.: *Zakarus*), illetőleg az előtét hangot tartalmazó *Iszkáros* (1468: *Izkaros*) alakot egyaránt fellelhetjük.

Az előző példákban a különböző hangalakok mögött azonos a denotatív jelentés, azaz ugyanannak a helynek a neveiként szerepelnek az alakváltozatok. Nem ritka ugyanakkor az sem, hogy különböző objektumok megjelöléseként találkozzunk azonos etimológiai előzményből (azaz például egyazon szláv helynévből) magyarázható, de hangalakilag — a torlódás eltérő feloldása miatt — elkülönülő névformákkal. Így, azaz tulajdonképpen névhasadással⁶ jött létre például a számos *Orbó* ~ *Varbó* helynevünk is egy elsődleges szláv *Vrb(o)* helynévből, vagy ez magyarázza a *Hrussó*-nak és a *Balogrussó* utótagjának, illetőleg a *Garadná*-nak és a *Kisradna* utótagjának az elkülönülését is. Ilyen párhu-

⁶ A szóhasadás mintájára névhasadásnak nevezett jelenséget KISS LAJOS foglalta össze részletesen (1994, de lásd még 1995: 24 is).

zamos alakulatokból azonban csak kevés példánk van, amelyek így nem adnak arra lehetőséget, hogy az eltérő fejlődés mögött területi különbségeket keressünk.

A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása nyomán a helynevekbe bekerülő inetimologikus magánhangzók *ö s s z e s s é g é b e n* a következőket mondhatjuk el. Ezek az anorganikus hangelemek alapvetően két etimológiai csoportot érintenek: a szláv eredetű jövevényneveket egyrészt, illetve a személynévből (döntően szláv személynévből) alakult helynevek körét másrészt.⁷ Ez a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatások intenzitására is rámutat: a magyar nyelv a nagy számú szláv jövevénytől mellett igen tekintélyes mennyiségben (bizonyára a közszavakét jócskán meghaladó mértékben) vett át személy- és főképpen helyneveket a szóeleji mássalhangzó-torlódást kedvelő szláv nyelvekből. Az ilyen, a magyartól alapjában eltérő alakszerkezetű nevek aztán többségükben alaki módosuláson mentek keresztül: szóeleji mássalhangzó-torlódásukat főképpen bontóhangok segítségével szüntette meg a magyar nyelv, s noha a bontóhang csaknem kizárólagosan a következő magánhangzóval volt azonos, számolnunk kellett egy a közszókincsben szerepet kevésbé játszó bontóhanggal is: az *a* feloldó erejével. Az *ě ~ i* elsősorban előtéthangként tűnik jelentősebbnek a helynevekben.

2.2. A h a n g s ú l y t a l a n h e l y z e t b e n , s z ó b e l s e j é b e n előforduló járulék-magánhangzók helyzete és további viselkedése (ha úgy tesszük: stabilitása) lényeges eltéréseket mutat aszerint, hogy a szervetlen magánhangzó bekerülése kettős vagy hármas mássalhangzó-torlódást szüntet-e meg, illetve névbelseji és nyílt vagy nevet lezáró és zárt szótagot hoz-e létre.

a) A név belsejében hármas torlódást oldott föl nyílt szótagot teremtve a megelőző szótagbelivel azonos magánhangzó a *Besztrec* < *Bisztrec* (1287: *Byztruch*) < szl. *Bisztrec* hn. vagy az *Eszterény* < *Esztrány* (1427: *Eztran*) ~ *Osztrány* (1297/776: *Ostran*) < szl. *Ostrany* hn. helynevekben. Mindegyik esetben az inetimologikus hangot tartalmazó változat őrződött meg máig.⁸ Váltakozik a régiségben a torlódást tartalmazó és az azt feloldó hangalak a baranyai *Dombró* névben: 1330: *Dumburou*, 1332/437: *Dumbro* ~ *Dumbrou*, 1403/406:

⁷ Természetesen a helynevekben vannak olyan közszói elemek is, amelyek a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásaként bővültek inetimologikus magánhangzóval, s ezek is többségükben szláv eredetre mennek vissza; vö. például *brát* (1266/270/499: *Brath*) > *barát* (1261/411: *Barath*), *hraszt* (+1252/[1270]: *Hraztoui*) > *haraszt* (+1252/[1270]: *Harozthov*), *brázda* (1086: *huzeu-brazda*) ~ *barázda* (1259–66/XIV.: *Wrdugbarazdaya*), *krályi* (1113: *Crali*) > *király* (1267: *Kyraly*), *szreda* > *szereda* (1177/550 k.: *Zeredahel*) stb. Ezekkel a lexémákkal azonban nem kívánok bővebben foglalkozni, hiszen a problémakörüket részletesen áttekintette NYÍRKOS ISTVÁN monográfiája (1993: 29–80), s minthogy e szavak helynevekbeli vagy közszói előfordulása és hangtani viselkedése között semmilyen eltérés nem figyelhető meg, további tárgyalást nem igényelnek.

⁸ A fenti nevekkal azonos szláv etimonból származó *Bisztra* (1405: *Biztra*) és *Osztró* (1113: *Stro*) nevekben ugyanakkor az elsődleges hangalak az általános a régiségben is és napjainkban is. A hármas torlódás feloldásának az igényét azonban jól mutatja, hogy más helyek neveiként a régi *Osztra* (1303/352//450: *Oztra*) és *Osztró* (1475: *Oztro*) formáknak ma *Oszra*, illetve *Oszró* (*Csány-oszró*) felel meg. Mindkét névben a *t* kiesése szüntette meg a hármas mássalhangzó-torlódást.

Domborow. Minthogy a település a későbbiekben nem szerepel ilyen néven (a mai *Mozsgó*-val azonos), nem dönthetünk a továbbélést illetően sem. Ez a szláv eredetű névforma (vö. szl. *dǫbrava* ~ *dǫbrova* 'tölgyerdő') azonban előfordul másutt is: a mai romániai *Dombró* a régiségben ugyancsak *Domboró* alakban adathozható (1291: *Dumborou*). Ez az elsődleges, a torlódásos alak továbbélését mutatja.

b) Ugyancsak név belsejében és ugyancsak hármas torlódást szüntetett meg a magánhangzó a következő példákban, ám minthogy az előzőekkel ellentétben zárt szótagot hozott létre, bekerülése véglegesnek bizonyult. A mai *Nagykapornak* helynév szláv eredetű (vö. szl. *Koprnik* hn.) utótagjának nemcsak a régiségben (1237: *Copurnuch*), hanem ma is a mássalhangzó-torlódás feloldása utáni hangalakját találjuk. Ugyancsak megmaradt a torlódást feloldó inetimologikus magánhangzó a mai *Törösnök* ~ R. *Teresznek* (1416: *Tereznek*) helynévben (a szl. *Trstenik* > m. *Teresznek* megfelelés mögött több szeretlen vokális magánhangzó is rejlik).

c) A név belsejében kettős torlódást feloldó és nyílt szótagot teremtő magánhangzó csak ritkán őrződik meg a későbbiekben is a helynévben. Megmaradásának lehetünk tanúi az *Enese* < *Inse* (1360: *Inse*) < *Inse* szn.,⁹ *Ladamóc* (1298: *Ladamach*) < szl. R. **Ladmovci* hn., *Patalom* < *Patlon* (1275: *Pothlon*) < ném. R. *Botlin* szn., *Rokolány* (1273: *Mogor Rokolan*) < szl. R. **Rakljani* hn., *Sereden* (1323: *Sereden*, illetve a településnévhez előzményül szolgáló víznévként: 1270: *Seredunke*) < szl. *Žerdenka* vn. nevekben. Az átmeneti feloldás után a nevek tekintélyes részében ugyanakkor megmarad az eredeti torlódásos alak. A szláv eredetű *Rozvád* (szl. R. *Rozvadz* < *Rozvadjb* hn.) az ómagyar korban *Rozvád* (1493: *Rozwad*) és *Rozovágy* (1212: *Razovag*), *Oszlány* (szl. *Oslany* hn.) *Oszlány* (1254/367: *Ozlan*) és *Oszolány* (1283/505/830: *Ozolan*) alakban egyaránt felbukkan, a mai *Szolcsány* (szl. *Sedlčany* ~ *Selčany* hn.) régen *Szelecsény*-ként (1337: *Scelechen*), a mai *Vihnye* (szl. *Vyhne* hn.) pedig *Vihinye*-ként (1326: *Vyhine*) szerepel, a mai *Köröstarcsa* személynévi eredetű utótagja (vö. 1211: *Tarsa* szn., 1300: *Tarcha* szn.) a régiségben *Terecsa* (1221/550: *Terecha*) hangalakban adathozható, a puszta személynévi eredetű (1337: *Zebegneu* szn.) *Zebegnyő* (1321: *Zebegneu*) a régiségben *Zebegenyő* (1290: *Zebegunew*) formában is felbukkan. A besenyő törzsnévből (*Talmač*) származó *Tolmács* településnév *Tolmács*-ként (+1075/+124/+217: *Talmach*) és *Tolomács*-ként (1209 Pp.: *Tholomach*) is szerepelt a korai ómagyar korban. Nem ritkán közszói előzményre visszavezethető helynevekben találkozunk a szóbelseji kettős torlódás feloldásaként bekerülő inetimologikus magánhangzóval. *Peleszarvad* utótagjának (amely a *szarv* közszó -d képzős származékaként magyarázható) a régiségben *Szaravad* (1329: *Zarauad*), a szolgák, udvarnokok településeként szereplő *Szolgagyőr* elő-

⁹ Alaki módosulását az *ünő* szóból származó *Enese* személynév is befolyásolhatta.

tagjának *Szologa-* (1222: *Zuluga*-Geurienses), *Sormás*-nak, *Kis-* és *Nagysármás*-nak pedig (amely a *sárma* 'kígyóvirág' növénynévvel tartozik össze) *Saramás* (1347: *Saramas*, 1329: *Saramas*) hangalakja is adatolható. A végső soron a *komló* növénynévből magyarázható *Komlód* helynév *Komolód* (1335: *Comolod*), *Szalárdalmás* ugyancsak növénynévi utótagja *Alumás* (1291–4: *Alumas*), az *udvar* 'udvarház, kúria' főnévből alakult *Udvard* és *Udvarfalva Odovart* (1209: *Oudouort*) ~ *Odovarfalva* (1332–4: *Odouarfalua*), a *keskeny* melléknév *-d* képzős származékaként magyarázható *Keskend* pedig *Kesekend* (1289/291: *Kesekund*) változatban is felbukkan a régi oklevelekben. A torlódás megszüntetése (és az inetimologikus magánhangzó) azonban ezekben a lexémákban csak átmenetinek bizonyult.

E mögött a változás mögött minden bizonnyal a két nyílt szótagos tendencia működését gyaníthatjuk: a nevekben a mássalhangzó-torlódás megszüntetésének az ómagyar korban jelentkező igénye feloldotta a mássalhangzók kapcsolatát (mégpedig nagy általánosságban a megelőző magánhangzóval azonos hanggal), majd az ezáltal rendre a második vagy ritkábban harmadik nyílt szótagba került magánhangzó a tendenciaszerűen zajló hangváltozás áldozatául esett.

d) Ha egy helynév végén két mássalhangzó található, a közéjük bekerülő inetimologikus magánhangzó zárt szótagot teremt. A feldolgozott korpuszban néhány kivételtől eltekintve — mint amilyen például a *Szomajn* személynévből (1261–6: *Zomoyn* szn.) alakult *Szomajn* (1275: *Zomoyn*) > *Szomajom* helynév — kizárólag egyszótagos CVCC szerkezetű neveket érintett ez a változás. Azt az előzetes feltevésünket, mely szerint a zárt szótagi magánhangzó stabilabb, „védebb” nyílt szótagbeli társánál, az alábbi helynevek látványosan igazolják. A névvégi torlódás feloldásának eredményeként létrejövő CVCVCV struktúra ugyanis lényegesen gyakrabban marad fenn napjainkig a variációkat mutató nevekben, mint a CVCC szerkezetű megfelelője. A magán- és mássalhangzók kiegyensúlyozott egymásutániségát mutató változat őrződött meg a *Gyüreg* (1371–2: *Gyrug*) < *Gyürg* szn. (1216/550: *Gyurg* szn.), *Kátoly* < *Kátl* (1299: *Katlh*) < *Katl* szn. (1210: *Katl* szn.), *Majos* (1347: *Moius*) < *Majs* szn. (vö. 1209: *Moys* szn.), *Majosháza* (1377: *Moyushaza*) < *Majsháza* (1337: *Moyshaza*) < *Majs* szn.¹⁰, *Pányok* (1311/415: *Panuk*) < *Pányk* (1263: *Panc*) < *Pányk* szn. (1326: *Pank* szn. < szl. *Pqk* szn.), *Petek* < *Petk* (1478: *Pethk*) < *Petk* szn. (1211: *Petch* szn.), *Terep* (1493: *Therep*) < szl. *Terp* szn., *Újbarok* (1339: *Baruk*) < *Bark* (1326/327/383: *Bark*) < *Bark* szn. (1277: *Bark* szn. < ném. *Bork* ~ *Borck* szn.), illetve esetleg a *Vizsoly* (1256: *Wysul*) < *Vizsly* (1220/550: *Visl*) nevekben. A torlódásos alak jutott ugyanakkor fölénybe a *Zsurk* személynévből (1211:

¹⁰ A mai *Majs* helynév egy másik személynévi alapszóból származtatható (*Majsa*), így az előző nevekkel nem tartozik össze.

Surc szn.) alakult *Zsurk* településnév esetében a régiségben adathozható *Zsuruk* (1067 k./267: *Suruk*) alakkal szemben.¹¹

Az azonos etimológiai előzményből származó, de eltérő denotatív jelentéssel bíró helynevek között hangalaki elkülönülést eredményez az, ha az egyik névben a névvégi mássalhangzó-torlódás megmarad, a másikban pedig egy betoldódó magánhangzó megszünteti azt. A mai *Bátyok* (1323: *Bagak*) és *Batyk* (1251: *Bogk*) nevek mindegyike ugyanarra a *Batyk* személynévi (vö. 1231: *Bothk* szn.) formára vezethető vissza. A *Márk* személynévből (1207: *Marc* szn.) alakult helynevekre mind az ómagyar kori, mind a mai hangalakjukat tekintve kettősség jellemző: *Márok*-féle továbbélést láthatunk a mai *Márok* (1468: *Marok*), *Márok-föld* (de vö. 1345: *Markfeulde*), *Márokpapi* (de vö. 1330: *Marc*) helynevekben, *Márk*-ként őrződött meg ugyanakkor a mai *Márkháza* (1439: *Markhaza*) helynév előtagjában.

Az előző példaanyag alapján azonban nem csupán az inetimologikus magánhangzót tartalmazó változatok uralomra jutásáról győződhetünk meg, hanem emellett a betoldódó magánhangzók minőségére nézve is leszűrhetünk egy igen lényeges megállapítást: kétségtelen, hogy az egyszótagú, két mássalhangzóra végződő (azaz CVCC struktúrájú) helynevekben a névvégi mássalhangzók torlódását mély hangrendű alapszóban az *o* (illetve talán az *u*), magas hangrendűben pedig az *e* bontotta meg. S még egy közös vonás: az ilyen struktúrájú alapszó rendre személynévi eredetre vezethető vissza.

A szavak belsejébe bekerülő inetimologikus magánhangzók kapcsán *ö s z - s z e s s é g é b e n* azt állapíthatjuk meg, hogy *e* hangok további sorsa igen nagy mértékben függvénye annak, hogy milyen szótagtípusokban helyezkednek el. Egy nyelv szótagviszonyainak alakulása ugyanis lényeges változást irányító, befolyásoló tényező, s különösen jelentősek a szorosabb értelemben vett hangtörténeti kihatásai (lásd ehhez még BENKŐ 1980: 64 is).

3. A helynevekben fellépő inetimologikus magánhangzók problémakörének mintegy zárásaként érdemes egy rövid utalást tennünk arra, hogyan viszonyul-

¹¹ Az más kérdés, hogy ma is vannak olyan helyneveink, amelyek őrzik eredeti (vagy nem ritkán éppen hogy másodlagosan létrejött) CC névvégüket. Az etimológiailag elsődleges utolsó szótagbeli magánhangzó kiesése eredményezett mássalhangzó-kapcsolatot például a pusztai személynévi eredetű *Apc* (1246/383: *Opucz*; vö. 1138/329: *Opus* szn. ~ 1290–1301: *Opoč* szn.), *Paks* (1332–7: *Pakws*; vö. 1224: *Pacus* szn.) helynevek végén, a *Nagyhind* (1274: *Hymud*, 1234: *Hymd*) és *Marosbél* (1219/550: *Belud*) személynévi eredetű utótagjában (vö. 1138/329: *Himudí* szn., illetve 1220: *Belud* szn.), illetőleg a szláv helynév átvételeként magyarázható *Kesztölc* (1290 k.: *Kestelz*; vö. szl. *Kostelec* hn.), *Patvarc* (1335: *Potvorch*; vö. szl. *Potvorice* hn.), *Szelincs* (1243: *Scelench*; vö. szl. *Zeleneč* hn.) vagy *Zsérc* (1248/326: *Serch*; vö. szl. *Žirec* hn.) településnevekben. Azt a kérdést, hogy ennek a különbségnek az itt szereplő helynevek és a fent látottak között mi a magyarázata, azaz hogy miért tűri el (sőt hozza létre) ugyanazt a hangtani arculatot az egyik névben a nyelv, és miért igyekszik megszüntetni a másikban, egyelőre nem tudom megválaszolni.

nak az itt tapasztaltak ahhoz, amit BENKŐ LORÁND figyelt meg e téren a korai ómagyar kor másik nyelvemléktípusa, a korai szövegemlékeink vonatkozásában. A vizsgált szövegemlékek szóanyagában meglehetősen nagyszámú a szláv jövevényszó, s közöttük is egész sor olyan van, amely az átadó nyelvben kétségkívül két mássalhangzós kezdetű volt. Ezek egy kivétellel mindig vokális-feloldással szerepelnek, s ez az egyetlen kivétel (HB: *bratym*) is hamar társai sorsára jutott: nagyszámú más ómagyar kori előfordulása között nincs egyetlenegy sem, amely már ne a feloldást mutatná (1980: 66–7). Mivel ezek a szavak általában mind honfoglalás utáni jövevények, a nyelvemlékeink ezen állapota BENKŐ szerint „a jelenség nagy mértékű és viszonylag gyors érvényesülésének tanúsága” (i. m. 67). Ugyanakkor a számos szövegekbeli jövevényszó között egy sincs, amelyik más helyzetű két egymást követő konzonánsát feloldaná (uo). A helynévi szórványok ennél valamivel összetettebb képet mutatnak: a szóeleji mássalhangzótorlódásuk közel sem minden esetben szűnik meg, olykor pedig a feloldás ideiglenesnek bizonyul. Minden valószínűség szerint szerepe lehet ebben a nyelvi környezetnek is: kétnyelvű vidéken a nyelvhasználók etnikai-nyelvi megoszlása révén kettős névhasználatra is gondolhatunk. A másik eltérés pedig a nevek belsőjében álló mássalhangzó-kapcsolatok feloldásában mutatkozik meg: számos példa jelzi, hogy nem csupán a hármas, hanem sokszor a kettős torlódást is megszüntette egy betoldódó inetimologikus magánhangzó, igaz, többnyire csak időlegesen. Végérvényesen megállapodott, stabil helyzetbe elsősorban zárt szótagi (azon belül is főképpen nevet lezáró zárt szótagi) inetimologikus magánhangzó jutott. Az azonban kétségtelen, hogy szervesen magánhangzóval a helynevek körében is legnagyobb arányban az elsőszótagi, korábbi mássalhangzó-torlódást feloldó pozícióban találkozhatunk.

4. Az inetimologikus mássalhangzók bemutatására e helyütt terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhattam. A magánhangzókénál is szerteágazóbb problémakörük ugyanis egy újabb, tanulmány méretű összefoglalásukat követeli meg, hasonlóan ahhoz, ahogyan NYÍRKOS ISTVÁN is önálló — igaz, könyvnyi terjedelmű — írást szentelt a feldolgozásuknak.

TÓTH VALÉRIA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. Bp.
 BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp.
 BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998): *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 2. Debrecen.
 EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

- FNESz. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (2002): Egy újabb nyelvtörténeti adatbázisról. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Pirooska tiszteletére.* Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 65–8.
- KESZLER BORBÁLA (1969): *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövővényszavainkban.* NytudÉrt. 63. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1994): Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („névhasadás”). *MNyTK.* 200: 103–7.
- KISS LAJOS (1995): *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- MNyT. = BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története.* Bp., 1967.
- NYIRKOS ISTVÁN (1987): *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993): *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.* Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN (1996): A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának egymáshoz viszonyított megoszlásáról. In: *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól.* Szerk. TERTS ISTVÁN. Pécs. II, 203–6.
- NYIRKOS ISTVÁN (1997): Szóeleji hangok eltűnése a magyarban. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 256–63.
- PÓCZOS RITA (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2003): *Bihar vármegye ómagyar kori településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Megjelenés alatt.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.

Bács vármegyei szerbek és bunyevácok Mária Terézia korabeli paraszti bevallásai

A II. József-féle népszámlálás (1784–1787) adatai szerint (vö. DANYI DEZSŐ–DÁVID ZOLTÁN, Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Bp., 1960. 50–5) a 10 286 km² területű Bács vármegyében a tényleges népesség száma: 184 248 fő. Az úrbérrendezés idejében készült magyarországi helynévtár, a „Lexicon locorum” (Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. / Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Bp., 1920; vö. HAJDÚ MIHÁLY, Az 1773. évi helységnévtár névvégmutató szótára. Magyar Névtani Dolgozatok 74. sz. Bp., 1987) Bács vármegyére vonatkozó összesítő adatai:

Települések száma:	89
Községek száma:	81
Mezővárosok száma:	8
Római katolikus parókiák száma:	56
Görög rítusú parókiák száma:	46
Tanítók száma:	10
	1
Magyar nyelv dominál:	25 helységben
Német nyelv dominál:	20 helységben
Szlovák nyelv dominál:	5 helységben
Illír (szerb és horvát) nyelv dominál:	59 helységben
Ruszin nyelv dominál:	2 helységben
Román nyelv dominál:	1 helységben

A Magyar Országos Levéltárban¹ és Bács vármegye archívumában² mindössze 22 szerb (horvát) nyelvű bevallás őrződött meg. A két földesúr joghatósága alá tartozó Futak mezőváros két részében külön-külön összeírás készült. A Ka-

¹ A Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltár fondjaiban vármegyék szerint ábécé rendben találhatók az egyes települések úrbérrendezési iratai, melyek ma a MOL Filmtárában kutathatók. A Bács vármegyei források a 4125–4127. sz. filmekben tanulmányozhatók.

² Az Újvidéken őrzött Bács vármegyei levéltár viszonylag szegényes Mária Terézia korabeli úrbérrendezési forrásai a Magyar Országos Levéltár Filmtárában mikrofilmen kutathatók. A mikrofilmek számai: X4950 (13330, 13743, 39236/2). E mikrofilmekben csupán öt település: Bereg, Gara, Rigyice, Sztapár, Futak (II.) szerb (horvát) nyelvű bevallásait találjuk meg.

locsai Érseki Levéltárban 1856. évi másolatban maradt fenn Csávoly község bevallása (Kalocsai Érseki Levéltár. II. Urbáriumok. Csávoly).³ A korabeli Lexicon nem tesz különbséget a bácskai szerb (ortodox) és horvát (római katolikus) népesség között, mindkettőt illirnek jelzi. Az olvasó tájékoztatására ezért idézzük FÉNYES ELEK szótárát is (Magyarország geographiai szótára I–II. Pest, 1851), melyben a bunyevácok dalmátokként, dalmatákként szerepelnek. Az úrbéri bevallások a szerb népesség belső migrációjáról tanúskodnak. Feltétlenül megjegyzendő az is, hogy az úrbérrendezés korától a bácskai demográfiai, népességi-népi viszonyok sokat változtak. Például az úrbéri bevallás szerint 1755-ben benépesült Kiszács községet a „Lexicon locorum” román többségűnek jelzi, FÉNYES ELEK német-szerb településnek, ma pedig szlovákok lakják. Csávoly 1772-ben még bunyevác falu volt. 1782-ben költöztek oda németek, akik nagy többségbe kerültek. A II. világháborút követően Jugoszláviában a bácskai németeket kitelepítették. A XX. század végén, a Jugoszlávia felbomlását kísérő háborúk borzalmai elől menekülve a bácskai magyarság jelentős része kényszerült lakhelyének elhagyására.

Mária Terézia királynő az országos úrbérrendezés keretében 1770-ben királyi biztost küldött Bács vármegyébe, akinek ellenőrzése és közreműködése mellett a vármegye tisztkara kerületekre osztotta fel a falvakat, s minden kerületbe egy szolgabíró és egy vármegyei esküdtet küldött ki megfelelő számú írnok kíséretében, hogy azok a rendezés előfeltételeként az előzetesen megszerkesztett ki-lenc kérdőpont alapján lejegyezzék, illetve hitelesítsék a jobbágyok bevallásait, továbbá összeírják az azok által használt szántóföldeket, réteket, szőlőket és irtásföldeket.

A teljesség kedvéért örökítsük meg az úrbéri reguláció előkészítésére kiküldött összeírók, Bács vármegye nemes tisztviselőinek neveit is, melyek vizsgálata önálló dolgozat témája lehet (vö. UDVARI ISTVÁN, Trencsén vármegyei úrbéri összeíró biztosok nevei. Mária Terézia úrbérrendezése idejéből: NÉ. 15 [1993]: 303–5): *Andreas Szucsics, Josephus Paulovics* (Begecs, Futak I., II., Glozsán, Kiszács, Nagykér, Piros); *Antonius Piukovics, Antonius Cseszmér* (Bereg); *Ladislaus Lipkay, Antonius Berényi* (Bogyán, Plavna, Tovariszova); *Thaddeus Latinovics, Andreas Csiszér* (Despotszentiván, Kulpin, Ópalánka, Ósóve, Paraga, Szilbács); *Caspar Stepanovics, Michael Horváth* (Csávoly, Felsőszentiván, Gara, Rigyica, Sztanisics); *Nicolaus Latinovics de Borsod, Laurentius Plattos* (Szta-pár).

Mint említettem, a Magyar Országos Levéltárban és a Kalocsai Érseki Levéltárban 22 Bács vármegyei bunyevác és szerb település úrbéri bevallásai őrződtek meg, melyeket hat összeíró bizottság biztosai hitelesítettek.

³ Az értékes bevallásra BART JÁNOS hívta fel figyelmemet, akinek ezúton fejezem ki köszönetemet.

A bevallás elkészítése során ritkábban jelen volt a földesúr (Kulpin), vagy általában annak képviselője is: Bereg — kamarai birtok: Hesze Lőrinc ispán; Bogyán, Tovariszova, Ópalánka, Paraga, Plavna — kamarai birtok: Sziby János József provisor; Nagykér — kamarai birtok: Strásay Pál uradalmi gazdatiszt; Ósóve — kamarai birtok: Késmárky János provisor; Szilbács — kamarai birtok: Vujcsity János ispán; Sztapár — kamarai birtok: Mandics József erdőmester; Futak — özvegy Csernovics Györgyné részén: Benyovszky Imre fiscalis. Az uradalmat nem képviselte senki Gara, Csávoly, Rigyica, Sztanisics községekben.

Az úrbérrendezés idején, mint látjuk a bácskai szerb és bunyevác települések zöme a magyar királyi kamara, vagyis a kincstár földesúri joghatósága alatt állott, négy településen (Begecs, Glozsán, Piros falvakban és Futak mezőváros egyik felében) Csernovics Arszenij özvegye, Futak másik felében pedig Csernovics György özvegye volt a földesúr. A Grassalkovichok Felsőszentiván és Gara falvak, a Sztratimirovity Vucskovityok pedig Kulpin földesurai voltak. Forrásaink szerint a vizsgált bácskai bunyevác és szerb települések lakói jogállásukat tekintve szabad menetelű és nem örökös jobbágyságok voltak, akik adókötelezettségeik teljesítését követően ingóságaikat magukkal víve szabadon oda költözhettek, ahova akartak. Despotszentiván lakói ezt például így fogalmazták meg: „aki minden kötelességének eleget tett, szabadon elköltözhetett.” Csávoly előjárói így nyilatkoztak: „A többi bácskai lakosokhoz hasonlóan, mi is szabadmenetelűek vagyunk.” A bácskai bunyevác és szerb jobbágyságok két vagy három nyomásterületen művelték a határt, melyet évente újraosztottak egymás között. Tekintettel erre, pusztateltet egyik faluban sem tartottak számon. Az évente újraosztott telkek holdban megadott nagysága településenként eltérő. Tovariszova lakói irtással tetszés szerinti mennyiséget szereztek maguknak, Felsőszentivánban a legjobb gazda 150 holdat bír; Garán a közepes gazda 76 holdat; Ósóvéban egy-egy jó gazdának 88 hold szántóföld és 60 kaszás rét esik. Despotszentivánban 60 hold szántó és 30 kaszás rét jutott egy-egy saját ekével bíró gazdára stb. Egy-egy hold szántóföldbe 3–4 pozsonyi mérő búza vethető, de például Rigyicában azt jegyezték fel, hogy öt mérő. A legtöbb falu határában sarjút nem kaszáltak, mert az vagy nem nőtt meg, vagy azért, mert a legelő elégtelensége miatt a széna behordását követően ráengedték a jószágot.

A vallomástevők szerint a földesúr–jobbágy viszonyt a települések egyikében sem szabályozta urbárium. Bereg lakói soha semmit nem hallottak az urbáriumról, s nem is értik-e szót. A bácskai szerb és bunyevác települések többségében a parasztok a jobbágyi szolgáltatásokat nem egyoldalú földesúri kényszer, nem „rég bevett szokás” szerint, hanem vagy egyezség, *contractus* vagy valamilyen más műfajú írott dokumentum — *commisio*, *libellus*, árendás könyv, földesúri könyv, *assecuratio*, levél — alapján teljesítették.

Az első két kérdésre adott jobbágyparaszi feleletekben olykor település — és migrációtörténeti adalékokra is bukkanunk. Kiszács: „E helység tizenöt éve

népesült be”; Ópalánka: „E helység korábban katonai település volt, jobbágyokkal 27 éve települt be”; Sztanisics: „Amikor 1763-ban Dautova és Baracska kamarai falvakból ide, Sztanisicsra, korábban kamarai pusztára költöztünk, nem készítettünk contractust.”; Sztapár: „Tizenkilenc esztendeje jöttünk ide Bukcsinovityból (melynek földjét ezidőszerint az apatini lakosok használják)”.

A paraszti adózásban jelentős tere volt a pénzdónak, mely mellett gyalogos és fogatos robotot is végeztek, s amelynek számos helyen se szeri, se száma nem volt. Elterjedt volt a földesúr által ősszel és tavasszal megkövetelt szántás, a majorbéli termés behordása a szérűre. Az újabb keletű kilenceden és a régi tizeden felül (ezeket adták búzából, árpából, zabból, kukoricából, méhből és bárányból); a kerti veteményekből, illetve hüvelyesekből kis kilencedet és tizedet adtak, a kukorica, köles és cirok után pedig holdanként 2–3 pozsonyi mérő termést. A feltárt bevallások tükrében a települések többségéről pontosan megállapítható, hogy ott mikor vezették be a kilencedet: Begecs 1720; Bogyán 1732; Despotszentiván 1730; Futak 1721; Nagyker 1740; Ósóve 1734; Paraga 1736; Piros 1720; Plavna 1735; Szilbács 1740; Tovariszova 1730.

Több helyen — mint például Kiszács, Kulpin és Ópalánka helységekben — a termések után hetedet adtak, heteddel vagy annak pénzbeli megfelelőjével tartoztak a puszták termése után is. A bogyáni vallomástevők a károk között említik, hogy a kamarától pénzért sem jutnak pusztához, azaz nem telki állományba tartozó földekhez, melyek után sem robottal, sem ajándékkal, sem pénzdóval nem tartoztak. A puszták használata tehát előnyt, hasznót jelentett a települések lakóinak. A bevallásokban ezért legtöbbször nevük szerint megemlítik őket, melyeket felidézünk mi is: *Mironity* (Bereg); *Rim, Borota* (Csávoly); *Taranya, Szentpéter, Torzsa* (Despotszentiván); *Borota* (Gara); *Alpár* (Kiszács); *Velics, Viszinda, Sztublina, Keresztúr* (Ópalánka); *Kissóve, Paska, Ugarszki* (Ósóve); *Golodobra, Radoevity* (Paraga); *Peakovo, Szalacity* (Rigyica); *Sára* (Sztanisics); *Oblica, Preradovity, Szamotvorica* (Sztapár); *Nagybancs* (Tovariszova) stb.

A fentiekén kívül esetenként természetbeni adók is terhelték a bácskai jobbágyokat — Begecs lakói mintegy ezer fej káposztát adtak közösen, s további falvakhoz hasonlóan a házas jobbágyok mindegyike két font kender fonásával tartozott, melyet meg is válthattak. Bereg lakói arról tudtak, hogy „az elmúlt országgyűlés vagyis diéta idején bizonyos költségekhez pénzzel hozzájárultak”. Több helység lakói az uradalmi szőlőkben szőlőcsöszt vagy vincellért tartottak (Ósóve, Paraga, Szilbács stb.). Az uraság általában sem pénzben, sem természetben nem követelt tőlük ajándékot. Csávoly lakói a földesúri konyhára évente két borjút, három disznót, hat nyulat, 20 csirkét, kappannak szintén 20 csirkekakast, ugyanannyi tyúkot, hat pulykát és ezer tojást adtak.

A Csernovics Arszenij özvegye részén lévő futakiak az árendán felül semmilyen robotot vagy úrdolgát nem végeztek, azon kívül, hogy a földesúr vízimalmát tavasszal a Dunán felállítják, és ősszel a limánba szállítják.

A vizsgált falvak nagyobb részében a szántóföldek minősége jó, de két ökörrrel nem, hanem 6–8-cal szánthatók. A jó és termékeny szántóföldeken megterem a búza, a feles, az árpa, továbbá a zab, a köles, a kukorica, a cirok. Kevés és hitvány szántóföldre csupán Bogyán lakói panaszkodnak. Tovariszova lakói azt panaszolják, hogy szántóföldjeik nagyobb része szúrós bokros, tüskés cserjés, s ha nem irtják azokat, a föld gyenge termést hoz. A sztapári szántóföldek harmadrészét gyakran elönti a víz, amiért e részt a lakosok nagy aggodással szántják. A határuk egy részét homokosnak és terméketlennek minősítik Begecs, Csávoly, Plavna és Rigyica lakói. Bereg határának Duna felőli részét gyakran elönti a folyó, a falu földjeit Rigycáéhoz hasonlóan forrás- és talajvizek is károsítják.

A folyó- és talajvíz áldás és csapás a bácskai települések számára: mint látjuk, gyakran károsítják a szántóföldet, kaszálórétet, de bőséges és jó itatóvizet nyújtanak embernek, szarvasmarhának egyaránt; áztatóvizet a kendernek, lennek, halászati s ezzel pénzkereseti lehetőséget az ezzel élőknek. A mocsári réteken gazdagon nő a fű, a mocsarak kitűnő nádalási lehetőséget biztosítanak, mellyel a fában szegény vidékek lakói élnek is.

A Duna vize forgatja a vízimalmok kerekeit, ezen hajózva közlekednek s juttatják el terményeiket az egyik legfontosabb bácskai piacközpontba, Bajára (Csávoly, Felsőszentiván, Gara). Több település lakói azért is pénzt kereshetnek, hogy a dunai kereskedőkhöz beállnak hajóvontatónak. (például Futak). Bereg lakói erről hasznuk között lakonikusan így szólnak: „A Dunához egy negyed órára vagyunk.”

A falvaknak több mint fele jelezte, hogy sem tűzifája, sem nádja nincsen, ezért szalmával főznek és fűtenek (Despotszentiván, Felsőszentiván, Gara, Glozsán, Kiszács, Kulpin, Nagyker, Ósóve, Paraga, Piros). Sztanisicsban a jobb gazdák a Duna túloldalán lévő mohácsi erdőből vásárolnak maguknak tűzifát, a szegények pedig szalmával szolgálják ki magukat.

Külön kell szólnunk a pénzkereseti lehetőségekről. A bácskai úrbéresek piacozási központjai: Baja (12 település), Futak (2 település), Újvidék (7 település), ahol mindenféle eladandó termékeiket, jószágaikat értékesíthették. Szilbács jobbágynak Pétervárad volt a legközelebbi piacuk. Néhány településen nem tesznek említést a vásározó, piacozó helyről, vagy csupán a károk közt említették: „Hogy búzáunkat eladhassuk és, hogy pénzt kereshessünk két napi járóföldre kell elmennünk” (Tovariszova); „Két óra járóföldre eladhatjuk, amink van” (Kulpin); „Mivel félre, vagyis oldalt esünk a nagyobb utaktól, ezért semmit sem tudunk eladni, s pénzt sem tudunk keresni” (Bogyán). Pénzt kerestek még a szerémségi szőlőhegyekben vállalt munkával, zöldségtermesztéssel (Begecs, Futak, Glozsán stb.). Szegedre, Pestre vagy Vácra vállaltak fuvart Despotszentiván, Nagyker, Paraga, Piros, Szilbács úrbéres jobbágynak. Halászattal tettek szert jövedelemre Bereg jobbágynak.

A megvallatott falvak egy részének szőlője van a szerémségi hegyekben, vagy saját határukban, s borukat árusíthatták a községi kocsmában. Idézzünk két vonatkozó bevallásrészletet: „Túl a Dunán a szerémi hegységben nagyobb részt nekünk is vannak szőlőink, ahonnan pénzre teszünk szert” (Futak); „Szőlőink gyenge bort teremnek, mely csak a tél végéig áll el, tavasszal megromlik, de így is segítségünkre van” (Gara). Sztanisics határában a bevallás évében kezdtek el a lakosok szőlőt ültetni, némi hasznot remélve belőle, az összeírók tudomására hozva azt is, hogy a Dunának ezen az oldalán gyenge bor terem.

Glozsán lakóinak káposztáskertjeik vannak, amiből pénznek. Futak mezővárosnak, a település körüli gyümölcsös-, káposztás- és zöldségeskertek hoznak hasznot.

Több falu számára gyenge jövedelmet adó, de viszonylag rendszeres munkaalkalmat és pénzkeresetet jelentett a szószállítás. Felsőszentiván: „Fuvarozással vagy gyalogos kézimunkával nem kereshetünk semmit, csupán azzal, hogy szükség esetén sőt fuvarozunk Szegedről Bajára, amiből a kicsiny fizetség miatt gyenge hasznunk van, főleg pedig esős időben.” Rigyica: „Fuvarozással nem tudunk pénzre szert tenni, hanem amikor a bajai sóházban elfogy a só, a földesúr a leghitványabb időben is a 20 mérföldre levő Szegedre hajt bennünket, alacsony, mázsánként mindössze 9 krajcár fizetségért”. Sztanisics bevallásából kiderül, hogy esőzések alkalmával a csapadék elmosza a sót, ami a fuvarozók kárára a mázsáláskor kevesebbet nyom.

A bácskai római katolikus bunyevác és az ortodox szerb jobbágyparasztok fassiói együtt a ruszin és szlovák jobbágyok bevallásaival meggyőzően szemléltetik a „Magyarország — Európai kicsinyben” gondolatot. (Erről lásd CSAPLOVICS JÁNOS, *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról*. Az utószót írta: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Bp., 1990. 19–20; 117–8).

A bevallások helyesírásáról

A bácskai bunyevác és szerb falvak bevallásainak helyesírása, nyelvezete, hasonlóan a magyar, német és szlovák nyelvűekéhez alapos mikrovizsgálatot igényel. A szlavóniai horvát írásbeliség jegyeit felmutató bevallások forrásai a szerb és horvát történeti nyelvészetnek. Meglátásunk szerint a helyesírás-történet, a nyelvjárási szókincstörténet meríthet sokat az itt közzétett úrbéri feljegyzésekből. A bevallások elsősorban a jegyzők írásgyakorlatát és nyelvezetét tükrözik, de mikrofilológiai vizsgálatokkal a vallomástevők nyelvi sajátosságai is tetten érhetők.

Ismeretes, hogy a tereziánus reguláció korában a szerbek irodalmi nyelve a cirillbetűs szláv-szerb nyelv volt, melynek fő összetevői az orosz szerkesztésű, egyházi szláv nyelv és a szerb népnyelv.

A szláv-szerb nyelvű szövegekkel összevetve forrásaink a dialektológusok és a népnyelv kutatói számára jóval értékesebbek. A hat úrbéri összeíró bizottság

tagjai magyar helyesírással, viszonylag egységesen jegyezték le a bunyevác és szerb jobbágyok bevallásait, ami egy autonóm, stabil, konszolidált magyar helyesírású világi horvát/szerb írásgyakorlat Bács vármegyei meglétéről tanúskodik. A szótagképző *r** visszaadása, eltérően a bácskai nyomtatott urbáriumtól például egyik bevallásban sem történik *ar*-al. A *č*, *đ* (*dj*) hangok lejegyzésében is eltérő egységesebb kép mutatkozik a bácskai urbáriumtól. (A bácskai urbáriumok helyesírását lásd UDVARI ISTVÁN, A Mária Terézia-korabeli hazai délszláv nyomtatott urbáriumok helyesírásáról. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp., 2003. 65–70; UDVARI ISTVÁN, A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén I. Nyomtatványok. In: Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 2. Nyíregyháza, 2003. 60–1; A bácskai (šhorvát/h in natura) urbárium cirillbetűs átírását lásd СЛАВКО ГАВРИЛОВИЋ: Урбар села Кулпина из 1773 године. Рад Војвођанских музеја 5. Нови Сад, 1956. 174–81). A *jaty* (*ě*) visszaadásában viszont, összhangban a nyomtatott urbáriummal túlsúlyban vannak az *i*-s formák. A bácskai szerb és bunyevác falvak úrbéri összeíróit a legkülönbözőbb nyelvi hatások érték. Meggyőződésem, hogy a bevallásokat elsősorban nem nyelvjárási szövegekként kell értékelni, hanem a bácskai bunyevác és szerb hivatali írásbeliség termékeiként. További mikrofilológiai vizsgálatot igényel annak feltárása, hogy a bevallásokban milyen arányt képviselnek a nyelvjárási elemek, s milyen arányban vannak bennük jelen a szlavóniai *i*-ző, *ar*-ozó horvát kultúrnyelv összetevői. Részletesebb kutatásokat igényel a forrásainkban képviselt magyar helyesírás is, mely a vizsgált korban egyéb szomszédos népeknél is elterjedt volt.⁴

⁴ E kérdésről lásd KNIEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története. Bp., 1959. 21–5; HADROVICS LÁSZLÓ, Zur Geschichte der einheitlichen kroatischen Schriftsprache. Bp., 1942; HADROVICS LÁSZLÓ, Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert. In: Segédkönyv a szlavisztikai szeminárium gyakorlatokhoz Hadrovics László válogatott írásaiból. Szerk. NYOMÁRKAY ISTVÁN. Bp., 1994. 7–40; KIRÁLY PÉTER, A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp., 1953. 151; NYOMÁRKAY ISTVÁN, Das erste handschriftliche Gebetbuch der burgenländischen Kroaten aus dem Jahre 1728: Studia Slavica 29 (1983): 150–1; LASLO DEŽJO, Delovaja pismenost' rusinov v XVII-XVIII vekach. Slovař analiz, teksty. In: Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 4. Nyíregyháza, 1996. 245–333. Vö. még UDVARI ISTVÁN, A keletiszlovák irodalmi nyelv ismeretlen kéziratoss emléke 1778-tól. (Magyar helyesírású keletiszlovák nyelvjárási emlék Mária Terézia korából): Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. t. 12/C. Nyelvészeti Közlemények. 260–80; UDVARI ISTVÁN, Ein unbekanntes handschriftliches Denkmal der ostslowakischen Schriftsprache aus dem Jahre 1778. Ein ostslowakisches Mundartdenkmal mit ungarischen Orthographie aus der Zeit von Maria Theresia: Studia Slavica 38 (1993): 247–69; KIRÁLY PÉTER, A közép-kelet-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. (A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai) 1777–1848. Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 3. Nyíregyháza, 2003; LUKÁCS ISTVÁN: Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből, 1626. Bp., 2000.

Az alábbiakban bizonyos hangok visszaadását táblázatba foglaltuk.

Községek	č*	ř*	c	č (tj)	č	d(dj)	lj	nj	s	š	ž
Bácskai nyomtatott urbárium	i	ar	cz	ch chj, ty	cs, ts, ch	gy, dj	ly	ny	s, sz	ss, sch	x
Begecs	e	er	cz	ty	cs	gy	ly	ny	s, ss, sz	sh	z, x
Bereg	i	er	cz	ty	cs	gy	ly	ny	z, sz, s	s	z, s, x
Bogyán	i	Er, r	c, cz	ty	cs	gy	ly	ny	s	ss, s	x
Despotszentiván	i	ri, er	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz	s	x
Felsőszentiván	i, e	r	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz	s	zs
Futak I. II.	i	er	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz, s	s, ss	x
Gara	i, e	r	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz	s	zs
Glozsán	i	er, r	cz	ty	cs	gy, dj	ly	ny	sz	ss, sh	x
Kiszács	i	r	cz	ty	cs	dgy, gy	ly	ny	sz, s	sh, ss	x, zs
Kulpin	i	er, ir	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz, s	ss, s	x
Nagykér	i	er, r, or	cz	ty	cs	gy, dgy	ly	ny	sz	ss	x
Ópalánka	i	er	cz	ty	cs, ch	gy	ly	ny	sz, ss	ss	s
Ósóve	i	er, ri	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz	s	x
Paraga	i	er, ri, ir	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz, s	s	x, s
Piros	i, e	er	cz	ty	cs	gy	ly	ny	s, sz, ss	sh, s	x, z
Plavna	i	r	cz, c	ty	cs	gy	ly	ny	s	ss, s	x
Rigyica	i, e	r	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz	ss	zs
Szilbács	i	er, ri	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz, ss	s, ss	x
Sztanisics	e	r	cz	ty	cs	gy	ly	ny	sz, s	s, ss	zs, x
Sztapár	i	er	cz	ty	ts, cs	gy	ly	ny	sz, s	s, ss	zs, x
Tovariszova	i	r	cz	ty	cs	gy	ly	ny	s	ss	x, zs

UDVARI ISTVÁN

Két tájszó Móra Ferenc karcolataiban

1. *darvadozik*

Az író a szőregi nagykosma előtt, az országúton az autóbusz érkezését várja, „ami nyáron se nagyon üdítő szórakozás, novemberi estén pedig végképp nem tartozik az élet örömei közé”.

A várakozás alatt az ember *darvadozik*: „az olyan foglalkozás, aminek csak a neve szép, s abban is az a legszebb, hogy senki se tudja, miféle szó ez”.

De Móra tudni akarja. Kíváncsiságára, tudományos precizitására jellemző, hogy egy általa használt népi terminológiának az eredetére, magyarázatára keresi a választ.

Megnézte a magyar szavak akkori legfontosabb tudományos művét, a „Magyar etymologiai szótár”-t, de hogy mi a *darvadozik* jelentése: „az se tudja, csak úgy tesz, mintha tudná”.

Vajon tudja-e a választ az évtizedekkel későbbi új szótár: „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”?

Bizony, az sem tudja. Aszerint a *darvadozik* olyan származékszó, amelynek az alapszava bizonytalan eredetű és az „etimológia bizonytalansága miatt nem tisztázható megnyugtató módon” (I, 597).

A *darvadoz*, *darvadozik* szó magyarázatához többen hozzászóltak és az irodalomból számos példát említenek a fogalom használatára. Móra írásának (Belterjes sündisznótenyésztés I. Magyar Hírlap, 1930. február 8.) megjelenése után két évvel MÉSZÖLY GEDEON „A »darvadoz« szó eredete” című tanulmányában bőséges példával magyarázza a fogalmat. Ahhoz az értelmezéshez igazodik, amely szerint azok az emberek *darvadoznak*, „akik a sötétben szóbeszéddel mulatoznak”. Tömörkény Istvánt idézi, akinek kedvelt szavajárása volt a *darvadozás*: „Az irodalomba bizonyára Tömörkény oltotta belé” (NéNy. 1933: 1–8). VÉGH JÓZSEF MIHÁLY szintén Tömörkény magyarázatára hivatkozik, amely szerint: „A darvadozás a sötétben való beszélgetés művészete” (Nyr. 90 [1966]: 300).

A *darvadoz* szó jelentése azonban sokkal tágabb. GUNDA BÉLA (Erdélyi Múzeum 1946: 63), BÁLINT SÁNDOR (SzegSz. I, 274) költeményekből idéznek. A költők soraiból a fogalom több árnyalata tűnik elénk: *szemlélődés*, *tűnődés*, *révedezés*, *emlékezés*, *búsongás* stb. Ebbe a körbe kapcsolódik Móra *darvadozása* is a szőregi nagykosma előtti országúton.

A fogalom jelentése tovább bővíthető. A darvadozás előfordul még a „Bújdósók” karcolatban is: „Aztán nem álmos vénségek *darvadoztak* itt az eresz alatt”. Az „Ismerős történetek”-ben az író Rózsa Kálmánnal ül a kocsmában, ahol „egy-egy asztalnál *darvadoznak* még tükörből fészülködő emberek”.

2. *markoláb*

A magyar hiedelemvilág — főleg a palóc néphit — jellegzetes alakja a *markoláb*. Móra számos írásában előfordul. Szinte az az érzésünk, hogy kedvelte ezt a mitikus lényt, és ahol odaillett, beleszötte történeteibe. Sajat halálára célozva, kétszer is a *markolábra* hivatkozik: „majd, ha engem elvisz a *markoláb*” (A Sándor körül). Végredeletének ismertetését egy kiskunfélegyházi előadásában azzal kezdi: „ha engem elvisz a *markoláb*” (A kiskunfélegyházi „Öreg Diákok” kultúr ünnepélye).

Móra utalásaiból, a fogalom szövegbeli értelmezéséből egyértelműen kitűnik, hogy a *markoláb* olyan mitikus lény, amely különleges erővel, képességekkel rendelkezik, hatalma van az ember és a természet fölött. Amit az emberek nem tudnak megmagyarázni, a *markoláb* tevékenységének vélik.

A Királyhalmán, Szeged erdőbirtokán működő erdőőri szakiskola egyik mérésre szolgáló kútjában kriksszkrakszos grafikonokat találtak. Az erdőőr úgy vélte, „ezt csak a *markoláb* csinálhatta”. Az erdei dolgozók védőszentjére, Szent Aurél püspökre megesküdött, hogy a lezárt kutba egy lélek sem férhetett, csak a *markoláb* (Rejtélyes jelek).

A hiedelem szerint a *markoláb* megeszi a napot. Móra tanyasi parasztembereket kérdezett ismereteikről, olvasmányaikról, történelemről, hogy képet kapjon arról, milyen a tudásuk: „Választ kértem arra is, gondolnak-e valamint, ha fölneznének a csillagos égre? ... Napfogyatkozást láttak-e már? ... Mitől van ez? Egy ember hallotta, olyankor megeszi a *markoláb* a napot...” (A magyar paraszt).

Egy anekdotában kétszer is előfordul a *markoláb*.

Mátyás király, amikor Gyeven járt, ahol a „kivéve a gyevi bírót” válaszokra bosszankodva mondta:

„— Ejnye, de fura falu ez a Gyevi, vigye el a *markoláb*!”

Azután pedig magának a bírónak mondta:

„— Hát akkor, kendet vigye el a *markoláb*...” (A gyevi törvény)

Ferenc az „Ének a búzamezőkről”-ben azon morfondírozik, hogy a napszamosai „csak nem léptek meg? Nem, se a *markoláb* el nem vitte őket, megvan-nak, kugliznak a hajlatban”.

Egy hajléktalan, az éjszakát „bukrokban” töltő csenevész asszonyka panaszára dévajkodva szólt egy ember: „Oszd nem övött mög a *markoláb*” (De profundis).

Móra az új-guineai pápuákról szóló írásába is beleszövi a *markolábot*: „A vad népek boszorkánymesterei mikor verik a tam-tamot, és azzal mondják megengesztelhetőnek a rettenetes *markolábot*, hogy nagy ordítózás mellett emberéle-

teket áldoznak neki, el is hiszik, hogy van *markoláb*.” (Tanulmány az ember-evésről).

A markolábnak széles körű tudományos irodalma van. A fogalom főleg a palócok által lakott területeken ismert. A kutatás megállapította, hogy a markoláb hiedelme a palócok más területekre való ún. kirajzásával vándorolt. Az erősen palócos jászok tovább vitték Móra szülőhelyére, Kiskunfélegyházára. A markoláb valószínűleg gyermekkori hagyományból maradt meg Móra emlékezetében. A „Kincskereső kisködmön” egyik fejezetében olvassuk: „gyermekkoromban minden lépten-nyomon hallottam a nevét. Ha apám a kerekítő-kést nem találta, vagy a macska elveszett a háztól, vagy a csengettyűkörtéből reggelre egy se maradt a fán, vagy hirtelen elolvadt a hó: azt mind a *markoláb* vitte el. Sőt, mikor egyszer napfogyatkozás volt, Gyurka bácsi azt is azzal magyarázta, hogy a *markoláb* vitte el a napot” (Miben lakik a magyar tündér?).

A markoláb így került be abba mese- és hiedelem hagyománykörbe, amelyből Móra oly sok írásának motívuma gyökerezik.

UJVÁRY ZOLTÁN

Irodalom

- DIÓSZEGI VILMOS (1968): A palóc etnokulturális csoport hatása és kirajzásai. In: *Népi kultúra, népi társalom*. Bp. 217–51.
PÉTER LÁSZLÓ (1999): *Móra műhelyében*. Bp.
H. TÓTH PÉTER (1993): *Félegyháza néprajzának palócos gyökerei*.

A tulajdonnevek lefordíthatósága

A nyelvészet alapvető kérdései közé tartozik köznév és tulajdonnév határának meghúzása. A téma annyira általános és sokat tárgyalt, hogy különösen a jelen keretek között lenne merészség valamiféle átfogóbb vizsgálatára vállalkozni, viszont bizonyos, teljesen gyakorlati kérdések tulajdonképpen napról napra újra felvetik a problémát. Ilyen kérdések például akkor merülnek fel, amikor valaki idegen nyelvből fordít, és el kell döntenie egy bizonyos tulajdonnévi jellegű elemről, hogy lefordítandó-e az adott szövegben, és ha úgy dönt, hogy igen, akkor afelől is döntenie kell, hogy kis- vagy nagybetűvel kezdje, ami helyesírásunk szabályai szerint a köznevek és tulajdonnevek írásbeli megkülönböztetésének fő eszköze. Az ez esetben hozandó döntések, a legtriviálisabb esetektől eltekintve (például *Paris* ~ *Párizs*; habár elképzelhető olyan eset is, amikor a *Paris* nem fordítandó, például postai címeknél), nyelvi tudatunkat jóval komplexebb módon veszik igénybe, mint ahogy azt első ránézésre gondolnánk.

A fentiekben vázolt problémára a leginkább közhelyszerű válasz az szokott lenni, hogy a tulajdonneveket nem fordítjuk le, amit az a nyelvészeti felfogás is indokolhat, amely formai szempontból viszonylag merev nyelvi alakulatokként (akár a nyelv zárványaiként, kövületeiként) tartja számon a tulajdonneveket. Azonban, még mielőtt olyan esetekre rátérnénk, ahol a fordítást bárki teljesen természetesnek érezné, meg kell jegyeznünk, hogy a problémák már ezen a ponton felütik a fejüket. Hogyan lehetséges ugyanis, hogy olyan, ráadásul a nyelvtörténet által is igen ősi, tehát merev, etimológiailag a mai nyelvtudat számára nagyjából átlátszatlan alakulatként számon tartott neveket, mint a *Paris*, *Rhein*, *Wien*, *Lisboa*, lefordítunk? (Vagy legalábbis azokat hangalakjukat tekintve módosult formában használjuk? Ezt az egyszerűség kedvéért tekintsük fordításnak.) Hasonlóképpen: egyes esetekben (uralkodók nevének például) a *Jean*-ból lehet *Giovanni*, *John*, *Johann*, *János*, *Thomas More*-ből pedig *Thomas Morus* vagy *Morus Tamás*. Viszont nemigen fordítják le a nyelvek a *Madrid*, *London*, *Lyon* neveket, *Winston Churchill* vagy *Valéry Giscard d'Estaing* nevét. Már ezen a ponton kell tennünk annyi engedményt, hogy eszerint egyes esetekben nem fordítjuk le a tulajdonneveket, ahol pedig igen, ott — legyen szó akármilyen, a forrásnyelvben merevnek számító, és a beszélő intuíciója által is mindenféleképpen erősen tulajdonnévnek érzett névről — ennek merevsége legalábbis megkérdője-

leződik, hiszen ha denotátumában nem is, de formájában mindenképpen változás történik.

Magának a fordításnak a fogalma, illetőleg a forrásnyelvnek a fogalma is kissé ködössé válik bizonyos „kozropolita” földrajzi neveket illetően: az előző esettel szemben — amikor a nyelvek sajátos formában használnak némely, egyértelműen egy bizonyos forrásnyelvhez (és akár egy államhoz is hozzárendelhető nyelvközösséghez) kötődő helyneveket (például *Wien ~ Vienna ~ Vienne ~ Bécs*) — itt a gyakorlatilag egymással párhuzamosan létező formák közül nincsen kitüntetett (tehát az etimológiai szemponton kívül forrásnyelvnek tekinthető) nyelvi változat. Ilyenek például a földrészek nevei (*Europa ~ Europe ~ Európa*), az óceánoké, illetve bizonyos vízneveké (több országhoz kapcsolódó tengerek, folyók elnevezései) is. Itt tehát érdekes módon olyan tulajdonnevekkel van dolgunk, melyek fogalmi oldalukat tekintve mindenképpen tulajdonnevek, de nincs egyetlen „fő”, kiinduló nyelvi alakjuk, habár valamiféle (pláne minél merevebbnek szeretett) rögzült nyelvi forma a tulajdonnevek alapvető kritériumának tűnik.

Szemben azzal, hogy a *Madrid* lefordítása eszünkbe sem jutott volna, a *Federal Bureau of Investigation* fordításán már elgondolkozunk, és általában olyan megoldás mellett döntünk, hogy *Szövetségi Nyomozóhivatal*, viszont ha csak annyit látunk, hogy *FBI*, megintcsak eszünkbe sem jutna, hogy átültessük *SZNYH*-ra, és bár nemigen merül föl bennünk, hogy vajon a betűszók szintén tulajdonnévnek tekinthetők-e egyébként, lehetséges, hogy ezt sem ártana tisztázni. (A magyar köztudatban főleg akció- és kémfilmes műveltségünknek köszönhetően az *FBI*-hoz hasonlóan ismert *CIA*-nak viszont nemhogy a betűszavas alakját nem fordítjuk le, a *Central Intelligence Agency*-t sem szoktuk, vagy csak igen ritkán.) A brit angol *Lord Chancellor*-t az esetek nagy részében szintén lefordítjuk, és *lordkancellár* lesz belőle, de némelyek gondolkodás nélkül *Lordkancellár* formában írják. A szintén brit *Home Secretary* viszont egyértelműen *belügyminiszter*, és nem *Belügyminiszter* magyarul.

E ponton aktuálissá válik az a közhelyszerű megállapítás, hogy bár a tulajdonnév nyelvi univerzálé, a tulajdonnévség megítélése nyelvspecifikus lehet, s amennyiben a helyesírás sugallja számunkra, hogy az illető nyelvben tulajdonnévnek tekintett kifejezésről van-e szó, akkor azt látjuk, hogy az angol a két utóbb említett tisztség megnevezését tulajdonnévnek tekinti (ami egyértelműen az azokhoz kapcsolódó presztízs hagyományos elismerésének eredménye), mi viszont a *belügyminiszter*-t semmiképpen sem; a *lordkancellár* már kicsit jobban közelít a tulajdonnévséghez, és ez valószínűleg annak az eredménye lehet, hogy saját államrendszerünkben bár ismeretlen, ámde kulturális ismereteink folytán annál respektáltabb, ráadásul egyedibb fogalomról van szó. (A helyesírást természetesen nem a tulajdonnévség megítélésekor számbavehető tényezőként értékelem, hanem éppen annak kivételéseként, hogy a nyelvközösség tulajdonnév-

ként tartja-e számon az adott kifejezést; lásd még BARABÁS–KÁLMÁN–NÁDASDY 1977, HAJDÚ 1998.)

A nyelvek közötti, a tulajdonnévség megítélésével kapcsolatos eltérések klaszszikus példái persze nem ezek, hanem a hónapnevek, a hét napjainak nevei, illetve a népnevek. Ezek esetében a fordítást teljesen egyértelműnek tartjuk, és átlagos helyesírási műveltség birtokában azt is, hogy magyarul kisbetűvel írjuk őket. Nem lehet zavaró az a tudat, hogy a forrásnyelv nagy kezdőbetűt használ, mert egyrészt ezeknél fordításkor már nem tudatosul bennünk, hogy a forrásnyelvben tulajdonnévvel van dolgunk, a célnyelvben viszont egyértelmű a kis kezdőbetű alkalmazása, hiszen mindennapjainkban rendszeresen használt fogalmakról van szó. J. SOLTÉSZ KATALIN írja ezekkel kapcsolatosan, hogy „Ezeknek a szavaknak nem-leíró, pusztán megkülönböztető jellege különösen szembeötlő, ha meggondoljuk, hogy a *január* névhez csak a mi égővünk alatt kapcsolódik a zord téli hónap képzete, a déli féltekén január a legforróbb nyár; a *szerda* és a *csütörtök* között pedig az egész földkerekségen nincsen semmi objektív különbség” (1959: 469).

Az imént hozott példák (*FBI* stb.) bizonyos tekintetben ikonszerűbbek, az adott kultúrában szinte emblematikus jellegűek, ezért sem teljesen egyértelmű fordításuk szükségessége, viszont egyes kevesebb vagy kevésbé színes kulturális konnotációt hordozó, intézménynév jellegű tulajdonnevek fordítása (*United Nations' Organization*, *UNO* ~ *Egyesült Nemzetek Szervezete*, *ENSZ*; *Ministry of Justice* ~ *Igazságügyi Minisztérium*) szinte teljesen egyértelmű. A különbség véleményem szerint — mivel szemantikailag hasonlóképpen átlátszó, jelentésben el nem homályosult, közszoói elemekből álló tulajdonnevekről van szó — abban rejlik, hogy milyen kulturális asszociációkat, presztízst, egyediséget hordoznak. Ilyen tekintetben inkább tulajdonnévi jellegűek az *FBI* és társai, és kevésbé az *Igazságügyi Minisztérium*-félék. Ez utóbbiaknál, éppen mivel kevésbé egyediek, a tulajdonnévi jelleg elhomályosulásával az is együtt jár, hogy nem érezzük feltétlenül szükségét a nagybetűvel való írásnak. Saját adott minisztériumunkat hajlamosak vagyunk nagybetűvel írni, de a francia, orosz, zimbabwei stb. intézmények sokaságára gondolva az *igazságügyi minisztérium* fogalom erősen a köznevesülésbe hajlik. (Ennek szubjektív megítélése hasonlatos ahhoz, ahogyan PLASZKONY a rokonságjelölő szavainkról ír: másoknak köznév, de a magunk számára az *Apa* tulajdonnév; 1972: 165.) Még inkább ez a helyzet a legfeljebb szakmai körökben ismert, kevésbé kiemelt, alsóbbrendű intézmények elnevezésével: például az Európai Unióban számos *Advisory Committee* ('tanácsadó bizottság') működik, melyek teljes elnevezéseit az egyébként is a nagybetűs kezdések talán legnagyobbalkalmazójaként ismert angol csupa nagybetűvel írja, legyen szó akár tíz szavas kifejezésről, viszont a francia is *comité consultatif*-ot használ, és magyarul is a kisbetűs írásmód ajánlatos. Persze tagadhatatlan, ahogy ZIMÁNYI ÁRPÁD is írja: „Általános jelenséggé, szinte fejlődési tendenciává vált a mai magyar írásgyakorlatban a nagybetűsítés, azaz a korábban kis kez-

dőbetűvel írt alakulatok csupa nagy kezdőbetűs írása” (2003: 18). Itt főleg intézmények alárendelt egységeinek nevére, rendezvények elnevezésére, ünnepek, fontosabb kézikönyvek, hivatalos iratok, dokumentumok elnevezésére gondol, s bár pusztán helyesírási rendszerünket tekintve eleve vannak tisztázatlan pontok, kiskapuk, a szaknyelvek esetében megengedhetőnek tart akár a szabályozástól egészen eltérő írásmódot is. Ez a jelenség mindenképpen sejteti tulajdonnévfogalmunk bővülését is.

Nem teljesen tiszta a helyzet a műcímek körül sem. Érdekes módon azonnal le kívánjuk fordítani az *À la recherche du temps perdu* vagy az *Il gattopardo* címet, viszont nemigen tesszük ezt meg például dalcímekkel, újságok elnevezéseivel. Kétségtelenül funkcionális alapú döntésről van itt szó: a regénycímek ugyanúgy az olvasói élmény részét kell, hogy képezzék, mint a regény szövege, így lefordításuk szükségszerű (kivéve persze az olyan eseteket, mint a *Finnegans Wake*), hiszen a tulajdonnevektől elvárható kommunikációs értéket így veszik fel. A tulajdonneveknek a kommunikációs folyamatban meglevő hírértékéről NYÍRKOS ISTVÁN így ír: „Ha ugyanis a kommunikációelmélet azon alapvető tételéből indulunk ki, hogy az *I* (= információ) annál teljesebb, minél több bizonytalansági tényezőt szüntet meg, szűr ki, akkor a nyelv közlő funkciójának vizsgálata során a tulajdonnevek szerepét igen lényegesnek kell tartanunk” (1989: 293). A dalcím, újság cím lefordítása nemhogy szükségtelen, de éppenséggel a kommunikációs érték elvesztését jelentené: ezek eredeti nyelvükön bírnak a NYÍRKOS által sugallt identifikációs erővel. Hivatalos szövegek, nemzetközi jogi dokumentumok címeinek fordítása megintcsak kommunikációs kíváncsalom. A kozmopolita földrajzi nevekhez bizonyos tekintetben hasonlatos egyébként egyes többnyelvű kultúrák, rendszerek nyelvhasználatában a tulajdonnevek használatával kapcsolatosan a fordítás vagy a forrásnyelv fogalmának értékelése: a már említett Európai Unió remek példa, hiszen hivatalos soknyelvűsége jogilag nem fordítás eredménye, hanem az egyes nyelvi változatok mind eredetinek számítnak, intézménynevek, illetve jogforráscímek esetében is. Jóllehet ez nem természetes, spontán nyelvi alakulás eredménye, hanem nagyon is tudatos nyelvpolitikáé: hivatalosan az Unióban nem beszélünk forrásnyelvről és célnyelvekről, tehát ezek sajátos tulajdonnévi alakulataival kapcsolatban sem.

A fentiek alapján felmerül a kérdés, hogy vajon a tulajdonnevek tulajdonnévsége nem sérül-e azáltal, hogy lefordítjuk őket? Vagyis a lefordítható tulajdonnevek esetében a fordítási folyamat során változik-e tulajdonnévi jellegük, és ha igen: hogyan? Mi a helyzet az eleve több nyelven párhuzamos formákban élő tulajdonnevekkel? Utalnék itt arra az utóbbi időben a névelméleti szakirodalomban felbukkanó gondolatra is, hogy a tulajdonnév igazából szociokulturális körülmények által lesz azzá. Anélkül, hogy mélyebben bele kívánnék mélyülni a névelmélet, illetve a logika klasszikus kérdéseibe, például abba, hogy van-e és milyen jelentése a tulajdonnévnek, fel kell hívni arra a figyelmet, hogy a tulaj-

donnevek lefordíthatósága, illetve az, ahogyan — mint fentebb láhattuk — egy lefordíthatósági skálán elhelyezkednek, arra enged következtetni, hogy mivel fordításkor alapvetően bizonyos típusú jelentéseket feleltetünk meg egymásnak, semmiképpen sem vitatható el a tulajdonnevektől a szemantikai tartalom, viszont ez esetünkben alapvetően kulturális jelentés kell, hogy legyen. A jelentés nyelvi körülményektől viszonylag független, kulturális tényezőkhez viszont annál inkább kötődő voltát igazolja véleményem szerint a különféle nyelvű párhuzamos, egyenrangú elnevezések megléte is. Az említett lefordíthatósági skálán való elhelyezkedés valószínűleg hasznos adalék lehet az adott nyelvi elemek tulajdonnévségének megítélésében is, és inkább azt a nézetet igazolja, hogy a tulajdonnevek és köznevek között nem kell feltétlenül éles határvonalat keresgél-ni, és főleg nem pusztán nyelvi kritériumok alapján.

Terjedelmi okok miatt nem térek ki olyan, szintén a fordítás kapcsán egyébként nem kevés érdekességgel bíró kérdésekre, hogy például mi a tulajdonnév terjedelmi határa (ezzel kapcsolatosan lásd DEME 1989), gondolok itt főképpen több szóból álló tulajdonnevekre, és ezen belül olyan kérdésekre, hogy a tulajdonnév részének tarthatók-e bizonyos, időnként névkiegészítőknak nevezett közszói jellegű elemek (lásd HAJDÚ 1999), továbbá hogy a tulajdonnévhez tartozik-e a névelő vagy használható-e előtte (lásd J. SOLTÉSZ 1968), vagy arra, hogy egyes esetekben, főleg a csak formailag többes számú tulajdonneveknél hogyan is történik azok grammatikai egyeztetése (lásd RÁCZ 1981a), de kétségkívül érdekes lehet ezekkel a kérdésekkel is foglalkozni.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

Irodalom

- BARABÁS ANDRÁS–KÁLMÁN C. GYÖRGY–NÁDASDY ÁDÁM (1977): Van-e a magyarban tulajdonnév? *NyK.* 79: 135–55.
- DEME LÁSZLÓ (1989): Névterjedelem és névtartozékok. *MNyTK.* 183: 282–6.
- HAJDÚ MIHÁLY (1998): A tulajdonnév „meghatározása”. *NÉ.* 20: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY (1999): A személynevek közszói elemeiről. *NÉ.* 21: 274–80.
- NYIRKOS ISTVÁN (1989): A tulajdonnevek hírértékéről. *MNyTK.* 183: 290–4.
- PLASZKONY LÁSZLÓ (1972): Rokonságjelölő „tulajdon”-neveink és belső megszólítások kezdőbetűinek írása. *Nyr.* 95: 161–5.
- RÁCZ ENDRE (1981a): A tulajdonnevek és az egyeztetés. In: *Név és társadalom.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. Bp. 231–4.
- RÁCZ ENDRE (1981b): A tulajdonnevek grammatikája. *NÉ.* 6: 55–60.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959): Tulajdonnév és köznév határterülete. *MNy.* 55: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1968): A tulajdonnév és a határozott névelő. *Nyr.* 92: 390–8.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD (2003): A szaknyelvi helyesírás-tervezés újabb feladataiból. *Nyr.* 127: 12–23.

Fehéren feketén Nyelvjárásaink színjelnevezéseiről

A magyar nyelvjárások feledésbe merülő színes szókinscének foglalatosa az „Új magyar tájszótár”. Négy megjelent kötete után a befejező, ötödiken dolgozunk. Lehet-e nagyobb jutalma mindennapi munkánkhoz annál, hogy szinte elsőként olvashatjuk, ellenőrizhetjük hangalakváltozatokban oly gazdag szócikkeit, formálhatjuk jelentéseit, szerkeszthetjük egységes egészzé szócsaládjait. És közben mérlegelünk, például bekerüljön vagy kimaradjon a köznyelvhez közelálló jelentés. Mert minden adat újabb árnyalat nyelvjárásaink palettáján.

Nyelvünk színjelölő szavainak mindmáig értékálló elemzését és gyűjteményét adja BARTHA KATALIN „Szókinscstanulmány a magyar nyelv színjelnevezéseiről” című könyve (Debrecen 1937). „A még folyton gyarapodó szócsoporthoz között talán színjelnevezéseink csoportjának növekedése legszembevetőbb, mivel ezen a téren a fejlődési lehetőség úgyszólván határtalan” — írta tanulmánya előszavában hatvanhat évvel ezelőtt. Minden bizonnyal tudatában volt annak, hogy munkájának szótári része az idézett írói szókinscen és a nyelvjárás példaként kívül az anyanyelvét használó emberről árul el legtöbbet, aki éles, pontos megfigyelő, stílusa egyértelmű, világos, olykor humoros és őszintén egyszerű.

A színjelnevezésekről szóló cikkeknek, közleményeknek mindegyike megemlíti az ember színérzékének változását, fejlődését (lásd például P. DOMBI ERZSÉBET, *A kék az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár állatszínneveiben*: NyIrK. 26: 109). Mit tehetünk ehhez hozzá a XXI. század elején? Napjainkban számítógépen digitális technikával állítanak elő színeket. A nyelvi megformálásukhoz szükséges segítséget szakkifejezéseivel az optikai, nyomdatechnikai, fizikai szaknyelv nyújtja. Tanúi lehetünk a színdinamika, a szín, ember és környezet viszonyával foglalkozó új tudomány kialakulásának is. Az egyes embercsoportok színpreferenciájával, színasszociációival, színszimbólumaival jellemezhető színdinamika kétségtelenül műszaki tudomány. Ismérvei átfordíthatók az anyanyelvre és vizsgálati szempontjai lehetnek a népi nyelvnek is. Például így: melyek egy-egy nyelvjárás legkedveltebb, leggyakoribb színjelnevezései, hogyan kapcsolódnak össze a színek, és milyen szóképek jelennek a népi színjelnevezésekben. Mindezeket áttekintettem, mikor az „Új magyar tájszótár” színeképelemzéseit elkészítettem. Az alábbiakban e dolgozatomban néhány részletét mutatom be.

A szivárvány hat szín: piros, narancs, sárga, zöld, kék, ibolya egymásba áthajló színharmóniája. Ezek tájszóként is megtalálhatók az ÚMTsz.-ban. Gyakorisági sorrendjük, összetételeiket, továbbképzéseiket is tekintve: *zöld, piros, sárga, kék, narancs, ibolya*. Az ÚMTsz.-nak több közös forrása van BARTHA KATALIN idézett tanulmányával (például HERMAN OTTÓ, A magyar pásztorok nyelvkinccse; ECSEDI ISTVÁN, A Hortobágy pusztája és élete, továbbá nyelvészeti folyóirataink tájnyelvi közlései). A továbbiakban összehasonlítottam BARTHA KATALIN értekezésének szótári részét az ÚMTsz. címszávaival. A vastagon írtak azonosak. Természetesen előfordul, hogy az ÚMTsz.-ban egy-egy tájszó többjelentésű.

acélderés 'lovaknál a derés szín egyik árnyalata'
agyagos 'kékesszürke foltos (lúd)'
almás 'lőszínnév'; 'szarvasmarha színe'
almásderés 'kerek, sötétszürke foltokkal tarkázott (ló)'
almásfekete 'lőszínnév, a fekete egyik árnyalata'
almáspej 'lőszínnév, a pej szín egyik árnyalata'
almássárga 'lőszínnév, a sárga szín egyik árnyalata'
almásszín 'fekete, pej v. szürke ló almanagyságú fehér foltokkal'
almásszürke 'lőszínnév, a szürke szín egyik árnyalata'
almázott 'lőszínnév, a gesztenyepaj szín egyik árnyalata'; 'a mészderés szín árnyalata'
aranypej 'világospej'
aranyszörű 'lőszínnév'
babos 'kendermagos tyúk'; 'juh színének jelölésére'; 'szarvasmarha színének jelölésére'; 'tarkás, szürke színű ló'
babospej 'lőszínnév, a pej szín egyik árnyalata'
balán 'szőke (férfi, nő)'
barackpiros-alma 'a barack színére emlékeztető almafajta'
barackszín 'szóttések szövött mintájában is szereplő színeként, a halvány rózsaszín megnevezésére'
barátszínű 'faldíszítéshez használt festékfajta megjelölésére'; indiai vörös'
baris 'piszkosbarna v. sötétszürke színű (disznó)'

barna 'a világgal szemben:) sötét színű, például sötétkék, sötétzöld, sötétszürke'; 'barna szőrű szarvasmarha'
barnaderés 'lőszínnév, a derés egyik árnyalata'
barnapej 'lőszínnév, a pej egyik árnyalata'
barnapiros 'az örölt paprika egyik színváltozata'
barna-piros 'fekete-piros'
barna-sárga 'szarvasmarha színeként'
barnáspej 'lőszínnév, a pej egyik árnyalata'
barnókás 'barnás, itt-ott barna'
barnulat 'szürkület'
bársonypiros 'faldíszítésre használt festékfajta megjelölésére'; angolvörös'
bársonyrózsa 'piros rózsza'
bárazakecske 'barnás-sárga kecske'
bécsisárga 'sárga tollazatú'
belice 'olyan juh v. bárány, amelynek a pofája teljesen fehér, a szeme körül sincs fekete folt'
bogár 'pulikutya fekete színének megjelölésére'
bogárfekete 'nagyon fekete, bogárszínű'
bolhaszínű 'egészen sötétszínű'
bonta 'fekete-fehér tarka (főként sertés és ló)'
bordórózsaszín 'sajátos módon pácolt ostornyél színeként:) pirosas'
búzaárpaszínű 'világossárga (szarvasmarha)'
búzaérő-alma 'piros színű almafajta'
búzapiroslás 'búzaérés, illetve a búzaérés ideje'
büdöskő-bab 'sárga színű babfajta'
büdöskőszín 'kénsárga'
büdöskőszín-bab 'babfajta'

büdöskőszín-paszuly 'sárga színű babfajta'
büdöskővirágszín 'kénsárga'
sagyaszínű '〈ló színeként:〉 világossárga'
sár 'szőke'
sárfekete 'világos szemű, kissé illatos szőlőfajta'
sárfekete-szőlő 'ua.'
sárfekete 'aranyhajú'

sárfekete 'fekete szemű, bőven termő régi szőlőfajta'
sárga 'szőke', 'juh pofaszíne'; 'magyar kártyában a stilizált tökkel jelzett szín'
sárgodik 'sárgul'
sárgódik 'ua.'
sárgulik 'ua.'

A *fehér* kevert szín, a szivárvány összes árnyalatának ötvöze. A *fehér* az ÚMTsz. szerint a nyelvjárások leggazdagabb jelentéstartalmú, legtöbb adatot bemutató, szófajlag is sokoldalú lexikai egysége. Szerényebb lehetőséget kínál a fonetikai vizsgálatokra, a frazeológiai kutatásokra. Névtani vonatkozása nincs. Milyen szín a fehér? A köznyelvi szótárak szerint, a legvilágosabb, ősz, színtelen, ezüstre emlékeztető. Az ÚMTsz. követi a jelentéseknek a sorrendjét, és a használat körét tárja szélesre azokkal a főnevekkel (tájszavakkal), amelyekkel szókapcsolatot alkot. Ezek legnagyobb számban népi orvosságnevek: *fehér tüdőzsír* 'komoly patikaszernak tekintett, de tulajdonképpen főként disznózsírból álló ártalmatlan kenőcs', *fehér szíverősítő* 'angyalgyökérből készített szesz' stb. A ruhadarabok vagy kiegészítőik nevében is gyakori szín a fehér, mert a fehér vászon természetes alapanyaga a népi öltözködésnek. Például *fehér bíbor* 'fehér színű fátolszövet, amelyből inget varrnak', *fehér tarkabarka* 'fehér alapon virágmintás (kendő)' stb. Stilisztikai többletet rejt a jelző és jelzett szó közötti el-lentét a *fehér szurok* 'fenyőgyanta' szókapcsolatban. Tréfás a *fehér cylinder* 'szita'. Olykor a tárgy hiánya is lehet az elnevezés alapja: *fehér padka* 'a nyitott konyha két oldalán levő két padka közül az, amelyiken nincs tűzhely'.

Százkilencven szóösszetételének egyharmada növénynév, virágok és gyógynövények neve, ritkábban fáké és bokroké: *fehérfüggő* 'hóvirág', *fehérlak* 'ua.', *fehérfüles* 'liliom' stb. A szóösszetételeknek kb. egyhatoda gyümölcsnév, ezek nagy része szőlőt jelöl: *fehérgyöngy*, *fehér-kecskecsesű*, *fehér-petrezselyemszőlő*.

A népi ruházat szavai mind a szókapcsolatokban, mind a szóösszetételekben külön figyelmet érdemelnek. A szinonimasorok bemutatására most nincs lehetőség, csupán arra, hogy megemlítssem *fehérenemű* szavunkat, amely a TESz. szótörténeti adatai szerint a köznyelvből csak az utolsó száz évben szorította ki a nyelvjárásokban még ma is gyakori *fehértű*-t.

A *fehér* jelentésgazdagságát teljesebbé teszi kapcsolódása egyéb színekhez. Ezek egy része szóösszetételekből adódik: *fehértű* 'kandiscukor', *sárgafehércukor* 'ua.', *fehértű* 'szürkésfehér színű (ló)', *zöldfehér* 'szőlőfajta'. A szó frazeológiája is lehetőséget ad színek együttes megjelenésére. Szókapcsolatokban és szólásokban is. Ez utóbbira néhány példa: *Kívül fehér — belül fekete* (jelentés nélkül). *Nem szólt ... se fejéret, se feketét* 'nem szólt semmit.'

A „Magyar Nyelvjárások” szerkesztőinek, szerzőinek megtisztelő figyelme máig sem csökkent az „Új magyar tájszótár” iránt. A tudományos folyóirat és a

szótári vállalkozás közös indulása a debreceni egyetemen már tudománytörténet. B. LŐRINCZY ÉVA tanulmánya volt az első híradás az „Új magyar tájszótár”-ról (MNYj. 1: 156–64). Kutatásmódszertana most is érvényes, aktuális és alkalmazható a nagyméretű munkálatok megtervezésekor. Ő, aki tudományos közleményeiből mellőzött minden szubjektivitást, fiatal munkatársainak — közkívánatra — nagyon szívesen beszélt a szótár debreceni születéséről, BÁRCZI tanár úr szemináriumáról. Hasonlót olvashattam SEBESTYÉN ÁRPÁDnak első kötetünkről írt közleményében is (MNYj. 23: 165–9), amelyben egyszerre szólalt meg az emlékező, az értékelő, a kritikus és a kortárs tudós. „Az Új Magyar Tájszótárról intézetünk évkönyvében nehéz elfogultság és elfogódottság nélkül írni. Hiszen itt, intézetünk falai között fogant meg a mű koncepciója felejthetetlen mesterünk, Bárczi Géza fejében, itt indult el a gyakorlati munka, az évtizedes adatgyűjtés, cédulázás közösséggé kovácsoló erejével. ... Mai oktatógárdánk idősebbik fele úgy kezdte nyelvészeti pályafutását, hogy cédulázóként, ellenőrzőként vagy szervező, irányító munkatársként bekapcsolódott ebbe a tevékenységbe. Mi már akkor, az ötvenes évek elején vallottuk a ma annyit hangoztatott elvet, hogy tudományos utánpótlást nevelni legjobban a hallgatóságnak az aktív tudományos tevékenységbe való bekapcsolásával lehet.”

Negyedik kötetünk lezárása előtt még egy-egy kéziratot forrásból vett adatcédulánk filológiai ellenőrzésére Debrecenbe utaztam, a Magyar Nyelvtudományi Tanszékre. Öröm volt kezembe venni az ötvenkét éve gondosan őrzött forrásokat, amik kiállták az idők próbáját, mint adatok, jelentések, példamondatok bekerültek az ÚMTsz.-be. Ha megakadtam a keresgélésben, jött a segítség a halk szavú könyvtárosnőtől vagy a tanszék örökfiatal tanáraitól. Épp NYIRKOS ISTVÁN professzor úrtól. „De hisz én is céduláztam a tájszótárnak” — mondta kitörő lelkesedéssel.

Az „Új magyar tájszótár” archívuma megőrizte a szótár valamennyi munkatársának kézjegyét. Ny.I. Nyirkos István egyetemi hallgató, majd egyetemi tanársegéd, cédulázó. Debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézet 1952. Forráskatalógusunkban olvashatók Nyirkos István korai kézíratainak címei: Népnyelvi, nyelvjárási szöveglejegyzések Pusztafaluból, Nyelvjárási adatok az abaúji ő-ző nyelvszigetről stb. A szótár forrásainak betűrendes jegyzékében 1813, 1814, 1815-ös sorszámmal szerepelnek.

Ma NYIRKOS ISTVÁN: nyelvjáráskutató, nyelvtörténész, a finnugor tudományok mestere. „Érdemes szolgálni a magyar nyelvtudomány szent ügyét” — írta egy elemzésében. Időt és minden kritikát kiálló művekkel, könyvekkel. Ide tartozik majd — már karnyújtásnyira van a befejezése — az „Új magyar tájszótár”-nak mind az öt kötete is.

VITÁNYI BORBÁLA

A salamonpecsét (Polygonatum odoratum) elnevezései a magyar nyelvben

1. A *salamonpecsét* (*Polygonatum odoratum*) a liliumfélék (Liliaceae) családjába tartozó, erdőben, cserjésekben igen gyakori, árnyékkedvelő, évelő növény (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, Gyógyító növények. Bp., 1983. 99). A XVIII. század második felének orvosbotanikusa, Veszelszki Antal így jellemzi a növényt: „erdős helyeken elég terem”, a „levelei majd igen ollyak mint a’ gyöngyvirágé, a’ levelek a’ szárazokon egy más utánn állanak és azok’ elején két-két tölsér-forma fejjér virágok függnek, a’ mellyekből egy borsónyi fekete bogyók lefznek. A’ gyökere fejjér, gyenge, hoffzúkas, bútzkós, egy újni temérdek, és erős fzagú” (A’ növény plánták’ országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv. Pesthen, 1798. 354).

A salamonpecsét erősen mérgező növény. Szívserkentő, vizelethajtó, cukor-baj elleni hatását ismerik. Régen vízszintesen kúszó gyöktörzsének porából a gennyes daganatok elosztatására kenőcsöt készítettek. Hajsztálértágító, a bőr vérbőségét fokozó, tehát pirosító hatása miatt az elmúlt századok hölgyei arcpirosítóként is használták.

A növény orvosi hasznáról korai fűvészkönyveink részletesen beszámolnak. Melius Juhász Péter és Beythe András így ír a növény gyógyító erejéről: „gyökere töröt kék véres helt gyógyít” (Melius Juhász Péter, Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. 1578. 186), „Az zöld leuelet ha ragod, nathat tisztit” (Beythe András, Fiveskönyv. Németújvár, 1595. 96), „mindön fómört es varat el tisztit az ki fachyart leve” (uo.). Nedeliczi Váli Mihály „Házi orvos szótárotská”-jában ugyancsak hasznosnak minősíti a salamonpecsétet, mivel: „fövényet, követ... ki-üz” (Győrött, 1792. 152). Diószegi „Orvosi fűvész könyv”-ében megjegyze, hogy a „gyökere sebgyógyító; fött borát, a’ szakadások gyógyítására ditsérik; péppé törve a’ vert testet meggyógyítja; kifatsart leve a’ bőrt a’ sömörtől, kosztól, szeplőtől ’s a’ t. tisztítja” (Magy. Fűvészk. 2. 218).

2. A *Polygonatum odoratum* mai hivatalos használatú magyar nevei között szerepel a *salamonpecsét* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. Bp., 1998. 220), illetve ennek jelzős változatai: *orvosi salamonpecsét*, *soktérű salamonpecsét*, *szagos salamonpecsét* (uo. 221).

A ma is használatos hivatalos elnevezés, a *salamonpecsét* 1578-ban tűnt fel: *Salamon peczēti* (Melius Juhász Péter, i. m. 185), 1583: *Solomon pöcheti* (Clusius, C. et Beythe, S., Stirpium Nomenclator Pannonicus. Nemetvyvari. 25), 1595: *Salamon pöcheti* (Beythe András, i. m. 96), XVI. sz.: *Salamon petseti* (SzegSz. II: 384), 1690: *Salamon pecsétiből* (Pápai Páriz Ferenc, Pax Corporis. Kolozsvár. 250), 1775: *Salamon petséte* (Csapó József, Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fűnek és virágnak Neve, Neme, Ábrázatja Terméjzete és Ezekhet képest külömbféle Hafznai, értelmeffen meg-jegyeztettek. Posonyban. 236), 1783: *Salomon petsétje* (Benkő József, Nomenclatura Botanica. Fűzeres nevezetek. Linneus rendi szerént. In. Molnár János, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkő József Urnak Fűzeres bővebb nevezeti. Posony. 357), 1792: *Salamon petsétje* (Nedeliczi Váli Mihály, i. m. 152), 1798: *Salamon' petsétje* (Veszelszki Antal, i. m. 354), 1807: *Salamon' petsétje* (Magy. Fűvészk. 282), 1845: *Salamon pecsétje* (Kováts Mihály, Háromnyelvű fejtő természetthon titoktan orvostudomány műszótára, az az onomatologia physiographica chemica jatrica triglotta philologica. II. rész: Növénybölcseesség a'vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Budán. 383).

A *salamonpecsét* összetett növénynév, amely korábbi birtokos jelzős szerkezetből önállósult. A korai adatok (1578: *Salamon peczēti*, 1583: *Solomon pöcheti*, 1595: *Salamon pöcheti*) -i eleme az E/3. birtokos személyrag egyik alakváltozata. A későbbi adatok (1775: *Salamon petséte*, 1783: *Salomon petsétje*) -e, -je eleme az E/3. birtokos személyraggal azonos.

A *salamonpecsét* összetételben köznevesült személynévi előtagú növénynév. Az előtag személynév, amely a hozzá kapcsolódó utótaggal együtt köznevesült.

A név minden bizonnyal Melius tükörfordítása a latin *Sigillum Salomonis* (Magy. Fűvészk. 282) szóból. A név magyarázata Melius szerint az, hogy „à feyér virágoc alá fűgnc rayta rendel mint egy egy Peczet, azért hiyác *Salamon peczētinec*” (uo. 185). Melius magyarázata nyilvánvalóan téves; a *salamonpecsét* elnevezés motivációja a talajban vízszintesen elhelyezkedő gyökértörzs felső részén látható pecsétlenyomatszerű bemélyedések (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 250; Helmut Genaust, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel–Stuttgart, 1976. 300). A növény tudományos neve (*Polygonatum*) is a gyökéren található csomókra, illetve pecsétszerű bemélyedésekre utal: latin *polygonatos* 'sok csomós' [< gör. *polygónaton*] (Helmut Genaust, i. m. 300). A személynévi előtag (*Salamon*) valószínűleg a növény varázslatos erejére utal: Salamonnak van egy csodálatos gyűrűje, melynek segítségével megszelídíti a démonokat, és engedelmességre bírja őket (Heinrich Marzell, Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen. Mit Unterstützung der Preussischen Akademie der Wissenschaften Bearbeitet von Heinrich Marzell unter Mitwirkung von Wilhelm Wissmann. I–V. Leipzig, 1943–1958. III, 877).

A növény más nyelvekben is a *salamonpecsét*, *Salamon pecsétje* elnevezést kapta: angol: *Solomon's seal*, német: *Salomonssiegel*, francia: *Seau de Salomon* (Veszelszki Antal, i. m. 354), orosz: *соломонова печать*.

3. A *pecsétesfű* a XVI. századi OrvK.-ben tűnt fel: 1577 k.: Föld tēmýent *pěchýetěs fwet*, tērd eoꝝwe mýnd eꝝeket hogý porul legýenek, ebben ha ýnnýa acꝝ reggel enheýra, Awagý ha az zakadafra kētd is, choda haznoýok (OrvK. 291/29), 1590: *Peczetes fű* (SzikszF.: RMGl. 257).

A *pecsétesfű* csak a XVI. századból adatolható, a névnek nincs folytatása nyelvünkben. A *pecsétesfű* összetétel előtagja a gyökéren található csomókra utal, utótagja (-*fű*) magyarázó szerepű.

A *pecsétesgyökér* elnevezés később tűnt fel, mint a *pecsétesfű*: 1783: *Petsétes-gyökér* (Benkő József, i. m. 357), 1798: *Petsétes gyökér* (Veszelszki Antal, i. m. 354), 1807: *petsétes gyökér* (Magy. Fűvészk. 282), 1845: *Pecsétes gyökér* (Kováts Mihály, i. m. 383).

A *pecsétesgyökér* összetétel előtagja is a gyökéren található pecsétszerű csomókra utal, itt a -*gyökér* utótag pontosan megnevezi a növény azon részét, amelyen a csomók találhatók.

4. A növény gyökerén található csomókra utaló elnevezések a *soktérdu gyökere fű*, *sokgyökerű fű* és a *soktérdu fű*. A gyökéren látható csomókra a legtöbb szerző utal: „A' gyökere ... bútzkós” (Veszelszki Antal, i. m. 354), „A' gyökere ... butzkos” (Csapó József, i. m. 237) stb.

A *soktérdu gyökere fű* egyedi adat, Melius a *Polygonatum* (Melius Juhász Péter, i. m. 185) fordításával alkotta a nevet, nincs folytatása nyelvünkben: 1578: *Soc tērdű gyōkeres fű* (uo. 185). Melius ezzel magyarázza a névadást: „Soc bōtkōye vagyōn” (uo. 185).

A *sokgyökerű fű* is egyedi adat, nics folytatása a magyar nyelvben: XVI. sz.: *Sok giekoerw fű* (SzegSz. I: 410).

A *soktérdu fű* Csapó József debreceni főorvos munkájából adatolható először, akinek fő célja az orvosilag használható növények magyar nyelven történő ismertetése volt. A *soktérdu fű* elnevezés a XIX. sz. közepére eltűnt nyelvünk-ből: 1775: *Soktérdu-fű* (Csapó József, i. m. 236), 1783: *Sok tērdű fű* (Benkő József, i. m. 357), 1807: *soktérdu fű* (Magy. Fűvészk. 282), 1845: *Soktérdu fű* (Kováts Mihály, i. m. 383).

5. A *sokbötű gyöngyvirág* Diószegi és Fazekas botanikai névalkotó munkájának eredménye: 1807: *sokbötű Gyöngyvirág* (Magy. Fűvészk. 282), a növény gyöngyvirághoz hasonlatos leveléről sok szerző megemlékezik: „a' levelei majd igen ollyak mint a' gyöngyvirágé” (Veszelszki Antal, i. m. 354).

A „Magyar fűvész könyv” szerzői nemzetségnévként a *Gyöngyvirág* 'Convallaria' (Magy. Fűvészk. 282) elnevezést javasolják, a *Gyöngyvirág* nemzetségnév elé pedig a növény gyökerén található jellegzetes csomókra utaló *sokbötű* megkülönböztető jelzőt illesztették. Az „Orvosi fűvész könyv”-ben az

Igazító Laistromban a 'Régi Nevek' között a *Salamon petsétje* (Magy. Fűvészk. 2: 386), a *Soktérdű fű* (uo. 387) és a *Sülyfű* (uo. 387), a 'Megállított Nevek' között viszont a *sokbötykű Gyöngyvirág* szerepel (uo. 386).

A *sokbötykű Gyöngyvirág* — Diószegi és Fazekas alkotása — nem maradt fenn, de a *salamonpecsét*, amelyet elutasítottak, a növény ma is használatos hivatalos elnevezése lett.

6. A *fehérgyökér* és *fehér gyökerű fű* elnevezések a növény gyökerének színeére utalnak: „A' gyökere fejr, gyenge, hořzúkas” (Veszelszki Antal, i. m. 354), „A' gyökere hořzú fejr” (Csapó József, i. m. 237).

A *fehérgyökér* szintén Melius alkotása a német *Weißwurz* (i. m. 185) tükörfordítása, nem maradt fenn: 1578: *Feyér gyöķer* (uo. 185).

A *fehér gyökerű fű* összetételben a *-fű* utótagnak magyarázó szerepe van, Földi azt javasolja, hogy a *fű* utótagot el kell hagyni a növénynevek végéről: „Hogy tehát mind a' *fű* vég kevesedjen, mind pedig azzal gyakorta hibáson ne éljünk, a' fát fűnek, és a' fűvet fának mondván; legjobb az egyébaránt zavarodást nem okozó Nemi Nevek mellől azokat elhagyni, (a' kinek tetszik, a' köznevezésben utánna ejtvén)...” (Földi János, Rövid kritika és rajzolat A' magyar fűvésztudományról. Bétsben, 1793. 35).

A *fehér gyökerű fű* összetétel csupán néhány adattal szemléltethető, a XVIII. században eltűnt nyelvünkéből: 1775: *Fehér gyökerű-fű* (Csapó József, i. m. 236), 1783: *Fejér gyökerű fű* (Benkő József, i. m. 357).

7. A *Polygonatum odoratum erdei sülyfű*, illetve *sülyfű* elnevezése valószínűleg Melius alkotása: 1578: *Erdei Süľfű* (Melius Juhász Péter, i. m. 185), 1775: *Erdei süľfű* (Csapó József, i. m. 236), 1783: *Erdei Süľ-fű* (Benkő József, i. m. 357), 1798: *Erdei süľ-fű* (Veszelszki Antal, i. m. 354), 1807: *erdei süľfű* (Magy. Fűvészk. 282), 1845: *Erdei süľfű* (Kováts Mihály, i. m. 383).

A TESz. a *süly* legkorábbi jelentését 1500 k.-ról adatolja: 'különféle, keléssel, váladékos duzzanattal járó betegségek neveként (aranyér, árpa szemhéjon, polip, vérbaj, skorbut)', az ÉrtSz. a *süly* 'skorbut, aranyér és vérbaj' jelentéseit adja meg.

A növényt kelések, fakadások gyógyítására használták: „mindõn jõmõrt es varat el tiztít az ki fachyart leve” (Beythe András, i. m. 96), „Dagadářokat lágyít és ořzlat” (Csapó József, i. m. 237), „alutt vért, belsõ-fakadářt tıřztít” (Veszelszki Antal, i. m. 354). A *sülyfű* nevet minden olyan növényre alkalmazták, amely keléseket, duzzanatokat gyógyított; vö. 1590: *Süľ fű* 'Arum' (Szikszai Fabricius, Nomenclatura: RMGl. 256). Földi János „Rövid kritika és rajzolat A' magyar fűvésztudományról” című művében rossz példaként említi a *Süľfű* nevet (17), és egyúttal el is utasítja azt, mivel: „Nem kedvelli Linné az ollyan Nemi Neveket is, mellyek a' Növevénynek hasznától, vagy erejétől adattak. Illyenek nálunk a' Bábalelte Fűvésztudományban ismét bővséggel találtatnak” (uo. 17).

Az *erdei* jelző megkülönböztető szerepű.

Az *erdei* jelző nélküli *sülyfű* egyedi adat, csak az „Orvosi fűvész könyv”-ben szerepel, de csak a 'Régi Nevek' között említi a szerző: *Sülyfű* (Magy. Fűvészk. 2: 387).

A *sülyfű* elnevezés mára kihalt, hiszen a *süly* mint orvosi szakszó is kiveszett nyelvünkéből, illetve nyelvjárási szóvá vált.

8. A *gyengegyökér* 1690: „Az Himlőről ... Az harmadik állapotban mikor varajodni kezd és [zárad:... s-mojsák pedig Bab-virág vizzel, vagy *Gyenge gyűkér* vizzel” (Pápai Páriz Ferenc, i. m. 291, 295), 1775: *Gyenge gyökér* (Csapó József, i. m. 236), 1783: *Gyenge-gyökér* (Benkő József, i. m. 357).

A név a XVIII. században eltűnt nyelvünkéből, a historikus, nyelvész és botanikus Veszelszki is kiemeli a gyökér gyengeségét: „A' gyökere feje, gyenge, hojjzúkas, búztkós, egy újniy temérdek, és erős [zagú” (Veszelszki Antal, i. m. 354).

9. 1783-ban feltűnik a *Polygonatum odoratum kakasfarkfű* elnevezése: *Kakas-fark-fű* (Benkő József, i. m. 357), 1798: *Kakas-fark-fű* (Veszelszki Antal, i. m. 354).

A *kakasfarkfű* elnevezés téves, ez egy másik faj neve: *Polygonatum verticillatum* (azonosította Priszter Szaniszló).

10. A *Polygonatum odoratum*ra vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *salamonpecsét* 1578-ban tűnt fel nyelvünkben, Melius tükröfordítása, és ez napjaink hivatalos használatú magyar növényneve. A *salamonpecsét* megkülönböztető jelzői: *orvosi*, *soktérű*, *szagos*.

A *salamonpecsét* összetételben köznevesült személynévi előtagú növénynév, a névadás alapja a talajban vízszintesen elhelyezkedő gyökértörzs felső részén látható pecsétlenyomatszerű bemélyedések.

A *pecsétesfű*, *pecsétesgyökér*, *soktérű gyökerez fű*, *sokgyökerű fű* és a *soktérű fű* elnevezések a gyökéren található csomókra utalnak.

A *sokböttyű gyöngyvirág* Diószegi és Fazekas botanikai névalkotó munkájának eredménye, a név nem maradt fenn.

A *fehérgyökér* és *fehér gyökerű fű* elnevezések a növény gyökerének színére utalnak.

A *sülyfű* elnevezés Melius alkotása, a növényt kelések, fakadások, duzzanatok gyógyítására használták.

VÖRÖS ÉVA

Az EWUng. titkaiból

Két kérdést vizsgállok meg az alábbiakban mint az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng. I–II. Bp., 1993–94) egyik szócikkírója és szerkesztője.

1. Az EWUng. az MSzFE.-re vagy az UEW.-re hivatkozik-e?

RÉDEI KÁROLY és HONTI LÁSZLÓ „Tudománytörténeti visszapillantás és ami mögötte van (egy »apró« helyreigazítás)” című cikkükben DÉCSY GYULÁT marasztalják el (NyK 98: 305–15), de egyik jegyzetükben engem is bírálattal illetnek: „Megjegyezzük, hogy a TESz német nyelvű modernizált változata (EWUng) Zaicz Gábor munkájaként nem az MSzFE-re, hanem az UEW kéziratosa, ill. a munkálatok közben megjelent anyagára támaszkodott, de az EWUng megfelelő szócikkeiben valamilyen figyelmetlenség folytán csak az MSzFE-re történik hivatkozás, az UEW-re nem (legalábbis az I. kötet esetében ez a helyzet). Az EWUng egyes recenzensei észre is vették ezt a furcsaságot (Saarinen 1993: 174–175, Honti 1997: 154).” (NyK. 98: 308, 3. jegyzet).

Valóban, SIRKKA SAARINEN „Etymologiaa ja historiallista sanasemantiikkaa Unkarista [Etimológia és történeti szójelentés Magyarországról]” című recenziójában így ír: „Suomalais-ugrilaisen sanaston käsittelyssä näyttää EWUng:ssa kautta linjan olevan epäjohtamukaisuuksia. Sana-artikkeleissa viitataan lähes aina vain MSzFE:hin, vaikka lähtenä aivan selvästi olisikin ollut UEW” [A finnugor szókészlet feldolgozásában az EWUng. az egész vonalon következetlenséget mutat. A szócikkekben majdnem mindig csak az MSzFE.-re történik utalás, ha forrásként egészen nyilvánvalóan az UEW. szerepel is] (Sananjalka 35 [1993]: 174).

A szótár célkitűzéseiről, szerkesztési elveiről, módszertani kérdéseiről két közleményemben számoltam be: „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache. Entwurf des Wörterbuches” (társszerző BENKŐ LORÁND: UAJb. NF. 6 [1986]: 215–27) és „Megjelenés előtt első idegen nyelvű etimológiai szótárunk (Az EtWb. és a TESz. Az EtWb. finnugor és török elemei)” (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 655–9). A TESz. előszava pontosan fogalmaz: „Az ősi örökséghez tartozó szavak szócikkeiben a Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című munka kéziratából [kéziratából] átvettük a rokon nyelvi megfelelőket és néhány kivétellel a szó uráli, finnugor, ugor proble-

matikájára vonatkozó állásfoglalást” (TESz. I, 12). Az MSzFE. és a TESz. együttműködésével kapcsolatban LAKÓ GYÖRGY előszava így ír: „a Nyelvtudományi Intézet Tudományos Tanácsának a határozata alapján tervbe vettük az MSzFE címszavai első előfordulásának közlését, valamint a magyar fejben szereplő példaszóknak, példamondatoknak új gyűjtés alapján történő felfrissítését” (MSzFE. I, 8). Ez persze azt jelentette, hogy a két szótár, pontosabban a finnugor nyelvek osztálya és a magyar nyelvtörténeti osztály között megkezdődtek a baráti tárgyalások, létrejöttek a beszélgetések: az MSzFE. és a TESz. munkatársai az anyagot illetően nem akartak a háttérbe szorulni. A finnugristák ERDÉLYI ISTVÁNT bízták meg, hogy a TESz.-nek a rendelkezésére bocsássa az MSzFE. anyagát, melyet aztán az S-, Sz- anyagtól kezdve ZAICZ GÁBOR vett át, és a külföldre távozott urálista helyett — megfelelő szempontok szerint — kivonatolta a finnugor nyelvek osztályán elkészült anyagot. Az 1970-es évek elején is gyakoriak voltak a két osztály tagjai közötti megbeszélések, amennyiben a finnugor, illetőleg a magyar anyag megkívánta.

Ha egy kutatóintézet tehát lényegében egy időben kétféle munkát végez, értelemszerűen a jövőben is egymásra vannak utalva, tehát az MSzFE.-t felváltó UEW.-nek és a TESz.-t helyettesítő EWUng.-nak is ezzel kellett számolnia.

Vagyis például az EWUng. szócikkeinek elkészítésekor a szócikkírónak (vö. EWUng. X) az alábbi szabályokat feltétlenül figyelembe kell venni (az alábbi szabályokkal — elismerem — jobb lett volna korábban megismerkedni):

1. Az EWUng. nem mindig fogadja el az UEW. (részben ← MSzFE.) szófejtését.
2. Az UEW. — lényeges szófejtési kellékekkel — felülbírálja az MSzFE.-t.
3. A szó etimológiai összefüggéseit és rokon nyelvi kapcsolatait az UEW. — az MSzFE.-hez képest — jól adja vissza.
4. Az EWUng. új finnugor etimológiát közöl.
5. Az UEW. tartalmaz etimológiát, az MSzFE. nem.
6. Az UEW. a magyar szavak között közli (részben ?-lel) az oda tartozónak vélt származékszavakat, tehát az MSzFE.-hez képest etimológiai értékű.
7. Az EWUng. a kikövetkeztetett alapalakot pontosítja.
8. A szó etimológiai összefüggéseit és rokon nyelvi kapcsolatait az UEW. jól adja vissza.
9. A problematika az UEW. cikkében világosan nyomon követhető, az EWUng. is átveszi.
10. A szócsaládot az UEW. jól dokumentálja.
11. A szócsalád (például) iráni kapcsolatainak megerősítése helyes.
12. A 3. magyarázat elvetése, illetőleg vizsgálata.
13. Egyéb körülmény miatt az UEW.-re utalás (például a magyar szócsaládot visszaadja, etimológiai tagot tartalmaz vagy nem tartalmaz, alapalakot ad, hangutánzó példákat közöl, művelődéstörténeti akadályok, a kötet elemzése alapján).
14. Egy finnugor fejlődés kockázatos voltáról az EWUng.-ban.
15. Elhárítások közlése az EWUng.-ban.

A fenti elvek alapján az EWUng. első kötetében a következő szavak olvashatók UEW.-ből átvettnek (a többszöri lapszámot jelzem): *aggik*¹ (2×), *agy* (2×), *ajtó*, *ángy*, *anya*, *apa*, *ár*¹, *ara*, *arany*, *arat*, *áru*, *ásít*, *aszó* (2×), *atval*, *avar*¹ (2×), *ázik* (2×), *bújik*, *csobolyó*, *csont* (2×), *csuporít*, *csüd*, *-e*, *ég*¹, *egy* (2×), *ék*¹, *elegyít* (2×), *ember* (2×), *enyeleg*, *enyett*, *enyh*, *ér*², *ér*³, *ereget*, *és*, *esküszik*, *evet* (2×), *faggyú*, *fecske*, *fejt* (2×), *fene*, *fér*, *fial*, *fordít*, *föl*, *fű*, *fű*², *fürösz*, *fűz*² (3×), *had*, *hamu*, *harmat*, *has*, *héj*, *hervad* (2×), *hét*, *hiu* (2×), *hólyag*, *homorú*, *hord*, *húr* (3×), *hús*, *húz*, *ígér*, *iktat*, *ír*³, *is*, *íz*¹, *íz*³, *jár*, *ját*, *jonh* (2×), *jorgat*, *jut*, *kedig*, *kér*¹, *kerül* (2×), *keskeny* (2×). Összesen tehát hatvanhét szócikkre vonatkozik ez. Négyre pedig az, hogy az UEW., valamint az MSzFE. előnyeit is az olvasó elé tárja: *átkoz*, *csegely*, *csög-bog*, *gyak*. Az EWUng.-ra való hivatkozás egy esetben egy nem finnugor etimológiát is érint: *ácsorog*.

Az EWUng. első kötetében háromszor annyi az MSzFE.-re való utalások száma. Köztük csak olyat sorolok fel, melyek homonimikus alakok, és egy-két megfelelőjüket előbb már láthattuk: *ár*², *ér*¹, *fű*¹, *íz*². 272 a számuk az EWUng. első kötetében, és e magas szám minden bizonnyal megmaradt a Kor-Zs anyagot magába foglaló második részben.

Az említett körülmények folytán az EWUng. — a második kötetre is irányuló — eljárása aligha ítéltető el, legfeljebb azt tehetnénk hozzá: a munka előszavában kétségkívül illetet volna rá utalni.

Az EWUng. a legvitatottabb etimológiák esetében is csak hat etimológiai forrást említ (vö. például *arat*, *fordít*, *ház*, *hiu* stb.). Ezek között BENKŐ LORÁND véleménye szerint csak egy finnugor forrás lehetett. A főszerkesztővel való végleges megállapodás szerint az EWUng. jelzi, hogy az UEW. az MSzFE.-hez képest miben jár el:

1. Az MSzFE. etimológiáját az UEW. átveszi, és azt szótárunk elfogadja (ekkor szótárunk jelzése: MSzFE.).
2. Az UEW. új etimológiáját is elfogadja (jelzése: UEW.).
3. Új etimológiai adatok közlése és elhagyása tekintetében az UEW. eljárását az EWUng. megvizsgálja (jelzése: MSzFE., illetve UEW.).
4. Egyes esetekben az etimológia egyik elemét az MSzFE.-ből átveszi, és az UEW.-nél talált új körülményekkel kiegészíti (jelzése: MSzFE. és UEW.).

Az EWUng. végezetül a magyar nyelvészek szempontjából értékeli az UEW.-t. (Ugyanígy LIGETI LAJOS „A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” [Bp., 1986] című művének lapszáma egyben turkológiai fogódzó török jövevényelemeink első két rétegének feltárásában.)

2. Az EWUng. új címszavai

Már említett cikkemben úgy nyilatkoztam, hogy az EWUng. „ezzel szemben a TESz.-hez képest közel száz új címszót is fog tartalmazni” (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 655). A példaként felsorolt húsz címszó mellett azóta is úgy érzem, hogy ez a megállapításom nem pontos. Ideje tehát fölülvizsgálni.

Az EWUng. két kötetében — a szócikk végi utalásokat ismételtelen szemügyre véve — megvizsgáltam: mely elemek jelentkeznek elsőként legújabb magyar szófejtő szótárunkban. Az etimológiai elveket és KERESZTES LÁSZLÓ EWUng.-értékelését szem előtt tartva (FUD. 3: 126–8) a szótár új címszavai az alábbi kategóriákba tartoznak:

1. innováció (32 szó; vö. FUD. 3: 127): *ardó, ciki, császár-, csicsás, déllő, diszkó, ebfű, foghegyről, főköttő, gyász-, heteg, holt-, holteleven, horó, karbantart, -képpen, kis-, kóla, laticel, legyeskedik, leuzat, matuzsálem, ne-, nem-, nemulass, rosszmájú, sukoró, szent-, szép²-, üdvözlég, ür-, veszek;*

2. török (5 szó): *kiköcsén, mizser, nyögér, szongor, úz;*

3. szláv (11 szó): *bocsár, grabanc, krapek, lehota, oláh, piskár, ruszki, szomoga, szoppan, uj, üzbe¹;*

4. német (24 szó): *belég, blatt, fater, fölia, fridsider, füzér, galeri, hopmester, ispót, jatt, kégli, kombi, krach, kuplung, mószerol, piszli, plik, purgelejt, senkel, silling, valpót, verfelye, ziccer, zsoldonár;*

5. latin (15 szó): *akkumulál, archivum, dorni, fittrum, jáspis, konfesszor, miatyánk, misszionárius, obulus, prológus, sziszifuszi, tútor, vegetál, vigilia, vikárius;*

6. neolatin (4 szó): *kőr, morit, piti, reklám;*

7. nemzetközi szó, vándorszó (30 szó): *anorák, bikini, furgon, gén, hamburger, herpesz, istamét, kamion, kantár¹, kóma, kompüter, konténer, konvoj, lézer, magnetofon, márkí, mini, mixer, reaktivál, rögbi, szangvinikus, szauna, szifon, tuba¹, ufó, üzbe², varég, videó, xilofon, zsámbok;*

8. egyéb (6 szó; vö. FUD. 3: 128): *genti, kápra, nándor, pónyik, szörfőzik, xerox;*

9. ismeretlen eredetű (6 szó): *dalm, megy², sárma, torbágy, ühegy, vanálik.*

Az értékelés a „legvalószínűbbnek tartott minősítések alapján” (FUD. 3: 127) készült, bár ősi, valamint iráni és cigány elem a szavak közt nem volt. KERESZTES táblázatát használva tehát:

	szó	%
innováció	32	24,06
török	5	3,76
szláv	11	8,27
német	24	18,05
latin	15	11,28
neolatin	4	3,01
nemzetközi/vándorszó	30	22,56
egyéb	6	4,51
ismeretlen eredetű	6	4,51
összesen	133	100,00

A szavak a szótárban a legkülönbébb szempontok szerint tanulmányozhatók. Az új címszavak általában egy, ritkábban két jelentésűek. A jelentés németül van, de magyar értelmezésében BAKOS FERENC „Idegen szavak és kifejezések szótára” (Bp., 1973) és a „Magyar értelmező kéziszótár” (Bp., 1972; 2003²) a segítségünkre van. A kihalt szavak a GOMBOCZ–MELICH-féle „Magyar etymo-

logiai szótár”-ból valók, de *geburnus* címszavát követően is számos, a TESz.-ben nem tárgyalt szó tárgyalása égetővé vált.

A szócikkek végén 44 esetben nem áll forrás, ez a 133 címszó 33,08%-a. A címszavak forrásai közé — öt és tíz közötti előfordulással — az értelmező szótár, az értelmező kéziszótár, valamint KISS LAJOS, MOLLAY KÁROLY vokabuláriuma és a GOMBOCZ–MELICH szótár tartozik. Ritkábban — kétszeri-háromszori utalással — áll a nyelvművelő levelek, illetve kézikönyv, vagy a nyelvi divatok, továbbá GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE német, FARKAS VILMOS görög eredetű latin, valamint BAKOS FERENC román elemeinek összegezése.

* * *

A Nyelvtudományi Intézet magyar nyelvtörténeti osztályán eltöltött közel 24 év alatt — 1973 és 1996 között — a TESz. és az EWUng. munkatársaként sokat tanultam. Azt is, hogy a hibákat ki kell javítani.

ZAICZ GÁBOR

Történeti szociolingvisztikai vizsgálódások a „Húsvéti Népének” kapcsán

A zenetörténetben „Zsigmond-kori töredék” néven ismert (RAJECZKY 1972) kottaanyag és a benne foglalt négy nyelvű szövegemlék, amellyel „Húsvéti Népének” (HNé.) elnevezéssel több kisebb közleményben foglalkoztam (1991, 1993, 1995), nem csak zenetörténeti és nyelvtörténeti szempontból érdemes vizsgálatra. Keletkezési körülményeinek, a vele kapcsolatos művelődéstörténeti eseményeknek a kutatása során új összefüggések tárulnak fel. Már a keletkezési hely meghatározásában szerepet játszott, hogy a HNé. négy nyelve hol kerülhetett egymás mellé. Így irányult a figyelem a Szepesség felé. A lejegyző személye, nyelvtudása, az „anyakódex” funkciója (RAJECZKY 1972: 79, MÉSZÁROS 2000: 80) és hasonló kérdések a korszakra vonatkozóan történeti szociolingvisztikai vizsgálatokat igényelnek. A lehetséges megközelítések közül most a Zsigmond-kori magyar nyelvnek a nyelvpolitikai szempontból betöltött helyét vizsgálom.

Az egyes nyelvek egymáshoz való viszonyát, „használhatóságát”, rangját, azaz nyelvpolitikai helyzetét több szempont együttes figyelembevételével lehet meghatározni. A szinkrón szociolingvisztika terminológiája, módszerei ebben a tekintetben is alkalmazhatók korábbi korszakokra vonatkoztatva, tudomásul véve, hogy adataink valószínűleg hézagoknak fognak bizonyulni.

A mindenkorai nyelvpolitikai helyzetet a demográfiai szempont, a területi szempont, az írásbeliség dimenziója és a társadalmi dimenzió figyelembevételével lehet elemezni (KISS 1995: 161–8).

1. A demográfiai szempont

A beszélők számára vonatkozóan a különböző nyelvű csoportok létszámát és egymáshoz való arányát kell számba venni. Erre vonatkozóan csupán becslésekre lehet hagyatkozni. Az Anjou-kor elejére 1,4–1,6 millióra teszik az ország lakosságát. Ez a szám a század végére jelentősen megnőtt részint a természetes szaporulat, részint telepítések révén (KRISTÓ 1998: 25). A telepítések egyik kiemelt területe volt a Szepesség, ahol ennek következtében a népesség összetétele is módosult.

A Felvidék korabeli népességi viszonyairól elmondható, hogy a terület északi, hegyes vidékén többnyire a szláv népesség, a Szepességben a szászok találhatók túlnyomórészt, de a Hernád mentén a medence közepét kitevő, döntően ma-

gyar lakta területekhez kapcsolódóan és nyugat felé haladva is többfelé sziget-szerűen magyar lakosság található (Történelmi világatlasz 115). Ezek szerint az ország területének zömén a magyar, a Szepességben a szász lakosság aránya volt a magasabb.

Arra a kérdésre, hogy a népesség összetétele következtében kell-e egy másik nyelvet is elsajátítani, az ide vonatkozó adatok alapján azt lehet válaszolni, hogy a mindennapi élethez nem. A különböző etnikumokhoz tartozó népesség egy-egy településen belül elkülönülten élt akár Késmárk, akár Görgő példájára gondolunk (PIIRAINEN 1993: 267, FEKETE NAGY 1934: 177–80). Ezzel szemben (akár a városi) közéletben való szerepvállaláshoz nemcsak a latin nyelv tudása, de a településen együtt élők nyelvének az ismerete is szükséges volt. Ez a németekre ugyanúgy érvényes, mint a magyarokra, és vélhetően a szláv nyelvű lakosságra is áll. (Erről a kérdéstről a továbbiakban még lesz szó.)

A népesség d i n a m i z m u s á t statisztikai adatok hiányában nehéz meghatározni, csupán az adóösszeírások alapján való számítással kapott eredmény-nyel lehet dolgozni. A gyarapodást a század közepén Európa szerte pusztító pestisjárvány sem akasztotta meg jelentősen (igaz, a halálozási arány Magyarországon kisebb mértékű volt). Magyarország népessége ezek szerint a XV. század végére mintegy 3 millió főt tett ki, azaz két évszázad alatt a lakosság létszáma megduplázódott (KUBINYI 1998: 277–9). A népesség számbeli növekedéséből dinamikusan gyarapodó lakosságra következtethetünk, hiszen az erőteljes létszámnövekedés csak részben származik betelepülésből, és ellene ható tényező-ként a járvány okozta fogyást is ellensúlyoznia kellett.

A l a k o s s á g é l e t k o r á r a vonatkozóan ismét csak következtetésekre kell hagyatkoznunk. A dinamikusan növekvő lakosság feltételezi a vitális jellegű népességet, azaz a fiatal korúak jelentős számbeli arányát. Közvetett bizonyíték továbbá erre, hogy a magas életkorúakat az egész országban igen nagy becsben tartották. Ilyen magatartás azokban a társadalmakban jellemző, amelyekben az átlagos élettartam alacsony (FÜGEDI 1984: 109).

Az etnikumok egymás mellett élésének a c s a l á d i k a p c s o l a t o k alakulására van, illetőleg lehet kihatása. Az endogámia, illetőleg exogámia kérdésére részint családtörténeti kutatásokkal lehet rávilágítani. Az ország egész területére vonatkozóan is, a Szepességgel kapcsolatban is elmondható, hogy egyes idegen eredetű nemzetségeknek az országos nemesség soraiba való emelkedése támogathatta — vegyes házasságok révén is — az elmagyarosodást, a szász autonómia alapján a különállás, az endogámia lehetett inkább jellemző. A társadalmi helyzet és a foglalkozás hasonlót sejtet a többi csoportra vonatkozóan is.

2. A t e r ü l e t i s z e m p o n t

A lakosság n é p s ű r ű s é g e a középkor végén (miként korábban is) egyenlőtlenül oszlott meg. Átlagosan 10,2 fő jutott 1 km²-re, de a legnagyobb népsűrűségű Pilis vármegyében kis területe és városai (Buda, Óbuda és Viseg-

rád) következtében ez az érték 32,9 fő/km² volt. A népsűrűség tekintetében ezt követő területek a Dél-Dunántúl, Szerémség és Szlavónia volt, Erdélyben pedig a Küküllő vidéke: jellegzetesen szőlőtermelő vidékek. A Felvidék északi megyéi, így a Szepesség is a legritkábban lakott területek közé tartozott (KUBINYI 1998: 279–80).

A városiasodás szempontjából a Zsigmond-kornak kiemelkedő fontossága volt. A jogi és politikai kritériumok, amelyek alapján egy település a városi rangot kivívhatta, a XV. század első felében kristályosodtak ki. A legmagasabb rangot a fallal körülvett szabad királyi városok jelentették. Ezek a városok peres ügyekben maguk bíraskodtak, fellebbviteli ügyekben saját tárnokszékükön hoztak ítéleteket. Hat ilyen város volt, valamennyien az ország nyugati és északi peremén; közülük kettő: Bártfa és Eperjes a Szepességben. A városok rangjában második helyet azok a szintén kiváltságos helyzetű települések foglalták el, amelyek saját tárnokszékkel nem rendelkeztek. Ezek száma tíznél valamivel több volt, és közülük Igló, Késmárk, Kisszeben és Lőcse ugyancsak a Szepesség területére esett (HÓMAN é. n. 136, KRISTÓ 1998: 176). A népsűrűség adatainak ismeretében a városiasodás látszólag ellentmondásos módon alakult. A nyelvhasználatot illetően viszont ebből csak az következik, hogy a ritka településhálózaton belül jöttek létre sűrűn lakott, bizonyára szoros kommunikációs kapcsolatokat biztosító közösségek. Mindazonáltal ezeknek a városoknak a lakossága létszámát tekintve nem mérhető a korabeli nyugat-európai nagyvárosokéhoz. A legnagyobbak, Buda lakosainak a száma 7 500–8 000 főre tehető, Bártfáé 3 500 körül mozgott (KRISTÓ 1998: 176).

A szepességi városok fontos gazdasági szerepe a kereskedelemben nyilvánult meg. Vonzáskörükbe földrajzi fekvésüknél fogva a lengyel területek tartoztak. A lengyel kapcsolatok erősödését jelenthette, hogy Zsigmond 1412. november 8-án elzálogosította II. Ulászló lengyel királynak Lubló városát és várát, Podolin és Gnézda városát valamint további 13 szepesi várost, köztük Iglót, Szepesszombatot, Poprádot minden tartozékukkal és jövedelmükkel együtt. A városok belső életében ez nem jelentett változást, közigazgatásilag nem kerültek egyetlen lengyel megye közigazgatása alá sem, sőt fennmaradt a magyar Szent Koronához fűződő közjogi viszonyuk is (GLATZ 1996: 154). A nyelvi kapcsolatok a magyaron kívül így egyrészt a német nyelvterület felé mutatnak, amit a Zipser Willkür szász vonatkozásai bizonyítanak, másrészt a lengyelek, illetőleg a csehek irányába.

3. Az írásbeliség dimenziója

A nyelvek tekintélyét, más nyelvekhez való viszonyát, helyzetét a demográfiai és területi sajátosságain kívül az is befolyásolja, hogy rendelkezik-e írásbeliséggel, és ha igen, milyen régen alakult ki az írásrendszere. „Egységes és következetes helyesírás ... az irodalmi élet egységére és egy szellemi központ meglétére mutat, míg a helyesírásban mutatkozó sokféleség szervezetlenségre,

egymástól többé-kevésbé független irodalmi frakciókra, szellemi központ és nemzeti nyelvű értelmiségi réteg hiányára vall” (KNIEZSA 1959: 3). A magyar írásbeliség valóban a korabeli szomszéd népekhez képest később alakult ki (ehelyütt a vitatott, de korai fennmaradt emlékekkel ugyancsak nem rendelkező rovásírás kérdésével nem kívánok foglalkozni): a magyar népet térítő papok és szerzetesek vezették be a keresztény orientáció alakulásának megfelelően a görög betűs kezdetek után a latin írásgyakorlatot. Ezek a papok és szerzetesek pedig a kereszténységre már korábban áttért szomszéd népek sorából kerültek ki.

A kezdeti időkben az írás tudományára keveseknek volt szükségük. Az Árpád-korban az írás és olvasás az elitkultúra részeseinek a kiváltsága volt, a társadalom túlnyomó többsége számára az írástudatlanság volt a normális állapot. Az írásbeliség által nyújtott szolgáltatásokat még a leggazdagabbak, leghatalmasabbak sem igényelték eleinte, ügyeiket élőszóban intézték (ZSOLDOS 1997: 19). A tanítás a királyi udvarban bizonyára csak az olvasásra terjedt ki, és az, hogy Könyves Kálmán írástudó ember volt, csak abból fakad, hogy papi pályára szánták (ZSOLDOS 1997: 76). Ez is mutatja, hogy írni a papoknak kellett tudniuk. Eleinte közülük kerültek ki az oklevelek írói, tehát nekik kellett megbirkózniuk azzal a feladattal, hogy a magyar szavak latin betűs leírása során a két nyelv hangrendszerének különbségeit áthidalják. Ez aligha történhetett másként, mint itáliai, francia, német mestereik útmutatására, akik saját nyelvük hangjelölési rendszerével segítettek a betűkészletet kiegészíteni. Könyves Kálmán korára a királyi székvárosokban és a főpapi székhelyeken szűk művelt olvasóréteg alakult ki részben a hazai iskolázás nyomán (MÉSZÁROS 2000: 35). A latinitás német közvetítésének egyik jele a magyarban a betűnevek német eredete (MOLLAY 1982: 131). A hangjelölés mellett a központosítás is szoros kapcsolatot mutat az európai gyakorlattal (KESZLER 1993, 1995).

Az írásbeliség szélesebb körű elterjedése 1182-től következett be, amikor III. Béla elrendelte a hiteleshelyi intézményt. Ennek következtében az írásbeliség társadalmi meggyökeresedése nagy lépést tett előre, amit több jel is igazol. II. Endre idejére az írásrendszer feltűnő egyszerűsödése és egységesülése tapasztalható (KNIEZSA 1959: 6). Uros pannonhalmi apát olyannyira fontosnak tartotta a tények írásbeli rögzítését, hogy szükségesnek látta a tihanyi apátság birtokainak ismételt összeírását (TÖ.), és a Vörös könyvbe másoltatta a magyar királyi és pápai okleveleket (ZSOLDOS 1997: 116). A kancelláriai helyesírás, amelyet kezdetben igen tarka kép jellemzett, jelentősen leegyszerűsödött, és a királyi kancellária írásgyakorlatává vált. Ez a helyesírás, pontosabban hangjelölési rendszer többé-kevésbé hatással volt a nem kancelláriai eredetű Árpád-kori emlékeink írásgyakorlatára is. A kancelláriai helyesírás az alap kódexeink egy részének az írásgyakorlatában. Abból a tényből, hogy a kódexek egy részében a hangjelölés nem a saját korának, hanem egy jóval korábbi, XIII–XIV. századi kancelláriai helyesírásnak a sajátosságait viseli magán, következik, hogy kóde-

xeink eredetije ebben a korban keletkezett, vagyis valóban jóval szélesebb körű írásbeliséget engednek meg feltételezni, mint amekkora emlékanyaggal az adott korból rendelkezünk (vö. KNEZSA 1952: 144).

A káptalanok fontos kulturális központokká váltak. Hiteleshelyként jelentős szerepet töltöttek be a magyarországi írásbeliség intézményrendszerében, emellett a székeskáptalanok a papi utánpótlást biztosító iskolák fenntartói is voltak. Mivel az Árpád-kori Magyarországon egyetem nem létesült, a káptalani iskolák jelentették az oktatás legfelső szintjét. A 13. század végére a veszprémi káptalan iskolája nagy hírnévre tett szert. Itt a hét szabad művészet (trivium: nyelvtan, szónoklat, logika és quadrivium: számtan, mértan, csillagászat, zene) mellett jogi oktatás is folyt. A tanítást jelentős könyvtár is segítette: kötetei a sekrestye egyik szobáját teljesen betöltötték.

Az állami adminisztráció kiszélesedése, a városok kialakulása és városi polgárok foglalkozásából adódó iskolázási igények az írás és az olvasás gyakorlatának kiszélesedéséhez vezetett. Az itt oktatott írás — a tankönyv szerepét betöltő szójegyzékek (MOLLAY 1982) helyesírásából következően — ugyancsak a kancelláriai írásgyakorlaton alapul.

4. A nyelv ek társadalmi dimenziója

Az egyes nyelvek t e l j e s í t ő k é p e s s é g é t azon lehet lemérni, hogy a beszélőközösségnek ahhoz, hogy gazdasági, kulturális tevékenységét eredményesen tudja folytatni, elegendő-e anyanyelvének az ismerete, vagy egy másik nyelvet is el kell sajátítania, azaz kétnyelvűvé kell-e válnia.

A Kárpát-medencében használt nyelvek nyelvpolitikai státusát a középkor évszázadaira vonatkoztatva NÁDOR (2002: 26–8) különböző oppozíciókban határozza meg. Eszerint a honfoglalást követő időszakban a magyar mint országonosan használt főnyelv állt szemben az itt talált más etnikumok nyelvével. Ebben a kezdeti időszakban a magyar nyelv bővült az itt élők szókincsének az elemeivel, majd kölcsönhatás lépett fel. Ebben az időben a régió nyelvei között nem állt fenn ellentét. A következő időszakra vonatkozóan megállapítása szerint „a régióban használt nyelve(ke)t a hétköznapi kommunikáció szintjére szorítja le egy olyan idegen nyelv, amelyet a nemzetközi kommunikáció eszközeként, illetve a kulturális vagy a politikai (gazdasági) gyarmatosítás szándékával vezetnek be az államigazgatásban és az oktatásban; a magyar esetében nyilván ilyen a latin” (NÁDOR 2002: 28). A hétköznapi kommunikáció nyelve kétségkívül a vernakuláris nyelv, azaz az anyanyelv volt. A kérdés további részleteit azonban mindenképpen célszerű árnyaltabban szemlélni.

Külön kell választani egyfelől a különböző nyelvhasználati színtereken (a hitélettel kapcsolatban, az oktatás és a hivatalos ügyintézés, azaz a peres eljárások során), másfelől a különböző módokon, tehát az írásbeliség, illetőleg a szóbeliség keretében érvényesülő nyelvválasztási gyakorlatot.

A hittérítés a magyarok körében is úgy történt, mint a IX. század elején az avarok esetében: a térítendőknak elmagyarázták az üdvtörténetet, ismertették velük a keresztség szentségét, majd megkeresztelték őket, és ezután következett a többi tudnivaló magyarázata. A magyarok térítését végző Sankt Gallen-i szerzetes, Brunó mellett az ő segítésére tolmács szerepben karantán, azaz szlovén papok vettek részt. A tolmács szerepét természetesen csak úgy tudhatták betölteni, ha ők magyarul is tudtak. Szent István első törvénykönyve (1002-ből) előírja a hívek kötelezettségeit. Ide tartozott a vasárnapi templomba menés, a böjtök megtartása és az utolsó gyónás (TÖRÖK 1997). Ez utóbbi csak anyanyelven történhetett. Az anyanyelv használatának fontossága rajzolódik ki a „Szent Gellért legenda” alapján, amelyben arról is szó van, hogy tíz szerzetesből heten magyarul prédikáltak. A hittérítés és a hitoktatás (ez a vasárnapi szentmisék keretében folyt) nem is képzelhető el más nyelven, mint a hívek anyanyelvén. Az erre való felkészítés, a falusi plébánosok képzése tehát szükségképpen kiterjedt arra is, hogy a hitigazságokat, a bibliai történetek magyarázatát el tudják mondani vulgáris nyelven. A latinnak mint az egyház nyelvének az oktatása sem nélkülözhetette az anyanyelvi ismereteket (MÉSZÁROS 2000). Erre nyugati példák is ösztönzően hathattak: a Sankt Gallen-i Apátság iskolájában 825 után „a tanításban újra és újra felhasználták és olvasták klasszikus, különösen antik szerzők szövegeit. Notker, a német bizonyos szövegeket lefordított az anyanyelvre, hogy a diákok számára hozzáférhetővé tegye a nehéz latin nyelvet” — olvasható „A Szent Gallen-i Apátság kultúrája” című kiállítás ismertetőjében (1998: 4).

Az anyanyelv szerepét a kereszténység felvétele utáni kezdetektől fogva ezek alapján úgy lehet meghatározni, hogy *e s z k ö z* az idegen (mindenek előtt a latin) szövegek megértésében, és *c é l n y e l v* a bibliamagyarázatban, prédikálásban, gyóntatáskor. Innen támadt a szükséglet a magyar nyelvű szövegek, szövegrészletek leírására, a magyar írás megteremtése után a kialakított gyakorlat továbbadására, az oktatásra. Fennmaradt szövegemlékeink csakúgy, mint az egykor meglevő, de az évszázadok során elpusztult egyházi tartalmú szövegekre való különböző utalások egyaránt arról szólnak, hogy a kereszténység felvételének kezdeteitől kell magyar nyelvű írásbeliséggel számolnunk (MEZEY 1955, MADAS é. n., BENKŐ 1996, MÉSZÁROS 2000).

A peres eljárások során a tanúvallomások mind a nép nyelvén, azaz az ország túlnyomó részén magyarul hangzottak el, és ezeknek a népnyelven elhangzott tanúvallomásoknak — a tanúk száma akár a kétszázat is elérhette — az ügyek szempontjából perdöntő jelentőségük volt még az írásban rögzítettekhez képest is (FÜGEDI 1984). A magyar nyelv szerepének a jelentőségére utal, hogy a jogi, de ugyanígy a gazdasági, katonai és társadalmi terminológia sok eleme, köztük olyanok is, amelyek eredendően szláv eredetűek, át-, esetenként visszakerülnek a szlávba és a románba. Olyan szavak sora tartozik ide, mint *város, ország, nádorispán, vármegye, falunagy, peres, tudomány, tanács, tábor, sereg, sátor, hadnagy, vám* stb. (HADROVICS 1989: 13).

Ebből tehát az következik, hogy az írásban ránk maradt emlékek nyelvéből, nyelvválasztásából, azaz nyelvhasználatából nem kapunk reális képet a korszak valóságos nyelvi helyzetéről. Írásbeliségünk egy, az egész Európát jellemző, az egyház hivatalos nyelvhasználatára által támogatott közös lingua franca hazai vetületét tükrözi, amely egyúttal összekötő kapocs volt az egyetemes európai keresztény kultúrához, de ez az egész hazai kommunikációs rendszerben csupán a jéghegy csúcsaként értékelhető. Hogy mégis a latin nyelvű írásbeliség részesül túlnyomó mértékben emlékeink sorában, a magyar nyelvű szövegekben pedig szűkülődni vagyunk kénytelenek, azt a kétféle szövegtípus elkészülésének célja magyarázza. Az oklevéltanyag archiválásra készült, az utókor számára való megővése a jellegéből következik, az anyanyelvű szövegek a „mindennapos” felhasználás révén viszont sokkal inkább ki voltak téve a hordozó anyag romlása révén a pusztulásnak.

A magyar nyelvnek — meglehet a szóbeliség szintjén — igen magas presztízse volt. Nemcsak az Árpád-házi és az Anjou királyok, hanem Zsigmond és leánya, sőt annak fia, V. László is tudott magyarul. A magyar–német kétnyelvűség különböző fokozatai a társadalom szélesebb rétegeiben: a városi polgárság, a Magyarországra települt német főurak, lovagok, magyarosodó nemzetségek, kézművesek, kereskedők, de a magyarokkal érintkező német anyanyelvű falusi parasztság körében is terjedt (KARDOS 1992: 13, MOLLAY 1982: 126–7). A hazai németiség kétnyelvűségére lehet következtetni abból, hogy Buda városának az 1430-as évekből való jogkönyve szerint az évenkénti tisztújítás előtt a lelépő városbírónak, tanácsbélieknek és a városi nótáriusnak „des ersten in *deutscher* zung vnd darnach in vngerischerr Zung” kell köszönetet mondaniuk a város közönségének (MOLLAY 1982: 136). Alkalmassint térben és időben kiterjedtebb érvényűnek lehet tekinteni a soproni tanács 1599. évi határozatát: „nachdem diese Statt in Ungarn ist, und ein Mitglied des Königreichs Ungarn, dass man die sachen müsse ungarisch fürbringen lassen” (idézi MOLLAY 1982: 70).

A huszita mozgalommal kapcsolatban is megtapasztalható a magyar nyelv fontossága. 1420. július 20-án, a Zsigmond számára vereséggel végződő zsiszkovi csata után a király alkudozásokra kényszerült a prágaiakkal, akik egyebek között azt követelték, hogy a mesterek és a papok hittételeik igazságát négy nyelven: csehül, németül, magyarul és latinul adhassák elő. (Zsigmond a kérelmet visszautasította.) Később, 1437-ben az iganai (jichlavi) gyűlés után a kompaktumokat négy nyelven hirdették ki: csehül, németül, magyarul és latinul. Ugyanezen a négy nyelven buzdította Zsigmond a jelenlevőket a bázeli zsinat határozatainak megtartására. Sajnos, ezek a szövegek nem maradtak fenn (GERŐ 1913: 290).

A magyar nyelv presztízse, amelyet Csehországban maga is megtapasztalhattott, bizonyára szerepet játszott abban, hogy az Iglauból Budára települt Roten-

burgi János itt magyarul kezdett tanulni. Ugyanez mondható el a prágai négy-nyelvű sóhajtás, és a többi, eddig nem publikált hasonló szöveg leírójáról is — amennyiben az nem magyar volt (KIRÁLY 1958).

A nyelv társadalmi dimenzióját tekintve a középkorban egyetlen vulgáris (vernakuláris) nyelv sem tölthetett be olyan szerepet, hogy csak az anyanyelvén valaki értelmiségi pályán, de akár mint városi polgár, vagy mint kereskedő érvényesülhetett volna. A két, illetőleg többnyelvűség eléggé általános jelenség volt nemcsak a hazai viszonyok között, hanem egész Európában.

A nyugati egyház nyelve a latin. Ez a szertartások nyelve, a klérus nyelve, az egyházon belüli kommunikáció nyelve. Kezdetről fogva fennállt azonban a távolság — különösen ott, ahol a nép nyelve nem újlatin nyelv volt — az egyház nyelve és a hívek nyelve között. Az egyház nyelvét meg kell tanulni, ahhoz pedig az anyanyelven keresztül visz az út. Az egyház tanítását szentmisék és más szertartások, mint például a temetések során el kell juttatni a hívekhez, hiszen a hittanoktatás itt, és nem az iskolában folyik. A latinul nem tudó híveket gyóntatni kell: ez csakis anyanyelven történhet. A híveket meg kell tanítani imádkozni: így keletkeztek az egyház imáinak a fordításai már a kezdet kezdetén, noha csak későbből maradtak fenn, mint az Úr anyála a Königsbergi Töredék Szalagjain, a Miatyánk a Müncheni Kódexben.

Az egyház szertartásai akkor hatnak elevenen, ha a nép aktívan bekapcsolódik azokba. Erre nyilván a legalkalmasabbnak az egyház legnagyobb ünnepe, a húsvét bizonyult: aligha véletlen, ha a népnyelvű éneklés első elemei ide kapcsolódnak nemcsak nálunk, hanem német nyelvterületen is.

Az egyház egynyelvűsége tehát csak látszólagos, a gyakorlatban feltétlenül két-nyelvűséggel kell számolni Magyarországon ugyanúgy, mint Nyugat-Európában.

ZELLIGER ERZSÉBET

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1996): Anyanyelvünk és a honfoglalás. *Nyr.* 120: 369–75.
- FEKETE NAGY ANTAL (1934): *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Bp.
- FÜGEDI ERIK (1984): „Verba volant...” Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. H. BALÁZS ÉVA–FÜGEDI ERIK–MAKSAY FERENC. Bp.
- GERŐ JÁNOS (1913): *A cseh és tót középkori vallásos költészet története*. Besztercebánya.
- GLATZ FERENC (szerk.) (1996): *A magyarok krónikája*. Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1989): A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp.

- HÓMAN BÁLINT (é. n.): A magyar nagyhatalom. In: HÓMAN BÁLINT–SZEKFÜ GYULA: *Magyar történet. III.* Bp.
- KARDOS JÓZSEF (1992): *A Szent Korona és a szentkorona-eszme története.* Bp.
- KESZLER BORBÁLA (1993): *Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből.* Kézirat gyanánt. Bp.
- KESZLER BORBÁLA (1995): *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig.* NytudÉrt. 141. sz. Bp.
- KIRÁLY PÉTER (1958): A prágai négynyelvű sóhajtás. *Filológiai Közöny* 4: 333–6.
- KISS JENŐ (1995): *Társadalom és nyelvhasználat.* Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1959): *A magyar helyesírás története.* 2. kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1998): Anjou-kor. In: ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301–1526.* Bp. 41–120.
- KUBINYI ANDRÁS (1998): Gazdasági élet a Mátyás- és a Jagelló-korban. In: ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301–1526.* Bp. 277–98.
- MADAS EDIT (é. n.): Írás, könyv és könyvhasználat a középkori Magyarországon. 1000–1526. In: MADAS EDIT–MONOK ISTVÁN: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* Bp.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (2000): *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon.* Bp.
- MEZEY LÁSZLÓ (1955): *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Bp.
- MOLLAY KÁROLY (1982): *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Bp.
- NÁDOR ORSOLYA (2002): *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig.* Bp.
- PIIRAINEN, ILPO TAPANI (1993): Das Stadtprotokoll von Kesmark / Kešmarok aus den Jahren 1554–1614. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. In: *Im Zeichen der ungeteilten Philologie. Festschrift für Professor Dr. sc. Karl Mollay zum 80. Geburtstag.* Hrsg. PÉTER BASSOLA–REGINA HESSKY–LÁSZLÓ TARNÓI. Budapesti Beiträge zur Germanistik, Bp. 267–73.
- RAJECZKY BENJÁMIN (1972): Többszólamú zenénk emlékei a XV. század első feléből. *Népzene és Zenetörténet* 1: 63–109.
- TÖRÖK JÓZSEF (1997): A latin liturgia hazai történetének kezdetei. In: *Egyház és művelődés. Pannonhalma 996–1996.* Szerk. HAJDÚ ÁKOS–KOKAS ZSUZSANNA. Bp.
- Történelmi világtalasz.* Kartográfiai Vállalat, Bp., 1991.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991): Zsigmond-kori nyelvemlékünk művelődéstörténeti háttere. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1993): A Húsvéti Népének mint nyelvi emlék. In: *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZCSA SÁNDOR GÉZA. Bp.

- ZELLIGER ERZSÉBET (1995): A Húsvéti Népének mint irodalmi-nyelvi emlék. In: *Emlékkönyv Szathmári István születésének hetvenedik évfordulójára*. Szerk. LACZKÓ KRISZTINA. Bp.
- ZSOLDOS ATTILA (1997): *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Debrecen.

A mellérendelő értékű alárendelések kötőszóhasználatáról

1. Nyelvtanaink a mellérendelő értékű alárendeléseknek több típusát különböztetik meg, közülük azonban csak az egyikkel foglalkozunk. Sajátos átmeneti forma az a mellékmondat, melynek *ami* kötőszava nem a főmondat valamely mondatrészére, hanem a főmondat tartalmának az egészére vonatkozik. (A szakmunkákban sokszor így is nevezik ezt a nehezen körülírható esetet: a főmondat egészére vonatkozó *ami*. Körülményes volta miatt a dolgozat címében mégis eltekintettünk tőle, és — kissé pontatlanul — általánosabban fogalmaztunk, annál is inkább, mivel az újabb probléma itt éppen az *amely* megjelenése.) Tovább pontosítva a meghatározást: olyan átmeneti mondatstruktúráról van szó, amely az alárendelés és a mellérendelés között foglal helyet. Ezek a vonatkozó mellékmondatok grammatikailag alárendelések — bár utalószó nincs a főmondatban, és nem is illeszthető bele adekvát módon —, tartalmilag viszont mellérendelések, illetőleg a vonatkozó névmási kötőszó mellérendelő kötőszóval való kicserélésével átalakíthatók valódi mellérendeléssé: *Nem segített nekem, aminek nem örültem.* — *Nem segített nekem, és ennek nem örültem.* Az utóbbi kettősségre utal a címben szereplő meghatározás: mellérendelő értékű alárendelés. Létezik azonban még egy megnevezésük, amellyel más jellemzőjüket hangsúlyozzuk: az utalószót nem tartalmazó (és azzal ki sem egészíthető) mondatokat nem mondatrészkifejtő mellékmondatoknak is nevezik.

Elemzésünk első részében áttekintjük az utóbbi fél évszázad főbb nyelvtanaíait, kézikönyveit, tanulmányait, hogy megállapítsuk: miképpen változott ennek a nyelvi ténynek a megítélése, majd pedig a 2. pontban mai nyelvhasználatunk oldaláról folytatjuk a vizsgálatot. Több okból is érdemes ezzel a kérdéssel foglalkoznunk:

a) Mindenekelőtt azért, mert négy évtizede nem született átfogó összegezés a mellérendelő értékű alárendelések ezen alfajáról.

b) Az eltelt időben viszont a nyelvtanok és a nyelvművelő kiadványok egyre nagyobb teret szenteltek a témának.

c) Ennyi idő alatt pedig a nyelvhasználat is változhatott (és változott is), ezért újabb megállapításokkal egészíthetjük ki a korábbiakat.

2. A teljes történeti háttér felvázolására e helyütt nem vállalkozhatunk, de bevezetésként tanulságos visszatekintenünk, hogy folyamatként lássuk a melléren-

delő értékű alárendelések megjelenését és szerepét nyelvünkben. „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak II/2. kötetében (A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp.) RÁCZ ENDRE megállapítja, hogy a korai ómagyar korból csak egyetlen példát tudunk felhozni a főmondat egészére vonatkozó mellékmondatokra (a Königsbergi Töredék Szalagjairól), de a kései ómagyar korban már nagy számban fordul elő ez a mondattípus, nemcsak a fordításirodalomban, hanem a misszilisekben is, és ez a latin hatás széles körű elterjedésére utal. 1525-ből származó példa a következő: oka waghyn myrth en oda Lyndwaba most nem mehetek *kyth* [és ezt] ydew jarthaban megh erthes (i. m. 695). A kései ómagyar kor névmáshasználata jól érzékelhetően különbözött a későbbitől és a maitól: egy kivételével — *mel'* (*mely*) névmás — az összes idézett mondatban a *ky* ~ *ki*, illetőleg ragozott alakjai szerepelnek a főmondat egészére vonatkoztatva is (i. m. 694–5).

E rövid történeti kitekintés azzal is igazolható, hogy iménti forrásunk megjelenése vizsgált időszakunkra, 1995-re esik. A továbbiakban az utóbbi fél évszázad idevágó közleményeit időrendben szemléljük. „A mai magyar nyelv rendszere” (Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1962) című nyelvtan röviden megemlíti „a főmondatról lényegében független” mellékmondat jelenségét, de a mostani vizsgálatunkban szereplő altípusra külön példát nem ad. Jókaitól idézi a következőt: *A huszárcsapat négyszöget alkotott, melynek közepét Richard foglalta el a zászlótartóval.* Megjegyzésben szerepel, hogy nyelvművelő irodalmunk helyteleníti ezt a szerkezetet, és az alábbi tartja helyesebbnek: *A huszárcsapat négyszöget alkotott. Ennek közepét...* (II, 398).

A MMNyR. megjelenése után kezdtek behatóbban foglalkozni az egész főmondatra vonatkozó *ami* kérdéskörével, ekkor zajlott a nevezetes „pör”. A vitának ez a találó megnevezése Arany János „A fülemile” című versének példamondatként is felhasznált szakaszára utal, amellyel — többek között — éppen ezt a jelenséget szemléltették: *Ha per, úgymond, hadd legyen per! / (A mi nem volt épen oly rég)* — KOLLÁNYI TERÉZ stilisztikai különbséget látott az *ami* névmással, illetőleg a mellérendelő kötőszóval kapcsolt tagmondatok között (Az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséhez: Nyr. 88 [1964]: 17–21). Reagálásában NAGY J. BÉLA megerősítette többek (DENGL JÁNOS, SIMONYI ZSIGMOND, KLEMM ANTAL, BERRÁR JOLÁN), valamint saját maga korábbi véleményét, mely szerint latin-német idegenszerűség, és mellérendeléssel helyettesítendő (A mondatra vonatkozó *ami*: Nyr. 88 [1964]: 412–5). RÁCZ ENDRE további irodalmi példákkal alátámasztja KOLLÁNYI véleményét, és megállapítja, hogy a főmondat egészére vonatkozó *ami*-szerkezet közbevetésszerű, mellékes körülményt fejez ki, és az élőbeszédben, a mindennapi társalgás nyelvében nem használatos (Hadd legyen per!: Nyr. 88 [1964]: 415–8). Jó évtizeddel később további szépirodalmi adatokkal egészíti ki gyűjteményét, és ezen kívül tanulmányokból, szakkönyvekből nagyszámú példát idéz jeles nyelvészeink tollából ennek a mon-

dattípusnak a használatára, létezésére (Újabb tanúvallomások az *ami*-pörben: Nyr. 96 [1972]: 267–9).

„A mai magyar nyelv” (BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ. Bp., 1968) című egyetemi nyelvtan — a MMNyR.-hez hasonlóan — ugyancsak röviden érinti ezt a problémakört. Az ál-alárendelő, illetve a rákövetkezőt kifejező alárendelő mondatokról megállapítja, hogy helyettük „az eredetibb, magyaros mondatszerkesztés szellemében” mellérendelést kellene alkalmaznunk. Kevésbé hibáztatja viszont a főmondat egészére vonatkozó *ami* névmással bevezetett tagmondatokat. „Használatuk stilisztikailag is indokolt: mellékesebb mondanivalót, kiegészítést, hozzáfűzést, közbevetést stb. fejezhetnek ki; pl.: Egyéni, külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókincse, hanem még álomvilága is teljesen egyedülálló, *ami* természetes is. (Illyés: Puszták népe 5).” (MMNy. 404).

A transzformációs generatív nyelvtan módszereivel tárta föl a vonatkozó mondatok mélyszerkezetét RADICS KATALIN (A vonatkozó mellékmondatokról: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből. Bp., 1977. 135–70). Tanulmányában külön foglalkozik a — nála is idézőjeles — „mellérendelő értelem” kérdésével. Megállapítása szerint minden mondatfejes mellékmondat mellérendelő értelmű. Ennek nemcsak mélyszerkezeti, hanem felszíni szerkezeti oka is van, és lényeges körülmény, hogy ezekben a mondatokban a mondatrend kötött: a főmondat mindig megelőzi a (mellérendelő értékű) mellékmondatot, közbeékelés viszont nem lehetséges. A nyelvhelyességi vitákra utalva bebizonyítja, hogy a mellérendelő értelmű mellékmondatok mélyszerkezete megegyezik más vonatkozó mellékmondatok mélyszerkezetével, így ez a típus nem kifogásolható (167–8).

A „Nyelvművelő kézikönyv” (I–II. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1980–1985) és a „Nyelvművelő kézisztár” (Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KEMÉNY GÁBOR. Bp., 1996) részletesen, több példával foglalkozik a főmondat egészére vonatkozó *ami* kötőszóval. Nagyon érdekes, hogy a két munka eltérő végkövetkeztetést fogalmaz meg. A NyKk.-ben RÁCZ ENDRE árnyaltan, az imént bemutatott „peranyag” figyelembevételével összegezi a főbb tudnivalókat. A későbbi megjelenésű NyKsz. viszont szigorúbban — sőt szigorúan —, a háború előtti nyelvművelés szellemében ítélkezik: „mindennap felhív telefonon, *ami* eleinte jólesett; nem fogadta köszönésemet, *amit* rossz jelnek tekintettem” ... „Mivel azonban e tagmondatok között valójában mellérendelő viszony van, szabályosabb és magyarosabb az *ami* nélküli, mellérendelő kapcsolás, ill. új mondat kezdése: mindennap felhív telefonon; *ez* eleinte jólesett... Nem fogadta köszönésemet. *Ezt* rossz jelnek tekintettem. Olykor magyarázó v. következtető ksz.-val lehet helyettesíteni: alkotmánysértő tevékenységgel gyanúsítják, *aminek következtében* (egyszerűbben: *emiatt*, *ennélfogva* v. *ezért*) házkutatást rendeltek el nála.” A NyKsz. *amely* szócikkének 5. pontja külön figyel-

meztet arra, hogy névmásra, illetve a főmondat egész tartalmára nem vonatkozhat az *amely*, de az utóbbit szemléltető mondat nem szerepel a példák között. A NyKk. szócikke viszont nem tartalmaz utalást az *amely* és az *ami* névmások esetleges fölcserélésére.

A „Magyar grammatika” (Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000) a mondatok szerkezetének osztályozásakor tisztázza a nem mondatrészkifejtő mellékmondatok fogalmát és három típusát, köztük a „megelőző mondategység egészére” vonatkozó formát. Kötőszó-használati vagy egyéb útmutatást, szabályt, illetőleg megszorítást nem tartalmaz a kategorizáló és leíró jellegű fejezet (372–4).

3.1. Fordítások. A vonatkozó mellékmondatok kérdései továbbra sem szerepelnek a mai alkalmazott nyelvészeti kutatások középpontjában. Például az idegenszerűségekkal (anglicizmusokkal), fordításokkal, mondat szerkezetei sajátosságokkal foglalkozó, a közelmúltban megjelent kiváló tanulmánygyűjtemény egyetlen írása sem említi (Tanulmányok a politikai szaknyelvről. Szerk. MIHALOVICS ÁRPÁD. Nyíregyháza, 2000). Pedig több szempontból is figyelemre méltó területről van szó (vö. ZIMÁNYI ÁRPÁD, Az idegenszerűségek hatása nyelvi rendszerünkre: Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. MNyTK. 216 [2002]: 78). A fordító- és tolmácsképzésben, például az angolból való fordítások esetén nem kerülhetik ki ezt a problémát (vö. DRÓTH JÚLIA, Az önértékelés képessége — felkészítés a fordítási projektekre: Szaknyelv és szakfordítás. Szerk. DRÓTH JÚLIA. Gödöllő, 2001. 91–3). Ahogy azt korábban láttuk, nyelvtanaink rendre föl hívták a figyelmet arra, hogy az egész mondatra vonatkozó *ami* latin és német hatásra vezethető vissza. Mai megítélésünk szerint ez önmagában nem baj, és ez a forma önmagában nem kifogásolható, hiszen több okból is szükség van rá: a már említett stílusértékbeli különbség miatt, de azért is, mert így szerkezeti szinonímia alakult ki. Bizonyos szövegtípusokban, éppen az egyes indoeurópai nyelvekből való fordításokban (jelesül az angol esetében) nagy a vonatkozó névmások megterheltsége. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt az angolban gyakori a vonatkozó mellékmondat, és ezeket a legegyszerűbb szó szerint lefordítani (tükörfordítás). Másrészt az angolban gyakoriak az igeneves szerkezetek, amelyek tömörségét oldja, ha a magyarban a gördülékenyebb mellékmondatos megoldást választjuk, és ez nemegyszer vonatkozó mellékmondat. Az ily módon gyakorivá váló vonatkozó névmásokat a fordításokban sokszor — például halmozódásuk esetén — tudatosan ritkítani kell, és ennek egyik lehetősége, hogy a főmondat egész tartalmára vonatkozó *ami* helyett a („tisztá”) mellérendelést választjuk. Azt ugyan statisztikailag nem vizsgáltam meg, hogy mennyire gyakori a vonatkozó mellékmondatos szerkezet a fordításokban — pedig érdemes lenne számszerű összevetéseket készíteni különböző szövegtípusok között —, de a mellérendelő értékű alárendelésekre kerestem példákat. Az angolból magyarra fordított „National Geographic Magyarország” című folyóirat 2003. márciusi számából valók a következő példák (záró-

jelben az oldalszámok): *A fehér pontok föl-alá mozognak, ami szökellő járásra utal.* (39) — *Siket volt mind az öt, ami gyakori az effajta tevéknél.* (103) — *Korábban folyvást a tuaregekkel hadakoztak, aminek fájó emlékei máig fennmaradtak.* (103) — *Ha ugyanis megálltunk, le kellett málházni a tevéket, ami rengeteg időt elvett.* (104) — *Tevéink fáradtak és elcsigázottak voltak, egyik-másik már botladozott, ami rossz jel.* (114).

E mondatokat olvasva fölvetődik a kérdés: vajon mennyiben sajátja ez a szerkezet az írásos műfajoknak? Korábban arra jellemzőnek vélték, ám nem lehetünk teljesen meggyőződve ennek a megállapításnak a mai igazáról. Élőnyelvi vizsgálatokkal érdemes lenne tisztázni, hogy mennyire gyakori az előfordulása. Saját — nem rendszeres adatgyűjtésen alapuló — meglátásom szerint ugyanis a sajtónyelvben csupán elszórtan fordul elő, míg a fordításokban sűrűbben, de a beszélt nyelvből sem hiányzik.

3.2. Hiperkorrekció — túlhelyesbítés. Az 2. pontban idézett nyelvtanok és kézikönyvek nem foglalkoztak behatóan a hiperkorrekció, más néven a túlhelyesbítés jelenségével. Ebből arra következtethetünk, hogy korábban nem volt feltűnő ez a jelenség. Mai nyelvhasználatunkban viszont létezik az a gyakorlat, hogy a főmondat egész tartalmára vonatkozó mellékmondatokban az *ami* névmás helyét átveszi az *amely*. Ennek oka nyilvánvalóan a választékosságra való törekvés. A főmondatban főnévvel megnevezett dologra az igényes nyelvhasználat valóban az *amely* névmást vonatkoztatja a köznapibb, beszélt nyelvi, de helyes *ami* ellenében. A mellérendelő értékű alárendelésekben bizonyára az analógia okozza a hiperkorrekciót. Példáink két területről származnak: a médianyelvből és a szaknyelvből. Először következzenek három olyan mondat a médianyelvből, amelyekben az *ami* névmásra lenne szükség (a mondatok egyéb javítanivalóival itt nem foglalkozunk): *Előrehozott választások a Cseh Köztársaságban, amely azonban aligha oldja meg a társadalmi feszültségeket. — Ez a jelenség komoly veszélyt jelent a közbiztonságra, amely az állampolgárok részéről alig-alig kivédhető. — M. B. szólt arról a problémáról, hogy a különböző felsőoktatási intézmények által kiadott diploma nem egyenrangú, amely a fiatalok elhelyezkedési lehetőségeiben is megnyilvánul.*

A vonatkozó mellékmondatok bonyolultságát szemlélteti a második mondat. Itt ugyanis nem állapítható meg egyértelműen, hogy a mellékmondat kötőszava a főmondat tartalmának egészére utal-e, vagy pedig csak a *jelenség*, illetőleg a *veszély* főnévekre, akár külön-külön, akár együttesen. Ha a főnevekre, akkor helyénvaló az eredeti névmás használata, egyébként nem. Efféle szerkezeti kétértelműségek vagy többértelműségek gyakran adódnak a vonatkozó mellékmondatokban, tehát az alaptípusokon kívül más, kevert szerkezeti formák is előfordulnak.

Szaknyelvi példáink a Szent István Egyetem hallgatóinak képesítőfordításai-ból származnak, és DRÓTH JÚLIA szíves közlésének köszönhetők: *Az említett problémák meg nem oldása végül a versenyképesség aláaknázásához vezethet,*

amely a lehetőségeknél alacsonyabb növekedést idéz elő, mint ami szükséges lenne a munkaerő-kínálat elvárt növekedéséhez. — Természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy megrázkódtatások érik a gazdaságot, amely azzal jár, hogy a nemzetközi gazdasági fejlődés a tervben előírányzott fejlődéstől eltérően alakulhat. — Az 1990-es években a munkaerőpiacon való részvétel aránya is gyorsan nőtt, amely a foglalkoztatottság növekedésének és a magasabb iskolázottsági szintnek együttes hatását mutatja. — A tanács, mely a legfelsőbb határozathozó szerv, nem felügyelte kellőképpen a projekt végrehajtását, amellyel az adófizetők pénzét pazarolták.

E mondatok is tanúsítják, hogy a vonatkozó mellékmondatok igen gyakoriak az angolból fordított szövegekben, pedig ez a mondatszerkezet sok más hibalehetőséget is rejt, hogy most csak a vonatkoztatás és a szórend összefüggésére utaljunk. Az iménti példákról annyit, hogy a hiperkorrekció két okra vezethető vissza. Az egyik az *amely* presztízsszerepe, a másik viszont a vonatkozó névmások egyetlen mondaton belüli halmozódása miatti szinonimitás.

4. E rövid áttekintés fő célja az volt, hogy felhívja a figyelmet a mellérendelő értékű alárendelések utóbb kevésbé feldolgozott területére. Ezt az átmeneti mondat típust érdemes jobban bevonni az elemzésekbe, hogy előfordulásukról, mai szerepükről árnyaltabb képet kapjunk. Szépirodalmi szerepének eddigi adatolása után sajtónyelvi, médianyelvi, illetőleg társalgási nyelvi megfigyelésekre és számszerűsített eredményekre lenne szükség. Különösen a fordító- és tolmácsképzésben kecséget közvetlen haszonnal ennek a nyelvi formának a pontos ismerete, ugyanakkor e képzési forma szakemberei útmutatást, segítséget is várnak a leíró nyelvtannal foglalkozó nyelvészekről.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

TARTALOM

HOFFMANN ISTVÁN: Nyirkos István hetvenéves	9
HLAVACSKA EDIT: Nyirkos István tudományos és publicisztikai munkássága	19
BACHÁT LÁSZLÓ: Vizsgálódások Órimagyarósd nyelvében	33
BENKŐ LORÁND: <i>Bars</i> vár neve és egy kis hangtörténet	37
BÉNYEI ÁGNES: A <i>-d</i> képző a helynevekben	45
BÍRÓ FERENC: Köröstarcsa történeti helynevei XIX. századi gyűjteményekben	51
BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT: Hiponim és metaforikus kapcsolatok reprezentálása hipertext alapú rendszerekben	57
BÜKY LÁSZLÓ: Egy Karinthy-paródia stílusekvivalenciái	69
DEME LÁSZLÓ: Egy tréfa, amely korántsem vicc! (Búcsú a fegyverektől — Nyirkos István ürügyén)	79
DEMJÁN ADALBERT: A latin és görög igenevek fordításáról régi bibliai szövegeinkben	83
DOBI EDIT: Vizsgálódás a nyelvhasználat és a nyelvi rendszer határán	93
DOMOKOS PÉTER: Negyvenéves a finnugor szak	101
DOMONKOSI ÁGNES: A változatok szerepe a megszólítások használatában	109
DUDÁS GYÖRGYI: Az ómagyar kori <i>i > ü</i> labializációról	117
FARKAS FERENC: Állatmegnevezések <i>-s</i> képzős alakjai a járszági helynevekben	129
FARKAS TAMÁS: A házassági névviselés új szabályozásához	133
FAZEKAS ILDIKÓ: A térképek mint a helynévkutatás forrásai	143
FAZEKAS TIBORC: A csángó nyelvjárás elemeinek nyomai a bukovinai székelyek szókincsében	149
FEHÉR KRISZTINA: A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről	155
FEKETE CSABA: Az Öreg graduál ötvenegyedik zsoltárának forrása	167
FEKETE PÉTER: Az egri püspökhöz írt két panaszlevél a XVIII. századból ...	175
FORGÁCS TAMÁS: A <i>medvé</i> -vel kapcsolatos frazeológiai egységek a magyarban és más nyelvekben	179
GUTTMANN MIKLÓS: Aggódó és bizakodó gondolatok a muravidéki kétnyelvűségről	189
GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN: Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata	195
HAVAS FERENC: Abélard nyelvi filozófiájáról	205
	691

HEGEDŰS ATTILA: Marginális megjegyzések (Ómagyar kori labiális utó- tagú záródó kettőshangzóink megmaradásának kérdéséről)	211
HUNYADI LÁSZLÓ: A Logikai Forma és a prozódia viszonya és e viszony univerzális implikációi	217
IMRE RUBENNÉ: Megszólításformák Móricz Zsigmond „A fáklya” című regényében	231
JAKAB LÁSZLÓ: A <i>-ba/-be</i> rag kialakulása	241
CS. JÓNÁS ERZSÉBET: Népnyelvi frazeologizmusok a műfordításban	247
JUHÁSZ DEZSŐ: Néhány gondolat a nyelvjárások veszélyeztetettségéről	255
KABÁN ANNAMÁRIA: Egy versszöveg metamorfózisa	261
KÁLNÁSI ÁRPÁD: Gondolatok a cívis szótár szerkesztése közben	267
KATONA KRISZTINA: A <i>közepett(e)</i> szóalak előfordulásai a Bécsi Kódexben	273
KECSKÉS JUDIT: Conscriptio Judeaorum Borsodiensis (1774, 1775)	279
KEMÉNY GÁBOR: Nyelvi változás és mikrodiachrónia	287
KERTÉSZ ANDRÁS: Néhány megjegyzés a formális szemantika metafizikai antinómiájának két megoldásához	297
KISS ANTAL: A Kalevala nyelve (A Kalevala finn „fordításai”)	309
KISS JENŐ: Ezredfordulós köszönés- és megszólításformák a magyar nyelvközösségben	315
É. KISS KATALIN: A szibériai kapcsolat (avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén)	321
KIS TAMÁS: <i>Bugás, bugázik</i>	327
KLIMA LÁSZLÓ: Keresztül a vízvázalstón (A volok és a zavolocsjei csúdok)	335
KOCSÁNY PIROSKA: Beleértett jelentés a szövegtípus függvényében	343
KOLLÁTH ANNA: (Kontaktus)nyelvjárás és anyanyelvoktatás (Egy készülő „jelenségprognózis” elé)	349
KONTRA MIKLÓS: Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? (Papp István igaza)	355
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: <i>Jancsika</i> és <i>Juliska</i> (Felsőnyárádi keresztnevváltozatok az 1940-es és 50-es évek fordulóján)	359
KOVÁCS MÁRIA: A jogi nyelv és a nyelvújítás	367
LACZKÓ TIBOR: Az <i>-As</i> főnévképző morfoszintaxisára vonatkozó újabb elképzelésekről	371
P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT: Attitűdvizsgálat kisebbségi beszélőközösségben	383
LANSTYÁK ISTVÁN: A kétnyelvű beszélő mint botcsinálta fordító	393
LOÓS ANDREA: A Csepel-sziget korai ómagyar kori helyneveinek funkcionális elemzése	401
D. MÁTAI MÁRIA: Ragszilárdulás — lexikalizálódás	409
MATICSÁK SÁNDOR: Vándorló napnevek: vasárnap	415
MIZSER LAJOS: Csetfalva, Harangláb, Vári mai családnevei	427
A. MOLNÁR FERENC: A Königsbergi Töredék vizsgálatához	433

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: A kétnyelvváltoztatás vizsgálata Lendván	441
M. NAGY ILONA: Változatosság és kéttagúság kapcsolata a kódex- irodalomban	445
NAGY L. JÁNOS: A hangzástól a hangzásig	453
NEMES MAGDOLNA: Néhány 'völgy' jelentésű földrajzi köznév a magyarban	459
PETHŐ GERGELY: A <i>-ból/-ből</i> rag mint az ok- és a célhatározó kifejezőeszköze	465
PETHŐ JÓZSEF: Főfogalom vagy közös integrátor? (A halmozás szemantikai jellemzésének kérdéséhez)	479
PETŐFI S. JÁNOS: A 'szöveg'-fogalom értelmezéséről és a 'szövegség' hordozóiról	483
PÓCZOS RITA: A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei	487
RÁCZ ANITA: Újra az ómagyar helynevek mássalhangzó-torlódásairól	497
V. RAISZ RÓZSA: Az okosságról és a bölcsességről (Egy Márai-maxima mint szöveg)	509
RÉDEI KÁROLY: Vogul-osztják <i>por</i> 'frátriaelnevezés; Name einer der beiden Phatrien'	513
RÉVAY VALÉRIA: A Szalkai Glosszák hangállapotának jellemzése	515
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyelvhasználatunk mindennapos gondjairól	523
SZABÓ EDINA: „Nagyobb lesz az ember, ha kicsit dumásabb” (A börtön- szlenghasználók véleménye nyelvváltozatokról)	533
SZABÓ GÉZA: Szómagyarázatok az etnolingvisztika ürügyén	543
SZABÓ JÓZSEF: Jelentéssűrítő összetételek vizsgálata a számosháti nyelvjárásban.....	549
SZATHMÁRI ISTVÁN: Huszadik századi nyelvünk történetéhez (A hangtani jelenségek alakulása)	555
SZÉPE GYÖRGY: Elmélgedések a névmásokról és a paradigmáról	559
SZÍJ ENIKŐ: Brunszvik Teréz Reguly Antalnak írt levele	563
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A retorikai kérdés és felkiáltás határsávja	571
SZILÁGYI N. SÁNDOR: Honnan ered a <i>j</i> a <i>-ja</i> , <i>-je</i> toldalékban?	581
SZILASSY ESZTER: Melléknévi igeneveink mondatbeli szerepéről	593
TAKÁCS JUDIT: Istvánok, Istik, Pistik (Egy keresztnév közszói származékainak vizsgálata)	603
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Az érzékelést jelentő igék jelentéséről	609
TÓTH ENIKŐ: A magyar kötőmódról	617
TÓTH VALÉRIA: Inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben	627
UDVARI ISTVÁN: Bács vármegyei szerbek és bunyevácok Mária Terézia korabeli paraszti bevallásai	641
UJVÁRY ZOLTÁN: Két tájszó Móra Ferenc karcolataiban	649
VÁRNAI JUDIT SZILVIA: A tulajdonnevek lefordíthatósága	653
VITÁNYI BORBÁLA: Fehéren feketén (Nyelvjárásaink színjelnevezéseiről)	659
VÖRÖS ÉVA: A <i>salamonpecsét</i> (Polygonatum odoratum) elnevezései a magyar nyelvben	663
	693

ZAICZ GÁBOR: Az EWUng. titkaiból	669
ZELLIGER ERZSÉBET: Történeti szociolingvisztikai vizsgálódások a „Húsvéti Népének” kapcsán	675
ZIMÁNYI ÁRPÁD: A mellérendelő értékű alárendelések köötőszóhasználatáról	685